

เปลยกคัพท

คัมภีร้อภิธมัตถวิภาวีน

สำหรับผู้สนใจบาลี ชั้นประโยค ป.ธ.๙
ตามสำนวนสนามหลวง
และสำนวนพระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมฺปนฺโน)
วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพฯ ฯ
อดีตครูสอนชั้นประโยค ป.ธ.๙ วิชาแปลมคธเป็นไทย
และกรรมการร่างเฉลยบาลีสสนามหลวง
และรองแม่กองบาลีสสนามหลวง

โดยคณะครูสอนบาลี
วิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้น ป.ธ.๙
จากสำนักเรียนต่าง ๆ

สัมโมทนียกถา

คัมภีร์อภิธรรมัตถวิภาวินีเป็นคัมภีร์ชั้นฎีกา ที่ท่านพระสุมังคลาจารย์ได้เขียนไว้ ขยายคัมภีร์อรรถกถาที่ชื่อว่าคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ ที่ท่านพระอนรุทธาจารย์ได้แต่งไว้เมื่อประมาณ ๙๐๐ ปี หลังจากทีสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งประเทศไทยใช้เป็นหลักสูตรบาลีสนามหลวง ชั้นประโยค ป.ธ.๙ วิชาแปลมคธ เป็นไทย โดยยังมีได้มีการแปลยกศัพท์ไว้

พระราชปริยัติสุธี (ชลอ ปิยาจาโร ป.ธ.๙/มหาอาภิธรรมิกเอก) รองเจ้าคณะภาค ๓ เจ้าอาวาสวัดธรรมมุล วรวิหาร จังหวัดชัยนาท ได้ทำหน้าที่ครูสอนวิชานี้ ตั้งแต่สมัยอยู่วัดชนะสงครามราชววิหาร และสอนอีกหลายสำนัก มีสำนักเรียนวัดสามพระยาวรวิหาร เป็นต้น ปัจจุบันช่วยสอนวิชานี้ อยู่ที่โรงเรียนพระปริยัติธรรม ของคณะสงฆ์ส่วนกลาง ที่วัดสามพระยา วรวิหาร กรุงเทพมหานคร ได้ชักชวนครูสอนวิชานี้ จากสำนักเรียนต่างๆ มีสำนักเรียนวัดปากน้ำ และสำนักเรียนวัดโมลีโลกยาราม กรุงเทพฯ เป็นต้น ช่วยกันจัดทำยกศัพท์ตามจำนวนพระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน ป.ธ.๙) อธิการแม่กองบาลีสนามหลวง ครูสอน วิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้น ป.ธ.๙ ของคณะสงฆ์ส่วนกลาง และองค์เฉลยวิชานี้ ยาวนานถึง ๔๕ ปี จนสำเร็จเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาภาษาบาลี และผู้สนใจใฝ่ธรรมทุกท่าน

ขออนุโมทนา ชื่นชมต่อวิริยะอุตสาหะของทุกท่านที่ช่วยจัดทำออกสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาภาษาบาลี ตลอดไป

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์

(สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙)

เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

คำนำ

หนังสืออภิธรรมัตถภาวินีแปลยกศัพท์นี้ ได้จัดทำรวบรวมตั้งแต่ปี พุทธศักราช ๒๕๔๕ สมัยที่ข้าพเจ้าสอบบาลีชั้นประโยค ป.ธ.๙ ได้ และรับหน้าที่สอนวิชาแปล มคธเป็นไทยชั้นประโยค ป.ธ.๙ ณ สำนักเรียนวัดชนะสงคราม กรุงเทพฯ

เมื่อเกิดข้อสงสัยก็นำความสงสัยไปกราบเรียนสอบถาม พระเดชพระคุณ พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมฺปนฺโน ป.ธ.๙) วัดเบญจมบพิตร กรุงเทพฯ รองแม่กองบาลีสนามหลวง และเป็นอาจารย์สอนวิชานี้ของโรงเรียนส่วนกลางของ คณะสงฆ์ ตลอดถึงออกปัญหาเป็นกรรมการยกร่างเฉลยสนามหลวง พร้อมทั้ง เป็นกรรมการตรวจบาลีสนามหลวงชั้นประโยค ป.ธ.๙ ด้วย เมื่อนำความสงสัย ไปปรึกษาพระเดชพระคุณท่าน จึงให้ทำหนังสือแปลตามจำนวนของท่าน โดยชักชวน พระมหาเปรียญหลายรูปช่วยกันรวบรวมและแก้ไขเรื่อยมา จนถึงปี พ.ศ. ๒๕๔๘ จึงรวบรวมเสร็จ และถวายท่านตรวจทานเสร็จ แต่ยังไม่ทันได้พิมพ์ ท่านก็มรณภาพลง

ต่อมาปี พ.ศ. ๒๕๕๐ พระเดชพระคุณพระพรหมโมลี ซึ่งต่อมา คือ ท่านเจ้าประคุณ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ เจ้าคณะใหญ่หนกลาง ได้รับหน้าที่สอน ป.ธ.๙ วิชานี้ต่อ จึงได้ให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ช่วยสอน และทำแปลยกศัพท์ขึ้นมาเสริมอีก ข้าพเจ้าจึงชักชวน บรรดาครูสอนที่สอน ป.ธ.๙ โดยเฉพาะวิชานี้ ช่วยกันรวบรวมจัดทำประมาณ ๒ ปี จึงสำเร็จ แต่ด้วยมีข้อกังวลหลายอย่าง และเป็นช่วงที่ข้าพเจ้าย้ายจากวัดชนะสงคราม กรุงเทพฯ ไปเป็นเจ้าอาวาสวัดธรรมามูล วรวิหาร จ.ชัยนาท จึงส่งผลให้หนังสือ ล่าช้าไปอีก ๖ ปี ทั้งๆ ที่น่าจะเสร็จตั้งนานแล้ว มาปีนี้ตรวจทานเสร็จ ตามจำนวน พระเดชพระคุณพระธรรมวโรดม วัดเบญจมบพิตร ได้ขอคำอนุโมทนาจากท่านเจ้าประคุณ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ และเตรียมจัดพิมพ์

แต่ชีวิตไม่แน่นอน ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ มาละสังขารจากไปอีก หนังสือจึงได้ จัดพิมพ์หลังท่านให้คำอนุโมทนาแล้ว เนื่องด้วยปัจจุบันหนังสือต่างๆ เริ่มหมด

ความสนใจจากผู้อ่าน เพราะผู้ที่สนใจในการค้นคว้ามักหาข้อมูลทางอินเทอร์เน็ต สะดวกกว่า จึงเน้นมาทำหนังสือลงไว้ให้ผู้ที่สนใจค้นคว้าได้สะดวกทางอินเทอร์เน็ต ผู้ที่สนใจสามารถโหลดหรือนำมาใช้ประโยชน์ได้ตามประสงค์ โดยตั้งใจไม่สงวนลิขสิทธิ์

หากพบเห็นข้อมูลผิดพลาดควรแก้ไข ขอให้ส่งข่าวให้ข้าพเจ้าทราบได้ทันที จักเป็นพระคุณอย่างสูง

ขอถวายบุญกุศลที่เกิดจากการจัดทำหนังสือนี้ แต่พระเดชพระคุณพระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน ป.ธ.๙) พระอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชานี้แก่ข้าพเจ้า ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ พระอาจารย์สอนวิชาแปลวิสุทธิมรรค ชั้นประโยค ป.ธ.๙ แก่ข้าพเจ้า และเป็นผู้เปิดโอกาสในการทำงานการสอนวิชานี้ และการบริหารกิจการงานคณะสงฆ์แก่ข้าพเจ้า และผู้มีพระคุณแก่ข้าพเจ้าทุกท่าน ตลอดจนถึงทุกท่านผู้ที่สนใจได้อนุโมทนาบุญในครั้งนี้ด้วยกันทุกท่าน เทอญ

พระราชปริยัติสุธี

(ชลอ ปิยาจาโร ป.ธ.๙)

โทร. ๐๘๑-๒๕๑-๘๔๔๐

สารบัญ

อภิธรรมตถสงคหฎีกา ฎีกาอภิธรรมัตถสงคหะ	
อภิธรรมตถวิภาวินี นาม ชื่ออภิธรรมัตถวิภาวินี	๑
อารมุกคาถา คาถาเริ่มต้น	๑
ปจรมปริจเฉทวณณนา	
พรรณนาความปริเฉทที่ ๑	๑๘
ทุติยปริจเฉทวณณนา	
พรรณนาความปริเฉทที่ ๒	๗๓
ตติยปริจเฉทวณณนา	
พรรณนาความปริเฉทที่ ๓	๑๑๓
จตุตถปริจเฉทวณณนา	
พรรณนาความปริเฉทที่ ๔	๑๔๓
ปญจมปริจเฉทวณณนา	
พรรณนาความปริเฉทที่ ๕	๑๙๐
ฉกฐปริจเฉทวณณนา	
พรรณนาความปริเฉทที่ ๖	๒๖๐
สตุตมปริจเฉทวณณนา	
พรรณนาความปริเฉทที่ ๗	๓๐๕
อฎฐมปริจเฉทวณณนา	
พรรณนาความปริเฉทที่ ๘	๓๔๔
นวมปริจเฉทวณณนา	
พรรณนาความปริเฉทที่ ๙	๓๙๐
ปกรณาวสานวณณนา	
พรรณนาความสุดท้ายปกรณ	๔๒๓

อภิธรรมมุตตลสงคหฎีกา ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะ
 อภิธรรมมุตตลวิภาวินี นาม ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี

อารมภคาลา คาลาเริ่มต้น

(ข้าพเจ้า ชื่อว่าพระสุมังคลาจารย์) นตฺวา ขอนมัสการ พุทฺธํ พระพุทธเจ้า
 วิสุทฺธกรรณญาณํ *ผู้ทรงพระปัญญาธิคุณ พระบริสุทฺธิคุณ และพระมหากรรณาธิคุณ*^๑
 ธมฺมํ พระธรรม สมุพฺพุทฺธปุชิตํ อันพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงบูชาแล้ว สงฺฆํ พระสงฆ์
 สทฺธมฺมสมฺภูตํ ผู้เกิดดีแล้วแต่พระสัทธิธรรม นินฺรจฺคนํ ผู้มีกิเลสเพียงดั่งเนินไป
 ปราศแล้ว วนฺทิตฺวา ขอกราบไหว้ สารีปฺตฺตํ พระสารีบุตร มหาเถรํ มหาเถระ
 ธีรํ ผู้เป็นปราชญ์ ปริยตฺตฺติวีสารทํ องอาจในพระปริยัติ ครุํ เป็นครู คารวภาชนํ
 เป็นเครื่องรองรับความเคารพ สิริสา ด้วยเคียรเกล้า แล้ว วณฺณยิสฺสํ จักพรรรณนา
 สมาสเนน โดยย่อ อภิธรรมมุตตลสงคหํ ซึ่งปกรณ์ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ ปรมปีติวิ
 พุฒนํ อันเป็นเครื่องยังปีติให้เจริญอย่างยิ่ง อาภิธมฺมิกภิกฺขุณฺํ แก่เหล่าภิกษุ
 นักอภิธรรม ปน ก็ (เพราะเหล่ากุลบุตร) น สกฺกา ไม่สามารถ วิญญฺาตเว
 เพื่อจะรู้แจ้ง อตฺโถ เนื้อความ สพฺพตฺถ ในทุกบท อธิ ในปกรณ์นี้ได้ โปราณฺเห
 อเนกาปิ กตา ยา วณฺณนา ตาหิ จากฎีกาแม้เป็นอันมาก ที่ท่านพระโบราณจารย์
 ทั้งหลายได้รจนาไว้ ตสฺมา ฉะนั้น (ข้าพเจ้า) รจยิสฺสํ จักรรจนา สมาสเนน
 โดยย่อ วณฺณนํ ซึ่งอรรถวรรณนา อหฺาปยํ ไม่ละทิ้ง ลินฺนปฺปทานิ บทที่ลึกลับ
 ทั้งหลาย เอตฺถ ในปกรณ์นี้ *สาธิปฺปายํ วิภาเวฺนโต พร้อมทั้งอธิบายให้แจ่มแจ้ง*^๒
 อิติ แล ฯ

*...^๑ ถ้าตามโยชนา แปลเป็น ผู้ทรงพระกรุณา ฯลฯ บริสุทฺธิ

*...^๒ ลินฺนปฺปทานิ วิภาเวฺนโต ทำบทที่ลึกลับทั้งหลายให้แจ่มแจ้ง

เกริ่นนำ

อาจารย์ ท่านอาจารย์ (พระอนุรุธาจารย์) อยู่ นี้ อารกนุโต เมื่อจะเริ่ม
 ธิ์ ปกรณ์ ปกรณ์ นี้ ปรมวิจิตุนยสมนุภาคค์ ซึ่งประกอบด้วยนัยอันวิจิตร
 อย่างยิ่ง สกสมยสมยบุตรคหณวิคคาหณสมตลั สามารถจะแหวกความยุ่งเหยิง
 ในลัทธิของตน และลัทธิอื่น สุวมลวิปุลปญญาเวยยตติยชนนั ซึ่งให้เกิดความ
 แก่ลัวกล้าแห่งปัญญาทั้งผ่องใสทั้งไพบุลย์ ปรมั ในเบื้องต้น สมุมาสมพุทธุ
 อาทิมหา กล่าวคำว่า สมุมาสมพุทธุ ดังนี้เป็นต้น ตาว ก่อน ทสเสตุ ก็เพื่อแสดง
 รตนตตยปณาภาภิเชยยกธมปุปการปกรณาภิธานปโปยชนานิ การนอบน้อม
 พระรัตนตรัย ความย่อ วิธีกาธแต่ง ชื่อปกรณ์ และประโยชน์ทั้งหลาย ฯ

พรรณนาความคาถาเริ่มต้นปกรณ์

หิ ความจริง เอตล ในคาถาเริ่มต้นปกรณ์นี้ สมุมาสมพุทธุ ฯเปฯ อภิวาทียาติ
 อิมินา ด้วยคำว่า สมุมาสมพุทธุ ฯเปฯ อภิวาทีย นั รตนตตยปณาโม วุตโต
 ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวถึงการนอบน้อมพระรัตนตรัย ฯ อภิธมมตลสงคหณติ
 เอเตน ด้วยคำว่า อภิธมมตลสงคหั นั อภิเชยยกธมปุปการปกรณาภิธานานิ
 อภิธมมตลณัน อธิ สงคเหตุพพภาวทสสเนน เตส อิมินา สมุทิตเณ ปฏิปาเทตพพ
 ภาวทีปนโต เอกตล สงคยหกลณาการทีปนโต อตลณาคตสมญญาปริทีปนโต จ
 กล่าวความย่อ เพราะแสดงว่า อรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม
 ทั้งหลายเหล่านั้น อันปกรณ์ที่รวบรวมขึ้นแล้วนี้ พึงให้สำเร็จได้โดยแสดงว่าอรรถ
 ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลาย อันท่านอาจารย์ พึงรวบรวมไว้
 ในปกรณ์นี้ วิธีแต่ง เพราะแสดงอาการคือการรวบรวมกล่าวไว้เป็นหมวด ๆ และ
 ชื่อปกรณ์ทั้งหลาย เพราะแสดงชื่อที่คล้องตามความหมาย ฯ (อภิเชยยก กล่าว
 ความย่อ อภิธมมตลณัน อธิ สงคเหตุพพภาวทสสเนน เตส อิมินา สมุทิตเณ
 ปฏิปาเทตพพภาวทีปนโต เพราะแสดงว่า อรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
 ในพระอภิธรรมทั้งหลายเหล่านั้น อันปกรณ์ที่รวบรวมขึ้นแล้วนี้ พึงให้สำเร็จได้

โดยแสดงว่าอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลาย อันท่านอาจารย์ พิงรวบรวมไว้ในปกรณ์นี้ **กรณุปการ** วิธีแต่ง **เอกตล** **สงคยฺหกลนาการที่ปนโต** เพราะแสดงอาการคือการรวบรวมกล่าวไว้เป็นหมวด ๆ **ปกรณ์าภิธานานิ จ** และชื่อปกรณ์ทั้งหลาย **อตฺถานุกตสมณฺญาปริทีปนโต** เพราะแสดงชื่อที่คล้ายตามความหมาย ๑) **ปน** ส่วน **ปโยชนํ** **ประโยชนํ** **ทสฺสิตเมว** เป็นอันท่านพระอนุรุทธาจารย์ แสดงไว้เสร็จแล้ว **สงคฺหปเทน** ด้วยบทว่าสังคหะ **สามตฺถียโต** โดยเป็นบทที่มีความสามารถ **อภิธมฺมตฺถานเมกตล** **สงคฺเห** **สติ** **ตทฺคฺคหปริปุจฺจาทิวเสน** **เตสํ** **สรูปาวโพธสฺส** **ตมฺมุติกาย จ** **ทิกฺขุธมฺมิกสมฺปรายิกตฺถลสิทฺธิยา** **อนายาเสน** **ลฺลิสฺซณฺนโต** เพราะเมื่อมีการรวบรวมอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลายไว้เป็นหมวด ๆ ความเข้าใจสภาวะแห่งอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ด้วยกิจมีการเรียน และการสอบถามอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นเป็นต้น และความสำเร็จประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในสัมปรายภพ ซึ่งมีความเข้าใจสภาวะแห่งอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นเป็นมูลก็จะสำเร็จได้โดยไม่ยาก (-**โต** เพราะ -**สงคฺเห** **สติ** เมื่อมีการรวบรวม **อภิธมฺมตฺถานํ** อรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมทั้งหลายไว้ **เอกตล** เป็นหมวด ๆ **สรูปาวโพธสฺส** ความเข้าใจสภาวะ **เตสํ** แห่งอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมเหล่านั้น **ตทฺคฺคหปริปุจฺจาทิวเสน** ด้วยอำนาจกิจมีการเรียน และการสอบถามอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นเป็นต้น **ทิกฺขุธมฺมิกสมฺปรายิกตฺถลสิทฺธิยา จ** และความสำเร็จประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์สัมปรายภพ **ตมฺมุติกาย** ซึ่งมีความเข้าใจสภาวะแห่งอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้นเป็นมูล **ลฺลิสฺซณฺน-** ก็สำเร็จได้ **อนายาเสน** โดยไม่ยาก) ๑ **ตตฺถ** ในการापกเหตุ มีการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นนั้น **รัตนตฺตยปณามปโยชนํ** ประโยชน์แห่งการนอบน้อมพระรัตนตรัย **อาจริยา** ท่านอาจารย์ทั้งหลาย **ปฺปญฺเจนฺติ** พรรณนาให้พิสดาร **พฺพุชา** โดยประการมาก **ดาว** ที่เดียว ๆ **ปน** แต่ว่า **วิเสสโต** โดยพิเศษแล้ว

ปัจจาตีสนุติ ท่านหวังจะ **อนุตรายนิवारณั** ป้องกันอันตราย (นั่นเอง) ๑ **ตลาหิ** **วุตตัม** **สงคหกาเรหิ** สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์ผู้รจนาลังคะหะทั้งหลายกล่าวไว้ **ตสฺसानุกาเวณ** **หตฺนุตราโยติ** ว่า ด้วยอานุภาพแห่งบุญนั้น ขอข้าพเจ้าจงปราศจากอันตราย ๑ **หิ** ความจริง **รตนตฺตยปณามโ** การนอบน้อมพระรัตนตรัย **อตฺถโต** ว่าโดยความหมาย **กุสฺสเจตนา** ก็คือกุสฺสเจตนา **ปณามกิริยาภินิปุณาติกา** ที่ให้สำเร็จกิริยา คือการนอบน้อม ๑ **จ** และ **สา** กุสฺสเจตนา นั้น **ทิกฺขุธรรมเวทนียภูตา** เป็นเหตุให้เสวยผลในปัจจุบัน **เขตฺตชฺชมาสยสมฺปทาหิ** เพราะบริบูรณ์ด้วยเขตและอัสมาลัย **วณฺทเนยฺยวณฺทกาณั** แก่บุคคลทั้งหลายผู้ไหว้พระรัตนตรัยที่ควรไหว้ **ปฏฺิพาหิตฺวา** ย่อมป้องกัน **อุปปีฬกอุปฺจเจตกมฺมานิ** อุปปีฬกกรรมและอุปฺจเจตกกรรม **อนุตรายกรานิ** อันกระทำอันตราย **ตฺนุณีพฺพตฺติตฺวิปากสนฺตฺติยา** ต่อความสืบต่อแห่งวิปากอันกุสฺสเจตนา นั้นให้บังเกิดแล้ว **อนุพลฺปทานวเสน** ด้วยอำนาจช่วยสนับสนุน **กมฺมสุส** แก่กรรม **ยถาลทฺธสมฺปตฺตินิมิตฺตกสุส** ที่มีสมบัติตามที่ได้แล้วเป็นเครื่องหมาย แล้ว **สาเรติ** ให้สำเร็จ **อุปฺปวตฺติ** ความไม่เป็นไป **โรคาหิอนุตรายานั** แห่งอันตรายมีโรคเป็นต้น **ยถาธิปฺเปตฺตลฺลิสฺทฺวิพฺนุชกาณั** อันจะขัดขวางความสำเร็จประโยชน์ตามที่ประสงค์ **ตฺนุณีทานานั** อันมีอุปปีฬกกรรมและอุปฺจเจตกกรรมนั้นเป็นเหตุ ๑ **ตสฺมา** ฉะนั้น **รตนตฺตยปณามกรณั** การกระทำ การนอบน้อมพระรัตนตรัย **ปกรณารมฺเ** ในการเริ่มต้นปกรณั **ยถารทฺธปกรณสุส** **อนนฺตราเยน** **ปริสฺมาปนตฺถลฺลยฺเจว** ก็เพื่อปกรณัตามที่เริ่มแล้วจะสำเร็จลุส่งไปโดยปราศจากอันตราย **อุคฺคหณฺธารณาทิสฺสึชฺชนตฺถลฺลยฺจ** และเพื่อความสำเร็จกิจมีการเรียนและการทรงจำเป็นต้น **อนนฺตราเยน** โดยปราศจากอันตราย **โสตุณั** แก่ นักศึกษาทั้งหลาย **ปฏฺิปตฺติยา** เพราะการปฏิบัติ **วณฺทนาปฺพุพฺพคฺมา** มีการไหว้เป็นประธาน ๑

ปน ส่วน **อภิเชยฺยกลณั** การกล่าวความย่อไว้ **วิทิตาภิชฺเชยฺยสุเสว** **คนฺถสุส** **วิญญูหิ** **อุคฺคหณาทิวเสน** **ปฏฺิพฺชฺชิตฺตพฺพภาวโต** ก็เพราะคัมภีร์ซึ่งมีความย่อปรากฏชัดเจนแล้วเท่านั้น **อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงปฏิบัติตามได้** ด้วยอำนาจกิจมีการ

เรียนเป็นต้น ๆ จ หนึ่ง **กรณุปการปโยชนสนทสนานิ** การแสดงวิธีการแต่ง และประโยชน์ไว้ **โสตุชนานิ สมุสสาหชนนตุล** ก็เพื่อให้เกิดความขะมักเขม้น แก่นักเรียนทั้งหลาย ๆ **ปน** ส่วน **อภิธานกถน** การกล่าวชื่อไว้ **โวหารสุขตุนุติ** ก็เพื่อสะดวกแก่การเรียกแล ฯ **อัย** นี้ **สมุทหายตุโล** เป็นความรวม **เอตุล** ในกาลา เริ่มต้นปกรณนั้น ๆ **ปน** ส่วน **อวยวตุโล** ความเรียง **อัย** มีดังต่อไปนี้ ฯ **สมุพฺพุโร** เชื่อมความ **อิติ** ว่า (ข้าพเจ้า) **อภิวาทีย** ขออภิวาท **สมุมาสมุพฺพุโร** พระสัมมาสัมพุทธเจ้า **อตฺถ** ผู้ทรงพระคุณอันซึ่งไม่ได้ **สสทุหมมคณตุตม** พร้อมทั้งพระลัทธธรรมและหมู่อันสูงสุดแล้ว **ภาสิสฺส** จักกล่าว **อภิธมฺมตฺถสฺสคห** ปกรณ ชื่อว่าอภิธัมมัตถสังคหะ ฯ

ขยายความบท สัมมาสัมพุทธะ

ตตุล พึงทราบวิเคราะห์ในกาลาเริ่มต้นปกรณนั้น ดังต่อไปนี้ ***(โย ภควา** พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด) **อภิสมุพฺพุโร** ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว **สพฺพธมฺเม** ซึ่งธรรมทั้งปวงทั้งหลาย **สมฺมา (จ)** โดยชอบด้วย **สามญจ** ด้วยพระองค์เองด้วย **อิติ** เหตุนั้น (โส ภควา) พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น **สมฺมาสมุพฺพุโร** จึงทรงพระนามว่า **สัมมาสัมพุทธะ*** ฯ **หิ** ความจริง **โส** พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น **พฺพชฺฉิ** ตรัสรู้แล้ว **อญฺญาตี** คือได้ทรงรู้ทั่วถึงแล้ว **ธมฺมชาติ** ซึ่งธรรม สงฺขตาสงฺขตเภท ที่แยกเป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม **สกลมฺปิ** แม้ทั้งสิ้น **ยถาสรสลกฺขณปฏิเวธวเสน** ด้วยอำนาจรู้แจ้งลักษณะ พร้อมทั้งกิจตาม ความเป็นจริง **สมฺมา** ชื่อว่าโดยชอบ **สยมฺกุลาณน** ด้วยพระสยัมภูญาณ **วิจิโตปจิตปารมิตาสมฺภูเตน** ที่เกิดพร้อมจากความรู้ที่พระองค์ทรงสั่งสม **อบรม** พระบารมีแล้ว **สย** ด้วยพระองค์เอง **สาม** ชื่อว่า ด้วยพระองค์เอง ฯ **ยถา**

... หรือจะแปลว่า (บุคคลใด) **อภิสมุพฺพุโร** รู้พร้อมเฉพาะแล้ว **สพฺพธมฺเม** ซึ่งธรรมทั้งปวง ทั้งหลาย **สมฺมา (จ)** โดยชอบด้วย **สามญจ** ด้วยตนเองด้วย **อิติ** เหตุนั้น (บุคคลนั้น **สมฺมาสมุพฺพุโร** จึงชื่อว่า **สัมมาสัมพุทธะ** **ภควา** ได้แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ สยัม อภิญญา ย กมฺพุทฺธิเสยฺยนฺติ ว่า เรารู้
 ยิงเอง จะพึงอ้างใครเล่า ดังนี้ เป็นต้น ฯ อถวา อีกอย่างหนึ่ง ฯ พุทธาตุสสุ
 ชาครณวิกสนตฺเตสุปิ ปวตฺตนโต เพราะพุทฺธาตุใช้ในอรรถว่าตื่นก็มี ในอรรถว่า
 เบิกบาน ก็มี อตฺโถ จึงมีอธิบายความ อิติ ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น
 ปฏิพุทฺโธ ทรงตื่นเฉพาะแล้ว สมฺมา โดยชอบ สามญฺจ และด้วยพระองค์เอง
 อนนฺยปฏิโพธิโต หุตฺวา คือ มิใช่บุคคลอื่นปลุกให้ตื่น วิกโต ได้แก่ ทรงปราศจาก
 สวาสนสมฺโมหนิทฺทาย ความหลับคือความลุ่มหลงพร้อมทั้งวาสนา อจฺจนฺตํ
 อย่างเด็ดขาด สยเมว ด้วยพระองค์เองที่เดียว วิกสิโต ทรงเบิกบานแล้ว
 วิกาสมนุปรฺตโต คือทรงถึงความเบิกบานตามลำดับ สมฺมา โดยชอบ สยเมว จ
 และด้วยพระองค์เอง อปริมิตคุณคณาณฺสกตฺสพฺพญฺตยาณปรฺตติยา โดยบรรลु
 พระสัพพัญญุตญาณ อันประดับด้วยหมู่คุณอันนับไม่ถ้วน อคฺคมคฺคยาณสมาคเมน
 เพราะบรรลุอรหัตตมรรคญาณ วิกสิตมิว ปทุมํ เปรียบเสมือนดอกประทุมที่แย้มบาน
 ปรมฺรฺจิริสโรภคฺคปรฺตติยา โดยถึงความงามอันเลิศว่ามีสิริอันน่าชอบใจอย่างยิ่ง
 ทินกรกิริณสมาคเมน เพราะการต้องรัศมีพระอาทิตย์ ฉะนั้น ฯ

ขยายความบท อตุลละ

ยถาวุตฺตวจนตฺถโยเคปิ แม้เมื่อจะมีการประกอบเนื้อความแห่งคำตามที่
 กล่าวแล้ว สมฺมาสมฺพุทฺธสทฺทสฺส ภควติ สมญฺญาวเสน ปวตฺตตฺตา เพราะศัพท์ว่า
 สัมมาสัมพุทฺธะ ใช้ในพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยอำนาจเป็นพระนาม วิเสเสติ
 ท่านพระอรุทฺธาจารย์จึงสวดดีพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นให้พิเศษออกไป
 อตุลนฺติ อิมินา ด้วยคำว่า อตุลฺ นี้ ฯ สมฺมิโต บุคคลผู้อันเขาเปรียบเทียบได้
 ตฺถลาย ด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา ตฺถโลย ชื่อว่าตุลยะ ฯ โสเยว ตฺถยะนั้น
 นั้นเอง วุตฺโต ท่านอาจารย์ (ท่านพระอรุทฺธาจารย์) กล่าว ตฺถโลติ ว่า ตฺถละ
 ยการโลปวเสน ด้วยอำนาจลบ ย เลี้ย ฯ อถวา อีกอย่างหนึ่ง ฯ อการปจฺจยวเสน
 ด้วยอำนาจ อ ปัจจย สมฺमितฺตฺเต ใช้ในความหมายว่า เปรียบเทียบ สมฺมิโต

บุคคลอันเขาเปรียบเทียบได้ **ตฺลฺล** ด้วยปัญญาเป็นเครื่องเปรียบเทียบ **ตฺลฺล** ชื่อว่า ตฺลฺล ๗ **ตฺลฺล** พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นบุคคลอันบุคคลเปรียบเทียบได้ด้วยปัญญา เป็นเครื่องเปรียบเทียบ **น** หามิได้ **อตฺลฺล** จึงทรงพระนามว่า **อตฺลฺล** **อสทิส** คือทรงเป็นผู้ไม่เหมือน **เกณจิ** กับใคร ๆ **คฺคณฺท** ด้วยพระคุณทั้งหลาย **สีลาทีหิ** มีศีลเป็นต้น **ว** อีกอย่างหนึ่ง **ตฺลฺล** บุคคลอันเขาเปรียบเทียบได้ ด้วยปัญญา เป็นเครื่องเปรียบเทียบ **สทิส** คือบุคคลที่เหมือนกัน **นตฺลฺล** ไม่มี **เอตสฺส** แก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น **อติ** เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น **อตฺลฺล** ทรงพระนามว่า **อตฺลฺล** **อคฺคปคฺคกฺกาวโต** เพราะพระองค์ ทรงเป็นบุคคลชั้นยอด **โลก** ในโลก **สเทวก** พร้อมทั้งเทวโลก ๗ **ยถา** สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ **ว** **ภิกฺขเว** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **สตฺตา** เหล่าสัตว์ **อปทา** **ว** ที่ไม่มีเท่าก็ตาม **ทฺวิปทา** **ว** สองเท่าก็ตาม **จตฺตฺตฺต** **ว** สี่เท่าก็ตาม **ยวตา** มีประมาณเพียงใด **ตฺลฺล** **ตฺลฺล** **อคฺคมกฺขายติ** ปรากฏว่าเลิศ **เตสํ** กว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น **(ตาวตา)** มีประมาณเพียงนั้น **อติอาทิ** ดังนี้ เป็นต้น ๗

สรุปการสดุดีพระผู้มีพระภาคเจ้า

จ ก็ **เอตฺตาวตา** ด้วยถ้อยคำมีประมาณเท่านี้ **กตา** **โหติ** ย่อมเป็นอัน ท่านพระอนุรุธาจารย์กระทำ **โถมฺนา** การสดุดี **ภควโต** พระผู้มีพระภาคเจ้า **ตีหากาเรหิ** ด้วยอาการ ๓ อย่าง **เหตุผลสตฺตฺตฺต** **การสมฺปทา** **วเสน** คือ **เหตุสัมปทา ๑** **ผลสัมปทา ๑** **สัตตฺตฺต** **การสัมปทา ๑** ๗

[อธิบายสัมปทา ๓]

ตตฺถ ในบรรดาสัมปทาทั้ง ๓ ประการนั้น **เหตุสมฺปทา** **นาม** ที่ชื่อว่า **เหตุสัมปทา** **มหากรุณาสมาโยโค** ได้แก่ความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง ประกอบพร้อมด้วยพระมหากรุณา **โพธิสมฺภา** **การสมฺภรณญจ** และความอบรม

เป็นต้นนั้น **ปโยโค** นาม ชื่อว่า **ปโยคะ** ๑ **ตตล** บรรดาสัมปทาทั้งหลาย มีเหตุสัมปทาเป็นต้นนั้น **เทว ผลสัมปทา** ผลสัมปทา ๒ ประการ **ปุริมา** ข้างต้น **สมุมาสมพุทฺธนฺติ** **อิมินา ทสฺลิตา** ท่านพระอนุรุทธาจารย์แสดงแล้ว ด้วยคำว่า **สมุมาสมพุทฺธํ** นี้ ๑ **ปน** ส่วน **อิตรา เทว ผลสัมปทา ๒** ประการนอกนี้ **สत्ตตฺตูปการสมปทา จ** และสัตตตูปการสัมปทา **ตลา** ก็เหมือนกัน **อตฺตลนฺติ** **เอเตน** คือ แสดงแล้วด้วยคำว่า **อตฺตลํ** นี้ ๑

ปน อนึ่ง **เหตุสมปทา** **เหตุสัมปทา** **ตตฺตูปายภูตา** อันเป็นอุบายเข้าถึงผล สัมปทาและสัตตตูปการสัมปทาทั้ง ๒ นั้น **ทสฺลิตา** เป็นอันท่านพระอนุรุทธาจารย์ แสดงแล้ว **ทวิหิปี** แม้ด้วยบททั้ง ๒ **สามตฺถยิตโต** โดยเป็นบทที่มีความสามารถ **ตตฺตูปการสมปตฺตินมสมภวโต** เพราะความถึงพร้อมแห่งสัมปทาทั้ง ๒ นั้น จะเกิดมี ไม่ได้ **ตลาวิหเหตุพฺยติเรเกน** โดยเว้นจากเหตุสัมปทาเช่นนั้นเสีย **อเหตุกตฺเต สพฺพตฺตล ตาลํ สมภวปฺปสงฺกโต จ** และเพราะเมื่อผลสัมปทาและสัตตตูปการสัมปทา ทั้ง ๒ นั้น ไม่มีเหตุ (พึงเกิดได้เอง) ผลสัมปทาและสัตตตูปการสัมปทาทั้ง ๒ เหล่านั้น ก็จะมี ความเกี่ยวข้องกับความเกิดมีได้ ในบุคคลทุกจำพวก ๑

ขยายความบท สัทธัมมคณฺตุตตมะ

ท่านพระอนุรุทธาจารย์ **วนฺทิตฺวา** ครั้นกราบไหว้ **พุทฺธรตนํ** พระพุทธรัตตะ ตํ นั้น **ติวฺธาตฺตลาตฺตสฺกฺขิตโถมนานาปฺพุทฺทงฺคมํ** ซึ่งมีการสดุดีที่ประมวลไว้ ด้วย ข้อกำหนด ๓ อย่างเป็นเบื้องต้น **เอวํ** ดังพรรณนามาจะนี้แล้ว **อิทานิ** บัดนี้ **อารภฺนฺโต** เมื่อจะเริ่ม **ปฺลามํ** การนอบน้อม **เสสรตฺนนานมฺปิ** แม้พระรัตนที่เหลื่อ **อาห** **สสทฺธมฺมคณฺตุตตมนฺติ** จึงกล่าวว่า **สสทฺธมฺมคณฺตุตตมํ** ดังนี้ เป็นต้น ๑ **หิ** ความจริง **คฺคณฺนิภูตฺตานมฺปิ** **ธมฺมสงฺฆานํ** **อภิวาเทตฺตพฺพภาโว** ภาวะที่พระธรรม และพระสงฆ์ แม้เป็นผู้มีพระคุณอันพุทฺธศาสนิกชนพึงกราบไหว้ **วิญฺญายติ** บัณฑิตย่อมรู้ได้ **สทฺโยเคน** ด้วยการประกอบกับ **สท** ศัพท์ **ยลา** **สฺปฺตฺตทาโร** **อาคโถติ** เปรียบเสมือนเมื่อพูดว่า เขามาพร้อมกับลูกและเมีย **ปฺตฺตฺตทาโร**

อากมนนุติ ก็รู้ว่า แม่ลูกและเมีย (ของเขา) ก็มาด้วย ฉะนั้น ๆ ตตุล
 บรรดาพระธรรมและพระสงฆ์นั้น **ธมฺโม** สภาวะที่ชื่อว่าธรรม **อตุตฺตานํ** **ธาเรนฺเต**
จตุสฺสุ **อปาเยสฺสุ** **วฏฺฏทุกฺกฺเขสฺสุ** **จ** **อปตฺมานเ** **กตฺวา** **ธาเรตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์
 ว่า ย่อมทรงเหล่าสัตว์ผู้ทรงตนไว้ ไม่ให้ตกไปในอบายภูมิ ๔ และในวิภูฏทุกข์
 ทั้งหลาย ๆ **ธมฺโม** พระธรรม **นวิโร** มี ๙ ประการ **จตุมคฺคผลนิพฺพานวเสน**
 คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ วา หรือว่า **ปริยตฺติยา** **สท** รวมกับปริยัติธรรม
ทสฺวิโร ก็มี ๑๐ ประการ ๆ **จ** **ปน** ก็แล **ธารณํ** ความดำรงอยู่ **เอตฺตสฺส**
 แห่งพระธรรมนั้น **อปายาทีนินฺพุพฺพตฺตกฺกิเลสฺวิทฺธฺสนํ** ก็คือ ความกำจัดกิเลสที่ยังสัตว์ให้
 บังเกิดในอบายภูมิเป็นต้น ๆ **ทฺฐจฺจ** บัณฑิตพึงเห็นความหมาย **อิติ** ว่า **จ** ก็
กํ ความกำจัดกิเลสที่ยังสัตว์ให้บังเกิดในอบายภูมิเป็นต้นนั้น **นิปฺปริยายโต**
 ว่าโดยตรง **อริยมคฺคสฺส** **ลพฺภติ** ได้แก่ อริยมรรค **กิเลสฺสมุจฺเจทกฺภาวโต**
 โดยเป็นสภาวะตัดกิเลสได้เด็ดขาด **นิพฺพานสฺส** **ลพฺภติ** **จ** และได้แก่พระนิพพาน
ตสฺส **ตทตฺถลสิทฺธิเหตุตฺตาย** โดยอริยมรรคนั้นเป็นเหตุสำเร็จประโยชน์ กล่าวคือ
 ความกำจัดกิเลสนั้น **นิพฺพานสฺส** **อารมฺมณฺภาเวน** โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์
ปน แต่ว่า **ปริยายโต** โดยอ้อม **อุภินฺนมุปี** **ลพฺภติ** ย่อมได้แก่ผลและปริยัติ
 แม้ทั้งสอง **ผลสฺส** **กิเลสํ** **ปฏฺิปปสฺสสมฺภนฺวเสน** **มคฺคานุกฺคณฺปวตฺติโต** โดยผล
 มีความเป็นไปแห่งคุณที่คล้อยตามมรรค ด้วยอำนาจเป็นเครื่องสงบระงับกิเลส
 ทั้งหลายได้ **ปริยตฺติยา** **ตทตฺถิมเหตุตฺตาย** **จ** และโดยที่ปริยัติธรรมเป็นเหตุบรรลุถึง
 มรรคผลและพระนิพพานนั้น ๆ **ธมฺโม** พระธรรม **สํ** ของผู้สงบทั้งหลาย
สปฺปริสํ คือสัพบุรุษทั้งหลาย **อริยปฺคฺคณํ** ได้แก่ พระอริยบุคคลทั้งหลาย
อิติ เพราะเหตุนี้ **สทฺธมฺโม** ชื่อว่าสัทธรรม **วา** อีกอย่างหนึ่ง **ธมฺโม** พระธรรม
สนฺโต ที่มีอยู่ **สํวิชฺขมาโน** คือ ปราภฏอยู่ **น** **ติตฺถิยปริกปฺปิโต** **อตุตา** **วีย**
ปรมตฺถโต **อวิชฺขมาโน** หาใช่ไม่มีอยู่ โดยปรมัตถ์ **จ** **อตุตฺตา** ที่พวกเดียรฉัย
 พากันกำหนด ฉะนั้น **ไม่** **อิติ** เพราะเหตุนี้ **สทฺธมฺโม** จึงชื่อว่าสัทธรรม **วา**
 อีกอย่างหนึ่ง **ธมฺโม** ธรรม **สนฺโต** ที่บัณฑิตยกย่อง **ปสฺสฺวิโร** คือที่บัณฑิต

สรรเสริญ **สวากุขตาทิคุณโยคโต** เพราะประกอบด้วยคุณมีความเป็นธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้น **น พาทิรกธมโม** **วีย เอกนุตนินุทธิโต** หาเป็นธรรมที่น่าดีเทียบโดยส่วนเดียว **ดูจธรรมของพาทิรกชน** ฉะนั้น **ไม อิติ** เพราะเหตุนั้น **สทุธมโม** จึงชื่อว่าสัทธรรม ๆ **คโณ จ โส** หมู่นั้นด้วย **คโณ** ชื่อว่าเป็นหมู่ **สมุททโม** เพราะเป็นหมู่ **อริยบุคคลานัน** ของพระอริยบุคคลทั้งหลาย **อตุตโม จ** ชื่อว่าสูงสุดด้วย **สุปฏิปนุนตาทิคุณวิเสสโยคโต** เพราะประกอบด้วยคุณพิเศษ มีความเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น **อิติ** เพราะเหตุนั้น **คณุตโตโม** จึงชื่อว่าคณุตตมะ **วา** อีกอย่างหนึ่ง **อตุตโม** หมู่นั้นที่สุด **คณานัน** กว่าหมู่ทั้งหลาย **วา** หรือว่า **คณสุ** ในหมู่ทั้งหลาย **เทวมนุสสาทิสมุเสสุ** คือในหมู่เทวดาและมนุษย์เป็นต้น **ยถาตุตคณวเสเนว** ด้วยอำนาจแห่งคุณตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ **อิติ** เพราะเหตุนั้น **คณุตโตโม** จึงชื่อว่าคณุตตมะ ๆ **สท สทุธมเมน คณุตโตเมน จ** พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์ใด เป็นไปพร้อมกับพระสัทธรรมและหมู่อันสูงสุด **อิติ** เพราะเหตุนั้น **สสทุธมคณุตโตโม** พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงพระนามว่า สัทธรรมคณุตตมะ ๆ **ตัม** ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น **สสทุธมคณุตโตมัม** พร้อมทั้งพระสัทธรรมและหมู่อันสูงสุด ๆ

ขยายความบท อภิวัตติยะ ภาตีสสัง

อภิวัตติยาติ บทว่า **อภิวัตติย วนุทิตวา** ได้แก่ **ไหว วิเสสโต** โดยพิเศษ ๆ **อตุโล** อธิบาย **อิติ** ว่า **วนุทิตวา** **ไหว** **กายวจิมโนทวารเห** ด้วยกายทวาร **วจีทวาร** และมนโทวาร **สกุจจัม** โดยเคารพ **อาทเรน** คือ โดยเอื้อเฟื้อ **ภยลาภกุลจา** **ราทริหิตেন** *เว้นความกลัว **ลาภและมารยาทประจำสกุลเป็นต้น*** ๆ **ภาตีสสนุนติ** บทว่า **ภาตีสสู** **กเสสุสามิ** แปลว่า **จักกล่าว** ๆ

... หรือจะแปลว่า เว้นความกลัว **ลาภตระกูลและมารยาทเป็นต้น**

ขยายความบท อภิธัมมัตถสังคหะ

นิพพุตติตปรมตฺถภาเวน อภิวิสิฏฺฐา ฐมา เอตฺถาติอาทิชา อภิธมฺโม
 ฐมฺมสงฺคณิอาทิสตฺตปฺปรณํ อภิธมฺมปิฏกํ ตตฺถ วุตฺตา อตฺถา อภิธมฺมตฺถา
 เต สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ ปกฺรณํ ชื่อว่า
 อภิธัมมัตถสังคหะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่หรือเป็นเครื่องอันท่านอาจารย์
 รวบรวมอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์ที่ชื่อว่า อภิธรรม เพราะอรรถ
 วิเคราะห์เป็นต้นว่า เป็นที่อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลาย ที่พิเศษ
 อย่างยิ่งไว้ โดยเป็นปรมัตถธรรม อันพระองค์นั้นทรงให้บังเกิดแล้ว ได้แก่
 พระอภิธรรมปิฎก ๓ คัมภีร์ มีพระธรรมสังคหีเป็นต้น ฯ (อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ
 ปกฺรณํ ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ เอตฺถ เอเตนาติ วา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 เป็นที่หรือเป็นเครื่อง สงฺคยฺหนฺติ อันท่านอาจารย์รวบรวม วุตฺตา อตฺถา
 อภิธมฺมตฺถา เต อรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ตตฺถ ใน อภิธมฺโม คัมภีร์
 ที่ชื่อว่า อภิธรรม เอตฺถาติอาทิชา เพราะอรรถวิเคราะห์เป็นต้นว่า เป็นที่ อภิ
 วิสิฏฺฐา ฐมา อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลาย ที่พิเศษอย่างยิ่งไว้ นิพพุ
 ตติตปรมตฺถภาเวน โดยเป็นปรมัตถธรรม อันพระองค์นั้นทรงให้บังเกิดแล้ว ฐมฺม
 สงฺคณิอาทิสตฺตปฺปรณํ อภิธมฺมปิฏกํ ได้แก่ พระอภิธรรมปิฎก ๓ คัมภีร์ มีพระ
 ธรรมสังคหีเป็นต้น ฯ)

(ท่านพระอนุรุทธาจารย์) วิชา ย ครั้นทำ รตนตฺตยปณฺมาทิกํ บุรพกิจ
 มีการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้น ยถาธิปฺเปตฺตปฺปโยชนนิมิตฺตํ ซึ่งมีประโยชน์
 ตามที่ประสงค์เป็นเครื่องหมาย เอวํ ตาว อย่างนี้ก่อนแล้ว อิทํ ปกฺรณํ ปกฺรณํนี้
 ปฏฺฐปิยติ ท่านอาจารย์ตั้งไว้ สงฺคยฺหนฺตฺสเนน ด้วยอำนาจเป็นเครื่องรวบรวม
 อภิธมฺมตฺถานํ อรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม เยสํ เหล่าใด
 อิทานิ บัดนี้ เต อุทฺทิสฺสนฺโต เมื่อจะยกอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
 ในพระอภิธรรมเหล่านั้น ขึ้นแสดง สงฺเขปโต โดยสังเขป ตาว ก่อน ตตฺถ
 วุตฺตาติอาทิ อาห จิงกล่าวคำว่า ตตฺถ วุตฺตา ดังนี้เป็นต้น ฯ

อธิบายอรรถ ๔ อย่างแห่งพระอภิธรรม

โยชนา มีวาจาประกอบความ อิติ ว่า อภิธมฺมตฺถา อรรถแห่งพระอภิธรรม วุตฺตา ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ตตฺถ ในปกรณํนั้น ตสฺมี อภิธมฺเม คือ ในพระอภิธรรมนั้น สพฺพลา โดยประการทั้งปวง กุสลาทิวเสน คือด้วยอำนาจแห่งธรรมมีกุศลธรรมเป็นต้น ขนฺธาทิวเสน จ และด้วยอำนาจแห่งสภาวะธรรมมีขั้นเป็นต้น ปรมตฺถโต ว่าโดยปรมัตถ์ นิพฺพตฺติตปรมตฺถวเสน คือด้วยอำนาจปรมัตถ์ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้บังเกิดแล้ว สมฺมตฺติ จเปตฺวา เว้นสมมติเสีย จิตฺตา ดำรงอยู่ จตฺตฺตา โดยส่วน ๔ จตฺตฺตฺทกาเรหิ คือโดยอาการ ๔ เหว อย่างนี้ อิติ คือ จิตฺตํ จิต วิญญฺญาณกฺขนฺโธ ได้แก่ วิญญฺญาณขั้น เจตสิกํ เจตสิก เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํ ได้แก่ ขั้น ๓ มีเวทนาขั้นเป็นต้น รุปํ รูป รุปกฺขนฺโธ ได้แก่ รูปขั้น ภูตฺตฺปาทายเกทภินฺโน แยกประเภทเป็นภูตฺตฺรูปและอุปาทายรูป นิพฺพานํ นิพฺพาน อสงฺขตฺตมฺโม ได้แก่ อสังขตธรรม มคฺคผลสถานมालมฺพนฺภูโต ซึ่งเป็นอารมณ์ของมรรคจิตและผลจิต ฯ

วิเคราะห์ปรมัตถธรรม ๔ อย่าง

ตตฺถ พึงทราบวิเคราะห์ ในคาถาที่ ๒ นั้น ดังต่อไปนี้ อตฺโถ อรรถ ปรโม อย่างยอดเยี่ยม อุตฺตโม คือสูงสุด อวิปริโต ได้แก่ ไม่วิปริต วา หรือว่า อตฺโถ อรรถ โคจโร คืออารมณ์ ฌานสุส แห่งญาณ ปรมสฺส ที่ยอดเยี่ยม อุตฺตมสฺส คือสูงสุด อิติ เพราะเหตุนั้น ปรมตฺถโต จึงชื่อว่าปรมัตถ์ ฯ ตโต โดยปรมัตถ์นั้น ฯ จินฺตเตตฺติ จิตฺตํ อารมฺมณํ วิชานาตฺติ อตฺโถ ฯ ธรรมชาติใด ย่อมคิด อธิบาย ความว่า ย่อมรู้แจ้งอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า จิต ฯ ยถา วิสยวิชานนลกฺขณํ จิตฺตฺตฺตฺติ สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า จิตมีลักษณะ รู้แจ้งอารมณ์ ดังนี้ ฯ หิ ความจริง สติปิ นิสฺสยสมนฺนตฺตราทิปจฺจเย แม้เมื่อ นิสฺสยปจฺจัยและสมนฺนตฺตราปิปจฺจัยเป็นต้น ก็ยังมีอยู่ จิตฺตํ จิต อารมฺมณเณ วินา เว้นจากอารมณ์ น อุปฺปชฺชติ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ อิติ เพราะเหตุนั้น ตสฺส ตลฺกฺขณตฺตา

วุดตา ท่านพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า จิตนั้นมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์นั้น ๆ เตน ด้วยคำว่า จิตมีลักษณะรู้แจ้งอารมณ์นั้น ดังนี้ **ปฏิภุจิตฺโต โหติ** ย่อมเป็นอันท่านอาจารย์คัดค้าน **นิราลมุพฺพวาทิมตฺตํ** มติของท่านผู้มีปกติกล่าวว่า จิตไม่มีอารมณ์ ๆ วา หรือว่า **สมฺปยุตฺตธมฺมา** สัมปยุตธรรมทั้งหลาย **จินฺเตนฺติ** ย่อมคิดเอาเตน ด้วยธรรมชาตินี้ **กรณฺญเตน** อันเป็นเครื่องกระทำ **อิตฺติ** เพราะเหตุนั้น **จิตฺตํ** ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าจิต ๆ **อถวา** อีกอย่างหนึ่ง ๆ **จินฺตณมตฺตํ** เพียงความคิด **จิตฺตํ** ก็ชื่อว่าจิต ๆ **หิ** ความจริง **ยถาปจฺจยํ** ปวตฺติมตฺตเมว เพียงความเป็นไปตามปัจจัยนั้นแหละ **ยทฺธิ** นี้ คือ **สภาวธมฺโม นาม** ชื่อว่า สภาวธรรม ๆ **จ** ก็ **เอวํ** กตฺวา เพราะอธิบายความดังกล่าวมาอย่างนี้ **นิปฺปรียายโต** ว่าโดยตรง **สพฺเพสมฺปิ** **ปรมตฺถธมฺมานํ** **ภาวสาธณเมว** **ลพฺภติ** **ปรมตฺถธมฺมํ** แม้ทั้งหมด **บัณฑิต** ย่อมได้ความเป็นภาวสาธณะเท่านั้น ๆ **ปน** ส่วน **นิพฺพจนํ** **รูปวิเคราะหํ** **กตฺตุกรณวเสน** ที่เป็นกัตตสาธณะและเป็นกรณสาธณะ **ปรียายกถณนฺติ** **ทฺฐจฺจพฺพํ** **บัณฑิต** พึงเห็นว่า เป็นการกล่าวโดยอ้อม ๆ **หิ** ความจริง **ธมฺมานํ** **กตฺตุภาโว** ภาวะที่ธรรมทั้งหลายเป็นกัตตา **สกสกกิจฺเจสุ** **อตุตฺตปฺปธานตาสมาโรปนเนน** โดยยกตนขึ้นเป็นประธานในหน้าที่ของตน ๆ **ปฏฺธิปาเทตฺตพฺพธมฺมสฺส** **กรณตฺตลฺลจ** และภาวะที่ธรรมอันบัณฑิตจะพึงให้สำเร็จเป็นกรณะ **กตฺตุภาวสมาโรปนเนน** โดยยกภาวะที่ตนเป็นกัตตาขึ้น **สทฺชาตธมฺมสมฺมุเห** ในหมวดสหชาติธรรม **ตทฺทฺนุกฺกุลาเวเน** ด้วยภาวะที่คล้อยตามกัตตานั้น **ปรียายโต** **ลพฺภติ** ย่อมได้โดยอ้อมทั้งนั้น ๆ **ปน** ก็ **ตถานิทฺตฺสนํ** การแสดงเช่นนั้น **เวทิตฺตพฺพํ** **บัณฑิต** พึงทราบ **อิตฺติ** ว่า **ธมฺมสภาวินิมุตฺตสฺส** **กตฺตาทิโน** **อภาวปริทีปนตฺถํ** เพื่อจะแสดงว่า กัตตาเป็นต้น ที่พ้นไปจากสภาวธรรม ไม่มี ๆ **จิตฺตสทฺทสฺส** **อตุลํ** **ปฺปญฺเจนฺติ** ท่านอาจารย์ทั้งหลายย่อมพรรณนา อรรถแห่งจิตตศัพท์ให้พิสดาร **วิจิตฺตกรณาทิโตปิ** แม้โดยอรรถมีความกระทำให้วิจิตรเป็นต้น ๆ **ปน** ก็ **เอตฺถ** ในอธิการนี้ **สงฺคโห** มีความย่อ **อํ** ดังต่อไปนี้

จิตต์ ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต **วิจิตตกรรมา** เพราะกระทำให้**วิจิต** **อตุตโน จิตตตาย** วา หรือว่า เพราะภาวะที่ตน**วิจิต** **จิตต์** **กมมกิเล** **เสหิ** วา หรือว่า เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **อัมกรรมและกิเลส**ทั้งหลาย **สังสมไว้** **จิตต์** **ตายติ** วา **ตถา** ก็หรือว่า เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **ย่อมรักษาตนอัมกรรมและกิเลส**สังสมไว้ **จิโนติ** **อตุตสนุดานัม** วา หรือว่า เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **ย่อมสังสมความสืบทอดแห่งตน** **วิจิตตารมมณฺณติ** วา หรือว่า เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **มีอารมณ์** **อัมวิจิต** ดังนี้ ฯ

เจตสิ ภาว ธรรมชาติใดมีในจิต **ตทายตุตฺตตุตตีตาย** โดยมีความเป็นไปเนื่องกับ **จิต**นั้น **อิตติ** เพราะเหตุนั้น **เจตสิก** ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า**เจตสิก** ฯ **หิ** ความจริง **ตัม** **เจตสิก**นั้น **จิตฺเตน** **วินา** เว้นจากจิตเสีย **น** **อารมฺมณคฺคหณสมตฺถัม** ก็ไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้ **อสติ** **จิตฺเต** **สพฺเพ** **สพฺพิ** **อนุปฺปชฺชนโต** เพราะเมื่อไม่มีจิต **เจตสิก**ก็เกิดขึ้นไม่ได้ทั้งหมด ฯ **ปน** ส่วน **จิตต์** **จิต** **เคนจิ** **เจตสิ** **เคน** **วินาปี** แม้จะเว้นจาก**เจตสิก**บางประการเสีย **ปวตฺตติ** ก็ยังเป็นไป **อารมฺมณ** ในอารมณ์ได้ **อิตติ** เพราะเหตุนั้น **ตเมว** **เจตสิก**นั้นเท่านั้น **จิตฺตายตุตฺตตุตตี** **กัม** **นาม** ชื่อว่า **มีความเป็นไปเนื่องกับจิต** ฯ **เตนาห** **ภควา** เพราะเหตุนั้น **พระผู้มีพระภาคเจ้า** **จึงตรัสไว้** **อิตติ** ว่า **มโนปฺพุพฺพคฺมา** **ธมฺมา** ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน **ดังนี้** **เป็นต้น** ฯ **(ตทายตุตฺตตุตตีตายติ)** **เอเตน** **ด้วยบท** **ตทายตุตฺตตุตตีตาย** **นี้** **สุขาทีนฺมเจตฺนตฺตนิจฺจตฺตาทโย** **วิปฺปฏิปฺตตีโยปี** **ปฏิจฺจิตฺตา** **ย่อมเป็นอันท่าน** **พระอนุรุธธาจารย์** **คัดค้านความปฏิบัติผิด** **มีความที่เวทนา ๕** **ประการ** **มีสุขเวทนา** **เป็นต้น** **ไม่มีจิต** **และความที่เวทนา ๕** **ประการมีสุขเวทนาเป็นต้น** **เป็นธรรมชาติ** **เที่ยงแท้เป็นต้น** ฯ **วา** อีกอย่างหนึ่ง **นียุตฺตัม** ธรรมชาติที่ประกอบ **เจตสิ** ในจิต **เจตสิก** ชื่อว่า **เจตสิก** ฯ

[ลักษณะรูปและนิพพาน]

รูปปฏิบัติ รูป สัตตมหาทวิโรธิปัจเจยิ วิการมาปชชติ อาปาทียตีติ วา
 อตุโล ธรรมชาติใด ย่อมเปลี่ยนแปลง อธิบายว่า ย่อมถึงความเปลี่ยนแปลง
 ด้วยปัจจัยที่เป็นขาคีก็มีความหนาวและความร้อนเป็นต้น หรืออันปัจจัยที่เป็น
 ขาคีก็มีความหนาวและความร้อนเป็นต้นให้ถึงความเปลี่ยนแปลง เพราะเหตุนั้น
 ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูป ฯ เตนหา ภควา สีเตนปิ รูปปฏิบัติ อุณฺเหรณปิ รูปปฏิบัติอาทิ
 เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะความหนาวบ้าง
 ย่อมเปลี่ยนแปลง เพราะความร้อนบ้าง ดังนี้เป็นต้น ฯ จ ก็ วิสทิสูปฺปตฺติเยว
 ความเกิดขึ้นที่ไม่เหมือนเดิมนั่นเอง สัตตาทวิโรธิปัจเจยสมวาเย ในเมื่อมีการประชุม
 แห่งปัจจัยที่เป็นขาคีก็มีความหนาวเป็นต้น รูปปนํ ชื่อว่าความเปลี่ยนแปลง เอตฺถ
 ในที่นี้ ฯ ยทิ เอวํ อรูปธรรมานมุปี รูปโวหาโร อาปชชตีติ ถามว่า ถ้าเมื่อเป็น
 อย่างนั้น แม้อรูปธรรมก็ควรเรียกว่ารูปได้ มิใช่หรือ ฯ นาปชชติ เฉลยว่า
 เรียกว่ารูปไม่ได้ อธิปฺเปตฺตฺตา เพราะท่านประสงค์ รูปปนฺนสฺส ความเปลี่ยนแปลง
 วิภูตฺตรสฺเสว ที่ปรากฏชัดแล้วนั้นแล สัตตาทิคฺคฺชนสํมตฺถิยโต โดยความสามารถ
 แห่งศัพท์ มีสัตตศัพท์เป็นต้น ฯ ทิ ความจริง อิตฺรธา เมื่อกำหนดเนื้อความ
 นอกไปจากนี้ (ความเปลี่ยนแปลง) ปริยตฺตํ ก็สำเร็จ อวิเสสวจนเนว ด้วยคำที่
 ไม่แปลกกันเลย รูปปฏิบัติ ว่า รูปปฏิบัติ ดังนี้ อิติ เพราะฉะนั้น ก็ จะมีประโยชน์
 อะไร สัตตาทิคฺคฺชน ด้วยศัพท์ มีสัตตศัพท์ เป็นต้นเล่า ฯ ปน ก็ ตํ ศัพท์มี
 สัตตศัพท์เป็นต้นนั้น ฅาปนตฺถํ มีประโยชน์ให้รู้ อิติ ว่า รูปปนํ ความเปลี่ยนแปลง
 สัตตาทินา ฅุฏฺฐสฺส แห่งรูปอันปัจจัยที่เป็นขาคีก็มีความหนาวเป็นต้นถูกต้องแล้ว
 วิภูตฺตรํ ปรากฏชัดกว่า ตสฺมา เพราะฉะนั้น ตเทว ความเปลี่ยนแปลงนั้นนั้นแหละ
 อธิปฺเปตํ ท่านประสงค์เอาแล้ว เอตฺถ ในบทว่า รูปปฏิบัติ นี้ ฯ (ถาม) อิติ ว่า
 ยทิ เอวํ ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น ถลํ ทำไม พุรฺหมฺโลเก ในพรหมโลก รูปโวหาโร
 จึงเรียกว่ารูป (เพราะว่า) ทิ ความจริง อุปฺฆาตกา ปัจจัยที่เป็นตัวเบียดเบียน

สีตาทโย มีความหนาวเป็นต้น **ตตุล** น **อตฺถิ** ไม่มีในพรหมโลกนั้น ๆ (เฉลย)
อิติ ว่า **อุปฆาตกา** ปัจจัยที่เป็นตัวเบียดเบียน **นตฺถิ** ไม่มี **กิญจาปิ** แม้ก็จริง
 ปน ถึงอย่างนั้น **อนุคฺคาหกา** **อตฺถิ** ปัจจัยที่เป็นตัวสนับสนุน ก็มีอยู่ **ตสฺมา**
 เพราะฉะนั้น **รูปฺปนํ** ความเปลี่ยนแปลง **เอตฺถ** ในพรหมโลกนี้ **สมฺภวติ** ย่อมเกิด
 มี **ตัวเสน** ด้วยอำนาจปัจจัยที่เป็นตัวสนับสนุนนั้น ๆ **อลฺวา** อีกอย่างหนึ่ง ๆ
รูปโวหาโร มีการเรียกว่ารูปได้ **ตตุล** ในพรหมโลกนั้น **ตํสฺมา** วนาติวตฺตนโต
 เพราะไม่ล่วงเลยความเปลี่ยนแปลงนั้นไปได้ **อิติ** แล ๆ **อลมฺติ** ปรปลฺยูเจน พอที่
 ด้วยการกล่าวอย่างเย็นเยื่อ ๆ

นิพฺพานํ ธรรมชาติที่ชื่อว่านิพพาน **ภวภวํ** **วินนโต** **สํสิพฺพนโต**
วานสฺงฺขาทาย **ตณฺหาย** **นิกฺขนฺตํ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ออกไปแล้วจากตัณหา
 ที่เรียกว่า **วานะ** เพราะร้อยรัด คือเย็บไว้ ซึ่งภพน้อยภพใหญ่ **นิพฺพาติ** **วา**
เอเตน **ราคคฺคิอาทิโกติ** หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นเครื่องดับไฟ มีไฟคือ
 ราคะเป็นต้น ๆ

ปฐมปริจเฉทวณณา พรรณนาความปริเฉทที่ ๑

ยสุมา เพราะ ฐมมานํ สภาววิภาวนํ การอธิบายสภาวะธรรม วิภาควนุตานํ
 ที่มีการจำแนก วิภาเคน วินา เว้นการจำแนกเสีย น โหติ ย่อมมีไม่ได้ ตสุมา
 ฉะนั้น อิทานิ บัดนี้ (ท่านพระอนุรุทธาจารย์) ทสฺเสตํ หวังจะแสดง วิภาคํ
 การจำแนก อภิธมฺมตฺถานํ อรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม
 ยถาอุทฺทิกฺขณํ ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ อุทฺทเทสทุกฺกเมน ตามลำดับอุเทศ วิภิชิตฺวา
 นิทฺทิสิตฺตุมารภฺนโต เมื่อจะเริ่มจำแนกแสดง จิตฺตํ จิต ภูมิจาติสมฺปโยคาทิวเสน
 ด้วยอำนาจข้อเบ็ดเตล็ดมี ภูมิ ชาติ และสัมปโยคเป็นต้น ดาว ก่อน อห
 ตตฺถ จิตฺตํ ตาวาติอาทิ จึงกล่าวคำว่า ตตฺถ จิตฺตํ ดาว ดังนี้เป็นต้น ฯ
 ดาวสทฺโท ดาวศัพทํ อตฺถเถ ใช้ในความหมาย ปฐมฺนติ เอตฺสฺส แห่งคำว่า
 ปฐมํ นี้ ฯ หิ ความจริง เอตฺถ ในนิเทศนี้ อตฺถโถ มีอธิบายความ อัยํ ดังนี้
 อิติ ว่า อภิธมฺมตฺถเอสฺส บรรดาอรรถที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรม
 จตฺตฺส ๔ ประการ ยถาอุทฺทิกฺขณฺเอสฺส ตามที่ยกขึ้นแสดงไว้ นิทฺทิสฺยติ ข้าพเจ้าจะแสดง
 จิตฺตํ จิต ปฐมํ ก่อน ฯ จตฺตฺพิธิํ จิตชื่อว่า ๔ อย่าง จตฺตฺตาโร วิธา ปการา
 อสฺสาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีอย่าง คือประการ ๔ ฯ ปน ก็ ยสุมา เพราะ
 ฐมฺมา ธรรมทั้งหลาย จตฺตฺภูมิภา ที่เป็นไปในภูมิ ๔ เอตฺถ เหล่านี้ อนุปฺพุพฺพณฺนิตา
 ประณีตขึ้นตามลำดับ ตสุมา ฉะนั้น นิทฺเทโส กโต ท่านพระอนุรุทธาจารย์
 จึงกระทำการแสดง เตลฺลํ จิตฺตฺเหล่านั้น หีนุทฺกฏฺจอุทฺกฏฺจตรอุทฺกฏฺจตฺมานุทฺกฏฺเมน
 ตามลำดับที่ต่ำ สูง สูงกว่า และสูงที่สุด ฯ

[อธิบายกามาวจรจิตเป็นต้น]

ตตฺถ พึงทราบวิเคราะห์ในคำว่า กามาวจร เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้ กาโม
 สภาวะที่ชื่อว่ากาม กามเมตฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังจิตให้ใคร่ กามตณฺหา คือ
 กามตัณหา ฯ กามาวจร จิตชื่อว่ากามาวจร สฺวา เอตฺถ อวจรฺติ อาลฺมฺพนกรณ-
 วเสนาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไปแห่งกามตัณหานั้น ด้วยอำนาจ
 กระทำให้เป็นอารมณ์ ฯ วา อีกอย่างหนึ่ง กาโม สภาวะที่ชื่อว่ากาม กามิมยฺตฺติ
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันจิตใคร่ เอกาทสฺวิโร กามภโว ได้แก่กามภพ ๑๑ ฯ
 กามาวจร จิตที่ชื่อว่ากามาวจร ตสฺมึ เภกฺขุเยน อวจรฺตฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 ท่องเที่ยวไปโดยมาก ในกามภพนั้น ฯ หิ ความจริง อธิปฺเปตตฺตา เพราะท่าน
 ประสงค์เอา จรณสฺส การท่องเที่ยวไป เภกฺขุเยน โดยมาก อิมสฺส กามาวจรจิตนี้
 รูปรูปลกฺเว ปวตฺตสฺสปิ แม้จะเป็นไปในรูปภพ หรืออรูปลกฺพได้บ้าง กามาวจรภาโว
 อุปฺปนฺโน โหติ ก็จะเป็นกามาวจร (อยู่นั่นเอง) ฯ วา อีกอย่างหนึ่ง
 กามภโวเยว กามภพนั่นเอง กาโม ชื่อว่ากาม ฯ กามาวจรโร กามภพ ชื่อว่า
 กามาวจร โส เอตฺถ อวจรฺตฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ท่องเที่ยวไป
 แห่งกามนั้น ฯ จิตฺตํ จิต ปวตฺตมฺปิ แม้เป็นไปแล้ว ตตฺถ ในกามาวจรนั้น กามาวจร
 ชื่อว่ากามาวจร นิสฺสยโวหาเรน โดยระบุชื่อภพเป็นที่อาศัย นิสฺสฺสฺเต ในจิตผู้อาศัย
 มลฺลจา อุกฺกฏฺฐิ กโรนฺตฺติอาทิสฺสุ วิทยาติ ดุจในประโยคเป็นต้นว่า เตียงทั้งหลาย
 ย่อมกระทำเสียงโห่ ดังนี้แล ฯ อลฺมตฺติวีสารณฺยา กลาย พอทีด้วยการกล่าว
 อย่างพิสดาร ฯ โหติ เจตฺถ ก็ ในอธิการนี้ มีคณาารวมความ อิติ ว่า

ตํ จิตฺตํ กามาวจรํ ภเว พึงชื่อว่าเป็นกามาวจร กาโม
 จรฺตฺเตตฺถ กามาวจรตฺติ วา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ท่องเที่ยว
 ไปแห่งกาม หรือท่องเที่ยวไปในกาม จานฺนูปจารโต วาปี หรือโดย
 จานฺนูปจาร ฯ

เหล่านั้น (โลกมุลจิต ๘ ดวง) ก่อน เพราะในบรรดาอกุศลจิตและอเหตุกจิต
 เหล่านั้น เฉพาะเหล่าจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะ เกิดแก่สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิในภพ
 ทั้งหลายในเบื้องต้น ด้วยอำนาจวิถิจิต แล้วจึงแสดงเหล่าจิตตูปบาทที่สหระคด้วย
 โทมนัส (โทสมุลจิต ๒ ดวง) ในลำดับต่อจากจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะนั้น
 โดยภาวะที่เป็นทวิเหตุกจิตเท่ากัน และแสดงเหล่าจิตตูปบาทที่เป็นเอกเหตุกะ
 (โมหมุลจิต ๒ ดวง) ในลำดับต่อจากจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัสนั้น ๆ
 จ ก็ **ทสุเสตฺวา** เพื่อจะแสดง (เพื่อจะ ออกจาก ตู คัพพท์) **เตเยว** เฉพาะ
 จิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะเหล่านั้น (โลกมุลจิต ๘ ดวง) **ปจฺมํ** ก่อน **เตสุ**
(ปาปาเหตุเกสุ) โลกสหคตจิตตูปบาทานเมว สมุทฺวาโต เพราะในบรรดาอกุศลจิต
 และอเหตุกจิตเหล่านั้น เฉพาะเหล่าจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะเกิด **ภเวสุ**
คหิตปฏิสนธิกสุส สตุตฺสสุส แก่สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิในภพทั้งหลาย **อาทิตฺโต** ในเบื้องต้น
วิถิจิตฺตวเสน ด้วยอำนาจวิถิจิต แล้ว **(ทสุเสตฺวา)** จึงแสดง **โทมนสฺสสหคเต**
 เหล่าจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโทมนัส (โทสมุลจิต ๒ ดวง) **ตทนนฺตรํ** ในลำดับ
 ต่อจากจิตตูปบาทที่สหระคด้วยโลภะนั้น **ทฺวิเหตุกภาวสามญฺญเณญฺน** โดยภาวะ
 ที่เป็นทวิเหตุกจิตเท่ากัน **ทสุเสตฺ จ** และแสดง **เอกเหตุเก** เหล่าจิตตูปบาท
 ที่เป็นเอกเหตุกะ (โมหมุลจิต ๒ ดวง) **ตทนนฺตรํ** ในลำดับต่อจากจิตตูปบาท
 ที่สหระคด้วยโทมนัสนั้น ๆ

ตตฺถ ฟังทราบอธิบายความในคำว่า **โสมนสฺสสหคตํ** เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้
สุนฺทรํ มโน ใจดี สุมโน ชื่อว่าสุมนะ **วา** อีกอย่างหนึ่ง **ตํ ใจดีนั้น** **อตฺถิ** มีอยู่
เอตฺสสุ แก่บุคคลนั้น **อิตฺติ** เพราะเหตุนั้น **สุมโน** บุคคลนั้น ชื่อว่าผู้มีใจดี **จิตฺตํ**
 ได้แก่ **จิต วา** หรือ **ตสมฺมงฺคิปปุคฺคโล** บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยใจดีนั้น **ตสฺส** ภาว
 ภาวะแห่งใจดี หรือแห่งบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยใจดีนั้น **ปวตฺตติเหตุตฺตาย** โดยเป็น
 เหตุเป็นไป **อภิธานพฺพุทฺธินํ** แห่งชื่อ และความรู้ **ตสฺมิ** ในจิตหรือในบุคคลที่ชื่อว่า
 สุมนะนั้น **อิตฺติ** เพราะเหตุนั้น **โสมนสฺสํ** จึงชื่อว่าโสมนัส ๆ **ตํ** คำว่า **โสมนัส** นี้
อริวจนํ เป็นชื่อ **มานสิกสุขเวทนาย** แห่งสุขเวทนาทางใจ ๆ

สหคต จิตที่สหหคต สัมภูจ คือที่ระคน เอกุปปาทาทิวเสน ด้วยอำนาจ
 อาการ ๔ อย่างมีขึ้นพร้อมกันเป็นต้น เตน กับโสมนัสสนัน วา หรือ คต ที่ถึง
 เตน สห เอกุปปาทาทิภาว ภาวะมีความเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้นกับโสมนัสสนัน
 อิติ เพราะเหตุนี้ โสมนัสสหคต จิตดวงนั้น จึงชื่อว่า โสมนัสสหคตจิต ฯ
 ทิฏฐิ ธรรมชาติที่ชื่อว่าทิฏฐิ มิจฉา ปสฺสตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมเห็นผิด ฯ
 หิ ความจริง สามณฺณวจนสุสาปิ วิเสสวิสยตา โหติ แม้อ้อยคำสามัญ ก็ยังมี
 วิสัยแปลกกันได้ อตุลุปฺปรณาทีนา โดยเนื้อความและความหมายเป็นต้น อิติ
 เพราะเหตุนี้ อธิ ในอธิการว่าด้วยกุศลจิตนี้ มิจฉาทสฺสนเมว ทิฏฐีติ วุจฺจติ
 ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวเฉพาะความเห็นผิดเท่านั้นว่า ทิฏฐิ ฯ ทิฏฐิเยว
 ทิฏฐินันฺนเอง ทิฏฐิคตฺ ชื่อว่าทิฏฐิคตะ คตสทฺทสฺส ตพฺภาววฺตฺติตฺตา เพราะ
 คตศัพท์ มีความเป็นไปในภาวะแห่งทิฏฐิศัพท์นั้น สงฺขารคตฺ ตมคตฺนฺตฺอาทีสุ วิย
 ุจฺจในประโยคเป็นต้นว่า สงฺขารคตฺ ตมคตฺ ดังนี้ ฉะนั้น ฯ วา อีกอย่างหนึ่ง
 คตฺ ทิฏฐิที่เป็นไป อนฺโตคธฺ คือหยั่งลงภายใน ทฺวาสุฏฺฐิยา ทิฏฺฐิสฺ ทิฏฺฐิ ๖๒ ประการ
 วา หรือว่า คมนมตฺตฺ เพียงความเป็นไป ทิฏฺฐิยา แห่งทิฏฺฐิ น เอตฺถ คนฺตพฺโพ
 อตุตฺตาทีโก โกจิ อตุลฺลฺ คือไม่มีสภาวะอะไร ๆ มีตัวตนเป็นต้นที่จะพึงไปในทิฏฺฐินี้
 อิติ เพราะเหตุนี้ ทิฏฺฐิคตฺ จึงชื่อว่าทิฏฺฐิคตะ อตุตฺตตฺตฺนินฺยาทีอภินิเวโส ได้แก่
 ความถ้อยมั่น (ในสัตว์และสังขารทั้งหลาย) ว่าเป็นตัวตนหรือเป็นของเนื่องด้วยตน
 เป็นต้น ปวตฺโต ที่เป็นไปแล้ว อิทฺเมว สจฺจํ โมฆมณฺณนฺตฺติ ว่า คำนี้เท่านั้นจริง
 คำอื่นเปล่า ฯ

(จิตดวงใด) ยุตฺตฺ ประกอบแล้ว ปกาเรหิ ด้วยประการทั้งหลาย
 เอกุปฺปาทาทีหิ มีความเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้น เตน สมฺ ปรุํมกับทิฏฺฐินันฺ อิติ
 เพราะเหตุนี้ ทิฏฺฐิคตฺสมฺปยุตฺตฺ จิตดวงนั้น ชื่อว่า ทิฏฺฐิคตฺสัมปยุตฺ ฯ

สงฺขโรตฺติ สภาวะใดย่อมปรุงแต่ง สขฺเชตฺติ คือย่อมจัดแจง จิตฺตํ จิต
 ติกฺขภาวสงฺขาตมณฺณนฺวิเสเสน ด้วยเครื่องปรุงแต่งพิเศษ กล่าวคือสภาวะที่จิตกล้าแข็ง
 วา หรือ ตํ จิตฺนํ เอตฺน อันสภาวะนี้ สงฺขารียติ ปรุงแต่ง สขฺชียติ คือจัดอยู่

วุดตนเณ โดยนัยที่กล่าวแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น สงฺขารो สภาวะนั้นชื่อว่าสังขาร
 อตฺตโน วา ปเรสํ วา ปวตฺตปุพฺพโยโค ได้แก่ บุรพประโยคของตนหรือของคน
 เหล่าอื่นที่เป็นไป อนุพลปฺปทานวเสน ด้วยอำนาจสนับสนุน สํสีทมานสุส แก่จิต
 หรือบุคคลที่ท้อแท้อยู่ ตตฺถ ตตฺถ กิจฺเจ ในหน้าที่นั้น ๆ ๆ ปน ก็ โส บุรพประโยค
 นั้น ปวตฺตติ ย่อมเป็นไป อตฺตโน ปุพฺพภาคปฺปวตฺตจิตฺตสนฺดานเณเจว ในจิต
 สันดานของตนที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น ปรสนฺดานเณ จ และในสันดานของบุคคล
 อื่น อิติ เพราะเหตุนั้น วิเสโสว เฉพาะอาการพิเศษ จิตฺตสุส ติกฺขภาวสงฺขาโต
 กล่าวคือภาวะที่จิตกล้าแข็ง ตฺนุณิพฺพตฺติโต อันบุรพประโยคนั้นให้บังเกิดแล้ว
 สงฺขารो จึงชื่อว่าสังขาร อิท ในอธิการว่าด้วยจิตนี้ ๆ โส สังขารนั้น นตฺถิ ไม่มี
 ยสุส แก่จิตดวงใด ตํ จิตฺตวงนั้น อสงฺขารํ ชื่อว่าเป็นอสังขาระ ๆ ตเทว อสังขาระ
 นั้นนั่นเอง อสงฺขาริกํ เป็นอสังขาริก ๆ [จิตฺตํ] จิตฺต สงฺขารเณ สหิตํ ที่ประกอบ
 แล้วด้วยสังขาร สสงฺขาริกํ ชื่อสังขาริก ๆ ตถาหิ วทฺนฺติ สมจริงดังที่พระ
 โบราณจารย์ทั้งหลาย กล่าวไว้ อิติ ว่า

วิเสโส อาการพิเศษ ปุพฺพโยคสมฺภูโต ที่เกิดแต่บุรพประโยค

จิตฺตสมฺภวี เกิดมีในจิต สงฺขารो ชื่อว่าสังขาร อสงฺขาริกาทิตา ภาวะ
 ที่จิตเป็นอสังขาริกเป็นต้น โหติ ย่อมมีได้ ตํวเสนตฺถ ในจิตตวิสัยนี้
 ด้วยอำนาจสังขารนั้น ๆ

อลว อีกอย่างหนึ่ง ๆ สสงฺขาริกมสงฺขาริกนฺติ จ เอตํ คำว่า สสงฺขาริกํ
 และว่า อสงฺขาริกํ นี้ สงฺขารสุส สนฺธาย วุตฺตํ ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าว
 หมายถึงความมีและความไม่มีแห่งสังขาร เกวลํ ล้วน ๆ น ตสุส สหปฺปวตฺติ
 สพฺภาวาท หากล่าวเพราะความมีและความไม่มีความเป็นไปร่วมกันแห่งสังขาร
 นั้นไม่ อิติ เพราะเหตุนั้น ภินฺนสนฺดานปฺปวตฺติโนปิ สงฺขารสุส อิทมตฺถิตาย
 เพราะสังขารแม้ที่มีปกติเป็นไปในสันดานที่ต่างกัน ก็มีจิตนี้เป็นความมุ่งหมาย
 นิพฺพตฺตํ จิตฺตํ จิตที่บังเกิดแล้ว ตํวเสน ด้วยอำนาจแห่งสังขารนั้น สสงฺขาริกํ
 ชื่อว่า สสังขาริก สสงฺขารो อสุส อตฺถิติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีสังขาร

สหสทสส วิชขมานตลปรีที่ปนโต เพราะสหคัพพ์แสดงอรรถว่า มี สโลมโก สปกุชโกติอาทีสุ วีย ดุจในประโยคว่า สโลมโก สปกุชโก^๑ เป็นต้น ฯ ตพพิปริตมฺปน ส่วนจิตที่ตรงกันข้ามกับสสังขาริกจิตนั้น อสังขาริก^๒ ชื่อว่า อสังขาริก วุตฺตนเยเนว โดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้เสร็จแล้วนั้นแหละ ตทภาวโต เพราะไม่มีสังขารนั้น ฯ

[ว่าด้วยสัมปยุตตรรมเป็นต้น]

จิตดวงใด วิปยุตฺตํ พราก วิสํสฺสุจํ คือ แยก ทิฏฺฐิเจตฺตํ จากทิฏฺฐิ อิติ เพราะเหตุนั้น ทิฏฺฐิเจตฺตํ วิปยุตฺตํ จิตดวงนั้น ชื่อว่าทิฏฺฐิเจตฺตํ วิปยุตฺตํ ฯ อุเปกฺขา ธรรมชาติที่ชื่อว่าอุเบกขา อุปตฺตติโต ยุตฺตติโต อิกฺขติ อนุภวติ เวทียมานาปิ มชฺฌตฺตการสณฺจิติยาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมเพ่ง คือเสวยอารมณ์ โดยเหมาะสม คือโดยสมควร ได้แก่ แม้เมื่อเสวยอารมณ์ ก็เสวยด้วยอาการที่ ดำรงอยู่โดยอาการที่เป็นกลาง ฯ วา อีกอย่างหนึ่ง อิกฺขา ความเพ่ง อนุภวานนํ คือการเสวยอารมณ์ อุเปตา เหมาะะ ยุตฺตา คือ ควร สุขทุกฺขานํ แก่สุขเวทนา และทุกฺขเวทนา อวิรฺตฺตา ได้แก่ ไม่เป็นข้าศึก อิติ เพราะเหตุนี้ อุเปกฺขา จึงชื่อว่าอุเบกขา ฯ หิ ความจริง เอสา อุเบกขาเวทนา^๓ ปวตฺตติ ย่อมเป็นไป อนนฺตรมฺปิ แม้ในลำดับติดต่อกัน เตสํ แห่งสุขเวทนาและทุกฺขเวทนาเหล่านั้น สุขทุกฺขาวิโรธิตาย เพราะไม่เป็นข้าศึกต่อสุขเวทนาและทุกฺขเวทนา ฯ อุเปกฺขา- สหคตฺตํ อิทํ คำว่า อุเปกฺขาสหคตฺตํ นี้ วุตฺตนเยเนว มีนัยดังที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ เสร็จแล้ว ฯ ถามว่า กสฺมา ปเนตฺล ก็เพราะเหตุไร ในโลกมฺลจิต ๘ ดวงนี้ สมฺปยุตฺตรรมเมสุ เมื่อสัมปยุตตรรมทั้งหลาย ผลฺสชาติสุ มีผัสสเจตฺตํเป็นต้น อญฺญेषุปี แม้เหล่าอื่น วิชขมานเนสุ ก็ยังมีอยู่ โสมนสฺสสหคตาทิภาโว วุตฺโต ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า จิตสหคตด้วยโสมนัสเท่านั้น ฯ ตอบว่า

^๑ สโลโก สัตว์มีขน สปกุชโก สัตว์มีปีก

โสมนัสสาทินเมว อสธารณภาวโต เพราะสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีโสมนัสสเวทนาเป็นต้นนั้นแหละ มีไม้ทั่วไป (แก่จิตทุกดวง) ฯ หิ ความจริง เกจิ เจตสิกธรรมบางเหล่า (๗ ประการ) ผัสสาทโยปิ มีผัสสเจตสิกเป็นต้น สพฺพจิตฺตสาธาณามีทั่วไปแก่จิตทุกดวง เกจิ เจตสิกธรรมบางเหล่า (๑๙ ประการ) กุสลาทิสาธาณามีทั่วไปแก่กุศลจิตเป็นต้น โมหาทโย จ และเจตสิกธรรมทั้งหลาย (๔ ประการ) มีโมหเจตสิกเป็นต้น สพฺพากุสลสาธาณามีทั่วไปแก่อกุศลจิตทุกดวง อิติ เพราะเหตุนี้ จิตฺตํ วิเสสํ น สกฺกา ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงไม่สามารถจะอธิบายจิตให้ต่างกันได้ เตหิ โดยเจตสิกธรรมมีผัสสเจตสิกเป็นต้นเหล่านั้น ฯ ปน ส่วนโสมนัสสาทโย เจตสิกทั้งหลาย มีโสมนัสสเวทนาเป็นต้น กตฺถจฺจิ จิตฺเต โหนฺติ เกิดในจิตบางดวง กตฺถจฺจิ น โหนฺติ ไม่เกิดในจิตบางดวง อิติ เพราะเหตุนี้ จิตฺตสฺส วิเสโส ความต่างกันแห่งจิต ตัวเสน ด้วยอำนาจเจตสิกธรรมมีโสมนัสสเวทนาเป็นต้นนั้น ปากโถ้ว จึงปรากฏชัดแล้ว ฯ ถามว่า กสฺมา ปเนเต ก็เพราะเหตุไร เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านี้ กตฺถจฺจิ โหนฺติ จึงเกิดในจิตบางดวง กตฺถจฺจิ น โหนฺติ ไม่เกิดในจิตบางดวง ฯ ตอบว่า การณสฺส สนฺนิหิตาสนฺนิหิตภาวโต เพราะมีเหตุเกิดร่วมและไม่เกิดร่วม ฯ ถามว่า ก็ ปน เนสํ การณํ ก็อะไรเล่า เป็นเหตุแห่งเจตสิกธรรมมีโสมนัสสเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น ฯ วุจฺเจเต ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย ฯ หิ ความพิศดารว่า สภาวโต ปริกฺกปฺโต วา อิกฺุชารมฺมณํ จ อิกฺุชารมฺมณํโดยสภาวะ หรือโดยปริกัปปิ ๑ โสมนัสสปฏิสนฺธิกตา จ ความที่บุคคลมีปฏิสนธิจิตสหคตด้วยโสมนัส ๑ อคมฺภีรสภาวตา จ ความที่บุคคลมีปกติไม่สึกซึ่ง ๑ โสมนัสสสฺส การณํ เป็นเหตุแห่งโสมนัส อธิ ในอธิการว่าด้วยอกุศลจิตนี้ ฯ อิกฺุชมฺชฺชตฺตารมฺมณํ จ อิกฺุชฺมฺชฺชตฺตารมฺมณํ ๑ อูปฺกขายปฏิสนฺธิกตา จ ความที่บุคคลมีปฏิสนธิจิตสหคตด้วยอุเบกขา ๑ อคมฺภีรสภาวตา จ ความที่บุคคลมีปกติสึกซึ่ง ๑ อูปฺกขาย การณํ เป็นเหตุแห่งอุเบกขา ฯ ทิกฺุชฺวิปฺนฺนปฺกฺคฺลเสวนา จ การคบหาบุคคลผู้เป็นมิถนาทิกฺุชฺ ๑ สสฺสตุจฺเจทาสยตา จ ความที่บุคคลเป็นผู้มีสัสตทิกฺุชฺและอุจฺเจททิกฺุชฺเป็นเจ้าเรือน ๑ ทิกฺุชฺยา การณํ เป็นเหตุแห่งทิกฺุชฺ

(เป็นมิจฉาทิฏฐิ) ๑ ปน ส่วน พลวอุตุโภชนาทโย ปจฺจยา ปัจจยั้งทั้งหลายมีอุตุ และโภชนะที่^๑เหมาะสมเป็นต้น อสงฺขาริกภาวสุส การณ์ เป็นเหตุแห่งความที่จิต เป็นอสังขาริก อิติ ตสฺมา เพราะเหตุดังนี้^๒ กตฺถจจิ จิตฺเตเยว เนลฺลํ สมฺภโว เจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านั้น จึงเกิดเฉพาะในจิตบางดวง อตฺตโน อนฺนรูป การณวเสน เนลฺลํ อูปฺปชฺชนโต เพราะเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านั้นเกิดขึ้น ได้ด้วยอำนาจเหตุที่เหมาะสมแก่ตน อิติ เพราะเหตุ^๓นั้น สกฺกา ท่านพระอนุรุธาจารย์ จึงสามารถ จิตฺตสุส วิเสโส ปญฺญาเปตุํ บัญญัติความต่างกันแห่งจิตได้ เอเตหิ โดยเจตสิกธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหล่านี้ อิติ แล ๑ เหวลฺลจ กตฺวา ก็เพราะอธิบาย ความดังกล่าวแล้วอย่างนี้ นิคมเน ในคำลงท้าย วุตฺโต ท่านพระอนุรุธาจารย์จึง กล่าว เนลฺลํ โลกสทคตฺภาโว ว่า จิต (๘ ดวง) เหล่า^๔นั้น สหฺรคตด้วยโลกเจตสิก ไว้แน่ชัด เนลฺลํ โมหเหตุกฺภาเว สติปิ ทังที่จิต (๘ ดวง) เหล่า^๕นั้น ก็ยังมีโมหเจตสิก เป็นเหตุร่วมอยู่ด้วย ๑ ปน แต่ อิเมลฺลํ อฏฺฐนฺนมฺปิ อยมฺบุปฺปตฺติกฺกโม เวทิตพฺโพ โลกมฺลจิตแม้ทั้ง ๘ ดวงเหล่านี้ บัณฺฑิตพึงทราบตามลำดับความเกิดขึ้นดังต่อไปนี้ ๑

หิ จริงอยู่ ยทา ในกาลใด (ปุคฺคโล) บุคคล จิตฺเตน มีจิต สภาวติกฺขเนว กล่าว^๖ตัวเองตามสภาวะ อนฺนุสฺสาหิตฺเตน ไม่ถูกกระตุ้นเตือน มิจฉาทิฏฐิ ปฺรูกฺขิตฺวา เชิตฺตุมิจฉาทิฏฐิ นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโวติอาทีนา นเยน โดยนัยเป็นต้นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี หนฺนุสฺสาหิตฺเตน ฐาเรณินฺดี กาเม ปรีกฺขชฺติ วา บริโศคกาม สารโต ทิฏฺฐมฺงฺคลาทีนึ ปจฺเจติ วา หรือเชื่อทิฏฐมฺงฺคลเป็นต้น โดยความเป็นสาระ ตทา ในกาลนั้น ปรมํ อกฺุสลจิตฺตํ อกฺุสลจิตฺตดวงที่ ๑ อูปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ๑ ปน ส่วน ยทา ในกาลใด (ปุคฺคโล) บุคคล จิตฺเตน มีจิต มนฺุเทน อ่อน สมฺุสฺสาหิตฺเตน ถูกกระตุ้นเตือน มิจฉาทิฏฐิ ปฺรูกฺขิตฺวา เชิตฺตุมิจฉาทิฏฐิ นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโวติอาทีนา นเยน โดยนัยเป็นต้นว่า โทษในกามทั้งหลายไม่มี หนฺนุสฺสาหิตฺเตน ฐาเรณินฺดี กาเม ปรีกฺขชฺติ วา บริโศคกาม สารโต ทิฏฺฐมฺงฺคลาทีนึ ปจฺเจติ วา หรือเชื่อทิฏฐมฺงฺคลเป็นต้น โดยความเป็นสาระ ตทา ในกาลนั้น ทฺุติยํ อกฺุสลจิตฺตํ อกฺุสลจิตฺตดวงที่ ๒ อูปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ๑ ปน ส่วน ยทา ในกาลใด

(ปุคฺคโล) บุคคล จิตฺเตน มีจิต สภาวติกุเขเนว กล้าแข็งเองตามสภาวะ อนุสฺสาหิตฺเตน ไม่ถูกกระตุ้นเตือน มิจฺฉาทิฏฺฐิ อปรุกฺขิตฺวา ไม่เชิดชูมิจฉาทิฏฐิ เกวลํ ภูฏตฺถุโจ ร่ำเริงยินดีอย่างเดียว เมถุนํ เสวติ วา เสพเมถุน ปรสมฺปตฺติ อภิขุฌายติ วา เฟ่งอยากได้สมบัติของผู้อื่น ปรภณฺท์ หรติ วา หรือลักของผู้อื่นไป ตทา ในกาลนั้น ตตฺติยํ อุกุสลจิตฺตํ อุกุสลจิตตฺวํที่ ๓ อูปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ฯ ปน ส่วน ยทา ในกาลใด (ปุคฺคโล) บุคคล จิตฺเตน มีจิต มนุเทน อ่อน สมุสฺสาหิตฺเตน ถูกกระตุ้นเตือน มิจฺฉาทิฏฺฐิ อปรุกฺขิตฺวา ไม่เชิดชูมิจฉาทิฏฐิ เกวลํ ภูฏตฺถุโจ ร่ำเริงยินดี อย่างเดียว เมถุนํ เสวติ วา เสพเมถุน ปรสมฺปตฺติ อภิขุฌายติ วา เฟ่งอยากได้สมบัติของผู้อื่น ปรภณฺท์ หรติ วา หรือลักของผู้อื่นไป ตทา ในกาลนั้น จตฺตถํ อุกุสลจิตฺตํ อุกุสลจิตตฺวํที่ ๔ อูปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ฯ ปน แต่ ยทา ในกาลใด (ปุคฺคโล) บุคคลทั้งหลาย โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ ปราศจากโสมนัสสเวทนา จตฺตฺสฺปิ วิกฺขฺเปสฺสุ ในข้อกำหนด แม้ทั้ง ๔ อย่าง กามานํ อสมฺปตฺติ อากมฺม วา เพราะอาศัยความไม่ถึงพร้อม แห่งกามทั้งหลาย อญฺเณสํ โสมนสฺสเหตุํ อภาเวน วา หรือเพราะไม่มีเหตุ แห่งโสมนัสสเวทนาเหล่านี้ ตทา ในกาลนั้น เสสานิ จตฺตาริ โลกมฺูลจิต ๔ ดวง ที่เหลือ อูปฺเภฺกฺขาสหคตานิ ซึ่งสหครตด้วยอุเบกขาเวทนา อูปฺปชฺชฺชนฺติ ย่อมเกิดขึ้น อิติ แล ฯ

อฏฺฐปีติ ปิสทโท ปิศัพฺท ในคำว่า อฏฺฐปี นี้ สมฺปิณฺฑนฺตฺโต เป็นสัมปิณฺฑนฺตฺตละ (มีความประมวลมาเป็นอรรถ) ฯ เตน ด้วย ปี ศัพฺทํนั้น สงฺคณฺหาติ ท่านพระ อนุรุธทาจาร์ย์ย่อมรวบรวม เนสํ อเนกวิธตฺตมฺปิ แม้ความที่จิตสหครตด้วยโลภะ เหล่านี้มีหลายประการ อุกุสลกมฺมปฺเลสฺสุ ลพฺภกฺมานกมฺมปฺลาณฺรูปฺโต ปวตฺติเกท- โดยความต่างกันแห่งความเป็นไป โดยสมควรแก่กรรมบถที่ได้อยู่ในอกุศลกรรมบถ ทั้งหลาย -กาลเทศสนฺตฺตานารมฺมณฺนาทิจเภาเทน และความต่างกันแห่งกาละ เทศะ สันดาน และอารมณ์เป็นต้น วกฺขฺมานนฺเขน ตามนัยที่จะกล่าวต่อไป ฯ

[อธิบายโทมนัสและปฏิมะ]

ทฎฐ มโน ใจชั่ว ทุมโน ชื่อว่าทุมนะ วา อีกอย่างหนึ่ง ต้ ใจชั่วนั้น (อตถิ) มีอยู่ เอตตส แก่บุคคลนั้น อิติ เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ทุมโน ชื่อว่าผู้มีใจชั่ว ตตส ภาโว ภาวะแห่งใจชั่ว หรือบุคคลผู้มีใจชื่อนั้น โทมนสฺส ชื่อว่าโทมนัส ฯ

เอตํ คำว่า โทมนัสนั้น อธิวจนํ เป็นชื่อ มานสิกทุกขเวทนาย แห่งทุกขเวทนา ทางใจ ฯ จิตตวงใด เตน สหคตํ สหคตด้วยโทมนัสนั้น อิติ เพราะเหตุนั้น จิตตวงนั้น โทมนสฺสสหคตํ จึงชื่อว่า โทมนัสสสหคตะ ฯ ปฏิมิ สภาวะที่ชื่อว่า ปฏิมะ อารมมณ ปฏิมุญญตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า กระทบอารมณํ โทโส ได้แก่โทสะ ฯ หิ ความจริง เอส ปฏิมะนี้ ปวตตติ ย่อมเป็นไป อารมมณํ ปฏิมุญญโต วิย คล้ายกระทบอารมณํ จณฺทิกุสภาวตาย เพราะเป็นสภาวะดุร้าย ฯ

โทมนสฺสสหคตสฺส อภเทปิ แม้เมื่อจิตที่สหคตด้วยโทมนัส จะไม่ต่างกัน เวทनावเสน ด้วยอำนาจเวทนา โทมนสฺสคฺคหณํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ กล่าวศัพท์ว่าโทมนัสไว้ จิตตสฺส อุปลกฺขณตฺถํ เพื่อเป็นเครื่องกำหนดจิต อสธารณธมฺมวเสน ด้วยอำนาจธรรมที่มีไม่ทั่วไป (แก่จิตทุกดวง) ฯ ทฎฐพฺพํ บัณฑิตพึงเห็นความหมาย อิติ ว่า ปน ก็ ปฏิมสมฺปยุตฺตภาโว ภาวะที่จิตสัมปยุต ด้วยปฏิมะ วุตฺโต ท่านอาจารย์กล่าวไว้ อุกฺกิณฺณํ เอกนตฺสหาจริตาทสฺสนตฺถํ เพื่อแสดงความที่โทมนัสและปฏิมทั้งสอง มีปกติไปร่วมกัน โดยแน่นอน ฯ

เอเตสํ โทมนัสและปฏิมะทั้งสองเหล่านี้ วิเสโส มีความต่างกัน อยํ ดังนี้ อิติ คือ จ ก็ เอตถ บรรดาโทมนัสและปฏิมะทั้งสองนี้ โทมนสฺสํ โทมนัส เอโก ธมฺโม เป็นธรรมอย่างหนึ่ง เวทนาฯนุสฺสปริยาปนฺโน นับเนื่องในเวทนาขันธ อนิฏฺฐารมฺมณานุกฺขโลณ มีลักษณะเสวยอนิฏฐารมณํ ปฏิมิ ปฏิมะ เอโก ธมฺโม เป็นธรรมอย่างหนึ่ง สงฺขารฯนุสฺสปริยาปนฺโน นับเนื่องในสังขารขันธ จณฺทิกุสภาวี มีสภาวะดุร้าย ฯ ทฎฐพฺพํ บัณฑิตพึงเห็นความหมาย อิติ ว่า จ ก็ เอตถ บรรดาโทมนัสและปฏิมะทั้งสองนี้ ยงฺกิลฺลิจิ อนิฏฺฐารมฺมณํ อนิฏฐารมณํ

อย่างใดอย่างหนึ่ง โทมนัสสการณํ เป็นเหตุแห่งโทมนัส นววิธอาฆาตวตฺถุณี จ และอาฆาตวตฺถุ ๙ ประการ ปฏิฆการณญจ เป็นเหตุแห่งปฏิฆะ ๗ ปน ก็ เวทิตพฺพา บัณฑิตพิงทราบ อูปฺปตฺติ ความเกิดขึ้น เนสํ ทฺวินฺนํ จิตฺตํ แห่งจิต ๒ ดวงเหล่านั้น ติกฺขมฺนทฺปฺวตฺติกาเล ในกาลเป็นไปกล้าแข็งและอ่อน ปาณาติปาตาทีสุ ในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ มีปาณาติบาตเป็นต้น ๗ ปิสทฺทสฺส อตฺโถ เนื้อความแห่ง ปี คัพพํ นิคมเน ในคําลงท่าย เอตฺถาปี แม้นี้ ทฺฐจฺจทฺโป บัณฑิตก็พึงเห็น วุตฺตณยานุสฺสारेณ ตามทำนองแห่งนัยที่ข้าพเจ้ากล่าว ไว้แล้ว ๗

[อธิบายจิตประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทฺธจจะ เป็นต้น]

วิจิกิจฉา ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิจิกิจฉา สภาวํ วิจินฺนุโต ตาย กิจฺจติ กิลมตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเหตุยาก คือลำบาก แห่งบุคคลผู้คั่นสภาวธรรม ๗ อลฺวา อีกอย่างหนึ่ง ๗ วิจิกิจฉา ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิจิกิจฉา จิกิจฉิตฺตํ ทฺกฺกรตาย วิคฺตา จิกิจฉา ฌาณปฏิกาโร อิมิสฺสชาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีการแก้ไข คือ การกระทำคืนคือญาณ ไปปราศแล้ว โดยเป็นธรรมชาติกระทำได้ยาก เพื่อจะแก้ไข ๗ ตาย สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ สัมปยุตฺตํ ด้วยวิจิกิจฉานั้น วิจิกิจฉาสมฺปยุตฺตํ ชื่อว่า วิจิกิจฉา สัมปยุตฺตจิต ๗ อุทฺธจฺจสฺส ภาโว ภาวะแห่งจิต หรือแห่งบุคคล ที่ฟุ้งซ่าน อุทฺธจฺจจํ ชื่อว่าอุทฺธจจะ ๗ อุทฺธจฺจสฺส สทฺพทาคุสฺสลาธรรณภาเวปี แม้เมื่ออุทฺธจจะเจตสิก จะมีทั่วไปแก่อกุศลจิตทุกดวง อธิ ในจิตดวงสุดท้ายนี้ ปฺรณํ หุตฺวา อุทฺธจจะเจตสิก เป็นประธาน สมฺปยุตฺตตรมฺเมสุ ในสัมปยุตฺตธรรมทั้งหลาย ปวตฺตติ เป็นไป อิติ เพราะเหตุนั้น อิทเมว จิตฺตดวงสุดท้ายนี้เท่านั้น วิเสเสตฺวา วุตฺตํ ท่าน พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวให้ต่างกัน เตน โดยอุทฺธจจะเจตสิกนั้น ๗ เหวญจ กตฺวา ก็เพราะอธิบายความอย่างนี้ ฐมฺมุทฺเทสฺปาลิยํ ในบาลีธรรมุทฺเทส อุทฺธจฺจจํ วุตฺตํ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอุทฺธจจะเจตสิกไว้ เสสากุสฺสเลสุ ในอกุศลจิต ที่เหลือ เหวาปนกวเสณ ด้วยอำนาจเป็นเหวาปนกเจตสิก ปน ส่วน อธิ ในจิต

ดวงสุดท้ายนี้ **อุทฺธจฺ** **สรุเปเนว** **เทสิตฺ** ทรงแสดงอุทฺธจเจตสิกตามสภาวะไว้
แน่นอน **อุทฺธจฺ** **อุปฺปชฺชตี** ว่า อุทฺธจเจตสิกย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ ๆ **โหนฺติ จ** ก็
เอตฺถ ในอธิการว่าด้วยการกล่าวอุทฺธจเจตสิก ตามสภาวะนี้ มีคาถารวมความไว้
ดังต่อไปนี้

อุทฺธจฺ **อุทฺธจเจตสิก** **สพฺพากุสลยุตฺตมปิ** แม้ประกอบด้วย
อกุศลจิตได้ทุกดวง **อนฺตฺมานเส** ในจิตดวงสุดท้าย **พลวํ** มีความรุนแรง
อิติ เพราะเหตุนั้น **ตํเยว** จิตดวงสุดท้ายนั้นเท่านั้น **วฺตุตฺตมฺอุทฺธจโยคโค**
ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า อุทฺธจสัมปยุตฺตจิต เพราะประกอบ
ด้วยอุทฺธจเจตสิก ๆ **หิ** ความจริง **เตเนว** เพราะเหตุที่อุทฺธจเจตสิก
เป็นประธานนั้นแหละ **มฺุณินฺุเทน** พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นจอมมุนี
วตฺวา จึงตรัส (อุทฺธจเจตสิก)ไว้ **เสเสสุ** ในอกุศลจิตทั้งหลายที่เหลือ
เยวาทฺนกนามโต โดยชื่อว่าเยวาทฺนกเจตสิก แล้ว **ตํ** **สรุเปเนว** **เทสิตฺ**
ทรงแสดงอุทฺธจเจตสิกนั้น ตามสภาวะไว้ **เอตฺถ** ในจิตดวงสุดท้าย
นี้เท่านั้น ๆ **ปนํ** ก็ **อิมานิ** **เทว** **จิตฺตานิ** **จิต** (โมหมูลจิต) ๒ ดวง
เหล่านี้ **รชฺชนฺุสนฺุวิรฺหิตานิ** เว้นแล้วจากโลภมูลและโทสมูล
สพฺพตฺถาปิ แม้ในอารมณ์ทั้งปวง **อติสมฺมุพฺพตฺตาย** เพราะมัวมล
อย่างยิ่ง **มฺุสนฺุตฺตวิรฺหโต** โดยเว้นจากมูลอื่น (คือ โลภมูลและโทสมูล)
สํสฺปนฺุวิกฺขิปปนฺุสฺปนฺุวตฺตวิจิกิจฺจุทฺธจฺจสมาโยเคน **จญฺจตฺตาย** **จ**
และเพราะโยคโคลง โดยประกอบด้วยวิจิกิจฉาเจตสิก ซึ่งเป็นไป
ด้วยอำนาจความกระสับกระส่าย และอุทฺธจเจตสิกซึ่งเป็นไปด้วย
อำนาจความฟุ้งซ่าน **อุปฺปกฺขาสทฺคตาเนว** จึงสหระคตด้วยอุเบกขา
เวทนาเท่านั้น **ปวตฺตฺนฺุติ** เป็นไป ๆ **จ** ก็ **ตโตเยว** เพราะเหตุนั้น
นั่นเอง **สงฺขารเกโทปิ** **เนสํ** **นตฺถิ** **โมหฺมูลจิต** ๒ ดวงเหล่านี้
จึงไม่มีแม้ความต่างกันแห่งสังขาร **สฺภาวตฺกฺขตฺตาย** **อุสฺสาเหตุพฺพตฺตาย**
จ **อภาวโต** เพราะไม่มีภาวะที่จะกล้าแข็งได้ตามสภาวะและภาวะ

ที่จะพึงให้อาจหาญ (สามารถ) ฯ โหนฺติ เจตฺต กึณฺทึนํ มีกาลา
รวมความไว้ อิติ ว่า

มุพฺพหฺตฺตา เจว เพราะเป็นธรรมชาติมัวมล สํสฺปฺปวฺกฺเขปฺปา จ
และเพราะกระสับกระส่ายและฟุ้งซ่าน (โมหมูลจิต ๒ ดวงนี้)
เอกเหตุกํ จึงเป็นเอกเหตุกจิต โสเปกฺขํ สหฺรคฺตด้วยอุเบกขาเวทนา
โน ภินฺนํ จ และไม่ต่างกัน สงฺขารเภทโต โดยความต่างกันแห่งสังขาร
สพฺพทา ในกาลทุกเมื่อ ฯ

หิ ความจริง ตสฺส โมหมูลจิต ๒ ดวงนั้น สํสฺปฺปมานสฺส
กระสับกระส่ายอยู่ วิกฺขิปปนฺตสฺส ฟุ้งซ่านอยู่ น อตฺถิ จึงไม่มี สภาเวน
ติกฺขตฺตา- ภาวะที่จะกล้าแข็งได้ ตามสภาวะ -อฺสุสฺสหาณียตา และ
ภาวะที่จะพึงให้อาจหาญ (สามารถ) สพฺพทา ในกาลทุกเมื่อ ฯ

[วิเคราะห์อภุศลมูล]

(จิตเหล่าใด) มุขฺหนฺติ ย่อมลุ่มหลง สมมุขฺหนฺติ คือย่อมมัวมล อติสเยน
อย่างยิ่ง โมเหฺน โดยโมหะ มฺลนฺตฺตวิริทฺโต เพราะเว้นจากมูลอื่น อิติ เพราะ
เหตุนั้น จิตเหล่านั้น โมมุหฺทานิ จึงชื่อว่าโมมุหจิต ฯ อิจฺเจวฺนฺตฺติอาทิ คำว่า อิจฺเจวํ
เป็นต้น ทฺวาทสากุสลจิตฺตานํ นิคมนํ เป็นการกล่าวย้าถึงอภุศลจิต ๑๒ ดวง
ยถาวุตฺตานํ ตามที่กล่าวแล้ว ฯ อิตฺตฺสทฺโท อิติ ศัพท์ ตตฺถ ในคำว่า อิจฺเจวํ นั้น
วจนวณฺนียสมุทฺทายนิทฺสฺสนตฺตฺโต มีอรรถแสดงการรวมคำพูดและคำที่ควรพูด ฯ
เอวํสทฺโท เอวํ ศัพท์ วจนวณฺนียปฺปฏิปาฏิสนฺตฺตฺตฺโต มีอรรถแสดงลำดับ
แห่ง คำพูด และคำที่ควรพูด ฯ วา หรือ เอส เอวํ ศัพท์นี้ นิปาตสมุทฺทายโย
เป็นนิบาตรวมความ วจนวณฺนียนิคมนารมฺเภ ใช้ในการเริ่มคำลงท้ายแห่งคำพูด
และคำที่ควรพูด ฯ อตฺตฺโต อธิบายความ อิติ ว่า ทฺวาทส อภุศลจิตฺตานิ
อภุศลจิต ๑๒ ดวง สมตฺตฺตานิ จบบริบูรณ์แล้ว ปฺริณฺฏิจฺจฺตานิ คือจบเรียบร้อยแล้ว
สงฺคเหตุวา อตฺตฺตานิ วา หรือว่าท่านอาจารย์รวบรวมไว้แล้ว คหิตฺตานิ คือ

กำหนดแล้ว วุตตานิ ได้แก่ กล่าวไว้แล้ว สัพพลาปิ แม้โดยประการทั้งปวง สมุโขคาทินา อากาเรน คือโดยอาการมีสัมปโยคเป็นต้น สพุเพนปิ แม้ทั้งปวง อิติ คือ โสมนสสุpekขาทิฏฐิสมุโขคาทินา สัมปโยคด้วยโสมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา และทิฏฐิเป็นต้น (คือ โลกมุตจิต ๘ ดวง) ปฏิกขสมุโขคาทินา สัมปโยคด้วยปฏิกขะเป็นต้น (คือ โทสมุตจิต ๒ ดวง) วิจิกิจจตุจโยเคน และ สัมปโยคด้วยวิจิกิจจาเจตสิกและอุทธีจเจตสิก (คือ โมมุหจิต ๒ ดวง) อิจุเจอร์ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ยถาวุตตนเยน คือโดยนัยตามที่กล่าวแล้ว ฯ

ตตล ในบทว่า อกุศลจิตตานิ นั้น บัณฑิตพึงทราบอธิบายความ ดังต่อไปนี้ กุสลปฏิบัติกษานิ จิตทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลจิต อกุศลานิ ชื่อว่าอกุศลจิต มิตตปฏิบัติกโข อมิตโต วิย จุคนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร ชื่อว่า มิตร ฉะนั้น ฯ จ ก็ กุสลากุศลานัน ปฏิปักษ์ภาโว ภาวะที่กุศลจิตกับอกุศลจิตเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เวทิตพุโพ บัณฑิตพึงทราบ กุสลากุศลานัน ปหายกปหาดพพภาเวน โดยภาวะที่กุศลจิตเป็นธรรมชาติละ และอกุศลจิตเป็นธรรมชาติจะพึงถูกละ ยถากุมนั ตามลำดับ ฯ อฏฐธาติอาทิ คำว่า อฏฐธา เป็นต้น สงคหคาลา เป็นคาลา รวมความ ฯ อตุโล อธิบายความ อิติ ว่า อกุสลา อกุศลจิต ทวาทส สियู พิงมี ๑๒ ดวง อิติ คือ จิตตานิ จิตทั้งหลาย โลกมุทานิ ชื่อว่ามีโลภะเป็นมูล โลภ โจ สอุปปฏิจิตตภาวสาธเนน มุลสทิสตตทา มุลลจ ตั เอเตสนนุติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีโลภะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นมูล เพราะเป็นเช่นกับมูลราก โดยให้สำเร็จภาวะแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายดำรงมั่นอย่างดีด้วย อฏฐธา สियู พิงมี ๘ ดวง เวทนาทิเภทโต โดยความต่างกันแห่งเวทนาเป็นต้น, จิตตานิ จิตทั้งหลาย โทสมุทานิ ชื่อว่ามีโทสะเป็นมูล ตลา ก็เหมือนกัน โทโส จ โส สอุปปฏิจิตตภาวสาธเนน มุลสทิสตตทา มุลลจ ตั เอเตสนนุติ คือ เพราะอรรถ วิเคราะห์ว่า มีโทสะนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นมูล เพราะเป็นเช่นกับมูลราก โดยให้สำเร็จ ภาวะแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลายดำรงมั่นอย่างดีด้วย ทวีธา สियู พิงมี ๒ ดวง สงขารเภทโต โดยความต่างแห่งสังขาร, จิตตานิ จ และจิตทั้งหลาย โมมุทานิ

ชื่อว่ามีโมหะเป็นมูล โมหมูลสงฆาตานิ ได้แก่ กล่าวคือชื่อว่า มีโมหะเป็นมูล
 สุกุโธ โมโหเยว มุลเมตสนุติ เจติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีโมหะล้วน ๆ เท่านั้น
 เป็นมูล เทว ลิงฺ พิงฺมี ๒ ดวง สมฺปโยคเภทโต โดยความต่างแห่งสัมปโยค ฯ

อกุลสลวณฺณนา นิฏฺฐิตา พรรณนาความอกุศลจิต จบแล้ว ฯ

(อธิบายอเหตุกจิต) ๑

(ท่านพระอนุรุทธาจารย์) วิภชิตฺวา ครั้นจำแนก ติวริชมฺปิ อกุลสลํ อกุลสลจิต
 แม้ทั้ง ๓ อย่าง มุลเภทโต โดยความต่างกันแห่งมูล ทฺวาทสฺวิธา แยกเป็น ๑๒ ดวง
 สมฺปโยคาคทิกเภทโต โดยความต่างกันแห่งธรรมที่สัมปโยคเป็นต้น เอวํ ดังพรรณนา
 มาฉะนี้แล้ว อิทานิ บัดนี้ นิทฺทิสฺสโนโต เมื่อจะแสดง อเหตุกจิตตฺตานิ อเหตุกจิต (๑๘
 ดวง) เตสํ ติวริภาเวปิ แม้เมื่ออเหตุกจิตเหล่านั้น ก็มี ๓ อย่าง อกุลสลวิปากาทิวเสน
 คือเป็นอกุศลวิปากจิตเป็นต้น วิภชิตุํ หวังจะจำแนก อกุลสลวิปากเยว เฉพาะ
 อกุลสลวิปากจิต สตฺตธา เป็น ๙ ดวง จกฺขฺวาทีนีสฺสยสมฺปฏฺิจฺจนฺนนาทิกิจฺจเภทเทน
 โดยความต่างกันแห่งที่อาศัยมีจักขุวัตถุเป็นต้น และกิจมีสัมปฏฺิจฺจนฺนิกิจเป็นต้น
 อกุลสถานนฺตรํ ในลำดับต่อจากอกุศลจิต อฺเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญญฺญาณนฺตฺอาทิมหา
 จึงกล่าวคำว่า อฺเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญญฺญาณํ ดังนี้ เป็นต้น ฯ ตตฺถ พิงฺทราบวิเคราะห์
 ในคำว่า อฺเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญญฺญาณํ เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้ จกฺขุ ธรรมชาติ
 ที่ชื่อว่าจักขุ จกฺขติ วิญญฺญาณาริฏฺฐิตํ หุตฺวา สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ วีย โหตีติ
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมชี้แจงคือเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งวิญญฺญาณจิต เป็นจุดจบอกรูป
 ที่เสมอ และที่ไม่เสมอ ฯ อถฺวา อีกอย่างหนึ่ง ฯ จกฺขุ ธรรมชาติที่ชื่อว่าจักขุ
 จกฺขติ รูปํ อสฺสทาเทนฺตํ วีย โหตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมชอบใจ คือเป็น
 จุดพอใจรูป ฯ หิ ความจริง จกฺขตีติ อยํ สทฺโท จกฺขติ ศัพท์นี้ อสฺสทาเทนฺตฺโถ
 โหติ มีอรรถว่าชอบใจ มธฺุํ จกฺขติ พุยฺยชฺชนํ จกฺขตีติอาทิสฺสุ วีย จุดในประโยคว่า
 ผิ่งชอบน้ำหวาน คนชอบกับข้าว ดังนี้ เป็นต้น ฯ เตนฺนาห ภควา เพราะเหตุนี้
 พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มาคฺนฺทฺยิยฺย ดูก่อนมาคันทฺยิเย จกฺขุ โข จักฺขุแล

รูปาราม มีรูปเป็นที่มายินดี **รูปรัต** ยินดีแล้วในรูป **รูปสมมุติ** อันรูปให้บังเทิง
 พร้อมแล้ว **อิติอาทิ** ดังนี้ เป็นต้น ๆ **ถามว่า ยทิ เอว** ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น
โสตะ โข มาคนุทिय สพุทธาราม สพุทธรต สพุทสมมุทิตนุติอาทิวจนโต เพราะ
 พระบาลีว่า **ดูก่อนมาคันทियะ โสตะแล** มีเสียงเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในเสียง
 อันเสียงให้บังเทิงพร้อมแล้ว ดังนี้ เป็นต้น **โสตาทีนมิปิ สพุททาทีอสุสาหน อตุถิ**
แม้โสตะเป็นต้นก็มีความชอบใจในเสียงเป็นต้น อิติ เพราะเหตุนี้ **เตสมมิ**
จกขุสพุททาภิเชยุดา การจะเรียกโสตะเป็นต้นแม่เหล่านั้น ด้วยศัพท์ว่า **จักขุ**
อาปชชติ ก็ย่อมถูกต้อง มิใช่หรือ ๆ **นาปชชติ** ตอบว่า ไม่ถูกต้อง **นิรุทตตุตา**
 เพราะศัพท์ว่า **จักขุ** นั้นเป็นศัพท์จำกัดความหมาย ๆ **หิ ความจริง เอส จกขุสพุโท**
 ศัพท์ว่า **จักขุ** นี้ **นิรุทโธ** เป็นศัพท์ที่จำกัดความหมาย **จกขุบุปสาเทเยว** เฉพาะ
 จักขุประสาทรูป **ทฏฐกามตานิทานกมุชฎตบุปสาทลกขณ** ที่มีลักษณะทำนองรูป
 ที่เกิดแต่กรรมซึ่งมีความต้องการจะดูเป็นแดนเกิดให้ผ่องใส **มยุราทิสพุทา**
สกุณวิเสสาทิสู วिय ดูศัพท์มี **มยุรศัพท์** เป็นต้นจำกัดความหมายในนกวินัย
 เป็นต้น ฉะนั้น ๆ **ปน** อีกอย่างหนึ่ง **มัสปิณโทปิ** แม้อ่อนเนื้อ **ภมุกกุจิปริจจนิโน**
 ที่กำหนดด้วยกระดูกคือ **จกขุนุติ วุจติ** ท่านก็เรียกว่า **จักขุ จกขุสพุทตยา**
 เพราะอยู่ร่วมกับจักขุ ๆ **ปน** ส่วน **อฏฐกถาย** ในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์
 คำนี้ถึง **อิติ** ว่า **ธาตุน** **อนนทตตุตา** เพราะธาตุทั้งหลายมีเนื้อความเป็น
 เอนกประการ **จกขุติสพุทตส วิภาวนตตุตาปิ สมภาติ** แม้ศัพท์ว่า **จกขุติ** ย่อมมี
 ความหมายว่า **ชี้แจงก็ได้ อิติ** ดังนี้ **จกขุติ วุตต** จึงกล่าวว่า **ธรรมชาติที่ชื่อว่า**
จักขุ จกขุติ รูป วิภาเวตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **ย่อมเห็น** คือชี้แจงรูป ๆ
จกขุวิญญาน ที่ชื่อว่า **จักขุวิญญาน จกขุสมิ วิญญาน** **ตนนิสสุตตตติ** เพราะ
 อรรถวิเคราะห์ว่า **วิญญานในจักขุ** เพราะอาศัยจักขุนั้นอยู่ ๆ **ตลาเหตุ วุตต** สมจริง
 ดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ **อิติ** ว่า **เอต** **จกขุสนนิสสุตตตวิชานนลกขณ** คำว่า
จักขุวิญญาน นี้ มีลักษณะอาศัยจักขุประสาทรูป และรู้แจ้งรูปได้ ๆ **โสตวิญญานาทิสุปี**
 แม้ในโสตวิญญานจิตเป็นต้น **ทฏฐพ** **บัณฑิตก็พึงเห็น ยถาร** ตามสมควร

เอวี่ ดังพรรณนามาจะนึ้ ๑ **ตลาติ อิมินา** ด้วยค้ำว่ำ ตลา นึ้ **อุเปกขาสหคตภาว** **อติทิสสตี** ท่านพระอนรุทธาจารย์ ย่อมแสดงว่ำ จิตสหคตด้วยอุเบกขา ๑

[วิเคราะห์โสตะ เป็นต้น]

โสต้ ธรรมชาติที่ชื่อว่าโสตะ **วิญญานาธิฏฐิตํ หุตฺวา สุณาตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่ำ เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งวิญญานจิต ได้ยิน ๑ **ฆานํ** ธรรมชาติที่ชื่อว่า **ฆานะ ฆายติ คนฺโรปาทานํ กโรตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่ำ ย่อมสุดกลืน คือทำการถือเอากลิ่น ๑ **ชีวัตนิมิตฺตํ** นิมิตแห่งชีวิต **รโส** คือรส **ชีวัต** ชื่อว่าชีวิต ๑ **นิรุตฺตินเยน** โดยนิรุตตินัย **ชีวหา** ธรรมชาติที่ชื่อว่าชีวหา **ตํ อวฺหยติ ตสฺมีนินฺนตายาติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่ำ เรียกร้องชีวิตนั้น เพราะน้อมไปในชีวิตนั้น ๑ **กาโย** สภาวะที่ชื่อว่ากาย **กฺวจฺฉิตานํ ปาปธฺมมานํ อาโย ปวตฺตฺติฏฺฐานนฺติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่ำ เป็นบ่อเกิด คือเป็นที่เป็นไปแห่งปาปธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียด ๑ **กายินฺนุทฺริยลฺหิ** ความจริง **กายินฺนทฺริยํ วิเสสการณํ** เป็นเหตุพิเศษ **ปาปธฺมมานํ** แห่งปาปธรรมทั้งหลาย **ตทสฺสาทวสฺสปวตฺตทานํ** ที่เป็นไปด้วยอำนาจความพอใจใฝ่ภุชฺชูปการมณฺ์นั้น **ตมฺภูติกานลฺย** และมีกายปสาทรูปนั้นเป็นมูล **ใฝ่ภุชฺชูปคหณสภาวตฺตา** เพราะเป็นสภาวะรับใฝ่ภุชฺชูปการมณฺ์ **อิติ** เพราะเหตุนั้น **เตสํ ปวตฺตฺติฏฺฐานํ วิย คยฺหติ กายินฺนทฺริยํ** ท่าน (ท่านพระอนรุทธาจารย์) จึงถือเอา **ดูจ** ที่เป็นไปแห่งปาปธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ฉะนั้น ๑ **วา** อีกอย่างหนึ่ง **สสมฺมารกาโย** กายพร้อมทั้งเครื่องปรุง **กาโย** ก็ชื่อว่ากาย **กฺวจฺฉิตานํ เกสาทินํ อาโยติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่ำ เป็นบ่อเกิดแห่งอาการ ๓๒ มีผม เป็นต้น ที่น่าเกลียด ๑ **ปน** อนึ่ง **ปสาทกาโยปิ** แม้ปสาทกาย **ตลา วุจฺฉติ** ท่านก็เรียกว่ำกายเหมือนกัน **ตสฺสจฺริตฺตฺตา** เพราะไปร่วมกันกับสัมภารกายนั้น ๑ **ทฺกขํ** ธรรมชาติที่ชื่อว่าทฺกขํ **กฺวจฺฉิตํ หุตฺวา ขนฺติ กายิกสุขํ ทฺกขมฺนฺติ** **วา** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่ำ เป็นสิ่งที่น่าเกลียดขุดความสุขทางกาย หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่ำ อันสัตว์ทนได้ยาก ๑ **อปเร** อาจารย์ อีกพวกหนึ่ง **ทฺกกรโฆกาสทานํ** **เอตสฺสาติ** **ทฺกขนฺติปิ** กล่าวว่ำ

ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีการให้โอกาสที่ทำได้ยาก ดังนี้ก็มี ฯ
สมปฏิจจฉนฺนํ จิตชื่อว่าสัมปฏิจฉนฺนํ **ปญฺจวิญญฺญาณคหิตํ** **รูปาทิอารมฺมณํ** **สมปฏิจจฉนฺนํ**
ตททาการปฺปวตฺติยาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมรับอารมณฺมฺมีรูปารมณฺมฺเป็นต้น
 ที่ปญฺจวิญญฺญาณจิตรับไว้แล้ว เพราะมีความเป็นไปตามอาการที่รับมานั้น ฯ **สนฺตฺริณํ**
 จิตที่ชื่อว่า **สันตฺริณํ** **สมฺมา** **ตีเรติ** **ยถาสมฺปฏิจจฉนฺนํ** **รูปํ** **วิมฺสตีติ** เพราะอรรถ
 วิเคราะห์ว่า ย่อมพิจารณาโดยชอบ คือสอดคล้องรูปตามที่สัมปฏิจฉนฺนํจิตรับไว้แล้ว ฯ
วิปากานิ จิตที่ชื่อว่าวิปาก **วรุทฺธานํ** **กุสลากุสลาณํ** **ปากานีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 เป็นผลของกุศลจิตและอกุศลจิต ที่ขัดแย้งกันและกัน ฯ **เอตํ** คำว่า วิปาก นี้
อิธิวจฺนํ เป็นชื่อ **อรูปรตฺมมานํ** ของอรูปรตฺม วิปกฺกภาวมาปฺนุนานํ ที่ถึงภาวะ
 ซึ่งให้ผลแล้ว ฯ **เอวญฺจ** **กตฺวา** ก็เพราะอธิบายความ ดังว่ามานี้ **กฏตฺตารูปานํ**
 กตฺตตารูปทั้งหลาย **กุสลากุสลาณํสมฺมกุสลาณานมฺปิ** แม้ที่มีกุศลกรรมและอกุศลกรรม
 เป็นสมฺมกุสลาณ **นตฺถิ** **วิปากโฆหาโร** ก็ไม่เรียกว่า เป็นวิปาก ฯ **วิปากจิตฺตานิ** จิตที่
 เป็นวิปาก **อกุสลาสุส** ของอกุศลจิต **อกุสลาวิปากจิตฺตานิ** ชื่อว่าอกุสลาวิปากจิต ฯ
สุขํ ธรรมชาติที่ชื่อว่าสุข **สุขยติ** **กายจิตฺตุนฺติ** **วา** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมยัง
 กายและจิตให้สบาย **สุกฺขุ** **ขนฺติ** **กายจิตฺตาพาชนฺติ** **วา** หรือ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 ย่อมขุดความเบียดเบียนกายและจิต ด้วยดี **สุเขน** **ขมิตพฺพุนฺติ** **วา** หรือเพราะ
 อรรถวิเคราะห์ว่า อันสัตว์พึงทนได้โดยง่าย ฯ **อปเร** อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า
สุกรโฆกาสทาณํ **เอตฺตสุสตาติ** **สุขนฺติปิ** ธรรมชาติที่ชื่อว่าสุข เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 มีการให้โอกาสที่ทำได้โดยง่าย ดังนี้ก็มี ฯ **(ปุจฺฉา)** **ถาม** **อิติ** ว่า **กสฺมา** **ปน** ก็เพราะ
 เหตุไร **อกุสลาวิปากสนฺตฺริณํ** **สันตฺริณจิตฺตํ** ฝายอกุสลาวิปาก **ยถา** **เอกเมว** **วุตฺตํ**
 ท่านพระอนุรุทฺธาจารย์จึงกล่าวไว้เพียงดวงเดียวเท่านั้น **ฉนฺนํ** **กุสลาวิปากสนฺตฺริณํ**
สันตฺริณจิตฺตํ ฝายอกุสลาวิปาก **เอวํ** **อวตฺวา** ท่านพระอนุรุทฺธาจารย์ ไม่กล่าวไว้ฉนฺนํ
ทฺวิธา **วุตฺตํ** กล่าวไว้ถึง ๒ ดวง ฯ (ตอบว่า) **เวทนาเภทสมฺภวโต** เพราะสันตฺริณจิต
 ฝายอกุสลาวิปากนั้นมีความต่างกันแห่งเวทนา **อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺชตฺตารมฺมณฺวเสน**
 ด้วยอำนาจ **อิฏฺฐารมณฺมฺ** และ **อิฏฺฐมฺชฺชตฺตารมณฺมฺ** ฯ **(ปุจฺฉา** **ถาม)** **อิติ** ว่า

ยทิ เอวํ ถ้าเมื่อเป็นอย่างนั้น **ตตฺถาปิ** แม้ในสันตীরณจิต ฝ่ายอกุศลวิบากนั้น เวทนาเภทน **ภวิตพฺพํ** ก็ต้องมีความต่างกันแห่งเวทนา **อนิฏฺฐานิฏฺฐมฺมชฺฌตฺตารมฺมณฺวเสน** ด้วยอำนาจอนิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐมฺ์ชฌตฺตารมณฺ์บ้าง (มิใช่หรือ) ฯ (ตอบว่า) **นยิทเมวํ** สันตীরณจิตฝ่ายอกุศลวิบากนี้ หาเป็นเช่นนั้นไม่ **อนิฏฺฐารมฺมณฺเณ อุปฺปชฺชิตพฺพสุสาปิ โทมนสฺสสุส ปฏิเมเน วินา อนุปฺปชฺชนโต** เพราะโทมนัสแม้ที่จะพึงเกิดขึ้นในอนิฏฐารมณฺ์ เว้นปฏิฆะเสีย ก็เกิดขึ้นไม่ได้ **เอกนฺตมกฺุสสทวารุสส ปฏิฆสฺส อพฺยาคเตสุ อสมฺภวโต จ** และเพราะปฏิฆะซึ่งมีสภาวะเป็นอกุศลโดยส่วนเดียว ไม่เกิดในอารมณ์ที่เป็นอภัยกถตฺถทั้งหลาย ฯ **หิ** เพราะว่า **ภินฺนชาติโกธมฺโม** ธรรมที่มีชาติต่างกัน **น อุปฺลพฺกตฺติ** หาไม่ได้แน่นอน **ภินฺนชาติเกสุ** ในหมวดธรรมที่มีชาติต่างกัน **ตสฺมา** ฉะนั้น **โทมนสฺสํ น สมฺภวติ** โทมนัสจึงไม่เกิด **อกุสฺสวิปาเกสุ** ในอกุศลวิบากจิตทั้งหลาย **อตฺตนา สมานโยคกฺุขมสฺส อสมฺภวโต** เพราะปฏิฆะอันควรแก่การประกอบที่เสมอกันกับตนไม่เกิดมี **อิตฺติ** เพราะเหตุนั้น **ตสฺส ตํสฺหคตฺตา น วุตฺตา** ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงไม่กล่าวสันตীরณจิตฝ่ายอกุศลวิบากนั้นว่าสหคตด้วยโทมนัสสเวทนานั้น ฯ **อลฺวา** อีกอย่างหนึ่ง ฯ **โกจิ ทฺุพฺพลปริโส** คนมีกำลัง (พลัง) อ่อนแอบางคน **พลวตา พาธิยาโน** ถูกคนแข็งแรงเบียดเบียนอยู่ **ตสฺส ปฏิปฺพริตฺตุํ อสฺกโกนฺโต** เมื่อไม่สามารถจะโต้ตอบเขาได้ **ตสฺมิ อฺุเปกฺขโกว โทติ** ย่อมเป็นผู้วางเฉยในผู้นั้นเสีย **ยถา จันฺได** อกุสฺสวิปากานํ **ปริทฺุพฺพลทวารุโต** เพราะอกุศลวิบากจิต (๗ ดวง) มีกำลัง (พลัง) น้อย รอบด้าน **อนิฏฺฐารมฺมณฺเณปิ โทมนสฺสอุปฺปาโท นตฺถิ** โทมนัสจึงไม่เกิดมี แม้ในอนิฏฐารมณฺ์ **เอวเมว** ฉะนั้นเหมือนกัน **อิตฺติ** เพราะเหตุนั้น **สนฺตীরณํ อฺุเปกฺขาสหคตเมว สันตীরณจิต** จึงสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ฯ **ปน** อนึ่ง **อุภยวิปากานิปี** แม้วิบากจิตทั้ง ๒ ฝ่าย **จตฺตาริ** ฝ่ายละ ๔ ดวง **จกฺุขวิญญานาทีนิ** มีจักขุวิญญานจิตเป็นต้น **อฺุเปกฺขาสหคตานิ** ก็สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา **อนิฏฺฐเณี อฺุญฺฐเณี จ** อารมฺมณฺเณ ทั้งในอนิฏฐารมณฺ์ และทั้งในอิฏฐารมณฺ์ **วตฺถารมฺมณฺมณฺุณาย ทฺุพฺพลทวารุโต** เพราะกิริยาที่วัดดูกับอารมณ์

กระทบกัน มีพลังอ่อน ๆ **หิ** ความจริง **จกขวาทีนิ** วัตถุทั้งหลาย มีจักขุวัตถุ เป็นต้น **วตถุภูตานิ** อันเป็นที่ตั้งที่เกิด **เตสํ จตฺนุนมฺปิ** แห่งวิญญานจิตแม้ทั้ง ๔ ดวงเหล่านั้น **อุปาหารูปาเนว** ก็เป็นอุปาหารูปนั่นเอง ๆ **รูปาทีนิ** อารมณ์ทั้งหลาย มีรูปารมณ์ เป็นต้น **อารมฺมณภูตานิปิ** แม้ที่เป็นอารมณ์แห่งวิญญานจิตแม้ทั้ง ๔ ดวงเหล่านั้น **ตถา** ก็เหมือนกัน คือ เป็น อุปาหารูปนั่นเอง ๆ **จ** ก็ **อุปาหารูปเกณ อุปาหารูปสฺส สงฺฆณฺํ** กิริยาที่อุปาหารูปกับอุปาหารูปกระทบกัน **อติทุพฺพลํ** มีพลังอ่อนอย่างยิ่ง **ปิจฺปิณฺฑกเกณ ปิจฺปิณฺฑกสฺส มฺสฺสนํ** **วีย** คล้ายกับ กิริยาที่ปุยุ่นกับปุยุ่นกระทบกัน ฉะนั้น **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **ตานิ** วิญญานจิต ๔ ดวงเหล่านั้น **อุปกุขาสหคตาเนว** จึงสหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น **สพฺพตฺถาปิ** แม้ในอารมณ์ทั้งปวง ๆ **ปน** ส่วนว่า **กายวิญญานสฺส โฝฏฺฐพฺพสงฺขาตํ ภูตตฺตยเมว อารมฺมณ** กายวิญญานจิต มีเฉพาะภูตรูป ๓ ประการ กล่าวคือ โฝฏฐัพพารมณ์เท่านั้นเป็นอารมณ์ **อิติ** เพราะเหตุนี้ **ตํ ภูตรูป ๓ ประการนั้น** **กายปฺปสาเท สงฺฆมฺมิตฺตมฺปิ** แม้กระทบกายปสาทรูปแล้ว **ตํ อติภุมิตฺวา** ก็เลย กายปสาทรูปนั้น **มหาภูเตสฺส ปฏฺิหฺลยฺตติ** ไปกระทบมหาภูตรูป **ตฺนฺนิสฺสเยสฺส** ซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งกายปสาทรูปนั้น ๆ **จ** ก็ **ภูตฺรูปเปหิ ภูตฺรูปานํ สงฺฆณฺํ** กิริยาที่ภูตรูปกับภูตรูปกระทบกัน **พลวตฺรํ** มีพลังแรงกว่า **อธิกรณํมตฺถเก** **ปิจฺปิณฺฑกํ** **จเปตฺวา ภูฏฺเณ** **ปหตฺกาเล ภูฏฺสฺส** **ปิจฺปิณฺฑกํ** **อติภุมิตฺวา** **อธิกรณํคหณํ** **วีย** คล้ายกับเวลาที่บุคคลวางปุยุ่นไว้บนทั้ง แล้วเอาฝ่ามือทับ ฝ่ามือเลยปุยุ่นไปกระทบทั้ง ฉะนั้น **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **กายวิญญานํ** **กายวิญญานจิต** **อนิฏฺฐเ** **ทุกฺขสหคตํ** จึงสหคตด้วยทุกขเวทนา ในอนิฏฐารมณ์ **อิฏฺฐเ** **สุขสหคตํ** สหคตด้วยสุขเวทนา ในอิฏฐารมณ์ **วตฺถารมฺมณมฺหณฺณาย** **พลวภาวโต** เพราะกิริยาที่วัตถุกับอารมณ์กระทบกันมีพลังรุนแรง **อิติ** ดังนี้แล ฯ

สมปฏฺิจจฺฉนฺนยฺคฺลมฺปิ แม้สัมปฏฺิจจฺฉนฺนจิตทั้งคู่ (คือ สัมปฏฺิจจฺฉนฺนจิต ฝ่ายอกุศลวิบาก ๑ ดวง สัมปฏฺิจจฺฉนฺนจิต ฝ่ายกุศลวิบากอเหตุกจิต ๑ ดวง) **อุปฺปชฺชติ** ก็เกิดขึ้น **จกฺขุวิญญานาทีนมนตฺรํ** ในลำดับจักขุวิญญานจิต เป็นต้น

อุตตนา อสมานนิสฺสยานํ ซึ่งมีวัตถุที่อาศัยไม่เสมอกับตน อิติ เพราะเหตุนั้น
 นาติพลวํ จึงมีพลังไม่มากนัก อลฺหฺธานนฺตรปจฺจยตาย เพราะไม่ได้อนันตรปัจจัย
 สมานนิสฺสยโต จากจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน สภาคุปฺตมฺภนฺรหิโต บุริโส วย
 เปรียบเหมือนคนผู้ปราศจากสหายผู้คอยช่วยเหลือที่เป็นพวกเดียวกัน ฉะนั้น
 วิสยรสมฺภุภฺวิตุํ น สกฺโกติ จึงไม่สามารถเสวยรสอารมณ์ได้ สพฺพถาปิ แม้โดย
 ประการทั้งปวง อิติ เพราะเหตุนี้ อูเปกฺขาสหคตเมว จึงสหฺรคตด้วยอุเบกขา
 เวทนาเท่านั้น สพฺพตฺถาปิ แม้ในอารมณ์ทั้งปวง ๆ วุคฺตฺวิปริยายโต โดยปริยาย
 อันตรงกันข้ามจากคำที่กล่าวแล้ว กุสลวิปากสนฺตฺรณํ สันตฺรณจิตฝายกุสลวิปาก
 อิกฺขจฺจฺอิกฺขจฺจมชฺชตตารมฺเณสุ สุโขเปกฺขาสหคตํ จึงสหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนา
 ในอิกฺขจฺจารมฺณ และสหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ในอิกฺขจฺจมชฺชตตารมฺณ อิติ แล ฯ
 (ถาม) อิติ ว่า ยทิ เอวํ ถ้าเมื่อเป็นอย่างนั้น กสฺมา เพราะเหตุไร อาวชฺชนทฺวยสฺส
 อูเปกฺขาสมฺปโยคํ วกฺขติ ท่านพระอนุรุธาจารย์จักกล่าวอวัชชนจิตทั้ง ๒ ดวง
 ว่าสัมปโยคด้วยอุเบกขาเวทนาไว้แล้ว ตมฺปิ อวัชชนจิตทั้ง ๒ ดวงแต่นั้น
 สมานนิสฺสยานนฺตรมฺปวตฺตติ ก็เป็นไป (เกิด) ในลำดับจิตที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน
 นนฺ มิวํหรือ ฯ (ตอบ) อิติ ว่า สจฺจํ คำที่ท่านกล่าวแล้วนั้น เป็นความจริง
 ปน แต่ว่า ตตฺถล บรรดาอวัชชนจิตทั้ง ๒ ดวงนั้น ปฺริมํ ปญฺจทวาราวชฺชนจิต
 ดวงต้น ปวตฺตติ ย่อมเป็นไป ปุพฺพเพว เกนจิ อคฺคหิเตเยว อารมฺมเณ ในอารมณ์
 ที่จิตดวงไหน ๆ ยังไม่เคยรับมาก่อนเลย เอกวารเมว เพียงวาระเดียวเท่านั้น
 ปจฺจิมฺมุปิ แม้โนทวาราวชฺชนจิตดวงหลัง พฺยาปารนฺตรสาเปกฺขํ ก็มีความเพ่ง
 ถึงความพยายามอย่างอื่น วิสทิสจิตตสนฺตฺานปราวตฺตฺนฺวเสน คือความเปลี่ยนไป
 แห่งจิตตสันดานที่ไม่เหมือนกัน อิติ เพราะเหตุนี้ น สกฺโกติ จึงไม่สามารถ
 วิสยรสมฺภุภฺวิตุํ เสวยรสอารมณ์ได้ สพฺพถาปิ แม้โดยประการทั้งปวง ตสฺมา
 เพราะฉะนั้น มชฺชตฺเวทนาสมฺปยุตฺตเมว จึงสัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น ฯ
 โหนฺติ เจตฺถล ก็ ในอธิการนี้ มีคถารวมความว่า ฯ

หิ เพราะ วตถาลมพสภวานํ ภูติกานํ ฆฏฏานํ กิริยาที่
อุปาทयरूपทั้งหลาย ซึ่งมีสภาวะเป็นวัตถุและอารมณ์กระทบกัน
ทุพฺพลํ มีพลังอ่อน อิติ เพราะเหตุนี้ จกฺขฺวาทิจตฺตจิตฺตํ จิต ๔ ดวง
มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น อุเปกฺขกํ จึงสหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ฯ

ตุ แต่ กายนิสฺสยโผฏฺฐพฺพภูตानํ ฆฏฏานาย พลวตฺตา
เพราะกิริยาที่ภูตรูปซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งกายประสาทและเป็น
โผฏฐัพพารมณ์กระทบกัน มีพลังรุนแรง วิญญานํ กายิกํ กาย-
วิญญาณจิต น มชฺฌเวทนํ จึงไม่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา ฯ

ยสฺมา เพราะ นตฺถานนฺตรปจฺจโย สัมปฺปฺยจันฺนจิตฺตํ ๒ ดวง
ไม่มีอนันตรปัจจัย สมานนิสฺสโย ที่มีวัตถุที่อาศัยเสมอกัน ตสฺมา
ฉะนั้น สัมปฺปฺยจันฺนํ สัมปฺปฺยจันฺนจิตฺตํ (ทั้ง ๒ ดวง) ทุพฺพลํ จึงมี
พลังอ่อน โสเปกฺขํ สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา อาลฺมฺเพ ในอารมณฺ์
(ทั้งปวง) ฯ

อเหตุกจิตฺตานิ จิตฺที่เป็นอเหตุกະ สมฺปยุตฺตเหตุวิริหโต จ เพราะเว้น
จากสัมปยุตเหตุด้วย กุสลสฺส วิปากานิ จ เป็นวิปากแห่งกุสลจิตด้วย อิติ
เพราะเหตุนี้ กุสลวิปากาเหตุกจิตฺตานิ จึงชื่อว่าอเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปาก ฯ
หิ ความจริง เอตานิ อเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปากนี้ นิปฺพนฺนานิปี แม้สำเร็จแล้ว
นิพฺพตฺตกเหตุกวเสน ด้วยอำนาจนิพพัตตกเหตุ อเหตุกโวหารํ ลภนฺติ
ย่อมเรียกได้ว่า เป็นอเหตุกະ สมฺปยุตฺตเหตุวเสเนว ด้วยอำนาจสัมปยุตเหตุ
นั่นเอง อิตฺรธา มหาวิปาเกหิ อิมสํ นานตฺตาสมฺภวโต เพราะเมื่อกำหนด
เนื้อความออกไปจากนี้ อเหตุกจิตฝ่ายกุสลวิปากเหล่านี้จะไม่มี ความต่างกันจาก
มหาวิปากจิตทั้งหลาย ฯ (ถาม) อิติ ว่า ปน ก็ เหตุถ ในกุสลวิปากจิตและ
อกุสลวิปากจิตเหล่านี้ ก็ การณํ มีอะไรเป็นเหตุ อเหตุกคฺคฺคหณํ น กตํ
ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงมิได้ลงศัพท์ว่า อเหตุกະ ไว้ อกุสลวิปากนิคมเน ในคำ
ลงท้ายแห่งอกุสลวิปากจิต ยถา อิทฺ เอว เหมือนในคำลงท้ายแห่งกุสลวิปากจิต

นี้เล่า ๆ ตอบว่า พุยกิจารากาวัต เพราะไม่มีปรากฏที่ไหนอีก ๆ หิ ความจริง
 สติ สมุทเว พุยกิจาเร จ เมื่อความเกิดและความเป็นไปต่างกัน มีอยู่ วิเสสน์
 สาตุถกัม ลียา บทวิเสสนะก็พึงมีประโยชน์ ๆ ปน ก็ อุกุสลวิปากานัม สเหตุกตาย
 สมุทโว นตฺถิ อุกุสลวิปากจิต (๗ ดวง) ย่อมไม่มีความเกิดโดยความเป็นสเหตุกะ
 กทาจิปี แม้ในกาลบางคราว อโลภาทีหิ สมุปโยคาโยคโต เพราะไม่เกี่ยวเนื่อง
 กับการประกอบด้วยสัมปโยคเหตุทั้งหลายมีอโลกะเป็นต้น ตพฺพิฐุเรหิ อันเป็น
 ข้าศึก ต่อธรรมที่มีโทษมีโลกะเป็นต้นนั้น โลภาทีสาวชฺชธมฺมวิปากภาเวน โดย
 ความเป็นวิปากแห่งธรรมที่มีโทษมีโลกะเป็นต้น สยํ อพฺยาคตนิรวชฺชสภาวานํ
 โลภาทีอุกุสธมฺมสมุปโยควิโรธโต จ และเพราะธรรมทั้งหลายที่มีสภาวะไม่มีโทษ
 เป็นอภัยกถโดยตน ผิดจากสัมปโยคด้วยอุกุสธมฺมมีโลกะเป็นต้น อิติ เพราะ
 เหตุนั้น ตานิ อุกุสลวิปากจิต ๗ ดวงเหล่านั้น อเหตุกปเทน น วิเสสิตพฺพานิ
 ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงไม่ให้ต่างไป ด้วยบทว่า อเหตุกะ อเหตุกภาวาพุยกิจาโร
 เพราะไม่มีความเป็นไปต่างจากความเป็นอเหตุกะ อิติ แล ๆ

[อธิบายอเหตุกิริยาจิต]

อิทานิ บัดนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์ ทสฺเสตฺถุ ประสงค์จะแสดง
 อเหตุกิริยาจิตตานิปี แม้กิริยาจิตฝ่ายอเหตุกะทั้งหลาย ติธา เป็น ๓ ดวง
 กิจฺจเกเทน โดยความต่างกันแห่งกิจ (หน้าที่) อเหตุกาธิกาเร ในอธิการว่าด้วย
 40อเหตุกจิต อูเปกฺขาสหคตฺตุนฺตีอาทิ วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า อูเปกฺขาสหคตฺ ตังนี้
 เป็นต้น ๆ (จิตดวงใด) อาวชฺเชติ ย่อมนี้ถึง จกฺขวาทีปฺลจฺทวารเ ฆฎิตมฺมรมณํ
 อารมณํ ที่กระทบปัญจทวารมีจักขุทวารเป็นต้น ตตฺถ อาโภคํ กโรติ คือ กระทำ
 ความค้ำนึ่งในอารมณฺที่กระทบนั้น จิตฺตสนฺดานํ ภาวฺจฺวเสน ปวตฺตติตฺตํ อทตฺวา
 วิถิจิตฺตภาวาย ปริณามเตติ วา หรือย่อมไม่ให้จิตสันดานเป็นไปด้วยอำนาจ
 เป็นภวังคจิต แล้วให้เปลี่ยนไปเพื่อเป็นวิถิจิต อิติ เพราะเหตุนี้ (จิตดวงนั้น)
 ปฺลจฺทวาราวชฺชนํ ชื่อว่า ปัญจทวาราวชฺชนะ กิริยาเหตุกมโนธาตฺวจิตฺตํ ได้แก่

มโนธาตุจิตฝ่ายอเหตุกิกิริยา ๑ **ภวังคจิตต์** ภวังคจิต (คือ ภวังคปุঞ্জเฉพะ)
อวิชชชรส **อนนตรปจจยภูต** ซึ่งเป็นอนันตรปัจจยแก่อวิชชชจิต (คือ
 ปัญจทวารวิชชชจิต และ มโนทวารวิชชชจิต) **มโนทวาร** ชื่อว่า มโนทวาร
 วิถิจิตตานมุปวัตติมุขภาวโต เพราะเป็นทางเป็นไปแห่งวิถิจิตทั้งหลาย ๑ (จิต
 ดวงใด) **อวิชชชติ** ย่อมค้ำถึงถึง **อาปาล** **คตมารมมณ** อารมณที่มาปรากฏ
ทัญญุสตุตมุตาทิวเสน ด้วยอำนาจอารมณมีรูปารมณที่ไ้เห็น สัททารมณ ที่ไ้ยิน
 และคันธารมณเป็นต้นที่ไ้ทราบเป็นต้น **ตสมิ** ในมโนทวารนั้น **วุตตนเยเนว**
จิตตสนุตาน **ปริณามติ** วา หรือยอมให้จิตตสันดานเปลี่ยนไปโดยนัยที่กล่าวแล้ว
 นั้นแหละ **อิติ** เพราะเหตุนั้น (จิตดวงนั้น) **มโนทวารวิชชช** ชื่อว่า มโนทวารวิชชช
กิริยาเหตุกมโนวิญญูณธาตุอุปภกษาสหคตจิตต์ ไ้แก่ จิตที่สหคตด้วยอุเบกขา
 เวทนาอันเป็นมโนวิญญูณธาตุฝ่ายอเหตุกิกิริยา ๑ **จ** ก็ **อิทเมว** มโนทวารวิชชชจิต
 ดวงนี้แหละ **ปลยจทวาร** **ยถาสนตรีตมามุพน** **วตถลเปติ** ย่อมตัดลินอารมณ
 ตามที่ไ้พิจารณาแล้ว ในปัญจทวาร **อิติ** เพราะเหตุนั้น **โวญญัพพนนุติ** **ปวจจติ**
 ทานพระอนรุทธาจารย์จึงเรียกว่า **โวญญัพพนจิต** ๑ (จิตดวงใด) **หสิต** **อุปปาเทติ**
 ย่อมยังการแยมให้เกิดขึ้น **อิติ** เพราะเหตุนั้น (จิตดวงนั้น) **หสิตูปปาท** ชื่อว่า
 หสิตูปปาท **กิริยาเหตุกมโนวิญญูณธาตุโสมนสสสหคตจิตต์** ไ้แก่ จิตที่สหคต
 ด้วยโสมนัสสเวทนา อันเป็นมโนวิญญูณธาตุฝ่ายอเหตุกิกิริยา **ปญญาการมตตเหตุก**
 อันเป็นเหตุเพียงอาการร่าเริง **ชีณาสวาน** **อนพาริการมมณเส** ในเพราะ
 อารมณที่ละเอียดแห่งพระชีณาสพทั้งหลาย ๑ **สพพลาปีติ** คำว่า **สพพลาปี**
อกุสลวิปากกุสลวิปากกิริยาเกเทน ไ้แก่โดยความต่างกันแห่งอกุสลวิปากจิต
 กุสลวิปากจิต และกิริยาจิต ๑ **อญจาสติ** บทว่า **อญจาส** **คณนปริจเจโท** เป็นการ
 กำหนดจำนวน ๑ **อเหตุกจิตตานิติ** บทว่า **อเหตุกจิตตานิ** **ปริจจินนธมมนิทสสน**
 เป็นการแสดงธรรมที่กำหนดไว้แล้ว ๑

อเหตุกवलลณนา นิญจिता พรรณนาความอเหตุกจิต จบ ๑

[อธิบายกามาวจรกุศลจิต]

(ท่านพระอนุรุธาจารย์) ทสเสตฺวา ครั้นแสดง สมตฺตีสจิตฺตานิ จิต ๓๐ ดวง ถ้วน ทฺวาทสากุสลาเหตุกกุญฺจารสวเสน คืออกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง เอวํ ดังพรรณนามาจะนี้แล้ว อิทานิ บัดนี้ ตพฺพินิมุตฺตานิ โสภณโวหารํ ฐเปตฺถุ หวังจะตั้งชื่อจิตที่พ้นจากจิต ๓๐ ดวงถ้วนนั้นว่า โสภณจิต ปาปาเหตุกมุตฺตานิ ตี อาทิ วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า ปาปาเหตุกมุตฺตานิ ดังนี้เป็นต้น ฯ อธิบายว่า จิตฺตานิ จิตทั้งหลาย มุตฺตานิ ที่พ้น ปาเปหิ จากจิตที่ชื่อว่าปาปะ อตฺตนา อธิสยิตสฺส อปายาทิทุกฺขปาปนโต เพราะยังบุคคลที่ตนอาศัยอยู่ให้ถึงทุกข์มีทุกข์ในอบาย เป็นต้น เหตุกสมฺปโยคากาวโต อเหตุเกหิ จ และจากจิตที่ชื่อว่าอเหตุกะ เพราะไม่มีสัมปโยคด้วยเหตุ เอกฺกนสฺสจฺฉิปริมาณานิ มีจำนวน ๕๙ ดวง จตฺตวิสตฺติ- กามาวจรปญฺจตฺตีสสมหคฺคตโลกุตฺตรวเสน คือ กามาวจรจิต ๒๔ ดวง มหคฺคตจิต และโลกุตฺตรจิต ๓๕ ดวง อถวา อีกอย่างหนึ่ง เอกนฺวตฺติปิ จิตฺตมี ๙๑ ดวงบ้าง อญฺจโลกุตฺตรานิ ปจฺเจกํ ปญฺจธา ปญฺจธา กตฺวา เพราะแยกโลกุตฺตรจิต ๘ ดวง แต่ละดวงออกเป็นอย่างละ ๕ ดวง ฌานนฺจโยคเกเทน โดยความต่างกันแห่ง การประกอบด้วยองค์ฌาน โสภณานีติ วุจฺจเร กถินฺนติ ท่านพระอนุรุธาจารย์ เรียกว่า คือกล่าววว่า โสภณจิต โสภณคฺคณาวหนโต เพราะเป็นเครื่องนำมา ซึ่งคุณอันงาม อโลภาทือนวชฺชเหตุสมฺปโยคโต จ และประกอบด้วยเหตุที่ไม่มีโทษ มือโลกเหตุเป็นต้น ตํเหตุกตฺตา เพราะมีการนำมาซึ่งคุณอันงามนั้นเป็นเหตุ ฯ

โสภณฺเสฏฺฐ กามาวจรานเมว ปรมํ อุตฺตมญฺจตฺตา เพราะบรรดาโสภณจิต ทั้งหลาย (๕๙ หรือ ๙๑ ดวง) โสภณจิตเฉพาะฝ่ายกามาวจร (๒๔ ดวง) ท่านพระอนุรุธาจารย์ยกขึ้นแสดงก่อน (และ) เตสฺสุปิ อพฺยาคตฺตานํ กุสลปฺพุทฺทตฺตา เพราะแม้บรรดาโสภณจิตฝ่ายกามาวจรเหล่านั้น อพฺยาคตฺตจิตทั้งหลาย (คือ วิบากจิต และกิริยาจิต) มีกุศลจิตนำหน้า (ฉะนั้น) อิทานิ บัดนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์ ทสเสตฺถุ หวังจะแสดง ปรมํ กามาวจรกุสฺลํ กามาวจรกุศลจิตก่อน ตโต

ต่อแต่นั้น แสดง **ตพฺพิปากํ** จิตที่เป็นวิบากแห่งกามาวจรกุศลจิตนั้น **ตทนนฺตรํ** จ และในลำดับนั้น แสดง **กิริยาจิตฺตํ** กิริยาจิต **ตเททกฺกมุขิปริยาปนฺนํ** ซึ่งนับเนื่องในชั้นเดียวกันกับกามาวจรกุศลจิตนั้น **ปจฺเจกํ** อฏฺฐธา ประเภทละ ๘ ดวง เวทนาญาณสังขารเภทน โดยความต่างกันแห่งเวทนา ญาณ และสังขาร **โสมนสฺสสทคตฺตุนฺตืออาทิ** วุฑฺฒํ จึงกล่าวคำว่า **โสมนสฺสสทคตฺ** ดังนี้เป็นต้น ฯ

ตตฺถ ในคำว่า **โสมนสฺสสทคตฺ** เป็นต้นนั้น ฟังทราบอธิบายความมีอรรถวิเคราะห์เป็นต้นดังต่อไปนี้ **ญาณํ** ธรรมชาติที่ชื่อว่าญาณ **ชานาติ** ยถาสภาว **ปฏฺวิขุณฺตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมรู้ คือย่อมรู้ตลอด (ธรรมทั้งหลาย) ตามสภาวะ ฯ **เสถํ** วุฑฺฒนยเมว คำที่ยังเหลือ มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั้นแหละ ฯ **เอตฺถ** จ ก็ในอธิการว่าด้วยกามาวจรกุศลจิตนี้ **เวทิตพฺพา** ฟังทราบ **โสมนสฺสสทคตฺตา** ว่า จิตสทหคตด้วยโสมนัส **การณฺเห** ด้วยเหตุหลายประการ **พลวสทฺธา** **ยทฺสนสมฺปตฺติยา** **ปจฺจยปฏฺกึคาหกาทิสมฺปตฺติยาติ** **เอวมาทึหิ** มีอาทิอย่างนี้ คือ ด้วยศรัทธาแก่กล้า ด้วยความเห็นอันบริสุทธี ด้วยความพร้อมแห่งปัจจัยและปฏิคาหกเป็นต้น **จ** และฟังทราบ **ญาณสมฺปยุตฺตตา** ว่า จิตเป็นญาณสัมปยุต **ปญฺญาสํวตฺตนิกมฺมโต** โดยการกระทำที่เป็นไปร่วมกับปัญญา **อพฺยาปชฺชโลภุปตฺติโต** โดยการเกิดในโลกที่ไม่ถูกเบียดเบียน **อินฺทฺริยปริปากโต** โดยอินทรีย์แก่กล้า **กิเลสทฺฐีภาวโต** **จ** และโดยกิเลสอยู่ห่างไกล ฟังทราบ **อุเปกฺขาสทคตฺตา** **เจว** **ญาณวิปฺยุตฺตตา** **จ** ว่า จิตสทหคตด้วยอุเบกขาเวทนา และว่าจิตเป็นญาณวิปยุต **ตพฺพิปริยาเยน** โดยบรรยายตรงกันข้ามกับเหตุที่กล่าวมาแล้วนั้น ฟังทราบ **อสงฺขาริกตา** ว่าจิตเป็นอสังขาริก **กายจิตฺตานํ** **กลฺลภาวโต** โดยกายและจิต มีความสามารถ **อวาสสฺปฺปายาทิวเสน** ด้วยอำนาจสัปปายะมีอวาสสัปปายะเป็นต้น **ปฺพุเพ** **ทานาทิสฺสุ** **กตฺปริจฺยตาทึหิ** และโดยบุรพจริยาเป็นต้นว่าความเป็นผู้ได้เคย ทำการสั่งสมไว้ในบุญกิริยาวัตถุทั้งหลายมีทานเป็นต้นในปางก่อน **สสงฺขาริกตา** **จ** และฟังทราบว่าจิตเป็นสังขาริก **ตพฺพิปริยาเยน** โดยบรรยายตรงกันข้ามกับเหตุที่กล่าวมาแล้วนั้น ฯ **ตตฺถ** บรรดากุศลจิต ๘ ดวงนั้น **ยทา** **ปน** ก็ ในกาลใด

โย บุคคลใด **อากมม** **อาศัย** **เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทิสฺมปฺตฺตี** ความถึงพร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิคคาหกเป็นต้น **อญฺญํ** **โสมนสฺสเหตุํ** **วา** หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น **หฺนฺวฺจ** **ราเริง** **ยินฺตี** **อตุถิ** **ทินฺนุนฺนตี** **อาทินฺนยปฺวตฺตํ** **สมฺมาทิฏฺฐิ** **ปุรฺกฺขิตฺวา** **เชิตฺชฺ** **สํมาทิฏฺฐิ** อันเป็นไปโดยนัยว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง ดังนี้เป็นต้น **ไวั** **เป็องหนั** **อํสสิทฺนฺโต** **ไมทอเท** **ปเรหิ** **อนฺนุสฺสาหิโต** **ไมถูคฺคู่อื่น** **กระตุนฺเต็อง** **ทานาทินิ** **ปุญฺญานิ** **กโรติ** **ยอมทำบุญมีทานเป็นต้น** **ตทาสุส** **ตํ** **จิตฺตํ** **ในกาลนั้น** **จิตดวงนั้น** ของบุคคลนั้น **โสมนสฺสสฺหคฺตํ** **สหรคตด้วยโสมนัส** **ญาณสมฺปยุตฺตํ** **เป็นญาณสัมปยุต** **อสงฺขาริกํ** **โหติ** **เป็นอสังขาริก** ๑ **ยทา** **ปน** **ส่วน** **ในกาลใด** **บุคคลใด** **หฺนฺวฺจ** **ราเริง** **ยินฺตี** **สมฺมาทิฏฺฐิ** **ปุรฺกฺขิตฺวา** **เชิตฺชฺ** **สํมาทิฏฺฐิ** **ไวั** **เป็องหนั** **วุตฺตนฺนเยเนว** **โดยนัยดังกล่าวแล้วนั้น** **แหละ** **สํสิทฺมาโน** **วา** **ทอเท** **ออยู** **อมุตฺตจากตาทิวเสน** **ด้วยอำนาจความเป็นผู้มีการสละ** **ไมขาดเป็นต้น** **ปเรหิ** **อนฺนุสฺสาหิโต** **วา** **หรือถูกผู้อื่นกระตุนฺเต็อง** **กโรติ** **จึงทำบุญ** **ตทา** **ในกาลนั้น** **อสุส** **ตเทว** **จิตฺตํ** **จิตดวงนั้น** **นั้น** **แหละ** **ของบุคคลนั้น** **สสงฺขาริกํ** **โหติ** **เป็นสังขาริก** ๑ **ยทา** **ปน** **ส่วน** **ในกาลใด** **พาลทารกา** **พวกเด็กไร้เดียงสา** **ชาตปริจฺยา** **เกิดความเคยชิน** **ฉฺวาติชนสฺส** **ปฏิบัติทสฺสเนน** **เพราะเห็นการปฏิบัติของชนผู้เป็นญาติ** **ภิกฺขุ** **ทิสฺวา** **เห็นภิกษุทั้งหลายแล้ว** **โสมนสฺสชาตา** **เกิดความดีใจ** **สสฺสา** **ยงฺกิลฺยจิเทว** **หลุดลคตํ** **ททฺนฺติ** **วา** **รีบถวายของที่อยู่ในมืออย่างใดอย่างหนึ่ง** **วฺนทฺนฺติ** **วา** **หรือไหว** **ตทา** **ในกาลนั้น** **ตติยํ** **จิตฺตํ** **จิตดวงที่ ๓** **เตสํ** **ของเด็กเหล่านั้น** **อุปฺปชฺชติ** **ยอมเกิดขึ้น** ๑ **ยทา** **ปน** **ส่วน** **ในกาลใด** **(พวกเด็กไร้เดียงสาเหล่านั้น)** **ฉฺวาตีหิ** **อนฺนุสฺสาหิตา** **ถูกหมู่ญาติกระตุนฺเต็อง** **เทถ** **วฺนทฺถาติ** **ว่า** **พวกเจ้าจงถวาย** **จงไหว** **เอวํ** **ปฏิบัติ** **จึงปฏิบัติตามอย่างนั้น** **ตทา** **ในกาลนั้น** **จตุตฺถํ** **จิตฺตํ** **จิตดวงที่ ๔** **ของเด็กเหล่านั้น** **อุปฺปชฺชติ** **ยอมเกิดขึ้น** ๑ **ยทา** **ปน** **ส่วน** **ในกาลใด** **(คนทั้งหลาย)** **อากมฺม** **อาศัย** **ความ** **อสฺมปฺตฺตี** **ไม่พร้อม** **เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทินิ** **แห่งไทยธรรม** **และปฏิคคาหกเป็นต้น** **อญฺญฺเวสํ** **โสมนสฺสเหตุญฺม** **อภาวํ** **วา** **หรือ** **ความไม่มีเหตุ**

แห่งโสมนัสเหล่านี้ โสมนัสสรหิตา โหนติ ย่อมเป็นผู้ปราศจากโสมนัส
 จตุสุ วิภวเปสุ ในข้อกำหนดทั้ง ๔ อย่าง ตथा ในกาลนั้น เสธานี จตุตาริ
 อุปกุขาสหคตานิ จิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๔ ดวงที่เหลือ (ของชนเหล่านั้น)
 อุปุพฺพชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น อิติ แล ฯ อฏฺฐปีติ ปิสทฺเทน ด้วย ปี ศัพท์ในบทว่า
 อฏฺฐปี นี้ สมฺปิณฺฑเทติ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ย่อมประมวล อเนกวิธตุตฺ ความที่
 จิตมีหลายประเภท ทสฺปุณฺณกิริยาทิวเสน ด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เป็นต้น ฯ
 ตถาหิ วทฺนฺติ สมจริงดังที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ อิติ ว่า

นยโกวิทฺโถ ท่านผู้ฉลาดในการนับ คณฺเวยฺย พิงฺนํบจิตฺเหล่านี้
 ปุณฺณวตฺตฺตฺหิ โดยบุญกิริยาวัตถุทั้งหลาย ๑ โคจราริปีติหิ จ อารมณฺ ๑
 อธิปดีชฺธรรม ๑ กมฺมเหินาทิตฺ เจว กรรม ๑ ประเภทที่เลวเป็นต้น ๑
 กเมน ตามลำดับ ฯ

หิ ความจริง อิมานิ อฏฺฐ จิตฺตานิ จิต ๘ ดวง เหล่านี้ อสีติจิตฺตานิ
 โหนติ มี ๘๐ ดวง ปจฺเจกํ ทสฺทสาติ กตฺวา เพราะอธิบายว่า แยกจิตแต่ละดวง
 ออกเป็น ๑๐ ดวง ทสฺปุณฺณกิริยาทิวตฺตฺวเสน ปวตฺตฺนโต เพราะเป็นไปด้วย
 อำนาจบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการ ฯ จ ก็ ตานิ จิต ๘๐ ดวงเหล่านั้น ปจฺเจกํ
 จฺจฺฉฺฉิตานิ แต่ละดวงเอา ๖ คุณ จฺสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตฺนโต เพราะเป็นไป
 ในอารมณ์ ๖ สาสีติกานิ จตุตาริ สทานิ โหนติ จึงรวมเป็นจิต ๔๘๐ ดวง ฯ
 ปน แต่ว่า อธิปดีเกเทน โดยประเภทแห่งอธิปดีชฺธรรม ฅณฺณานวิปฺปยุตฺตานํ
 จตฺตาทิสาทิกทฺวิสฺตฺปริมานานํ วิมฺสาธิปติสมาโยคาภาวโต เพราะจิตที่ปราศจากญาณ
 มีจำนวน ๒๔๐ ดวง ไม่มีการประกอบด้วยวิมฺงสาธิปดีชฺธรรม ตานิ จิต ๒๔๐ ดวง
 เหล่านี้ ติคุณฺิตานิ เอา ๓ คุณ ติณฺณํ อธิปดีนํ วเสน ด้วยอำนาจแห่ง
 อธิปดีชฺธรรม ๓ ประการ วิสาทิกานิ สตฺตฺตฺสทานิ จึงรวมเป็นจิต ๗๒๐ ดวง ฯ
 ตถา ฅณฺณสมฺปยุตฺตฺตานิ จ และจิตที่ประกอบด้วยญาณ มีจำนวน ๒๔๐ ดวง
 ก็เหมือนกัน จตฺคุณฺิตานิ คือ เอา ๔ คุณ จตฺนุนํ อธิปดีนํ วเสน ด้วยอำนาจ

อธิปัติธรรม ๔ ประการ สมสภูจิกานิ นวสถานิ จึงรวมเป็นจิต ๙๖๐ ดวงล้วน
 อิติ เอวํ รวมความตั้งว่ามานี้ อธิปติวเสน ว่าด้วยอำนาจอธิปัติธรรม สหสฺสํ สาสีติกานิ
 ฉสถานิ จ โหนฺติ จึงมีจิต ๑,๖๘๐ ดวง ๑ ตานิ จิต ๑,๖๘๐ ดวงเหล่านั้น
 ติคฺขณิตานิ เอว ๓ คุณ กายวิมโนกมฺมสงฺขาตกมฺมติกวเสน ด้วยอำนาจกรรม ๓
 คือกายกรรม วจกรรม และมโนกรรม จตฺตาทิปัสสิกานิ ปรุจสหฺสฺสานิ โหนฺติ
 จึงมีจิต ๕,๐๔๐ ดวง ๑ ตานิ จ และจิต ๕,๐๔๐ ดวงเหล่านั้น ติคฺขณิตานิ เอว ๓ คุณ
 หีนมชฺฌิมปณฺธิเกทฺโต โดยประเภทแห่งจิตที่ต่ำ ปานกลาง และที่ประณีต
 วิสสตาทิกปณฺณรสสหฺสฺสานิ โหนฺติ จึงรวมเป็นจิต ๑๕,๑๒๐ ดวง ๑ ยํ ปน
 ส่วนคำใด อาจารย์พุทธทศตฺตเถเรน วุตฺตํ ที่ท่านอาจารย์พุทธทศตเถระกล่าว
 อิติ ว่า

วินฺทฺทิสฺสํ บัณฺทิตพิงฺสแสดงไซ กามาวจรปฺลฺยณานิ กามาวจรกุศลจิต

ภวนฺติ มี สตฺตฺรสสหฺสฺสานิ เทวสถานิ อสฺสีติ จ ๑๗,๒๘๐ ดวง ๑

ตํ คำนั้น ทฎฺฐพฺพํ พึงเห็น อิติ ว่า อนาถิยิตฺวา ท่านไม่คำนึงถึง
 คณนปริหานิ การลดจำนวน อธิปติวเสน ด้วยอำนาจอธิปัติธรรม โสตปติวเสน
 วุตฺตํ กล่าวไว้ด้วยอำนาจการนับเรื่อยไป ๑ ปน ส่วน เนสํ เกโท ประเภท
 แห่งกามาวจรกุศลจิตเหล่านั้น กาลเทสชาติเกเทน โดยความต่างแห่งกาละและ
 เทสะเป็นต้น อปฺปเมยฺโยว หาประมาณมิได้เลย ๑ กุสลานิ จิตทั้งหลายที่ชื่อว่า
 กุศล กุจฺฉิตฺเต ปาปธฺมฺเม สลยฺนฺติ กมฺฺเปนฺติ หีเสนฺติ อปคฺเมนฺตฺติติ วา
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมกำจัด คือ ยังอกุศลธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียด
 ให้ห้วนไหว หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เบียดเบียน คือยังปาปธรรมทั้งหลาย
 ที่น่าเกลียดให้ปราศจากไป ๑ อถวา อีกอย่างหนึ่ง กุสลานิ จิตทั้งหลายที่ชื่อว่า
 กุศล กุจฺฉิตากาเรน สนฺตฺตฺตฺนํ สยฺนโต ปวตฺตฺตฺนโต กุสฺสสงฺขาเต ปาปธฺมฺเม
 ลฺลนฺติ ฉินฺทฺนฺตฺติติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า บั่นรอน คือตัดปาปธรรมที่ชื่อว่ากุสะ
 เพราะนอนเนื่องในสันดาน คือเป็นไปในสันดานโดยอาการที่น่าเกลียด ๑ อถวา

อีกอย่างหนึ่ง กุสลาณี จิตทั้งหลายที่ชื่อว่ากุศล อิติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 ฌาณณ อันญาณ สทุธาภิธมฺมาเตน วา หรือธรรมชาติมีศรัทธาเป็นต้น
 กุสสงฺขาเตน ที่ชื่อว่ากุสะ กุจฺฉิตฺเต ปาปธมฺเม สานโต ตนฺนุกรรมโต เพราะเป็น
 เครื่องกำจัดอกุศลธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดทำให้เบาบาง โอสานกรรมโต วา
 หรือเป็นเครื่องกระทำอกุศลธรรมทั้งหลายที่น่าเกลียดให้สิ้นสุด ลาทพฺพานิ พึงถือเอา
 ปวตฺเตตพฺพานิ คือพึงให้เป็นไป ยถารหํ ตามสมควร สหชาติอุปนิสฺสยภาเวน
 โดยเป็นสหชาติปัจจัยและอุปนิสฺสยปัจจัย ฯ ตาเนว กุสลจิตฺตเหล่านั้นนั้นแหละ
 กามาวจรกุสลจิตฺตานิ ชื่อว่า กามาวจรกุสลจิตฺต ยถาวุตฺตตฺเถน กามาวจรานิ จ
 จิตฺตานิ จาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นจิตที่ท่องเที่ยวไปในกามภพโดยอรรถ
 ตามที่กล่าวแล้ว ฯ ปน เหมือนอย่างว่า เอตานิ กามาวจรกุสลจิตฺตเหล่านั้น
 ปวตฺตุนฺติ ย่อมเป็นไป ปุญฺญกิริยาเวสน ด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ กมฺมทวารเวสน
 ด้วยอำนาจกรรมทวาร กมฺมเวสน ด้วยอำนาจกรรม อธิปติเวสน จ และด้วยอำนาจ
 อธิปติธรรม ยถา ฉนฺได วิปากานิ กามาวจรวิปากจิตฺตทั้งหลาย น เอวฺ หาเป็น
 ฉนฺนนั้นไม่ ทานาทิเวสน อปฺปวตฺตุนฺโต เพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ
 ๑๐ ประการ มีทานเป็นต้น วิญฺญตฺตติสมฺภูฏฺฐาปนากาวโต เพราะไม่ให้วิญญูติ
 บังเกิดขึ้น อวิปากสกาเวต เพราะไม่มีวิปากเป็นสภาวะ ฉนฺทาทินิ ปุรกฺขิตฺวา
 อวฺตฺตติโต จ และเพราะไม่ทำฉันทาธิปติธรรมเป็นต้นไว้เบื้องหน้า เป็นไป ตสฺมา
 เพราะฉะนั้น ตฺวเวสน ปริหาเปตฺวา พึงลดจำนวนด้วยอำนาจวัตถุ ๔ ประการ
 มีความไม่เป็นไปด้วยอำนาจบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการ มีทานเป็นต้นเป็นอาทินั้นแล้ว
 ยถารหํ คณฺนเกโท โยเชตพฺโพ ประกอบความต่างกันแห่งจำนวน ตามสมควร ฯ
 อิมานิปิ แมื่กามาวจรวิปากจิตฺตฝ่ายสเหตุกะ ๘ ดวงเหล่านี้ อิกฺฐอิกฺฐมฺชฌตฺตา
 รมฺมณเวสน โสมนสฺสุปกฺขาสหิตานิ ก็สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา ด้วยอำนาจ
 อิกฺฐารมณฺ์ และสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ด้วยอำนาจอิกฺฐมฺชฌตฺตารมณฺ์ ยถากุณฺมิ
 ตามลำดับ ญฺญาณสมฺปยุตฺตานิญฺญาณวิปฺยุตฺตานิ จ โหนฺติ เป็นญาณสัมปยุต
 และเป็นญาณวิปยุต กมฺมสฺส พลวาพลกาวโต โดยกรรมมีพลัง และไม่มีพลัง

ปฏิสนธาทิวสปปวตฺตีย์ ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจกิมมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น เขภยฺเยน
 ชวานานุรูปโต โดยสมควรแก่ชวณกิจโดยมาก ตทาลมฺพนวตฺตีย์ ในเวลาเป็นไป
 กับด้วยตทาลมฺพนกิจ กมฺมนุรูปโต จ และโดยสมควรแก่กรรม ตตฺถาปี แม้ในเวลา
 เป็นไปกับด้วยตทาลมฺพนกิจนั้น กทาจิ ในกาลบางคราว ๆ อสงฺขาริกานิ โหนฺติ
 เป็นอสังขาริก กมฺมาทิปฺจฺเจยฺหิ โดยปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น ยถาอุปฺปฏิเตหิ
 ตามที่ปรากฏ ยถาปิโยคํ วจินา เว้นถูกกระตุ้นเตือน อุตุโกชนาทิสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
 และด้วยอำนาจปัจจัยที่เป็นสัปปายะมีฤดูและโภชนะเป็นต้น สสงฺขาริกานิ จ โหนฺติ
 และเป็นสังขาริก กมฺมาทิปฺจฺเจยฺหิ โดยปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น ยถาอุปฺปฏิเตหิ
 ตามที่ปรากฏ สมฺปิโยคฺลฺลจฺ พร้อมกับถูกกระตุ้นเตือน อุตุโกชนาทิสฺสฺสฺสฺสฺส จ
 และด้วยอำนาจปัจจัยที่ไม่เป็นสัปปายะมีฤดูและโภชนะเป็นต้น ๆ เวทิตฺตพฺพา บัณฺฑิต
 พิงฺทราบ กุริยาจิตฺตานิ มฺปิ โสมนสฺสสทฺตตทาติตา แม้กามาวจรกิริยาจิตฝ่าย
 สเหตุกะ (๘ ดวง) ว่าสทฺตด้วยโสมนัสสเวทนาเป็นต้น ยถารหิ ตามสมควร
 กุสฺเล วุตฺตฺนเยเนว ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ ในกามาวจรกุศลจิต (๘ ดวง)
 นั้นแหละ ๆ สเหตุกคฺคหฺณํ คัพฺพทํว สเหตุกะ สเหตุก ๆเปฯ กุริยาจิตฺตานิ เตตฺถ
 ในคำว่า สเหตุกกามาวจรกุสฺลวิปากกุริยาจิตฺตานิ นี้ วิเสสนํ เป็นบทวิเสสนะ
 วิปากกิริยาเปกฺขํ เฟงถึงวิปากจิตและกิริยาจิต กุสฺลสฺส เอกนฺตสเหตุกตฺตา
 เพราะกุศลจิตเป็นสเหตุกะโดยส่วนเดียว ๆ หิ ความจริง ยถาลาภโยชนา
 การประกอบความตามที่จะรู้ได้ โหติ มีอยู่ ๆ สกฺขรกถฺลิกมฺปิ มจฺจคฺคฺมฺมฺปิ
 จรฺนตฺมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปิติอาทิสฺสุ ดุจในประโยคว่า ก้อนกรวดและกระเบื้องด้วยบ้าง
 ผุลงไปบ้าง เทียวไปก็มี หยุตอยู่ก็มี ดังนี้เป็นต้น จรฺณํ โยชฺยติ พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงประกอบกิริยาเทียวไป มจฺจคฺคฺมฺพาทฺเพกฺขาย โดยทรงมุ่งถึงผุลงไป สกฺขรกถฺลิกสฺส
 จรฺณาโยคโต เพราะก้อนกรวดและกระเบื้องด้วยไม่ประกอบกับกิริยาเทียวไป ๆ
 โยชฺนา มีวาจาประกอบความ อิติ ว่า สเหตุกกามาวจรปฺลฺลวิปากกิริยา กุศลจิต
 วิปากจิต และกิริยาจิตที่เป็นกามาวจรฝ่ายสเหตุกะ สมฺปิณฺฑเตตฺวา จตฺตฺวิสฺติ มตา
 บัณฺฑิตประมวณมากกล่าวไว้ ๒๔ ดวง เวทนา ๆเปฯ เกเทน โดยความต่างกัน

แห่งเวทนา ญาณ และสังขาร ปจฺเจกั เวทนาเภทโต ทฺวิรตฺตา เพราะว่าโดยความต่างกันแห่งเวทนา แต่ละอย่าง มีอย่างละ ๒ ดวง ปจฺเจกั ญาณเภทโต จตฺตฺพฺพิรตฺตฺตา เพราะว่าโดยความต่างกันแห่งญาณ แต่ละอย่างมีอย่างละ ๔ ดวง ปจฺเจกั สงฺขารเภทโต อฏฺฐวฺริรตฺตฺตา จ และเพราะว่าโดยความต่างกันแห่งสังขาร แต่ละอย่าง จึงมีอย่างละ ๘ ดวง ฯ (ถาม) อิติ ว่า จ ก็ เวทนาเภทโต ความต่างกันแห่งเวทนา ยุตฺโต เหมาะสมแล้ว ตาว ก่อน ตาสั กิณฺนสภาวตฺตฺตา เพราะเวทนาเหล่านั้นมีสภาวะต่างกัน นนฺ มิวํหรือ ? ปน ส่วน ญาณสงฺขารเภทโต ความต่างกันแห่งญาณและสังขาร กถํ ยุตฺโต จะเหมาะสมอย่างไร? ฯ (ตอบ) อิติ ว่า เกโท ความต่างกัน ญาณสงฺขารานํ ภาวาภาวโกตฺปิ แม้อันความมีและความไม่มีแห่งญาณและสังขารกระทำแล้ว ญาณสงฺขารกโตว ก็ชื่อว่าอันญาณและสังขารกระทำแล้วนั่นเอง ยถา วสฺสโกตฺ สุกฺกฺโข ทฺพฺพิกฺโข เปรียบเหมือน ข้าวดี (และ) ข้าวเสียอันฝนกระทำแล้ว ฉะนั้น อิติ ตสฺมา เพราะเหตุตั้งนี้นั้น เกโท ความต่างกัน ญาณสงฺขารกโต อันญาณและสังขารกระทำแล้ว ญาณสงฺขารเภทโต ชื่อว่าความต่างแห่งญาณและสังขาร อิติ เพราะเหตุนี้ น เอตฺถ โกจิ วิโรโธในเรื่องนี้ จึงไม่มีอะไรผิด ฯ

อิทานิ บัดนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์ สมฺปิณฺฑิตฺวา ทสฺเสตฺถุ หวังจะประมวลแสดง สพฺพานิปี กามาวจรจิตฺตานิ กามาวจรจิตแม้ทั้งปวง กามเม เตวีสา ติอาทิ วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า กามเม เตวีส ดังนี้เป็นต้น ฯ อตฺถโล อธิบายความ อิติ ว่า กามเม ภเว ในกามภพ อเนกวิธภาเวปี แม้เมื่อกามาวจรจิตจะมีอเนกประการ กาลทวารสนฺตนาทิเกเทน โดยความต่างกันแห่งข้อเบ็ดเตล็ด มี กาล ทวาร และสันดาน เป็นต้น สพฺพถาปี ว่าแม้โดยประการทั้งปวง กุสลากุสล วิปากกิริยานํ อนุโตครเกเทน คือโดยประเภทที่มีอยู่ภายในอกุสลจิต กุสลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต จตฺตฺพลฺลาเสว กามาวจรจิตก็มี ๕๔ ดวงเท่านั้น อิติ คือ เตวีสติ วิปากานิ วิปากจิต ๒๓ ดวง เหวํ อย่างนี้ อิติ คือ สตฺต อกุสลวิปากานิ อกุสลวิปากจิต ๓) ดวง สเหตุกาเหตุกานิ โสฬส กุสลวิปากานิ กุสลวิปากจิต

ทั้งฝ่ายสเหตุกะและอเหตุกะ ๑๖ ดวง **ปุณฺณญาปุณฺณญาณิ วิสตี** กุศลจิต และอกุศลจิต ๒๐ ดวง **อิติ** คือ **ทฺวาทส อกุสลาณี** อกุศลจิต ๑๒ ดวง **อฏฺฐกุสลาณี** กุศลจิต ๘ ดวง **เอกาทส กิริยา จ** และกิริยาจิต ๑๑ ดวง **อิติ** คือ **อเหตุกา ติสฺโส** กิริยาจิต ฝ่ายอเหตุกะ ๓ ดวง **สเหตุกา อฏฺฐจฺจ** กิริยาจิต ฝ่ายสเหตุกะ ๘ ดวง ฯ

กามาวจรวณฺณา พรรณนาความกามาวจรจิต **นิฏฺฐิตา** จบ ฯ

[พรรณนาความรูปาวจรจิต]

อิทานิ บัดนี้ **นิทุเทสกุโกโม อนุปฺปตฺโต** ถึงลำดับแห่งการแสดงไข **รูปาวจรสุส** รูปาวจรจิต (๑๕ ดวง) **ตทนนฺตรุทฺธิฏฺฐสุส** ที่ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับต่อกจากกามาวจรจิต (๔๕ ดวง) นั้นแล้ว **อิติ** เพราะเหตุนี้ **ตสฺส วิภาคํ ทสฺเสตฺถ** ท่านพระอนุรุทธาจารย์หวังจะแสดงการจำแนกรูปาวจรจิต นั้นออก **ปฺลจฺธา** เป็น ๕ ดวง **ฉานนฺจโยคเกเทน** โดยความต่างกัน แห่งการประกอบด้วยองค์ฉาน **วิตกฺก** ฯเปฯ **สทิตนฺตฺติอาทิมาท** จึงกล่าวคำว่า **วิตกฺก** วิจารณ์ปริยัติสุเขกคฺคตาสทิตํ ดังนี้เป็นต้น ฯ **อิเมหิ สทิตํ** จิตที่สทรคตด้วย สภาวธรรมเหล่านี้ **อิติ** คือ **วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ เอกคฺคตา จ** **วิตก** **วิจารณ์** **ปีติ** **สุข** และ**เอกคคตา** **วิตกฺก** ฯเปฯ **สทิตํ** ชื่อว่า เกิดพร้อมด้วย **วิตก** **วิจารณ์** **ปีติ** **สุข** และ**เอกคคตา** ฯ

[อธิบายองค์ฉาน]

ตตฺถ บรรดาสภาวธรรม ๕ ประการเหล่านั้น **วิตกฺโก** สภาวธรรมที่ชื่อว่า **วิตก** **อารมณ์** **วิตกฺเกติ** **สมฺปยุตฺตธฺมฺเม** **อภินิโรเปตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **ย่อมตรึง** คือยกสัมปยุตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ฯ **โส** **วิตกฺก** นั้น **สหชาตानํ** **อารมณ์ฉาน** **นิโรปนลกฺขโณ** มีลักษณะยกสหชาตธรรมทั้งหลายขึ้นสู่อารมณ์ ฯ **หิ** เปรียบเหมือน **โกจิ** **คามวาสี** **ปฺริโส** คนชาวบ้านบางคน **นิสฺสาย** **อาศัย**

ราชवलลภี บุคคลผู้เป็นที่โปรดปรานของพระราชชา ราชสมุพบุธิน์ มิตุตฺ วั
 หรือมิตรผู้สนิทสนมกับพระราชชา ราชเคห์ อนุปริสติ ย่อมเข้าไปสู่พระราชมณเฑียร
 ได้เนื่องนิตยฺ ยถา ฉันไค จิตฺตํ จิต วิตกกํ นิสุสาย อาศัยวิตกแล้ว อารมมณฺ
 อาโรหติ ก็ย่อมขึ้นสู่อารมณฺได้ เอวฺ ฉันนััน ฯ (ถาม) อิติ วั ยทิ เอวฺ ถ้าเมื่อ
 เป็นเช่นนั้น อวิตกกํ จิตฺตํ จิตที่ไม่มีวิตก อารมมณฺ อาโรหติ จะขึ้นสู่อารมณฺได้
 กถํ อย่างไร ฯ (ตอบ) อิติ วั ตมุปี จิตที่ไม่มีวิตกเมื่อนั้น อภิโรหติ ก็ขึ้นสู่
 อารมณฺได้ วิตกกุพลเนว ด้วยกำลังแห่งวิตกนั้นเอง ฯ หิ เปรียบเหมือน
 โส ปริโส คนผู้นั้น เตน วินาปี แม้จะเว้นบุคคลผู้เป็นที่โปรดปรานของพระราชชา
 หรือมิตรผู้สนิทสนมกับพระราชชา นั้น นิราสฺสุโก ก็เป็นผู้ปราศจากความระแวง
 ราชเคห์ ปริสติ เข้าไปสู่พระราชมณเฑียรได้ ปริจเยน เพราะความเคยชิน
 ยถา ฉันไค อวิตกกํ จิตฺตํ จิตที่ไม่มีวิตก วิตกฺเกน วินาปี แม้จะเว้นจากวิตกเสีย
 อารมมณฺ อภิโรหติ ก็ขึ้นสู่อารมณฺได้ ปริจเยน เพราะความเคยชิน เอวฺ ฉันนััน ฯ
 จ ก็ จิตฺตภาวนา การอบรมจิต นิพพุตฺตา อันบังเกิด อภิณฺหมปวตฺติวเสน
 ด้วยอำนาจความเป็นไปเนื่อง ๆ สนฺตฺาน ในสันดาน สวิตกกฺจิตฺตฺสฺส แห่งจิตที่มีวิตก
 ปริจโยติ ชื่อว่าความเคยชิน เอตฺล ในอธิการนี้ ฯ อปิจ อีกอย่างหนึ่ง เอตฺล
 บรรดาจิตที่ไม่มีวิตกนี้ ปฺลยฺจวิญฺญฺณํ ปฺลยฺจวิญฺญฺณจิต อวิตกกมุปี แม้ไม่มีวิตก
 อภิโรหติ ก็ย่อมขึ้นสู่อารมณฺได้ วตฺถาลมุพบุสนฺมฺกฺนพลน ด้วยกำลังแห่งกิริยา
 ที่วัตลุกกับอารมณฺกระทบกัน ทฺุติยชฺฌานาทีนิ จ และทฺุติยฌานจิตเป็นต้น อภิโร
 หนฺติ ย่อมขึ้นสู่อารมณฺได้ เหญจิมภาวนาพลน ด้วยกำลังแห่งภาวนาเบื่องต่ำ ฯ

[วิจารณ์]

วิจาร์ สภาวธรรมที่ชื่อว่าวิจารณ์ อารมมณฺ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ เพราะ
 อรรถวิเคราะหฺว่า เป็นเครื่องคั่นควาในอารมณฺแห่งจิต ฯ โส วิจารณ์ัน
 อารมมณฺานุมชฺชนลกฺขโณ มีลักษณะเคล้าอารมณฺ ฯ ตถาห จริงอยางนั้น
 เอส วิจารณ์ิ นิทฺุทฺุโร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไขไว้ อิติ วั อนุสนฺธานตา

ความสืบเนื่องกัน ๆ **เอตล จ** ก็บรรดาวิตกและวิจารณ์เหล่านี้ **เจตโส ปรมากินิปาโต** สภาวะธรรมที่ยังจิตให้ตกลงก่อน **วิตกโก** ชื่อว่าวิตก **ปรมขณฺฑาทิกขาโต** วย เปรียบเสมือนการเคาะระฆังครั้งแรก ฉะนั้น **วิจารณ์โต โอปาริกกุญฺเณ** เพราะอรรถว่า หยาบกว่าวิจารณ์ **ตสฺเสว ปุพฺพขณฺฑกุญฺเณ จ** และเพราะอรรถว่า นำหน้าวิจารณ์ นั้นเอง **อนุสณฺฑจฺรณํ** สภาวะธรรมที่คั่นคว่าเนื่อง ๆ **วิจารณ์** ชื่อว่าวิจารณ์ **อนุโร วย** เปรียบเสมือนเสียงครวญแห่งระฆัง ฉะนั้น ๆ **จ** อนึ่ง **วิปฺวารวา วิตกโก** วิตก มีการแผ่ขยายไป **จิตฺตสฺส ปริปฺพนทฺฐโต** เป็นสภาวะกวัดแกว่งแห่งจิต **อากาศ อุปฺปตฺติกามสฺส สกฺขสฺส ปกฺขวิกฺเขโป วย** เปรียบเสมือน การกระพือปีกออก ของนกตัวต้องการจะโฉบบินขึ้นไปในอากาศ ฉะนั้น **คณฺฐานุพฺพเจตโส ฆมฺรสฺส ปทุมาภิมุขปาโต วย จ** และเปรียบเสมือน การมุ่งหน้าโฉบลงตรงดอกปทุม ของแมลงผึ้งตัวมีจิตติดพันในกลิ่น ฉะนั้น **สนฺตวฺตฺติ วิจารณ์** วิจารณ์มีความเป็นไป สงบ **จิตฺตสฺส นาติปริปฺพนทฺฐโต** เป็นสภาวะไม่กวัดแกว่งนักแห่งจิต **อากาศ อุปฺปตฺติสฺส สกฺขสฺส ปกฺขปฺปสฺสารณํ วย** เปรียบเหมือน การกางปีกออกของนก ตัวที่บินขึ้นไปในอากาศแล้ว ฉะนั้น **ปทุมาภิมุขปตฺติสฺส ฆมฺรสฺส ปทุมสฺส อุปฺริกาเค ปริพฺพมณํ วย จ** และเปรียบเสมือน การบินวนบนส่วนเบื้องบน แห่งดอกปทุม ของแมลงผึ้งตัวมุ่งหน้าโฉบลงตรงดอกปทุมแล้ว ฉะนั้น ๆ **ปีติ** ธรรมชาติที่ชื่อว่าปีติ **ปีนยติ** กายจิตต์ **ตปฺเปตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทำกายและจิตให้อิ่มเอิบ คือ ให้เต็ม **กายจิตต์ วฑฺฒเตตีติ** วา หรือเพราะ อรรถวิเคราะห์ว่า ทำกายและจิตให้เจริญ ๆ **สา** ปีตินั้น **สมฺปิยายนลกฺขณา** มีลักษณะทำกายและจิตให้อิ่มเอิบ ๆ **วฺตฺตํ โหติ** มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ **อิตติ** ว่า **อารมฺมณํ กลฺลโต คหณลกฺขณา** ปีตินั้นมีลักษณะรับอารมณ์โดยเต็มที่ ๆ **สุขํ** ธรรมชาติที่ชื่อว่าสุข **สมฺปยุตฺตธฺมเม สุขยตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้สบาย ๆ **ตํ** สุขนั้น **อิฏฺฐานุกฺวานลกฺขณํ** มีลักษณะ เสวยอิฏฐารมณ์ **สุโขชนรสฺสสาทโก ราชา วย** เปรียบเสมือนพระราชาทรง โปรดปรานรสสุขาโภชน ฉะนั้น ๆ **ตตฺถ** บรรดาปีติและสุขนั้น **ปีติยา วิเสโส**

ความแปลกกันแห่งปีติ ปากโง่ ปรากฏแล้ว อารมฺมณปฏิลาเก ในการได้รับอารมณ์
 กนฺตารชินฺนสฺส วณฺนโตนฺทกาทิทสฺสเน วีย เปรียบเสมือนความอิมใจ ในเพราะได้
 พบน้ำที่ชายป่าเป็นต้นของคนผู้อ่อนเพลีย ในทางกัณฺดาร ฉะนั้น ๑ สุขสฺส วิเสโส
 ความแปลกกันแห่งสุข ปากโง่ ปรากฏแล้ว ยถาลทฺตสฺส อนุภวเน ในเพราะ
 การเสวยอารมณ์ตามที่ได้แล้ว ยถาทิฏฺฐโรทกสฺส ปานาทิสฺส วีย เปรียบเสมือน
 ความสบายกายในเพราะการได้ดื่มน้ำตามที่ได้พบแล้วเป็นต้น ฉะนั้น อิติ แล ๑

เอกคฺคํ จิตฺตํ จิตฺตํที่ชื่อว่าเอกคฺคคะ นานาลมฺพณวิกฺเขปภาเวน เอก
 อารมฺมณํ อคฺคํ อิมสฺสชาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีอารมณ์เดียวเป็นเลิศ
 เพราะจิตไม่มีความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ๑ ตสฺส ภาโว ภาวะแห่งเอกคฺคคะนั้น
 เอกคฺคตา ชื่อว่าเอกคฺคตา สมาธิ ได้แก่ สมาธิ ๑ โส สมานินฺนํ อวิกฺเขปลกฺขโณ
 มีลักษณะที่จิตไม่ฟุ้งซ่าน ๑ หิ ความจริง ตสฺส วเสน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ จิตฺตํที่สัมปยุต
 ด้วยอำนาจสมานินฺนํ อวิกฺขิตฺตํ โหติ ย่อมเป็นธรรมชาติที่ไม่ฟุ้งซ่าน ๑

[อธิบายฉาน]

ปรมชฺชฉานํ ที่ชื่อว่าปรมชฺชฉาน อิติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ฉานํ ชื่อว่าฉาน
 อาลมฺพณูปนิชฺชฉานโต จ เพราะเพ่งอารมณ์แน่วแน่ ปจฺจนิกชฺชฉาปนโต จ และ
 เพราะแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึกด้วย ปรมลฺย และชื่อว่าเป็นหนึ่ง อาทิภูตตฺตา
 เพราะเป็นเบื้องต้น เทสนากุมโต เจว โดยลำดับแห่งเทศนา อุปฺปตฺตติกฺกมโต จ
 และโดยลำดับแห่งความเกิดขึ้น วิตกฺกาทิปฺลยจกํ ได้แก่ ฉานมืองค์ ๕ มีวิตกเจตสิก
 เป็นต้น ๑ หิ ความจริง ฉานนฺจฺสมุทฺทาเยว เมื่อมีการประชุมแห่งองค์ฉาน
 นั้นแหละ ฉานโวหาโร จึงเรียกว่า ฉานได้ เนมิอาทิจฺจสมุทฺทาเย รลโวหาโร วีย
 เปรียบเสมือน เมื่อมีการประชุมแห่งองค์ประกอบมีกงเป็นต้น จึงเรียกว่ารลได้
 ฉะนั้น ๑ ตถาหิ วุตฺตํ วิภงฺเก สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
 ในคัมภีร์วิภังค์ อิติ ว่า ฉานนฺนฺติ ที่ชื่อว่า ฉาน วิตกฺโก วิจาโร ปีติ สุขํ
 จิตฺเตกคฺคตา ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข จิตเตกคฺคตา ๑ ปรมชฺชฉานเนน สมฺปยุตฺตํ

กุศลจิตต์ กุศลจิตที่สัมปยุตด้วยปฐมฌาน **ปฐมฌานกุศลจิตต์** ชื่อว่า ปฐมฌาน กุศลจิต ๗ (ถาม) **อิติ** ว่า **กสฺมา ปน** ก็เพราะเหตุอะไร **ผลสาทีสุ สมปยุตตรมเมสุ** เมื่อสัมปยุตธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น **อญฺเณสุปิ** แม้เหล่าอื่น **วิชฺชมาเนสุ** ก็ยังมีอยู่ **อิเมเยว** สภาวะธรรม ๕ ประการนี้เท่านั้น **ปลยฺจชฺชฌานนฺจวเสน** วุตตา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่าเป็นองค์ฌาน ๕ ๗ **วฺจฺจเต** ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย ๗ **อุปนิชฺชฌานกัจจวนุตตาย จ** เพราะสภาวะธรรม ๕ ประการนั้นมีหน้าที่เพ่งอารมณ์ที่แน่นอน **กามฉนฺทาทินิ อฺชฺชปฏิปกฺขภาวโต จ** และเป็นข้าศึกโดยตรงต่อนิรวรณธรรม ๕ ประการมีกามฉันทนิรวรณเป็นต้น ๗ **หิ** ความจริง **วิตฺกฺโก** วิตกเจตสิก **อารมฺมณจิตฺตํ** **อภินิโรเปติ** ย่อมยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ **วิจาโร** วิจารณ์เจตสิก **จิตฺตํ** **อนุปฺปนฺนเรติ** ย่อมตามผูกพันจิต **ปีติ** ปีติเจตสิก **อสฺส** **ปินนํ** **กโรติ** ย่อมทำความอึดอึดแก่จิตนั้น **สุขํอุปฺพฺรหฺนํ** **กโรติ จ** และสุขเวทนาย่อมทำความพอกพูนแก่จิตนั้น **อถ** อนึ่ง **เอกคฺคตา** เอกัคคตาเจตสิก **เอเตหิ** อันสัมปยุตธรรม ๔ ประการเหล่านี้ **อนุคฺคหิตา** สนับสนุนแล้ว **อภินิโรปนานุปฺปนฺนปฺนฺนอุปฺพฺรหฺนเนหิ** โดยการยกจิตไว้ในอารมณ์ ตามผูกพันจิต ทำจิตให้อึดอึดและทำความพอกพูนแก่จิต **นํ** **สสมฺปยุตตรมฺมํ** **อตฺตानํ** **อนุปฺวตฺตาเปเนติ** ก็ยังจิตดวงนั้นพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมให้เป็นไปตามตน **สมาธานกัจเจน** ด้วยกิจคือความตั้งมั่น **อาธิยติ** ย่อมตั้งจิตนั้นไว้ **เอกคฺคการมฺมณ** ในอารมณ์เดียวเป็นเลิศ **สมํ** **สมฺมา จ** โดยสม่าเสมอ และโดยชอบ **ชเปติ** คือตั้งจิตไว้ **อินฺทฺริยสมดาวเสน** ด้วยอำนาจภาวะที่อินทริยธรรมเสมอกัน **สมํ** ชื่อว่าสม่าเสมอ **ชเปติ จ** และตั้งจิตไว้ **ลีนฺทฺรจฺจาภาเวน** โดยไม่มีความหดหู่และฟุ้งซ่าน **ปฏิปกฺขธฺมมานํ** **ทฺริภาเวน** เพราะธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายอยู่ห่างไกล **สมฺมา** ชื่อว่าโดยชอบ **อิติ** เอว รวมความตั้งว่ามานี้ **เอเตสเมว** **อุปนิชฺชฌานกัจจํ** สภาวะธรรม ๕ ประการเหล่านั้นนั้นแหละมีหน้าที่เพ่งอารมณ์ที่แน่นอน **อาเวณิกิ** เป็นแผนก ๆ กัน ๗ **กามฉนฺทาทิปฏิปกฺขภาเว ปน** ก็ ในความที่สภาวะธรรม ๕ ประการเป็นข้าศึกต่อนิรวรณธรรมมีกามฉันทนิรวรณเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งสภาวะธรรม

๕ ประการเหล่านี้ ดังต่อไปนี้ ๑ **สมาธิ** **เอกัคคตาเจตสิก** **กามฉนทสฺส** **ปฏิบัติกุโ**
 ชื่อว่าเป็นข้าศึกต่อกามฉันทนิวรรณ์ **ราคปฺปณฺธิยา** **อุชฺฐวิปฺยจฺจนิกภาวโต** เพราะเป็น
 ข้าศึกโดยตรงต่อกิเลสเป็นเหตุตั้งมั่นคือราคะ ๑ **หิ** **ความจริง** **จิตตสฺส** **สมาธานํ**
 ความตั้งมั่นแห่งจิต **กามฉนฺทวเสณ** **นानารมฺมณฺเหหิ** **ปฺลือกิตสฺส** **ปฺริพฺภกฺมฺนุตสฺส**
 ที่ถูกอารมณ์ต่าง ๆ ประเล้าประโลมแล้วหมุนเวียนเปลี่ยนไป ด้วยอำนาจ
 กามฉันทนิวรรณ์ **โหติ** **ย่อมมี** **เอกคฺคตตาย** เพราะความที่จิตมีอารมณ์เดียวเป็นเลิศ ๑
ปีติ **ปีติเจตสิก** **พฺยาปาทสฺส** ชื่อว่าเป็นข้าศึกโดยตรงต่อพยาบาทนิวรรณ์
ปามุชฺชสฺสภาวะตฺตา เพราะมีสภาวะที่จิตเบิกบาน ๑ **วิตกฺโก** **วิตกเจตสิก**
ถีนมิทฺทสฺส ชื่อว่าเป็นข้าศึกโดยตรงต่อถีนมิทฺทนิวรรณ์ **สฺวิปฺพารปฺปวตฺติโต**
 เพราะมีความเป็นไปแผ่ขยาย **โยนิโส** **สํกปฺปนวเสณ** ด้วยอำนาจความดำริ
 โดยแยบคาย ๑ **สุขํ** **สุขเวทนา** **อุทฺทจฺจกุกฺกจฺจสฺส** ชื่อว่าเป็นข้าศึกโดยตรง
 ต่ออุทฺทจฺจกุกฺกจฺจนิวรรณ์ **อวฺอุปสฺมานุตาปสฺสภาวะสฺส** ซึ่งมีสภาวะที่จิตไม่สงบระงับ
 และเร้าร้อนในภายหลัง **วฺอุปสฺนุตฺตีตลสฺสภาวะตฺตา** เพราะมีสภาวะสงบและเยือกเย็น ๑
วิจาร์ **วิจาร์เจตสิก** **วิจิกิจฺจาย** ชื่อว่าเป็นข้าศึกโดยตรงต่อวิจิกิจฺจนิวรรณ์
ปฺลยฺลาปฏฺฐิรฺูปสฺสภาวะตฺตา เพราะมีสภาวะเปรียบเสมือนกับปัญญา **อารมฺมณฺ**
อนุมฺมชฺชนวเสณ ด้วยอำนาจคลุกเคล้าอารมณ์ ๑ **อุปนิชฺชฺมานกิจฺจวฺนตฺตาย**
 เพราะธรรม ๕ ประการเหล่านั้น มีหน้าที่เพ่งอารมณ์ที่แน่วแน่ **กามฉนฺทาทินํ**
อุชฺฐปฏิบัติกุโภาวโต **จ** และเพราะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อนิวรรณ์ธรรม ๕ ประการ
 มีกามฉันทนิวรรณ์เป็นต้น **เอวํ** โดยประการดังกล่าวมานี้ **อิเมเยว** สภาวธรรม
 ๕ ประการนี้เท่านั้น **ปฺลยฺจฺชฺมานงฺภาเวน** **วตฺถลิตา** พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงกำหนดไว้
 โดยความเป็นองค์มาน ๕ **อิตฺติ** แล ๑ **ยถาหุ** สมจริงดังที่พระโบราณจารย์ทั้งหลาย
 กล่าวไว้ **อิตฺติ** ว่า

อุปนิชฺชฺมานกิจฺจตฺตา เพราะมีหน้าที่เพ่งอารมณ์ที่แน่วแน่
 และ **กามาธิปฏิบัติกุโ** **จ** เพราะเป็นข้าศึกโดยตรงต่อนิวรรณ์ธรรม
 ๕ ประการมีกามฉันทนิวรรณ์เป็นต้น **ปฺลยฺเจว** สภาวธรรม ๕ ประการ

เท่านั้น **ฉานสญญิตา** อาจารย์ทั้งหลายจึงกำหนดว่าเป็นฉาน
สนฺเตสุปิ อญฺเณสุ ทั้งในเมื่อสัมปยุตตรรมเหล่าอื่น ก็ยังมีอยู่ ฯ

ทฎฺฐพฺพํ ฟังเห็นความหมาย **อิติ** ว่า **ปน เอตฺถ** ก็ บรรดาองค์ฉาน ๕
 มีวิตกเป็นต้นนี้ **อุเปกฺขา อุเบกฺขา สุขเขยว อนฺโตคฺชา** ชื่อว่าอยู่ภายในความสุข
 นั้นเอง **สนฺตฺวตฺตติสฺสวตฺตตา** เพราะมีสภาวะเป็นไปสงบ ฯ **เตน** เพราะเหตุนั้น
อาหุ ท่านอาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าว **อิติ** ว่า

อุเปกฺขา อุเบกฺขา สุขมิจฺเจว ภาสิตา ท่านกล่าวว่า สุขนั้นเอง
สนฺตฺวตฺตติตฺตตา เพราะมีความเป็นไปสงบ ฯ

ปน ส่วน **อสุส วิเสโส** ความแปลกกันแห่งฉานนั้น **ปหานงฺคาทิวเสน**
 ด้วยอำนาจองค์ที่ละได้เป็นต้น **อุปริ อาวิภวิสฺสติ** จักมีแจ้งข้างหน้า ฯ
ลพฺภมานกวิเสโส ความแปลกกันที่จะได้ **อรุปาวจรโลกุตฺตเรสุปิ** แม้ในอรุปาวจรจิต
 และโลกุตตรจิต **ตถา** ก็เหมือนกัน คือ จักมีแจ้งข้างหน้า ฯ

ปุจฺฉา (ถาม) **อิติ** ว่า **กสฺมา** เพราะเหตุไร **เอตฺถ** ในรูปาวจรกุศลจิตนี้
สงฺขารเกโท น คหิโต ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงไม่ระบุความต่างกันแห่งสังขารไว้
กามาวจรกุสฺเสสุ วย เหมือนในกามาวจรกุศลจิตทั้งหลาย **ทิ** ความจริง **อิทฺมฺปิ**
รูปาวจรกุศลจิต แม้ **ปฏฺฐิตุสฺสํ** ที่ได้พระโยคาวจรได้ **เกวลํ สมณานุโยคฺวเสน**
 ด้วยอำนาจประกอบ สมณะล้วน ๆ **สฺกกา วตฺตํ** ก็สามารที่จะเรียกได้ว่า **สสงฺขาริกํ**
 เป็นสังขาริก **ปฏฺฐิตุสฺสํ** ที่พระโยคาวจรได้ **มคฺคาธิคฺมนวเสน** ด้วยอำนาจ
 บรรลุมรรค **อสงฺขาริกํ** ก็สามารที่จะเรียกได้ว่า เป็นอสังขาริก **อถ** มีใช่หรือ ฯ (ตอบ)
อิติ ว่า **อิทํ** รูปาวจรกุศลจิตนี้ **น** เหว่ หาเป็นอย่างนั้นไม่ **มคฺคาธิคฺมนวเสน**
สฺตฺตติโต ปฏฺฐิตุสฺสํ สพฺพสฺสปิ ฉานสฺส อปรภาเค ปริกฺขมวเสนว อุปฺปชฺชนโต
 เพราะฉานแม้ทั้งหมด ที่พระโยคาวจรได้ โดยความต่อเนื่องกัน ด้วยอำนาจ
 บรรลุมรรค ในกาลต่อมา ก็เกิดขึ้นได้ ด้วยอำนาจบริกรรมนั่นเอง **ตสฺมา** ฉะนั้น
น สฺกกา วตฺตํ ใคร ๆ จึงไม่สามารถจะเรียกได้ว่า **อสงฺขารนฺติปิ** เป็นอสังขาริก

สพฺพสฺสาปิ ฌานสฺส ปริกมฺมสฺงฺขาตปฺพพฺภาภิสฺงฺขาเรณ วินา เกวลํ อธิการวเสน
 อนุปฺปชฺชนโต เพราะฌานแม่ทั้งหมด เว้นความปรุ้งแต่งเบื่องตันกล่าวคือ
 บริกรรมเสีย จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความตั้งใจล้วน ๆ หาได้ไม่ สสฺงฺขารนฺติปิ จ
 และทั้งไม่สามารถจะเรียกได้ว่า เป็นสสังขาริก สพฺพสฺสาปิ ฌานสฺส อธิการเณ
 วินา เกวลํ ปริกมฺมาภิสฺงฺขาเรเนว อนุปฺปชฺชนโต เพราะฌานแม่ทั้งหมด
 เว้นความตั้งใจเสีย จะเกิดขึ้นด้วยการปรุ้งแต่ง คือบริกรรมล้วน ๆ เท่านั้น
 ก็หาได้ไม่ ฯ

อลว อีกอย่างหนึ่ง (ตอบ) อิติ ว่า ปฺพพฺภาภิสฺงฺขารวเสนว อนุปฺปชฺชฌานสฺส
 กทาจิ อสฺงฺขาริกภาโว น สมฺภวติ ฌานที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการปรุ้งแต่งเบื่องตัน
 อย่างเดียว เป็นอสังขาริกในกาลบางครั้งว ก็ไม่ได้ อิติ เพราะเหตุนั้น
 อสฺงฺขาริกนฺติ น วุตฺตํ จ ท่านจึงไม่เรียกว่า อสังขาริก สสฺงฺขาริกนฺติ น วุตฺตํ จ
 และว่า สสังขาริก พุยกิจารภาวโต เพราะไม่มีความเป็นไปต่างกัน ฯ จ ก็
 ปิสฺทฺเทน ด้วย ปี คัพฺพํ เอตฺถ ในบทว่า ปญฺจปี นี สฺงฺคณฺหาติ ท่าน
 พระอนุรุทธาจารย์รวบรวม เอวมาทิเกทํ นัยที่ต่างกัน มีอาทิอย่างนี้ อิติ คือ
 สฺทฺธิกนฺวโก นวกนฺยล้วน ๆ จตฺกุกปญฺจกนยวเสน ด้วยอำนาจตูกกนัยและ
 ปญฺจกนัย จตฺตารโ นวกา นวกนฺย ๔ หมวด โยเชตฺวา เทสิตตฺตา เพราะท่าน
 ประกอบแสดง ตํ นวกนฺยล้วน ๆ นั้น ปฏิปทาจตฺกุกน ด้วยปฏิปทา ๔ หมวด
 ทฺกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิสฺสวาท ทฺกฺขาปฏิปทา ขิปปาภิสฺสวาท สฺฐาปฏิปทา
 ทนฺธาภิสฺสวาท สฺฐาปฏิปทา ขิปปาภิสฺสวาทวเสน คือ ทฺกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิสฺสวาท
 ทฺกฺขาปฏิปทา ขิปปาภิสฺสวาท สฺฐาปฏิปทา ทนฺธาภิสฺสวาท สฺฐาปฏิปทา ขิปปาภิสฺสวาท
 จตฺตารโ นวกา นวกนฺย ๔ หมวด อารมฺมณจตฺกุกน โยชิตตฺตา เพราะท่าน
 ประกอบด้วยอารมณ์ ๔ หมวด ปฺริตฺตํ ปฺริตฺตารมฺมณํ ปฺริตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณํ
 อปฺปมาณํ ปฺริตฺตารมฺมณํ อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมฺมณนฺติ คือ ปฺริตฺตํ ปฺริตฺตารมฺมณํ
 ปฺริตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณํ อปฺปมาณํ ปฺริตฺตารมฺมณํ อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมฺมณํ
 โสฬสฺสนวกา จ และนวกนฺย ๑๖ หมวด อารมฺมณปฏิปทามิสฺสกนยวเสน ด้วยอำนาจ

แห่งนัยที่อารมณ์และปฏิบัติพาเจือปนกัน **ทุกขาปฏิบัติ ทนุทธาภิญญ์ ปริตต์ ปริตตารมณัม** **ทุกขาปฏิบัติ ทนุทธาภิญญ์ ปริตต์** **อุปฺปมาณารมณนุติอาทินา** โดยนัยมีอาทิว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนุทธาภิญญ์ ปริตต์ ปริตตารมณัม** **ทุกขาปฏิบัติ ทนุทธาภิญญ์ ปริตต์** **อุปฺปมาณารมณัม** **อิติ** รวมความว่า **ปลยจวิสติ** **นวกา** **นวกนัยมี ๒๕** **หมวด ๑** **ฉานวิเสเสน** **นิพพุตติตวิปาโก** **วิปากอันฉานพิเศษ** ให้บังเกิด **ตัมฉานสทิสโส** **ว** **ย่อมเป็นเหมือนกับฉานนั้น ๆ** **นั่นเอง** **เอกนุตโต** **โดยแน่นอน** **อิติ** **เพราะเหตุนี้** **วิปากัม** **วิปากจิต** **ฉานสทิสเมว** **วิภตฺตัม** **พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงจำแนกไว้เหมือนกับฉานนั่นเอง ๑** **หิ** **ความจริง** **อิมเมว** **อตฺถัม** **ที่เปตุํ** **เพื่อแสดงเนื้อความนี้แน่แท้** **ภควตา** **พระผู้มีพระภาคเจ้า** **วิปากนิทุเทเสปิ** **กุสลัม** **อุทฺทิสิตฺตวาว** **จึงทรงยกกุศลจิตขึ้นแสดงไว้แม้ในนิเทศ** **แห่งวิปากจิต** **มหคฺคตโลกุตฺตรวิปากา** **วิภตฺตา** **แล้วทรงจำแนกมหัคคตวิปากจิต** **และโลกุตฺตรวิปากจิตไว้** **ตทนนฺตรัม** **ในลำดับต่อจากกุศลจิตนั้น ๑** **อตฺโถ** **มือธิบายความ** **อิติ** **ว่า** **รูปาวจรมานสํ** **รูปาวจรจิต** **ปลยจธา** **โหติ** **มี ๕** **ดวง** **ฉานเภทน** **โดยความต่างกันแห่งฉาน** **ปลยจหิ** **จตุหิ** **ตีหิ** **ทฺวีหิ** **ปฺน** **ทฺวีหิ** **จ** **ฉานงฺคหิ** **สมฺปโยคเภทน** **คือ** **โดยความต่างแห่งการประกอบด้วยองค์ฉาน ๕** **องค์ฉาน ๔** **องค์ฉาน ๓** **องค์ฉาน ๒** **และองค์ฉาน ๒** **ซ้ำอีก** **ปลยจวิธัม** **โหติ** **ได้แก่** **มี ๕** **ดวง** **ปลยจจฺจิกัม** **จตุจฺจจฺจิกัม** **ติจฺจจฺจจฺจิกัม** **ทฺวจฺจจฺจจฺจิกัม** **ปฺน** **ทฺวจฺจจฺจจฺจิกนฺตฺติ** **คือ** **ฉานที่มีองค์ ๕** **มีองค์ ๔** **มีองค์ ๓** **มีองค์ ๒** **และมีองค์ ๒** **ซ้ำอีก ๑** **อวิเสเสน** **ว่า** **โดยความไม่แปลกกัน** **ตัม** **รูปาวจรจิตนั้น** **ปลยจทสธา** **ภเว** **พึงมี** **๑๕** **ดวง** **ปเภทา** **โดยประเภท** **ปฺนุญฺยปภาภิกิริยานัม** **แห่งกุศลจิต** **วิปากจิต** **และ** **กิริยาจิต** **ปฺน** **ปฺนุญฺยจกัม** **ปลยจฺนุญํ** **ปลยจฺนุญํ** **แต่ละอย่าง** **แยกออกเป็นอย่างละ** **๕** **ดวงอีก ๑**

รูปาวจรวณฺณนา **พรรณนาความรูปาวจรจิต** **นิฏฺฐิตา** **จบ ๑**

[วรรณนาความอรุปาวจรจิต]

อิทานิ บัดนี้ วิชิตฺวา ทสฺเสนฺโต ท่านพระอรุรุทธาจารย์เมื่อจะจำแนกแสดง อรุปาวจร อรุปาวจรจิต จตุธา เป็น ๔ อย่าง อารมฺมณเกเทน โดยความต่างกัน แห่งอารมณฺ์ อากาसानญายตฺนฺนุติอาทิ อาห จึงกล่าวคำว่า อากาसानญายตฺนฺ ดังนี้เป็นต้น ๆ ตตฺถ ในคำว่า อากาसानญายตฺนฺ เป็นตฺนฺนํ นั้น พึงทราบวิเคราะหฺ์ ดังต่อไปนี้ ๆ อนนฺตํ อากาศชื่อว่าอนันตะ อุปฺปาทาทิอนฺตรหิตตาย นาสฺส อนฺโตติ เพราะอรรถวิเคราะหฺ์ว่า ไม่มีที่สุด เพราะเว้นจากที่สุดมีอุปฺปาทขณะเป็นต้น ๆ ตํ อากาสนฺจ อากาศนั้นด้วย อนนฺตญฺจ ไม่มีที่สุดด้วย อิติ เพราะเหตุนี้ อากาสนนฺตํ จึงชื่อว่า อากาสนันตะ กสิณฺคฺขมาภฺภิมากาโส ได้แก่ อากาศที่เพิกกสิณฺ์ ๆ จ ก็ อนนฺตาทากาสนฺติ วตฺตพฺเพ เมื่อควรจะกล่าวว่ อนนฺตาทากาสนฺ อากาสนนฺตฺนุติ วตฺตํ ท่านอาจารย์ก็กล่าวเสียว่า อากาสนนฺตํ วิเสสนฺสฺส ปฺรนิปาตวเสน ด้วยอำนาจการวางบทวิเสสนะไว้ข้างหลัง อคฺยฺาหิโตติอาทิสฺ วิย จฺจในประโยค มีอาทิว่า อคฺยฺาหิโต ฉะนั้น ๆ อากาสนนฺตเมว อากาสนันตะนั้นแล อากาสนญฺจ เป็นอากาสนันญฺจะ สกตฺเต ภาวปจฺจยวเสน ด้วยอำนาจภาวะปัจจยฺ ใช้ในอรรถ แห่งตนฺ์ ๆ อากาสนญฺจเมว อากาสนันญฺจะนั่นเอง आयตฺนํ ซึ่งว่าเป็นอายตนะ อสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฆานสฺส อธิฏฺฐจฺานญฺเจน เพราะอรรถว่เป็นที่ตั้ง อาศยแห่งฆานนั้น พร้อมทั้งสัมปยุตฺตธรรม เทวานํ เทวายตฺนํ วิย จฺจเทวายตนะ ของทวยเทพฉะนั้น อิติ เพราะเหตุนี้ อากาสนญฺจายตฺนํ ฆานํ นี้ จึงชื่อว่า อากาสนันญฺจายตนะ ๆ ปฺรมารุปชฺฆมานมฺปิ แม้อรุปาวจรฆานที่ ๑ อุปฺปนาปฺตตํ ที่ถึงอุปฺปนา ตสฺมิ ในอากาสนันญฺจายตนะนั้น อากาสนญฺจายตฺนฺนุติ วตฺตํ ท่านอาจารย์ก็เรียกว่า อากาสนันญฺจายตนะ อิทฺ ในอธิการว่ด้วยอรุปฆานนี้ ยถา ปจฺจวิกสิณารมฺมณฺ์ ฆานํ ปจฺจวิกสิณฺนุติ วตฺตํ เหมือนฆานที่มีปจฺจวิกสิณ เป็นอารมณฺ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเรียกว่า ปจฺจวิกสิณ ฉะนั้น ๆ อถวฺา อีกอย่างหนึ่ง อากาสนญฺจ อากาศไม่มีที่สุด आयตฺนํ เป็นบ่อเกิด อสฺส แห่งฆานนี้ อิติ เพราะเหตุนี้ อากาสนญฺจายตฺนํ ฆานํ ฆานนี้จึงชื่อว่าอากาสนันญฺจายตนะ ๆ

เตน สมฺปยุตฺตํ กุสลจิตฺตํ กุสลจิตฺตํที่สัมปยุตฺตด้วยอากาสนัญญายตนฌานนั้น
อากาสนัญญายตนกุสลจิตฺตํ ชื่อว่าอากาสนัญญายตนกุสลจิต ๑

[วิเคราะห์วิญญาณัญญายตฌาน]

วิญญาณเมว วิญญาณนํเอง อนนฺตํ ไม่มีที่สุด วิญญาณานนฺตํ ชื่อว่า
วิญญาณนํนตะ ปรมารูปวิญญาณํ คือ อรูปวิญญาณที่ ๑ ๑ หิ จริงอยู่
ตํ อรูปวิญญาณที่ ๑ นั้น อุปฺปาทาธิอนฺตวนฺตมฺปิ แม้มีที่สุดมีอุปฺปาทขณะเป็นต้น
อนนฺตนฺติ วุจฺจติ ท่านก็เรียกว่า อนันตะ อนนฺตกาเส ปวตฺตนฺโต เพราะเป็นไป
ในอากาสนันไม่มีที่สุด อตฺตนาํ อารพฺภ ปวตฺตตาย ภาวนา ย อุปฺปาทาธิอนฺตํ
อคฺคเหตุวา อนนฺตโต ผรณวเสน ปวตฺตนฺโต จ และเพราะภาวนาซึ่งปรารภตน
เป็นไปไม่ถือเอาที่สุดมีอุปฺปาทขณะเป็นต้นเป็นไปด้วยอำนาจแผ่ไปโดยไม่มีที่สุด ๑
วิญญาณานนฺตเมว วิญญาณนํนตะนํเอง วิญญาณญํ เป็นวิญญาณัญญจะ
อาการสุส รสสุตฺตํ นการโลปลยจ กตฺวา เพราะรสสะ อา เป็น อะ และลป
น ทั้งเสีย ๑ วา อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณญํ ฌานที่ชื่อว่า วิญญาณัญญจะ
ทฺติยารูปวิญญาณเณน อญฺจิตพฺพํ ปาปฺณิตพฺพนฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
อันอรูปวิญญาณที่ ๒ ฟิงถึง คือฟิงบรรลฺ ๑ ตเทว วิญญาณัญญจะนํนํนแหละ
อายตนํ ชื่อว่าเป็นอายตนะ อธิฏฺฐานตฺตา เพราะเป็นที่ตั้งอาศัย ทฺติยารูปสุส
แห่งอรูปวิญญาณที่ ๒ อิติ เพราะเหตุนี้ วิญญาณญายตนํ จึงชื่อว่า
วิญญาณัญญายตนะ (ได้แก่ อรูปฌานที่ ๒) ๑ เสถํ ปฺริมสมํ คำที่เหลือเหมือนกับ
คำที่มีมาก่อน ๑

[วิเคราะห์อากิญจัญญายตฌาน]

กิญฺจณํ กิเลสเป็นเครื่องข้ายิ อสุส ปรมารูปสุส แห่งอรูปวิญญาณที่ ๑ นั้น
อุปฺปมตฺตํ มีประมาณน้อย อวสิฏฺจํ คือเหลือลง อนฺตมโส โดยที่สุด
ภงฺกมตฺตมฺปิ แม้เพียงกัณฺคขณะ อตฺถิ มีอยู่ น ก็หาไม่ได้ อิติ เพราะเหตุนี้

อภิญญา ชื่อว่า อภิญญา ๗ ตสฺส ภาวโ ภวะแห่งอภิญญานั้น อภิญญาญญ
ชื่อว่า อภิญญาญญะ ปรมารูปวิญญานาภาโว ได้แก่ ความไม่มีแห่งอรุปาวจร-
วิญญานที่ ๑ ๗ ตทเว อายตนนฺติอาทิ คำว่า ตทเว อายตน์ ดังนี้ เป็นต้น
ปริมสม์ เหมือนกับคำที่มีมาก่อน ๗

[วิเคราะห์แนวสัจญานาสัจญายตนมาน]

สญฺญา สัจญญา อสฺส แห่งอรุปาวจรมานั้น สสมฺปยุตฺตรมฺมสฺส พร้อมทั้ง
สัมปยุตตรมม เนว อตฺถิ ชื่อว่ามีอยู่ ก็หาไม่ได้ โอปาริกาย สญฺญา อภาวโต
เพราะสัจญญาที่หยาบไม่มี อสญฺญํ อวิขฺขมานสญฺญํ นาปิ จ และทั้งอรุปาวจรมาน
นั้น พร้อมทั้งสัมปยุตตรมม ชื่อว่า ไม่มีสัจญญา คือ สัจญญาไม่มีอยู่ ก็หาไม่ได้
สุขุมาย สญฺญา อตฺถิตาย เพราะสัจญญาที่ละเอียดยังมีอยู่ อิติ เพราะเหตุนี้
แนวสญฺญานาสญฺญํ อรูปาวจรมานั้น ชื่อว่า แนวสัจญานาสัจญญะ จตฺตฤาฐฺษมานํ
ได้แก่ อรูปาวจรมานที่ ๔ ๗ ปน แต่ ทิฆํ กตฺวา ท่านพระอนุรุธาจารย์ กระทำ
ทิฆะ แล้ว แนวสญฺญานาสญฺญนฺติ วุตฺตํ กล่าวว่าแนวสัจญานาสัจญญะ ๗
แนวสญฺญานาสญฺญเมว แนวสัจญานาสัจญญะนั้นแหละ อายตน์ ชื่อว่าเป็น
อายตนะ มนายตฺนรฺมมาตฺนปริยาปนฺนตฺตา เพราะนับเนื่องในมนายตนะและ
ในธรรมมาตนะ อิติ เพราะเหตุนี้ แนวสญฺญานาสญฺญาตฺนํ อรูปาวจรมานที่ ๔
นั้น จึงชื่อว่า แนวสัจญานาสัจญญายตนะ ๗ อถวา อีกอย่างหนึ่ง สญฺญา
สัจญญานํเอง แนว สญฺญญา ชื่อว่า เป็นสัจญญา ก็หาไม่ได้ วิปฺสฺสนาย โคจรภาวํ
คนฺตฺวา นิพฺพเพชฺชนสงฺฆาตฺส ปฏฺฐสญฺญาภิจฺจสฺส อภาวโต เพราะกิจแห่งสัจญญา
ที่แจ่มชัด กล่าวคือ ความถึงภาวะเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่าย
ไม่มี อสญฺญญา จ และชื่อว่า ไม่มีสัจญญา น ก็หาไม่ได้ วิขฺขมานตฺตา เพราะ
สัจญญายังมีอยู่ สงฺขาราวเสตฺสสุขุมภาเวน โดยเป็นธรรมชาติที่ละเอียด ซึ่งยังเหลือ
จากสังขาร อุณฺโหนเก เตโชธาตฺ วีย ดุจเตโชธาตฺ (ธาตุไฟ) ในน้ำร้อน ฉะนั้น
อิติ เพราะเหตุนี้ แนวสญฺญานาสญฺญา จึงชื่อว่า แนวสัจญานาสัจญญา ๗ สฺวา เหว

เนวสัจญานาสัจญานันนัณหละ อายตน์ ชื่อว่าเป็นอายตนะ นิสสยาทิภาวโต เพราะที่อาศัยเป็นต้น อิมสฺส ฌานสฺส แห่งฌานนี้ สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส พร้อมทั้ง สัมปยุตตธรรม อิติ เพราะเหตุนั้น เนวสญฺญานาสญฺญาตน์ อรูปาวจรฌานนั้น จึงชื่อว่า เนวสัจญานาสัจญฺญาตนะ ฯ จ ก็ ฌานูปลกฺขณํ การกำหนดฌาน สญฺญาเวสเณ ด้วยอำนาจสัจญฺญา เอตฺถ ใน อรูปาวจรฌานที่ ๔ นี้ นิสฺสสมฺมุตฺตํ เป็นเพียงตัวอย่าง เวทนาทโยปิ แม้สภาวะธรรมทั้งหลายมีเวทนาเจตสิกเป็นต้น ตสฺมี ฌานเณ ในฌานนั้น เนวเวทนานาเวทนาทิกายเณ ก็เป็นเนวเวทนานาเวทนา เป็นต้น เหมือนกัน อิติ แล ฯ เนวสญฺญานาสญฺญาตเนน สมฺปยุตฺตํ กุสลจิตฺตํ กุสลจิตฺตํ สัมปยุตฺตํ ด้วยเนวสัจญฺญานาสัจญฺญาตเนน เนวสญฺญานาสญฺญาตเนน กุสลจิตฺตํ ชื่อว่า เนวสัจญฺญานาสัจญฺญาตเนน กุสลจิตฺตํ ฯ ปิสฺสทฺเทน จ ก็ด้วย ปี ศัพท์ เอตฺถ ในบทว่า จตฺตาริปี นี้ โสฬสภุชตฺตฺกเทสํ สงฺคณฺหาติ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ย่อมรวบรวมเทศนา ๑๖ ครั้ง อารมฺมณฺปฏิปทา มิสุสฺส กนยเวสเณ คือ นัยที่อารมณฺ กับปฏิปทาเจือปนกัน อญฺญมฺปิ ปาลิยํ อาคตฺนยเกทํ จ และประเภทแห่งนัย ที่มาในพระบาลี แม้อื่น ฯ อารุปฺมานสํ อรูปาวจรจิต จตฺธา โหติ ย่อมมี ๔ ประการ ปเภทเณ โดยประเภท อาลम्พนานํ แห่งอารมณฺทั้งหลาย กสิณากาสวิญญฺญาณตทภาวสงฺขาตานํ โคจฺรานํ คือ แห่งอารมณฺทั้งหลาย กล่าวคือ กสิณ อากาศ วิญญฺญาณและความ ไม่มีแห่งวิญญฺญาณนั้น อติภุคฺคิตพฺพานํ ที่ท่าน ผู้บำเพ็ญเพียรพึงล่วงเลยไป อาลम्พิตพฺพานํ อากาสาทิจตฺตุนํ โคจฺรานํ จ และ แห่งอารมณฺทั้งหลาย ๔ มีอากาศเป็นต้นที่ท่านผู้บำเพ็ญเพียรพึงหวังเหนี่ยว ฯ หิ ความจริง ตํ อรูปาวจรจิตนั้น กสิณนิมิตฺตํ อติภุคฺคิต ล่วงเลยกสิณนิมิตฺตํ ปญฺจมชฺชฺชานาลมฺพนํ อันเป็นอารมณฺแห่งปัญจมฌานไป อากาสมฺาลมฺพิตฺวา ห่วงเหนี่ยวอากาศ ตทฺคฺชฺชานลทฺธํ ที่ท่านผู้บำเพ็ญเพียรได้มาด้วยการเพิกกสิณ นั้นแล้ว ตมฺปิ อติภุคฺคิต ล่วงเลยอากาศเมื่อนั้น ตตฺถ ปวตฺตํ วิญญฺญาณมฺาลมฺพิตฺวา ไปห่วงเหนี่ยววิญญฺญาณที่เป็นไปในอากาศนั้น แล้ว ตมฺปิ อติภุคฺคิต ล่วงเลย แม้วิญญฺญาณนั้น ตทภาวภูตํ อากิณฺจณภาวมฺาลมฺพิตฺวา ไปห่วงเหนี่ยวความไม่มี

กิเลสเป็นเครื่องย่ำยีอันเป็นความไม่มีแห่งวิญญูณนั้น แล้ว **ตมปิ อติกกมม** ล่วงเลยแม้ความไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย่ำยีนั้น **ตตถ ปวตฺตํ ตติยารูปวิญญูณมา-** **ลมุพิตฺวา** ไปหน่วงเหนี่ยวอรูปาจรวิญญูณที่ ๓ ที่เป็นไปในความไม่มีกิเลสเป็น เครื่องย่ำยีนั้น **ปวตฺตติ** ย่อมเป็นไป **ยถากุณฺมํ** ตามลำดับ **ปน** แต่ **อารมฺมณฺ** **คเหตุวา** จะยึดอารมณ์ **ปุริมปุริมสุสาปิ** แม้แห่งอรูปาจรฌานที่มีมาก่อน ๆ **ปุริมปุริมองฺคาคติกกมฺนวเสน** ด้วยอำนาจล่วงเลยองค์ที่มีมาก่อน ๆ **ปวตฺตติ** เป็นไป **รูปาจรกุสลํ วีย** ดูจรูปาจรกุสลจิต **น** ก็หาไม่ได้ ๆ **เตน** เพราะเหตุ นั้น **อาจริยา อาหุ** ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าว **อิติ** ว่า

จตฺสฺโสปิ อรูปสมาบัติแม้ทั้ง ๔ **อิมา** นี้ **ภานฺนุติ** ย่อมมี **อารมฺมณฺนาคติกกมฺโต** โดยการล่วงเลยอารมณ์ **วิภาวิโน** บัณฑิต ทั้งหลาย **น อิจฺจนฺนุติ** ย่อมไม่ปรารถนา **องฺคาคติกกมฺ** ความล่วงเลยองค์ **เอตาสฺ** แห่งอรูปสมาบัติ ๔ ประการ เหล่านี้ ๆ **อรูปาจรวณฺณนา** พรรณนาความอรูปาจรจิต **นิฏฺฐิตา** จบแล้ว ๆ

อธิบาย โลกุตตรจิต

อิทานิ บัดนี้ **วิกฺขิตฺวา** ทสฺเสตุํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์หวังจะจำแนก แสดง **โลกุตตรกุสลํ** โลกุตตรกุสลจิต **จตุธา** ออกเป็น ๔ ดวง **จตุมคฺคโยคโต** โดยการประกอบด้วยมรรค ๔ **ผลญจ** และโลกุตตรวิปากจิต **จตุธา** ออกเป็น ๔ ดวง **ตทฺนุรูปปฺปวตฺตติยา** โดยความเป็นไปคล้ายตามโลกุตตรกุสลจิตนั้น **โสตาปตฺตติมคฺคจิตฺตฺนฺนุติอาทิ** **วุตฺตํ** จึงกล่าวคำว่า **โสตาปตฺตติมคฺคจิตฺตํ** ดังนี้เป็นต้น ๆ **อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค** อริยมรรคมีองค์ ๘ **โสโต** **วฺจฺจติ** พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า **โสตะ** **นิพฺพานมฺปติสฺวนโต** เพราะไหลไปสู่พระนิพพาน **อุปคฺมนโต** คือเพราะเข้าถึงพระนิพพาน **นิพฺพานมหาสมฺมุทฺตนินฺนตฺยา** **โสตสฺทิสฺตฺตา** วา หรือเพราะเป็นเหมือนกระแสน้ำ โดยไหลไปสู่มหาสมุทร คือพระนิพพาน ๆ **ตสฺส** **อาปตฺติ** การบรรลุอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่พระองค์ตรัสเรียกว่า **โสตะ** นั้น

ปชชน คือ ความดำเนินถึง **ปาปุณ** ได้แก่ บรรลุถึง **ตสฺส** อริยมรรคมืองค์ ๘ ที่พระองค์ตรัสเรียกว่า **โสตะ** นั้น **อาทิโต** แต่ต้น **ปรมสมาคโม** คือ ได้ประสพครั้งแรก ชื่อว่า **โสตาปัตติ อาอุปสคฺคสฺส อาทิกมฺมนิ ปวตฺตนโต** เพราะ อา อุปลัก เป็นไปในกรรมเบื้องต้น ๗ **มคฺโค** ธรรมที่ชื่อว่า มรรค **นิพฺพานํ มคฺเคตฺติ** วา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า แสงหาพระนิพพาน **นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคิยตฺติ** วา หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันบุคคลทั้งหลายผู้มีความต้องการพระนิพพาน แสงหาอยู่ **กิเลส มาเรฺนโต คจฺจตฺติ** วา หรือว่าเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ฆ่ากิเลสทั้งหลายไปพระนิพพาน ๗ **เตน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ** จิตที่สัมปยุตด้วย มรรคนั้น **มคฺคจิตฺตํ** ชื่อว่า มรรคจิต **โสตาปตฺติยา** **ลทฺธํ** **มคฺคจิตฺตํ** มรรคจิต ที่ได้ด้วยการถึงอริยมรรคมืองค์ ๘ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **โสตะ** ครั้งแรก **โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ** ชื่อว่า **โสตาปัตติมรรคจิต** ๗ **อลฺวา** อีกอย่างหนึ่ง **ปคฺคโล** บุคคล **โสตาปตฺติ** ชื่อว่า **โสตาปัตติ อริยมคฺคโสตสฺส อาทิโต** **ปชชน** **เอตสฺสาติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีความดำเนินถึงกระแสอริยมรรคครั้งแรก ๗ **ตสฺส** **มคฺโค** มรรคแห่งบุคคล ผู้มีการดำเนินถึงกระแสครั้งแรกนั้น **โสตาปตฺติมคฺโค** ชื่อว่า **โสตาปัตติมรรค** ๗ **เตน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ** จิตที่ประกอบด้วยโสตาปัตติมรรคนั้น **โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ** ชื่อว่า **โสตาปัตติมรรคจิต** ๗

สกทาคามี พระอริยบุคคลผู้ชื่อว่า **สกทาคามี สกิ เอกวารํ ปฏิสนฺธิวเสน อิมํ มนุสฺสโลกํ** **อาคจฺจตฺติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มาสู่มนุษยโลกนี้ด้วยอำนาจ ปฏิสนธิครั้งเดียว คือวาระเดียว ๗ **ปญฺจสุ** **สกทาคามีสุ** บรรดาพระสกทาคามี ๕ ประเภท **อิติ** คือ **อิธ** **ปตฺวา** **อิธ** **ปรินิพฺพายิ** ท่านผู้บรรลุความเป็นพระสกทาคามี ในมนุษยโลกนี้ แล้วปรินิพพานในมนุษยโลกนี้ ๑ **ตตฺถ** **ปตฺวา** **ตตฺถ** **ปรินิพฺพายิ** ท่านผู้บรรลุความเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกนั้นแล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น ๑ **อิธ** **ปตฺวา** **ตตฺถ** **ปรินิพฺพายิ** ท่านผู้บรรลุความเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลกนี้ แล้วปรินิพพานในเทวโลกนั้น ๑ **ตตฺถ** **ปตฺวา** **อิธ** **ปรินิพฺพายิ** ท่านผู้บรรลุ ความเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกนั้น แล้วปรินิพพานในมนุษยโลกนี้ ๑

อิธ ปตฺวา ตตฺถ นิพฺพตฺเตตฺวา อิธ ปรีนินฺพฺพายี ท่านผู้บรรลุความเป็นพระสภาคามีในมนุษยโลกนี้ แล้วบังเกิดในเทวโลกนั้น ปรีนินฺพานในมนุษยโลกนี้ ๑ อิธ ในที่นี้ ปญฺจมโก อธิปฺเปโต ท่านประสงค์ถึงพระสภาคามีประเภทที่ ๕ ๆ หิ ความจริง โส พระสภาคามีประเภทที่ ๕ นั้น อิโต คนฺตฺวา ไปจากมนุษยโลกนี้ ปฺน สกึ อิธ อาคจฺจตีติ แล้วกลับมาในมนุษยโลกนี้อีกครั้งเดียว อิติ แล ๆ ตสฺส มคฺคจิตฺตํ มรรคจิตของพระสภาคามีนั้น สกฺทาคามีมคฺคจิตฺตํ ชื่อว่า สกฺทาคามีมรรคจิต ๆ มคฺคสมฺมุคฺคิโน ตถา อาคมนาสมฺภวโต เพราะท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค จะกลับมาด้วยอำนาจปฏิสนธิอย่างเดียวกันนั้นไม่ได้ ผลฺลฺโยเยว ท่านผู้ตั้งอยู่ในผลนั้นเท่านั้น สกฺทาคามี นาม ชื่อว่าสกฺทาคามี กิณฺจาปี แม้ก็จริง ปน ถึงอย่างนั้น ปุริมฺปฺปนฺโน มคฺโค มรรคที่เกิดขึ้นก่อน ตสฺส การณฺภูโต อันเป็นเหตุแห่งผลนั้น ผลฺลฺเรน วิเสเสตฺวา วุจฺจติ ท่านก็กล่าวให้แปลกออกไป จากท่านผู้ตั้งอยู่ในผล สกฺทาคามีมคฺโคติ ว่า สกฺทาคามีมรรค มคฺคนฺตฺราวุจฺเจทนฺตํ เพื่อตัดขาดจากมรรคอื่นเสีย ๆ เอวมนาคามีมคฺโค อนาคามีมรรคบัณฑิตก็พึงทราบอย่างนี้ อิติ แล ๆ สกฺทาคามีมคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ จิตที่ประกอบด้วยสกฺทาคามีมรรค สกฺทาคามีมคฺคจิตฺตํ ชื่อว่าสกฺทาคามีมรรคจิต ๆ

อนาคามี พระอริยบุคคลผู้ที่ชื่อว่าอนาคามี ปฏิสนฺธิวเสน อิมํ กามธาคูณ อาคจฺจตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่กลับมาสู่กามธาคูณนี้ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ๆ ตสฺส มคฺโค มรรคของพระอนาคามีนั้น อนาคามีมคฺโค ชื่อว่าอนาคามีมรรค ๆ เตน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ จิตที่ประกอบด้วยอนาคามีมรรคนั้น อนาคามีมคฺคจิตฺตํ ชื่อว่าอนาคามีมรรคจิต ๆ อรฺหา พระอริยบุคคลชื่อว่าพระอรหันต์ อคฺคทกฺขิณฺเวยฺภาเวน ปุชฺชาวิเสสํ อรฺหตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมควรซึ่งการบูชาพิเศษ โดยความเป็นทักษิณฺเวยฺบุคคลผู้เลิศ ๆ อถฺวา อีกอย่างหนึ่ง อรฺหา พระอริยบุคคลชื่อว่าอรหันต์ กิเลสสงฺฆาตา อรโย สํสารจกฺกสฺส วา อธา กิเลสา หตา อนฺนนาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า กำจัดข้าศึก กล่าวคือกิเลส

หรือกำหนดสิ่งสารจักรคือกิเลสได้ ๆ ๑ อีกอย่างหนึ่ง ปาปกรรม รหากาวัต
 อรหา พระอริยบุคคลชื่อว่า พระอรหันต์ เพราะไม่มีความลับในการทำบาป
 อภุจมโก อริยบุคคล คือ พระอริยบุคคลที่ ๘ ๆ ๑ ตสฺส ภาโว ภาวะแห่ง
 พระอรหันต์นั้น อรหตฺตํ ชื่อว่าอรหัตต์ ๆ ๑ เสตํ อธิวณฺํ คำว่า อรหัตต์ นี้เป็นชื่อ
 จตุตถผลสุส แห่งผลที่ ๔ ๆ ๑ ตสฺส อาคมณภูโต มคฺโค มรรคอันเป็นเครื่อง
 มาแห่งอรหัตต์นั้น อรหตฺตมคฺโค ชื่อว่าอรหัตตมรรค ๆ ๑ เตนสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ
 จิตที่ประกอบด้วยอรหัตตมรรคนั้น อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ ชื่อว่า อรหัตตมรรคจิต ฯ

ปิสทุเทน ด้วย ปี ศัพท์ สงฺคณฺหาติ ท่านพระอรุทธาจารย์ย่อมารวบรวม
 นัย ซึ่งนัย จตฺตุนํ แห่งมรรค ๔ จตุสสุสเภทํ ซึ่งแยกออกเป็น ๔,๐๐๐ นัย
 เอเกกสุส มคฺคสุส นยสสุสวเสน คือแต่ละมรรค มี ๑,๐๐๐ นัย สจฺจวิภฺงฺเค
 อาคตํ นัย นัยที่มาในสังขยวิภังค์ สญฺจิสสุสเภทํ แยกเป็น ๖๐,๐๐๐ นัย
 อนกฺวิรตฺตมฺปิ แม้ซึ่งความที่โสดาปัตติมรรค แยกออกเป็นเอนกประการ เญฺจฺจฺจา
 วุตฺตนยน โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง ๆ ๑ ตตฺถ ในคำว่า นยสสุสวเสน นั้น
 นยสสุสปริทีปนา มีวากำหนดแสดงนัยพันหนึ่ง อยํ ดังต่อไปนี้ ๆ ๑
 กถํ อยางไร ๆ ๑ ดาว อันดับแรกว่า ฆานนาเมน โดยชื่อว่าฆาน โสตาปัตติมคฺโค
 โสตาปัตติมรรค ปฏิปทาเภทํ อนามสติวฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงไม่พาดพิงถึง
 ความต่างแห่งปฏิปทา ทุวิธา วิภตฺโต ทรงจำแนกไว้ ๒ อยาง เกวลํ ล้วน ๆ
 สุกฺขญฺโต อปฺปณฺนิหิตฺติ คือ สุกฺขญฺตฺเต อปฺปณฺนิหิตฺเต ปฏิปทาจตุกฺเคน โยเชตฺวา
 ทรงประกอบด้วยปฏิปทา ๔ หมวด ปจฺเจกํ จตฺธา วิภตฺโต แล้วทรงจำแนก
 แต่ละอยางออกเป็น ๔ ปุณฺ อิก อิติ เหวํ รวมความดังวามานี้ ฆานนาเมน
 โดยชื่อว่าฆาน โสตาปัตติมคฺโค ทสฺธา วิภตฺโต ทรงจำแนกโสตาปัตติมรรคไว้
 ๑๐ อยาง มคฺคสตีปฺภูจฺจานสมฺมุปฺปธานอิทฺธิปาทอินฺทฺริยพลโพชฌนฺคสจฺจสมถ
 วิปฺสฺสนาธมฺมกฺขนฺธอายตฺนธาตฺตฺวาหาโรสสุสเวทนาสญฺญาเจตฺตนาจิตฺตนาเมหิปี
 แม้ว่าโดยชื่อว่า มรรค สตีปฺภูจฺจาน สัมมุปฺปธาน อิทธิบาท อินฺทฺริย พละ โพชฌนค์
 ลัจจะ สมถะ วิปฺสฺสนา ธรรมชั้นธํ อายตนะ ธาตฺตฺวาหาโร ผัสสะ เวทนา ลัญฺญา

เจตนา และจิต ตลา ก็เหมือนกัน **ปจฺเจกั ทสทสกาเรหิ วิภตฺโต** คือ ทรงจำแนก แต่ละอย่างออกเป็น ๑๐ ประการ ตลาตลาพุชฺฌณกานั ปุคฺคลानั วเสน ด้วยอำนาจบุคคลผู้ตรัสรู้ โดยอาการนั้น ๆ **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **ฉานวเสน** ว่าด้วยอำนาจฉาน **ทส** มี ๑๐ นัย **มคฺคาทีนั เอกฺกนวิสฺติยา** วเสน ว่าด้วยอำนาจธรรม ๑๙ ประการ มีมรรคเป็นต้น **ทสทส** มีอย่างละ ๑๐ นัย **อิติ** รวมความว่า **วิสฺติยา จานฺเนสุ** ในฐานะ ๒๐ **เทวนยสฺตานิ โหนฺติ** มี ๒๐๐ นัย **ตานิ ๒๐๐** นัยเหล่านั้น **จตุหิ อธิปตีหิ โยเชตฺวา** ประกอบด้วยอธิปตีธรรม ๔ **ปจฺเจกั จตุธา วิภตฺตานิ** แต่ละอย่างจำแนกไว้อย่างละ ๔ **ปนฺ** อีก **อิติ** เວ် รวมความดังกล่าวมานี้ **อธิปตีหิ อมิสฺเสตฺวา** นัยที่ไม่เกี่ยวกับอธิปตีธรรมทั้งหลาย **เทวสฺตานิ** มี ๒๐๐ นัย **อธิปตีหิ มิสฺเสตฺวา** ที่เกี่ยวพันกับอธิปตีธรรมทั้งหลาย **อฏฺฐสฺตานิ** มี ๘๐๐ นัย **อิติ** รวมความว่า **โสตาปตฺติมคฺเค** ในโสตาปตฺติมรรค **นยสฺหสฺสั โหติ** มี ๑,๐๐๐ นัย ๆ **สกทาคามิมคฺคาทีสุปิ** แม้ในสกทาคามิมรรค เป็นต้น **ตลา** ก็เหมือนกัน **นยสฺหสฺสั โหติ** คือ มีอย่างละ ๑,๐๐๐ นัย ๆ **ผลจิตฺตํ ผลจิต วิปากภูตํ จิตฺตํ** คือจิตที่เป็นวิปาก **โสตาปตฺติยา ลหุํ** ที่บุคคล ได้ด้วยการดำเนินถึงกระแสเบื้องต้น **โสตาปตฺติสฺส** วา หรือของบุคคลผู้ดำเนิน ถึงกระแสเบื้องต้น **โสตาปตฺติผลจิตฺตํ** ชื่อว่าโสตาปตฺติผลจิต ๑ **ตํ ผลจิตฺตญฺจ** ผลจิตนั้น ด้วย **อรหตฺตญฺจ** ความเป็นแห่งอรหัตต์ ด้วย **อิติ** เพราะเหตุนั้น **อรหตฺตผลจิตฺตํ** จึงชื่อว่า อรหัตต์ผลจิต ๑

จตุมคฺคปฺปเกเทนาคิ บาทกาลาว่า **จตุมคฺคปฺปเกเทน** เป็นต้น **โยชฺนา** มีวาจาประกอบความ **อิติ** ว่า **อนฺุตฺตรํ อนฺุตฺตรจิตฺตํ โลกฺตฺตรจิตฺตํ** คือ โลกฺตฺตรจิต **อนฺุตฺตรสงฺขาตํ** กล่าวคือชื่อว่าอนฺุตฺตรระ **อตฺตโน อุตฺตริตฺราภาเวน** เพราะไม่มี จิตอื่นยิ่งกว่าตน **อฏฺฐธา มตํ** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ๘ ดวง **เอเว** อย่างนี้ **อิติ** ว่า **โลกฺตฺตรกฺุสลํ โลกฺตฺตรกฺุสลจิตฺตํ จตุมคฺคสงฺขาตํ** กล่าวคือมรรค ๔ **จตุธา** **โหติ** มี ๔ ดวง **สมฺปิโยคเกเทน** โดยประเภทแห่งสัมปิโยค **อฏฺฐจฺกิมคฺคานํ** แห่งมรรคมือองค์ ๘ **จตุพฺพิธานํ** มี ๔ อย่าง **โสตาปตฺติมคฺคาทีนั** คือ มีโสตาปตฺติมรรค

เป็นต้น สลฺยโลชนปฺปหาวเสน ด้วยอำนาจละสังโยชนีได้ เอวํ อย่างนี้ อิติ คือ สกฺกายทฺธิฏฺฐิจิวิกิจฺจนาสีลพฺพตปฺรามาสานํ นิรวเสสฺสปฺปหานํ ละสังกายทฺธิฏฺฐิจิวิกิจฺจนา และสีลฺพตปฺรามาส ได้เด็ดขาด กามราคพฺยาปาทานํ ตนฺนุภาวปาทานํ ทำกามราคะและพยาบาทให้ถึงความเบาบาง เตสเมว นิรวเสสฺสปฺปหานํ ละกามราคะและพยาบาทเหล่านั้นแหละได้เด็ดขาด ฐฺปนฺนุปรากคฺมานุทฺตจฺจวิชฺชานํ อนุวเสสฺสปฺปหานํ ละฐฺปนฺนุปรากะ อฐฺปนฺนุปรากะ มานะ อุทฺธจฺจจะ และอวิชชา ได้เด็ดขาด อินฺทฺริยานํ ภินฺนสามตฺถลิตฺตาย เพราะอินทรียธรรมทั้งหลายมีความสามารถต่างกัน อินฺทฺริยานํ อปาฏฺวปาฏฺวปาฏฺวตฺรปาฏฺวตฺมเกเทน โดยความต่างกันแห่งอินทรียธรรมที่ยัง ไม่แก้กล้า แก้กล้า แก้กล้ากว่า และแก้กล้าที่สุด ปน ส่วน ปากิ โลกุตฺตรวิปากิจิต ตถา ก็เหมือนกัน จตฺตฺธา คือ มี ๔ ดวง ตสฺเสว กุสฺลสฺสผลตฺตฺตา เพราะเป็นผลแห่ง โลกุตฺตรกุสฺลจิตนั้นนั้นแหละ ตทฺนุรูปโต คือ เพราะคล้ายตามโลกุตฺตรกุสฺลจิตนั้น ๆ ปน ก็ กิริยานุตฺตรสฺส อสมฺภวโต เพราะกิริยาจิตฝ่ายโลกุตฺตรระ ไม่เกิดมี ทฺวาทสฺสวิตฺตา น วุตฺตา ท่านอาจารย์ จึงไม่กล่าวโลกุตฺตรจิตนั้นว่า มี ๑๒ ดวง ๆ (ถาม) อิติ ว่า ปน ก็ กสฺมา เพราะเหตุอะไร ตสฺส อสมฺภโว กิริยาจิตฝ่ายโลกุตฺตรระ จึงไม่เกิดมี ๆ ตอบว่า มคฺคสฺส เอกจิตตฺกฺขณิกตฺตฺตา เพราะมรรคจิตเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียว ๆ หิ ก็ ยทิ ถ้า มคฺคจิตตํ มรรคจิต ปุณฺนปฺปฺนํ อุปฺปชฺชชฺชชฺช จะพึงเกิดขึ้นบ่อย ๆ ไชรั ตทา ในกาลนั้น ตสฺส กิริยาภาโว สกฺกา วตฺตํ บัณฑิตก็จะสามารถเรียกมรรคจิตนั้นว่า เป็นกิริยาได้ อรฺหโต อุปฺปตฺตฺติยา เพราะเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ ๆ ตมฺปน แต่่มรรคจิตนั้น อุปฺปชฺชชฺชชฺช จะเกิดขึ้น เสกฺขานํ อเสกฺขานํ วา แก่พระเสขบุคคลทั้งหลาย หรือแก่พระอเสขบุคคลทั้งหลาย กทาจิ ในกาลบางคราว น ก็ห้ามมิได้ ปุณฺน อุปฺปชฺชชฺชชฺช กาทพฺพาภาวโต โดยไม่มีกิจที่จะพึงกระทำ แม้ในความเกิดขึ้นแห่งมรรคจิตนั้นซ้ำอีก อุปลภิตพฺพโต เพราะมรรคจิตนั้น อันท่านผู้บำเพ็ญเพียร จะพึงได้แน่นอน กิเลสสมฺมุจฺเจทกฺวเสเนว ด้วยอำนาจตัดกิเลสได้เด็ดขาดเท่านั้น เอกวารปฺปวตฺเตเนว เตน ตตฺตํกิเลสํมจฺจนฺตมฺปวตฺตฺติยา สาทิตตฺตฺตา จ

และเพราะมรรคจิตนั้น ซึ่งเป็นไปเพียงวาระเดียวเท่านั้น ก็ให้สำเร็จความไม่เป็นไป แห่งกิเลสนั้น ๆ ได้เด็ดขาด **เอกวารปฺปวตฺเตเนว อสนิสฺมฺปาเตน ตฺรฺวาทินิ สฺมุทฺติทฺธฺสนฺสฺส วิย** เปรียบเสมือนอสนิบาตที่ฟาดลงเพียงครั้งเดียวก็ให้สำเร็จ การถอนต้นไม้เป็นต้น ขึ้นได้พร้อมทั้งราก ฉะนั้น **ผลสมาปตฺติยา เอว นิพฺพานารมฺมณฺวเสน ปวตฺตฺนโต** และโดยผลสมาบัตินั้นแล เป็นไปด้วยอำนาจ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ **ทิกฺขุจฺจมฺมุสฺสุวิหฺารตฺถลฺลย** เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **โลกุตฺตรกิริยาจิตฺตํ** กิริยาจิตฝ่ายโลกุตตระ **นตฺถิ** จึงไม่มี สัพฺพลาปิ แม้โดยประการ ทั้งปวง **อิตฺติ** แล ๆ **ทฺวาทสฺสากุสฺสลาณีตฺติอาทิ** คำว่า ทฺวาทสฺสากุสฺสลาณี เป็นต้น **จตฺตฺกฺกมฺมิจิตฺตานิ คณนสงฺคโห** เป็นการรวบรวมจำนวน จิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ **ยถาวุตฺตานิ** ตามที่กล่าวแล้ว ๆ **สงฺคหํ ทสฺเสตฺวา** ท่านพระอรุททททอาจารย์ครั้งแสดงการรวบรวมจิต **ชาติวเสน** ด้วยอำนาจชาติ **เอวํ** ดังพรรณนามาฉะนี้ **ทสฺเสตฺตํ** เพื่อจะแสดงการรวบรวม **ปฺน ภูมिवเสน** ด้วยอำนาจภูมิอีก **จตฺตฺปฺลฺยลาสฺธา กามตฺติอาทิ วุตฺตํ** จึงกล่าวคำว่า จตฺตฺปฺลฺยลาสฺธา กาม **ดั่งนี้เป็นต้น** ฯ

อตุโล มีอธิบายความ **อิตฺติ** ว่า **กาม ภาเว** ในกามภพ **จิตฺตานิ จตฺตฺปฺลฺยลาสฺธา อิริเย** บัณฑิตพึงกล่าวจิตว่ามี ๕๕ ดวง **รูป ภาเว** ในรูปภพ **จิตฺตานิ ปฺลฺณณฺรส อิริเย** พึงกล่าวจิตว่ามี ๑๕ ดวง **อรูเป ภาเว** ในอรูปรภพ **จิตฺตานิ ทฺวาทส อิริเย** พึงกล่าวจิตว่ามี ๑๒ ดวง **ปน** ส่วน **อนุตฺตเร** ในโลกุตตรธรรม **นวิเช ฐมฺมสมฺมุทาเย** คือในหมวดธรรม ๙ ประการ **จิตฺตานิ อฏฺฐธา อิริเย** กเถยฺย บัณฑิตพึงกล่าว คือพึงแสดงจิตว่ามี ๘ ดวง ฯ **เอตฺถ จ** ก็ในกาลานี้ **จิตฺตานิ** จิตทั้งหลาย **กามภวาทิปฺริยาปฺนฺนานิ** ที่นับเนื่องในกามภพเป็นต้น **กามตฺตฺนหาทิสฺยภาเว** โดยภาวะที่มีตัณหาเป็นต้นเป็นอารมณ์ **สกสฺสกฺกฺมิตฺโต อลฺลยตฺถล** **ปวตฺตฺมานานิปิ** แม้จะเป็นไปในภูมิอื่นจากภูมิของตน ๆ บ้าง **กามภวาทิสฺสุ จิตฺตานิ** **จิตฺตานิ** ท่านก็เรียกว่า จิตในกามภพเป็นต้น **ยถา เปรียบเสมือน** **ตฺริจฺฉานคฺโต** **สัตฺว์ตฺริจฺฉาน** **นิพฺพตฺตฺโตปิ** แม้บังเกิด **มนุสฺสตีตฺติยา** **กฺุจฺฉิสฺสุมิ** ในท้องของหญิงมนุษย์

ตริจกานเนสว **สงคยหติ** ท่านก็รวมไว้ในพวกสัตว์ตริจกานนั่นเอง **ตริจกานโยนินยา**
ปரியานนตดา เพราะนับเนื่องในกำเนิดสัตว์ตริจกาน ๆ **กตลจ** **อปரியานนทานิ**
จิตที่ไม่นับเนื่องในภูมิไหน ๆ **นววิธโลกุตตรธรรมสมุเทกเทศภูตานิ** เป็นส่วนหนึ่ง
แห่งหมวดโลกุตตรธรรม ๙ ประการ **อนุตตเร** **จิตตานิติ** **วุตตานิ** ท่านเรียกว่า
จิตในโลกุตตรธรรม รุกเข **สาชาติ** **อาทิสู** **วีย** **ตฺจ** ในประโยคเป็นต้นว่า กิ่งทั้งหลาย
ในต้นไม้ ฉะนั้น ๆ **อลวา** อีกอย่างหนึ่ง **กาเม** **รูเปติ** **จ** **คัพทว่า** **กาเม**
และว่า **รูเป** **นี้** **อตุตฺรปทโลปนินุเทโส** เป็นการแสดงการลบทเบื้องหลัง ๆ
อุปโยคพหุจนวนเสน ด้วยอำนาจเหตุยวิภัตติพหุจนะ คือ **อรูเป** **ภวานิ** ซึ่งจิต
ที่มีในรูปภพ **อารูปปานิ** ชื่อว่าอรูปาวจรจิต **อนุตฺตรานิ** ซึ่งจิตชื่อว่าอนุตฺตรระ
นตฺถิ **เอเตสํ** **อตุตฺรํ** **จิตฺตุนฺติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า **เอตฺถ**
ในกาลานี้ **สมฺพนุโ** **ทฺฏฺฐพฺโพ** **บัณฑิต** พึงเห็นการเชื่อมความ **เอวํ** อย่างนี้ **อิติ** ว่า
อิริเย **บัณฑิต** พึงกล่าว **จิตฺตานิ** **จิตทั้งหลาย** ที่มี **กาเม** ในกามภพ **กามาวจรานิ**
คือ ที่เป็นกามาวจร **จตุปฺลยฺยาสธา** **ว่ามี** ๕๔ **ดวง** **อิริเย** **พึงกล่าว** **จิตฺตานิ**
จิตทั้งหลาย ที่มี **รูเป** ในรูปภพ **รูปาวจรานิ** **คือ** ที่เป็นรูปาวจร **ปฺลยฺยส** **ว่ามี** ๑๕ **ดวง**
อิริเย **พึงกล่าว** **จิตฺตานิ** **จิตทั้งหลาย** ที่มี **อารูปเป** ในรูปภพ **อรูปาวจรานิ** **คือ**
ที่เป็น รูปาวจร **ทฺวาทส** **ว่ามี** ๑๒ **ดวง** **จิตฺตานิ** **อิริเย** **พึงกล่าว** **จิตทั้งหลาย** ที่มี
อนุตฺตเร ในอนุตฺตรธรรม **โลกุตฺตรานิ** **คือ** ที่เป็นโลกุตฺตรระ **อฏฺฐธา** **ว่ามี** ๘ **ดวง** ๆ
ปฺลยฺยิตา **บัณฑิต** ทั้งหมด **วิจกฺขณา** **ผู้มีปัญญา** เห็นประจักษ์ **วิเสเสน** **อดฺธานํ**
จกฺขณสภาวา **คือ** มีสภาวะบอกเนื้อความทั้งหลายโดยพิเศษ **วิจฺชนฺติ** **ย่อมจำแนก**
มานสํ **มนัส** **จิตฺตํ** **คือ** **จิต** **เอกฺกนฺนวุติปฺปเภทํ** **กตฺวา** **แยกประเภท** เป็น ๘๙ **ดวง**
อิตุถํ **ด้วยประการ** ฉะนี้ **ชาติเภทภินฺนจตุกฺกมิกจิตฺตเภทวเสน** **คือ** ด้วยอำนาจ
ประเภท แห่งจิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ ที่ต่างกันโดยความต่างกันแห่งชาติ **ยถาวุตฺเตน**
ตาม ที่กล่าวมาแล้ว ๆ **อลวา** อีกอย่างหนึ่ง **วิจฺชนฺติ** **บัณฑิต** ทั้งหมด **ย่อมจำแนก**
เอกวิสสत् **จิต** ๑๒๑ **ดวง** **เอกุตฺตรวิสาธิกํ** **สत्** **คือ** ๑๐๐ **ยิ่งด้วย** ๒๐ **เกิน** ไป ๑ ๆ

ตั โสตาปตติมคฺคจิตฺตํ จ โสตาปตติมรรคจิตฺตํนั้นด้วย ฌานงฺควเสน
 ปรมชฺชฌานาภิสทิสตฺตา ปรมชฺชฌานํ จ ชื่อว่า เป็นปฐมฌาน เพราะเป็นเสมือนกับ
 ปฐมฌานเป็นต้น ด้วยอำนาจองค์แห่งองค์ฌานนั้นด้วย อิติ เพราะเหตุนั้น
 ปรมชฺชฌานโสตาปตติมคฺคจิตฺตํ จึงชื่อว่าปฐมฌานโสตาปตติมรรคจิต ๑ หิ ความจริง
 จตุตถารปี มคฺคา มรรคทั้ง ๔ ปรมชฺชฌานาภิวหารํ ลกฺขณฺตา ได้การบัญญัติว่า
 ปฐมฌานเป็นต้น ปจฺเจกํ แต่ละอย่าง ปญฺจธา วิภชฺชนฺติ แยกออกเป็น ๕
 ตํตฺตฌานสทิสวิตกฺกาทิงฺคปาตุภาเวน เพราะความปรากฏแห่งองค์มีวิตกเป็นต้น
 อันเหมือนกับฌานนั้น ๆ ปาทกชฺชฌานสมฺมสทิสชฺชฌานปฺคฺคชฺชฌาสเยสุ อลฺยตฺรวเสน
 ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาท ฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว และอัครฌาศัยแห่งบุคคล
 อย่างไม่อย่างหนึ่ง ๆ เตน เพราะเหตุนี้ อาท ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าว
 ฌานงฺคโยคเกเทนาคาทิ ว่า ฌานงฺคโยคเกเทน ดังนี้เป็นต้น ๑ ตตฺถ บรรดา
 ฌานที่เป็นบาทฌานที่พระโยคาวจรพิจารณาแล้ว และอัครฌาศัยแห่งบุคคลนั้น
 ปรมชฺชฌานาภิสฺสํ ยํ ยํ ฌานํ สฺมาปชฺชิตฺวา ตโต ฐฺกฺขาย สงฺขารे สฺมฺมสนฺตสฺส
 เมื่อพระโยคาวจรเข้าฌานใด ๆ บรรดาปฐมฌานเป็นต้น ออกจากฌานนั้นแล้วพิจารณา
 สังขารธรรมทั้งหลายอยู่ ฐฺกฺขฐานคามินิวิปัสสนา ฐฺกฺขฐานคามินิวิปัสสนา ปวตฺตา
 เป็นไป ตํ ตํ ปาทกชฺชฌานํ ฌานนั้น ๆ ชื่อว่า ฌานที่เป็นบาท ฐฺกฺขฐานคามินิวิปัสสนาย
 ปทฺฐฐานภาวโต เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งฐฺกฺขฐานคามินิวิปัสสนา ๑ ยํ ยํ ฌานํ
 สฺมฺมสนฺตสฺส เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาฌานใด ๆ สว ปวตฺตา ฐฺกฺขฐานคามินิวิปัสสนา
 นั้นนั้นแหละ เป็นไป ตํ ตํ สฺมฺมสทิสชฺชฌานํ ฌานนั้น ๆ ชื่อว่า ฌานที่พิจารณาแล้ว ๑
 อฺปฺปนฺนชฺชฌาสโย อัครฌาศัยที่เกิดขึ้น เหว โยคาวจรสฺส แก่พระโยคาวจรอย่างนี้
 อิติ ว่า อโห วต ไฉนหนอ ปญฺจจฺกฺโก มคฺโค มรรคที่ประกอบด้วยองค์ ๕
 ปรมชฺชฌานสทิสฺสํ ที่เหมือนกับปฐมฌาน ภเวยฺย พิงฺมิ เม แก่เรา วา หรือว่า
 จตฺตฺรจฺกาทิเกโท มคฺโค มรรคอันต่างด้วยมรรคมืองค์ ๔ เป็นต้น ทฺตฺติยชฺชฌานาภิสฺสํ
 อลฺยตฺรสทิสฺสํ ที่เหมือนกับทุติยฌานเป็นต้น อย่างไม่อย่างหนึ่ง ภเวยฺย พิงฺมิ
 เม แก่เรา ปฺคฺคชฺชฌาสโย นาม ชื่อว่าอัครฌาศัยแห่งบุคคล ๑ ตตฺถ บรรดา

ฌานที่เป็นบาทเป็นต้น เยน พระโยคาวจรรูปใด **ปรมชฺฌานาทีสุ อญฺญตรํ ฌานํ**
สมาปชฺชิตฺวา เข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาปฐมฌานเป็นต้น **ตโต วุฏฺฐาย**
 ออกจากฌานนั้นแล้ว **ปภินฺนํ กสงฺขาเร สมฺมตฺติตฺวา** พิจารณาภินฺนํกสังฆารธรรม
 ทั้งหลาย **มคฺโค อุปฺปาติโต โหติ** ย่อมให้มรรคเกิดขึ้น **โส มคฺโค** มรรคนั้น
ตสฺส ของพระโยคาวจรรูปนั้น **ปรมชฺฌานาทีตํ ปาทกชฺฌานสทิสํ โหติ** ย่อมเป็น
 เหมือนฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ มีปฐมฌานเป็นต้น ๆ **ปน** ก็ **สเจ** ถ้า **วิปสฺสนาปา**
ทกํ ยงฺกิลฺลิจิ ฌานํ ฌานที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง **นตฺถิ** ไม่มี
ปรมชฺฌานาทีสุ อญฺญตรํ ฌานํ สมฺมตฺติตฺวา พระโยคาวจรพิจารณาฌานอย่างใด
 อย่างหนึ่ง บรรดาปฐมฌานเป็นต้น **เกวลํ** อย่างเดียว **มคฺโค อุปฺปาติโต โหติ**
 ย่อมให้มรรคเกิดขึ้น **ตสฺส โส** มรรคนั้น ของพระโยคาวจรนั้น **สมฺมตฺติชฺฌานสทิสํ**
โหติ ก็เหมือนฌานที่พิจารณาแล้ว ๆ **ปน** ก็ **ยถิ** ถ้า **ยงฺกิลฺลิจิ ฌานํ** **สมาปชฺชิตฺวา**
 พระโยคาวจรเข้าฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง **ตโต อญฺญํ สมฺมตฺติตฺวา** พิจารณาฌานอื่น
 จากฌานนั้น **มคฺโค อุปฺปาติโต โหติ** ย่อมให้มรรคเกิดขึ้น **ตทา** ในกาลนั้น
 มรรคของพระโยคาวจรนั้น **ทฺวีสุ อญฺญตรสทิสํ โหติ** ย่อมเป็นเหมือนฌานที่เป็นบาท
 และฌานที่พิจารณาแล้ว ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง **ปคฺคฺลชฺฌมาสยวเสน** ด้วยอำนาจ
 อัจฉาศัยแห่งบุคคล ๆ **สเจ ปน** ก็ถ้าว่า **ตถาวิโร ปคฺคฺลสฺส อชฺฌมาสโย** อัจฉาศัย
 แห่งบุคคลเช่นนั้น **นตฺถิ** ไม่มี ๆ **เหฎฺฐิมเหฎฺฐิมชฺฌานโต วุฏฺฐาย อุปรูปริชฺฌาน**
ธมฺเม สมฺมตฺติตฺวา อุปฺปาติตมคฺโค มรรคที่พระโยคาวจรออกจากฌานชั้นต่ำ ๆ แล้ว
 พิจารณาฌานธรรมชั้นสูง ๆ ให้เกิดขึ้น **สมฺมตฺติชฺฌานสทิสํ** ย่อมเป็นเหมือนฌาน
 ที่พิจารณาแล้ว **ปาทกชฺฌานมนเปกฺขิตฺวา** ไม่คำนึงถึงฌานที่เป็นบาท **ปน** ส่วน
อุปรูปริชฺฌานโต วุฏฺฐาย เหฎฺฐิมเหฎฺฐิมชฺฌานธมฺเม สมฺมตฺติตฺวา อุปฺปาติตมคฺโค
 มรรคที่พระโยคาวจรออกจากฌานชั้นสูง ๆ แล้วพิจารณาฌานธรรมชั้นต่ำ ๆ ให้เกิดขึ้น
ปาทกชฺฌานสทิสํ โหติ ย่อมเป็นเหมือนฌานที่เป็นบาท **สมฺมตฺติชฺฌานมนเปกฺขิตฺวา**
 ไม่คำนึงถึงฌานที่พิจารณาแล้ว ๆ **หิ** ความจริง **อุปรูปริชฺฌานํ ฌานชั้นสูง ๆ**
พลวตฺรนฺติ ย่อมมีกำลัง **เหฎฺฐิมเหฎฺฐิมชฺฌานโต** กว่าฌานที่ต่ำ ๆ **อิติ** แล ๆ

ปน ส่วน เวทานนียโม การกำหนดเวทนา สัพพตถาปิ แม้ในมรรคทั้งหมด
 ญาณคามินีวิปัสสนานियเมน โหติ ย่อมมีโดยการกำหนดญาณคามินีวิปัสสนา ฯ
สกลชฎมานงฺคณียโม การกำหนดองค์ฌานทั้งสิ้น **สุกฺขวิปัสสกกฺส** ของพระอรหันต์
 สุกฺขวิปัสสกะ ตถา ก็เหมือนกัน คือ ย่อมมีโดยการกำหนดญาณคามินีวิปัสสนา ฯ
หิ จริงอยู่ **เตสํ วเสน นิยมภาวโต** เพราะไม่มีการกำหนดด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาท
 เป็นต้นเหล่านั้น **ตสฺส ปาทกชฎมานาทินิ อภาเวน** โดยที่พระอรหันต์สุกฺขวิปัสสกะ
 นั้น ไม่มีฌานที่เป็นบาทเป็นต้น **ปลฺยจฺจคิโกว มคฺโค** มรรคที่ประกอบด้วยองค์ ๕
 เท่านั้น **วิปัสสนานियเมน โหติ** จึงมี โดยการกำหนดวิปัสสนา ฯ **อปิ** อีกอย่างหนึ่ง
เอตฺถ ในอธิการว่าด้วยการกำหนดองค์ฌานนี้ **อุทฺธโร วิญฺญยสโร** ท่านอาจารย์
 ยกการวินิจฉัยที่เป็นสาระขึ้น **อฏฺฐกถาทิโต** จากปกรณ์มีอรรถกถาเป็นต้น **อํ** ดังนี้
อิติ ว่า สมาปตฺติลาภินปิ ฌานํ ปาทกํ อกฺตฺวา ปกิณฺณกสงฺขารเ สมมตฺติวา
อุปฺปาทิตมคฺโคปิ แม้มรรคที่พระโยคาวจรผู้ปกติได้สมบัติ ไม่กระทำให้
 เป็นบาท พิจารณาปกิณณกสังขารธรรมทั้งหลายแล้ว ให้เกิดขึ้น **ปลฺยจฺจคิโก โหติ**
 ย่อมประกอบด้วยองค์ ๕ **วิปัสสนานियเมน** โดยการกำหนดวิปัสสนาเท่านั้น ฯ
ปน ส่วน **อติปปลฺยโ** ความพิสดารอย่างยิ่ง **เอรฺวาททสฺสนาทิวสฺสปฺวตฺโต** ที่เป็น
 ไปด้วยอำนาจการแสดงเอรฺวาทเป็นต้น **วุตฺตนเยน เวทิตฺตพฺโพ** บัณฑิตพึงทราบ
 ตามนัยที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้แล้ว **อฏฺฐกถาทิสฺสุ** ในคัมภีร์ทั้งหลายมีอรรถกถา
 เป็นต้น ฯ **จ** อนึ่ง **วิตุถารนโย** นัยโดยพิสดาร **สัพพตถาปิ** ในการกำหนดโพชฌงค์
 และองค์มรรคเป็นต้นแม้ทั้งหมด **ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตนเยน คเหตุพฺโพ** บัณฑิต
 พึงคั่นดูตามนัยที่กล่าวไว้ในปกรณ์นั้น ๆ **ยถา เอตฺถ เอว** เหมือนอย่างในองค์ฌานนี้ ฯ
ปน ส่วน **เอตฺถ** ในปกรณ์นี้ **คณฺถภิกฺรฺชานานุคฺคหณฺตลํ** เพื่อจะอนุเคราะห์ชน
 ผู้ฉลาดต่อคัมภีร์ **สงฺเขปกถา อธิปฺเปตา** ข้าพเจ้าจึงประสงค์การกล่าวโดยย่อ ฯ
จ เปรียบเหมือน **รฺูปาวจรํ จิตฺตํ รฺูปาวจรจิต** **ปจฺจมาทิลฺยจฺจวิชฺชฺมานเก** **คยฺหติ**
 ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฌาน ๕ มีปฐมฌานเป็นต้น **ปจฺจชฺชฺมานนฺติอาทินา** **วฺุจฺจติ**
 คือ ท่านเรียกว่า ปฐมฌานเป็นต้น **ยถา ฉนฺได** **อนฺนตฺตรมฺปิ จิตฺตํ** แม้โลกุตตรจิต

ปฐมฆานโสตาปัตติมรรคจิตตนุตติอาทินา คยฺหติ บัณฑิตก็ย่อมกำหนดรู้ตามนัยว่า
ปฐมฆานโสตาปัตติมรรคจิตเป็นต้น ตถา ฉัณฺโณ อปิ แมํ อารุပ္ปี
อรุปาวจรฆาน ปญฺจฆานเน คยฺหติ ท่านก็จัดไว้ในฆานที่ ๕ องคสมตาย
เพราะมีองค์เสมอกัน อุปกุเขกคคตาโยเคน โดยประกอบด้วยอุเบกขาและ
เอกัคคตา ฯ อตุโล อธิบาย อิติ ว่า ปญฺจฆานโวหารํ ลภติ ย่อมได้การเรียกว่า
ปัญจฆาน ฯ

อลว อีกอย่างหนึ่ง โยชนา มีวาจาประกอบความ อิติ ว่า จ ก็ รูปาวจร
จิตต์ อนุตฺตรํ จ รูปาวจรจิตและโลกุตตรจิต ปจฺมาทิสฺซานเนทฺเต คยฺหติ
ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฆาน มีปฐมฆานเป็นต้น ปจฺมฆานกุสลจิตต์
ปฐมฆานโสตาปัตติมรรคจิตตนุตติอาทินา โดยนัยว่า ปฐมฆานกุสลจิต ปฐมฆาน
โสตาปัตติมรรคจิต ดังนี้เป็นต้น ยถา ฉัณฺโณ อปิ แมํ อารุပ္ปี อรุปาวจรจิต
ปญฺจฆานเน คยฺหติ ท่านก็จัดไว้ในฆานที่ ๕ ตถา ฉัณฺโณ ฯ ทิ ความจริง
โยชนา วาจาประกอบความ อยเมว นี้แหละ อัจจริยสุสาปิ อธิปฺเปตาติ ทิสฺสติ
ปรากฏว่า แม้ท่านอาจารย์ก็ประสงค์แล้ว นามรูปปริจฺเจทฺเต อุกฺกเมว ตถา วุตฺตตฺตา
เพราะในคัมภีร์นามรูปปริจฺเจท ท่านกล่าวไว้อย่างนั้นชัดเจนทีเดียว ฯ วุตฺตตฺตา
สมจริงดังที่ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์นามรูปปริจฺเจท อิติ ว่า

จ ก็ รูปาวจรจิตฺตานิ รูปาวจรจิต อนุตฺตรานิ จ และโลกุตตรจิต
คยฺหติ ท่านจัดไว้ ปจฺมาทิสฺซานเนทฺเต ในประเภทแห่งฆานมี
ปฐมฆานเป็นต้น (ฉัณฺโณ) อปิ แมํ อารุပ္ปี อรุปาวจรจิต คยฺหติ
ท่านก็จัดไว้ ปญฺจฆาน ในฆานที่ ๕ (ฉัณฺโณ) ฯ

ตสฺมาติ บทว่า ตสฺมา เป็นต้น อตุโล มีอธิบายความ อิติ ว่า ยสฺมา เพราะ
อนุตฺตรมฺปิ แมํโลกุตตรจิต คยฺหติ ท่านจัดไว้ ปจฺมาทิสฺซานเนทฺเต ในประเภท
แห่งฆาน มีปฐมฆานเป็นต้น รูปาวจรํ วิย เหมือนรูปาวจรจิต จ และ (ยสฺมา เพราะ)
อปิ แมํ อารุပ္ปี อรุปาวจรจิต คยฺหติ ท่านจัดไว้ ปญฺจฆาน ในปัญจฆาน
วา หรือ ยสฺมา เพราะ อนุตฺตรํ จิตต์ โลกุตตรจิต จตฺตาทิสฺสวิรฺนฺติ วุจฺจติ

ท่านกล่าวว่ามี ๔๐ ดวง **เอเกกั ปลยจธา กตฺวา** เพราะแยกแต่ละดวงออกเป็น ๕ ดวง **ฆานงฺคโยคเกเทน** โดยความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฆาน จ และ อปี **มฺเ อารุပ္ปี** อรูปาวจรจิต **คยฺหติ** ท่านจัดไว้ **ปลยจเม** ในฆานที่ ๕ **ปรมาทิสฺฆฆานเกเท** **อนุตฺตรํ จิตฺตํ** รูปาวจรโลกุตฺตรานิ จ วิย เหมือนรูปาวจรจิต และโลกุตฺตรจิตที่ท่านจัดไว้ในประเภทแห่งฆานมีปฐมฆานเป็นต้น ฉะนั้น **ตสฺมา** เหตุนี้ **ปรมาทิกเมเกกั ฆานํ** ฆานแต่ละอย่างมีปฐมฆานเป็นต้น **เอกาทสฺวิํ** จึงมี ๑๑ ดวง **โลกิยํ ทิสฺวิํ** **โลกุตฺตรมฺภูจฺวิธนฺติ** คือ เป็นโลกิยะ ๓ ดวง เป็นโลกุตฺตระ ๘ ดวง **ตุ** ส่วน **อนฺเต ฆานํ** ฆานในที่สุด **เตวีสฺทิสฺวิํ** มี ๒๓ ดวง **ทิสฺวิรูปาวจรทฺวาทสฺวิธารูปาวจโรฆฺจโลกุตฺตรวเสน** คือ รูปาวจรจิต ๓ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง และโลกุตฺตรจิต ๘ ดวง ๑ **ปาทกฺฆฆานาทิวเสน คณนฺวฺทฺธิ** การเพิ่มจำนวนจิต ด้วยอำนาจฆานที่เป็นบาทเป็นต้น **สมฺภวติ** ย่อมมี **กุสลวิปาเกเสว** ในเพราะกุสลจิตและวิบากจิตฝ่ายโลกุตฺตระเท่านั้น **อิติ** เพราะเหตุนี้ **ทสฺเสนฺโต** ท่านพระอนุรุธาจารย์เมื่อจะแสดง **เตสเมว คณนํ** จำนวนกุสลจิตและวิบากจิตที่เป็น **โลกุตฺตระ** เหล่านี้ นั่นแหละ **เอกวีสฺตคณนํ** **องฺคภาเวน** โดยความเป็นองค์แห่งจำนวนจิต ๑๒๑ **สฺตฺตตีสาตีอาทิ** **อาห** จึงกล่าวคำว่า **สฺตฺตตีส** ดังนี้ เป็นต้น ๑

ปรมปริจฺเจทวณฺณนา พรรณนาความปริเฉทที่ ๑

อภิธมฺมตฺถสฺงคหฺวณฺณนํ ในฎีกาอภิธมฺมตฺถสฺงคหะ **อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา** **นาม** ชื่ออภิธมฺมตฺถวิภาวินี **นิฏฺฐิตา** จบแล้ว **อิติ** ด้วยประการฉะนี้ ๑

(จิตมี ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง เพราะเป็นโลกุตฺตรจิตมี ๘ หรือ ๔๐ ดวง คือถ้านับเพียง ๘ ก็ได้จิต ๘๙ ดวง ถ้านับ ๔๐ ก็ได้จิต ๑๒๑ ดวง คือ อกุสลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง และโลกุตฺตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง ๑)

ทั้งที่มีการประกอบแน่นอน และการประกอบไม่แน่นอน ๆ ตตุล ในบรรดาลักษณะ ๔ ประการนั้น ยทิ ถ้า อธิปุเปตา อธิบายเจตสิกธรรม อิติ ว่า เจโตยุดตดา ประกอบกับจิต เอกุปฺปาทมตฺเตเนว ด้วยเหตุเพียงเกิดขึ้นพร้อมกันเท่านั้น ไชริ์ ตทา ในกาลนั้น รูปธมฺมานมฺปิ แม้รูปธรรมทั้งหลาย จิตฺเตน สห อุปฺปชฺชमानานํ ที่เกิดพร้อมกันกับจิต เจโตยุดตดา อาปชฺชชฺชเยย ก็จะต้องพลอยประกอบกับจิตไปด้วย อิติ เพราะฉะนั้น เอกนิโรธคหณํ ท่านจึงใส่ เอกนิโรธ ศัพท์ไว้ด้วย ๆ เวมฺปิ แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ปสฺงฺโก น สกฺกา นิวาเรตุํ ใครๆ ก็ไม่สามารถจะห้ามความพ้องกัน จิตฺตานุปฺปวตฺติโน วิญญตฺตทวยสฺส แห่งวิญญุตฺติรูป ๒ ที่มีปกติเปลี่ยนไปตามจิต ตถา อนึ่ง (ปสฺงฺโก น สกฺกา นิวาเรตุํ) ใคร ๆ ไม่สามารถจะห้ามความพ้องกัน รูปธมฺมานํ แห่งรูปธรรมทั้งหลาย ปุเรตรมฺปฺปชฺชิตฺวา จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขณฺเณ นิรุชฺชฺชमानานมฺปิ แม้ที่เกิดขึ้นก่อนแล้วดับลงในภังคขณะแห่งจิต ปริกฺปฺเปนตฺสฺส แก่บุคคลผู้กำหนดอยู่ อิติ ว่า เอกโต อุปฺปาโท วา นิโรโธ วา เอเตสนฺติ เอกุปฺปาทนิโรธา ธรรมชื่อว่า เอกุปฺปาทนิโรธ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีความเกิดขึ้นหรือดับลงพร้อมกัน (กับจิต) อิติ เพราะเหตุนี้ เอกาลมฺพนคหณํ ท่านจึงใส่ศัพท์ว่า เอกาลมฺพนะ ไว้ด้วย ๆ เย เอวํ ติวริลลฺกฺขณา ธมฺมา เต นิยมโต เอกวตฺตฺถกาเยวาทิ ทสฺสนตฺถํ เพื่อจะแสดงว่า ธรรมทั้งหลายมีลักษณะ ๓ ประการ อย่างนี้ เหล่าใด ธรรมเหล่านั้นก็มีวัตถุที่ตั้งที่เกิดเป็นอันเดียวกัน โดยแน่นอนนั่นเอง เอกวตฺตฺถคหณํ ท่านจึงใส่ศัพท์ว่า เอกวตฺตฺถ ไว้ด้วย อิติ แล ๆ อลฺมตฺติปฺปญฺเจน พอที่ไม่ต้องให้พิสดารมากนัก ๆ

[อธิบายอัญญาสมานาเจตสิก]

กถนฺติ คำว่า กถิ สรุปลสมฺปิโยคาการานํ กเถตุกฺมฺยตาปฺจุจฺจา เป็นคำถาม เพื่อต้องการจะกล่าวอาการแห่งสัมปโยคตามสภาวะ ๆ ผลฺโส สภาวธรรมที่ชื่อว่า ผัสสะ ผุสฺตฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมถูกต้อง (อารมณ์) ๆ สุวายนํ ผัสสเจตสิกนี้ นั่น ผุสฺสนลฺกฺขโณ มีลักษณะถูกต้องอารมณ์ ๆ หิ ความจริง อัย

ผัสสเจตสิกนี้ อรูปบรมโณปิ สมานอ แม้เป็นนามธรรม ผุสนากาเรเนว ปวตตติ ก็เป็นไปโดยอาการถูกต้องอารมณ์นั่นเอง จ และ สา ผุสนากาเรปวตติ ความเป็นไป โดยอาการถูกต้องอารมณ์นั้น อสฺส แห่งผัสสเจตสิกนั้น ทฎฺฐพฺพา บัณทิตพิงเห็น อมฺพิลขาทกาทินิ ปสฺสนุตสฺส ปฺรสฺส เขพฺพุปฺปาทาทิ วิย คล้ายอาการที่คนอื่น มองเห็นคนเคี้ยวกินของเปรี้ยวเป็นต้น ก็เกิดน้ำลายสอเป็นอาทิ ฉะนั้น ๆ เวทนา ธรรมชาติที่ชื่อว่าเวทนา เวทียติ อาลฺมพฺนฺรลํ อญฺภาวตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เสวย คือ กินรสของอารมณ์ ๆ สา เวทนาเจตสิกนั้น เวทียิตลฺกฺขณฺมา มีลักษณะ เสวยอารมณ์ ๆ หิ ความจริง เสสฺสมฺปยุตฺตธฺมฺมา สัมปยุตฺตธรรมที่เหลือทั้งหลาย อารมฺมณฺรสาณฺภูวณิ ปตฺวา ถึงการเสวยรสของอารมณ์แล้ว อญฺภวานฺติ ย่อมเสวยได้ เอกเทสฺมตเตเนว โดยเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น ๆ ปน ส่วน เวทนาว เวทนาเจตสิก เท่านั้น อญฺภวานฺติ ย่อมเสวยได้ เอกัสฺโต โดยทั้งหมด อิสฺสรวตฺยา เพราะเป็น ธรรมชาติมีอิสระ ๆ ตลาหิ จริงอย่างนั้น เอสา เวทนาเจตสิกนั้น วุตฺตา ท่านกล่าวไว้ อิติ ว่า สุโฆชนฺรสาณฺภูวณฺกราชฺา วิย เปรียบเสมือนพระราชารู้เสวย รสสุธาโฆชนิ ฉะนั้น ๆ ปน ก็ วฺกฺขติ ท่านพระอนุรุธาจารย์จักกล่าว เกทฺ ปรฺเภท อสฺสา แห่งเวทนาเจตสิกนั้น สุขาทิวเสน ด้วยอำนาจสุขเวทนาเป็นต้นไว้ สยเมว เองทีเดียว ๆ สลฺยณฺา ธรรมชาติที่ชื่อว่าสัญญา นีลาทิเกทฺอารมฺมณิ สลฺยชานาติ สลฺยณิ กตฺวา ชานาตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า หมายรู้ คือ ทำความหมายรู้แล้วย่อมรู้อารมณ์ ต่างโดยสี่เขียวเป็นต้น ๆ สา สัญญาเจตสิกนั้น สลฺยชานนลฺกฺขณฺมา มีลักษณะหมายรู้อารมณ์ ๆ หิ ความจริง สา สัญญาเจตสิกนั้น อฺุปฺปชฺชฺมานา เมื่อเกิดขึ้น การณฺภูตํ อากาโร คเหตุวฺา อฺุปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น กำหนดอาการอันเป็นเหตุ ปจฺฉา สลฺยชานนสฺส แห่งความหมายรู้ในภายหลัง ทารุอาทิสฺสุ วฑฺฒกฺกืออาทินิ สลฺยลากรณิ วิย เปรียบเหมือนนายช่างไม้เป็นต้น ทำเครื่องหมายไว้ที่ไม่เป็นต้น ฉะนั้น ๆ (โจทนา) ทาม อิติ ว่า ปน ก็ เอตฺ คําทีกล่าวมานี้ ยฺุชฺชติ เหมาะ นิมิตฺตกาโรกาเย แก่สัญญาที่ทำเครื่องหมาย ดาว ก่อน ปน แต่ นิมิตฺตเตน สลฺยชานนฺุตฺติยา สำหรับสัญญาที่หมายรู้ตามด้วย

เครื่องหมาย (ยุชฺชติ) ถ้า จะเหมาะสมได้อย่างไร ฯ (วิสชฺชนา) ตอบ อิติ ว่า
 สามี แม้สัญญาที่หมายรู้ ตามเครื่องหมายนั้น ปราย สญฺญา สญฺชานนสฺส
 นิमितฺตํ อากาโร คเหตุวา อุปฺปชฺชติ ก็เกิดขึ้นกำหนดอาการอันเป็นเครื่องหมาย
 แห่งความรู้ ด้วยสัญญาอื่น ปุณฺ อิก อิติ เพราะเหตุนั้น เอตฺถ ในสัญญาที่
 หมายรู้จำตามเครื่องหมายนี้ น โภจํ อสมฺภโว จึงไม่มีอะไรที่ไม่เหมาะสม ฯ
 เจตนา ธรรมชาติที่ชื่อว่าเจตนา เจตติ อุตฺตนา สมฺปยุตฺตมฺเม อารมฺมณ
 อภิสนฺทหติ สงฺขตภิสงฺขรณ วา พุยาปารมาปชฺชตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 ตั้งใจ คือ ตั้งธรรมอันประกอบด้วยตนไว้มั่นในอารมณ์ หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 มีความชวนชวายในการปรุงแต่งสังขตธรรม ฯ ตถาหิ จริงอย่างนั้น อภิสงฺขรณ
 ปธานตฺตา เพราะเป็นประธานในการปรุงแต่ง อยมเว เจตนาเจตสิกนี้แล
 วิภนฺเตน พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงจำแนก สงฺขารกฺขนฺธํ สังขารชั้นธํ วัตฺวา
 จึงตรัสไว้ อิติ ว่า สงฺขารา สภาวธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าสังขาร สงฺขตมภิสงฺขโรตฺตีติ
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ปรุงแต่สังขตธรรม นิทฺธิฏฺฐา แล้วทรงแสดงไว้ วิภงฺเก
 สุตฺตนฺตภาษนีเย ในสุดตันตภาษนีเย ในคัมภีร์วิภังค์ จกฺขุสมฺผลสฺสชาเจตนาตฺวาทีนา
 ด้วยพระพุทธพจน์ว่า จกฺขุสมฺผลสฺสชาเจตนา ดังนี้ เป็นต้น ฯ สว เจตนาเจตสิกนั้น
 เจตยิตลภฺขณา มีลักษณะตั้งใจ ทฏฺฐพฺพา พึงเห็น อิติ ว่า สกฺิจจปรกฺิจจสาธิกา
 ให้สำเร็จหน้าที่ของตนและหน้าที่ของผู้อื่นได้ เขฏฺฐตฺิสสมหาเวทฺฐกฺีอาทโย วิย
 เปรียบเสมือนหัวหน้าศิษย์และนายช่างใหญ่ เป็นต้น ฉะนั้น ฯ เอกคฺคตาวิตกฺก-
 วิจารณ์ สรูปวิภาวนํ การอธิบาย เอกคฺคตาเจตสิกวิตกเจตสิก วิจารณ์เจตสิก
 และปิตฺติเจตสิก ตามสภาวะ เหฏฺฐา อาคตเมว มาแล้วในข้างต้นนั้นแล ฯ ชีวิต
 ธรรมชาติที่ชื่อว่าชีวิต ชีวนฺติ เตน สมฺปยุตฺตมฺมาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 เป็นเครื่องอยู่แห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ฯ ตเวท ชีวิตนั้นแล อินฺทฺริยํ ชื่อว่า
 เป็นอินทรีย์ สหชาตานุपालเน อธิปจฺโยเคน เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่
 ในการหล่อเลี้ยงสหชาตธรรมทั้งหลาย อิติ เพราะเหตุนั้น ชีวิตินฺทฺริยํ จึง ชื่อว่า
 ชีวิตนทฺริยํ ฯ ตํ ชีวิตินทฺริยํเจตสิกนั้น อนฺุपालนลภฺขณํ มีลักษณะหล่อเลี้ยง

สหชาตธรรม อุปปลาทีนิ อนุपालกั อุกกั วย เสมือนน้ำหล่อเลี้ยงอุบลเป็นต้น
จะนั้น ๆ กรรม การกระทำ กારิ ชื่อว่าการ ๆ มนสมิ การิ การกระทำไว้ในใจ
มนสิกาโร ชื่อว่ามนสิการ ๆ โส มนสิการเจตสิกนั้น เจตโส อารมมณ
สมนุณาหารลกขโณ มีลักษณะห่วงงใจมาในอารมณ์ ฯ

เอเตสั วิตกเจตสิก เจตนาเจตสิก และมนสิการเจตสิก ทั้ง ๓ ประการ
เหล่านี้ วิเสโส มีความแปลกกัน อยู่ ดังนี้ อิติ คือ วิตกุโก วิตกเจตสิก
เต ตตุล ปกฺขิปนุโต วย โหติ ย่อมเป็นเหมือนไม้เข้าซึ่งสหชาตธรรมเหล่านั้น
ไว้ในอารมณ์นั้น สหชาตมฺมานิ อารมมณ อภินิโรปนสภาวะตฺตา เพราะเป็น
สภาวะยกสหชาตธรรมทั้งหลายขึ้นไว้ในอารมณ์ เจตนา เจตนาเจตสิก นิโยเชนตี
ประกอบ ยถารุหะ ฐมฺเมปิ แม้ซึ่งธรรมทั้งหลายตามที่เกิดขึ้นไว้ ตตุล ในอารมณ์
นั้น อตฺตนา อาลุมฺพนคฺคหณฺน โดยการยึดถืออารมณ์ด้วยตน พลนายโก วย
โหติ ย่อมเป็นเหมือนแม่ทัพ จะนั้น มนสิกาโร มนสิการเจตสิก อาชานียานั
ปโยชนกสารถิ วย เปรียบเหมือนนายสารถิผู้คอยควบคุมม้าอาชาไนยทั้งหลาย
เต อารมฺมณากิมุขปฺปโยชนโต เพราะควบคุมสหชาตธรรมเหล่านั้น ให้มุ่งตรง
ต่ออารมณ์ ฯ หิ ความจริง เอตุล ในอธิการว่าด้วยความต่างกันนี้ อจริยานั
อนุสาสนิ มีถ้อยคำเป็นเครื่องพรั่สอนของอาจารย์ทั้งหลาย อยู่ ดังนี้ อิติ ว่า
(บุคคล) บุคคล โอกปฺเปตฺวา ปลงใจ อิติ ว่า เอว วิเสสา อิม ฐมฺมา
ธรรมเหล่านี้ แปลกกันอย่างนี้ ภควติ สทุธา ยด้วยความเชื่อในพระผู้มีพระภาคเจ้า
อิติ ว่า ภควตา พระผู้มีพระภาคเจ้า ปฏฺวิชฺฌิตฺวา ทรงรู้แจ้ง ฐมฺมานั
ตตฺยาลาวสรสลกฺขณั ลักษณะพร้อมทั้งกิจตามเป็นจริงนั้น ๆ แห่งธรรมทั้งหลาย
สภาวะโต ตามสภาวะ เต เต ฐมฺมา วิภตฺตา แล้วจึงทรงจำแนกธรรมเหล่านั้นๆ
ไว้ดังนี้ โยโค กรรมโย พึงทำความพากเพียร เตสั สภาวะสมธิคฺมาย เพื่อรู้
สภาวะแห่งธรรมเหล่านั้น อุกคฺคหณฺนปฺริปฺจุจฺจาทิวเสน ด้วยสามารถแห่งกิจมีการเรียน
และการสอบถามเป็นต้น ปน แต่ น ตตุล ตตุล วิปฺปฏิปฺชฺชุนฺเตหิ สมฺโมโห
อาปฺชฺชิตฺพุโ ไม้พึงปฏิบัติผิด ถึงความงมงายในธรรมเหล่านั้น ๆ ฯ (ผลสุสาทย)

สตฺต เจตสิก) เจตสิกกรรม ๗ ประการมีผัสสเจตสิกเป็นต้น เหล่าใด สาธารณา
 เกิดมีทั่วไป สพฺพเพสมฺปิ เอกุณฺนวุตฺติจฺตฺตํ แก่จิต ๘๙ ดวงแม้ทั้งหมด เตสุ
 อุปฺปชฺชนโต เพราะเกิดขึ้นในจิต เหล่านั้น นิยมโต โดยแน่นอน อิติ เพราะ
 เหตุนั้น สพฺพจิตฺตสาธารณา นาม เจตสิกกรรม ๗ ประการเหล่านี้ จึงชื่อว่า
 สัพฺพจิตฺตสาธารณเจตสิก ฯ

อริมุจฺจนํ ความน้อมใจเชื่อมั่น อริโมกฺโข ชื่อว่าอริโมกข์ ฯ หิ ความจริง
 โส อริโมกข์เจตสิกนั้น สนฺนิฏฺฏานลกฺขโณ มีลักษณะความตกลงใจ อินฺทฺชฺโณ
 วย ทฺฐจฺจฺพฺโพ พึงเห็นว่าเปรียบเสมือนเสาเขื่อน อารมฺมเณ นิจฺจลภาเวน
 เพราะเป็นสภาวะไม่หวั่นไหวในอารมณ์ ฯ ภาโว ภาวะ กมฺมํ วา หรือการงาน
 วิจารณ์ ของคนทั้งหลายผู้แก่กล้า วิจารณ์ ชื่อว่าวิจารณ์ วา หรือว่า อิริยิตฺตํ
 ธรรมชาติใด อันบุคคลพึงดำเนินไป ปวตฺเตตฺตํ คือ พึงให้เป็นไป วิธินา
 ตามวิธีการ อิติ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น วิจารณ์ ชื่อว่าวิจารณ์ อุตฺตสาโห ได้แก่
 ความอุตสาหะ ฯ โส ความอุตสาหะนั้น สหชาตํ อุปฺตมฺภนลกฺขโณ
 มีลักษณะช่วยสนับสนุนสหชาตธรรมทั้งหลาย ฯ หิ ความจริง วิจารณ์
 ด้วยอำนาจวิจารณ์เจตสิก เตสํ โอลีนวุตฺติตา น โหติ สหชาตธรรมเหล่านี้
 ย่อมไม่มีความเป็นไปย่อหย่อนเลย ฯ เหวญจ กตฺวา ก็เพราะอธิบายความ
 ดังกล่าวมาอย่างนี้ อิมสฺส วิจารณ์เจตสิกนี้ วิตฺกกาทีหิ วิเสโส สฺปากโณ โหติ
 จึงมีความต่างกับเจตสิกกรรมทั้งหลายมีวิตกเจตสิกเป็นต้น ปฺรากฺกฺชฺตฺตฺตํ
 จฺนฺทํ ความพอใจ จฺนฺโท ชื่อว่าฉันทะ อามฺพเนนาตฺถิกตา คือความต้องการ
 อารมณ์ ฯ โส ฉันทเจตสิกนั้น กตฺตฺกมฺยตาลกฺขโณ มีลักษณะต้องการจะทำ ฯ
 ตถาหิ จริงอย่างนั้น เอส ฉันทเจตสิกนี้ วุจฺจติ ท่านอาจารย์กล่าว อิติ ว่า
 อารมฺมณคฺคฺหเณ เจตโส หตฺถลปฺสารถฺนํ วย ในเวลาที่จิตรับอารมณ์ คล้ายจะ
 ยื่นมือออกไป ฉะนั้น ฯ จ อนึ่ง ทานวุตฺตฺวิสฺสชฺชนวเสน ปวตฺตกาเลปิ
 แม้ในเวลาที่ฉันทเจตสิกนั้นเป็นไปด้วยอำนาจสะพานวัตถุ เอส ฉันทเจตสิกนี้
 วิสฺสชฺชิตฺตฺตฺตํ เตน อตฺถิกโว ก็มีความต้องการด้วยทานวัตถุที่จะพึงสละนั้น

นั้นแหละ **ขิปิตพพอุสูน คหณ อตฺถิโก อิสฺสาโส วีย** เปรียบเสมือนนายขมังธนู มีความต้องการในการหิบลูกธนูที่จะพุ่งยิงไป ฉะนั้น ๆ (**เย เจตสิก**) เจตสิกกรรม ๖ ประการเหล่านี้ **กิญฺณา** เกลื่อนกล่นแล้ว **วิปฺปกิญฺณา** คือเรียรายแล้ว **ปกาเรน** โดยประการทั่วไป **โสภณฺสุ** ในโสภณจิต (๕๙ ดวง หรือ ๙๑ ดวง) ทั้งหลาย **ตทิตเรสุ จ** และในอโสภณจิต (๓๐ ดวง) ทั้งหลาย อื่นจากโสภณจิตนั้น **อิตติ** เพราะเหตุนั้น (**เต เจตสิก**) เจตสิกกรรม ๖ ประการเหล่านั้น **ปภิญฺณา** จึงชื่อว่าปภิญญกเจตสิก ๆ

อิตเร จิตตูปบาทที่เป็นอโสภณทั้งหลายนอกนี้ **อญฺเณ นาม** ชื่อว่าอื่น **โสภณาเปกฺขาย** เพราะเพ่งถึงจิตตูปบาทที่เป็นโสภณ (๕๙ ดวง หรือ ๙๑ ดวง) **จ** และ **โสภณา** จิตตูปบาทที่เป็นโสภณทั้งหลาย **อญฺเณ นาม** ชื่อว่าอื่น **อิตราเปกฺขาย** เพราะเพ่งถึงจิตตูปบาทที่เป็นอโสภณ (๓๐ ดวง) นอกนี้ ๆ (**เย เทรส เจตสิก**) เจตสิกกรรม ๑๓ ประการเหล่านี้ **สมานา** มีทั่วไป **เตสํ** แก้อโสภณจิตตูปบาทที่ชื่อว่าอื่น และโสภณจิตตูปบาทที่ชื่อว่าอื่นทั้งหลายเหล่านั้น **น อุทฺธจฺจาทิสฺสฺสวาทโย วีย อุกฺสลาทิสฺสวาทเยว** จะมีสภาวะเป็นอกุศลเจตสิกกรรม เป็นต้นล้วน ๆ เหมือนอย่างอกุศลเจตสิกกรรม มีอุทฺธจเจตสิก เป็นต้น และ **โสภณเจตสิกกรรม** มีสัทธาเจตสิก เป็นต้น ก็หาไม่ได้ **อิตติ** เพราะเหตุนั้น (**เต เทรส เจตสิก**) เจตสิกกรรม ๑๓ ประการเหล่านั้น **อญฺญสมานา** จึงชื่อว่า อัญญสมานา เจตสิก ๆ (**อนฺนุทฺเทน**) ท่านพระอนุรุธาจารย์ **สพฺพจิตฺตสาธาณวเสน จ ปภิญฺณกวเสน จ โสภณฺตรสภาวเ เทรส ฐมฺเม อุทฺทิสิตฺวา** ครั้นยกเจตสิกกรรม ๑๓ ประการ คือ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก (๗ ประการ) และ คือ ปภิญญกเจตสิกกรรม (๖ ประการ) ซึ่งมีสภาวะเป็นโสภณเจตสิกกรรม และเป็นอโสภณเจตสิกกรรมนอกนี้ ขึ้นแสดง **เอวํ ตาว** ดังพรรณนามา อย่างนี้ก่อนแล้ว **อิทานิ** บัดนี้ **อกุสฺลฐมฺมปริยาปนฺเน ปจฺมํ ตโต โสภณฐมฺมปริยาปนฺเน จ ทสฺเสตฺถุ** หวังจะแสดงเจตสิกกรรมทั้งหลายที่นับเนื่องกับอกุศลกรรมก่อน และต่อแต่นั้น แสดงเจตสิกกรรมทั้งหลายที่นับเนื่องกับโสภณกรรม **เหฏฺฐา จิตฺตวิภาเค**

นิทฤทธิฐานุกุเมน ตามลำดับเนื้อความที่ยกขึ้นแสดงไว้ ในการจำแนกจิต ข้างต้น
โมโหติอาทิ วุตต์ จึงกล่าวคำว่า โมโห ดังนี้เป็นต้น ฯ

ปน ก็ อเหตุเก ในอเหตุกจิต (๑๘ ดวง) อาเวณิกธมา นตฺถิ ไม่มี
เจตสิกธรรมแยกไว้แผนกหนึ่ง อิติ เพราะเหตุนี้ น เต วิสุํ วุตฺตา
ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงมิได้กล่าวแยกอเหตุกเจตสิกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นไว้ ฯ
อารมฺมเณ มุยฺหติ สภาวธรรมใด ย่อมลุ่มหลงในอารมณ์ อิติ เพราะเหตุนี้
โมโห สภาวธรรมนั้นชื่อว่าโมหะ อญฺญาณํ ได้แก่ ความไม่รู้ ฯ โส โมหเจตสิกนั้น
อารมฺมณสภาวะจฺนาทนลกฺขโณ มีลักษณะปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์ ฯ หิ ความจริง
เอส โมหเจตสิกนี้ อารมฺมณคฺคหณวสฺปวตฺตปิ แม้ที่เป็นไป ด้วยอำนาจ
ความรับอารมณ์ ปวตฺตติ ก็ย่อมเป็นไป ตสฺส ยถาสภาวปฏิจฺจาทนากาเรเนว
โดยอาการที่ปกปิดความเป็นจริงแห่งอารมณ์นั้นนั่นเอง ฯ ปุคฺคโล ฐมฺมสมฺมุโห วา
บุคคล หรือหมู่ธรรม อหิริโก ชื่อว่าอหิริกะ น หิริยติ น ลชฺชียตีติ เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมไม่ละอาย คือย่อมไม่กระดากอาย ฯ อหิริกสฺส ภาโว
ภาวะแห่งบุคคลหรือหมู่ธรรมที่ไม่ละอาย อหิริกํ ชื่อว่าอหิริกะ ตเทว
อหิริกะนั้นนั่นเอง อหิริกํ เป็นอหิริกะ ฯ น โอนตฺตปฺปติ ธรรมชาติใด ย่อมไม่
สะดุ้งกลัว อิติ เพราะเหตุนี้ อโนตฺตปฺปํ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าอนอตตปปะ ฯ
ตตฺถล บรรดาอหิริกเจตสิกและอนอตตปเจตสิกทั้ง ๒ ประการนั้น อหิริกํ
อหิริกเจตสิก กายทฺวจฺจริตาทีโต อชฺคฺจฺจนลกฺขณํ มีลักษณะไม่รังเกียจทฺวจฺจริต
มีกายทฺวจฺจริตเป็นต้น คฺกุลโต ความสุกโร วีย เปรียบเสมือนสุกรบ้านไม่รังเกียจคฺกุล
ฉะนั้น ฯ อโนตฺตปฺปํ อโนตตปเจตสิก ตโต อนุตฺตาสลกฺขณํ มีลักษณะไม่สะดุ้ง
กลัวทฺวจฺจริตมีกายทฺวจฺจริตเป็นต้นนั้น อคฺคิโต สลโก วีย เปรียบเสมือนแมลงเม่า
ไม่เกรงกลัวไฟ ฉะนั้น ฯ เตน เพราะเหตุนี้ โปราณา พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย
อาหุ จึงกล่าวไว้ อิติ ว่า

อหิริโก คนไม่มีความละอาย (คนมีอหิริกเจตสิก) ชฺคฺจฺจติ น ปาปา
ย่อมไม่รังเกียจบาป คฺกุลาว สุกโร เปรียบเสมือนสุกรบ้านไม่รังเกียจคฺกุล

ฉะนั้น **อินตตปิ** คนไม่มีความสะดุ้งกลัว (คนมีอินตตปปเจตสิก)
น ภายติ (ปาปา) ย่อมไม่สะดุ้งกลัวบาป **สลโก วยิ ปาวกา** เปรียบ
 เสมือนแมลงเม่าไม่เกรงกลัวไฟ ฉะนั้น ฯ

อุทฺตสฺส ภาโว ภาวะแห่งจิตหรือบุคคลที่ฟุ้งซ่าน **อุทฺตจฺจํ** ชื่อว่าอุทฺตจฺจํ ฯ
 ตํ **อุทฺตจฺจเจตสิกนํ จิตฺตสฺส อวุปสมลกฺขณํ** มีลักษณะที่จิตไม่สงบระงับ
ปาสานาภิฆาตสมุทฺตทกฺขณํ วยิ เปรียบเหมือนผงฐูลีที่ฟุ้งขึ้น เพราะถูกแผ่นหินทุ้ม
 ฉะนั้น ฯ **โลโก** สภาวะที่ชื่อว่าโลกะ **ลฺพุกฺคิตฺติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ละโมบ ฯ
โส โลกเจตสิกนํ **อารมฺมเณ อภิสงฺคลกฺขโณ** มีลักษณะติดแน่นในอารมณ์
มกฺกฺกฺวาเลโป วยิ เปรียบเสมือนลึงติดตัง ฉะนั้น ฯ **เอเตสํ** จันทเจตสิกและ
 โลกเจตสิกทั้ง ๒ ประการเหล่านี้ **วิเสโส** มีความแปลกกัน **อัยํ** ดังนี้ **อิตฺติ** คือ
จิตฺตสฺส อาลมฺพิตฺตฺกามตามตฺตํ ลักษณะเพียงความที่จิตต้องการจะหวังอารมณ์ไว้
ฉนฺนุโท ชื่อว่า ฉันทะ **ตตฺถ อภิกิञฺชณํ** ความติดแน่นในอารมณ์นั้น **โลโก** ชื่อว่า
 โลกะ ฯ **ทิกฺขุจิ** ทิกฺขุจิเจตสิก **มิจฺฉานิกิเวสลกฺขณา** มีลักษณะยึดมั่นผิดอย่างยิ่ง
อิตฺติ ว่า **อิทฺเทว สจฺจํ โมฆมณฺยณํ** คำนี้เท่านั้นจริง คำอื่นเปล่า ดังนี้ ฯ **หิ** จริงอยู่
เอเตสํ ญาณและทิกฺขุจิเจตสิกทั้ง ๒ ประการเหล่านี้ **วิเสโส** มีความแปลกกัน
อัยํ ดังนี้ **อิตฺติ** คือ **ญาณํ ญาณ อารมฺมณํ ยถาสภาวโต ชานาติ** ย่อมรู้อารมณ์
 ตามสภาวะที่เป็นจริง **ทิกฺขุจิ** ทิกฺขุจิเจตสิก **ยถาสภาวํ วิชฺหิตฺวา อยาลาวโต**
คณฺหาติ ละสภาวะตามที่เป็นจริง ย่อมยึด (อารมณ์) โดยความไม่เป็นจริง ฯ
มานโน สภาวะที่ชื่อว่ามานะ **เสยฺโยหฺมสมฺมิตฺตาทินา มณฺยณฺติตฺติ** เพราะอรรถ
 วิเคราะห์ว่า ย่อมสำคัญซึ่งตนโดยอาการเป็นต้นว่า เราเป็นผู้ประเสริฐกว่า ดังนี้ ฯ
โส มานเจตสิกนํ **อุนฺนตฺลิกฺขโณ** มีลักษณะพองตัว ฯ **ตถาหิ** จริงอย่างนั้น
เอส มานเจตสิกนํ **เกตุกฺมฺยตาปจฺจุปฺภูจฺจาโน วุตฺโต** ท่านกล่าวว่า มีความประสงค์
 จะทำตัวให้เหมือนธงเป็นอาการปรากฏเฉพาะ ฯ **โทโส** สภาวะที่ชื่อว่าโทสะ **ทฺตฺสฺสตีติ**
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ประทุษร้าย ฯ **โส** โทสเจตสิกนํ **ฉนฺนุทิกฺกลกฺขโณ**
 มีลักษณะดุร้าย **ปหฺตาสีโว** วยิ คล้ายยอสรพิษที่ถูกตี ฉะนั้น ฯ **อิสฺสา** ธรรมชาติ

ที่ชื่อว่าอิสสา **อิสสตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ริษยา ฯ **สา** อิสสาเจตสิกนั้น **ปรสมฺปตฺติอุสฺสฺยนลกฺขณฺมา** มีลักษณะริษยาสมบัติของผู้อื่น ฯ **มจฺเจรสฺส** ภาโว ภาวะแห่งบุคคลผู้ตระหนี่ **มจฺจฺริยํ** ชื่อว่ามัจจริยะ ฯ **วา** อีกอย่างหนึ่ง **มา** **อิทฺถ** **อจฺจฺริยํ** **อญฺเณสํ** **โหตุ** **มยฺหเมว** **โหตุติ** **ปวตฺตํ** (**ธมฺมชาตํ**) **ธรรมชาต** (ความคิด) ที่เป็นไปว่า ขอความอัศจรรย์นี้ จงอย่ามีแก่ชนเหล่าอื่น จงมีแก่เราเท่านั้น ดังนี้ **มจฺจฺริยํ** ชื่อว่ามัจจริยะ ฯ **ตํ** มัจจริยะเจตสิกนั้น **อตฺตสมฺปตฺตินิคฺคฺยฺहनลกฺขณํ** มีลักษณะซ่อนสมบัติของตนไว้ ฯ **กุกฺกตํ** กรรมชื่อว่ากุกกตะ **กุกฺกิตํ** **กตฺนฺติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า กรรมที่น่าเกลียดอันบุคคลกระทำแล้ว **กตาคตํ** **ทฺวจฺริตฺตฺสุจฺริตํ** ได้แก่ **ทฺวจฺริต** อันตนกระทำแล้วและ**สุจฺริต** อันตนมิได้กระทำไว้ ฯ **ทิ** ความจริง (**ชฺนา**) ชนทั้งหลาย **โวหฺรฺนฺติ** ย่อมเรียก **อกตฺมฺปิ** กรรมแม้ที่มีได้กระทำไว้ **กุกฺกตฺนฺติ** ว่า เป็นกุกกตกรรม **ยํ** **มยา** **อกตํ** **ตํ** **กุกฺกตฺนฺติ** (**โวหฺรฺนฺติ**) คือ กล่าวว่ กรรมที่เรามิได้กระทำไว้ ชื่อว่ากุกกตกรรม ฯ **ปน** แต่ **อิธ** ในอธิการแห่ง อกุศลเจตสิกนี้ **วิปฺปฏิสฺสารจิตฺตฺตฺปปาโท** จิตฺตฺตฺปปาทที่เดือดร้อน **กตาคตํ** **อารพฺก** **อุปฺปนฺโน** ซึ่งเกิดขึ้นปรารถนา**ทฺวจฺริต** อันตนกระทำแล้ว และ**สุจฺริต** อันตนมิได้กระทำไว้ **กุกฺกตํ** ชื่อว่ากุกกตะ ฯ **ตฺสฺส** **ภาโว** ภาวะแห่งกุกกตะนั้น **กุกฺกจฺจํ** ชื่อว่ากุกกจจะ ฯ **ตํ** **กุกฺกจฺจ**เจตสิกนั้น **กตาคตฺทฺวจฺริตฺตฺสุจฺริตฺตฺนุโสจลฺกฺขณํ** มีลักษณะเศร้าโศก เหนือ ฯ ถึง**ทฺวจฺริต** อันตนกระทำแล้ว และ**สุจฺริต** อันตนมิได้กระทำไว้ ฯ **ถินํ** ความท้อแท้ **ถินํ** ชื่อว่าถินะ ฯ **อนุสฺสาหนาวสํทฺทวเสน** **สํหตฺภาโว** ความที่จิต ถูกอำนาจความไม่อาจหาญและความท้อแท้ขจัดแล้ว **ถินํ** ชื่อว่าถินะ ฯ **มิทฺฐนํ** ความชบเซา **มิทฺฐํ** ชื่อว่ามิทฐะ **วิคตฺสามตฺถฺยิตา** ได้แก่ ความที่จิตปราศจาก ความสามารถ ฯ **เอเตสํ** ถินเจตสิกและมิทฐเจตสิกทั้ง ๒ ประการเหล่านี้ **วิเสโส** มีความแปลกกัน **อโย** ดังนี้ **อิตฺติ** คือ **ตตฺถ** บรรดาถินเจตสิกและมิทฐเจตสิก เหล่านี้ **ถินํ** ถินเจตสิก **จิตฺตฺตฺสฺส** **อกมฺมุญฺญตฺตาลกฺขณํ** มีลักษณะคือความที่จิต ไม่ควรแก่การงาน **มิทฺฐํ** มิทฐเจตสิก **เวทนาทิกฺขนฺตฺตฺยสฺส** (**อกมฺมุญฺญตฺตาลกฺขณํ**) มีลักษณะคือความที่ชั้นที่ ๓ มีเวทนาชั้นเป็นต้น ไม่ควรแก่การงาน ฯ **ตถาหิ**

นิทุเทโส สมจริงดังนิเทศ อิมส์ แห่งถิ่นเจตสิกและมิทธเจตสิกทั้ง ๒ ประการ เหล่านี้ ปวตฺโต ที่เป็นไป ปาลิย์ ในพระบาลี ตตฺถ กตมํ ถีนํ ยา จิตฺตสฺส อกฺลฺยตาอภฺมมฺภฺยตา ตตฺถ กตมํ มิทฺธํ ยา กายสฺส อกฺลฺยตาอภฺมมฺภฺยตา- ติอาทินา โดยนัยมีอาทิว่า บรรดาถีนะและมิทธะทั้ง ๒ ประการเหล่านั้น ถีนะ เป็นโจน คือความที่จิตไม่คล่อง ไม่ควรแก่การงาน ชื่อว่าถีนะ บรรดาถีนะและ มิทธะทั้ง ๒ ประการเหล่านั้น มิทธะ เป็นโจน คือความที่กายไม่สะดวก ไม่ควร แก่การงาน ชื่อว่ามิทธะ ฯ (โจทนา) ถาม อิติ ว่า จ ก็ กายสฺสชาติ วจนโต เพราะพระพุทฺธพจน์ว่า กายสฺส ดังนี้ รูปกายสฺสชาติ อภฺมมฺภฺยตา แม้ความที่ รูปกายไม่ควรแก่การงาน มิทฺธํ ก็ชื่อว่ามีทฺธะ อิติ เพราะเหตุนั้น ตสฺส รูปภาโวปิ แม้ความที่มีทฺธะนั้นเป็นรูป อาปชฺชติ จึงจะถูก มีไช้หรือ ฯ (วิสชฺชนา) ตอบว่า นापชฺชติ ไม่ถูก ตตฺถ ตตฺถ อจฺริเยหิ อาเนตฺตการณวเสเนวสฺส ปฏิกฺขิตฺตตฺตา เพราะความที่มีทฺธะเป็นรูปนั้น ถูกอาจารย์ทั้งหลายคัดค้านแล้วในปกรณํนั้น ฯ ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่ท่านนำมาอ้างแล้วนั้นแล ฯ ตถาหิ จริงโยยํนั้น อจฺริยา ท่านอาจารย์ทั้งหลาย วิตุลาเรนฺติ บรรยาย เตสํ วาทนิกุเขปปุพฺพกํ คำที่ยก วาทะของท่านที่กล่าวว่ามิทธะเป็นรูปเหล่านั้นตั้งขึ้นเป็นประธานไว้ อฏฺฐกถาทีสุ ในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น พหุสา มากมาย มิทฺธวาทิมตฺตปฏิกฺขเปตฺถํ เพื่อจะ คัดค้านมติของมิทธวาทีบุคคล ฯ ปน แต่ เอตฺถ (มิทฺธกถนาธิกारे) ในอธิการว่า ด้วยเรื่องมิทธะนี้ สงฺคโห มีการรวบรวมถ้อยคำที่จะพึงขยายให้พิสดารไว้ อยํ ดังต่อไปนี้ อิติ ว่า

เกจิ บุคคลบางพวก วทฺนฺติ กล่าว มิทฺธมฺปิ รูปนฺติ ว่า แม้มิทธะ ก็เป็นรูป ดังนี้ ตํ คำนั้น น ยุชฺชติ ย่อมไม่ถูก ปหาตพฺเพสุ (อภฺสส ฐมฺเมสุ) วุตฺตตฺตา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมิทธะนั้นไว้ใน หมวดอกุศลธรรมที่พึงละ กามฉนฺทาทโย วีย เหมือนกับนิวรรณ์ธรรม ทั้งหลายมีกามฉนฺทนิวรรณ์เป็นต้น ฉะนั้น ฯ

หิ ความจริง เอตํ มิตฺถะนึ อุกฺขาตํ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
 ปหาตพฺเพสุ นีวรณฺesu ในหมวดนิวรรณ์ธรรมที่ฟังละ ตฺ ส่วน รูปํ รูป
 น อุกฺขาตํ พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้ ว่า ปหาตพฺพํ ทสฺสนาทินา
 อันโสดาปัตติมรรคเป็นต้นจะฟังละ ฯ

รูปสฺส ปเหยยภาวเลโสปี แม้ข้ออ้างที่ว่า รูปเป็นธรรมชาติ
 ที่ฟังละ ทิสฺสติ ปรากฺกฺขอยู่ ยตฺถ ในพระบาลีใด น ตฺยหํ ภิกฺขเว
 รูปํ ชฺหเถตฺตฺนติ ปาโรโต เพราะพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่
 ของพวกเธอ พวกเธอจงละรูปนั้นเสีย ดังนี้เป็นต้น ฯ

ตตฺถ ในพระบาลีนั้น ปกาสิตา พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรง
 ประกาศ ตพฺพิสยจฺจนฺทรากหานิ ถึงการละฉันทราคะ ซึ่งมีรูปนั้น
 เป็นอารมณ์ วุตฺตตฺถหิ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ตรัสไว้ ตตฺถ ในพระบาลีนั้น อิติ ว่า โย จฺนฺทรากกฺเขโปติ อาทิกํ
 การละฉันทราคะใด ดังนี้เป็นต้น ฯ

เจ หากว่า (มิตฺฐวาที) มิตฺฐวาทีบุคคล (วเหยย) ฟังกล่าว
 อิติ ว่า รูปารูปेषฺสุ มิตฺฐุเธสุ อรูปํ บรรดามิตฺถะที่เป็นรูปและเป็นนาม
 มิตฺถะที่เป็นนาม เทสิตํ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้แล้ว ตตฺถ
 ในพระบาลีนั้น ดังนี้ไซ้ร้ ตํ คำนั้น นตฺถิ ก็ไม่มี ตตฺถ อวิเสเสน
 ปาโรโต เพราะในพระบาลีนั้น ตรัสมิตฺถะไว้โดยไม่แปลกกัน ฯ

หิ ความจริง ยํ มิตฺฐํ รูปนฺติ จินฺตติตํ ตมฺปิ แม้มิตฺถะที่พวก
 มิตฺฐวาทีบุคคลพากันคิดว่าเป็นรูป สกฺกา บัณฺฑิตก็สามารด อนุมาตุ
 จะอนุมาณได้ว่า นีวรณํ เป็นนิวรรณ์ มิตฺฐภาวโต เพราะมิตฺถะที่พวก
 มิตฺฐวาทีบุคคลพากันคิดว่าเป็นรูป เป็นมิตฺถะ อิตฺริ วิย เหมือนกับ
 มิตฺถะที่เป็นนามนอกนี้ ฯ

จ ก็ สมฺปโยคาภิธานา เพราะตรัสถึงสัมปโยค (แห่งมิตฺถะ)
 นิจฺจโย จึงแน่ใจได้ว่า น ตํ รูปนฺติ มิตฺถะนั้นไม่ใช่รูป หิ ความจริง

(ภควตา) พระผู้มีพระภาคเจ้า ปวฺจจติ ตรัส สมฺปโยโค สัมปโยค
อรุปีนํ ขนฺธานํ แห่งอรุปชั้นธ์ (นามชั้นธ์) ทั้งหลาย (เท่านั้น) ฯ

ตถา อนึ่ง อารุเป สมฺปปฺตติปารโต เพราะตรัสไว้ว่า มิทระ
เกิดร่วมในอรุปธรรม (นามธรรม) รูปตา มิทระที่เป็นรูป นตฺถิ จึงไม่มี
ตุ ส่วน นิทฺทา ความหลับ ขีณาสวานํ แห่งพระขีณาสพทั้งหลาย
ลียา พึงมีได้ กายเคลณฺณโต เพราะความอ่อนเพลียแห่งร่างกาย ฯ

สทฺธา ธรรมชาติที่ชื่อว่า สัทธา สทฺทฺหตฺติติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เชื่อ
พฺุทฺธาที่สุ ปสาโท คือ เลื่อมใสในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ฯ สทา สัทธา-
เจตสิกนั้น สมฺปยุตฺตานํ ปสาทฺนลกฺขณา มีลักษณะทำสัมปยุตฺตธรรมทั้งหลาย
ให้ผ่องใส อุกฺกปฺปสาทกมฺมิ วีย เปรียบเสมือนแก้วมณีทำน้ำให้ใส ฉะนั้น ฯ
สรณํ ความระลึกได้ สติ ชื่อว่าสติ อสมฺโมโส ได้แก่ ความไม่หลงลืม ฯ
สทา สติเจตสิกนั้น สมฺปยุตฺตานํ สารณฺลกฺขณา มีลักษณะยังสัมปยุตฺตธรรม
ทั้งหลายให้เด่นไป ฯ หิริ ธรรมชาติที่ชื่อว่าหิริ หิริยติ กายทฺวจริตาที่หิ ชิคฺคุจฺจตฺติติ
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ละอาย คือ รังเกียจทฺวจริต ๓ มีกายทฺวจริตเป็นต้น ฯ
สทา หิริเจตสิกนั้น ปาปโต ชิคฺคุจฺจนลกฺขณา มีลักษณะรังเกียจบาป ฯ โอตฺตปฺป
ธรรมชาติที่ชื่อว่าโอดตฺปปะ โอตฺตปฺปตฺติติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เกรงกลัว (บาป) ฯ
ตํ โอตตฺปปะเจตสิกนั้น ปาปโต อุตฺตาสลกฺขณํ มีลักษณะสะดุ้งกลัวต่อบาป ฯ
หิริ หิริเจตสิก กุลวณฺฑ วีย เปรียบเสมือนหญิงสาวในตระกูล อุตฺตคารวเสน
ปาปโต ชิคฺคุจฺจนโต เพราะเกลียดสิ่งที่ชั่ว ด้วยอำนาจความเคารพตน ฯ โอตฺตปฺป
โอตตฺปปะเจตสิก เวลียา วีย เปรียบเสมือนหญิงแพศยา ปฺรคารวเสน ปาปโต
โอตฺตาสนโต เพราะสะดุ้งกลัวสิ่งที่ชั่ว ด้วยอำนาจเคารพผู้อื่น ฯ โลกปฺปฏิปกฺโข
ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโลกะ อโลโก ชื่อว่าอโลกะ ฯ โส อโลกเจตสิกนั้น อารมฺมณ
จิตฺตสฺส อลคฺคตาสลกฺขโณ มีลักษณะคือความที่จิตไม่ติดในอารมณ์ มุตฺตภิกฺขุ วีย
เปรียบเสมือนภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว ฉะนั้น ฯ โทสปฺปฏิปกฺโข ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อ
โทสะ อโทโส ชื่อว่า อโทสะ ฯ โส อโทสเจตสิกนั้น อจฺจนฺทิกฺกลกฺขโณ มีลักษณะ

ไม่ดูร้าย **อนุกุลมิตโต** **วिय** เปรียบเสมือนมิตรผู้คอยช่วยเหลือ ฉะนั้น ๑ **มขุฉตตตา** ความเป็นกลาง **เตสุ เตสุ ฐมฺเมสุ** ในธรรมเหล่านั้น ๆ **ตตรมขุฉตตตา** ชื่อว่า ตัตรมขุฉตตตา ๑ **สา** ตัตรมขุฉตตตาเจตสิกนั้น **จิตฺตเจตสิกานํ อขุฉุเปกฺขนลกฺขณา** มีลักษณะวางเฉยจิตและเจตสิก **สมฺปวตฺตทานํ อสุสฺสานํ สารถิ** **วिय** เปรียบเสมือน นายสารถิวางใจม้าที่วิ่งไปเรียบ ฉะนั้น ๑ **กายสุส ปสฺสสมฺภนํ** ความสงบกาย **กายปสฺสทฺธิ** ชื่อว่ากายปัสสททธิ ๑ **จิตฺตสุส ปสฺสสมฺภนํ** ความสงบจิต **จิตฺตปสฺสทฺธิ** ชื่อว่าจิตตปัสสททธิ ๑ **ปน** ก็ **อุโภปิ เอตา** กายปัสสททธิเจตสิกและจิตตปัสสททธิเจตสิกแม้ทั้ง ๒ ประการนั้น **กายจิตฺตทานํ ทรลฺลวฺอุปสมลกฺขณา** มีลักษณะที่กายและจิตสงบระงับความกระวนกระวายได้ ๑ **กายสุส ลหฺภาโว** ความเบาแห่งกาย **กายลหฺตา** ชื่อว่ากายลหฺตา ๑ (**จิตฺตสุส ลหฺภาโว**) ความเบาแห่งจิต **ตลา** ก็เหมือนกัน **จิตฺตลหฺตา** คือ ชื่อว่า จิตตลหฺตา ๑ **ตา** กายลหฺตาเจตสิกและจิตตลหฺตาเจตสิกทั้ง ๒ ประการเหล่านั้น **กายจิตฺตครุภาวฺอุปสมลกฺขณา** มีลักษณะสงบระงับความหนักแห่งกายและจิต ๑ **กายสุส มฺหฺภาโว** ความอ่อนโยนแห่งกาย **กายมฺหฺตา** ชื่อว่ากายมฺหฺตา ๑ (**จิตฺตสุส มฺหฺภาโว**) ความอ่อนโยนแห่งจิต **ตลา** ก็เหมือนกัน **จิตฺตมฺหฺตา** คือ ชื่อว่าจิตตมฺหฺตา ๑ **ตา** กายมฺหฺตาเจตสิกและจิตตมฺหฺตาเจตสิกทั้ง ๒ ประการเหล่านั้น **กายจิตฺตถุรภาวฺอุปสมลกฺขณา** มีลักษณะสงบระงับความกระด้างแห่งกายและจิต ๑ **กมฺมฺนิ สาธุ** ความสำเร็จในการทำงาน **กมฺมฺลฺล** ชื่อว่ากัมมัลล ๑ **ตสุส ภาโว** ภาวะแห่งกัมมัลล ฉะนั้น **กมฺมฺลฺลตา** ชื่อว่ากัมมัลลตา ๑ **กายสุส กมฺมฺลฺลตา** ความที่กายเป็นกัมมัลล ๑ **กายกมฺมฺลฺลตา** ชื่อว่ากายกัมมัลลตา ๑ (**จิตฺตสุส กมฺมฺลฺลตา**) ความที่จิตเป็นกัมมัลล ๑ **ตลา** ก็เหมือนกัน **จิตฺตกมฺมฺลฺลตา** คือชื่อว่าจิตตกัมมัลลตา ๑ **ตา** กายกัมมัลลตาเจตสิก และจิตตกัมมัลลตาเจตสิกทั้ง ๒ ประการเหล่านั้น **กายจิตฺตทานํ อกมฺมฺลฺลภาวฺอุปสมลกฺขณา** มีลักษณะสงบระงับความไม่สำเร็จประโยชน์ในการทำงานแห่งกายและจิต ๑ **ปคฺคฺนฺสุส ภาโว** ภาวะแห่งความคล่องแคล่ว **ปาคฺคฺนฺล** ชื่อว่าปาคฺคฺนฺล ๑ **ตเทว** ปาคฺคฺนฺล ฉะนั้น **ปาคฺคฺนฺลตา** ชื่อว่าปาคฺคฺนฺลตา ๑

กายสุส ปาคุณฺณตา ความคล่องแคล่วแห่งกาย กายปาคุณฺณตา ชื่อว่ากายปาคุณฺณตา ฯ (จิตฺตสุส ปาคุณฺณตา) ความคล่องแคล่วแห่งจิต ตถา ก็เหมือนกัน จิตฺตปาคุณฺณตา คือชื่อว่าจิตตปาคุณฺณตา ฯ ตา กายปาคุณฺณตาเจตสิกและจิตตปาคุณฺณตาเจตสิก ทั้ง ๒ ประการเหล่านั้น กายจิตฺตานิ คเลณฺณวูปสมลกฺขณา มีลักษณะสงบระงับ ความขัดข้องแห่งกายและจิต ฯ กายสุส อุชฺฐกาโว ความตรงแห่งกาย กายุชฺฐตา ชื่อว่ากายุชฺฐตา ฯ (จิตฺตสุส อุชฺฐกาโว) ความตรงแห่งจิต ตถา ก็เหมือนกัน จิตฺตฺอุชฺฐตา คือชื่อว่าจิตตฺอุชฺฐตา ฯ ตา กายุชฺฐตาเจตสิกและจิตตฺอุชฺฐตาเจตสิก ทั้ง ๒ ประการเหล่านั้น กายจิตฺตานิ อาชฺชวลกฺขณา มีลักษณะที่กายและจิตตรง ฯ ปน ก็ เอตา (กายปสฺสทฺธิอาทโย ฉยฺยุคฺลา) เจตสิกธรรม ๖ คู่เหล่านี้ กายจิตฺตานิ สารมฺภาทิกธฺตาคฺกุโฆปฺปฏิปกฺขปจฺจยสมฺภูฏานา มีปัจจัยอันเป็น ปฏิปักษ์ต่อความกำเริบแห่งธาตุที่กระทำความกระสับกระส่าย เป็นต้นแห่งกาย และจิตเป็นสมฺภูฏาน ยถากุณฺม ตามลำดับ ฯ

ปน ก็ กาโยติ เอตฺถ ในคำว่า กาโย นี้ เวทนาทิกฺขณฺนตฺตยสุส คหณํ ทานฺนระบฺภูถึงชั้น ๓ มีเวทนาชั้นนี้เป็นต้น ฯ ยสฺมา จ ก็เพราะ เอเต เทว เทว ธรรมา เอกโต หุตฺวา เจตสิกธรรมเหล่านี้ รวมกันเป็นคู่ ๆ หนนฺติ ย่อมกำจัด ปฏิปกฺขธฺมเม ธรรมที่เป็นข้าศึกได้ ยถาสกํ ตามสภาวะของตน ตสฺมา ฉะนั้น วุตฺตา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ทฺวิธฺตา เจตสิกธรรมไว้เป็นคู่ ๆ อิเชว ในปัสสัทธิ เป็นต้นนี้เท่านั้น น สมฺมาทิสฺสุ หาทฺรลฺไวัในสมฺมาทิสฺสุ เป็นต้นไม่ ฯ อปิจ อีกอย่างหนึ่ง จิตฺตสุเสว ปสฺสทฺธาทิกภาโว ความที่จิตสงบเป็นต้นนั้นแหละ โหติ ย่อมมีได้ จิตฺตปสฺสทฺธาทิกิ ด้วยจิตตปัสสัทธิเป็นต้น ปน ส่วน รูปกายสุสปิ (ปสฺสทฺธาทิกภาโว) ความที่แม้รูปกายสงบเป็นต้น (โหติ) ย่อมมีได้ กายปสฺสทฺธาทิกิ ด้วยกายปัสสัทธิ เป็นต้น ตํสมฺภูฏานปณฺธิตรูปพฺรณฺวเสน ด้วยอำนาจความแผ่ไปแห่งรูปอันประณีต ซึ่งมีกายปัสสัทธิเป็นต้นเป็นสมฺภูฏาน อิติ เพราะเหตุนี้ จ ก็ ตทฺตฺถสนฺนทฺสฺสนฺตฺถํ เพื่อจะชี้แจงเนื้อความนั้น วุตฺตา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ทฺวิธฺตา เจตสิกธรรม เป็นคู่ ๆ ไว้ เอตฺถ ในที่นี้ ฯ สาธารณา เจตสิกธรรม ๑๙ ประการ ชื่อว่าเกิดมี

ทั่วไป โสภณานิ สพฺเพสมฺปิ แก่โสภณจิตแม้ทุกดวง (๕๙ หรือ ๙๑ ดวง) เตสุ อุปฺปชฺชนโต เพราะเกิดขึ้น ในโสภณจิตเหล่านั้น นิยเมน โดยแน่นอน อิติ เพราะเหตุนั้น โสภณสาธาธนา เจตสิกธรรม ๑๙ ประการเหล่านั้น จึงชื่อว่า โสภณสาธาธณเจตสิก ฯ

สมฺมาวาจา ที่ชื่อว่าสัมมาวาจา สมฺมา วทฺนฺติ เอตยาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องกล่าวโดยชอบแห่งเหล่าชน วจฺจุจฺริตฺวิริติ คือ เจตนา เป็นเครื่องงดเว้นจากวจฺจุจฺริต ฯ สา เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากวจฺจุจฺริตนั้น จตฺตฺพุทฺธา มี ๔ ประการ อิติ คือ มุสฺวาทา เวมณฺนิ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการกล่าวเท็จ ๑ ปิสฺสุณฺวาจา เวมณฺนิ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการกล่าวล่อลึง ๑ ผรุสฺวาจา เวมณฺนิ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการกล่าวคำหยาบ ๑ สมฺมุปลปา เวมณฺนิ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากการกล่าวเพื่อเจ้า ๑ ฯ กมฺมเมว การงานนั่นเอง กมฺมฺนฺโต ชื่อว่ากัมมันตะ สุตฺตฺนฺตวนฺนฺตาทโย วิยจฺจคฺคฺพฺทฺมิ สุตฺตฺนฺต คฺคฺพฺทฺและ วนฺนฺต คฺคฺพฺทฺเป็นต้น ฉะนั้น ฯ กมฺมฺนฺโต การงานสมฺมา ปวตฺโต เป็นไปแล้ว โดยชอบ สมฺมากมฺมฺนฺโต ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ กายจฺจุจฺริตฺวิริติ ได้แก่ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากกายจฺจุจฺริต ฯ สา เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากกายจฺจุจฺริตนั้น ทิวิธา มี ๓ ประการ อิติ คือ ปาณาติปาตา เวมณฺนิ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากปาณาติบาต ๑ อทินฺนาทานา เวมณฺนิ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากอทินนาทาน ๑ กาเมสุมิจฺฉาจาโร เวมณฺนิ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร ๑ ฯ สมฺมาอาชีโว ที่ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ สมฺมา อาชีวนฺติ เอเตนาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องเป็นอยู่โดยชอบแห่งเหล่าชน มิจฺฉาชีวฺวิริติ ได้แก่ เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมิจฉาชีพ ฯ ปน ก็ โส สัมมาอาชีวะนั้น สตฺตฺวิโร มี ๗ ประการ วิรมณฺวเสน ด้วยอำนาจการงดเว้น อาชีวะเหตุกายวจฺจุจฺริตโต จากกายจฺจุจฺริตและวจฺจุจฺริตอันมีอาชีวะเป็นเหตุ วา หรือว่า พหฺวิโร มีมากอย่าง กุหนาลปนาทิมิจฺฉาชีวฺวิรมณฺวเสน ด้วยอำนาจงดเว้นจากมิจฉาชีวะมีการโกหกและการหลอกลวงเป็นต้น ฯ ปน ก็

ติวิธาปิ เอตา วิรติแม่ทั้ง ๓ ประการเหล่านั้น **ปจฺเจกั** แต่ละอย่าง **ติวิธา** แยก
 ออกเป็น ๓ ประการ **สมฺปตฺตสมาทานสมฺมุจฺเจทวิรติวเสน** คือ สัมปตตวิรติ ๑
 สมาทานวิรติ ๑ สมฺมุจฺเจทวิรติ ๑ ๆ **วิรติโย** นาม ที่ชื่อว่าวิรติ **ยถาวุตฺตทฺตฺตจฺริเทหิ**
วิรมณฺโตะ เพราะงดเว้นจากทฺจฺริตตามทีกล่าวแล้ว ๆ **กรฺรณา** ที่ชื่อว่ากรฺรณา **กโรติ**
ปรทฺกฺเข สติ สาธุนั หทยเขทฺ ชเนติ กิริติ วา วิกฺขิปปติ ปรทฺกฺขั กิณาติ วา ตั
หีสติ กิริยติ วา ทฺกฺขิเตสุ ปสฺสริยตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมกระทำ คือ
 เมื่อทุกข์ของผู้อื่นมีอยู่ ย่อมยังความลำบากใจให้เกิดแก่สาธุชนทั้งหลายหรือเรียราย
 ได้แก่ กระจายทุกข์ของผู้อื่นหรือเกลี้ย คือกำจัดทุกข์ของผู้อื่นนั้น หรือย่อมคลี่คลาย
 คือปลดเปลื้อง ในเมื่อสัตว์ทั้งหลายได้รับความทุกข์ ๆ **สา** กรฺรณาเจตสิกนั้น
ปรทฺกฺขาปนยนกามตาลกฺขณา มีลักษณะคือความประสงค์จะบำบัดทุกข์ของผู้อื่น ๆ
หิ ความจริง ตาย ปรทฺกฺขั อปนียตุ วา กรฺรณาเจตสิกนั้น จะนำทุกข์ของผู้อื่น
 ออกไปได้ก็ตาม มา วา นำออกไปไม่ได้ก็ตาม **สา** กรฺรณาเจตสิกนั้น **ปวตฺตติ**
 ย่อมเป็นไป **ตทาการเนเว** โดยอาการคือความบำบัดทุกข์ของผู้อื่นนั้นนั่นเอง ๆ
มฺุทิตา ที่ชื่อว่ามฺุทิตา **โมทฺนฺติ** เอตยาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องชื่นชม
 แห่งเหล่าชน ๆ **สา** มฺุทิตาเจตสิกนั้น **ปรสมฺปตฺติอนุโมทฺนลกฺขณา** มีลักษณะ
 พลอยยินดีสมบัติของผู้อื่น ๆ (**เทเว** เจตสิก) กรฺรณาเจตสิกและมฺุทิตาเจตสิก
 ทั้ง ๒ ประการ **อปฺปมาณา** ชื่อว่าหาประมาณมิได้ **อปฺปมาณสตฺตตารมฺมณฺตฺตา**
 เพราะเป็นธรรมชาติมีสัตว์หาประมาณมิได้เป็นอารมณ์ ๆ **ตา** เอเว กรฺรณาเจตสิกและ
 มฺุทิตาเจตสิกที่หาประมาณมิได้เหล่านั้นนั้นแหละ **อปฺปมณฺญา** ชื่อว่าอัปมัญญา
 เจตสิก ๆ (**โจทฺนา**) ถาม **อิติ** ว่า **จ** ก็ (**อนฺุรฺทฺโ**) ท่านพระอนฺุรฺทฺทฺจาจารย์
วทฺขติ จักกล่าว **อิติ** ว่า **จตฺสฺโส** **อปฺปมณฺญา** อัปมัญญาเจตสิกมี ๔ ประการ ดังนี้
นฺนุ มิใช่หรือ **ปน** แต่ **กสฺมา** เพราะเหตุไร **เอตฺถ** ในอธิการว่าด้วยการแสดง
 เจตสิกธรรมตามสภาวะนี้ (**อนฺุรฺทฺเณ**) ท่านพระอนฺุรฺทฺทฺจาจารย์ **เทเว** **เว** **วตฺตา**
 จึงกล่าวอัปมัญญาไว้เพียง ๒ ประการเท่านั้น ๆ (**วิสฺขฺนา**) ตอบ **อิติ** ว่า
อโทสตรมฺชฺมตฺตฺตาหิ **เมตฺตฺตฺเพกฺขานั** **คหิตฺตฺตา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า

ทรงรวมเมตตาเข้ากับอโทสเจตสิก และอุเบกขาเข้ากับตัดตรมัชฌัตตตาเจตสิก ฯ
 หิ ความจริง อโทโสเยว อโทสเจตสิกนั้นแหละ สตุเตสุ หิตขุมาสยวสปปวตุโต
 ที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งอหยาตัยเกือกุลินสัตว์ทั้งหลาย เมตตนา นาม ชื่อว่าเมตตา ฯ
 ตตฺตรมขุมตฺตตาว ตัตตตรมัชฌัตตตาเจตสิกนั่นเอง เตสุ ปฏิฆานุนยวูปสมวสปปวตุตา
 ที่เป็นไปด้วยอำนาจความสงบระงับความขัดเคือง และความยินดี (ความยินดีและ
 ความยินร้าย) ในหมู่สัตว์เหล่านั้น อุเปกฺขนา นาม ชื่อว่าอุเบกขา ฯ เตน เพราะ
 เหตุนั้น โปราณา ท่านพระโบริมาณจารย์ทั้งหลาย อาหุ จึงกล่าวไว้ว่า

หิ ความจริง ยสฺมา เพราะ อพฺยาปาเทน เมตตนา คหิตา เมตตนา
 พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงระบุนุ ด้วยอโทสเจตสิก ตตฺตรมขุมตฺตตาย จ
 อุเปกฺขนา คหิตา และอุเบกขา ทรงระบุนุ ด้วยตัดตรมัชฌัตตตาเจตสิก
 ตสฺมา ฉะนั้น น คหิตา ท่านพระอนุรุทธาจารย์ จึงไม่ระบุนุ อุโก
 เมตตนาและอุเบกขา ทั้ง ๒ ประการนั้นไว้ในที่นี้ ฯ

ปกาเรน ชานาติ ธรรมชาติใด ย่อมรู้โดยอาการทั่วถึง อนิจฺจาทิวเสน
 อวพฺขุมฺติ ได้แก่ รู้ชัดด้วยอำนาจไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น อิติ เหตุนั้น
 ธรรมชาตินั้น ปญฺญา ชื่อว่าปัญญา ฯ สวา เอว ปญฺญานันนินฺนแล อินฺทฺริยํ ชื่อว่า
 เป็นอินทรีย์ ยลาสกาวาวิโพธเน อธิปจฺจโยคโต เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่
 ในการรู้ชัดตามสภาวะ อิติ เพราะเหตุนั้น ปญฺณินฺทฺริยํ จึงชื่อว่าปัญญาอินทรีย์ ฯ
 (ปจฺจนา) ตาม อิติ ว่า อถ เมื่อเป็นเช่นนั้น สญฺญาวิญฺญาณปญฺญานํ กิณฺุณนากรณํ
 สัจฺญญา วิญฺญาณ และปัญญา ทำหน้าที่ต่างกันอย่างไร ฯ (วิสขุชฺชา) ตอบ อิติ ว่า
 ตาว ลำดับแรก สญฺญา สัจฺญญา นีลาทิวเสน สญฺชานนฺมตฺตํ กโรติ ย่อมทำหน้าที่
 เพียงหมายรู้ ด้วยอำนาจอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้น (ปน) (แต่) น สกฺโกติ ไม่สามารถ
 ลกฺขณปฏฺิวธมฺปิ กาคฺตุํ จะทำแม้ความรู้แจ้งไตรลักษณ์ได้ ฯ วิญฺญาณํ วิญฺญาณ
 ลกฺขณปฏฺิวธมฺปิ สาเรติ ย่อมให้สำเร็จแม้ความรู้แจ้งไตรลักษณ์ได้ ปน แต่
 น สกฺโกติ ไม่สามารถ อุสฺสุกฺเกตฺวา มคฺคํ ปาเปตฺตุํ จะให้ผ่านไปถึงแล้วบรรลุมรรคได้ ฯ ปน ส่วน ปญฺญา ปญฺญา ติวริชฺมฺปิ กโรติ ย่อมทำหน้าที่ได้แม้

ทั้ง ๓ อย่าง ๆ **เอตถ** ในข้อนี้ **กหาปณาวโพธน์** มีการตั้งเกตุรู้กหาปณะ **พาลคามิกหเรณุกานัน** ของเด็ก คนชาวบ้าน และเจ้าหน้าที่การเงิน **นิทสุสนัน** เป็นตัวอย่าง **อิติ** แล ๆ **จ** ก็ **เอตถ** ในบรรดาสัญญา วิญญาณ และปัญญา ๓ ประการนี้ **ญาณวิปยุตตสญญา** **อาการคฺคหณวเสน** **อุปฺปชฺชนกาเล** ในเวลาที่สัญญาเป็นญาณวิปยุตเกิดขึ้นด้วยอำนาจกำหนดรู้อาการ วิญญาณ วิญญาณ **อฺพฺโพหาริกํ** ย่อมเป็นอฺพฺโพหาริก (มีแต่ไม่ปรากฏ) ๆ **เสสกาเล** **เอ** ในเวลาที่เหลือนั้นแล **วิญญาณํ** **วิญญาณ** **พลวํ** ย่อมมีพลัง ๆ **ปน** ส่วน **ญาณสมฺปยุตฺตา** **อุโภปิ** สัญญากับวิญญาณแม้ทั้ง ๒ ประการ ที่เป็นญาณสัมปยุต **ตทฺทนฺคตฺติกา** **โหนฺติ** ย่อมมีคติคล้อยตามปัญญานั้น ๆ **สมฺพฺนฺโร** เชื่อมความ **อิติ** ว่า **สพฺพลาปิ** แม้โดยประการทั้งปวง **ปญฺจวิสฺติ** โสภณเจตสิกมี ๒๕ ประการ ๆ **เตรสญฺยสมานาติอาทิตฺติ** ด้วยคำว่า **เตรสญฺยสมานา** เป็นต้น **วฺตุตฺตานํ** **สงฺคโห** เป็นการรวบรวมเจตสิกธรรมที่กล่าวไว้ **ติหิ** **ราสีหิ** โดยราศี ๓ ๆ

อวิยฺตุตฺตา ธรรมเหล่าใดไม่พราว **จิตฺเตน** **สท** กับจิต **เจตฺติกาติ** **วฺตุตฺ** **โหติ** มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า **เจตสิกธรรม** **อิติ** เพราะเหตุนั้น **จิตฺตาวิยฺตุตฺตา** ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าจิตตาวิยฺตุตฺตา ๆ **อุปฺปาโท** สภาวะที่ชื่อว่าอุปฺปาทะ **อุปฺปชฺชตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ย่อมเกิดขึ้น ๆ **จิตฺตเมว** **อุปฺปาโท** **อุปฺปาทะ** คือจิต **จิตฺตูปฺปาโท** ชื่อว่าจิตตูปฺปาทะ (จิตตูปฺปาท) ๆ **ปน** ส่วน **อญฺญตฺต** ในที่อื่น **สสมฺปยุตฺตํ** **จิตฺตํ** จิตพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม **วฺจฺจติ** ท่านเรียก **อิติ** ว่า **จิตฺตูปฺปาโท** **จิตฺตูปฺปาทะ** **อุปฺปชฺชติ** **จิตฺตํ** **เอเตนาคิ** **อุปฺปาโท** **ธมฺมสมฺมุโห** **จิตฺตญฺจ** **ตํ** **อุปฺปาโท** **จาติ** **จิตฺตูปฺปาโทติ** **กตฺวา** เพราะอธิบายว่า จิตย่อมเกิดขึ้นด้วย **หฺมวตฺตธรรมนํ** เพราะเหตุนั้น **หฺมวตฺตธรรมนํ** จึงชื่อว่าอุปฺปาทะ ได้แก่ **หฺมฺุธรรม** **จิตฺตํ**ด้วย เป็นเหตุเกิดขึ้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าจิตตูปฺปาทะ ๆ **หิ** **ความจริง** **กตฺถจิ** ในที่บางแห่ง **สทฺทสฺตถวิทฺ** ท่านอาจารย์ผู้รู้คัมภีร์ศัพทศาสตร์ทั้งหลาย **อิจฺจนฺติ** ย่อมปรารธนา **ปฺลฺลึงค์** **ปฺงฺลึงค์** **สมฺหารทฺวนฺเทวปิ** แม้ใน **สมฺหารทฺวันทวสมาสได้บ้าง** ๆ **สมฺพฺนฺโร** เชื่อมความ **อิติ** ว่า **อิโต** **ปรี** เบื้องหน้า

แต่ขึ้นไป ข้าพเจ้า (พระอนุรุทธาจารย์) **ปวฺจจติ** จักกล่าว **สมปโยโค** สัมปโยค **เตสํ** จิตตาวิชฺยุตฺตานิ แห่งเจตสิกธรรม ที่ไม่พวากับจิตเหล่านั้น **ปจฺเจกํ** แต่ละ ประการ **จิตฺตูปปาเทสุ** ในจิตตูปบาททั้งหลาย **ยถาโยคํ** ตามที่ประกอบได้ ฯ

ทวิปญฺจวิญญาณานิ ปัญฺจวิญญาณจิตทั้งสองฝ่าย (๑๐ ดวง) **วชฺชิตานิ** เอเตหิ (จตุจตุตทาฬีสกามาวจรจิตฺเตหิ) อังกามาวจรจิต ๔๔ ดวงเหล่านี้เว้นแล้ว วา หรือว่า **เอตานิ** กามาวจรจิต ๔๔ ดวงเหล่านี้ **เตหิ** (ทวิปญฺจวิญญาณเอหิ) อันปัญฺจวิญญาณจิตทั้งสองฝ่าย (๑๐ ดวง) เหล่านี้ **วชฺชิตานิ** เว้นแล้ว **สภาวเณ** อวิตกกุตฺตา เพราะปัญฺจวิญญาณจิตทั้งสองฝ่ายเหล่านี้ไม่มีวิตกเจตสิกตาม สภาวะ **อิติ** เพราะเหตุนี้ **จตุจตุตทาฬีสกามาวจรจิตฺตานิ** กามาวจรจิต ๔๔ ดวง **ทวิปญฺจวิญญาณวชฺชิตานิ** ชื่อว่า เว้นปัญฺจวิญญาณจิตทั้งสองฝ่าย หรืออัน ปัญฺจวิญญาณจิตทั้งสองฝ่ายเว้นแล้ว ฯ **อธิปฺปาโย** อธิบายความ **อิติ** ว่า (วิตกโก) วิตกเจตสิก (ชายติ) ย่อมเกิด **เตสุ** เจว ในกามาวจรจิต ๔๔ ดวง เหล่านี้ด้วย **เอกาทสฺสุ** **ปรมชฺฌมานจิตฺเตสุ** (จ) ในปฐฺมฉานจิต ๑๑ ดวงด้วย **เสตานิ** (ทุตฺติยชฺฌมานาทินิ) ภาวนาพเลน อวิตกกุตฺตา เพราะจิตทั้งหลาย ที่เหลือมีทุตฺติยฉานจิตเป็นต้น ไม่มีวิตกเจตสิก ด้วยกำลังแห่งภาวนา ฯ **วิจาโร** วิจารเจตสิก **ชายติ** ย่อมเกิด **ฉสฺสจฺจิจิตฺเตสุ** ในจิต ๖๖ ดวง **อิติ** คือ **เตสุ** เจว **ปญฺจปณฺณาสวิตกกจิตฺเตสุ** ในจิตที่สหฺรคตด้วยวิตกเจตสิก ๕๕ ดวง เหล่านี้ด้วย **เอกาทสฺสุ** **ทุตฺติยชฺฌมานจิตฺเตสุ** จ ในทุตฺติยฉานจิต ๑๑ ดวงด้วย ฯ **อธิโมกฺโข** อธิโมกข์เจตสิก **ชายติ** ย่อมเกิด **เอกาทสฺหิ** **วชฺชิตฺเตสุ** **อฏฺฐสฺสตุตฺติจิตฺเตสุ** ในจิต ๘๘ ดวง **เว้นจิต** ๑๑ ดวง **อิติ** คือ **ทวิปญฺจวิญญาณเอหิ** ปัญฺจวิญญาณจิต ทั้งสองฝ่าย (๑๐ ดวง) **วิจิกิฉฺฉาสหฺคเตน** จ และโมหฺมุลจิตที่สหฺรคตด้วย วิจิกิฉฺฉาเจตสิก (๑ ดวง) ฯ **วิริยํ** **วิริยเจตสิก** **ชายติ** ย่อมเกิด **โสฬสฺหิ** **วชฺชิตฺเตสุ** **เตสฺสตุตฺตียา** **จิตฺเตสุ** ในจิต ๘๓ ดวง **เว้นจิต** ๑๖ ดวง **อิติ** คือ **ปญฺจทวาราวชฺชเนน** **ปญฺจทวาราวชฺชนจิต** (๑ ดวง) **ทวิปญฺจวิญญาณเอหิ** **ปัญฺจวิญญาณจิต** ทั้งสองฝ่าย (๑๐ ดวง) **สมปฺปฏิจฺฉนฺนทฺเวเนน** **สัสมปฺปฏิจฺฉนฺนจิต** (๒ ดวง) **สนฺตฺริณฺนคฺตฺเวเนน** จ

และสันตীরณจิต ๓ ดวง ๗ **ปิตี** ปิตีเจตสิก **ชยติ** ย่อมเกิด **สตตติจิตฺเตหิ** **วชฺชิตฺเตสุ** เอกปญฺญาส **จิตฺเตสุ** ในจิต ๕๑ ดวง เว้นจิต ๗๐ ดวง **อิตฺติ** คือ โทมนสฺสสทคเตหิ **ทฺวิหิ** โทสมูลจิต ที่สทคตด้วยโทมนัสเวทนา ๒ ดวง **อุปกฺขาสทคเตหิ** **ปญฺจปญฺญาสจิตฺเตหิ** จิตที่สทคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๕๕ ดวง **กายวิญญาณทฺวเณ** **กายวิญญาณจิต** ๒ ดวง **เอกาทสฺหิ** **จตุตฺถชฺฌมานเอหิ** **จ** และจตุตถฌมานจิต ๑๑ ดวง ๗ **ฉนฺโท** ฉันทเจตสิก **ชยติ** ย่อมเกิด **วีสติยา** **จิตฺเตหิ** **วชฺชิตฺเตสุ** **เอกฺกนสตตติจิตฺเตสุ** ในจิต ๖๙ ดวง เว้นจิต ๒๐ ดวง **อิตฺติ** คือ อเหตุเกหิ **อฏฺฐารสฺหิ** **อเหตุกจิต** ๑๘ ดวง **โมมฺมุเอหิ** **ทฺวิหิ** **จ** และโมหมูลจิต ๒ ดวง ๗ **เต** **ปนาติ** บทว่า **เต** **ปน** ความว่า **ปกิณฺณกวชฺชิตา** (**จิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต**) **จิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต** ที่เว้นปกิณณกเจตสิก (๖ ประการ) **ตฺสทคตา** **จ** (**จิตฺตฺตฺตฺตฺตฺต**) **แลจิตฺตฺตฺตฺตฺต** ที่สทคตด้วยปกิณณกเจตสิก ๖ ประการนั้น ๗ **ยถากฺกมฺนฺติ** บทว่า **ยถากฺกมฺ** ความว่า **วิตกฺกาทิจปกิณฺณกวชฺชิตสทิตกมานุรูปโต** ตามสมควรแก่ ลำดับจิตตฺตฺตฺตฺต ที่เว้นปกิณณกเจตสิก ๖ ประการมีวิตกเจตสิกเป็นต้น และจิตตฺตฺตฺตฺต ที่ประกอบด้วยปกิณณกเจตสิก ๖ ประการมีวิตกเจตสิกเป็นต้น ๗

ฉสฏฺฐิ **ปญฺจปญฺญาสาติอาทิ** คำว่า **ฉสฏฺฐิ** **ปญฺจปญฺญาส** เป็นต้น **โยเชตพฺพํ** บัณฑิตพึงประกอบ **เอกวิสสคณนฺวเสน** ด้วยอำนาจจำนวนจิต ๑๒๑ ดวง **เอกฺกนฺนวุตติคณนฺวเสน** **จ** และด้วยอำนาจจำนวนจิต ๘๙ ดวง **ยถารมฺ** ตามสมควร (**อนนฺรฺรทฺเรน**) ท่านพระอนนฺรฺรทฺธาจารย์ **วตฺวา** กล่าว **อิตฺติ** ว่า **สพฺพากุสลาธารณา** ดังนี้ **สพฺพเพสุปีติอาทิ** **วุตฺตํ** แล้วกล่าวคำว่า **สพฺพเพสุปี** เป็นต้น **ตทฺเวสมตฺถเอตฺตํ** เพื่อจะย้าถ้อยคำนั้นนั้นแหละให้มั่นคง ๗ **หิ** ความจริง **โย** **โกจิ** บุคคลใดใครก็ตาม **ปฏฺธิปชฺชติ** **ปฏฺธิบฺบติ** **ปาณาติปาตาทิสฺสุ** ในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการมีปาณาติบาตเป็นต้น **โส** **สพฺพโพิ** บุคคลนั้นแม้ทั้งหมด **น** **ตตฺถ** **อาทินวทสฺสาวิ** มีปกติไม่เห็นโทษในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการมีปาณาติบาต เป็นต้นนั้น **โมเหณ** เพราะโมหเจตสิก **ตโต** **อชฺคฺจฺฉนฺโต** ไม่รังเกียจอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการมีปาณาติบาต เป็นต้นนั้น **อหิริเกณ** เพราะอหิริกเจตสิก **อโนตฺตฺตฺตฺต**

ไม่เกรงกลัวอกุศลกรรมมถ ๑๐ ประการมีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น **อโนตตปุเปน** เพราะอโนตตปุเปเจตสิก **อวุปสนุโต จ โหติ** และเป็นผู้ไม่สงบระงับจากอกุศลกรรมมถ ๑๐ ประการมีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น **อุทฺทจฺเจน** เพราะอุทฺทจฺเจตสิก **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **เต** เจตสิกธรรม ๔ ประการเหล่านั้น **อุปฺลพฺภนฺติ** จึงหาได้แน่นอน **สพฺพากุสฺเลสฺสุ** ในอกุศลจิตทุกดวง(๑๒ ดวง) ๑ **เอวกาโร** เอว คัพพ์ **โลกสหคตจิตฺเตเสววาติ** ในบทว่า **โลกสหคตจิตฺเตเสว** นี้ **โหติ** มีไว้ **อิการิตฺถายปิ** เพื่อต้องการทำให้เด่น **อิติ** เพราะเหตุนี้ **ทฺฐจฺพฺม** บัณฑิตพึงเห็น **อวธารณ** บทอวธารณะ **ทฺฐิสหคตจิตฺเตสุตฺถิอาทิสฺสึ** แม้ในบทว่า **ทฺฐิสหคตจิตฺเตสุ** เป็นต้น ๑ **หิ** ความจริง **ทฺฐิจิ** ทฺฐิจิเจตสิก **ลพฺภติ** ย่อมหาได้ **โลกสหคตจิตฺเตเสว** เฉพาะในจิตที่สหคตด้วยโลภะ (โลกมูลจิต ๔ ดวง) เท่านั้น **สกุทายาทิสฺส อภินิวนุตฺตสฺส ตตฺถ มมายนสมฺภวโต** เพราะบุคคลผู้ยึดมั่นในสังโยชน์ ๑๐ ประการ มีสักกายทฺฐิจิเป็นต้น เกิดความยึดถือในสังโยชน์ ๑๐ ประการ มีสักกายทฺฐิจิเป็นต้น นั้นว่าเป็นของเรา ๑ **มาโนปิ** แม้มานเจตสิก **ทฺฐิสทิสฺสว ปวตฺตติ** ก็เป็นไปคล้ายทฺฐิจิเจตสิกนั้นแหละ **อหฺมมานวเสน ปวตฺตติ** เพราะเป็นไปในสังโยชน์ ๑๐ ประการ มีสักกายทฺฐิจิเป็นต้นนั้น ด้วยอำนาจถือตัวว่าเป็นเรา **อิติ** เพราะเหตุนี้ **(มาโน)** มานเจตสิกนั้น **นปฺปวตฺตติ** จึงไม่เป็นไป **ทฺฐิจิยา** สห **เอกจิตฺตูปฺปาเท** ในจิตตูปปาตเดียวกันกับทฺฐิจิเจตสิก **เกสรสฺสีโห** **วिय** **อปฺเรน** **ตถาวิเชน** **สท** **เอกคฺคฺหาย** เปรียบเหมือนราชสีห์ชาติไกรสรไม่อยู่ในลำเดียวกัน กับราชสีห์ชาติไกรสรตัวอื่นที่เหมือนกัน ฉะนั้น ๑ **จาปิ (มาโน)** และทั้งมานเจตสิกนั้น **น อุปฺปชฺชติ** ก็ไม่เกิดขึ้น **โทสมฺมุลาทิสฺส** ในจิตตูปปาตทั้งหลายมีโทสมูลจิต (๒ ดวง) เป็นต้น **เอกนฺตโลกปทฺฐจฺจานโต** เพราะมานเจตสิกมีโลภะเป็นปทัฏฐานโดยแน่นอน **อตฺตฺตฺติเนหสนฺนิสฺสยภาเวน** โดยมีความเยื่อใยในตนเป็นที่อิงอาศัย **อิติ** เพราะเหตุนี้ **โส** มานเจตสิกนั้น **ลพฺภติ** จึงหาได้ **ทฺฐิจิวิปฺยุตฺเตเสว** เฉพาะในจิตตูปปาตที่เป็นทฺฐิจิวิปฺยุต (โลกมูลจิต ๔ ดวง) เท่านั้น ๑ **ตถา** อนึ่ง **อิสฺสามจฺเจรกุกฺกจฺจานิ** **อิสฺสาเจตสิก** **มัจฉริยเจตสิก** และกุกฺกจฺจเจตสิก (**ลพฺภนฺติ**) ก็หาได้ **ปฏฺิฆจิตฺเตเสว**

เฉพาะในโทสมูลจิต (๒ ดวง) เท่านั้น ตตถ ตตถ ปฏิพนนวเสเนว ปวตตนาโต เพราะเป็นไปด้วยอำนาจการกระทบกระทั่งในอารมณ์นั้น ๆ นั่นเอง **ปรสมฺปตฺติ อุตฺตสนฺนตฺส** แก่บุคคลผู้ริษยาสมบัติของผู้อื่น **อดตสมฺปตฺติยา จ ปเรหิ สาธารณภาวํ อนิจฺจนตฺส** แก่บุคคลผู้ไม่ปรารถนาภาวะแห่งสมบัติของตนทั่วไป กับชนอื่น **กตาททฺทจฺจริตฺสจฺจริเตสฺส อโนสฺสจฺจนตฺส** จ และแก่บุคคลผู้เศร้าโศก เนื่อง ๆ ในเพราะทุจริตที่ตนทำแล้ว และสุจริตที่ตนมิได้ทำ ๆ **ถีนมิทฺธํ** ถีนเจตสิก และมิทฺธเจตสิก **ลพฺภติ** ก็หาได้ **สสฺสงฺขารเสว** เฉพาะในอกุศลจิตที่เป็นสังขาริก (๕ ดวง) เท่านั้น **อกมฺมญฺญตฺตปฏิกตฺส ตถาสภาวติกฺขเสสฺส อสฺสงฺขาริเกสฺส ปวตตนาโยคโต** เพราะเจตสิกธรรมที่มีปกติไม่ควรแก่การทำงาน ไม่ประกอบด้วยความเป็นไปในอกุศลจิตที่เป็นสังขาริก (๕ ดวง) ซึ่งกล้าแข็งได้ ตามสภาวะอย่างนั้น ๆ

โยชนา มีวาจาประกอบความ **อิตฺติ** ว่า **จตฺตารโ** เจตสิก ๔ ประการ **กตา** ท่านพระอนุรุธาจารย์จัดไว้ **สพฺพปาปญฺญเสว** เฉพาะในอกุศลจิตทุกดวง (๑๒ ดวง) เท่านั้น **ตโย** เจตสิกธรรม ๓ ประการ **กตา** จัดไว้ **โลภมฺมูเลเยว** เฉพาะในโลภมูลจิต (๘ ดวง) เท่านั้น **ยถาสมฺภวํ** ตามที่เกิดมีได้ **จตฺตารโ** เจตสิกธรรม ๔ ประการ **กตา** จัดไว้ **โทสมฺมูเลเยว** เฉพาะในโทสมูลจิต (๒ ดวง) เท่านั้น **ตถา** อนึ่ง **ทฺวยํ** เจตสิกธรรม ๒ ประการ (**กตํ**) จัดไว้ **สสฺสงฺขารเยว** เฉพาะในอกุศลจิตที่เป็นสังขาริก (๕ ดวง) เท่านั้น ๆ **จสทฺโท** จ ศัพท์ **วิจิกิฉฺฉาจิตฺเต จาติ** ในบทว่า **วิจิกิฉฺฉาจิตฺเต จ** นี้ **อวธารणे** ใช้ในอรรถอวธารณะ ๆ **สมฺพนฺโ** เชื่อมความ **อิตฺติ** ว่า **วิจิกิฉฺฉา** วิจิกิฉฺฉาเจตสิก **วิจิกิฉฺฉาจิตฺเต จ** หาได้เฉพาะในจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิฉฺฉาเจตสิก (โมหมูลจิต ๑ ดวง) เท่านั้น ๆ **โลกุตฺตรจิตฺเตสฺส** ในโลกุตฺตรจิต (๘ หรือ ๔๐ ดวง) **กทาจิบางคราว** **สมฺมาสงฺกปฺปวิโร** **สียา** ฟังเว้นวิตกเจตสิก **ปาทกชฺฌานาทิวเสน** ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทเป็นต้น **ปน** แต่ **น** **วิโร** **อภาโว** จะไม่ฟังมีวิโรเจตสิก (๓ ประการ) ก็หาได้ **มคฺคสฺส** ภายทุจริตาทีนํ **สมฺมุจฺเจทวเสน** **ผลสฺส จ**

ตพคุณวเสน ปวตฺตนโตะ เพราะมรรคจิต (๔ ดวง) เป็นไปด้วยอำนาจตัดทุจริต
 มีกายทุจริตเป็นต้นได้เด็ดขาด และผลจิต (๔ ดวง) เป็นไปด้วยอำนาจคุณที่คล้อย
 ตามมรรคจิตนั้น อิติ เพราะเหตุนี้ (อนุรุทฺเธน) ท่านพระอนุรุทธาจารย์ วุตฺตํ
 จึงกล่าว วิรติโย ปนาตืออาทิ คำว่า วิรติโย ปน ดังนี้เป็นต้น ฯ สพฺพลาปีติ
 บทว่า สพฺพลาปี ได้แก่ สพฺพเพหิปี ตตฺตฺทุจริตวิธมนวสปฺปวตฺเตหิ อากาเรหิ
 โดยอาการแม้ทั้งปวง คือ ที่เป็นไปด้วยอำนาจกำจัดทุจริตนั้น ๆ ได้ ฯ หิ ความจริง
 น เอตาสํ โลกิเยสุ วย โลกุตฺตเรสุปี มุสวาทาทีนํ วิสุํวิสุํปฺพานวเสน
 ปวตฺติ โหติ วิรติเจตสิก ๓ ประการเหล่านั้น จะเป็นไปแม้ในโลกุตฺตรจิต (๘ ดวง
 หรือ ๔๐ ดวง) ด้วยอำนาจละวชิทุจริต (๔ ประการ) มีมุสวาทเป็นต้นได้แยก ๆ กัน
 เหมือนในโลกียจิต (๘๑ ดวง) ก็หามิได้ สพฺพเพสเมว ทฺวจฺจิตฺตฺราชีวานํ เตน เตน
 มคฺเคน เอกกฺขณฺ สมฺมุจฺฉินฺทนโตะ เพราะทุจริตและการเลี้ยงชีพผิดทั้งหมดนั้นแหละ
 อันมรรคจิตนั้น ๆ ตัดขาดได้ในขณะเดียวกัน เกสฺลฺยฺจ (ทฺวิจฺฉิวิจฺฉิญาทีนํ กิเลสานํ)
 สพฺพโส เกสฺลฺยฺจ (กามราคปฏฺิฆาทีนํ กิเลสานํ) อปายคฺมนิยาทือวตฺถาย
 หานิวเสน ด้วยอำนาจความละกิเลสบางเหล่ามีสักกายทฺวิจฺฉิและวิจฺฉิญาเป็นต้น
 ได้โดยประการทั้งปวง (และ) ด้วยอำนาจการละความสามารถแห่งกิเลสบางเหล่า
 มีกามราคะและปฏฺิฆะเป็นต้น ที่เป็นสภาวะยังสัตว์ให้ไปสู่อบายภูมิเป็นต้น ฯ
 (ปฺจุฉา) ถาม อิติ ว่า จ ก็ อยมตฺโถ เนื้อความนี้ สิทฺโธ สำเร็จแล้ว เอกโตะวาทิ
 อิมินาว ด้วยคำว่า เอกโตะ ว นี้แหละ นนฺ มิวหรือ ฯ (วิสขฺขนา) ตอบ อิติ ว่า
 ตํ น ชื่อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ จตฺตฺพิทฺทวชิทฺวจฺจิตฺตาทีนํ ปฏฺิปกฺขการปฺปวตฺติยา
 อทฺิปีตตฺตา เพราะท่านพระอาจารย์ มิได้แสดงความเป็นไปตามอาการ คือความเป็น
 เข้าคឹกต่อวชิทุจริต ๔ ประการเป็นต้น ติสฺสนนฺ เอกโตะ วุตฺติปริทีปนฺมตฺเตน
 โดยเหตุเพียงแสดงว่า วิรติเจตสิก ๓ ประการ อยู่ร่วมกัน ฯ ปน ส่วน เกจิ
 อาจารย์บางพวก อิมมตฺถํ อสฺลฺลกฺเขตฺวาว ยังมีทันพิจารณาเนื้อความนี้เลย
 สพฺพลาปีติ อิทํ อตฺริตฺตฺนฺติ วทฺนฺติ ก็พูดว่า คำว่า สพฺพลาปี นี้ ไม่มีประโยชน์ ฯ
 ตตฺถ ในคำนั้น เตสํ อถาณเมว ความไม่รู้ของอาจารย์เหล่านั้นนั้นแหละ

การณํ เป็นเหตุ ฯ นียตาติ อิมินา ด้วยบทว่า นียตา นี้ (อนุรุธโธ) ท่านพระอนุรุธาจารย์ นิวาเรติ ย่อมห้าม กทาจิ สมภวํ วิรติเจตสิกเกิดมีในกาลบางคราว (โลกุตตรจิตฺเตสุ ในโลกุตตรจิต ๘ ดวงหรือ ๔๐ ดวง) โลกิเยสุ วียเหมือนในโลภียจิต (๘๑ ดวง) ฉะนั้น ฯ ตถาหิ จริงอย่างนั้น เอตา วิรติเจตสิก ๓ ประการเหล่านี้ (ภควตา) พระผู้มีพระภาคเจ้า เทลิตา ทรงแสดงไว้ โลกิเยสุ ในโลภียจิต (๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง) เยวาปนกวเสณ ด้วยอำนาจเป็นเยวาปนกเจตสิก ปน ส่วน อิท ในโลกุตตรจิตฺตจิต (๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง) นี้ (ภควตา) พระผู้มีพระภาคเจ้า เทลิตา ทรงแสดงไว้ สรูปเนว ตามสภาวะนั้นแหละ ฯ อวธารณเณ ด้วยบทอวธารณะ กามาวจรกุสเลเสววาติ ในคำว่า กามาวจรกุสเลเสว นี้ (อนุรุธโธ) ท่านพระอนุรุธาจารย์ นิวาเรติ ย่อมห้าม กามาวจรวิปากกริยาสุ มหคฺคเตสุ จ สมภวํ วิรติเจตสิก ๓ ประการเหล่านั้น เกิดมีในกามาวจรวิปากจิต (๘ ดวง) กามาวจรกิริยาจิต (๘ ดวง) และในมหัคคตจิต (๒๗ ดวง) ฯ จ ก็ (อนุรุธโธ) ท่านพระอนุรุธาจารย์ วกฺขติ จักกล่าว ตถา เอว ตามอาการนั้นแหละ อุปริ ไขข้างหน้า ฯ กทาจิตฺติ บทว่า กทาจิ ได้แก่ มุสาวาทาทีเอเกกทฺวจฺริเตหิ วิรมณกาลเ ในเวลาเว้นจากทฺวจฺริตแต่ละอย่างมีมุสาวาทเป็นต้น ฯ (วิรติโย) ก็ วิรติเจตสิก ๓ ประการเหล่านั้น อุปฺปชฺชนฺตปิ แม้เกิดขึ้นอยู่ กทาจิ ในกาลบางคราว น เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ ก็ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน วิตฺติกฺกมิตพฺพตฺตฺสฺสฺขาทานํ อตฺตโน อาลมฺพนานํ สมภวาเปกฺขตฺตา เพราะเพ่งถึงความเกิดแห่งอารมณ์ของตน กล่าวคือวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิด อิติ เพราะเหตุนั้น (อนุรุธุเรน) ท่านพระอนุรุธาจารย์ วุตฺตํ จึงกล่าว วิสุํ วิสุํ อิติ ว่า วิสุํ วิสุํ ดังนี้ ฯ

อุปฺปนาอุปฺตฺตานํ อุปฺปมณฺณานํ อັปมัญญาเจตสิกที่ถึงอุปฺปนาแล้ว น กทาจิ โสมนสฺสรหิตา ปวตฺติ อตฺถิ ย่อมไม่มี ความเป็นไปอันปราศจากโสมนัสเวทนาในกาลบางคราว อิติ เพราะเหตุนั้น วุตฺตํ ท่านพระอนุรุธาจารย์ จึงกล่าวคำ ปญฺจม ๗เป๗ จิตฺเตสุติ ว่า ปญฺจมชฺฆมานวชฺชิตมคฺคตฺติตฺเตสุ ดังนี้ ฯ

มหคฺคตานิ จิตทั้งหลายที่ชื่อว่ามหัคคตะ วินีวรณาทิตาย มหตฺตํ คตานิ
 มหนฺตเทหิ वा ฉายีหิ คตานิ ปวตฺตทานีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ถึงความเป็นใหญ่
 เพราะเป็นจิตปราศจากนิर्वรณธรรมเป็นต้น หรืออันผู้ใดมานั่งทั้งหลายซึ่งเป็นผู้ใหญ่
 ถึงแล้ว คือบรรลุแล้ว ฯ นานา หุตฺวาติ สองบทว่า นานา หุตฺวา ความว่า
 (อปฺปมณฺญาโย) อปฺปมัญญาเจตสิก วิสฺสุ วิสฺสุ หุตฺวา (ชายนฺติ) ย่อมมีแยก ๆ กัน
 อตฺตโน อาลมฺพนฺภูตानํ ทุกฺขิตฺตฺสูตฺตตฺตानํ อาปาลคฺมฺนาเปกฺขาย โดยเฟ่งถึง
 เหล่าสัตว์ผู้ได้รับความทุกข์ หรือได้รับความสุข ที่เป็นอารมณ์ของตนมาปรากฏ
 ภิณฺฑาลมฺพนฺตฺตา เพราะกรุณาเจตสิกและมูทิตาเจตสิกมีอารมณ์ต่าง ๆ กัน ฯ
 เอตฺถาติ บทว่า เอตฺถ อิมฺสฺส กามาวจรจิตฺเตสฺส ได้แก่ บรรดากามาวจรจิต
 (กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง และกามาวจรกิริยาจิตที่เป็นสเหตุกะ ๘ ดวง) เหล่านี้ ฯ
 ปริกมฺมํ การบริกรรม อูเปกฺขาสหคตจิตฺเตหิ แม้ด้วยจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา
 อปฺปนาวิธิตฺ ปุพฺเพ ปริจยวเสน ด้วยอำนาจความเคยชินในกาลก่อนแต่วิधिแห่ง
 อปฺปนา โหติ ย่อมมีได้ กรุณามูทิตากาวนากาลเ ในเวลาเจริญกรุณาเจตสิกและ
 มูทิตาเจตสิก ยถา ตํ ปคฺคณฺณํ สขฺฆายนฺตฺส กทาจิ อญฺญาวิทิตฺตฺสาปิ สขฺฆายนํ
 ดุจคนทีสวดคัมภีร์ที่ชำนาญ บางคราว แม้จะส่งจิตไปในอารมณ์อื่น ก็ยังสวดได้
 จ และ ยถา ปคฺคณฺวิปฺสฺสนาย สงฺขารเ สมฺมสนฺตฺส กทาจิ ปริจยพลน
 ฌานวิปฺยุตฺตจิตฺเตหิ สมฺมสนํ ดุจพระโยคาวจรผู้พิจารณาสังขารธรรม
 ด้วยวิปัสสนาที่คล่องแคล่ว บางคราว ก็พิจารณาได้ ด้วยจิตที่เป็นฌานวิปยุต
 (ไม่ประกอบด้วยปัญญา) ด้วยกำลังแห่งความเคยชิน ฉะนั้น อิติ เพราะเหตุนี้
 อูเปกฺขาสหคตกามาวจรสฺส กรุณามูทิตานํ อสมฺภวาทิ วาทะที่ว่า กรุณาเจตสิก
 และมูทิตาเจตสิกไม่เกิดมีในกามาวจรจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนา กโธ
 ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงแต่งไว้ อิติ ว่า เกจิवाโท เป็นเกจิवाते ฯ ปน แต่
 ทฺฐจฺพุโพ บัณฺฑิต พึงเห็น อปฺปนาวิธียํ ตาสํ เอกนฺตฺโต โสมนสฺสสหคเตเสว
 สมฺภโว กรุณาเจตสิกและมูทิตาเจตสิกทั้ง ๒ ประการเหล่านั้นเกิดมี เฉพาะใน
 กามาวจรจิต ที่สหระคตด้วยโสมนัสสเวทนา โดยส่วนเดียวในวิधिแห่งอปฺปนา

ภินนเวทนสุสาปิ อาเสวนปจฺจยาภาวโต เพราะจิตแม้ที่มีเวทนาต่างกัน ไม่มี
อาเสวนปจฺจย ภินนชาติกสฺส วีย ดุจจิตที่มีชาติต่างกัน ฉะนั้น ฯ

ตโย โสฬสจิตฺเตสุติ บาทคาถาว่า ตโย โสฬสจิตฺเตสุ เป็นต้น ความว่า
สมุมาวาจาตโย ตโย ฐมา เจตสิกธรรม ๓ ประการมีสัมมาวาจา เป็นต้น
ชายนฺติ ย่อมเกิด อฏฺฐโลกุตฺตรกามาจรกฺุสลวเสน โสฬสจิตฺเตสุ ในจิต ๑๖
คือ โลกุตฺตรจิต ๘ ดวง และกามาจรกฺุสลจิต ๘ ดวง ฯ (อนุรุธฺเรน)
ท่านพระอนุรุธาจารย์ ทสฺเสตฺวา ครั้นแสดง นียตานิยตสมุปโยควเสน วุตฺเตสุ
อนิยตมฺเม อนิยตธรรมในบรรดาเจตสิกธรรมที่กล่าวไว้ ด้วยอำนาจแห่งเจตสิกธรรม
ที่มีการประกอบแน่นอน และการประกอบไม่แน่นอน เอกโต รวมกัน เหว
ตั้งพรรณนามาฉะนี้แล้ว เสสนํ นียตภาวํ ทิเปตฺตุ เพื่อจะแสดงว่า เจตสิกธรรม
ที่เหลือเป็นธรรมที่มีการประกอบแน่นอน อีสฺสามจฺเจราติอาทิ วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า
อิสฺสามจฺเจรา ฉะนี้ เป็นต้น ฯ โยชฺนา มีวาจาประกอบความ อิติ ว่า อีสฺสา ฯ
เป ฯ กรุณฺหาตโย อีสฺสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิกกุกฺกุจจเจตสิก วิรฺติเจตสิก และ
อัปฺมัณฺญาเจตสิกมีกรุณฺหาเจตสิก เป็นต้น กทาจิ บางคราว นานา หุตฺวา ชายนฺติ
ก็เกิดแยกกัน จ ส่วน มาโน มานเจตสิก ชายติ ย่อมเกิด กทาจิ ในกาลบางคราว
เสยฺโยหฺมสมฺมิตฺตาทิวสฺปวตฺตติยํ คือในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจถือตัวว่า เราเป็น
ผู้ประเสริฐกว่า ฉะนี้ เป็นต้น ถีนมิทฺฐํ ถีนเจตสิกและมิทฺชเจตสิก ตถา ก็เหมือนกัน
กทาจิ อกฺมฺมณฺณวสฺปวตฺตติยํ สห อณฺณมณฺณํ อวิปฺปโยควเสน ชายติ คือ
ย่อมเกิดร่วมกัน คือด้วยอำนาจไม่แยกกันและกันในกาลบางคราว คือในคราวที่
เป็นไปด้วยอำนาจที่จิตไม่ควรแก่การงาน ฯ อถฺวา อีกอย่างหนึ่ง (ปณฺฑิตฺเตน)
บัณฺฑิต โยเชตฺวา พิงประกอบ มาโน จาติ เอตฺถ จสทฺทํ จ ศัพฺพํในคำว่า
มาโน จ นี้ สหาติ เอตฺถาปิ เข้าแม้ในคำว่า สห นี้ โยชฺนา ทฺฐจฺพฺพา แล้วพึงเห็น
วาจาประกอบความ อิติ ว่า ถีนมิทฺฐํ ถีนเจตสิกและมิทฺชเจตสิก ชายติ
ย่อมเกิด สห ร่วมกัน จ สสงฺขาริกปฏฺิเฆ ทิฏฺฐิวิปฺยุตฺตสสงฺขาริเกสุ จ
อิสฺสามจฺเจรกกุกฺกุเจหิ มาเนน จ สทฺธิ คือร่วมกับอิสฺสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก

และกุกกุจเจตสิกในปฏิขจิตที่เป็นสสังขาริก (คือ โทสมูลจิตที่เป็นสสังขาริก ๑ ดวง) และร่วมกับมานเจตสิกในสสังขาริกจิตที่เป็นทัญญูวิปยุตทั้งหลาย (คือ โลกมูลจิตที่เป็นทัญญูวิปยุตซึ่งเป็นสสังขาริก ๒ ดวง) กทาจิ ในกาลบางคราว จ และ นานา ชายติ ย่อมเกิดแยกกัน กทาจิ ในกาลบางคราว ตทิตรสสังขาริกจิตตสมบุโยคกาเล ตตสมบุโยคกาเลปิ วา คือในกาลที่ประกอบด้วยจิตที่เป็นสสังขาริกนอกจากโทสมูลจิตที่เป็นสสังขาริก (๑ ดวง) และโลกมูลจิตที่เป็นทัญญูวิปยุตซึ่งเป็นสสังขาริก (๒ ดวง) นั้นหรือแม้ในกาลที่ประกอบด้วยโทสมูลจิตที่เป็นสสังขาริก (๑ ดวง) และโลกมูลจิตที่เป็นทัญญูวิปยุตซึ่งเป็นสสังขาริก (๒ ดวง) นั้น ๆ ปน ส่วน อปเร อาจารย์อาจารย์อีกพวกหนึ่ง สมบุโยเชสุ ประกอบ เอตตกเมว ถ้อยคำไว้เพียงเท่านี้ อิติ ว่า มาโน จ ถีนมิทฺธญจ ตลา กทาจิ นานา หุตฺวา กทาจิ สห จ ชายติ มานเจตสิก ถีนเจตสิก และมิทฺธเจตสิก ก็เหมือนกัน คือ บางคราวก็เกิดแยกกัน และบางคราวก็เกิดร่วมกัน ๆ เสสาติ บทว่า เสสา ความว่า ยถาตุเตหิ เอกาทสฺหิ อนียเตหิ อิตเร เอกจตุตาฬิส เจตสิกธรรม ๔๑ ประการ นอกจากอนียตเจตสิกธรรม ๑๑ ประการ ตามที่กล่าวแล้ว ๆ ปน ส่วน เกจิ อาจารย์บางพวก วณฺเณนฺติ พรรณนา อิติ ว่า ยถาตุเตหิ อนียตเยวาปนเกหิ เสสา เจตสิกธรรมที่เหลือจากอนียตเยวาปนเจตสิกธรรม ตามที่กล่าวแล้ว นียตเยวาปนกา เป็นนียตเยวาปนเจตสิกธรรม ๆ ตํ คำนั้น มติมตฺตํ เป็นเพียงมติ เตสํ ของอาจารย์พวกนั้น ปน ก็ อิทฺธ เยวาปนกนาเมน เกสยจิ อนุทฺธฏฺตฺตา เพราะในที่นี่ท่านพระอนุรุทธาจารย์ มิได้ยกเจตสิกธรรมบางเหล่าขึ้นแสดงไว้ โดยชื่อว่าเยวาปนเจตสิกธรรม ๆ หิ ความจริง เอตฺถ ในที่นี้ อาจารย์เอน ท่านอาจารย์ กตํ กระทำ นียตานียตวเสน จิตฺตฺตฺปาเทสุ ยถารหิ ลพฺกมานเจตสิกมตฺตฺสนฺทฺสนํ การชี้แจงเพียงเจตสิกธรรมที่จะได้ตามสมควร ในจิตตฺตฺปาตทั้งหลาย ตามสมควรด้วยอำนาจนียตเจตสิกธรรม (เจตสิกธรรมที่ประกอบแน่นอน) และอนียตเจตสิกธรรม (เจตสิกธรรมที่ประกอบไม่แน่นอน) เกวลํ อย่างเดียว น เยวาปนกนาเมน เกจิ อุทฺธฺวา มิได้ยกเจตสิกธรรมบางเหล่าขึ้นแสดงไว้ โดยชื่อว่า เยวาปนเจตสิกธรรม อิติ แล ฯ

(อนรุทุเรน) ท่านพระอนรุทธาจารย์ **ทสฺเสตฺวา** ครั้นแสดง **สมปโยค** การประกอบเจตสิกธรรม **จิตฺตปริจฺเจทวเสน** ด้วยอำนาจการกำหนดจิต **อิติ** ว่า **ผลฺลสาทิสฺสุ อยฺม ฐมฺโม** บรรดาเจตสิกธรรมมีผัสสเจตสิกธรรมเป็นต้น ธรรม (เจตสิกธรรม) นี้ **อุปฺลพฺกตฺติ** ย่อมหาได้แน่นอน **เอตฺตเกสฺสุ จิตฺเตสฺสุ** ในจิตมีประมาณเท่านี้ **เอวํ ตาว** ดังพรรณนามาจะนี้ก่อนแล้ว **อิทานิ** บัดนี้ **ทสฺเสตฺตุ** หวังจะแสดง **สงฺคหํ** การรวบรวม (เจตสิกธรรม) **เจตฺตสิกราสฺสิปริจฺเจทวเสน** ด้วยอำนาจการกำหนดหมวดเจตสิกธรรม **อิติ** ว่า **เอตฺตกา เจตฺติกา** เจตสิกธรรมมีประมาณเท่านี้ย่อมหาได้แน่นอน **อิสมฺมิ จิตฺตูปฺปาเท** ในจิตตูปบาทนี้ **สงฺคหฺยจาทิอาทิจฺจ วุตฺตํ** จึงกล่าวคำว่า สงคฺคหฺยจ ดังนี้ เป็นต้น ฯ **ฉตฺตีสาทิอาทิจฺจ** คำว่า ฉตฺตีส ดังนี้ เป็นต้น **สงฺคโห** เป็นการรวบรวม **ตตฺถ ตตฺถ** ยถารหํ **ลพฺกมานกฐมฺวเสน คณฺวเสน** ด้วยอำนาจจำนวน คือ ธรรมที่จะหาได้อยู่ในจิตนั้น ๆ ตามสมควร ฯ **ปรมฺชฺชมานิกจิตฺตานิ** ที่ชื่อว่า ปฐฺมมฺชฺชมานิกจิต **ปรมฺชฺชมานะ นียุตฺตานิ จิตฺตานิ** ตํ วา **เอเตสํ อตฺถิติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า จิตประกอบในปฐฺมมฺชฺชมาน หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า จิตเหล่านี้มีปฐฺมมฺชฺชมานั้น ฯ **อปฺปมฺลฺยฺวานํ สตฺตารมฺมณฺตฺตา** เพราะอัปมัญญาเจตสิก (๒ ประการ) มีสัตว์เป็นอารมณ์ **โลกุตฺตรานญฺจ นิพฺพานารมฺมณฺตฺตา** และเพราะโลกุตฺตรจิต (๘ ดวง) มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ (อนรุทุเรน) ท่านพระอนรุทธาจารย์ **วุตฺตํ** **อปฺปมฺลฺยฺวาวิชิตฺตาติ** จึงกล่าวคำว่า โสภณเจตสิก ๒๓ ประการ เว้นอัปมัญญาเจตสิก (๒ ประการ) ฯ **ตถาติ อิมีนา** ด้วยศัพท์ว่า ตถา นี้ (อนรุทุโร) ท่านพระอนรุทธาจารย์ **อาทฺตพฺพตฺติ** ย่อมชักความมา **อิติ** ว่า **อญฺญสฺมาณา** อัญญสฺมาณาเจตสิก (๑๓ ประการ) **อปฺปมฺลฺยฺวาวิชิตฺตโสภณเจตฺตিকা จ** และ โสภณเจตสิก (๒๓ ประการ) ซึ่งเว้นอัปมัญญาเจตสิก (๒ ประการ) **คจฺจนฺตฺติ** ย่อมถึง **สงฺคหํ** การรวมเข้า (ด้วยกัน) ฯ **อุเปกฺกฺขาสทฺคตฺตาติ** คำว่า อุเปกฺกฺขาสทฺคตฺตา ความว่า (เตตฺตีส ฐมฺมา) ธรรม ๓๓ ประการ **วิตกฺกวิจาร์ปิตฺติสฺวชฺชชา** เว้น วิตก วิจาร์ ปิตฺติ (และ) สุข สุขุฏฺฐานํ **ปวิญฺจฺจฺจฺจฺจฺจ สทฺคตฺตา** สทฺคตฺตด้วย

อุเบกขา ซึ่งเข้าไปแทนที่สุข ฯ **ปลงจกขุฆานวเสนาติ** ในบทว่า ปลงจกขุฆานวเสน **อธิปฺปาโย** มีอธิบายความ **อิติ** ว่า **ฆานปลงจกสฺส วเสน** ด้วยอำนาจฆาน ๕ หมวด **วิตกฺกวิจาเร วิสุํ วิสุํ** อติกกมิตฺวา **ภาเวนฺตสฺส นาทิติกฺขณฺณสฺส** **วเสน เทลิตสฺส** ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วด้วยอำนาจพระโยคาวจรผู้มี ฆานไม่ก่ล้าหนัก เจริญฆานล่องวิตกและวิจารณ์ไปที่ละอย่าง ฯ **ปน** แต่ **เต เอกโต** **อติกกมิตฺวา ภาเวนฺตสฺส ติกฺขณฺณสฺส วเสน เทลิตจตุตฺถขุฆานวเสน** ด้วยอำนาจฆาน ๔ หมวด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ด้วยอำนาจพระโยคาวจรผู้มีฆานแก่กล้า เจริญฆานล่องวิตกและวิจารณ์เหล่านั้นไปพร้อมกัน **สงฺคโห โหติ** ย่อมมีการรวบรวม (เจตสิกธรรม) ได้ **จตุธา** ๔ หมวดเท่านั้น **ทุตฺติยฆมานิกสฺส** **วิตกฺกวิจาร์วชฺชิตานํ สมฺภวโต** เพราะเจตสิกธรรม ๓๔ ประการเว้นวิตกและวิจารณ์เสียเกิดมีในทุตฺติยฆมานิกจิต ฯ **เตตฺตีสทฺวຍํ** เจตสิกธรรม ๓๓ ประการ ทั้ง ๒ หมวด (**ลพฺภติ**) ย่อมหาได้ **จตุตฺถปลงฺจมฆฺฆมานจิตฺเตสฺส** ในจตุตถฆมานจิตและปลงฺจมฆมานจิต ฯ **ตีสฺสูติ** บทว่า **ตีสฺสุ** ได้แก่ (**ปลงฺจมฆฺฆมานิกจิตฺเตสฺส**) ในปฐมฆมานิกจิต **ติวิเชสฺส** ๓ ดวง **กฺุสฺสวิปากฺกิริยา**วเสน คือ กฺุสฺสจิต วิปากจิต และกิริยาจิต ฯ **สฺสูวิโสริตฺตกายวจิปโยคสฺส** สำหรับพระโยคาวจรผู้มีกายปโยคและวจิปโยคอันชำระหมดจดดีแล้ว **สฺสูวิสุทฺธิวเสน** ด้วยอำนาจสฺสูวิสุทฺธิ **มหคฺคตฆฺฆมานานิ** มหคฺคตฆาน **ปวตฺตฺตฺนฺติ** ย่อมเป็นไป **เกวลํ** **จิตฺตสมฺมาธานมตฺเตน** ด้วยเหตุเพียงจิตตั้งมั่นอย่างเดียว **ปน** แต่ **น (ปวตฺตฺตฺนฺติ)** หาเป็นไป **กายวจิกฺกฺมฺมานํ วิโสทรนวเสน** ด้วยอำนาจการชำระกายกรรมและวจีกรรมให้หมดจดไม่ **นาปี (ปวตฺตฺตฺนฺติ)** ทั้งจะเป็นไป **ทฺวจฺจริตฺตทฺุราชีวานํ สมฺภุจฺฉินฺทฺนวเสน** ด้วยอำนาจการตัดทฺวจฺจริตและการเลี้ยงชีพผิตได้เด็ดขาด ก็หามิได้ **อิติ** เพราะเหตุนั้น (**อนฺุรฺุทฺุเรน**) ท่านพระอนฺุรฺุทฺุทฺาจารย์ **วฺุตฺตํ** จึงกล่าวคำว่า **วิรฺติวชฺชาติ** เว้นวิรฺติเจตสิก ฯ **ปจฺเจกเมวาทิ** บทว่า **ปจฺเจกเมว** ได้แก่ **วิสุํ วิสุํ** เอว แยก ๆ กันนั่นเอง ฯ **ปลงฺณรสฺสูติ** บทว่า **ปลงฺณรสฺสู** ความว่า (**ปลงฺจมฆฺฆมานิกจิตฺเตสฺส**) ในปลงฺจมฆฆมานิกจิต **ปลงฺณรสฺสู** ๑๕ ดวง **อิติ** คือ **รฺุปาจรวเสน** **ตีสฺสุ** ด้วยอำนาจรฺุปาจรฆาน ๓ ดวง

อารูปปวเสน ทวาทสสุ ด้วยอำนาจรูปาวจรมาน ๑๒ ดวง ฯ (อปฺปมณฺญาโย น ลพฺภนฺตฺติ) เอตฺถ ในคำว่า ย่อมไม่ได้อัปฺปมณฺญาเจตสิก (๒ ประการ) นี้ (มยา) ข้าพเจ้า การณ์ วุตฺตเมว ได้กล่าวเหตุไว้เสร็จเรียบร้อยแล้ว ฯ

ปจฺเจกเมวาทิ บทว่า ปจฺเจกเมว ได้แก่ เอเกกาเยว แต่ตัวอย่างเท่านั้น ฯ
หิ ความจริง **อปฺปมณฺญานํ สุตฺตารมฺมณฺตฺตา** เพราะอัปฺปมณฺญาเจตสิก (๒ ประการ) มีสัตว์เป็นอารมณ์ **วิรฺตฺติณฺญจ วิตฺติกฺกมิตฺตพฺพตฺตฺวิสยฺตฺตา** และ เพราะวิรฺตฺติเจตสิก (๓ ประการ) มีวัตถุที่จะพึงล่วงละเมิดเป็นอารมณ์ **นตฺถิ ตาสมฺปิ เอกจิตฺตฺตฺตฺปาเท สมฺภโว** อัปฺปมณฺญาเจตสิก และวิรฺตฺติเจตสิกแม้เหล่านั้น จึงไม่เกิดในจิตตฺตฺตฺปาเทเดียวกัน **อิตฺติ แล ฯ โลกิยวิรฺตฺติํ เอกนตฺตฺกฺสฺลสฺสภาวตฺตา** เพราะวิรฺตฺติเจตสิกฝ่ายโลกิยะทั้งหลายมีสภาวะเป็นกฺสฺลโดยส่วนเดียว **นตฺถิ อพฺยากเตสฺสุ สมฺภโวโลกิย วิรฺตฺติ** เหล่านี้จึงไม่เกิดในกิริยาจิตและวิบากจิตทั้งหลาย ที่เป็นอัพฺยากฤต **อิตฺติ** เพราะเหตุนี้ (**อนฺรฺรทฺธเรน**) ท่านพระอนฺรฺรทฺธธาจารย์ **วุตฺตํ** จึงกล่าวคำ **วิรฺตฺติวชฺชิตฺตาติ** ว่า วิรฺตฺติวชฺชิตา ดังนี้ ฯ **เตนาห** เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ปฺลฺลจ สิกฺขาบพฺทา กุสฺลาเยวาทิ สิกฺขาบพ ๕** ล้วนเป็นกฺสฺลทั้งนั้น ฯ **อิตฺรธา** เมื่อกำหนดเนื้อความนอกไปจากนี้ (**ภควา**) พระผู้มีพระภาคเจ้า **วทฺเยย** พึงตรัสว่า **สทฺธาสตีอาทโย วิย ลียา กุสฺลา ลียา อพฺยากตาติ** โลกิยวิรฺตฺติทั้งหลาย พึงเป็นกฺสฺลก็มี พึงเป็นอัพฺยากฤตก็มี เหมือนกับ สัทธาเจตสิกและสติเจตสิกเป็นต้น ฉะนั้น ฯ **ปน** ก็ **ผลสฺส มคฺคปฺปฏิพิมฺพฺกฺตฺตฺตา** เพราะผลจิตเป็นธรรมชาติเหมือนกับมรรคจิต **ทฺวจฺจิตฺตฺราชีวานํ ปฺปฏิปฺปสฺสมฺภนโต จ** และเพราะผลจิตเป็นเครื่องระงับทฺวจฺจิตและการเลี้ยวซัดทั้งหลาย **โลกุตฺตรวิรฺตฺติํ เอกนตฺตฺกฺสฺลตา** ภาวะที่โลกุตฺตรวิรฺตฺติทั้งหลาย เป็นกฺสฺลโดยส่วนเดียว **น ยุตฺตา** จึงไม่ถูก **อิตฺติ** เพราะเหตุนี้ ท่านพระอรรคกถาจารย์ **ตาสํ ตตฺถล อคฺคณํ** จึงไม่ระบุงถึงโลกุตฺตรวิรฺตฺติเหล่านั้นไว้ ในสิกฺขาบทวิกังคํนั้น ฯ **กามาจฺจรวิปากานํ** **เอกนตฺตฺปริตฺตฺตฺตฺตฺตฺตา** เพราะกามาจฺจรวิปากจิต (๘ ดวง) มีอารมณ์ที่เป็น กามาจฺจโดยส่วนเดียว **อปฺปมณฺญานํ สุตฺตารมฺมณฺตฺตา** เพราะอัปฺปมณฺญาเจตสิก

(๒ ประการ) มีสัตว์เป็นอาภรณ์ จ และ **วิรัตน์มปิ เอกนตกุลตตตา** แม้เพราะ **วิริตีเจตสิก** (๓ ประการ) เป็นกุศลโดยส่วนเดียว (**อนรุทุเสน**) ท่านพระอนุรุทธาจารย์ **วุตฺตํ** จึงกล่าวคำว่า **อปฺปมณฺญา วิริตฺตวิชฺชาตี** อปฺปมณฺญาวิริตฺตวิชฺชาตา ดังนี้ ฯ

(**โจทนา**) ถาม **อิตฺติ** ว่า **กามาวจรกุสลํ กามาวจรกุสลจิตฺตํ ปณฺณตฺตาทิอาภมฺมณฺมปิ** แม้ที่มีบัญญัติเป็นต้นอาภรณ์ จ **โหติ** ก็มีได้ **นฺนุ** มิใช่หรือ **อิตฺติ** เพราะเหตุนี้ **ตสฺส วิปาเกนปิ** แม้วิบากจิตของกามาวจรกุสลจิตนั้น **กุสลทิสสารมฺมณฺเณน ภวิตพฺพํ** ก็พึงมีอาภรณ์เหมือนกับกุสลจิต **ยถา ตํ มหคฺคตโลเกตุตฺตวิปาเกหิ** เปรียบเหมือน มหคคตวิบากจิตและโลกุตตตวิบากจิตทั้งหลาย ฉะนั้น ฯ (**วิสขุชฺชา**) ตอบ **อิตฺติ** ว่า **อิทํ (กามาวจรวิปากํ) กามาวจรวิปากจิตฺตํ น เอวํ (โหติ)** หาเป็นเช่นนั้นไม่ **กามตณฺหาธิเนสฺส (กามสฺส) ผลญฺตตฺตตา** เพราะเป็นผลของกามซึ่งเนื่องกับ กามตัณหา ฯ **ยถา หิ ทาสฺยา ปฺตุโต มาตรา อิจฺฉิตํ กาทํ อสกุโณนฺโต สามีเกนเยว อิจฺฉิติจฺฉิตํ กโรติ** เปรียบเหมือน ลูกชายของหญิงรับใช้ ไม่สามารถ จะกระทำการที่มารดาต้องการได้ ทำสิ่งที่เจ้านายเท่านั้นต้องการแล้ว ๆ ฉะนั้น **เอวํ กามตณฺหาเยว ตตฺตตาย ทาสีทิสสฺส กามาวจรกมฺมสฺส วิปากญฺตํ จิตฺตํ เตน คหิตารมฺมณํ** อคเหตุวา **กามตณฺหารมฺมณฺเมว คณฺหาตี** จิตที่เป็นวิบากแห่ง กามาวจรกรรม ซึ่งเหมือนกับหญิงรับใช้ เพราะเนื่องกับกามตัณหา ก็ไม่รับอาภรณ์ ที่กามาวจรกรรมนั้นรับมาแล้ว ย่อมรับเฉพาะอาภรณ์ของกามตัณหาเท่านั้น ฉะนั้น ฯ **ทฺวาทสฺธาตี** บทว่า **ทฺวาทสฺธา ความว่า (สงฺคโห โหติ) ทฺวาทสฺธา** โดยมีการรวบรวมเจตสิกธรรมไว้ ๑๒ หมวด (**จิตฺเตสฺสุ**) **ตีสุ** ในจิต ๓ ประเภท **กตฺวา** เพราะอธิบายความ **อิตฺติ** ว่า **กุสลวิปากกิริยาเภเตสฺสุ ปจฺเจกํ จตฺตารโ จตฺตารโ ทฺวิกา** ในประเภทแห่งกุสลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต มีการสงเคราะห์ เป็นคู่ ประเภทละ ๔ คู่ ฯ

อิทานิ บัดนี้ (**อนรุทุเสน**) ท่านพระอนุรุทธาจารย์ **อิเมสุ ปรมชฺชฌานิกาทิหิ ทฺตฺติชฺชฌานิกาทินิ** เกทกรรมเม **ทสฺเสตฺถุ** หวังจะแสดงธรรม (เจตสิกกรรม) ซึ่งทำ จิตทั้งหลายมีทุติยฌานิกจิตเป็นต้น ให้ต่างจากจิตทั้งหลายมีปฐมฌานิกจิตเป็นต้น

ในบรรดาเจตสิกธรรมเหล่านี้ **อนุตฺตเร ฌานธมฺมาตฺถิอาทิ วุตฺตํ** จึงกล่าวคำว่า อนุตฺตเร ฌานธมฺมา ดังนี้ เป็นต้น ๑ **ทฎฺฐพฺพํ** พึงเห็นความหมายว่า **อนุตฺตเร จิตฺเต** ในโลกุตฺตรจิต (๘ หรือ ๔๐ ดวง) **วิตกฺกวิจาร์ปิตฺตฺสฺวเสณ ฌานธมฺมา** มีฌานธรรม คือ วิตก วิจาร์ ปิติ และสุข **วิเสสกา** ทำให้แปลกกัน **เภทกา** คือ ทำให้ต่างกัน ๑ **มชฺฌิมเ** ในมัชฌิมจิต **มหคฺคเต** คือในมหัคคตจิต (๒๗ ดวง) **อปฺปมฺลฺยา จ ฌานธมฺมา จ** มีอัปมัญญาเจตสิก (๒ ประการ) และฌานธรรมทั้งหลาย **วิเสสกา** ทำให้แปลกกัน **ปริตฺเตสฺสุ** ในปริตตจิตทั้งหลาย **กามาวจรเส** คือ ในกามาวจรจิต (๔๕ ดวง) **วิรติฌานปิตฺติ จ อปฺปมฺลฺยา จ** มีวิรติเจตสิก (๓ ประการ) ปัญฺญินทรียเจตสิก ปิตฺติเจตสิก และอัปมัญญาเจตสิก (๒ ประการ) **วิเสสกา** ทำให้แปลกกัน ๑ **ตตฺถ** บรรดาเจตสิกธรรมเหล่านั้น **วิรติ วิรติเจตสิก** (๓ ประการ) **กุสเลหิ วิปากฺกริยานํ วิเสสกา** ทำวิปากจิตและกิริยาจิตทั้งหลาย ให้แปลกจากกุศลจิตทั้งหลาย **อปฺปมฺลฺยา** อัปมัญญาเจตสิก (๒ ประการ) **กุสฺลกริยาหิ วิปากานํ วิเสสกา** ทำวิปากจิตทั้งหลายให้แปลกจากกุศลจิตและกิริยาจิตทั้งหลาย **ปน** ส่วน **ฌานปิตฺติ** ปัญฺญินทรียเจตสิกและปิตฺติเจตสิก **ตีสุ** (กุสฺลวิปากกริยาจิตฺเตสฺสุ) **ปรมยฺยุคลาทีหิ ทฺุตติยยุคลาทีนํ วิเสสกา** ทำกามาวจรโสภณจิตคู้ที่ ๒ เป็นต้น ให้แปลกจากกามาวจรโสภณจิตคู้ที่ ๑ เป็นต้น ในบรรดากุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต ๓ ประเภท ๑ **ทฺุตติเย อสงฺขาริเกติ** สองบทว่า **ทฺุตติเย อสงฺขาริเก** **สมฺพฺนุโ** เชื่อมความ **อิตฺติ** ว่า **อญฺญสมานา** **อัญญสมานาเจตสิก** (๑๓ ประการ) **อกุสฺลสาธาธมา จ** และอกุศลสาธาธมเจตสิก (๔ ประการ) **โลภมาเนน** รวมกับโลภเจตสิกและมานเจตสิก **เอญฺญนวิสติธมฺมา** เป็นธรรม ๑๙ ประการ **ตเถว** ก็เหมือนกัน (**สงฺคหํ คจฺจนฺตฺติ**) คือ ย่อมถึงการรวมเข้า **ทฺิฏฺฐิวิปฺปยุตฺเต** **อสงฺขาริเก** ในโลกมุลจิตที่เป็นทฺิฏฺฐิคตวิปฺปยุต ซึ่งเป็นอสังขาริก ๑ **ตติเยติ** บทว่า **ตติเย** ได้แก่ **อุเปกฺขาสหคตทฺิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺเต** **อสงฺขาริเก** ในโลกมุลจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนาเป็นทฺิฏฺฐิสมฺปยุตซึ่งเป็นอสังขาริก ๑ **จตฺตฺเถติ** บทว่า **จตฺตฺเถ** ได้แก่ **ทฺิฏฺฐิวิปฺปยุตฺเต** **อสงฺขาริเก**

ในโลกมูลจิตที่เป็นทวิภูมิจิตซึ่งเป็นอสังขาริก ๆ **อธิปฺปาโย** อธิบายความ **อิตฺติ** ว่า **ปน** ก็ (**ปณฺฑิตฺเตน**) **บัณฑิต โยเซตพฺพานิ** ฟังประกอบ **อิสฺสามจฺเณรฺกุกฺกจฺจฺจฺจฺนิ** **อิสฺสาเจตฺติก** **มัจฉริยเจตฺติก** และ **กุกฺกจฺจฺเจตฺติก** (**ปจฺเจกเมว**) แต่ละประการเท่านั้น (**เอตฺถ**) เข้าในโทสมูลจิตที่เป็นปฏิสมถัมปยุต ซึ่งเป็นอสังขาริกนี้ **ภินฺนาลมฺพนตฺตาเยว** เพราะเจตสิกธรรมเหล่านั้นมีอารมณ์ต่างกันนั่นเอง ๆ **อธิโมกฺขสฺส** **นิจฺจยาการปฺปวตฺติโย** เพราะอธิโมกข์เจตสิก เป็นไปโดยอาการที่ตกลงใจแน่นอน **เทวพฺพหสฺสาเว** **วิจิกิจฺจฺจฺจฺเจตฺเต** **สมฺภโว** **นตฺติ** อธิโมกข์เจตสิกนั้น จึงไม่เกิดมีในจิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจฺจฺจฺเจตสิก ซึ่งมีสภาวะเป็น ๒ ฝ่าย **อิตฺติ** เพราะเหตุนั้น (**อนฺนฺรฺทฺเธน**) ท่านพระอนฺนฺรฺทฺธาจารย์ **วฺตุตฺ** จึงกล่าวคำ **อธิโมกฺขวิรฺหิตาติ** ว่า **อธิโมกฺขวิรฺหิตา** ดังนี้ ๆ

โยชนา มีวาจาประกอบความ **อิตฺติ** ว่า **อกุสฺเส** ในอกุศลจิต (๑๒ ดวง) (**ธมฺมา**) มีเจตสิกธรรมทั้งหลาย **สฺตฺตฺธา** **จิตฺตา** ดำรงอยู่โดย ๓ หมวด **เอว** อย่างนี้ **อิตฺติ** คือ **เอกฺกนฺวิสฺติ** (**ธมฺมา**) **ปฺรมฺทฺติยอสงฺขาริเกสุ** (**จิตฺตา**) ในโลกมูลจิตที่เป็นอสังขาริกดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ มีเจตสิกธรรมดวงละ ๑๙ ประการ หมวด ๑ **อกฺุจฺจาส** (**ธมฺมา**) **ตฺติยจฺตฺตฺถอสงฺขาริเกสุ** (**จิตฺตา**) ในโลกมูลจิตที่เป็นอสังขาริกดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ มีเจตสิกธรรมดวงละ ๑๘ ประการ หมวด ๑ **วิส** (**ธมฺมา**) **ปฺลฺยจฺเม** **อสงฺขาริเก** (**จิตฺตา**) ในโทสมูลจิตที่เป็นอสังขาริกดวงที่ ๕ มีเจตสิกธรรมดวงละ ๒๐ ประการ หมวด ๑ **เอกฺวิส** (**ธมฺมา**) **ปฺรมฺทฺติยสสงฺขาริเกสุ** (**จิตฺตา**) ในโลกมูลจิตที่เป็นสังขาริกดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ มีเจตสิกธรรมดวงละ ๒๑ ประการ หมวด ๑ **วิสฺติ** (**ธมฺมา**) **ตฺติยจฺตฺตฺถสสงฺขาริเกสุ** (**จิตฺตา**) ในโลกมูลจิตที่เป็นสังขาริกดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ มีเจตสิกธรรมดวงละ ๒๐ ประการ หมวด ๑ **ทฺวาวิส** (**ธมฺมา**) **ปฺลฺยจฺเม** **สสงฺขาริเก** (**จิตฺตา**) ในโทสมูลจิตที่เป็นสังขาริกดวงที่ ๕ มีเจตสิกธรรมดวงละ ๒๒ ประการ หมวด ๑ **ปฺณฺณรฺส** (**ธมฺมา**) **โหมฺพฺพเว** (**จิตฺตา**) ในโหมมูลจิต ๒ ดวง มีเจตสิกธรรมดวงละ ๑๕ ประการ หมวด ๑ ๆ **โยชนา** มีวาจาประกอบความ **อิตฺติ** ว่า **เอเต** **จฺุทฺทส** **ธมฺมา** **ธรรม**

(คือ เจตสิกธรรม) ๑๔ ประการเหล่านี้ อิติ คือ **สาธารณา อกุศลानิ สพฺเพสเมว สาธารณภูตา จตฺตารโ (ธมฺมา)** เจตสิกธรรม ที่มีทั่วไป ได้แก่ ซึ่งเป็นสภาวะที่มีทั่วไปแก่อกุศลจิตครบทุกดวง ๔ ประการ **สมานา จ ฉนฺทปิตฺติโอมกฺขวชฺชิตา อญฺญสมานา อปฺเร ทสา (ธมฺมา)** และเจตสิกธรรมที่มีเสมอกัน คือ มีเสมอกับธรรมอื่น เว้นฉันทเจตสิก ปิตฺติเจตสิก และอโสมกฺขเจตสิกอื่นอีก ๑๐ ประการ (**ปญฺชิตฺเตน**) บัณฑิต **ปฺรจฺจนฺติ** กล่าวว่า **สพฺพากุสโลคิโนติ** เป็นเจตสิกธรรมที่ประกอบกับอกุศลจิตได้ทุกดวง (๑๒ ดวง) ๑ **ตถาติ อิมินา** ด้วยคำว่า **ตถา นี้ (อนฺรุตฺโ)** ท่านพระอนฺรุตฺทจาจารย์ **ปจฺจามสฺติ** ย่อมมุ่ง **อญฺญสมาน** เฉพาะ อัญญสมานาเจตสิก ๑ **มโนธาตฺ** ธรรมชาติที่ชื่อว่ามโนธาตฺ **มโนวิญญานธาตฺ** วิชา **วิสิฏฺฐมฺนนิจฺจาโยคโต มนฺนมตฺตา ธาตฺติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ธาตฺอันเป็นเพียงความรู้ เพราะไม่ประกอบด้วยหน้าที่ คือความรู้พิเศษเหมือนกับมโนวิญญานธาตฺ ๑ **อเหตุกปฏิสนธิยฺคเลติ** บทว่า **อเหตุกปฏิสนธิยฺคเล** ได้แก่ **อุปกฺขาสนฺตีรณทฺเว** ในสันตีรณจิตที่สหคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง ๑

โยชนา มีวาจาประกอบความ **อิติ** ว่า **อฏฺฐารสาเหตุเกสุ จิตฺตฺปปาทesu** ในจิตตฺปปาทที่เป็นอเหตุกะ ๑๘ ดวง **สงฺคโห จตฺตฺพิโ** **โหติ** มีการรวบรวมเจตสิกธรรมไว้ ๔ หมวด **อิติ** คือ **ทฺวาทส (ธมฺมา) ทสฺนจิตฺเต (โหนฺติ)** ในหสิตฺตฺปปาทจิต (๑ ดวง) มีเจตสิกธรรม ๑๒ ประการ หมวด ๑ **เอกาทส (ธมฺมา) โวฏฺฐทฺพนฺสุขสนฺตีรณฺสุ (โหนฺติ)** ในมโนทวาราวชฺชนจิต (๑ ดวง) และสันตีรณจิตที่สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา (๑ ดวง) มีเจตสิกธรรมดวงละ ๑๑ ประการ หมวด ๑ **ทส (ธมฺมา) มโนธาตฺติกาเหตุกปฏิสนธิยฺคลวเสน ปญฺจสุ (โหนฺติ)** ในจิต ๕ ดวง คือ มโนธาตฺจิต ๓ ดวง และอเหตุกปฏิสนธิจิต ๒ ดวง มีเจตสิกธรรมดวงละ ๑๐ ประการ หมวด ๑ **สตฺต (ธมฺมา) ทฺวิปญฺจวิญญานฺณฺสุ (โหนฺติ)** ในปัญฺจวิญญานจิตทั้ง ๒ ฝ่าย (๑๐ ดวง) มีเจตสิกธรรมดวงละ ๗ ประการ หมวด ๑ ๑ **เตตฺตีสฺวิธสงฺคหาติ** บาทคาถาว่า **เตตฺตีสฺวิธสงฺคหา** ความว่า **เตตฺตีสฺวิธา สงฺคหา** มีการรวบรวมเจตสิกธรรมไว้

๓๓ หมวด **อิติ** คือ **อนุตฺตเร ปญจ** ในโลกุตตรจิต (๘ หรือ ๔๐ ดวง) มีการรวบรวมเจตสิกธรรมไว้ ๕ หมวด **ตถา มหคฺคเต** ในมหัคคตจิต (๒๗ ดวง) ก็เหมือนกัน คือ มีการรวบรวมเจตสิกธรรมไว้ ๕ หมวด **กามาวจรโสภณ ทฺวาทส** ในกามาวจรโภณจิต (๒๔ ดวง) มีการรวบรวมเจตสิกธรรมไว้ ๑๒ หมวด **อกุสเส สุตฺต** ในอกุสลจิต (๑๒ ดวง) มีการรวบรวมเจตสิกธรรมไว้ ๗ หมวด **อเหตุกเจตฺตารโ** ในอเหตุกจิต (๑๘ ดวง) มีการรวบรวมเจตสิกธรรมไว้ ๔ หมวด ๑ (**ปญฺหิโต**) **บัณฺทิต ฌตฺวา ทราบ จิตฺตปริจฺเจทวเสน วุตฺตํ สมฺปโยคญจ** สัมปโยคที่ท่านพระอรุณราชจารย์กล่าวไว้ ด้วยอำนาจการกำหนดจิต **เจตสิกราสิปริจฺเจทวเสน วุตฺตํ สงคฺคญจ** และสังคหะที่กล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งการกำหนดหมวดแห่งเจตสิกธรรม **จิตฺตาวียุตฺตานํ** แห่งสภาวะธรรมทั้งหลายที่ไม่พรากกับจิต **เจตสิกันํ** คือ แห่งเจตสิกธรรมทั้งหลาย **อิตุลํ** ด้วยประการฉะนี้ **ยถาวุตฺตนฺเยน** คือ โดยนัยตามที่กล่าวมาแล้ว **จิตฺเตน สมํ เกทํ อุทฺทิสเส** พึงยกประเภท (แห่งเจตสิกธรรมเหล่านั้น) ขึ้นแสดงให้เท่ากับจิต **ยถาโยคํ** ตามที่ประกอบได้ ๑ **อตฺโถ** อธิบายความ **อิติ** ว่า (**ปญฺหิโต**) **บัณฺทิต กเถยฺย** พึงกล่าว **อิติอาทินา** โดยนัยเป็นต้นว่า **ดาว** อันดับแรก **สตุต สพฺพจิตฺตสาธาธนา** เจตสิกธรรม ๗ ประการ ซึ่งมีทั่วไปกับจิตทุกดวง **เอกุนนวุติจิตฺเตสุ อุปฺปชฺชนโต ปจฺเจกํ** **เอกุนนวุติวิธา** มีอย่างละ ๘๘ ประการ เพราะเกิดขึ้นในจิต ๘๘ ดวง **ปกิณฺณเกสุ วิตกฺโก** บรรดา ปกิณณกเจตสิก (๖ ประการ) **วิตกเจตสิก ปญฺจปญฺญาสจิตฺเตสุ อุปฺปชฺชนโต ปญฺจปญฺญาสวิโร** มี ๕๕ ประการ เพราะเกิดขึ้นในจิต ๕๕ ดวง ดังนี้ ๑

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงคฺคหฺวณฺณนาย

ทฺติยปริจฺเจทวณฺณนา นิฏฺฐิตา ๑

พฺรณนาความปริเฉทที่ ๒

ในฎีกาอภิธมมัตถสังหะ ชื่ออภิธมมัตถวิภาวินี จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้ ๑

โดยพระมหาธรรมาวุธ สุเมธ ป.ธ.๘ สำนักเรียนวัดเทพศิลา กทม.

ตติยปริจเฉทวณณา พรรณนาความปริเฉทที่ ๓

(ปกิณณกสังคหวิภาค)

อิทานิ บัดนี้ (ท่านพระอนุรุธาจารย์) ทสฺเสตฺถุ หวังจะแสดง ปกิณณกสงฺคหํ การรวบรวมข้อเบ็ดเตล็ด จิตฺตเจตสิกานํ แห่งจิตและเจตสิก ยถาตุตฺตานํ ตามที่กล่าวแล้ว เวทนาทวิภาคโต โดยการจำแนกข้อเบ็ดเตล็ดมีเวทนาเป็นต้น ตํตฺตเวทนาทิวาทินุญจิตฺตูปฺปาทวิภาคโต จ และโดยการจำแนกจิตตูปบาท ซึ่งต่างกันโดยความต่างกันแห่งข้อเบ็ดเตล็ดมีเวทนาเป็นต้นนั้น ๆ สมฺปยุตฺตายถายโณคนฺดูติอาทิมารทฺธํ จึงเริ่มคำว่า สมฺปยุตฺตาย ยถาโยคํ ดังนี้เป็นต้น ๆ อตฺตฺโถมือธิบายความ อิติ ว่า จิตฺตเจตสิกานํ ฐมฺมา ธรรมคือจิตและเจตสิก ยถาโยคํ สมฺปยุตฺตาย ที่ประกอบกันตามที่ประกอบได้ เตปญฺญาส โหนฺติ ย่อมมี ๕๓ ประการ สภาวโต โดยสภาวะ อตฺตโน อตฺตโน สภาวเสเน คือ ด้วยอำนาจสภาวะของตน ๆ อิติอาทินา ได้แก่ โดยสภาวะคือ เอกุณฺนวุตฺติวิธมฺปิ จิตฺตํ จิตฺตํ ๘๘ ดวง เอกวิธํ ก็มีอย่างเดียว อารมฺมณฺวิชานนสภาวสามญฺเณน โดยมีความรู้แจ้งอารมณ์เหมือนกัน ผสฺโส ผัสสเจตสิก สพฺพจิตฺตสาธาโรณ เกิดมีทั่วไปแก่จิตทุกดวง เอกวิธํ ก็อย่างเดียว ผุสฺสนภาเวเน โดยภาวะที่ถูกต้องอารมณ์เป็นต้น ๆ อิทานิ บัดนี้ นียเต ข้าพเจ้า (พระอนุรุธาจารย์) จักแนะนำ สงฺคโห นาม ชื่อสังคหะ เวทนาสงฺคหาทินามโก ปกิณณกสงฺคโห คือการรวบรวมข้อเบ็ดเตล็ดที่ชื่อว่า เวทนาสังคหะ เป็นต้น เตสํ ฐมฺมานํ แห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เวทนาฯเปฯ วตฺตฺโต โดยเวทนาสังคหะ เหตุสังคหะ กิจจสังคหะ ทวารสังคหะ อารมฺมณฺสังคหะ และวตฺตฺตฺสังคหะ จิตฺตูปฺปาทวเสเนว ด้วยอำนาจจิตตูปบาทเท่านั้น ตํตฺตเวทนาทิวาทินุญจิตฺตูปฺปาทานํ วเสเนว คือด้วยอำนาจ จิตตูปบาท ที่ต่างกัน โดยความต่างกันแห่งข้อเบ็ดเตล็ดมีเวทนาเป็นต้นนั้น ๆ เท่านั้น ยถารหํ

ตามสมควร นนียเต ย่อมไม่แนะนำ อุปนียเต คือเข้าไปแนะนำ อาหริยติ ได้แก่
ประมวล ตวีรเหน โดยเว้นจากจิตตูปบาทนั้น กตฺถจิ ในกาลไหน ๆ ๆ ตตฺถาติ
บทว่า ตตฺถ เตสุ ฉสุ สงฺคเหสุ ได้แก่บรรดาสังคหะ ๖ หมวดเหล่านั้น ๆ

(อธิบายเวทนาสังคหะ)

สงฺคโห การรวบรวม สุขาทิเวทนานํ เวทนามีสุขเวทนาเป็นต้น ตํสหคต-
จิตตูปฺบาทานญจ และจิตตูปบาทที่สหคตด้วยเวทนามีสุขเวทนาเป็นต้นนั้น
วิภาควเสน ด้วยอำนาจแห่งการจำแนก เวทนาสงฺคโห ชื่อว่าเวทนาสังคหะ ๆ
อญฺญา เวทนาอื่น ทุกฺขโต จ สุขโต จ จากทุกฺขเวทนา และสุขเวทนา อทุกฺขมสุขาติ
ชื่อว่า อทุกฺขมสุขเวทนา มการาคมวเสน ด้วยอำนาจลง ม อาคม ๆ ปุจฺฉา
ถามว่า วจนโต จ ก็เพราะพระพุทธพจน์ อิติ ว่า ภิกฺขเว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
เทวมา เวทนามี ๒ ประการ เหล่านี้ อิติ คือ สุขา สุขเวทนา ทุกฺขา ทุกฺขเวทนา
ดังนี้เป็นต้น นนุ เทว เอว เวทนา เวทนามีเพียง ๒ ประการเท่านั้น มิใช่หรือ ๆ
วิสฺซชฺชา ตอบว่า สจฺจํ คำที่ท่านกล่าวแล้วนี้เป็นความจริง ตมฺปน แต่พระพุทธพจน์นั้น
สงฺคเหตฺวา วุตฺตํ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสรวบรวม อทุกฺขมสุขํ อทุกฺขมสุขเวทนา
อนวชฺชปกฺขิกํ ซึ่งอยู่ในฝ่ายที่ไม่มีโทษ สุขเวทนายํ เข้าในสุขเวทนา สวชฺชปกฺขิกญจ
และรวม อทุกฺขมสุขเวทนา ซึ่งอยู่ในฝ่ายที่มีโทษ ทุกฺขเวทนายํ เข้าในทุกฺขเวทนา ๆ
ยมฺปิ วจฺนํ แม้พระพุทธพจน์ใด กตฺถจิ สุตฺเต ในบางพระสูตร ยงฺกิญฺจิ เวทยิตํ
อิติ ว่า ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง อิทํ เอตฺถ ทุกฺขํ อสฺส นี พึงเป็น
ทุกฺขีในที่นี่ ดังนี้เป็นต้น ตํ พระพุทธพจน์นั้น วุตฺตํ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้
สพฺพเวทนานํ ทุกฺขสภาวตฺตา เพราะเวทนาทั้งปวงมีสภาวะเป็นทุกฺขํ สงฺขารทุกฺขตาย
โดยเป็นทุกฺข์ประจําสังขาร ๆ ยถาห สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า
อานนฺท ดูก่อนอานนทํ วจฺนํ คำ อิติ ว่า เวทยิตํ การเสวยอารมณ์ ยงฺกิญฺจิ
อย่างใดอย่างหนึ่ง อิทํ นี ทุกฺขํ อสฺส พึงเป็นทุกฺข์ เอตฺถ ในที่นี่ ดังนี้เป็นต้น
มยา ภาสิตํ เรากล่าว สนฺธาย หมายถึง สงฺขารานิจฺจํ ความไม่เที่ยงแห่งสังขาร

สงฺขารวิปริณามตถฺย และความแปรปรวนแห่งสังขาร ๑ ตสฺมา เพราะฉะนั้น
 ทฏฺฐพฺพา บัณฑิตพึงเห็น ติสฺโสเยว เวทนาติ ว่าเวทนามี ๓ ประการเท่านั้น ๑
 เตนาท ภควา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส อิติ ว่า ภิกฺขเว
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ติสฺโส อิมา เวทนา เวทนามี ๓ ประการ เหล่านี้ คือ
 สุขา สุขเวทนา ทุกฺขา ทุกฺขเวทนา อทุกฺขมสุขา อทุกฺขมสุขเวทนา ดังนี้ เป็นต้น ๑
 ติวิธาปิ ปเนตา ก็ เวทนาแม่ทั้ง ๓ ประการเหล่านี้ เอวํ ดังพรรณนามาจะนี้
 อินฺทฺริยเทสนาย ในอินฺทฺริยเทศนา ปญฺจธา เทสิตา พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงแสดงไว้ ๕ ประการ อิติ คือ สุขินฺทฺริยํ สุขินฺทฺริยํ ทุกฺخينฺทฺริยํ ทุกฺخينฺทฺริยํ
 โสมนสฺสอินฺทฺริยํ โสมนสฺสอินฺทฺริยํ โทมนสฺสอินฺทฺริยํ โทมนสฺสอินฺทฺริยํ อูปฺเภชินฺทฺริยํ
 อูปฺเภชินฺทฺริยํ อิติ เพราะเหตุนี้ ทสฺเสตฺถุ เพื่อจะแสดง วิภาคํ การจำแนก
 ตํวเสนาปิ เวทนาทั้งหลาย แม้ด้วยอำนาจอินฺทฺริยธรรมนั้น เอตฺถ ในเวทนาสังคหะ
 นี้ วุตฺตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ จึงกล่าวคำ สุขํ สุขเวทนา ทุกฺขํ ทุกฺขเวทนา
 อิติ อาทิ ว่าดังนี้ เป็นต้น ๑ หิ ความจริง วิภเชตฺวา พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงจำแนก สุขํ ทุกฺขญฺจ สุขเวทนาและทุกฺขเวทนา ปจฺเจกํ ทฺวิธา ออกเป็น
 อย่างละ ๒ ประการ กายิกมานสิกฺสาตาสาทเภทโต เพราะความต่างกัน
 แห่งความสุขทางกายและความสุขทางใจ และความทุกข์ทางกายความทุกข์ทางใจ
 เทสิตา แล้วแสดงเวทนาไว้ อิติ ว่า สุขินฺทฺริยํ สุขินฺทฺริยํ โสมนสฺสอินฺทฺริยํ
 โสมนสฺสอินฺทฺริยํ ทุกฺخينฺทฺริยํ ทุกฺخينฺทฺริยํ โทมนสฺสอินฺทฺริยํ โทมนสฺสอินฺทฺริยํ ๑
 อูปฺเภชา ปน ส่วนอุปกฺเขชาเวทนา เอกธาว ทรงแสดงไว้ประการเดียวเท่านั้น อิติ ว่า
 อูปฺเภชินฺทฺริยํ อูปฺเภชินฺทฺริยํ เกทาภาวโต เพราะไม่มีความต่างกัน ๑ หิ เหมือนอย่างว่า
 สุขทุกฺขานิ อญฺญถา กายสฺส อนุคฺคหฺมุปฺฆาตถฺย กโรนฺติ อญฺญถา มนโส
 สุขเวทนา ย่อมทำความอนุเคราะห์แก่ร่างกายอย่างหนึ่ง และย่อมทำความอนุเคราะห์
 แก่ใจอีกอย่างหนึ่ง ทุกฺขเวทนา ย่อมทำความเบียดเบียนแก่ร่างกายอย่างหนึ่ง
 และย่อมทำความเบียดเบียนแก่ใจอีกอย่างหนึ่ง ยถเว ฉันฺนํ น เวมุเปกฺขา
 อูปฺเภชาเวทนา หากทำฉันนั้นไม่ ตสฺมา เพราะฉะนั้น สา อูปฺเภชาเวทนานั้น

เอกธาว เทลิตา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ เพียงประการเดียวเท่านั้น ฯ
 เตน เพราะเหตุนั้น โปราณา พระโหราณาจารย์ทั้งหลาย อาหุ จึงกล่าว อิติ ว่า
 อินุทริยเภทโต ว่าโดยประเภทแห่งอินทริยธรรม **ปลงฺจธา** เวทนาย่อมน
 มี ๕ ประการ อิติ คือ กายิกํ สุขํ จ สุขเวทนาทางกาย ๑ มานสํ
 สุขํ จ สุขเวทนาทางใจ ๑ กายิกํ ทุกฺขํ จ ทุกขเวทนาทางกาย ๑
 มานสํ ทุกฺขํ จ ทุกขเวทนาทางใจ ๑ อุเปกฺขาเวทนา อุเปกฺขาเวทนา
 เอกมานสํเอว จ มีเฉพาะทางใจ อย่างเดียวเท่านั้น ๑ ฯ

ตตฺถ ในบรรดาเวทนา ๕ นั้น สุขํ สุขเวทนา อิกฺกุจฺโผฏฺฐพฺพานุภวณฺลกฺขณํ
 มีลักษณะเสวยโผฏฐัพพารมณฺ์ที่น่าปรารถนา ฯ ทุกฺขํ ทุกขเวทนา อนิกฺกุจฺโผฏฺฐพฺพา-
 นุภวณฺลกฺขณํ มีลักษณะเสวยโผฏฐัพพารมณฺ์ที่ไม่น่าปรารถนา ฯ โสมนสฺสํ
 โสมนสฺสเวทนา อิกฺกุจฺจานุภวณฺลกฺขณํ มีลักษณะเสวยอิกฺกุจฺจารมณฺ์ สภาวโต ปริกฺกปฺโต
 วา โดยสภาวะ หรือโดยปริกฺกปฺ ๑ โทมณฺสฺสํ โทมณฺสฺสเวทนา อนิกฺกุจฺจานุภวณฺลกฺขณํ
 มีลักษณะเสวยอนิกฺกุจฺจารมณฺ์ ตถา เหมือนอย่างนั้น คือโดยสภาวะ หรือโดยปริกฺกปฺ ๑
 อุเปกฺขา อุเปกฺขาเวทนา มชฺฌตฺตฺตานุภวณฺลกฺขณฺา มีลักษณะเสวยอารมณฺ์ที่เป็น
 กลาง ฯ จตฺตฺจตฺตฺตาฬิส มหัคคตฺตจิตฺและโลกุตฺตรจิตฺ ชื่อว่ามี ๔๔ ดวง ปจฺเจกํ
 โลกียโลกุตฺตรเภทเณ เอกาทสฺวิธตฺตา เพราะแต่ละอย่างมีอย่างละ ๑๑ ดวง
 โดยความต่างกันแห่งฌานที่เป็นโลกียะ (๓ ดวง) และฌานที่เป็นโลกุตฺตระ
 (๘ ดวง) ฯ เสสํานีติ บทว่าเสสํานี อวเสสํานี ความว่าจิตทั้งหลายที่เหลือ
 สุขทุกฺขโสมนสฺสโทมณฺสฺสสทฺคเตหิ จากจิตที่สทฺคตด้วยสุขเวทนา (๑ ดวง)
 ที่สทฺคตด้วยทุกฺขเวทนา (๑ ดวง) ที่สทฺคตด้วยโสมนสฺสเวทนา (๖๒ ดวง) และ
 สทฺคตด้วยโทมณฺสฺสเวทนา (๒ ดวง) สพฺพานิปี แม้ทั้งหมด ปลงฺจปลงฺจธา
 มี ๕๕ ดวง อิติ คือ อกฺกุสลโต จ จิตที่เหลือจากฝ่ายอกุสลจิต ๖ ดวง อเหตุกโต
 จุทฺทส จิตที่เหลือจากฝ่ายอเหตุกจิต ๑๔ ดวง กามาวจรโสภณโต ทฺวาทส
 จิตที่เหลือจากกามาวจรโสภณจิต ๑๒ ดวง ปลงฺจมชฺฌานิกานิ เตวีสา จิตที่เกิด
 ในปัญฺจมฌาน ๒๓ ดวง ฯ

(อธิบายเหตุสังคหะ)

โลกาภิเหตุน์ สงคโห การรวบรวมเหตุธรรมมีโลกเหตุเป็นต้น วิภาควเสน ด้วยอำนาจแห่งการจำแนก ตัมมปยุตตาทิณ วเสน จ และด้วยอำนาจแห่งธรรมที่ประกอบด้วยเหตุธรรมมีโลกเหตุเป็นต้นนั้นเป็นอาทิ เหตุสงคโห ชื่อว่า เหตุสังคหะ ฯ สมุพฺนุโธ เชื่อความ อิติ ว่า เหตุโย นาม ชื่อว่าเหตุธรรม จพฺพิธา ภวนฺติ มี ๖ ประการ ฯ ปน ก็ เหตุภาโว ความเป็นเหตุ เนสฺ มุลภาโว คือ ความเป็นเหตุธรรม (๖ ประการ) เหล่านี้ เป็นมูลราก สมุพฺนุตฺตานิ สุปฺติฏฺฐิตภาวสาธนสงฺขาโต กล่าวคือความทำสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย ให้สำเร็จความดำรงมั่น ด้วยดี ฯ หิ ความจริง ธรรมทั้งหลาย ลทฺธเหตุปจฺจยา ได้เหตุปัจจัยแล้ว ติธา โหนฺติ ย่อมเป็นสภาวะที่มั่นคง วิรุพฺพมฺมูลา วิย เปรียบเสมือนต้นไม้ทั้งหลาย ที่มีรากงอกงามแล้วย่อมมั่นคง ฉะนั้น น อเหตุกา วิย หาเป็นเหมือนธรรมที่ไม่มีเหตุ ชลตเล เสวาลสทิสฺสา เช่นกับสาหร่ายบนพื้นน้ำไม่ ฯ เอวญจ กตฺวา ก็เพราะ อธิบายความดังกล่าวมาอย่างนี้ เอเต เหตุธรรม ๖ ประการ เหล่านี้ มุลาเนติ วุจฺจนฺติ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า เป็นมูลราก มุสทิสฺตาย เพราะเป็น เช่นกับมูลราก ฯ อปเร ปน ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่ง วทฺนฺติ กล่าว อิติ ว่า กุสลาทิณํ กุสลาภิภาวสาธนํ ความทำธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นต้น ให้สำเร็จ เป็นกุศลธรรมเป็นต้น เหตุภาโว ชื่อว่า ความเป็นเหตุ ฯ เอวํ สติ เมื่อเป็น อย่างนั้น อญฺโถ เหตุ มคฺคิตฺตฺพฺโ พ ลียา บัณฺฑิต พิงคันหาเหตุอื่น เหตุน์ อุตฺตโน กุสลาภิภาวสาธโน ที่ทำตัวของเหตุทั้งหลาย ให้สำเร็จเป็นกุศลธรรม เป็นต้น ฯ อถ เตสํ กุสลาภิภาโว ถ้าความที่เหตุเหล่านั้นเป็นกุศลธรรมเป็นต้น เสสสมุพฺนุตฺตเหตุปฏฺวิพฺพโธ เนื่องด้วยสัมปยุตเหตุธรรมที่เหลือไซ้ริ้ เอวมฺปิ แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น โมมฺหิจิตฺตสมุพฺนุตฺตสฺส เหตุโน อกุสลาภาโว ความเป็นเหตุธรรม สัมปยุตด้วยโมหมูลจิต อปฺปฏิพฺพโธ ลียา ก็จะไม่พึงเนื่องกัน ฯ อถสฺส สภาวโต กุสลาภาโว ลียา ถ้าเหตุธรรมนั้น พึงเป็นกุศลธรรมได้ตามสภาวะไซ้ริ้ เอวํ สติ เมื่อเป็นเช่นนั้น เสสเหตุณฺมฺปิ แม้เหตุธรรมที่เหลือทั้งหลาย อกุสลาภิภาโว ก็พึงเป็น

อกุศลธรรมเป็นต้นได้ สภาวโต ตามสภาวะ อิติ เพราะเหตุนั้น สมฺปยุตฺตธมฺมานมฺปิ กุสลาธิภาโว แม้สัมปยุตธรรมทั้งหลาย เป็นกุศลธรรมเป็นต้นได้ เตสํ วีย เหมือนอย่างเหตุธรรมทั้งหลายเหล่านั้น โส นั้น เหตุปฏิพัฑฺโธ น สฺยา ก็จะไม่พึง เนื่องด้วยเหตุธรรม ฯ ยทิ จ ก็ ถ้า กุสลาธิภาโว ภาวะที่สัมปยุตธรรมทั้งหลาย เป็นกุศลธรรมเป็นต้น เหตุปฏิพัฑฺโธ เนื่องด้วยเหตุธรรมไชรั ตทา ในกาลนั้น อเหตุกานํ อพฺยาเกตภาโว น สฺยา อเหตุกจิต (๑๘ ดวง) ทั้งหลาย ก็จะไม่พึง เป็นอภัยากฤต อิติ เพราะเหตุนั้น อลมติปีพเนน พอทีอย่าบีบคั้นกันมากนัก ฯ ปน อนึ่ง กุสลากุสลาณํ กุสลาธิภาโว ความที่กุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นกุศลธรรมเป็นต้น โยนิโสโยนิโสมนสิการปฏิพัฑฺโธ เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการ ฯ ยถา สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ อิติ ว่า ภิกฺขเว ดูกรภิกษุทั้งหลาย มนสิการโรโต เมื่อบุคคลกระทำไว้ในใจ โยนิโส โดยอุบาย อันแยบคาย อนุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ เจว กุศลธรรมทั้งหลาย ที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น อนุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺติ จ และกุศลธรรม ทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น อาทิ ดังนี้ เป็นต้น ฯ ทฎฺฐพฺพํ บัณฺฑิต พึงเห็นความหมาย อิติ ว่า ปน ก็ อพฺยาเกตานํ อพฺยาเกตภาโว ความที่อภัยากตธรรม ทั้งหลาย เป็นอภัยากฤต นีรานุสยสนฺदानปฏิพัฑฺโธ เนื่องด้วยสันดานที่ปราศจาก อนุสยกิเลส (คือ สันดานของพระชินาสพ) กมฺมปฏิพัฑฺโธ เนื่องด้วยกรรม อวิปากสภาวะปฏิพัฑฺโธ จ และเนื่องด้วยสภาวะที่หาวิบากมิได้ ดังนี้ ฯ

อิทานิ บัดนี้ เหตุนี้ ชาติเภทํ ทสฺเสตฺตุํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์หวังจะแสดงความต่างกันโดยชาติแห่งเหตุทั้งหลาย โลโก โทโส จาติอาทิ วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า โลโก โทโส จ ดังนี้ เป็นต้น ฯ

(อธิบายกิจจสังคหะ)

สงคโห การรวบรวม ปฏิสนธิฐาน กิจจางค์ กิจทั้งหลายมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น
 วิชาควเสน ด้วยอำนาจแห่งการจำแนก ตักกิจจวนุตานถุจ และซึ่งจิตทั้งหลาย ซึ่งมี
 กิจนั้น ปริจเจทวเสน ด้วยอำนาจแห่งการกำหนด กิจจสงคโห ชื่อว่ากิจจสังคหะ ฯ
 ปฏิสนธิฐาน การสืบต่อ ภวสุส แห่งภพ ภวโต จากภพ ปฏิสนธิกิจจ ชื่อว่า
 ปฏิสนธิกิจ ฯ องคภาโว ความเป็นองค์ ภวสุส แห่งภพ อวิจเจทปวัตติเหตุภาเวน
 โดยความเป็นเหตุเป็นไปไม่ขาดสาย ภวญคกิจจ ชื่อว่า ภวังคกิจ ฯ โยเชตพพานิ
 บัณฑิตพึงประกอบ อาวชชนกิจจาทินิ อวชชนกิจเป็นต้น ยถารห์ ตามสมควร
 เหนือธาตุตวจนตถานุสาเรน โดยทำนองแห่งเนื้อความแห่งคำตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง ฯ
 ปวัตติ ความเป็นไปของจิต อารมมणे อเนกกขตตุ์ เอกกขตตุ์ วา ชวมานสุส
 วยิ ดุจแล่นไปในอารมณ์นั้น มากครั้ง หรือครั้งเดียว ตตักกิจจสาธนวเสน ด้วย
 อำนาจยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จได้ ชวนกิจจ ชื่อว่า ชวนกิจ ฯ ตตักชวนคคหิตารมมณสุส
 อารมมณกรณิ การทำอารมณ์ที่ชวนกิจนั้น ๆ รับมาแล้ว ให้เป็นอารมณ์
 ตทารมมณกิจจ ชื่อว่า ตทาลัมพนกิจ ฯ นิพพุตตภวโต ปรีคพณิ การเคลื่อนจาก
 ภพที่บังเกิดแล้ว จุตกิจจ ชื่อว่าจุตกิจจ ฯ ปน ก็ อิมานิ กิจจานิ กิจเหล่านี้
 ปากฎานิ โหนติ ย่อมปรากฏ ฐานวเสน ด้วยอำนาจแห่งฐาน อิติ เพราะเหตุนั้น
 อิทานิ บัดนี้ ทสเสตุ์ ท่านพระอรุทธาจารย์ หวังจะแสดง ต ฐานนั้น ปภทโต
 โดยประภท วุตตุ์ จึงกล่าว วจันิ คำ ปฏิสนธิ อิติ อาทิ ว่า ปฏิสนธิ ดังนี้
 เป็นต้น ฯ ตตุถ ในคำว่า ปฏิสนธิ เป็นต้นนั้น พิงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ฐานิ ฐาน
 ปฏิสนธิยา แห่งปฏิสนธิ ปฏิสนธิฐานิ ชื่อว่าปฏิสนธิฐาน ฯ ฐานิ นาม ชื่อว่าฐาน
 ปฏิสนธิวินิมุตตุ์ ที่พ้นจากปฏิสนธิฐาน นตุถิ ย่อมไม่มี กามิ ก็จริง ปน ถึงอย่างนั้น
 สุขคคหณตุถิ เพื่อความเข้าใจง่ายขึ้น ทฎฐพพิ พิงเห็นความหมาย อิติ ว่า
 อเกเทพิ แม้เมื่อมีความเข้าใจไม่ต่างกัน เกทปริกปปนา ก็มีการกำหนดความต่างกันไว้
 สิลาปุตตกสุส สริรณติอาทิสู วยิ ดุจในประโยคเป็นต้นว่า ร่างของลูกหินเล็กๆ ฯ
 เอวิ เสเสสุปิ แม้ในฐานที่เหลือ ก็มีนัยอย่างนี้ ฯ ฐานิ ฐาน ทสสนาทินิ ปญจนันิ

วิญญานานํ แห่งวิญญาน ๕ มีทัตสนะเป็นต้น **ปญจวิญญานฐานํ** ชื่อว่า ปญจวิญญานฐาน ๑ **อาทิสทฺเทน** ด้วยอาทิสัพพทํ **สงฺคโห** จึงมีการรวบรวม **สมปฺปฺปิจฺจนฺนาทินิ** ฐานทั้งหลายมีสัมปฺปิจฺจนฺนฐานเป็นต้น ๑

ตตฺถ ในฐาน ๑๐ นั้น **จฺานํ** ฐาน **อนฺตฺรา** ระหว่าง **จฺุติภวฺกานํ** จฺุติกิจกับ **ภวฺงคฺคิ** **ปฺปฺปิสนฺธิฐานํ** ชื่อว่า ปฺปฺปิสนฺธิฐาน ๑ **ปฺปฺปิสนฺธิอาวชฺชนานํ** ฐานระหว่าง **ปฺปฺปิสนฺธิกิจกับอาวชฺชนกิจ** ๑ **ชวนาวชฺชนานํ** ระหว่างชวณกิจกับอาวชฺชนกิจ ๑ **ตฺทารมฺมณฺวชฺชนานํ** ระหว่างตทาลัมพนกิจกับอาวชฺชนกิจ ๑ **โวกฺกชฺพฺพนวชฺชนานํ** ระหว่างโวกฺกชฺพฺพนกิจกับอาวชฺชนกิจ ๑ **กทาจิ** บางคราว **ชวณจฺุติณิ** ระหว่างชวณกิจกับ **จฺุติกิจ** ๑ **ตฺทารมฺมณจฺุติณฺณจ** **อนฺตฺรา** ระหว่างตทาลัมพนกิจกับจฺุติกิจ ๑ **ภวฺงคฺคฺฐานํ** ชื่อว่า ภวฺงคฺคฺฐาน ๑ **ภวฺงคฺคฺปญฺจวิญฺญานานํ** ฐานระหว่างภวฺงคฺคิกับปญฺจวิญฺญานกิจ ๑ **ภวฺงคฺคชวนาณฺณจ** **อนฺตฺรา** ระหว่างภวฺงคฺคิกับชวณกิจ ๑ **อาวชฺชนฐานํ** ชื่อว่า อาวชฺชนฐาน ๑ **ปญฺจทวารวชฺชนสมปฺปฺปิจฺจนฺนาณิ** **อนฺตฺรา** ฐานระหว่างปญฺจทวารวชฺชนกิจกับสัมปฺปิจฺจนฺนกิจ **ปญฺจวิญฺญานฐานํ** ชื่อว่า ปญฺจวิญฺญานฐาน ๑ **ปญฺจวิญฺญานสนฺตีรณานมนฺตฺรา** ฐานระหว่างปญฺจวิญฺญานกิจกับสนฺตีรณกิจ **สมปฺปฺปิจฺจนฺนฐานํ** ชื่อว่า สัมปฺปิจฺจนฺนฐาน ๑ **สมปฺปฺปิจฺจนฺนโวกฺกชฺพฺพนานมนฺตฺรา** ฐานระหว่างสัมปฺปิจฺจนฺนกิจกับโวกฺกชฺพฺพนกิจ **สนฺตีรณฐานํ** ชื่อว่า สนฺตีรณฐาน ๑ **สนฺตีรณชวนาณิ** ฐานระหว่างสนฺตีรณกิจกับชวณกิจ ๑ **สนฺตีรณภวฺงคานฺณจ** **อนฺตฺรา** ระหว่างสนฺตีรณกิจกับภวฺงคฺคิ ๑ **โวกฺกชฺพฺพนฐานํ** ชื่อว่า โวกฺกชฺพฺพนฐาน ๑ **โวกฺกชฺพฺพนตฺทารมฺมณานํ** ฐานระหว่างโวกฺกชฺพฺพนกิจกับ ตทาลัมพนกิจ ๑ **โวกฺกชฺพฺพนภวฺงคานํ** ระหว่างโวกฺกชฺพฺพนกิจกับภวฺงคฺคิ ๑ **โวกฺกชฺพฺพนจฺุติณิ** ระหว่างโวกฺกชฺพฺพนกิจกับจฺุติกิจ ๑ **มโนทวารวชฺชนตฺทารมฺมณานํ** ระหว่าง **มโนทวารวชฺชนกิจกับตทาลัมพนกิจ** ๑ **มโนทวารวชฺชนภวฺงคานํ** ระหว่าง **มโนทวารวชฺชนกิจกับภวฺงคฺคิ** ๑ **มโนทวารวชฺชนจฺุติณฺณจ** **อนฺตฺรา** และระหว่าง **มโนทวารวชฺชนกิจกับจฺุติกิจ** ๑ **ชวณฐานํ** ชื่อว่า ชวณฐาน ๑ **ชวณภวฺงคานํ** **อนฺตฺรา** **จฺานํ** ฐานระหว่างชวณกิจกับภวฺงคฺคิ ๑ **ชวณจฺุติณฺณจ** **อนฺตฺรา** ระหว่าง

ชวนกิจกับจตุตถกิจ ๑ ตถารมมณฺญจานํ ชื่อว่า ตถาลัมพนฐาน ๗ ชวนปฏิสนธิ์น
ฐานระหว่างชวนกิจกับปฏิสนธิ์กิจ ๑ ตถารมมณฺญปฏิสนธิ์น ระหว่างตถาลัมพนกิจ
กับปฏิสนธิ์กิจ ๑ ภวฺจคปฏิสนธิ์น อนฺตรจ จานํ วา หรือฐานระหว่างภวฺจคกิจ
กับปฏิสนธิ์กิจ จุตฺติจฺจานํ นาม ชื่อว่า จุตฺติฐาน ๗

(อธิบายจิตโดยกิจและฐาน)

อธิปฺปาย อธิบายความ อิติ ว่า เทว อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณานิ สันตีรณกิจ
ที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา ๒ ดวง ปฏิสนธิ์ภวฺจคจตุตถกิจจฺจานิ นาม ชื่อว่า
ปฏิสนธิ์กิจ ภวฺจคกิจ และจตุตถกิจ สุขสนฺตีรณสุต ปฏิสนธิ์วิสฺสพฺวตฺติสภาวาภาวโต
เพราะสันตีรณกิจที่สหคตด้วยโสมนัส ไม่มีสภาวะเป็นไปด้วยอำนาจสนธิ ดังนี้ ๗
เอวมฺยจ กตฺวา ก็เพราะอธิบายความดังว่ามานี้ เอวมฺยคตสุต อุเปกฺขาสหคต-
ปทสุตวิภวฺจค ในวิภวฺจคแห่งบทว่า อุเปกฺขาสหคต ซึ่งมาแล้ว อย่างนี้ อิติ ว่า
อุเปกฺขาสหคโต ฐมฺโม ธรรมที่สหคตด้วยอุเบกขา ปฏิจฺจ อาคัย ฐมฺม ธรรม
อุเปกฺขาสหคตฺ ที่สหคตด้วยอุเบกขา อุปฺปชฺชติ เกิดขึ้น น เหตุปฺจจยา ไม่ใช่
เกิดเพราะเหตุปัจจัย ดังนี้ ปฏิจฺจนโย อุทฺธโร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยก
ปฏิจฺจนัยขึ้นไว้ ปฏฺฐาเน ในคัมภีร์ปฏฺฐาน ปวตฺติปฏิสนธิ์วเสน ด้วยอำนาจ
ปวัตติกาลและปฏิสนธิ์กาล เอว อย่างนี้ ว่า ตโย ขนฺธา ชั้น ๓ ปฏิจฺจ อาคัย
เอกํ ขนฺธํ ชั้น ๑ อเหตุกํ อุเปกฺขาสหคตฺ สหคตด้วยอุเบกขา เป็นอเหตุกะ
เอโก ขนฺโธ ชั้น ๑ ตโย ขนฺธ ปฏิจฺจ อาคัยชั้น ๓ เทว ขนฺธา ชั้น ๒
เทว ขนฺธ ปฏิจฺจ อาคัยชั้น ๒ ตโย ขนฺธา ชั้น ๓ เอกํ ขนฺธ ปฏิจฺจ
อาคัยชั้น ๑ อุเปกฺขาสหคตฺ อันสหคตด้วยอุเบกขา อเหตุกปฏิสนธิ์กฺขณ
ในขณะที่ปฏิสนธิ์อันเป็นอเหตุกะ ฯลฯ เทว ขนฺธา ชั้น ๒ ดังนี้ ๗ ปน ก็
ปิติสหคตสุขสหคตปทวิภวฺจค ในวิภวฺจคแห่งบทว่าปิติสหคตตะและสุขสหคตตะ
ปวตฺติวเสนาว อุทฺธโร พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกปฏิจฺจนัยขึ้น ด้วยอำนาจ
ปวัตติกาลเท่านั้น อิติ ว่า ตโย ขนฺธา ชั้น ๓ ปฏิจฺจ อาคัย เอกํ ขนฺธ

ชั้นที่ ๑ **อเหตุกัม ปิติสหคตัม** อันสหคตด้วยปีติ เป็นอเหตุกะ ฯลฯ **เทว ขนฺธา**
 ชั้นที่ ๒ ฯลฯ **ตโย ขนฺธา** ชั้นที่ ๓ **ปฏิจฺจ** อาคัยชั้นที่ **เอกัม ขนฺธัม** ชั้นที่ ๑
อเหตุกัม สุขสหคตัม อันสหคตด้วยโสมนัสสเวทนา เป็นอเหตุฯ ฯลฯ **เทว ขนฺธา**
 ชั้นที่ ๒ ดังนี้ ฯ **ปน** แต่ **น** **อเหตุกปฏิสฺสนุธิกขณฺเติอาทินา ปฏิสฺสนุธิวเสน**
 หายกขึ้นด้วยอำนาจปฏิสฺสนิกาล โดยนัยเป็นต้นว่า ในขณะที่ปฏิสฺสนิอันเป็นอเหตุกะ
 ดังนี้ไม่ ฯ **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **ยถาธมฺมสาสเน ลพฺภมานธมฺมสุส อวจนฺมุปี**
 แม้การไม่ตรัสถึงธรรมที่จะหาได้อยู่ในพระอภิธรรม **อภาวเมว ทีเปติ** ก็แสดงว่า
 ไม่มีนั่นเอง **อิติ** เพราะเหตุนี้ **ตสฺส สนฺตีรณจิตฺตสฺส สันตีรณจิตฺตีสฺหคต**
 ด้วยโสมนัสสเวทนานั้น **น ปวตฺติ อตฺถิ** จึงไม่มีความเป็นไป **ปฏิสฺสนุธิวเสน**
 ด้วยอำนาจปฏิสฺสนิกิจ ฯ **ปน** ก็ **อวจนํ การไม่ตรัส กสฺสจि ธมฺมสุส ธรรม**
 บางอย่าง **ลพฺภมานสุสาปิ** แม้จะหาได้อยู่ **ภวิสฺสติ จักฺกมิ ยตฺถ จาเน** ในที่ใด
การณํ เหตุ อวจนสุส แห่งการไม่ตรัส **ตตฺถ จาเน** ในที่นั้น **อาวิภวิสฺสติ จักฺกมิแจ้ง**
อุปริ ชำหน้า ฯ **มโนทวาราวชฺชนสุส มโนทวาราวชฺชนจิต** (คือ **โวภูฏัพพนจิต**)
ปวตฺตมานสุสาปิ แม้ที่เป็นไปอยู่ **ปริตฺตารมฺมเณ** ในปริตฺตารมณวิถิ **ทฺวิตฺติกฺขตฺตุ**
 ๒ หรือ ๓ ครั้ง **นตฺถิ ชวนกิจจํ** ก็ย่อมไม่มีชวนกิจ **ตํอารมฺมณฺรสาณุกานาภาวโต**
 เพราะไม่มีความเสวยรสแห่งอารมณ์นั้น **อิติ** เพราะเหตุนี้ **วุตฺตํ** ท่านพระอนุรุธาจารย์
 จึงกล่าวว่า **อวชฺชนทฺวารวชฺชนิตานิ** (เว้นอวัชชนจิต ๒ ดวง คือ ปัญญาทวาราวชชนจิต
 และมโนทวาราวชชนจิต) **อิติ** ดังนี้ ฯ **เอวญฺจ กตฺวา** ก็เพราะอธิบายความดังกล่าว
 มา **นํ อภฺจฺจกถายํ** ในอรรถกถา **วุตฺตํ** พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าว ว่า **ชวนญฺจจาเน**
จตฺวา ดำรงอยู่ในฐานะเป็นชวนกิจ **อิติ** ดังนี้ ฯ **อิตรถา** เมื่อกำหนดเนื้อความนอก
 ไปจากนี้ **วตฺตพฺพํ สฺยิยา** ก็พึงต้องกล่าว ว่า **ชวนํ หุตฺวา** เป็นชวนกิจ **อิติ** ดังนี้ ฯ

ปทํ บท **กุสลากุสลผลกิริยาจิตฺตานิ อิติ** ว่า **กุสลากุสลผลกิริยาจิตฺตานิ**
โลกิยโลกุตฺตรกุสลานิ ความว่า **โลกิยกุสลจิต** (๑๗ ดวง) และ **โลกุตฺตรกุสลจิต**
 (๔ ดวง) **เอกวีสติ** รวม ๒๑ ดวง **อกุสลานิ** **อกุสลจิต** **ทฺวาทส** ๑๒ ดวง
โลกุตฺตรผลจิตฺตานิ **โลกุตฺตรผลจิต** **จตฺตาริ** ๔ ดวง **เตภูมิกกิริยาจิตฺตานิ**

กิริยาจิตที่เกิดในภูมิ ๓ **อฏฐารส ๑๘** ดวง ๗ **หิ** ความจริง **โลกุตตรมคคาทิก** **โลกุตตรมรรคจิต** (มีโสดาปัตติมรรค) เป็นต้น **เอกจิตตกขณมฺปิ** แม้เกิดขณะจิตเดียว **ชวนกิจจํ นาม** ก็ชื่อว่าชวนกิจ **ตํสภาวะนุตตาย** เพราะมีสภาวะแห่งชวนกิจนั้น **ยถา สพฺพญฺญุตญาณํ** เปรียบเหมือนพระสัพพัญญุตญาณ **เอเกกโคจรวิสัยมฺปิ** แม้มีอารมณ์ที่ละอย่างเป็นอารมณ์ **น ตนฺนํ วิชฺหติ** ก็ยังไม่ละ ชื่อว่า **พระสัพพัญญุตญาณ** นั้น **กทาจิ** ในกาลบางครั้ง **สกลวิสัยวโพรณสามตฺถิโยคโต** เพราะประกอบไปด้วยความสามารถในอันรู้ชัดอารมณ์ได้ทั้งสิ้นแล ๗ **สมฺปิณฺฑเตตฺวา ทสฺเสตฺถุ** ท่านพระอนุรุธาจารย์หวังจะประมวลแสดง **จิตฺตานิ** จิตทั้งหลาย **กิจฺจเกเทน วุตฺตนาเนว** ที่กล่าวแล้ว โดยความต่างกันแห่งกิจนั้นแล **ลพฺภมานกิจฺจคณนวเสน** ด้วยอำนาจจำนวนกิจที่จะได้อยู่ **ยถาสกํ** ตามสมควรแก่ตน **เอวํ** ดังพรรณนามา ฉะนั้น **วุตฺตํ** จึงกล่าว **วจฺนํ** คำ **เตสุ ปน** อิติ **อาทิ** ว่า **เตสุ ปน** ดังนี้ เป็นต้น ๗ **โยชนา** มีวาจาประกอบความ ว่า **จิตฺตูปปาทา** จิตตูปบาททั้งหลาย **ปฏฺิสนุรธาโย** มีปฏิสนธิจิตเป็นต้น **ปกาสิตา** บัณฑิตประกาศแล้ว **นามกิจฺจเกเทน** โดยความต่างกัน แห่งนามและกิจ **เกเทน** คือ โดยความต่างกัน **ปฏฺิสนุรธาทีนํ** นามานํ แห่งนาม ทั้งหลาย มีปฏิสนธิจิตเป็นต้น **ปฏฺิสนุริกฺจจาทีนํ** กิจฺจานญจ และแห่งกิจทั้งหลาย มีปฏิสนธิกิจเป็นต้น ๗ **อลฺวา** อีกอย่างหนึ่ง **จิตฺตูปปาทา** จิตตูปบาททั้งหลาย **ปฏฺิสนุรธาโย** นาม ชื่อว่ามีปฏิสนธิจิตเป็นต้น **ตํนามกา** คือ มีปฏิสนธิจิตเป็นต้น นั้นเป็นชื่อ **จฺุฑฺทส** **ปกาสิตา** บัณฑิต ประกาศแล้ว ว่ามี ๑๔ ประการ **เกเทน** โดยความต่างกัน **กิจฺจานํ** แห่งกิจทั้งหลาย **ปฏฺิสนุรธาทีนํ** มีปฏิสนธิกิจเป็นต้น **ทสฺธา** **ปกาสิตา** ประกาศแล้วว่ามี ๑๐ ประการ **จฺานเกเทน** โดยความต่างกัน แห่งฐาน **ปเกเทน** คือ โดยประเภท **ปฏฺิสนุรธาทีนํ** **จฺานานํ** แห่งฐานทั้งหลาย มีปฏิสนธิฐานเป็นต้นนั้นแล **อิติ** ดังนี้ ๗ **สมฺพนฺุโร** เชื่อมความ ว่า **ปญฺุฑิตโต** บัณฑิต **นิทฺุฑิเส** พึงแสดง **จิตฺตานิ** จิต **เอกกิจฺจจฺุฏฺจฺานิ** ที่มีกิจ ๑ และมี ฐาน ๑ **อฏฺุฏสฺสุจฺิ** อิติ ว่ามี ๖๘ ดวง **ตถา** อนึ่ง **นิทฺุฑิเส** บัณฑิตพึงแสดง **จิตฺตานิ** จิต **ทฺุวิกิจฺจจฺุฏฺจฺานิ** ที่มีกิจ ๒ และมีฐาน ๒ **เทว** อิติ **จ** ว่ามี ๒ ดวง **จิตฺตานิ** จิต

ตักขิณญาณิ ที่มีกิจ ๓ และมีฐาน ๓ นว อิติ จ ว่ามี ๙ ดวง จิตตานิ จิต
จตุกขิณญาณิ ที่มีกิจ ๔ และมีฐาน ๔ อฏฐ อิติ จ ว่ามี ๘ ดวง จิตตานิ จิต
ปญจกขิณญาณานิ ที่มีกิจ ๕ และมีฐาน ๕ เทว อิติ จ ว่ามี ๒ ดวง ยถากุภัม
ตามลำดับ ดังนี้ ฯ

(อธิบายทวารสังคหะ)

สงคโห การรวบรวม ทวารานํ ทวารทั้งหลาย ทวารปฺปวตฺตจิตฺตทานญจ
และจิตที่เป็นไปในทวารทั้งหลาย ปริจฺเจทวเสน ด้วยอำนาจแห่งการกำหนด
ทวารสงคโห ชื่อว่า ทวารสังคหะ ฯ เย ธมฺมา ธรรมเหล่าใด ทวารานิ วย
เป็นดุจประตูลูก อวชฺชนาทีนํ อรูปธมฺมานํ ปวตฺติมุขภาวโต เพราะเป็นทางเป็นไป
แห่งอรูปธรรมทั้งหลาย มีอวัชชนจิตเป็นต้น อิติ เพราะเหตุนั้น เต ธมฺมา
ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ทวารานิ ชื่อว่า ทวาร ฯ ปทํ บท จกฺขุเมว อิติ ว่า จกฺขุ
ดังนี้ ปสาทจกฺขุเมว ได้แก่ จักขุปสาทรูปนั่นเอง ฯ ทวารํ ทวาร มนานํ แห่งใจ
ทั้งหลาย อวชฺชนาทีนํ มีอวัชชนจิตเป็นต้น มโนเยว วา ทวารํ หรือว่า ทวาร
คือใจ อิติ เพราะเหตุนั้น มโนทวารํ จึงชื่อว่า มโนทวาร ฯ ปทํ บท ภาวคํ อิติ
ว่า ภาวคํ ดังนี้ ภาวคํ ได้แก่ ภาวคจิต อวชฺชชานนฺตฺรํ ที่เกิดขึ้นในลำดับก่อน
อวัชชนจิต ฯ เตน เพราะเหตุนั้น โปราณา พระโบราณจารย์ทั้งหลาย อาหุ
จึงกล่าวไว้ว่า

ตุ กิ ภาวคํ ภาวคจิต สวชฺชนํ พร้อมอวัชชนจิต วุจฺจติ บัณทิต

ทั้งหลายเรียก อิติ ว่า มโนทวารํ มโนทวาร ฯ

ปทํ บท ตตฺถ อิติ ว่า ตตฺถ ดังนี้เป็นต้น สมฺพนฺโธ เชื่อมความว่า
เตสุ จกฺขุวาทิตฺวาเรสุ บรรดาทวารมีจักขุทวารเป็นต้นเหล่านั้น จกฺขุทวาร
ในจักขุทวาร จิตฺตานิ จิต ฉจตฺตาทิส ๔๖ ดวง อุปฺปชฺชนฺติ ย่อมเกิดขึ้นได้ ยถารหํ
ตามสมควร อิติ ดังนี้ ฯ ฉจตฺตาทิส จิต ๔๖ ดวง อิติ คือ ปญจทวาราวชฺชนเมกํ
ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ ดวง สตฺต จิต ๗ ดวง จกฺขุวิญญาณาทีนํ คือ

วิปากจิตทั้ง ๒ ฝ่าย มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น โวฏฐวนเมกั โวฏฐัพพนจิต ๑ ดวง กามาวจรชวานานิ จ กามาวจรชวนจิต เอกุณทีส ๒๙ ดวง กุสลากุสลนิรวาชชนกิริยาวเสน คือ กุศลชวนจิต (๘ ดวง) อกุศลชวนจิต (๑๒ ดวง) กามาวจรกิริยาจิต เว้นอวัชชนจิตเสีย (๒ ดวง) (เหลือ ๙ ดวง) ตทาลมฺพนานิ จ และตทาลัมพนจิต อฏฺฐเว ๘ ดวงเท่านั้น อคหิตคฺคหณเณ โดยระบุถึงตทาลัมพนจิตที่ยังมิได้ระบุถึง ฯ ปทํ บท ยถารหํ อิติ ว่า ยถารหํ ดังนี้ อิกฺุจาทิอารมฺมณโยนิโสโยนิโสมนสิการนิรานุสยสนฺตนาทานาทินํ อนุรูปวเสน ได้แก่ ด้วยอำนาจสมควรแก่อารมณ์มีอิกฺุจาทิมณเป็นต้น โยนิโสมนสิการ อโยนิโสมนสิการ และแก่ภูมิและบุคคลที่มีสันดานปราศจากอนุสัย เป็นต้น ฯ ปทํ บท สพฺพลาปิ อิติ ว่า สพฺพลาปิ ดังนี้ โยชนา มีวาจาประกอบความ ว่า จิตฺตานิ จิต จตฺตฺปญฺญาส ๕๔ ดวง ปกาเรน โดยประการ อาวชฺชนาทิตทาลมฺพนปริโยसानเนน มีอวัชชนจิตเป็นต้น มีตทาลัมพนจิตเป็นที่สุด สพฺพเพณิ แม้ทั้งปวง เวทิตพฺพานิ บัณทิต พิงฺทราบ กามาวจรานเวา อิติ ว่าล้วนเป็นกามาวจรจิต อิติ ดังนี้ ฯ วา อีกอย่างหนึ่ง สมฺพนุโธ เชื่อมความว่า จตฺตฺปญฺญาส จิตฺตานิ จิต ๕๔ ดวง สพฺพลาปิ แม้โดยประการทั้งปวงเป็นกามาวจรจิต อิติ ดังนี้ ฯ อตฺถโถ อธิบายความว่า ตํตํทวาริกวเสน จิตฺตานิ จิตทั้งหลายที่ดำรงอยู่ ด้วยอำนาจจิตที่เกิดทาง ทวารนั้น ๆ สพฺพลาปิ แม้โดยประการทั้งปวง จตฺตฺปญฺญาส ย่อมมี ๕๔ ดวง โสตฺวิญญาณาทินํ จตฺตฺนํ ยุกฺคฺคานํ ปกฺุเขปน โดยเพิ่มจิต ๔ คู่ มีโสตฺวิญญาณจิตเป็นต้น ฉจตฺตาทิสิจิตฺเตสฺสุ เข้าในจิต ๔๖ ดวง จกฺุชฺทวาริเกสฺสุ ที่เกิดทางจักขุทวาร อคหิตคฺคหณเณ โดยระบุถึงจิตที่ยังมิได้ระบุถึง ฯ เอกุณวีสติ จิต ๑๙ ดวง ปฏฺุิสฺนฺธาทิวเสน ปวตฺตฺตานิ ที่เป็นไปด้วยอำนาจก็มีปฏฺุิสฺนฺธิกิจเป็นต้น ทวารวินิมุตฺตฺตานิ ชื่อว่าจิตที่พ้นจากทวาร จกฺุชฺวาทิตฺทวารเรสฺสุ อปฺปวตฺตฺตนโธ เพราะไม่เป็นไปในทวาร มีจักขุทวารเป็นต้น มโนทวารสงฺขาตภวํคโธ อารมฺมณนฺตรคฺคหณวเสน อปฺปวตฺตฺติโธ จ และเพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจรับอารมณ์อื่น จากภวังคจิตกล่าวคือ มโนทวาร ฯ ฉตฺตฺตีส จิตฺตานิ จิต ๓๖ ดวง คือ ทฺุวิปญฺญาวิญญาณานิ ปญฺญาวิญญาณจิต

ทั้ง ๒ ฝ่าย (ฝ่ายละ ๑๐ ดวง) เอกทวาริกจิตตานิ ชื่อว่า จิตเกิดทางทวารเดียว สกสกทวารเร อุปุปชชนโต เพราะเกิดขึ้นในทวารของตน ๆ ยถารัม ตามสมควร สกสกทวารานรูปี คือ สมควรแก่ทวารของตน ๆ จพพิสติมหคคตโลกุตตรชวานนิ และคือมหัคคตชวานจิตและโลกุตตรชวานจิต ๒๖ ดวง เอกทวาริกจิตตานิ ชื่อว่า จิตเกิดทางทวารเดียว มโนทวารเรเยว จ อุปุปชชนโต เพราะเกิดขึ้นในมโนทวารเท่านั้น ๆ อุปเภกษาสหคตสนุติรณมหาวิปากานิ สันติรณจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา (๒ ดวง) และมหาวิปากจิต (๘ ดวง) จทวาริกานิ เจว ชื่อว่า จิตเกิดทางทวาร ๖ ปญจทวารเรสุ สนุติรณตทาลมพพนวเสน มโนทวารเร จ ตทาลมพพนวเสน ปวตตุนโต เพราะเป็นไปในทวาร ๕ ด้วยอำนาจสันติรณกิจ และตทาลัมพพนกิจ และเพราะเป็นไปในมโนทวาร ด้วยอำนาจตทาลัมพพนกิจ ปฏิสนุชาทิวเสน ปวตติยา ทวารวินิมุตตานิ จ และชื่อว่าจิตพ้นจากทวาร เพราะเป็นไปด้วยอำนาจกิจ มีปฏิสนุชกิจเป็นต้น ๆ เอกเทสสรูปกเสโส ทฎฐพโพ บัณชิตพิงเห็นสรูปกเสสสมาส ซึ่งมีศัพท์เป็นเครื่องปรากฏอยู่ศัพท์เดียว ว่า ปญจทวาริกานิ จ จิตเกิดทางทวาร ๕ จทวาริกานิ จ และจิตเกิดทางทวาร ๖ อิติ เพราะเหตุนั้น ปญจจทวาริกานิ จึงชื่อว่า ปญจทวาริกะ ๆ จทวาริกานิ จ ตานิ จิตเหล่านั้นเกิดทางทวาร ๖ กทาจิ ทวารวินิมุตตานิ จ และบางคราวก็พ้นจากทวาร อิติ เพราะเหตุนั้น จทวาริกวินิมุตตานิ จึงชื่อว่า จัทวาริกวินิมุตตะ ๆ อถวา อีกอย่างหนึ่ง จทวาริกานิ จ จิตเกิดทางทวาร ๖ จทวาริกวินิมุตตานิ จ และพ้นจากจิตที่เกิดทางทวาร ๖ จทวาริกวินิมุตตานิ จัทวาริกวินิมุตตะ อิติ ดังนี้ ๆ

(อธิบายอาร์มมณสังคหะ)

สงคโห การรวบรวม อาลมพพนานํ อารมณํทั้งหลาย สรูปโต โดยรวบยอด วิภาคโต โดยวิภาค ตตฺวิสยจิตตโต จ และโดยจิตที่มีอารมณํมีรูปารมณํเป็นต้นนั้นๆ เป็นอารมณํ อาลมพพนสงคโห ชื่อว่า อาลัมพนสังคหะ ๆ รูปํ อารมณํที่ชื่อว่ารูป เพราะอรรถวิเคราะห์ ว่า วณฺณวิการิ อาปชฺชมานํ ถึงอาการต่าง ๆ แห่งสี

รูปยติ เปิดเผย **หทยคตภาวํ ปกาเสติ** คือประกาศภาวะที่อยู่ในหทัย **อิติ** ดังนี้ ๗
ตทเว **รูปิ** **รูปนัันนัันแล** **อาลมุพณิ** ชื่อว่า อารมณฺ์ เพราะอรรถวิเคราะห์ **อิติ** ว่า
จิตตเจตสิกเกหิ **อาลมุพียติ** อันจิตแลเจตสิกอาศัย **ทุพฺพลปริเสน** **ทณฺุทาทิ** **วีย**
จุกคนทุพฺพลภาพ อาศัยไม้เท้าเป็นต้น ฉะนั้น **อาคนฺุตฺวา** **เอตฺถ** **รมนฺุติ** **อิติ** วา
หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่มายินดีแห่งจิตและเจตสิกเหล่านั้น ๗ **รูปเมว**
อารมฺมณฺ์ อารมณฺ์คือรูป **รูปารมฺมณฺ์** ชื่อว่ารูปารมณฺ์ ๗ **สทฺุโท** อารมณฺ์ชื่อว่า
สัททะ เพราะอรรถวิเคราะห์ **อิติ** ว่า **สทฺุทียติ** อันบุคคลเปล่ง **กลียติ** คือ กล่าว ๗
โสเยว **อารมฺมณฺ์** อารมณฺ์ คือสัททะนั้น **อิติ** เพราะเหตุนั้น **สทฺุทารมฺมณฺ์**
จึงชื่อว่า สัททารมณฺ์ ๗ **คนฺุโร** อารมณฺ์ชื่อว่า คันธะ เพราะอรรถวิเคราะห์ **อิติ** ว่า
คนฺุธยติ ฟุ้งไป **อตฺตโน** **วตฺถุ** **สุเจติ** คือ ชีวิตฺตฺของตน **อิทเมตฺถ** **อตฺถิติ**
เปสฺสุณฺ์ **กโรนฺุตํ** **วีย** **โหติ** ได้แก่ เป็นจุกทำการสื่อข่าวว่าอารมณฺ์นี้ มีอยู่ในที่นี้ ๗
โสเยว **อารมฺมณฺ์** อารมณฺ์ คือ คันธะนั้น **อิติ** เพราะเหตุนั้น **คนฺุธารมฺมณฺ์**
จึงชื่อว่า คันธารมณฺ์ ๗ **โรโส** อารมณฺ์ ชื่อว่า **รสะ** **รสนฺุติ** **ตํ** **สฺตฺตา** **อสฺสาเทนฺุตีติ**
เพราะอรรถวิเคราะห์ ว่า เป็นที่มายินดี คือพอใจแห่งเหล่าสัตว์ ๗ **โสเยว**
อารมฺมณฺ์ อารมณฺ์ คือรสะนั้น **อิติ** เพราะเหตุนั้น **รสารมฺมณฺ์** จึงชื่อว่า รสารมณฺ์ ๗
โณฏฺุทพฺุพฺุ อารมณฺ์ที่ชื่อว่า โณฏฺุทฺุพฺุพะ **มุสฺยตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันสัตว์
ถูกต้องได้ ๗ **ตทเว** **อารมฺมณฺ์** อารมณฺ์คือโณฏฺุทฺุพฺุพะนั้น **โณฏฺุทพฺุพารมฺมณฺ์**
ชื่อว่าโณฏฺุทพฺุพารมณฺ์ ๗ **ธมฺุโมเยว** **อารมฺมณฺ์** อารมณฺ์คือธรรม **ธมฺุमारมฺมณฺ์**
ชื่อว่าธรรมารมณฺ์ ๗ **ปทํ** **บท** **ตฺตฺถ** **อิติ** ว่า **ตฺตฺถ** ดังนี้ **เตสฺสุ** **อารมฺมณฺ์** ได้แก่
บรรดาอารมณฺ์เหล่านั้น ๗ **รูปเมวาทิ** ชื่อว่า **รูปนัันนัันแล** **รูปเมว** ได้แก่รูป
วณฺุณายตนสงฺุขาทํ กล่าวคือรูปายตนะนั่นเอง ๗ **สทฺุทาทโยติ** ชื่อว่า สัททารมณฺ์
เป็นต้น **สทฺุทาทโย** ได้แก่ **โคจรรูปมีสัททะ**เป็นต้น **สทฺุทาทยตนาทิสงฺุขาทา**
กล่าวคือสัททาทยตนะเป็นต้น **อาโปธาทฺุวชฺุชิตํ** **ภูตฺตฺตฺยสงฺุขาทํ** **โณฏฺุทพฺุพายตนญจ**
และโณฏฺุทพฺุพายตนะ กล่าวคือ ภูตฺรูป ๓ เว้น **อาโปธาทฺุ** ๗ **โสพส** **รูป** ๑๖ ประการ
เสธานี ที่เหลือ **อารมฺมณฺ์** **ปสาทานิ** **จเปตฺวา** เว้นโคจรรูปและปสาทรูป **สุขมฺุรูปานิ**

ชื่อว่า สุขุมรูป ๆ ปทํ บท **ปัจจุปนุณํ** อิติ ว่า ปัจจุปนุณํ ดังนี้ **วตฺตมานํ** ได้แก่ กำลังเป็นไปอยู่ ๆ ปทํ บท **ฉพุทฺทมฺปิ** อิติ ว่า ฉพุทฺทมฺปิ ดังนี้ **รฺูปาทิวเสณ ฉพุทฺทมฺปิ** แม้อารมณํ ๖ คือ รฺูปรามณํเป็นต้น ๆ **นิพฺพานํ** **ปฺลยฺลตฺติ** จ **นิพฺพาน** และบัญญัติ **กาลวิมุตฺตํ** นาม ชื่อว่าเป็นอารมณํที่พ้นจากกาล **น** **วตฺตพฺพา** เพราะเป็นอารมณํอันใคร ๆ ฟังกกล่าวไม่ได้ **อดีตาทิกาลวเสณ** ด้วยอำนาจอดีตกาล เป็นต้น **วินาสภาวโต** เพราะไม่มีความพินาศ ๆ **ปทํ** บท **ยถารหํ** อิติ ว่า ยถารหํ ดังนี้ **อนฺุรูปโต** ได้แก่ โดยสมควร **กามาวจรชวณอภิญฺญาเสสมหคฺคตาทิวชวณํ** แก่กามาวจรชวณจิต อภิญฺญาชวณจิต และมหคฺคตชวณจิตที่เหลือเป็นต้น ๆ **ทิ** ความจริง **ฉพุทฺทมฺปิ** **ติกาลิกํ** **อารมฺมณํ** อารมณํ แม้ทั้ง ๖ เป็นไปในกาล ๓ **กาลวิมุตฺตยจ** และพ้นจากกาล **อารมฺมณํ** **โหติ** เป็นอารมณํ **กามาวจรชวณํ** ของกามาวจรชวณจิต **หฺลิตฺตฺตฺปาทชฺชวณํ** ที่เว้นหฺลิตฺตฺปาทจิต ๆ **ติกาลิกเมว** อารมณํ ๖ ที่เป็นไปในกาล ๓ เท่านั้น **หฺลิตฺตฺปาทสฺส** เป็นอารมณํของ **หฺลิตฺตฺปาทจิต** ๆ **ตลาหิ** จริงอย่างนั้น **วคฺชติ** ท่านพระอนุรุทธาจารย์จักกล่าว **อสฺส** **เอกนฺุตฺตปริตฺตตาลมฺพนํ** ว่า **หฺลิตฺตฺปาทจิต** นั้น มีอารมณํที่เป็นกามาวจร โดยส่วนเดียวเป็นอารมณํ ๆ **ปน** ส่วน **อภิญฺญาชวณสฺส** อภิญฺญาชวณจิต **ทิพฺพจกฺขวาทิวสฺส** ที่เป็นไปด้วยอำนาจทิพยจักขุเป็นต้น **ฉพุทฺทมฺปิ** **ติกาลิกํ** มีอารมณํทั้ง ๖ ที่เป็นไปในกาล ๓ **กาลวิมุตฺตยจ** และพ้นจากกาล **อารมฺมณํ** **โหติ** เป็นอารมณํ **ยถารหํ** ตามสมควร ๆ **ปน** ส่วน **วิภาโค** **วิภาค** **เอตฺถ** ในอภิญฺญาชวณจิตนี้ **อวิภวิสฺสติ** จักปรากฏ **นวมปริจฺเจเท** ในปริเฉทที่ ๔ **อิติ** แล ๆ **ปน** ส่วน **เสสนํ** มหคฺคตชวณจิตที่เหลือ **กาลวิมุตฺตํ** **อดีตยจ** **อาลมฺพนํ** **โหติ** มีอารมณํที่พ้นจากกาล และที่เป็นอดีตเป็นอารมณํ **ยถารหํ** ตามสมควร ๆ **สมพฺนโร** เชื่อมความว่า **ฉพุทฺทมฺปิ** **อารมฺมณํ** อารมณํแม้ทั้ง ๖ **อารมฺมณํ** **โหติ** ย่อมเป็นอารมณํ **จิตฺตานํ** ของจิตทั้งหลาย **ทวารวิมุตฺตทานยจ** **ปฺฏิสนฺธิภวจฺจุตฺติสงฺขาตานํ** กล่าวคือ **ปฺฏิสนฺธิจิต** **ภวังคจิต** และ **จฺตุตฺติจิต** ที่พ้นจาก **ทวาร** ๆ **ปน** ก็ **ตํ** **อารมฺมณํ** อารมณํนั้น **เกณฺจิ** **อคฺคหิตเมว** อันชวณจิตบางดวง

ยังมีได้รับมาเลย โจรภาว์ คจจติ จะถึงความเป็นอารมณ์ เนลั แก่จิตที่พ้นจาก ทวารเหล่านั้น อารมณ์ อวชฺชนสฺส วีย ดุจอารมณ์ของอวชฺชนจิต น หาได้ไม่ น จ ปล่อยทวาริกชวานนํ วีย เอกนุตปัจจุปปนฺนํ และจะเป็นอารมณ์ที่เป็น ปัจจุบันโดยส่วนเดียว ดุจอารมณ์ของชวนจิตที่เกิดทางทวาร ๕ ก็หามิได้ นาปิ มโนทวาริกชวานนํ วีย ติกาลิกเมว อวเสเสน กาลวินิมุตฺตํ วา ทั้งจะเป็นไป ในกาล ๓ เท่านั้น หรือพ้นจากกาลโดยไม่แปลกกัน ดุจอารมณ์ของชวนจิตที่เกิดทาง มโนทวารก็มิได้ นาปิ มรณาสุนฺโต ปริมภาชวานนํ วีย กมุหมกมุหมิมิตฺตาทิวเสน อาคมสิทฺธโวหารวินิมุตฺตํ ทั้งจะเป็นอารมณ์ที่พ้นจากบัญญัติ ซึ่งสำเร็จด้วยกรรม เป็นที่มายินดีแห่งผล ด้วยอำนาจกรรมและกรรมนิमितเป็นต้น ดุจอารมณ์ของชวนจิต ที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้น ก่อนแต่ในเวลาใกล้ตาย ก็หามิได้ อิติ เพราะเหตุนั้น อาห ท่านพระอนุรุทธาจารย์ จึงกล่าว ยถาสมฺภวํ ฯเปฯ สมฺมตํ อิติ ว่า ยถาสมฺภวํ ฯลฯ สมฺมตํ ดังนี้ ฯ

ตตฺถ บรรดาบทเหล่านั้น ปทํ บท ยถาสมฺภวํ อิติ ว่า ยถาสมฺภวํ ดังนี้ สมฺภวานุรูปโต ความว่า โดยสมควรแก่ความเกิดมี ตตฺถกฺกมุหมิกปฏิสนธิภวํจฺจุตฺตํ แห่งปฏิสนธิจิตภวังคจิตและจฺจุตฺตจิตที่เกิดในภุมินัน ๗ ตตฺถทวารคฺคหิตาทิวเสน ด้วยอำนาจอารมณ์ที่ชวนจิตรับมาทางทวารนั้น ๗ เป็นต้น ฯ หิ ความจริง ทาว อันดับแรก กามาวจรานํ ปฏิสนธิภวํคานํ ปฏิสนธิจิตและภวังคจิตอันเป็น ฝ่ายกามาวจร รูปาธิปฺลยจาลมฺพณํ มีอารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้น จทวารคฺคหิตํ ที่ชวนจิตรับมาทางทวาร ๖ ยถารหํ ปจฺจุปปนฺนมตฺตลฺยจ เป็นปัจจุบันและเป็นอดีต ตามสมควร กมุหมกมุหมิมิตฺตสมฺมตมารมฺมณํ โหติ ที่สมมติว่าเป็นกรรมและ กรรมนิमितเป็นอารมณ์ ตถา จฺจุตฺตจฺจุตฺตสฺส จฺจุตฺตจิตอันเป็นฝ่ายกามาวจรก็เหมือนกัน คือมีอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น ที่ชวนจิตรับมาทางทวาร ๖ อตฺตเมว เฉพาะที่เป็นอดีตเท่านั้น ที่สมมติว่าเป็นกรรมและกรรมนิमितเป็นอารมณ์ ฐมฺมารมฺมณํ ปน ส่วนธรรมารมณ์ มโนทวารคฺคหิตเมว เฉพาะที่ชวนจิตรับมาทางมโนทวารเท่านั้น อดีต ที่เป็นอดีต กมุหมกมุหมิมิตฺตสมฺมตํ ที่สมมติว่าเป็นกรรมและกรรมนิमित

เป็นอารมณ์ **เตสํ ตินฺนํ** ของปฏิสนธิจิต ภาวํจิตและจุติจิต แม้ทั้ง ๓ ประเภท เหล่านี้ **รูปารมฺมณํ** รูปารมณํ **เอกเมว** อย่างเดียวเท่านั้น **มโนทวารคฺคหิตํ** ที่ชวนจิตรับมาทางมโนทวาร **เอกนฺตํ ปจฺจุปฺปนุํ** ที่เป็นปัจจุบันโดยส่วนเดียว **คตินิมิตฺตสมฺมตํ** ที่สมมติว่าเป็นคตินิมิต **ตถา** ก็เหมือนกัน คือเป็นอารมณ์ของ ปฏิสนธิจิต ภาวํจิต และจุติจิต แม้ทั้ง ๓ ประเภทเหล่านี้ **อิติ เอวํ** รวมความดังกล่าวมานี้ **รูปาธิปฺลยฺจาลมฺพนํ** อารมณํ ๕ มีรูปารมณํเป็นต้น **ฉทฺวารคฺคหิตํ** ที่ชวนจิตรับมาทางทวาร ๖ **ยถาสฺมวํ** ตามที่เกิดมีได้ **ปจฺจุปฺปนุมนตฺตลฺย** ที่เป็นปัจจุบันและที่เป็นอดีต **กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสมฺมตํ** ที่สมมติว่าเป็นกรรมกรรมนิमित และคตินิมิต **กามาวจรปฏิสนฺธาทีนํ** อารมฺมณํ **โหติ** เป็นอารมณ์ของจิต ๓ ประเภท มีปฏิสนธิจิตเป็นต้น อันเป็นฝ่ายกามาวจร ๗ **ปน** ส่วน **มหคฺคตปฏิสนฺธาทีสุ** บรรดาจิต ๓ ประเภท มีปฏิสนธิจิตเป็นต้น อันเป็นฝ่ายมหัคคตะ **รูปาวจรานํ** ปฏิสนธิจิต ภาวํจิต และจุติจิต อันเป็นฝ่ายรูปาวจร **ปรมตฺติยารูปานลฺย** และอันเป็นฝ่ายอรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ กับดวงที่ ๓ **ธมฺมารมฺมณเมว** มีเฉพาะธรรมารมณํเท่านั้น **มโนทวารคฺคหิตํ** ที่ชวนจิตรับมาทางมโนทวาร **ปลฺยตฺตฺติภูตํ** ที่เป็นบัญญัติธรรม **กมฺมนิมิตฺตสมฺมตํ** ที่สมมติว่าเป็นกรรมนิमित **อารมฺมณํ โหติ** เป็นอารมณ์ **ตถา** **ทฺตฺติยตฺตฺถารูปานํ** ปฏิสนธิจิต ภาวํจิต และจุติจิต อันเป็นฝ่ายอรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ กับดวงที่ ๔ ก็เหมือนกัน คือมีเฉพาะธรรมารมณํเท่านั้น ที่ชวนจิตรับมาทางมโนทวาร ที่เป็นบัญญัติธรรม ที่สมมติว่าเป็นกรรมนิमित **อดีตเมว** เฉพาะที่เป็นอดีตเท่านั้น **อารมฺมณํ โหติ** เป็นอารมณ์ **อิติ เอวํ** รวมความดังกล่าวมานี้ **มหคฺคตปฏิสนฺธิภาวํจฺจุทีนํ** ปฏิสนธิจิตภาวํจิต และจุติจิต อันเป็นฝ่ายมหัคคตะ **มโนทวารคฺคหิตํ** มีธรรมารมณํที่ชวนจิตรับมาทางมโนทวาร **ปลฺยตฺตฺติภูตํ** ที่เป็นบัญญัติธรรม **อดีตํ वा** หรือที่เป็นอดีต **กมฺมนิมิตฺตสมฺมตเมว** เฉพาะที่สมมติว่าเป็นกรรมนิमितเท่านั้น **อารมฺมณํ โหติ** เป็นอารมณ์ ๗

ชื่อว่า **เยภฺยฺเยน ภาวนฺตเร ฉทฺวารคฺคหิตํ อิติ** ดังนี้ **มรณาสฺนุณปฺปวตฺต-**

ฉทฺวาริกชวเนหิ คฺคหิตํ ความว่า อารมณํทั้ง ๖ ที่ชวนจิตเกิดทางทวาร ๖ ที่เป็นไป **คำสั่งแก่** คือให้ตัดข้อความนี้ออกใช้ไม่ค่ะ

ในเวลาใกล้ตาย รับมาแล้ว พาหุเลน อตีตานนุตรภเว ในภพอันเป็นลำดับติดต่อกันจากอดีตภพโดยมาก ๆ หิ ความจริง ปฏิสนธิวิสัยสุส อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต อสยถิภวโต จุตานํ ของเหล่าสัตว์ผู้จุติจากอัสยถิภพ เกนจิ ทวารเรน คหณํ อันทวารอะไร ๆ จะรับมา อนนุตราตีตภเว ในอดีตภพอันเป็นลำดับติดต่อกัน อตฺถิ มีอยู่ น ก็หาได้ไม่ อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิตนั้น พุทธิจาริตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวให้แปลกออกไป

เยภุชฺชคฺคหณฺนํ ด้วย เยภุชฺช คัพฺพํ เอตฺถ ในคำว่า เยภุชฺชเยน ภวนุตเร จทวารคฺคหิตํ นี้ ๆ หิ ความจริง กมฺมณิมิตฺตาทิกมามมฺมณํ อารมณ์มีกรรมนิमितเป็นต้น อูปฺภุจฺจาติ ย่อมปรากฏ ปฏิสนธิยา แก่ปฏิสนธิจิต เตสํ ของอัสยถิสัตว์เหล่านั้น เกวลํ กมฺมพฺเลเนว ได้ด้วยกำลังกรรมล้วน ๆ เท่านั้น ๆ ตลาหิ

จริงอย่างนั้น สจฺจสฺสขेषฺเป ในคัมภีร์สังขลังเขป ปุจฺฉิตฺตวา ท่านธรรมปาลาจารย์ถามถึง ปฏิสนธินิมิตฺตํ นิमितแห่งปฏิสนธิจิต อสยถิภวโต จุตสุส ของสัตว์ผู้จุติจากอัสยถิภพ วุตฺตํ แล้วกล่าว อูปฺภุจฺจานํ ความปรากฏ ปฏิสนธิโคจรสุส แห่งอารมณ์ของปฏิสนธิจิต เกวลํ กมฺมพฺเลเนว ด้วยกำลังกรรมล้วน ๆ เท่านั้น ว่า

ยํ กมฺมํ กรรมใด ภวนุตรกตํ ที่สัตว์กระทำแล้วในภพอื่น ลเก

พินฺถได้ โอกาส โอกาส ตโต เพราะกรรมนั้น สทา สนฺธิ ปฏิสนธิจิตนั้น

โหติ ย่อมมีได้ เตเนว อูปฺภุจฺจาปิ ตโคจเร ในอารมณ์อันกรรมนั้นนั้น

แหละให้ปรากฏแล้ว อิติ ดังนี้ ๆ

หิ ความจริง อิตฺรธา เมื่อกำหนดเนื้อความนอกไปจากนี้ ชวนคฺคหิตสุสาปิ

อารมฺมณสุส กมฺมพฺเลเนว อูปฺภุจฺจาปิ ยมานตุตา เพราะอารมณ์แม้ที่ชวนจิต

รับมาแล้วอันกำลังกรรมนั่นเอง ให้ปรากฏอยู่ เตเนวติ สวาธารณวจนสุส

อธิปฺปายสุถฺยตา อาปชฺชเยยฺย คำที่มีบทอวธารณในคำว่า เตเนว นี้ ก็พึงต้อง

ไว้ความหมาย อิติ แล ๆ ถาว่า จ ก็ ปฏิสนธิโคจโร อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต

เตสมฺปิ แม้ของ อัสยถิสัตว์เหล่านั้น เกนจิ ทวารเรน อันทวารอะไร ๆ คหิต

รับมาแล้ว กมฺมภเว ในกรรมภพ สมฺภวติ ย่อมเกิดมีได้ นนุ มิใช่หรือ ๆ

ตอบว่า **สจฺจํ** คำที่ท่านกล่าวมาแล้วนี้ เป็นความจริง **ปฏิสนธิโคจร** อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต **เตสํ** ของอสังขยีสัตว์เหล่านั้น **กมุทกมุทนิमितตสมุทโต** ที่สมมติว่าเป็นกรรมและกรรมนิमित **สมุทโต** ย่อมเกิดมิได้ ๆ **ปน** ส่วน **ปฏิสนธิโคจร** อารมณ์แห่งปฏิสนธิจิต **คตินิमितตสมุทโต** ที่สมมติว่าเป็นคตินิमित **อุปฏฺฐาติ** ย่อมมี **สพฺเพสฺมปิ** แม้แก่สัตว์ทุกจำพวก **มรณกาลेเยว** เฉพาะในเวลาใกล้ตายเท่านั้น **อิติ** เพราะเหตุนี้ **กุโธ ตสฺส กมุทกเว คหณสมุทโว** การจะรับคตินิमितนั้น ในกรรมภพ จักเกิดมิได้แต่ที่ไหน ๆ **อปิ** หนึ่ง **เอตฺถ** ในอธิการนี้ **วุตฺตํ** ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวว่า **ฉทฺวารคฺคหิตํ อิติ** ดังนี้ **สนธาย** หมายถึง **มรณาสุนฺนปฺวาตฺตชวเนหิ คหิตเมว** เฉพาะอารมณ์ที่ชวนจิตซึ่งเป็นไปในเวลาใกล้ตายรับมาแล้วเท่านั้น ๆ **เอวญฺจ กตฺวา** ก็เพราะอธิบายความดังกล่าวมานี้ **อาจริเยน** ท่านอาจารย์ **วุตฺตํ** จึงกล่าวไว้ **ปรมตฺถวินิจฺจนเย** ในปกรณ์ปรมัตถวินิจฉัย **อธิการเ** ในอธิการ **อิมสฺมีเยว** นี้แน่แหละว่า

ปฏิสนฺธิ ปฏิสนธิจิต อารพฺก ปรารภ ยโถปฏฺฐิตโคจรํ ถึงอารมณ์ตามที่ปรากฏ **ฉทฺวารเรสุ** ในทวาร ๖ **มรณาสุนฺนสตฺตสฺส** แก่สัตว์ผู้ใกล้ตาย **ตํ** นั้น **ภวนฺตเร** ย่อมเกิดมิในภพอื่นได้ **อิติ** ดังนี้ ๆ

ปจฺจุปฺปนฺนํ อิติ อาทินา ด้วยคำว่า **ปจฺจุปฺปนฺนํ** ดังนี้เป็นต้น **นิวาเรติ** ท่านพระอนุรุธาจารย์ ย่อมห้าม **อนาคตสฺส ปฏิสนฺธิโคจรภาวํ** ว่าอารมณ์ ๖ ที่เป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิตได้ ๆ **หิ** ความจริง **ตํ** อารมณ์ที่เป็นอนาคตนั้น **อนุกฺคตํ** อันปฏิสนธิจิตเสวยได้ **อดีตกมุทกมุทนิमितตานิ** วिय เหมือนกับกรรมและกรรมนิमितที่เป็นอดีต **น** หาได้ไม่ **ปจฺจุปฺปนฺนกมุทนิमितตคตินิमितตานิ** วिय **อาปาถมาคตญฺจ โหติ** ทั้งจะมาปรากฏได้เหมือนกับกรรมนิमित และคตินิमितที่เป็นปัจจุบัน **นาปิ** ก็หาได้ไม่ **อิติ** แล ๆ **จ** ก็ **วกฺขติ** ท่านพระอนุรุธาจารย์จักกล่าว **สรูป** สภาวะ **กมุทกมุทนิमितตาทีนญฺจ** แห่งกรรมและกรรมนิमितเป็นต้น **สยเมว** เองทีเดียว ๆ **ปทํ** บท **เตสุ อิติ** ว่า **เตสุ** ดังนี้ **รูปาธิปจฺจุปฺปนฺนาทิกมุมาทิสาลมฺพเนสุ** วิญญาณเสวยได้แก่ บรรดาวิญญาณจิตที่มีอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น มีอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน

เป็นต้น และที่มีอารมณ์มีกรรมเป็นต้น เป็นอารมณ์ ๑ **เอเกกัม อารมมณัม** อารมณัม แต่ละอย่าง **รูปาทิสฺสุ** บรรดารูปารมณัมเป็นต้น **อารมมณัม** เป็นอารมณ์ **เอเตสํ** ของ ปัญจวิญญูณจิตทั้งสองฝ่ายเหล่านี้ **อิติ** เพราะเหตุนั้น **รูปาทิเอเกกาลมฺพนานิ** ปัญจวิญญูณจิตทั้งสองฝ่ายเหล่านี้ ชื่อว่า มีอารมณ์แต่ละอย่างมีรูปารมณัมเป็นต้น เป็นอารมณ์ ๑ **รูปาทิกัมปลฺยจวิฑุมฺปิ** **อาลมฺพนํ** อารมณัมแม้ทั้ง ๕ มีรูปารมณัมเป็นต้น **เอตสฺส** เป็นอารมณ์ของมโนธาตุจิต ๓ ดวงนี้ **อิติ** เพราะเหตุนี้ **รูปาทิปลฺยจาลมฺพนํ** มโนธาตุจิต ๓ ดวงนั้น ชื่อว่า มีอารมณ์ ๕ มีรูปารมณัมเป็นต้น เป็นอารมณ์ ๑ **ปทํ** บท **เสทานิ** **อิติ** ว่า เสทานิ ดังนี้ **กามาวจรวิปากานิ** ความว่ากามาวจรวิปากจิต เอกาทส ๑๑ ดวง **อวเสทานิ** ที่เหลือ **ทฺวิปลฺยจวิญญูณสมฺปฺปฏิจฺจนฺเนหิ** จาก ปัญจวิญญูณจิตทั้ง ๒ ฝ่าย (๑๐ ดวง) และสัมปฏิจฉันนจิต (๒ ดวง) ๑ **สพฺพลาปิ** **กามาวจราลมฺพนานิ** **อิติ** ชื่อว่า **สพฺพลาปิ** **กามาวจราลมฺพนานิ** ดังนี้ **สพฺพเพนปิ** ความว่า กามาวจรวิปากจิตที่เหลือและหสิตุปปาทจิต ว่าแม้โดยประการทั้งปวง **นิพฺพตฺตานิ** คือแม้ที่บังเกิดแล้ว **จทฺวาริกจทฺวารวิมุตฺตจพารมฺมณฺวสฺสพฺพตฺตกาเรน** โดยอาการที่เป็นไปด้วยอำนาจที่เกิดทางทวาร ๖ จิตที่พ้นจากทวาร ๖ และจิตที่มี อารมณัม ๖ **เอกนฺตกามาวจรสภาวะพารมฺมณฺโคจฺรานิ** ย่อมมีอารมณ์ ๖ ซึ่งมี ฐานะเป็นกามาวจรส่วนเดียวเป็นอารมณ์ ๑

หิ ความจริง **เอตฺถ** ในบรรดากามาวจรวิปากจิต (๑๒ ดวง) และหสิตุปปาทจิต (๑ ดวง) นี้ **ดาว** อันดับแรก **วิปากานิ** **กามาวจรวิปากจิต** **ปวตฺตฺตฺนฺติ** ย่อมเป็นไป **รูปาทิปลฺยจาลมฺพเน** ในอารมณ์ ๕ มีรูปารมณัมเป็นต้น **สนฺติรณาทิวเสน** ด้วยอำนาจกิจ มีสันติรณกิจเป็นต้น **ปวตฺตฺตฺนฺติ** ย่อมเป็นไป **กามาวจราลมฺพเน** เฉพาะใน อารมณัมที่เป็นกามาวจร **จพารมฺมณฺสงฺขาเต** กล่าวคืออารมณ์ ๖ **ปฏิสนฺธาทิวเสน** ด้วยอำนาจกิจมีปฏิสนธิกิจเป็นต้น ๑ **หสนจิตฺตมฺปิ** แม้หสิตุปปาทจิต **ปวตฺตฺตฺติ** ก็ย่อมเป็นไป **จสฺสุ** **อารมฺมณฺเส** ในอารมณ์ ๖ **ปริตฺตฺตมฺมฺปริยาปนฺเน** **เสว** เฉพาะที่นับเนื่องในกามาวจรธรรม **เอวํ** อย่างนี้ **อิติ** คือ **ปธานสารูปฺภูจฺจานํ** **ทิสฺวา** **ตฺสฺสฺสนฺตฺสฺส** **รฺูปารมฺมณฺ** เป็นไปในรูปารมณัม แก่พระชีณาสพ ผู้พบสถานที่

อันเหมาะสมแก่การบำเพ็ญเพียรแล้วยินดีอยู่ ภาณูทภาชนภูจฺจาเน มหาสทฺทํ สุตฺวา
 เอรุภา โลลุปฺตณฺหา เม ปทินาติ ตฺสฺสนฺตฺสฺส สทฺทารมฺมณฺเ เป็นไปในสัททารมณฺ
 แก่พระชีณาสพ ผู้ได้ยินเสียงอีกทีก็ในสถานที่แจกของ แล้วคิดว่า เราละตัณหา
 คือความโลภจัด เห็นปานนี้ได้แล้ว ยินดีอยู่ คนฺธาทีหิ เจตฺยปฺขุนกาเล ตฺสฺสนฺตฺสฺส
 คนฺธารมฺมณฺเ เป็นไปใน คันธารมณฺแก่พระชีณาสพ ผู้ยินดีในเวลาทีบุชาพระเจดีย์
 ด้วยของหอมเป็นต้น รสสมฺปนฺนํ ปิณฺฑปาทํ สทฺทหฺมจารีหิ ภาเชตฺวา ปรีกฺขณฺคาเล
 ตฺสฺสนฺตฺสฺส รสสารมฺมณฺเ เป็นไปในรสารมณฺแก่พระชีณาสพผู้ยินดีในกาลแบ่งบิณฑบาต
 ทีมีรสอร่อยกับเพื่อนสพรหมจาร์ทั้งหลายแล้วฉัน อภิสมาจาริกวตฺตปรีปุรณฺคาเล
 ตฺสฺสนฺตฺสฺส โฝฏฺฐพฺพารมฺมณฺเ เป็นไปในโฝฏฐัพพารมณฺแก่พระชีณาสพ ผู้ยินดี
 ในเวลาบำเพ็ญอภิสมจาริกวัตร ปุพฺพเพนิวาสนาณาทีหิ คหิตกามาจรธมฺมํ
 อารพฺก ตฺสฺสนฺตฺสฺส ธมฺมารมฺมณฺเ เป็นไปในธรรมารมณฺแก่พระชีณาสพ ผู้ปรารภ
 ถึงกามาจรธรรม ทีตนกำหนดแล้ว ด้วยปุพเพนิวาสนาณเป็นต้น แล้วยินดีอยู่ ฯ
 มนสิกริตฺวา ทานฺพระอนุรุทฺธาจารย์ ใสใจว่า จิตฺตานิ จิตฺวิสติ ๒๐ ดวง
 ทฺวาทสากุสลอฏฺฐญาณวิปฺยุตฺตชฺวนวเสน คือ อกุสลชฺวนจิต ๑๒ ดวง และ
 ชฺวนจิตทีเป็นญาณวิปฺยุต ๘ ดวง (กามาจรโลภณจิต) โลกุตฺตรธมฺเม อารพฺก
 ปวตฺตติตฺถํ น สกฺโกณฺติ ย่อมไม่สามารถเพื่อจะยึดโลกุตฺตรธรรมเป็นไปได้อตฺตโน
 ชทฺภาวโต เพราะความทีตนมีอาณานํน้อย อิติ เพราะเหตุฉนั้น ตานิ จิตฺตานิ
 จิต ๒๐ ดวงเหล่านั้ นววิธโลกุตฺตรธมฺเม วชฺชิตฺวา เตภูมิกานิ ปลฺลยตฺตติลฺย
 อารพฺก ปวตฺตนฺติ จึงเว้นโลกุตฺตรธรรม ๙ ประการเสีย แล้วยึดอารมณฺทีเป็นไป
 ในภุมิ ๓ และบัญญัติธรรม เป็นไป อิติ ดังนี้ อาห จึงกล่าว วณฺํ คำว่า อิติ อาทิ
 อกุสฺถานิ เจวา ดังนี้ เป็นต้น ฯ

ทฏฺฐพฺพํ บัณฺทิตพิงเห็นความตกลงใจ อิติ ว่า หิ ความจริง อิเมสุ
 ในจิต ๒๐ ดวงเหล่านั้ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตจิตฺตฺปฺปาทา จิตฺตฺปฺปาททีสัสมฺปยุตฺตด้วยทิฏฺฐิ
 จตฺตารอ ๔ ดวง อกุสลโต ฝ่ายอกุสล กามาจราลมฺพนา มีกามาจรธรรมเป็นอารมณฺ
 ปรีตฺตธมฺเม อารพฺก ปรามสนอสฺสาทนาภินนฺทนฺคาเล ในเวลาทียึดกามาจรธรรม

ถูกต้อง ยินดี และเพลิดเพลิน **มหัคคตารมฺมณา** มีมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ **สตตวิสติ** **มหัคคตมฺเม** **อารพฺก** **ปวตฺติยํ** ในเวลาที่ยึดมหัคคตธรรม ๒๗ เป็นไป **เตเนวากาเรน** โดยอาการนั้นนั่นเอง **ปญฺจตฺตลมฺพนา** มีบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ **สมฺมุติชฺมฺเม** **อารพฺก** **ปวตฺติยํ** ในเวลาที่ยึดสมมติธรรมเป็นไป ฯ **ทิกฺขุจิวฺปฺปยุตฺตจิตฺตูปฺปาทาปิ** แม้จิตตูปบาทที่เป็นทิกฺขุจิวฺปฺปยุต **ปริตฺตมฺหคฺคตปญฺจตฺตลมฺโณ** ก็มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติธรรม เป็นอารมณ์ **เตเยว** **ชฺมฺเม** **อารพฺก** **เกวลํ** **อสฺสทาณานินฺนทฺนวเสน** **ปวตฺติยํ** ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจยึดธรรมเหล่านั้น นั้นแล ยินดีและความเพลิดเพลินอย่างเดี่ยว **จ** แต่ **ปฏฺธิสมฺปยุตฺตา** **จิตฺตูปฺปาท** ที่สัมปยุตด้วยปฏฺธิชะ **ปริตฺตมฺหคฺคตปญฺจตฺตลมฺโณ** มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ **ทฺสฺสนวิปฺปฏฺธิสาร์วเสน** **ปวตฺติยํ** ในเวลาที่เป็นไปด้วยอำนาจประทุษร้ายและความเดือดร้อนใจ **วิจิกฺกฉาสหคโต** **จิตฺตูปฺปาท** ที่สหคตด้วยวิจิกฺกฉา **ปริตฺตมฺหคฺคตปญฺจตฺตลมฺโณ** มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติธรรม เป็นอารมณ์ **อนิฏฺฐจฺจนวเสน** **ปวตฺติยํ** ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจไม่ถึงความตกลงใจ **อุทฺทจฺจสหคโต** **จิตฺตูปฺปาท** ที่สหคตด้วยอุทฺทจฺจะ **ปริตฺตมฺหคฺคตปญฺจตฺตลมฺโณ** มีกามาวจรธรรม มหัคคตธรรม และบัญญัติธรรม เป็นอารมณ์ **วิกฺขิปปนวเสน** **อูปฺสมวเสน** **จ** **ปวตฺติยํ** ในเวลาเป็นไป ด้วยอำนาจความฟุ้งซ่าน และด้วยอำนาจความไม่สงบ ฯ **อฏฺฐถาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตูปฺปาทา** **จิตฺตูปฺปาท** ที่เป็นญาณวิปฺปยุต ๘ ดวง **อิตฺติ** คือ **กฺุสฺสโต** **จตฺตารโ** ฝ่ายกฺุสฺสจิต ๔ ดวง **กฺุริยโต** **จตฺตารโ** ฝ่ายกฺุริยจิต ๔ ดวง **กามาวจรลมฺพนา** มีกามาวจรธรรม เป็นอารมณ์ **อสกฺกจฺจทานปจฺจเวกฺขณชฺมฺมสฺสวณาทิสฺสุ** **ปริตฺตชฺมฺเม** **อารพฺก** **ปวตฺตกาเล** ในเวลาที่ยึดกามาวจรธรรมเป็นไปในกิจมีการให้ การพิจารณา และการฟังธรรมโดยไม่เคารพเป็นต้น **เสกฺขปฺปฺลุชฺชนชฺชีณาสวานํ** ของพระเสขบุคคล ปฺลุชฺชน และพระชฺชีณาสพ **มหัคคตารมฺมณา** มีมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์ **อติปคฺคณชฺชฺฆานปจฺจเวกฺขณกาเล** ในเวลาที่พิจารณาณที่ชำนาญยิ่ง **ปญฺจตฺตลมฺมณา** มีบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ **กสิณนิมิตฺตาทิสฺสุ** **ปริกฺกมฺมาทิกาลे** ในเวลาที่บริกรรม

ในกถินนิมิตเป็นต้น เป็นอาทิ ๗ จิต ๕ ดวงเหล่านี้ คือ **ญาณสมปยุตตคามาวจรกุสลา** นิกามาวจรกุสลจิต ที่เป็นญาณสัมปยุต (๔ ดวง) **อภิญญากุสลญ** และ**อภิญญากุสลจิต** (**ปญจมฉานสงฆาต** ปญจมฉานกุสลจิต ๑ ดวง) **อรรหัตตมคฺคผลวชฺชิตาลมฺพนา** นี ชื่อว่ามีอารมณ์เว้นอรหัตตมรรคจิต และอรหัตตผลจิต เป็นอารมณ์ **เสกขปฺปุชฺชน- สนฺตนาเนเสว** **ปวตฺตโน** เพราะเป็นไปเฉพาะในสันดานของพระเสขบุคคล และ ปุชฺชนทั้งหลายเท่านั้น ๗ **หิ** ความจริง **เสกขาปี** แม้พระเสขบุคคลทั้งหลาย **น** **สกุโณ**ติ ย่อมไม่อาจ **ชานิตุ** เพื่อจะรู้ **จิตฺต** จิต **ปาฏิปฺปคฺค**ลิก ที่เกิดเฉพาะบุคคล **อรรหัตตมคฺคผลสงฆาต** กล่าวคืออรหัตตมรรคจิตและอรหัตตผลจิต **จเปตฺวา** เว้น **โลกิยจิตฺต** **โลกิยจิตเสย** **อนธิตตตฺตา** เพราะตนยังมีได้บรรลุ **ตถา** **ปฺปุชฺชนา**ทโยปี แม้บุคคลทั้งหลายมีปุชฺชนเป็นต้น ก็เหมือนกัน **โสตาปนฺนา**ทินิ คือย่อมไม่สามารถ รู้มรรคจิตและผลจิต ของพระอริยบุคคลทั้งหลาย มีพระโสตาบันเป็นต้น ๗ **ปน** แต่ **อตฺตโน** **มคฺคผลปจฺจเวกฺขณ**เสสุ ในกาลพิจารณาพรรคและผลของตน **อภิญญา** **ปริกฺขมกา**เล ในกาลบริกรรมอภิญญา **ปรสฺนตฺตานคตมคฺคผลารมฺม**ณาย ซึ่งมีมรรคจิต และผลจิตที่อยู่ในสันดานของผู้อื่นเป็นอารมณ์ **อภิญญา**จิตฺเตเนว **มคฺคผลา**นั **ปริจฺจนิทฺนกา**เล **จ** และในกาลกำหนดมรรคจิตและผลจิตด้วยจิตที่สัมปยุตด้วย **อภิญญา**นั้นแล **กุสลชว**น่านั กุสลชวณจิตทั้งหลาย **อารพฺก** **ปรารก** **มคฺคผลธมฺ**เม ธรรมคือมรรคและผล **อตฺตโน** **อตฺตโน** ของตน ๗ **สมานา**นั **เสขาน**ั ของ พระเสขบุคคลทั้งหลายผู้เสมอกัน **เหฏฺฐิ**มานญ **และ**ของพระเสขบุคคลทั้งหลาย ผู้ต่ำกว่า **ปวตฺติ** เป็นไป **อตฺถิ** ย่อมมี **เสขาน**ั แก่พระเสขบุคคลทั้งหลายได้ **อิ**ติ เพราะเหตุนั้น ท่านพระอนุรุทธาจารย์ **อรรหัตตมคฺคผล**เสว **ปฏิกุ**เชโป **กโ**ต จึงทำการห้ามเฉพาะอรหัตตมรรคจิต และอรหัตตผลจิตเท่านั้น ๗ **ปน** ส่วน **สกุจฺจ**ทานปจฺจเวกฺขณธมฺมสุสวณสงฺขารสมฺมสนกสิณปริกฺขมมาทีสุ ในการให้ การพิจารณา การฟังธรรม การพิจารณาลังขารธรรม และการบริกรรมกสิณ ที่ทำ ด้วยความเคารพเป็นต้น **เสกขปฺปุชฺชนา**นั แห่งพระเสขบุคคลและปุชฺชนทั้งหลาย **ตตฺตารมฺม**ณิกอภิญฺยานั **ปริกฺขมกา**เล ในกาลบริกรรมแห่งอภิญญาซึ่งเป็นไป

ในอากรมณนั้น ๆ โคตรภูโวทานกาเล ในกาลแห่งโคตรภูจิตและโวทานจิต
 ทิพพอกุชวาทีหิ รูปวิชานนาทิกาเล จ และในกาลที่รู้แจ้งรูป ด้วยทิพยจักขุญาณ
 เป็นต้น เป็นอาทิ กามาวจรมหัคคตปยุตตนิพพานานิ กามาวจรจิต มหัคคตจิต
 บัญญัติธรรม และนิพพาน **คจจนฺติ** ย่อมถึง **โคจรภาว** ความเป็นอากรมณ
 กุสลชวานนํ แก่กุสลชวณจิตทั้งหลายได้ ๆ **สพฺพถาปี** **สพฺพาลมฺพนานิ** **อิตฺติ**
 ชื่อว่า **สพฺพถาปี** **สพฺพาลมฺพนานิ** ดังนี้ **ญาณสมฺปยุตฺตกามาวจรกิริยานิ** เจว
 ความว่า จิต ๖ ดวงเหล่านี้ คือ กามาวจรกิริยาจิตที่เป็นญาณสัมปยุต (๔ ดวง)
กิริยาภิณฺวาโวฏฺฐวนฺนจ อภิณฺวากิริยาจิต (ปัญจมฆานกิริยาจิต ๑ ดวง) และ
โวฏฺฐัพฺพนจิต (มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง) **สพฺพาลมฺพนานิ** มีอากรมณทั้งปวง
 เป็นอากรมณ **กามาวจรมหัคคตสพฺพโลกุตฺตรปยุตฺตติวเสณ** ด้วยอำนาจกามาวจรจิต
 มหัคคตจิต โลกุตฺตรจิตทั้งปวง และบัญญัติธรรม **สพฺพถาปี** ชื่อว่าโดยประการ
 ทั้งปวง ๆ **อตุโล** อธิบายความ **อิตฺติ** ว่า **ปน** แต่ **ปเทศสพฺพาลมฺพนานิ** แต่จะมี
 อากรมณทั้งปวงเฉพาะส่วนเป็นอากรมณ **อกุสลาทโย** **วีย** ดุจอกุสลจิตเป็นต้น
 น ก็หามิได้ ๆ **หิ** ความจริง **กิริยาชวานนํ** **สพฺพญฺญุตถาณาทิวสปรวตฺตีย**
 ในเวลาที่กิริยาชวณจิตเป็นไปด้วยอำนาจพระสัพพัญญุตญาณ เป็นต้น **โวฏฺฐัพฺพนสฺส**
จ **ตํปุเรจาริกวสปรวตฺตียญจ** และในเวลาทีโวฏฐัพพนจิต (มโนทวาราวชชนจิต)
 เป็นไป ด้วยอำนาจมีกิริยาจิตนั้นนำหน้า **ภิณฺจ** อากรมณอะไร ๆ **อโคจร** นาม
 ชื่อว่าเป็นอากรมณไม่ได้ **น** **อตุล** ไม่มี ๆ **อรุเปสฺสุ** บรรดาอรูปาวจรจิตทั้งหลาย
ทุตฺตียจตุตฺถานิ อรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ และดวงที่ ๔ **มหัคคตาลมฺพนานิ** ชื่อว่า
 มีมหัคคตจิตเป็นอากรมณ **ปรมตติยารูปาลมฺพนตฺตา** เพราะอรูปาวจรจิตดวงที่ ๒
 มีอรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ เป็นอากรมณ และอรูปาวจรจิตดวงที่ ๔ มีอรูปาวจรจิต
 ดวงที่ ๓ เป็นอากรมณ ๆ **เสธานี** ๆ **เป** ๆ **ลมฺพนานิ** **อิตฺติ** ชื่อว่า **เสธานี** ๆ **ล** ๆ **ลมฺพนานิ**
 ดังนี้ **เอกวิสฺสติ** มหัคคตจิต ๒๑ ดวง **อิตฺติ** คือ **ปณฺณรส** **รูปาวจรานิ** **รูปาวจรจิต**
 ๑๕ ดวง **ปรมตติยารูปานิ** **จ** และอรูปาวจรจิตที่ ๑ (๓ ดวง) และอรูปาวจรจิตที่ ๓
 (๓ ดวง) **ปยุตฺตตารมฺมณานิ** ชื่อว่ามีบัญญัติธรรมเป็นอากรมณ **กสิณาทิปยุตฺตตีสุ**

ปวตฺตนโธ เพราะเป็นไปในบัญญัติธรรมมีกถิตเป็นต้น ฯ ปญจวิสติ จิตฺตานิ
 จิต ๒๕ ดวง เตรีวสติกามาวจรวิปากปญจทวาราวชฺชนหสนวเสน กามาวจรวิปากจิต
 ๒๓ ดวง ปญจทวาราวชฺชนจิต (๑ ดวง) และหสิตุปปาทจิต (๑ ดวง) ภวนฺตึ
 ย่อมเกิดมี **ปริตตมฺหิ** ในอารมณ์ที่เป็นปริตตะ กามาวจรลมฺพเนเยว คือในอารมณ์
 ที่เป็นกามาวจรเท่านั้น ฯ หิ ความจริง กามาวจร อารมณ์ที่เป็นกามาวจร **ปริตตํ**
 ชื่อว่า ปริตตะ **มหคฺคตาทโย อุปาทาย มนุทานุภาวตาย ปรโธ อตฺตํ ขณฺฑิตํ**
วีย อิติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นดุจถูกถือเอา (**อตฺตํ**) คือถูกแบ่งออกโดยรอบ
 (**ขณฺฑิตํ**) โดยมีอานุภาพน้อย เพราะเปรียบเทียบกับมหัคคตธรรมเป็นต้น ฯ
 ฉ จิตฺตานิ **มหคฺคเตเยว อิติ อาทินา วจเนน** ด้วยคำว่า จิต ๖ ดวง ย่อมเกิดมี
 เฉพาะในอารมณ์ที่เป็นมหัคคตธรรมเท่านั้น ดังนี้เป็นต้น **ทฎฺฐพฺพา** บัณฑิตพึงเห็น
สวธรรณโยชนา การประกอบความที่มีบทธวธรรณะ **สพฺพตฺถ** ในทุกบท มีบทว่า
 เอกวิสติ เป็นต้น ฯ

(อธิบายวัตถุสังคหะ)

สงฺคโห การรวบรวมจิต **วตฺตฺวิภาคโธ** โดยการจำแนกวัตถุ **ตพฺพตฺตฺถจิตฺต-**
ปริจฺเจทวเสน จ และด้วยอำนาจการกำหนดจิตที่มีจักขุวัตถุเป็นต้นนั้นเป็นที่อาศัยเกิด
วตฺตฺตฺสงฺคโห ชื่อว่า วัตถุสังคหะ ฯ **วสนฺตึ** **เอเตสุ จิตฺตเจตฺติกา ตนฺนึสฺสยตฺตาทิ**
วตฺตฺตฺนิ ธรรมชาติที่ชื่อว่า วัตถุ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่อยู่อาศัยแห่งจิต
 และเจตสิกทั้งหลาย เพราะมีจักขุวัตถุเป็นต้นนั้น เป็นที่อยู่อาศัยอยู่ ฯ **กามโลเก** ในโลก
 ที่เป็นกามาวจร **สพฺพานิปี ลพฺภนฺตึ** ชื่อว่า ย่อมหาวัตถุทั้งหลายได้ แม้ทั้งหมด
ปริปฺลฺลณฺนิตฺตริยสฺส ตตฺถเว อุปฺลพฺภนฺโต เพราะสัตว์ที่มีอินทรีย์บริบูรณ์หาได้
 แน่นนอน ในโลกที่เป็นกามาวจรนั้นและ ฯ **ปน** ก็ **ปิสฺสทฺเทน** ด้วยปีศัพทฺ **เอตฺถ**
 ในคำว่า **สพฺพานิปี** นี้ **ทีเปติ** ท่านพระอนุรุธททอาจารย์แสดง **อนุทฺทริทิวเสน**
เกสฺสยฺจึ อสมฺภวํ ว่าวัตถุบางอย่าง มีจักขุวัตถุเป็นต้น ไม่เกิดมี ด้วยอำนาจสัตว์
 ผู้พิจารณา มีตาบอดและหูหนวกเป็นต้น ฯ **ฆานาภิตฺตยํ** วัตถุ ๓ ประการมีฆานวัตถุ

เป็นต้น นตฺถิ ชื่อว่า ย่อมไม่มี (ในโลกที่เป็นรูปาวจร) ตพฺพิสยปสาเทสุปิ
 วิศวคสพฺภาวโต เพราะพวกพรหมเป็นผู้มีความคลายกำหนด แม้ในประสาทที่มี
 กลิ่น รส และโผฏฐัพพะนั้นเป็นอารมณ์ พุรฺหุมาณํ กามวิราคภาวนาวเสน
 คนุชรสโผฏฐัพฺเพสุ วิตฺตตตาย เหตุที่พวกพรหมเป็นผู้คลายกำหนดแล้ว ในกลิ่น
 รส และโผฏฐัพพะทั้งหลาย ด้วยอำนาจภาวนาเป็นเครื่องสำรอกกาม ฯ ปน ส่วน
 จกฺขฺวาทิตฺทวํ วัตถุ ๒ ประการ มีจักขุวัตถุเป็นต้น พุทฺธทสฺสนธฺมฺสฺสวนาทิตฺตลํ
 ซึ่งมีประโยชน์สำหรับเห็นพระพุทฺธเจ้าและฟังธรรมเป็นต้น อุปลพฺภติ ย่อมหาได้
 แน่นอน ตตฺถ ในโลกที่เป็นรูปาวจรมัน จกฺขุโสเตสุ อวิรตฺตภาวโต เพราะพวก
 พรหมยังไม่เบื่อหน่ายในจักขุวัตถุและโสทวัตถุทั้งหลาย ฯ อรูปโลเก ในโลกที่เป็น
 อรูปาวจร วัตถุ ๖ ประการ สพฺพานิ ทังปวง น สวิขฺชนฺติ ชื่อว่า
 ย่อมไม่มี อรูปินํ รูปวิราคภาวนาพเลน ตตฺถ สพฺเพน สพฺพิ รูปปฺปวตฺติยา
 ภาวโต เพราะในโลกที่เป็นอรูปาวจรมัน ความเป็นไปแห่งรูปไม่มีแก่พวกอรูปพรหม
 โดยประการทั้งปวง ด้วยกำลังภาวนาเป็นเครื่องสำรอกรูป ฯ

ปญฺจวิญญาณาเนว นิสฺสत्ตตฺตนิชฺชิวฺตฺเถน ธาตุโย ธรรมชาติที่ชื่อว่า ธาตุ
 เพราะอรรถว่า ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ คือ ปญฺจวิญญาณจิต อิติ เพราะเหตุนี้
 ปญฺจวิญญาณธาตุโย จึงชื่อว่า ปญฺจวิญญาณธาตุจิต มนฺนมตฺตา ธาตุ ธาตุอัน
 เป็นเพียงความรู้ มโนธาตุ ชื่อว่า มโนธาตุจิต ฯ ธาตุ จ ธรรมชาติที่ชื่อว่า ธาตุ
 นิสฺสत्ตตฺตนิชฺชิวฺตฺเถน เพราะอรรถว่า ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ วิญญาณํ ชื่อว่า วิญญาณ
 วิสิฏฺฐวิชานนิกิจฺจโยคโต เพราะประกอบด้วยหน้าที่ คือ ความรู้แจ้งอย่าง
 ประเสริฐสุด มโนเยว คือ ใจ อิติ เพราะเหตุนี้ มโนวิญญาณธาตุ จึงชื่อว่า
 มโนวิญญาณธาตุจิต วา อีกอย่างหนึ่ง มโนวิญญาณธาตุ ที่ชื่อว่า มโนวิญญาณ-
 ธาตุจิต มนโส วิญญาณธาตุ อิติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ธาตุอันเป็นเพียง
 ความรู้แจ้ง แห่งใจ ฯ หิ ความจริง สวา มโนวิญญาณธาตุจิตนั้น มนโตเยว
 อนนฺตรปจฺจยโต สมฺภุย มนโสเยว ปจฺจยภฺจฺจตา เกิดแต่ใจ อันเป็นอนันตรปจฺจย
 นั้นแหละ แล้วเป็นปจฺจยแก่ใจนั่นเอง อิติ เพราะเหตุนี้ มนโส สมฺพฺนฺธินิ โหติ

จึงมีความสัมพันธ์กับใจ ๆ สมุพบุโร เชื่อมความ อิติ ว่า ตีสรรพมา ธรรม ๓๐ ประการ
 มโนวิญญานธาตุสงขาคา กล่าวคือมโนวิญญานธาตุ ยถาวุตตมโนธาตุวิญญานธาตุหิ
 อวเสสา ซึ่งเหลือจากมโนธาตุ และปัญจวิญญานธาตุจิตตามที่กล่าวแล้ว ปวตตะ
 ที่เป็นไป วเสน คือ สันตীরณตตยสุส สันตীরณจิต ๓ ดวง อฏฺฐมมหาวิปากานัม
 มหาวิปากจิต ๘ ดวง ปฏฺฐิททวยสุส โทสมูลจิต ๒ ดวง ปจฺจมคฺคสุส
 โสดาปัตติมรรคจิต (๑ ดวง) หลิตฺตูปปาทสุส หลิตฺตูปปาทจิต (๑ ดวง)
 ปณฺณรสรูปาวจรานญจ และรูปาวจรจิต ๑๕ ดวง น เกวลัม มโนธาตุเยว
 ตถา ททํ นิสฺสาเยว ปวตฺตุนฺติ ย่อมอาศัยหทัยวัตถุอย่างเดียวกันเท่านั้น เป็นไป
 เหมือนอย่างมโนธาตุจิตนั้นแหละ ก็หาไม่ได้ ๆ หิ ความจริง สันตীরณมหาวิปากานิ
 สันตীরณจิตและมหาวิปากจิต เอกาทส ๑๑ ดวง น อูปฺปชฺชนฺติ ย่อมไม่เกิดขึ้น
 อารูปฺเป ในโลกที่เป็นอรูปาจร ทวารากาโตน เพราะไม่มีทวาร กิจจาภาวโตน จ
 และเพราะไม่มีหน้าที่ ๆ ปฏฺฐิสฺส อนิรฺรณาวตฺถสุส อภาวโตน เพราะปฏฺฐิมะที่กำหนด
 ว่าไม่เป็นนิรณวณไม่มี ตสฺสทตฺตจิตฺตทวยํ จิต ๒ ดวง ที่สทรรคด้วยปฏฺฐิมะนั้น นตฺถิ
 จึงไม่มี รูปโลกิเป แม้ในโลกที่เป็นอรูปาจร ๆ ปเคว อารูปฺเป ในโลกที่เป็นอรูปาจร
 ไม่จำเป็นจะต้องพูดถึงเลย ๆ ปจฺจมคฺคโคปิ แม้โสดาปัตติมรรคจิต น อูปฺปชฺชติ
 ย่อมไม่เกิดขึ้น อารูปฺเป ในภพที่เป็นอรูปาจร ปฺรโตโฆสฺปจฺจยาภาเวน สวากานัม
 อูปฺปชฺชนโตน เพราะพระสาวกทั้งหลายเกิดขึ้นไม่ได้ โดยไม่มีปัจจัยคือเสียงจาก
 ผู้อื่น พุทฺธปฺจเจกพุทฺธานัม จ มนุสฺสโลกโตน อญฺญตฺถ อนิพฺพตฺตุนโตน และเพราะ
 พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่บังเกิดในภพอื่น จากมนุษย์โลก
 ๆ จ อนึ่ง หสนจิตฺตํ หลิตฺตูปปาทจิต น อูปฺปชฺชติ ย่อมไม่เกิดขึ้น อรูปภเว ในภพ
 ที่เป็นอรูปาจร กายาภาวโตน เพราะไม่มีกายปสาทรูป รูปาวจรานิ รูปาวจรจิต
 (๑๕ ดวง) น อูปฺปชฺชนฺติ ย่อมไม่เกิดขึ้น อรูปภเว ในภพที่เป็นอรูปาจร อรูปินัม
 รูปวิราคภาวนาวเสน ตทารมฺมณฺสุ ฉานฺนสุปิ วิรตฺตภาวโตน เพราะพวกอรูปพรหม
 เป็นผู้เบื่อหน่ายแล้ว แม้ในฉานทั้งหลาย ที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจภาวนา
 เป็นเครื่องสำรอกรูป อิติ เพราะเหตุนี้ เตจตตาทิสฺสจิตฺตานิ จิต ๔๓ ดวง

เอตานิ เหล่านี้ **สพฺพานิปิ** แม้ทั้งหมด **หทยํ** **นิสฺสาเยว** **ปวตฺตฺตฺตฺตํ** จึงอาศัย
 หทัยวัตถุเท่านั้น เป็นไป ฯ **ธมฺมา** ธรรมทั้งหลาย **มโนวิญญฺยานชาตฺตฺตฺตฺตฺตา** กล่าวคือ
 มโนวิญญฺยานชาตฺตฺตฺตฺตํ **เทวฺจตฺตฺตฺตํ** **ปิสฺสริชา** ๔๒ ประการ **วเสณ** คือ **อิเมสํ** จิตทั้งหลาย
 เหล่านี้ **อิติ** คือ **ทฺวาทสฺโลกิยกุสฺถานิ** **โลกิยกุสลจิต** ๑๒ ดวง **อวเสสฺถานิ** ที่เหลือ
ปลฺยจฺรูปาจฺจโรโต จาก **รูปาจฺจรกุสลจิต** ๕ ดวง **ทสฺซากุสฺถานิ** **อกุสลจิต** ๑๐ ดวง
อวเสสฺถานิ ที่เหลือ **ปฺฏิฆฺตฺตฺตํ** จาก **โทสฺมฺลจิต** ๒ ดวง **เตรฺสฺสฺสฺกิริยาจิตฺตฺตานิ**
กิริยาจิต ๑๓ ดวง **อวเสสฺถานิ** ที่เหลือ **ปลฺยจฺทฺวาราวชฺชฺชนหฺสนรฺูปาจฺจรฺกิริยาหิ**
 จาก **ปฺญฺจทฺวาราวชฺชฺชนจิต** (๑ ดวง) **หฺลิตฺตฺตฺตํ** (๑ ดวง) และ **รูปาจฺจรฺกิริยาจิต**
 (๕ ดวง) **สฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตํ** **จ** และ **โลกุตฺตฺตฺตฺตํ** ๗ ดวง **อวเสสฺถานิ** ที่เหลือ
ปจฺมมคฺคโคโต จาก **โสตาปตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตํ** (๑ ดวง) **ปลฺยจฺโวการภวเวสฺน** **หทยํ**
นิสฺสํ **ปวตฺตฺตฺตฺตํ** ว่า **อาศิยหฺทัยวัตถุ** เป็นไปด้วยอำนาจ **ปฺญฺจโวการภพ** (ภพ
 หรือ ภูมิ เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่มีชั้น ๕ ครบบริบูรณ์) ก็มี **จตุโวการภวเวสฺน**
อนิสฺสํ **ปวตฺตฺตฺตฺตํ** ว่า **ไม่อาศัยหฺทัยวัตถุ** เป็นไปด้วยอำนาจ **จตุโวการภพ** (ภพ
 หรือ ภูมิ เป็นที่อยู่ของสัตว์ที่มีชั้น ๔) ก็มี ฯ

โยชฺนา มีวาจาประกอบความ ว่า **วิญญฺยานชาตฺตฺตฺตฺตํ** **วิญญฺยานชาตฺตฺตฺตํ** **สฺตฺตฺต**
 ๗ ประการ **ฉวตฺตฺตฺตฺตํ** **อาศิยวัตถุ** ๖ **มตา** ท่านกล่าวไว้ **กาเม** **ภเว** ใน **กามภพ** ฯ
วิญญฺยานชาตฺตฺตฺตํ **วิญญฺยานชาตฺตฺตฺตํ** **จตุพฺพิชา** ๔ **ฆานวิญญฺยานาหิตฺตยวชฺชิตา**
 เว้น **วิญญฺยานชาตฺตฺตฺตํ** ๓ มี **ฆานวิญญฺยานชาตฺตฺตฺตํ** เป็นต้น **ตฺวตฺตฺตฺตํ** **อาศิยวัตถุ** ๓
มตา ท่านกล่าวไว้ **รฺูปे** **ภเว** ใน **รฺูปภพ** ฯ **มโนวิญญฺยานชาตฺต** **มโนวิญญฺยานชาตฺตฺต**
เอกา อย่างเดียว **อนิสฺสิตา** ไม่อาศัยวัตถุอะไร ๆ **มตา** ท่านกล่าวไว้ **อารฺูปे**
ภเว ใน **อรฺูปภพ** **อิติ** ดังนี้ ฯ **สมฺพนุโร** เชื่อมความว่า **เตจฺจตฺตฺตํ** ธรรม
 คือ **จิต** ๔๓ ดวง **อิติ** คือ **กามาวจรานิ** **กามาวจรจิต** **สฺตฺตฺตฺตฺต** ๒๗ ดวง
กามาวจรวิปากปลฺยจฺทฺวาราวชฺชฺชนปฺฏิฆฺตฺตฺตํ ได้แก่ **กามาวจรวิปากจิต**
 (๒๗ ดวง) **ปฺญฺจทฺวาราวชฺชฺชนจิต** (๑ ดวง) **โทสฺมฺลจิต** ๒ ดวง และ **หฺลิตฺตฺตํ**
 (๑ ดวง) **รฺูปาจฺจรานิ** **รฺูปาจฺจรจิต** **ปลฺยจฺร** ๑๕ ดวง **ปจฺมมคฺคโค** และ

โสดาปัตติมรรคจิต (๑ ดวง) นิสฺสาเยว ชายเร อาคัยหทัยัตถุเท้านั้น จึงเกิดได้
 เทวจตุตาพีส จิต ๔๒ ดวง ตโตเยวาวเสสา อารุပ္ปวิปากวชฺชิตา เว้น
 อรูปาวจรวิบากจิต (๔ ดวง) ที่เหลือจากจิต ๔๓ ดวงเหล่านั้นนั่นแหละ นิสฺสาย
 ชายเร จ อาคัยหทัยัตถุเกิดก็มี อนิสฺสาย ชายเร จ ไม่อาคัยหทัยัตถุเกิดก็มี
 ปาการูปา อรูปาวจรวิบากจิต จตุตาโร ๔ ดวง อนิสฺสิตาเยว ชายเร ไม่อาคัย
 หทัยัตถุเลย ก็เกิดได้ ฯ

ตติยปริจเฉทวณฺณนา

พรรณนาความปริเฉทที่ ๓

อภิธมฺมตถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตถสํกทวณฺณนาย

ในฎีกาอภิธรรมมัตถสังคหะ ชื่อ อภิธมมัตถวิภาวินิ นิฎฐิตา จบแล้ว

อิติ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

แปลโดย พระมหาวิฑูร สิทธิเมธี ป.ธ.๙, ศศ.ม.

วัดพระงาม พระอารามหลวง นครปฐม

จตุตถปริจเฉทวณฺณนา พรรณนาความปริเฉทที่ ๔

โยชนา มีวาจาประกอบความว่า อหิ ข้าพเจ้า (พระอนุรุทธาจารย์) กตฺวา ครั้นทำ ปเภทสงฺคหิ การรวบรวมประเภท จิตฺตฺบุปฺปาทานิ แห่งจิตตฺบุปฺปาททั้งหลาย จตฺตฺนํ ขนฺธานํ คือ ชั้นที่ ๔ ประการ อุตฺตรํ อย่างยอดเยี่ยม อุตฺตมํ คือ อย่างสูงสุด เวทนาสงฺคหาทิวีกาโตะ โดยการจำแนกสังคหะมีเวทนาสังคหะเป็นต้น เอรํ อย่างนี้ อิติ ด้วยประการฉะนี้ ยถาจตุตฺตฺนเยน คือ โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว ปวกฺขามิ จักกล่าว สมาสเณ โดยย่อ ยถาสมฺภวโตะ ตามกำเนิด ปวตฺตฺติสงฺคหํ นาม ชื่อซึ่งปวตฺตฺติสังคหะ ตํนามกํ สงฺคหํ คือสังคหะอันมีชื่อว่าปวตฺตฺตินั้น จิตฺตฺบุปฺปาทานิ แห่งจิตตฺบุปฺปาททั้งหลาย ปฏฺิสนฺธิปวตฺตฺติสฺสุ ในปฏฺิสนฺธิกาลและปวตฺตฺติกาล ลกฺขิตํ ที่ท่าน กำหนดแล้ว เกเทณ ด้วยความต่างกัน ตินฺนุณํ ภูมฺินํแห่งภูมฺิ ๓ กามาวจราทินํ มีกามาวจรภูมฺิเป็นต้น ทฺวิเหตุกาทิปุคฺคฺลานญจ และแห่งบุคคลมีทฺวิเหตุกบุคคล เป็นต้น นิยามิตํ ชื่อว่าอันท่านกำหนดแน่นอนแล้ว ปุพฺพพาปรจิตฺเตหิ ด้วยจิต ดวงต้น และจิตดวงหลัง เอรํ อย่างนี้ว่า อิทํ เอตฺตฺเกหิ ปรี อิมสฺส อนนฺตรํ เอตฺตฺกานิปิ จิตฺตฺตานิ จิตฺตฺดวงนี้เกิดขึ้นมีก่อนจิตทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ดวง แม้จิตทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ดวง ก็เกิดขึ้นมีในลำดับแห่งจิตดวงนี้ อิติ ดังนี้ ปฺนุ ซ้ำอีก๑ วตฺตฺตฺวาราลมฺพนสงฺคหา วัตฺตฺตฺสังคหะ ทวารสังคหะ และอาลัมพนสังคหะ เหฏฺฐา กลิตฺตฺาปี แม้ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้แล้วข้างต้น ปฺนุ นิกฺขิตฺตา ท่านก็วางซ้ำไว้อีก ปรีปฺนุณํ กตฺวา ปวตฺตฺติสงฺคหํ ทสฺเสตฺถุ เพื่อจะแสดงปวตฺตฺติสังคหะ ให้บริบูรณ์ ๑ ปวตฺตฺติ ความเป็นไป วิสฺยานํ แห่งอารมณ์ทั้งหลาย จิตฺตฺตานํ คือ แห่งจิตทั้งหลาย ทฺวาเรสุ วิสฺเยสุ จ ในทวารทั้งหลาย และในอารมณ์ทั้งหลาย วิสฺยปฺปวตฺตฺติ ชื่อว่าวิสฺยปฺปวตฺตฺติ ๑ ตตฺถฺตา อิติ ปทํ บทว่า ตตฺถฺ เตสุ ฉสุ ฉกฺกุเกสุ ได้แก่ บรรดาหมวด ๖ หกหมวดเหล่านั้น ๑ อายสฺมา อนุรุทฺธาจฺริโย

ท่านพระอนุรุธาจารย์ **ทสฺเสตุ** หวังจะแสดง **วีนัง** นามโยชนา กาทพฺพา อิติ ว่าบัณฑิตพึงทำการประกอบชื่อวิจิตรทั้งหลาย **จกฺขุทฺวาร** **ปวตฺตา** **วีนิจิตฺตปรมฺปรา** **จกฺขุทฺวารวีนิตฺตอาทินา** **ทฺวารวเสน** **วา** ด้วยอำนาจทวาร โดยนัยว่า วิถีคือ ความสืบต่อกันแห่งจิตที่เป็นไปในจักขุทวาร ชื่อว่าจักขุทวารวิถี ดังนี้เป็นต้น หรือ **จกฺขุวิญญานสมฺพยุธินิ** **วีนิตฺ** **เตน** **สท** **เอกาลมฺพนเอกทฺวาริกตาย** **สทฺจรณภาวโต** **จกฺขุวิญญานวีนิตฺตอาทินา** **วิญญานวเสน** **วา** ด้วยอำนาจวิญญานจิตโดยนัยว่า วิถีซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกับจักขุวิญญานจิต ชื่อว่าจักขุวิญญานวิถี เพราะมีความเกี่ยวไปร่วมกัน โดยมีอารมณ์อย่างเดียวกัน ทั้งเกิดขึ้นในทวารเดียวกันกับ จักขุวิญญานจิตนั้น ดังนี้เป็นต้น **จกฺขุทฺวาร** **วีนิตฺ** **อาทิ** **วุตฺตํ** จึงกล่าวว่า **จกฺขุทฺวารวีนิต** ดังนี้เป็นต้น ฯ **อติมหนฺตฺนุตฺตอาทิสฺสุ** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อติมหนฺต** เป็นต้น ดังต่อไปนี้ ฯ **เอกจิตตฺกขณาตีตํ** **หุตฺวา** อารมณ์ที่ล่วงไปแล้ว ๑ **อาปาถ** **อาคตํ** **โสฬสจิตตฺกขณาณํ** ขณะจิตมาปรากฏ มีอายุ ๑๖ ขณะจิต **อติมหนฺต** **นาม** ชื่อว่าอติมหันตารมณฺ์ ฯ **ทฺวิตฺตจิตตฺกขณาตีตํ** อารมณ์ที่ล่วงไปแล้ว ๒ หรือ ๓ ขณะจิต **ปณฺณรสจฺจุทฺตจิตตฺกขณาณํ** มาปรากฏมีอายุ ๑๕ หรือ ๑๔ ขณะจิต **มหนฺต** **นาม** ชื่อว่ามหันตารมณฺ์ ฯ **จตฺตจิตตฺกขณโต** **ปฏฺจาย** **ยาวนวจิตตฺกขณาตีตํ** **หุตฺวา** อารมณ์ที่ล่วงไปแล้วตั้งแต่ ๔ ขณะจิต จนถึง ๙ ขณะจิต **เตรสจิตตฺกขณโต** **ปฏฺจาย** **ยาวอฏฺฐจิตตฺกขณาณํ** มาปรากฏมีอายุตั้งแต่ ๑๓ ขณะจิต จนถึง ๘ ขณะจิต **ปริตฺตํ** **นาม** ชื่อว่าปริตตารมณฺ์ ฯ **ทส** **จิตตฺกขณโต** **ปฏฺจาย** **ยาวปณฺณรสจิตตฺกขณาตีตํ** อารมณ์ที่ล่วงไปแล้วตั้งแต่ ๑๐ ขณะจิต จนถึง ๑๕ ขณะจิต **สตฺตจิตตฺกขณโต** **ปฏฺจาย** **ยาวทฺวิจิตตฺกขณาณํ** มาปรากฏมีอายุ ตั้งแต่ ๗ ขณะจิต จนถึง ๒ ขณะจิต **อติปริตฺตํ** **นาม** ชื่อว่าอติปริตตารมณฺ์ ฯ **เอเวญจ** **กตฺวา** ก็เพราะอธิบายความดังว่ามานี้ **อนุรุธาจริโย** **วฺกฺขติ** ท่านพระอนุรุธาจารย์จักกล่าวว่า **เอกจิตตฺกขณาตีตานิตฺตอาทิ** ล่วงไปแล้วขณะจิตเดียว ดังนี้เป็นต้น ฯ **ปาภฺณํ** อารมณ์ที่ปรากฏชัด **วิญฺญตํ** ชื่อว่าวิญญตารมณฺ์ **อปาภฺณํ** อารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด **อวิญฺญตํ** ชื่อว่าอวิญญตารมณฺ์ ฯ

กลั อิติ ปทํ บทว่า กลั เกน ปกาเรน ได้แก่ โดยประการไร ๆ **อนรุทธาจริโย**
อติมหนฺตาทิวเสน วิสยวตฺถานํ อิติ ปุจฺฉิตฺวา ท่านพระอนรุทธาจารย์ถามว่า
 การกำหนดอารมณ์ด้วยอำนาจอารมณ์มีอติมหันตารมณ์เป็นต้น จะมีได้อย่างไร
 ดังนี้เป็นต้น **จิตตกุขณวเสน ตํ ปกาเสตุํ** เพื่อจะประกาศการกำหนดอารมณ์นั้น
 ด้วยอำนาจขณะจิต **อุปฺปาทจิตฺติอาทิมารุทํ** จึงเริ่มคำว่า **อุปฺปาทจิตฺติ** ดังนี้เป็นต้น ๆ
อุปฺปชฺชนมุปฺปาโท ความเกิดขึ้น ชื่อว่าอุปฺปาทขณะ **อตฺตปฏฺิลาโก** ได้แก่ การได้
 อรรถภาพ ๆ **ภฺยชฺชนํ** ความสลาย **ภฺยโค** ชื่อว่าภฺยคะ **สรุปฺวินาโส** คือความพินาศไป
 แห่งสภาวะ ๆ **อุภฺนิหฺนํ** เวมชฺเช **ภฺยคาภิมุขปฺปวตฺติ** ความเป็นไปที่มุ่งถึงภฺยขณะ
 ในท่ามกลางแห่งอุปฺปาทขณะ และภฺยขณะทั้ง ๒ **จิตฺติ นาม** ชื่อว่าจิตฺติขณะ ๆ
ปน ก็ **เกจิ** อาจารย์บางพวก **ปฏฺิเสเธนฺติ** ปฏฺิเสธ (คัดค้าน) **จิตฺตสฺส** **จิตฺติกุขณํ**
 จิตฺติขณะแห่งจิต ๆ **หิ** ความจริง **เนสํ** **อธิปฺปาโย** อาจารย์บางพวกเหล่านั้น
 มีอธิบายความ **อัย** ดังต่อไปนี้ ๆ **จิตฺตยเม** **อุปฺปนฺนํ** **อุปฺปชฺชมานนฺติ** **เอ**
มาทฺธิปทานํ **วิภฺยเค** ในวิภฺยค์แห่งบทเป็นต้นอย่างนี้ว่า จิตเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า
 เกิดขึ้นอยู่หรือ ดังนี้ ในจิตตยเมภฺยการณํ **ภฺยคฺอุปฺปาทาว** **ภฺยคฺ** พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ตรัสเฉพาะภฺยขณะ และอุปฺปาทขณะแห่งจิตเท่านั้น **ภฺยคฺกุขณ** **อุปฺปนฺนํ** **โน**
จ **อุปฺปชฺชมานํ** **อุปฺปาทกุขณ** **อุปฺปชฺชมานํ** **โน** **จ** **อุปฺปนฺน** **อิตฺติ** **อาทินา**
 โดยพระพุทธพจน์ว่า ในภฺยขณะ จิตเกิดขึ้นแล้ว และไม่ใช่อุบัติขึ้นอยู่ ในอุปฺปาทขณะ
 จิตเกิดขึ้นอยู่ และไม่ใช่อุบัติขึ้นแล้ว ดังนี้เป็นต้น ๆ **น** **จิตฺติกุขโณ** **ภฺยคฺ** มิได้ตรัส
 จิตฺติขณะแห่งจิตไว้ ๆ **ยทฺธิ** **จ** ก็ถ้า **จิตฺตสฺส** **จิตฺติกุขโณ** **ปิ** แม้จิตฺติขณะแห่งจิตมี
อตฺถิ อยู่ชั่ว **วตฺตพฺพํ** **สฺยิยา** พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงต้องตรัสว่า **จิตฺติกุขณ**
ภฺยคฺกุขณ **จ** ในจิตฺติขณะ และในภฺยขณะ **อิตฺติ** ดังนี้ ๆ **อถ** **ภฺยคฺ** **มตํ** **สฺยิยา**
 ถ้าใคร ๆ พึงมีความเห็น **จิตฺติกุขโณ** **อตฺถิ** จิตฺติขณะแห่งจิตมีอยู่ **อิตฺติ** ว่า
สฺยิตฺตนฺตปฺปาจโ โดยพระบาลีพระสูตรว่า **อุปฺปาโท** **ปฺลฺลยติ** ความเกิดขึ้น
 ย่อมปรากฏ **วโย** **จ** **ปฺลฺลยติ** ความดับ (ภฺยขณะ) ไปย่อมปรากฏ **จิตฺตสฺส**
อภฺยคฺ **ปฺลฺลยติ** **จ** และภาวะแห่งธรรม (อสังขตธรรม) ที่ดำรงอยู่แปรเป็น

อย่างอื่นย่อมปรากฏ **อิตติ** ดังนี้เป็นต้น ๆ **ตตถาปิ** แม้ในพระบาลีพระสูตรนั้น
ปพพญญจิติเยว อธิปฺเปตา พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ประสงค์ถึงเฉพาะความดำรงอยู่
 โดยความสืบเนื่องกันเท่านั้น **เอกสมฺมิ ฐมฺเม อญฺญถตฺตสฺส อนฺุปฺปชฺชนโต**
ปญฺญาณวจนโต จ เพราะภาวะแห่งธรรม (อสังขตธรรมที่แปรเป็นอย่างอื่น)
 ไม่เกิดขึ้นในธรรมอย่างเดียวกันและเพราะตรัสว่า ปรากฏ **น จ ขณฺญจิติ อธิปฺเปตา**
 แต่หาประสงค์ถึงฐิติขณะแห่งจิตไว้ไม่ ๆ **จ** อนึ่ง **อภิฐมฺเม ลพฺภมานสฺส อวจน**
การณํ เหตุ ในการไม่ตรัสถึงธรรมที่จะหาได้อยู่ในพระอภิธรรม **น อตฺถิ** ก็ไม่มี ๆ
ตสฺมา เพราะฉะนั้น **ยถาฐมฺมสฺสเน อวจนมฺปิ** แม้การไม่ตรัสถึงธรรมที่จะหาได้อยู่
 ในพระอภิธรรม **อภาวํ ทิเปติ** ก็แสดงว่าไม่มีนั่นเอง ๆ **ตตฺถ วุจฺเจเต** ข้าพเจ้าจะ
 กล่าวเฉลย ในอธิบายความของอาจารย์บางพวกนั้น ดังต่อไปนี้ ๆ **หิ** ความจริง
เอกฐมฺมาธารภาเวปิ อฺุปฺปาทภงฺกานํ เปรียบเหมือน แม้เมื่ออุปปาทขณะและ
 ภัคขณะแห่งจิตจะมีธรรมอย่างเดียวกันเป็นเครื่องรองรับ **อญฺโหล อฺุปฺปาทกฺขโณ**
 อุปปาทขณะก็เป็นอย่างหนึ่ง **อญฺโหล ภงฺกกฺขโณ** ภัคขณะก็เป็นอีกอย่างอื่น
อิตติ เพราะเหตุนี้ **ภงฺกาวตฺถา อิจฺฉิตา** บัณฑิตจึงปรารณากำหนดภัคขณะ
อฺุปฺปาทาวตฺถาย ภินฺนา ที่ต่างจากการกำหนดอุปปาทขณะ และภัคขณะทั้งหลาย
 ฉะนั้นเหมือนกัน ๆ **หิ** ความจริง **อิตรถา** เมื่อกำหนดเนื้อความไปนอกจากนี้
อญฺโหลเยว ฐมฺโม อฺุปฺปชฺชติ อญฺโหล นิรุชฺชติ อาปชฺชเชยฺย ก็จะต้องพูดว่า
 ธรรมอย่างหนึ่งนั้นแหละ เกิดขึ้น ธรรมอีกอย่างหนึ่ง ดับลง **อิตติ** ดังนี้ **ยถา** ฉนฺได
ภงฺกคาภิมุขาวตฺถาปิ อิจฺฉิตพฺพา บัณฑิตพึงปรารณา แม้การกำหนดที่เพ่งถึง
 ภัคขณะ **อฺุปฺปาทภงฺกาวตฺถาหิ ภินฺนา** ที่ต่างจากการกำหนดอุปปาทขณะ
 และภัคขณะทั้งหลาย **เอวเมว** ฉนฺนํ เหมือนกัน ๆ **สา ภงฺกคาภิ มุขาวตฺถา**
 การกำหนดที่เพ่งถึงภัคขณะนั้น **จิติ นาม** ชื่อว่าฐิติขณะแห่งจิต ๆ **ปน** ก็
สา จิติ ฐิติขณะนั้น **น วุตฺตา** พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัสไว้ **ปาลี** ในพระบาลี
วิเนยฺยชฺชมาสยานุโรโธ นยทสฺสนวเสน ด้วยอำนาจแสดงเป็นนัยไว้ โดยคล้อย
 ตามอัธยาศัยแห่งเวไนยสัตว์ ๆ

หิ ความจริง **อภิธรรมเทศนาปิ** แม้เทศนาในอภิธรรม **กทาจิ** บางคราว
วิเนยฺยขุมาสยานุโรธเน **ปวตฺตติ** ก็เป็นไปโดยคล้อยตามอัชยาศัยของเวไนยสัตว์ ฯ
ยถา **รูปสฺส** **อุปฺปาโท** **อุปฺจโย** **สนฺตตีติ** **ทฺวิธา** **ภินฺนิตฺวา** **เทสิโต** เหมือนทรง
 แสดงความเกิดขึ้นแห่งรูปธรรม แยกออกเป็น ๒ อย่างว่า **อุปฺจยะ** (๑) **สันตติ** (๑)
 ดังนี้จะนั้น ฯ **จ** ก็ **สฺสุดเต** **ตีณิมาณี** **ภิกฺขเว** **สงฺขตสฺส** **สงฺขตลฺกฺขณานิ** **กตฺมานิ**
ตีณิ **อุปฺปาโท** **ปฺลฺยายติ** **วโย** **ปฺลฺยายติ** **จิตฺตสฺส** **อณฺยถตฺตํ** **ปฺลฺยายตีติ** **เอวํ**
สงฺขตธมฺมสฺเสว **ลฺกฺขณทสฺสนตฺถํ** **อุปฺปาทาทีนํ** **วฺตฺตตฺตา** เพราะในพระสูตร
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสขณะ ๓ มีอุปาทาขณะเป็นต้นไว้ เพื่อทรงแสดงลักษณะ
 เฉพาะสังขตธรรมเท่านั้น อย่างนี้ว่า **ดู**ก่อนภิกษุทั้งหลาย **สังขต**ลักษณะแห่ง
สังขตธรรม ๓ **ประการ**เหล่านี้ ๓ **ประการ**อะไรบ้าง คือ **ความ**เกิดขึ้นย่อมปรากฏ
ความดับไปย่อมปรากฏ **ภาวะ**แห่งธรรม (อสังขตธรรม) ที่ดำรงอยู่แปรเป็น
 อย่างอื่นย่อมปรากฏ ดังนี้เป็นต้น **น** **สฺกฺกา** **ใคร** ๆ จึงไม่สามารถ **ปพฺนุสฺส**
ปฺลฺยตฺติสภาวสฺส **อสงฺขตสฺส** **จิตฺติ** **ตฺตถ** **วฺตฺตตฺตาติ** **วิญฺญาตุมํ** จะรู้แจ้งได้ว่า
ฐิติขณะแห่งอสังขตธรรมที่มีความสืบเนื่องกัน ซึ่งมีสภาวะเป็นบัญญัติธรรม
 พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วในพระสูตรนั้น ฯ **อุปฺสคฺคสฺส** **จ** **ธาตฺวตฺตเถยฺเว**
ปวตฺตนโต ก็ เพราะอุปสัคใช้ในความหมายแห่งธาตุนั้นเอง **ปฺลฺยายตีติ** **เอตสฺส**
บพฺวา **ปฺลฺยายติ** นี้ **วิญฺญาตุมํ** **อิติ** **อตฺโถ** จึงมีความหมายว่า **วิญฺญาตุมํ**
 (อันบุคคลย่อมรู้แจ้ง) ดังนี้ ฯ **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **เอตฺตาวตฺตา** ด้วยคำอธิบาย
 เพียงเท่านั้น **จิตฺตสฺส** **จิตฺติภฺขโณ** **ฐิติ**ขณะแห่งจิต **น** **ปฏฺิพาหิตุมํ** **ยฺตุโต** จึงไม่ควร
 ถูกคัดค้าน **อิติ** เพราะเหตุนี้ **อุปฺปาทจิตฺติภฺกฺวเสน** **อิติ** **เอตํ** **วจนํ** คำนี้ว่า
อุปฺปาทฐิติภฺกฺวเสน (ด้วยอำนาจอุปาทาขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ) ดังนี้
สฺวตฺตํ อันท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ถูกต้องแล้ว ฯ **เอวญฺจ** **กตฺวา** ก็ เพราะ
 อธิบายความดังกล่าวมานี้ **วฺตฺตํ** **อณฺุจฺจกฺกายมฺปิ** พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้
 แม้ในอรรถกถา **เอเกกสฺส** **จิตฺตสฺส** **อุปฺปาทจิตฺติภฺกฺวเสน** **ตโย** **ตโย** **ขณฺา** **อิติ**
 ว่าจิตแต่ละดวง มีดวงละ ๓ ขณะ คือ **อุปฺปาท**ขณะ **ฐิติ**ขณะ และ**ภังค**ขณะ ฯ

อนรุทธาจริโย ท่านพระอนรุทธาจารย์ อรูป ลหุปริมาณัม รุปิ ครุปริมาณัม
 คาหกคเหตุพพภาวสุส ตัมขณวเสน นิปฺปชฺชนโต อิติ มนสิกริตฺวา คำนึงถึงว่า
 นามธรรมเปลี่ยนแปลงเร็ว รูปธรรมเปลี่ยนแปลงช้า เพราะนามธรรมเป็นสภาวะรับรู้
 รูปธรรม และรูปธรรมเป็นสภาวะอันนามธรรมพึงรับรู้ สำเร็จได้ด้วยอำนาจขณะ
 (มีอุปาทาทขณะเป็นต้นที่เปลี่ยนแปลงเร็ว และเปลี่ยนแปลงช้า) นั้น ๆ ดังนี้
 ตานีติอาทิ อาห จึงกล่าวคำว่า ตานี ดังนี้เป็นต้น ๆ ตานี อิติ ปทํ บทว่า
 ตานี ตาทิสานี ได้แก่ เช่นนั้น ๆ สตุตฺรสนฺนํ จิตฺตानํ ขณานิ วिय ขณานิ
 ขณะทั้งหลาย ดุจขณะทั้งหลาย แห่งจิต ๑๗ ดวง สตุตฺรสจิตฺตฺกขณานิ ชื่อว่า
 ขณะดุจขณะจิต ๑๗ ดวงทั้งหลาย ๆ วา อีกอย่างหนึ่ง ตานี จิตฺตฺกขณานิ
 สตุตฺรส อิติ สมฺพนุโธ เชื่อมความว่า ขณะดุจขณะจิตทั้งหลายเหล่านั้นมี
 ๑๗ ขณะ ๆ ปน ก็ ตานี สตุตฺรส จิตฺตฺกขณานิ ขณะดุจขณะจิต ๑๗ ดวง
 เหล่านั้น วิสฺสุ วิสฺสุ เอกปฺลยฺยาส จิตฺตฺกขณานิ โทหนฺติ แยกออกเป็น ๕๑ ขณะจิต ๆ
 รูปมฺมานํ อิติ ปทํ บทว่า รูปมฺมานํ วิญฺญตฺติลฺกขณตฺตยรูปวชฺชิตานํ
 รูปมฺมานํ อิติ อตุโล ความว่า แห่งรูปธรรมทั้งหลาย (๒๓ ประการ) เว้นวิญญูติรูป
 (๒ ประการ) และลักขณะรูป ๓ ประการ ๆ หิ ความจริง วิญฺญตฺติทฺวํ วิญญูติรูป
 ๒ ประการ เอกกจิตฺตฺกขณายุกํ มีอายุอย่างละ ๑ ขณะจิต ๆ ตลาหิ จริง
 อย่างนั้น ตํ วิญฺญตฺติทฺวํ วิญญูติรูป ๒ ประการนั้น จิตฺตานุปริวตฺติธมฺเมสุ วุตฺตํ
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในหมวดธรรมที่เปลี่ยนไปตามจิต ๆ จ ก็ ลกฺขณรูปสุ
 บรรดालักขณะรูป (๓ ประการ) ชาติ เจว อนิจฺจตา จ จิตฺตสุส อุปฺปาทภงฺกฺกขณฺเหหิ
 สมานายุกา ชาติรูป มีอายุเท่ากับอุปาทาทขณะแห่งจิต และอนิจจตารูปมีอายุเท่ากับ
 กังคขณะแห่งจิต ๆ ปน ส่วน ชรตา ชรตารูป เอกฺกนปฺลยฺยาสจิตฺตฺกขณายุกา
 มีอายุเท่ากับ ๔๙ ขณะจิต ๆ เหวลฺยจ กตฺวา ก็เพราะอธิบายความดังกล่าวมานี้
 ตํ สตุตฺรสจิตฺตฺยา วินา วิญฺญตฺติลฺกขณํ อิติ วทฺนฺติ

ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า เว้นวิญญัตติรูป (๒ ประการ) และลักษณะรูป (๓ ประการ) เสีย รูปธรรมที่เหลือ ๒๓ ประการนั้น (แต่ละประการ) มีอายุเท่ากับ จิต ๑๗ ดวง ดังนี้ ฯ

ปน ส่วน เกจิ อาจารย์บางพวก **วทนฺติ** กล่าวว่า **ปฏิจจ สมุปปาตภูทกถาย** **เอตตวาทา เอกาทส จิตตกขณา อตีตา โหนฺติ อถาวเสสปลยจจิตตกขณายูเก อิติ วจนโต** เพราะในอรรถกถापฏิจจสมุปบาท กล่าวไว้ว่า ด้วยถ้อยคำมีประมาณเท่านี้ ขณะจิต ๑๑ ขณะ ย่อมล่วงเลยไปแล้ว ต่อจากนั้น ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ที่มีอายุเหลืออยู่ ๕ ขณะจิต ดังนี้ **โสฬส จิตตกขณานิ รูปมฺมานมายู อุปฺปชฺชมานเมว हि रुपि गवज्जलनसुस पज्जโย โหติ อิติ** ขณะจิต ๑๖ ขณะ ย่อมเป็นอายุแห่งรูปธรรมทั้งหลาย ความจริงรูปธรรมเฉพาะที่กำลังเกิดขึ้นนั้นแหละ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ภวังคจลนจิตได้ ดังนี้ ฯ **ตํ อิทํ** ถ้อยคำของอาจารย์บางพวกนี้ นั้น **อสารํ** ไม่มีสาระ **ปฏิสนฺธิจิตฺเตน สหุပ္ปนํ रुपิ ตโต ปฏฺจาย สत्ตรสเมน สทฺธิ นิรุชฺชติ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส จิตฺกขणे อุปฺปนํ อฏฺฐารสมสฺส อุปฺปาตกขणे นิรุชฺชติ อิติ** อาทินา **อฏฺฐกถายเมว สत्ตรสจิตตกขณสฺส** **आकत्तुता** เพราะ ขณะจิต ๑๗ ดวง มาแล้วในอรรถกถานั้นเอง โดยนัยเป็นต้นว่ารูปธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิจิต ต่อจากนั้น ก็ดับลงพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ รูปธรรมที่เกิดขึ้นในฐิติขณะแห่งปฏิสนธิจิต ก็ดับลงในอุปปาตขณะแห่งจิตที่ ๑๘ ดังนี้ ฯ **ปน** ส่วน **ยตุล** ในที่ใด **โสฬสจิตตกขณาเนว** **पलुणायनुदि** ย่อมปรากฏเฉพาะขณะจิต ๑๖ ดวงที่นั่น **ตตุล** ในที่นั่น **จิตตปฺปวตฺติยา** **पज्जयभावोक्कयुखण वसेन नोय नीतो** บัณฑิตแนะนำไว้ ด้วยอำนาจขณะจิตที่เหมาะสม เพื่อความเป็นปัจจัยแก่ความเป็นไปแห่งจิต ฯ **हि** ความจริง **हेतुजिमโกภिया** โดยการกำหนดอย่างต่ำสุด **เอกจิตตกขณมุปี** **อติกฺกมนฺตสฺสาปี** **รูปสฺส** รูปธรรมแม้ที่ล่วงเลยไปเพียงขณะจิตดวงหนึ่ง **आपालकमनसामत्तुलिं** **อิติ** ก็ยังมีความสามารถมาปรากฏได้แล ฯ **อลํ** **อติวิวาเทน** พอที่ด้วยการกล่าวโต้แย้งมากเกินไป ฯ

เอกจิตตสฺส วีย ขณฺ์ ขณะอุขณะจิตตวณฺ์หนึ่ง เอกจิตตกุขณฺ์ ชื่อว่า ขณะอุขณะจิตตวณฺ์หนึ่ง ๑ ตํ ขณะอุขณะ จิตตวณฺ์หนึ่งนั้น เอเตสํ แห่งอารมณฺ์ ๕ มีรูปารมณฺ์เป็นต้นเหล่านี้ อตฺตํ ล่วงไปแล้ว เอตานิ วา ตํ อตฺตานิ หรือว่า อารมณฺ์ ๕ มีรูปารมณฺ์เป็นต้นเหล่านี้ ล่วงเลยขณะอุขณะจิตตวณฺ์หนึ่งนั้นไปแล้ว อิติ เพราะเหตุนั้น เอกจิตตกุขณฺ์ตฺตานิ อารมณฺ์ ๕ มีรูปารมณฺ์เป็นต้น ชื่อว่า มีขณะอุขณะจิตตวณฺ์หนึ่งล่วงไปแล้ว หรือว่าล่วงเลยขณะ อุขณะจิตตวณฺ์หนึ่งไปแล้ว ๑ อาปาถมาคจฺจนฺตํ อิติ ปพฺพสฺส ชื่อว่า อาปาถมาคจฺจนฺตฺติ รูปสทฺททาลมพฺพานิ สกสกุจฺจานเ จตฺตวาว โคจรภาวํ คจฺจนฺตฺติ อาโภคานูรูป อเนกกลาปคตานิ อาปาถํ อากจฺจนฺตฺติ อิติ อตุโถ ความว่า รูปารมณฺ์และ สัททารมณฺ์อยู่ในที่ของตน ๆ นั้นแหละ ย่อมถึงความเป็นอารมณฺ์ได้ เพราะเหตุนี้ รูปารมณฺ์และสัททารมณฺ์เหล่านั้น ซึ่งอยู่ในกลาปเอนกประการ ย่อมปรากฏได้ตามสมควรแก่ความใส่ใจ ๑ ปน ส่วน เสสานิ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ และ โภจฺจูปพารมณฺ์ที่เหลือ ฆานาทินิสฺสเยสุ อลีนานเ เฉพาะที่กระทบกายปสาทรูป อันเป็นที่อาศัยอยู่แห่งฆานปสาทรูปเป็นต้นเท่านั้น วิญฺญาณูปฺปตฺติการณานิ จึงเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญฺญาณจิตได้ อิติ เพราะเหตุนี้ เอเกกกลาปคตานิปิ อาปาถํ อากจฺจนฺตฺติ คันธารมณฺ์เป็นต้นเหล่านั้นแม้จะอยู่ในกลาปแต่ละอย่าง ก็ย่อมปรากฏได้ ๑ หิ ความจริง เอเกกกลาปคตานิ ปสทา ปสทารูปทั้งหลาย แม้ที่อยู่ในกลาปแต่ละอย่าง วิญฺญาณสฺส อาธารภาวํ คจฺจนฺตฺติ ย่อมถึงภาวะ เป็นเครื่องรองรับวิญฺญาณจิตได้ ๑ ปน ก็ เต ปสทารูปเหล่านั้น ภาวฺจฺจนฺตฺส อนนฺตรปจฺจยภูเตน ภาวฺจฺจนฺตฺ สทฺธิ อุปฺปนฺนา เกิดขึ้นพร้อมกับภวังคจิต ซึ่งเป็น อนันตรปจฺจยแก่ภวังคจิต ๑ อวชฺชเนน สทฺธิ อุปฺปนฺนา อิติ อปเร วทฺตฺติ อาจารย์อีก พวกหนึ่งกล่าวว่า เกิดขึ้นพร้อมกับอวชฺชนจิต ๑ ทฺวิกฺขตฺตํ ภาวฺจฺจนฺตฺ จลิตเ อิติ ปพฺพสฺส ชื่อว่า ทฺวิกฺขตฺตํ ภาวฺจฺจนฺตฺ จลิตเ (เมื่อภวังคจิตไหวแล้ว ๒ ครั้ง) วิสทฺทวิญฺญาณูปฺปตฺติเหตุภาวฺจฺจนฺตฺจลนภาเวน ปฺริมคทิตารมฺมณฺสฺมิเยว ทฺวิกฺขตฺตํ ภาวฺจฺจนฺตฺ ปวตฺเต อิติ อตุโถ ความว่า เมื่อภวังคจิตเป็นไป ๒ ครั้ง

ในอารมณ์ที่จิตดวงก่อนรับไว้แล้วนั้นแหละ โดยภาวะที่ไหว กล่าวคือภาวะที่เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งวิญญานจิตที่ไม่เหมือนกัน (มีอวิชชาจิตเป็นต้น) ๑ หิ ความจริง ปรณจสุ ปสาเทสุ โยคย เทศาวตถานวเสน อารมฺมณ ฆฎิเต เมื่ออารมณ์กระทบปสาทรูปทั้ง ๕ ด้วย อำนาจกำหนดส่วนที่เหมาะสมกัน ภาวฺกสนฺตติ ภาวฺกสนฺตติ ปสาทฆฏานานุกาเวน วัจฺจิชฺชมานา เมื่อจะขาดลงด้วยอานุกาพ อารมฺมณที่กระทบที่ประสาท สหสา อโนจฺจิชฺชิตฺวา มิได้ขาด เอว ลงทันที ติ ทฺวิกฺขตฺตํ อฺปฺปฺชิตฺวา วัจฺจิชฺชติ ยถา เวเคน ชาวนฺโต จาตุกาโมปิ ปุริโส เอกทฺวิปทฺวาเร อติกฺกมิตฺวาเว ติฏฺฐติ เอวํ ทฺวิกฺขตฺตํ อฺปฺปฺชิตฺวา วัจฺจิชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ๒ ครั้งแล้ว จึงขาดลง เปรียบเหมือน คนที่วิ่งไปโดยเร็ว แม้ต้องการจะหยุด ก็ (ต้อง) เลยไปก้าวหนึ่ง หรือสองก้าวแล้วนั้นแหละ จึงจะหยุดได้ ฉะนั้น ๑ ตตฺถ ปรมฺจิตฺตํ บรรดาภวังคจิต ๒ ดวงนั้น จิตดวงที่ ๑ ภาวฺกสนฺตติ จาเลนฺตํ วัย อฺปฺปฺชติ ย่อมเกิดขึ้น คล้ายจะให้ภวังคสนฺตติไหว อิติ เพราะเหตุนั้น ภาวฺกจฺจนํ ทฺตฺติยํ ตสฺสา อฺปฺปจฺจิชฺชนากาเรน อฺปฺปฺชชนฺโต ภาวฺกฺปฺจฺเจโทติ วัหฺรณฺติ จิตดวงที่ ๑ นั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงเรียกว่า ภาวฺกจฺจนะ จิตดวงที่สอง เรียกว่า ภาวฺกฺปฺจฺเจทะ เพราะเกิดขึ้นโดยอาการที่ตัดภวังคสนฺตตินั้นให้ขาดลง ๑ ปน แต่ อิศ ในอภิธัมมัตถสังคห ปกรณ์นี้ อวิเสเสน วุตฺตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ กล่าวถึงจิตทั้ง ๒ ดวงนั้น โดยไม่ต่างกันว่า ทฺวิกฺขตฺตํ ภาวฺกเ จลิตเ อิติเมื่อภวังคจิตไหวแล้ว ๒ ครั้ง ดังนี้ ๑

นฺนุ จ รูปาทินา ปสาเท ฆฎิเต ตํนิสฺสิตฺสฺเสว จลนํ ยุตฺตํ กถํ ปน ททฺยวตฺถุณิสฺสิตฺสฺส ภาวฺกฺสฺส อิติ โจทฺนา ถาไมว่า ก็เมื่ออารมณ์มีรูปารมณ เป็นต้น กระทบปสาทแล้ว วิญญานจิตที่อาศัยประสาทนั้นเท่านั้นไหว ถูกต้องแล้ว ไม่ใช่หรือ ส่วนภวังคจิตที่อาศัยหทัยวัตถุไหว จะถูกต้องอย่างไร ๑ สนฺตติวเสน เอกาพทฺตฺตา อิติ วิสฺขณา ตอบว่า ถูกต้องแล้ว เพราะเนื่องถึงเป็นอันเดียวกัน ด้วยอำนาจสนฺตติ ๑ หิ เปรียบเสมือน เภรียา เอกสฺมิ ตเล จิตสฺกฺขราย มกฺขิกาย นิสินฺนาย เมื่อแมลงวันเกาะอยู่ที่ก้อนน้ำตาลกรวด ซึ่งอยู่ที่พื้นกลอง

ด้านหนึ่ง อิตฺรสมิ เตเล ทณฺหาทินา ปหเต เมื่อบุคคลใช้ท่อนไม้เป็นต้นตีพื้นกลอง อีกด้านหนึ่ง อนุกกเมน เกริจมมวตฺตาทินิ จลเนน สกฺขราย จลิตาย เมื่อก่อน น้ำตาลกรวดสะเทือนไหวไปตามความลั่นสะเทือนแห่งหนึ่งกลองและเชือกเป็นต้น ตามลำดับ มกฺขิ กาย อุปฺปติตฺวา คมนํ โหติ แมลงวันย่อมบินไป ยถา ฉันฺได รุปาทินา ปสาเท ฆฺฏิเต เมื่ออารมณ์มีรูปารมณฺ์เป็นต้นกระทบประสาธแล้ว ตนฺนิสฺสเยสุ มหาภูเตสุ จลิตฺเตสุ เมื่อมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยแห่งประสาธนั้น ไหวแล้ว อนุกกเมน ตํสมฺพนฺธานํ เสสรูปานมฺปิ จลเนน ททยวตฺตุมฺหิ จลิตเ เมื่อหทัยวัตถุไหวไปตามความไหวแม่แห่งรูปที่เหลือซึ่งเกี่ยวเนื่องกับมหาภูตรูปนั้น ตามลำดับ ตนฺนิสฺสิตฺตสฺส ภวฺงคฺสฺส จลนากาเรน ปวตฺติ โหติ ภาวฺงคฺจิตฺที่อาศัย หทัยวัตถุนั้นย่อมมีความเป็นไป โดยอาการที่ไหว เอวเมว ฉันฺนํเหมือนกัน ๆ วุตฺตถฺยจ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์ธรรมปาละว่ากล่าวไว้ในปกรณ์สังขยสังเขปว่า ฆฺฏิเต อญฺญวตฺตุมฺหิ เมื่ออารมณ์มีรูปารมณฺ์เป็นต้นกระทบวัตถุอย่างหนึ่ง (มีจักขุวัตถุเป็นต้น) อญฺญนิสฺสิตกมฺปนํ เอกาทฺทฺเรน โหติ ความไหวแห่งภาวฺงคฺจิต ที่อาศัยวัตถุอีกอย่างหนึ่ง (คือ หทัยวัตถุ) ย่อมมีได้ เพราะเนื่องถึง เป็นอันเดียวกัน อิติวจฺนํ สกฺขโรปฺมยา วเท ถ้อยคำดังนี้ บัณฑิตพึงกล่าวโดยข้ออุปมา คือ ก่อน น้ำตาลกรวด อิติ ดังนี้ ฯ

ภวฺงคฺโสตนฺติ บทว่า ภวฺงคฺโส ตํ ภวฺงคฺปฺปวาทํ ได้แก่ กระแสภาวฺงคฺจิต ฯ อวฺวชฺเชนฺตฺนฺติ บทว่า อวฺวชฺเชนฺตํ กุรุมาณํ ได้แก่ กระทำ อาโภคํ ความรำพึงอยู่ วทฺนฺตํ วิย คล้ายจะพูดว่า กิณฺนาม เอตํ นีอะไรกัน ฯ ปสฺสฺนฺตฺนฺติ บทว่า ปสฺสฺนฺตํ เปกฺขนฺตํ ได้แก่ เห็นอยู่ ปจฺจกฺขฺโต โดยประจักษ์ ฯ (ปฺจุฉา) ถามว่า จ ก็ วจฺนฺโต เพราะพระบาลีว่า จกฺขุณา รุปี ทิสฺวา (เห็นรูปด้วยจักขุ) ดังนี้ จกฺขุณฺทฺริยเมว จักฺขุณฺทฺริยํเท่านั้น สาเชติ ย่อมให้สำเร็จ ทสฺสฺนฺกิจฺจํ หน้าที่เห็น (รูป) ได้ น วิญฺญาณํ ไม่ใช่ วิญฺญาณฺจิต นนฺุ ไม่ใช่หรือ ฯ (วิสฺซชฺชา) ตอบว่า อิทํ เอวํ (วุตฺตวจฺนํ) คำที่ท่านกล่าวแล้วนี้ น หาเป็นเช่นนั้นไม่ รุปสฺส อนุชฺชาเวน รุปทสฺสเณ อสมฺตถฺกาวโต เพราะรูปไม่มีความสามารถในการเห็นรูป

ได้ เพราะเป็นอายตนะมีด จ ก็ ยทิ ถ้า ตํ จกฺขุณฺทริยเมว จักขุณฺทริยํนั้น ปสฺสตี เห็น รูปิ รูปิได้ไสร้ ตถา สติ เมื่อเป็นได้อย่างนั้น อญฺญวิญญาณสมฺมุคฺคิโนปิ จักขุณฺทริยํที่พริ้งพร้อมด้วยวิญญาณจิตอื่น (มีโสตวิญญาณจิตเป็นต้น) รูปทสฺสน-ปฺปสฺสโก สียา จะพึงเกี่ยวข้องในการเห็นรูปได้ด้วย ฯ (ปุจฺฉา) ถาไมว่า ยทิ เอวํ ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น วิญญาณํ วิญญาณจิต ตํ ทสฺสนกิจจํ สาเชติ ย่อมทำ ทสฺสนกิจนั้นให้สำเร็จได้ วิญญาณสฺส อปฺปฏิพทฺตตฺตา อนฺตริตฺตฺรูปสฺสตาปิ ทสฺสนํ สียา วิญญาณจิตก็จะต้องเห็นรูปแม้ที่อยู่ภายใน เพราะไม่มีอะไรขัดขวาง ฯ (วิสฺขชฺชา) ตอบว่า โหติ อนฺตริตฺตฺสฺสตาปิ ทสฺสนํ ยสฺส ผลิกาทิตโรหิตสฺส อาโลก ปฏฺิพทฺโท นตฺถิ แม้รูปที่อยู่ข้างในซึ่งมีแก้วผลึกเป็นต้นครอบอยู่ภายนอก ไม่มีการ เนื่องด้วยแสงสว่างเลย วิญญาณจิตก็ยังคงเห็นได้ ฯ ยสฺส ปน กุฑฺฑาทิอนฺตริตฺตฺสฺส อาโลกปฏฺิพทฺโท อตฺถิ ตตฺถ ตปฺปจฺจยาภาวโต วิญญาณํ นุปฺปชฺชตีติ น ตสฺส จกฺขุวิญญาณเณน คหณํ โหติ แต่ในรูปที่อยู่ภายในฝาเรือนเป็นต้น มีการเนื่องด้วย แสงสว่าง วิญญาณจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะไม่มีปัจจัยคือแสงสว่างนั้น เพราะเหตุนี้ จักขุวิญญาณจิต จึงรับรู้รูปนั้นไม่ได้ ฯ ปน แต่ ในพระบาลีว่า จกฺขุณา เอตฺถ นี อธิปฺปาโย มีอธิบายว่า ทฺวาเรน ด้วยทวาร เตน นั้น การณฺภูเตน อันเป็นเหตุ ฯ อถวา อีกอย่างหนึ่ง (อธิปฺปาโย อธิบายว่า) (ภควตา พระผู้มีพระภาคเจ้า) วุฑฺฒา ตริสฺส นิสฺสิตกิริยา กิริยาแห่งวิญญาณจิตซึ่งเป็นตัวอาศัยว่า นิสฺสยปฏฺิพทฺธา เนื่องด้วยจักขุปสาทรูปเป็นที่อาศัย อิติ ดังนี้ ยถา มนฺจจา อุกฺกุฏฺิ กโรนฺตีติ เหมือนประโยคว่า เตียงทั้งหลายกระทำเสียงโห่ ดังนี้ ฉะนั้น ฯ

สมฺปฏฺิจฺจนฺตฺตฺติ บทว่า สมฺปฏฺิจฺจนฺตํ ตเมว รูปิ ปฏฺิคฺคณฺหนตํ ได้แก่ ดุจรับรูปนั้นนั่นเอง ฯ สนฺตฺริยมาณฺตฺติ บทว่า สนฺตฺริยมาณํ ตเมว สฺสุจฺจ ได้แก่ ดุจกำหนดรูปนั้นนั่นเอง ด้วยดี ฯ โยนิโสมนสฺสิการวเสน ลทฺโธ ปจฺจโย เอเตน ปัจจัยอันชวนจิตนี้ได้แล้ว ด้วยอำนาจโยนิโสมนสฺสิการ อิติ เพราะเหตุนี้ ลทฺธปจฺจยํ ชวนจิตนั้นจึงชื่อว่า มีปัจจัยอันได้แล้ว ฯ สมฺพนฺโธ เชื่อมความว่า ชวนํ ชวนจิต ยงฺกิลฺลจฺจิ ดวงใดดวงหนึ่ง ฯ มุจฺฉามรณาสนฺนกาเสสุ ในเวลาสลบหรือใกล้ตาย

ชวานานิ ชวนจิต ปวตฺตุนฺติ ย่อมเป็นไป ฉปฺปญฺจปี เพียง ๖ ดวง หรือ ๕ ดวง
อิตฺติ เพราะเหตุนี้ อนุรุทฺโธ ท่านพระอนุรุธาจารย์ อาห จิงกล่าวว่ เยกฺกยฺเยน ฯ
ชวานนุพฺพชานีติ บทว่ ชวานนุพฺพชานิ ความว่ (ตทาลัมพนวิปากจิต ๒ ดวง)
อนุกฺตานิ ติดตาม ชวนํ ชวนจิตไป กาลํ ลีณกาล กิลฺยจฺจิ เล็กน้อย ปฏฺฐิสฺสทคามินาวํ
นทีโสโต วิย ดูจกระแสน้ำติดตามเรือที่แล่นไปทวนกระแสน้ำ ฉะนั้น ฯ ตสฺส
ชวานสฺส อารมฺมณํ อารมฺมณเมเตสํ อารมณฺแห่งชวนจิตนั้นเป็นอารมณฺของวิปาก
เหล่านั้น อิตฺติ เพราะเหตุนี้ (วิปากจิตเหล่านั้น) ตทารมฺมณานิ จิงชื่อว่ามีอารมณฺ
แห่งชวนจิต นั้นเป็นอารมณฺ มชฺฌปทฺโหลปวเสน ด้วยอำนาจลบบทในท่ามกลางเสี่ย
พฺรหฺมสโรตฺตอวาทิสฺส วิย ดูจในประโยคเป็นต้นว่ พฺรหฺมสโร ดังนี้ ฯ ปกานิ วิปากจิต
ตานิ เหล่านั้น จ ด้วย ตทารมฺมณานิ มีอารมณฺแห่งชวนจิตนั้นเป็นอารมณฺ จ ด้วย
อิตฺติ เพราะเหตุนี้ ตทาลมฺพนปกานิ จิงชื่อว่าตทาลัมพนวิปากจิต ฯ ยถารหฺนุติ
บทว่ ยถารหฺ อารมฺมณชวานสฺสคฺตานุรูปํ ได้แก่ เหมาะแก่อารมณฺ ชวนจิต และ
สัตฺว์ ฯ ปน ก็ (อนุรุทฺโธ ท่านพระอนุรุธาจารย์) ปกาสยิสฺสติ จักประกาศ
ปวตฺตี ความเป็นไป ตถา เหมือนอย่างนั้น สยเมว เองทีเดียว ฯ ภวฺงคฺปาโตวาทิ
บทว่ ภวฺงคฺปาโตว จิตฺตสฺส ภวฺงคฺปาโต วิย ความว่ จิตเป็นดูจจิตตกลงสู่ภวฺงคฺ
อปฺปวตฺติตฺตวา เพราะไม่เป็นไป วิถิจิตฺตวเสน ด้วยอำนาจวิถิจิต ฯ วุตฺตํ โหติ
ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่ อฺปฺปวตฺติ เกิดขึ้น ภวฺงคฺวเสน ด้วยอำนาจภวฺงคจิต ฯ จ ก็
เอตฺถ ในอธิการนี้ วิถิจิตฺตปฺปวตฺติยา สุขคฺคหณตฺถํ เพื่อเข้าใจความเป็นไปแห่ง
วิถิจิตได้ง่าย (อาจรียา ท่านอาจารย์ทั้งหลาย) อาหฺรหฺนุติ จิงนำ อมฺโพนฺมาที
ข้ออุปมาด้วยผลมะม่วงเป็นต้นมา ฯ ตตฺร บรรดาอุปมาเหล่านั้น (เวทิตพฺพ
พิงฺทราย) อมฺโพนฺมามตฺตํ เพียงข้ออุปมาด้วยผลมะม่วง อิทํ ดังต่อไปนี้ ฯ

กิริ เล่ากันมาว่ ปฺริโส ชาย เอกิ คนหนึ่ง สสีสํ ปารุปีตฺวา นอนคลุมนฺไปง
นิทฺทายนฺโต หลับอยู่ ผลิตมฺพรฺกขมุเล ที่โคนต้นมะม่วงซึ่งมีผลตก ปพฺพชฺฉิตฺตว
ตกใจตื่นขึ้น สทฺเทน เพราะเสียง อมฺพผลสฺส ผลมะม่วง เอกสฺส ผลหนึ่ง
ปตฺติตสฺส ที่ตกลง อาสนฺเน ในที่ใกล้ วตฺถํ อปเนตฺวา เลิกผ้าออก ลีสโต

จากศีรยะแล้ว จกขั อุมฺมิลิตฺวา ลีมตาขึ้น ทิสฺวา ว พอได้เห็นเข้า ตํ คเหตุวาก็หิยมัน มทฺทิตฺวา บิพ อุปลิงฺฆิตฺวา ดมฺดู ปกฺกภาวํ ฌตฺวา ก็รู้ว่าเป็นมะม่วงสุก ปริภุญฺชิตฺวา จึงบริโภค อชฺโฆทริตฺวา กลืน มุขคตฺมํ มะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไป สห พร้อม เสมฺเหเนน กับเสมหะ นิทฺทายติ แล้วนอนหลับอยู่ ตตฺถ ในที่นั้นนั้นแหละอีก ๆ ตตฺถ ในบรรดากาลทั้ง ๙ มีกาลที่นอนหลับเป็นต้นนั้น ภวฺงคฺกาโล กาลแห่งภวังคจิต ตสฺส ปุริสฺสฺส นิทฺทายนกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ชายนั้นนอนหลับ ๆ อารมฺมณฺสฺส ปสฺสทณฺณกาโล กาลที่อารมณ์กระทบประสาท ผลสฺส ปตฺติกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ผลมะม่วงหล่น ๆ อวาชฺชนกาโล กาลแห่งอวิชฺชนจิต ตสฺส สทฺเทน ปพฺพชฺฉนกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ชายคนนั้นตื่นขึ้น เพราะเสียงมะม่วงหล่น ๆ จกฺขุวิญญฺญาณปฺปวตฺติกาโล กาลที่จักขุวิญญฺณจิตเป็นไป อุมฺมิลิตฺวา โอลฺลิกิตฺกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ชายคนนั้นลืมตาดูผลมะม่วง ๆ สมฺปฏฺิจฺฉนฺนกาโล กาลแห่งสัมปฏฺิจฉนฺนจิต คหิตฺกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ชายคนนั้นหิยผลมะม่วง ๆ สนฺตฺริณฺนกาโล กาลแห่งสันตฺริณฺนจิต มทฺทนฺนกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ชายคนนั้นบิพผลมะม่วง ๆ โวฏฺฐพฺพนกาโล กาลแห่งโวฏฺฐพฺพนจิต อุปลิงฺฆนฺนกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ชายคนนั้นดมผลมะม่วง ๆ ชวณฺนกาโล กาลแห่งชวณฺนจิต ปรีโภคฺกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ชายคนนั้นบริโภคผลมะม่วง ๆ ตทาลมฺพนฺนกาโล กาลแห่งตทาลมฺพนฺนจิต มุขคตฺมํ สห เสมฺเหเนน อชฺโฆทรณฺนกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ชายคนนั้นกลืนมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมกับเสมหะ ๆ ปฺน ภวฺงคฺกาโล กาลที่จิตเป็นภวังค์ต่อไป ปฺน นิทฺทายนกาโล วีย เปรียบเหมือนกาลที่ชายคนนั้นหลับต่อไปอีก อิติ แลฯ (ปุจฺฉา) ทามว่า จ ก็ อุปฺมาย ด้วยข้ออุปมา อิมาย นี ทิปิตํ โหติ เป็นอันท่านแสดงอรรถไว้ ก็ อย่างไร ๆ (วิสฺขณฺนา) ทอบว่า (ท่านแสดงไว้ว่า) อารมฺมณฺสฺส ปสฺสทณฺณเมว กิจฺจํ อารมฺมณฺมีหน้ําที่กระทบประสาทเท่านั้น ๆ อวาชฺชนสฺส วิสฺยาภุญฺชนเมว อวาชฺชนจิตมีหน้ําที่คํานึงถึงอารมณ์เท่านั้น ๆ จกฺขุวิญญฺณสฺส ทสฺสนมตฺตเมว จักขุวิญญฺณจิต มีหน้ําที่เพียงเห็นรูปารมฺมณฺเท่านั้น ๆ จ และ

สมปฏิจจอนุนาทีนํ สัมปฏิจฉันนจิตเป็นต้น ปฏิคฺคหณาทิมตฺตเมว มีหน้าที่เพียง
 รับอารมณ์เป็นต้นเท่านั้น ฯ ปน ส่วน ชวนสุเสว เฉพาะชวนจิต อารมฺมณฺรสาณุกาณํ
 มีหน้าที่เสวยรสแห่งอารมณ์ ฯ จ และ ตทารมฺมณฺรสฺส ตทาลัมพนจิต อนุภาณํ
 มีหน้าที่เสวย อนุภุตฺตฺสเสว เฉพาะอารมณ์ที่ชวนจิตเสวยแล้ว ฯ กิจฺจวเสน
 ว่าด้วยอำนาจหน้าที่ เอิวํ ดังพรรณนามาจะนี้ ฐมฺมานํ อญฺญมญฺญํ อสงฺกิณฺณตา
 ทิปตา โหติ เป็นอันท่านแสดงถึงความที่ธรรมทั้งหลายไม่ปะปนกันและกัน ฯ ปน ก็
 จิตฺตํ จิต ปวตฺตฺตฺมานํ ที่เป็นไปอยู่ เอิวํ อย่างนี้ เวทิตพฺพํ พิงฺทราบว่า ปวตฺตฺตติ
 ย่อมเป็นไป จิตฺตฺตนิยฺมวเสน โดยอำนาจการกำหนดจิตนั่นเอง อุตฺตฺวิชนิยฺมาที วิย
 เปรียบเหมือนการกำหนดฤดูและพืชเป็นต้น นิยฺยุชฺเชก การเก อสตีปี แม้นเมื่อ
 ไม่มีผู้กระทำซึ่งเป็นผู้ชักชวน อาทินา นเยน โดยนัยเป็นต้นว่า ตฺวํ อวชฺชนํ
 นาม หุตฺวา ภวฺจฺจกานนฺตฺรํ โหติ เจ้าจงเป็นอวัชชนจิตมีต่อจากภวังคจิต
 ตฺวํ ทสฺสฺสนาทีสุ อญฺญตฺรํ หุตฺวา อวชฺชนานนฺตฺรํ เจ้าจงทำหน้าที่มีการเห็นเป็นต้น
 อยางใดอย่างหนึ่ง มีต่อจากหน้าที่น้อมนึก อิติ ดังนี้ ฯ สมฺพนฺโร เชื่อมความว่า
 เอตฺตฺตาวตา ด้วยอำนาจจิตตฺตฺตฺปบาทมีประมาณเท่านี้ จิตฺตฺตกฺขณานิ ขณะคฺจฺจขณะจิต
 สตฺตฺตรส ๑๗ ดวง ปริปุเรนฺตฺติ ครอบบริบูรณ์ ฯ

อปฺปโหนฺตฺตฺติตกฺกนฺตฺติ บทว่า อปฺปโหนฺตฺตฺติตกํ อปฺปโหนฺตํ หุตฺวา อตีตํ
 ได้แก่ (อารมณ์) ล่วงไปแล้วไม่พอ (เพื่อความเกิดขึ้นแห่งตทาลัมพนจิต) ฯ นตฺตฺติ
 ตทา ลมฺพนฺนฺปฺปาโทติ ข้อว่า นตฺตฺติ ตทาลมฺพนฺนฺปฺปาโท จุทฺทสฺสจิตฺตฺตกฺขณายุเก
 ความว่า อารมฺมณฺ์ที่มีอายุ ๑๔ ขณะจิต ตาว อารมฺมณฺรฺรสฺส นิรฺุทฺตฺตฺตฺตา ว
 เพราะอารมณ์ดับลงเสียก่อนนั่นเอง ตทาลมฺพณํ ตทาลัมพนจิต น อฺปฺปชฺชฺตฺติ
 จึงไม่เกิดขึ้น ฯ หิ ความจริง เอกวิธิยํ ในวิถึจิตหนึ่ง เกสฺสุจิ แม้นเมื่อจิตบางเหล่า
 ปจฺจฺอฺปฺปนฺนาลมฺพเนสฺสุ ที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (อฺปฺปนฺนฺเนสฺสุ) ยังเกิดมีอยู่ กานิจิ
 จิตบางเหล่า อตีตารมฺมณฺณานิ ที่มีอารมณ์เป็นอดีต น โหนฺตฺติ จะเกิดมีไม่ได้
 ปณฺณฺรสนจิตฺตฺตกฺขณายุเกปิ แม้นในอารมณ์ที่มีอายุ ๑๕ ขณะจิต ปรี ชวนฺนฺปฺปตฺติโต
 ต่อจากชวนจิตเกิดขึ้นไป อวสิณฺฺจํ ยังเหลืออยู่ จิตฺตฺตกฺขณํ เพียงขณะจิต เอกเมว

เดียวเท่านั้น อิติ เพราะเหตุนี้ ตทาลมฺพฺนุปฺตติยา อปฺปโหนกภาวโต เพราะอารมณฺนั้นไม่พอเพื่อตทาลมฺพนจิต จะเกิดขึ้น ทุวิกฺขตฺตํ ๒ ครั้ง อฺปฺตติ ความเกิดขึ้น ทุตฺติยตทาลมฺพนสฺส แห่งตทาลมฺพนจิตดวงที่ ๒ นตฺถิ จึงไม่มี อิติ เพราะเหตุนี้ ปรมฺปิ แมตทาลมฺพนจิตดวงที่ ๑ น อฺปฺปชฺชติ ก็ย่อมไม่เกิดขึ้น ฯ หิ ความจริง ตทาลมฺพฺนุปฺตติ ความเกิดขึ้นแห่งตทาลมฺพนจิต ทุวิกฺขตฺตฺเมว ๒ ครั้งนั้นแหละ ภควตา พระผู้มีพระภาคเจ้า นิยมิตา ทรงกำหนดไว้แล้ว ปาลิยํ ในพระบาลี จิตฺตปฺปวตฺตติคณนํ สพฺพวาเรสุ ทุวินฺนเมว จิตฺตวาระนํมาตตตฺตา เพราะในวาระทั้งปวง ในการนับความเป็นไปแห่งจิต วาระจิต มาแล้ว ๒ วาระแน่นอนว่า ตทาลมฺพเน ในตทาลมฺพนวาระ เทว วาระจิต มาแล้ว ๒ วาระ อิติ ดังนี้ ฯ ทฎฺฐพฺมํ บัณฺฑิตพิงเห็นความหมายว่า ยมฺปน ปรมฺตฺถวินิจฺฉเย วุตฺตํ คำที่ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวไว้ ในคัมภีร์ปรมตฺถวินิจฺฉย ว่า ตทาลมฺพํ ตทาลมฺพนจิต อฺปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น สกฺกิ ครั้งเดียว วา หรือ เทว สองครั้ง อวชฺชนาโท อวชฺชนจิตเป็นต้น อฺปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น สกฺกิ ครั้งเดียว อิติ ดังนี้ ตํ มชฺฌิมภานกานํ มตฺตานุสาเรน วุตฺตํ ท่านกล่าวตามแนวมติของท่านอาจารย์ผู้กล่าวมัชฌิมนิกาย ฯ ปน ก็ ยสฺมา เพราะ วาโท วาเท มชฺฌิมภานกานํ ของท่านอาจารย์ผู้กล่าวมัชฌิมนิกายทั้งหลาย ปฏิภฺกฺขิตฺโต ว ถูกคัดค้านตกไปแล้ว สมฺโหมวิโนทนิยํ ในคัมภีร์สมฺโหมวิโนทนี อสฺสนุทนโต เพราะเปรียบเทียบไม่ได้ เหนฺจฺจวุตฺตปาลิยา กับพระบาลีที่กล่าวแล้วข้างต้น ตสฺมา ฉะนั้น อจฺริเยนาปิ แม่ท่านอาจารย์ (พระอนุรุธาจารย์) น วุตฺตา ก็ไม่กล่าวว่า ตทาลมฺพฺนุปฺตติ ตทาลมฺพนจิตเกิดขึ้น สกฺกิ ครั้งเดียวไว้ อิทฺ ในปกรณํ อภิธมฺมตลตฺถคหะณี จ และ นามรูปปริจฺเจเท ในคัมภีร์นามรูปปริจฺเจท อตฺตโน อนธิปฺเปตตฺตา เพราะตัวท่านเองก็ไม่ประสงค์เลย ฯ

อนุรุธุโธ ท่านพระอนุรุธาจารย์ อาห กล่าวว่ ชวนมฺปิ อนฺปฺปชฺชิตฺวา เพราะแม้ชวนจิตก็ไม่เกิดขึ้น อิติ ดังนี้ อธิปฺปาเยน โดยอธิบายว่า อารมณฺ อารมณฺ ฉจิตฺตกฺขณาวสฺติฐายุกมฺปิ อารมณฺแม้มีอายุเหลือลงเพียง ๖ ขณะจิต

ปรี โวฏฐพพนุปาทโต ต่อจากโวฏฐัพพนจิตเกิดขึ้น ปจจโย น โหติ ก็ย่อมไม่
 เป็นปัจจย ชวนุปตติยา แก่การเกิดขึ้นแห่งชวนจิตได้ ปริทุพพลตตะตา เพราะเป็น
 อารมณฺมีกำลังอ่อนรอบด้าน อปฺปายุกภาเวเน โดยความเป็นอารมณฺมีอายุน้อย
 หิ เพราะว่า ชวนํ ชวนจิต อฺปฺปชฺชมานํ เมื่อจะเกิดขึ้น อฺปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น
 สตฺตจิตฺตทุกขณายุกะเยว เฉพาะในอารมณฺที่มีอายุ ๗ ขณะจิต นิยมเน โดยแน่นอน ๆ
 จ ก็ ตฺวาปจจโย ตฺวาปัจจย อํยํ นี้ เหตุมุหิ ใช้ในเหตุ ๆ อธิปฺปายโย อธิบายว่า
 ชวนสฺสปี อนุปตติยา เพราะแม้ชวนจิตไม่เกิดขึ้น ๆ อิตฺถาปิ แม้เมื่อกำหนด
 เนื้อความนอกไปจากนี้ น ลพฺภติ ย่อมไม่ได้ อปรกาลกิริยาย สมานกตฺตูกตา
 ความที่ ตฺวา ปัจจยซึ่งเป็นปฺพกกาลกิริยา เป็นศัพทฺมีกัตตะตาเสมอกับอปรกาลกิริยา
 (ปริวตฺตติ) อิติ แล ๆ ทฺวิตฺติกขตฺตุนฺติ บทว่า ทฺวิตฺติกขตฺตํ ทฺวิกขตฺตํ วา
 ติกขตฺตํ วา ได้แก่ ๒ หรือ ๓ ครั้ง ๆ ปน แต่ เกจิ อาจารย์บางพวก
 วทฺนติ กล่าวว่ อิทํ บทว่า ติกขตฺตํ นี้ วจนสฺสิฏฺฐตามตฺตปโยชนํ มีประโยชน์
 เพียงความไพเราะแห่งถ้อยคำ ๆ ปน ก็ ตํ คำนั้น อภินิเวสนมตฺตํ เป็นเพียง
 ความเข้าใจ เตสํ ของเกจิอาจารย์บางพวกนั้น ๆ หิ ความจริง วุตฺเตปิ แม้เมื่อ
 กล่าวว่ โวฏฐพพนเมว โวฏฐัพพนจิตเท่านั้น ปริวตฺตติ เป็นไป ทฺวิกขตฺตํ
 ๒ ครั้ง อิติ ดังนี้ วจนสฺส อสฺสิฏฺฐภาโว ถ้อยคำจะไม่มีไพเราะ น อตฺถิ
 ก็หาไม่ได้ ๆ จ แต่ อฏฺฐกถาทีสุ ในอรรถกถาเป็นต้น น อตฺถิ ไม่มี กิณฺจิ คำอะไร ๆ
 พาทกํ ที่จะบั่นรอน ปวตฺติยา ความเป็นไป ติกขตฺตํ ๓ ครั้ง ๆ จ ก็ กตฺวา
 เพราะอธิบายความ เอวํ ดังกล่าวมาแล้วอย่างนี้ สึทฺถสํวณฺณนการาปิ แม้อาจารย์
 ผู้รจนอรรถกถาภาษาสิงหล สํวณฺณนฺติ ก็พรรณนาไว้ ตตฺถ ตตฺถ ในคัมภีร์
 ธิมมาตารเป็นต้นนั้น ๆ เอวํ อย่างนี้ว่า ทฺวิกขตฺตํ วา ติกขตฺตํ วา ๒ ครั้ง หรือ
 ๓ ครั้ง ๆ โวฏฐพพนเมว ปวตฺตติติ ข้อว่า โวฏฐพพนเมว ปวตฺตติ ความว่า
 โวฏฐพพนเมว โวฏฐัพพนจิตนั้นแหละ อฺปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ปฺนปฺปฺนํ ช้า ๆ ๆ
 ปน ก็ ตํ อปฺปตฺวา อนุตฺรา จกฺขุวิญญานาทีสุ ฐตฺวา จิตฺตปฺปวตฺติยา นิเวตฺตณํ
 ความเป็นไปแห่งจิตที่ยังไม่ถึงโวฏฐัพพนจิตนั้น หยุดอยู่ที่จักขุวิญญานจิตเป็นต้น

ในระหว่าง แล้วกลับ (เข้าวังค์) นตฺถิ ย่อมไม่มี ๆ ปน ก็ เอตฺถ ในความเป็นไป แห่งวิถีจิตในปริตตารมณฺ์วิถีนี้ อานนุทาจริโย ท่านพระอานันทาทจารย์ ทีเปติ แสดงอธิบายไว้ว่า อาวชฺชุนาย อนนฺตรปจฺจยภาวสฺส วุตตตฺตา เพราะพระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสอวชฺชนจิตว่าเป็น อนันตรปจฺจย กุสลากุสลานํ แก่กุศลชวณจิต และอกุศลชวณจิต (โดยพระพุทฺทพจนฺ์) ว่า อาวชฺชุนา อวชฺชนจิต ปจฺจโย ย่อมเป็นปจฺจย อนนฺตรปจฺจยเณ โดยอนันตรปจฺจย กุสลานํ ขนฺธานํ แก่กุศลชั้นร์ ทั้งหลาย อกุสลานํ ขนฺธานํ แก่อกุศลชั้นร์ทั้งหลาย อิติ ดังนี้เป็นต้น จ และ โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนานํ อนตฺถนฺตรภาวโต เพราะโวฏฺฐพฺพนจิตกับอวชฺชนจิต (มโนทวารวชฺชนจิต) หมายมีความหมายเป็นอย่างอื่นไม่ (คือ มีความหมายเป็น อย่างเดียวกัน) สติ อุปฺปตฺติยํ เมื่อมีอวชฺชนจิตเกิดขึ้นอยู่ โวฏฺฐพฺพนํ โวฏฺฐพฺพนจิต ปวตฺเตยฺย พิงเป็นไป อนนฺตรปจฺจย ภาเวณ โดยความเป็นอนันตรปจฺจย กามาวจรกุสลากุสลกิริยาชวณานํ แก่กุศลชวณจิต อกุศลชวณจิต และกิริยาชวณจิต ฝ่ายกามาวจร เอกนฺตโต โดยแนนอน โน อลฺยถา หาพิงเป็นไปโดยประการอื่นไม่ อิติ เพราะเหตุนั้น นียเมตฺตพฺพํ บัณฺฑิตพิงกำหนด ปริตฺตารมฺมณฺ์ ปริตตารมณฺ์วิถี ชวณาปาริปุริยา โดยความไม่บริบูรณ์แห่งชวณจิต มนฺท์กุตเวคตฺยา เพราะชวณจิต มีกำลังอ่อน มุจฺจกฺลาทีสุ ในเวลาสลบเป็นต้น น (นียเมตฺตพฺพํ) ไม่พิงกำหนด โวฏฺฐพฺพนสฺส ทฺวิตฺติกขตฺตุํ ปวตฺติยา โดยโวฏฺฐพฺพนจิตเป็นไป ๒ ครั้ง หรือ ๓ ครั้ง อิติ ดังนี้ ๆ (อานนุทาจริโย ท่านพระอานันทาทจารย์) ทีเปติ แสดงไว้ เหว์ อย่างนี้ กิณฺญาปิ แม้โดยแท้ ปน ถึงอย่างนั้น ติเหตุกฺวิปากานิ กามาวจรวิปากจิต ที่เป็นติเหตุกะ วุตฺตฺตาเนว ที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ อนนฺตรปจฺจยภาเวณ โดยความเป็นอนันตรปจฺจยนั้นแหละ ปวตฺตานิ เป็นไป จุตฺติวเสน ด้วยอำนาจจิติจิต ชิณฺสาสนานํ แก่พระชิณฺสาสพทั้งหลาย น คจฺจนฺตฺติ ย่อมไม่ถึง อนนฺตรปจฺจยภาว ความเป็นอนันตรปจฺจย กสฺสจฺจิ แก่จิตบางดวง อิติ เพราะเหตุนั้น เกณฺจิ ใคร ๆ น สกฺกา จึงไม่สามารถ วตฺตุํ กล่าวได้ว่า โวฏฺฐพฺพนมฺปิ แม้โวฏฺฐพฺพนจิต ตานิ วิย ก็เหมือนกับกามาวจรวิปากจิตที่เป็นติเหตุกะเหล่านั้น อนนฺตรปจฺจโย

น โหติ ย่อมไม่เป็นอนันตรปัจจัย กุสลากุสลาที่นี้ แก่กุศลชวนจิตและอกุศลชวนจิต เป็นต้น **ปัจจัยเวลลุตโต** เพราะปัจจัยบกพร่อง ๆ **ตสุมา** เพราะฉะนั้น **เอตล** ในคำว่า **ทวิตติกุชตุตฺ** **โฏฏพพนเมว** **ปริวตตติ** นั้น **นิยमितพพํ** **บัณฑิตพิงกำหนด** **ปริตตารมมณํ** **ปริตตารมณวิถิ** **อาคตนเยน** โดยนัยที่มาแล้ว **อฏฐกถาสู** ในอรรถกถาทั้งหลายนั้นแล ฯ

นตฺถิ วิถิจิตฺตูปปาโทติ ข้อว่า **นตฺถิ วิถิจิตฺตูปปาโท** ความว่า **อุปริมโกฏฐิยา** เพราะโดยกำหนดอย่างสูง **สตตฺถิจิตฺตกุชฌายุกุสสาปิ** **ทวิตติกุชตุตฺ** **โฏฏพพน** **นุปรุตติยา** **อปปโรหนกภาวโต** **อารมณํที่มีอายุ ๗** **ขณะจิต** ไม่เพียงพอเพื่อ **โฏฏฐัพพนจิต** จะเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ครั้ง **วิถิจิตฺตานุปรุตติ** **ความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต** ทั้งหลาย **นตฺถิ** จึงไม่มี ฯ **อธิปฺปาโย** อธิบายว่า **ภวํคฺปาโตว** **โหติ** **จิตย่อม** **ตกลงสู่ภวังค์ทันที** ฯ **ทสฺเสตฺถํ** เพื่อแสดง **อวธารณผลํ** ถึงผลแห่งบทอวธารณะ **ภวํคฺจลนเมวติ** ในบทว่า **ภวํคฺจลนเมว** นี้ (**อนุรุทฺเธน** **ท่านพระอนุรุทธาจารย์**) **วุตฺตํ** จึงกล่าวว่า **นตฺถิ วิถิจิตฺตูปปาโท** ย่อมไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต **อิตฺติ** **ดังนี้** ฯ **ปน** แต่ **อปฺเร** **อาจารย์อีกพวกหนึ่ง** **ทสฺเสนฺนตฺติ** **แสดง** **อวธารณผลํ** ถึงผลแห่ง **บทอวธารณะว่า** **นตฺถิ** **ไม่มี** **ภวํคฺคุปฺเจทโ** **ภวังค์ปุ้เจทอะ** ฯ **ปน** **ก็** **ตํ** **คำว่า** **ไม่มีภวังค์ปุ้เจทอะ** **นั้น** **สิทฺธํ** **สำเร็จ** **วิถิจิตฺตูปปาทาภาวจเนนเนว** ด้วยการ **กล่าวถึงความไม่มีแห่งความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิตนั้นเอง** **สตฺธิปิ** **วิถิจิตฺตูปปาเท** **แม้เมื่อมีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต** **ภวํคํ** **ภวังคจิต** **อุปรจิตฺตฺติ** **ก็ขาดได้** ฯ **ปน** **ก็** **เหฏฐาปิ** **เพราะแม้ข้างต้น** **วิสุํ** **วิสุํ** **อวุตฺตตฺตา** **ไม่ได้กล่าวแยกจากภวังคจลนจิตไว้** **ภวํคฺคุปฺเจทนาเมน** **โดยชื่อว่าภวังค์ปุ้เจทอะ** **ปน** **แต่** **อิธ** **ในอธิการว่าด้วย** **อติปริตตารมณํนี้** (**อนุรุทฺเธน**) **ท่านพระอนุรุทธาจารย์** **วุตฺตํ** **กล่าว** (**คำว่าไม่มี** **ความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต** **ดังนี้**) **อวิเสสน** **ไว้โดยไม่แปลกกัน** ฯ **อภาวโต** **เพราะ** **ไม่มี** **วิถิจิตฺตูปฺตติยา** **ความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิต** **สพฺพโส** **โดยประการทั้งปวง** **ปจฺจิมวาโร** **ว** **เฉพาะวาระสุดท้าย** (**อติปริตตารมณวิถิ**) **เท่านั้น** (**อนุรุทฺเธน** **ท่านพระอนุรุทธาจารย์**) **วุตฺตํ** **กล่าวไว้** **โมฆวารวเสน** **ด้วยอำนาจเป็นโมฆวาระ**

อิธ ในพระอภิธรรมัตถสังคหปกรณนี้ ฯ ปน ส่วน อญฺญตฺถ ในปกรณอื่น (คือ ปกรณปรมัตถวินิจฉัย) ทฺติยวาราปี แม้วาระที่ ๒ (มหันตารมณวิถิ) (อาจริเยน) ท่านอาจารย์ วุฑฺฒา ก็กล่าวว่ โมฆวารา เป็นโมฆวาระ อิธิ ดังนี้ สฺญญตฺถา เพราะว่ ททาत्मพเนหิ จากตทาत्मพนจิต (จ) และ ตติยวารา วาระที่ ๓ (ปริตตารมณวิถิ) วุฑฺฒา ก็กล่าวว่ โมฆวารา เป็นโมฆวาระ อิธิ ดังนี้ สฺญญตฺถา เพราะว่ ชวเนหิ จากชวณจิต ฯ (ตรงนี้เป็นกรเปลี่ยนแปลงศัพท์เพื่อจับคู่)

อาत्मพณฺฏาติ บทว่ อาत्मพณฺฏา ได้แก่ วิสยญฺญา ทั้งเป็นอากรมณฺ ปจฺจญฺญา ทั้งเป็นปัจฉัย ฯ หิ ความจริง ปจฺจโยปี แม้ปัจฉัย (ปญฺทิตฺเตน บัณฺทิตฺ) ปจฺจจฺติ ก็เรียกว่ อากรมณฺ อากรมณฺ อิธิ ดังนี้ ลภฺติ มาโร โอตาริ ลภฺติ มาโร อากรมณฺนฺติอาทิสฺ วิยฺ จฺจในประโยคเป็นต้นว่ มารได้ช่อง มารได้ปัจฉัย ฯ เตนเเว เหตุณั้นนัณฺแล สิทธิํ จึงสำเร็จค่วา วิสยปฺวตฺติ ความเป็นไปแห่งอากรมณฺ อากรมณฺญฺญา อันเป็นปัจฉัย โมฆวาราสุสาปี แม้แก่โมฆวาระ เอตฺถ ในบรรดา วาระทั้ง ๔ นี้ ฯ หิ ความจริง อติปริตตารมณฺ อติปริตตารมณฺ ปจฺจโย โหติ ย่อมเป็นปัจฉัย โมฆวาราปญฺญาปนฺสฺส แก่การบัญญัติว่โมฆวาระ ฯ หิ จจริงอยู่ อิทรธา เมื่อกำหนดเนื้อความนอกไปจากนี้ ภาวฺจจลนฺสฺส สกสฺสโกจเรเยว ปวตฺตนโถ เพราะภวฺจจลนจิตเป็นไปเฉพาะในอากรมณฺของตน ฯ ปจฺจนิมวาราสุสาปี ปจฺจนิมวาระ ปวตฺติ นฺตฺติ จึงไม่มีความเป็นไป อติปริตตารมณฺ ในอติปริตตารมณฺ อิธิ เพราะเหตุณั้น วจฺนํ ค่วา จตฺตุนํ วารานมาत्मพณฺฏา เป็นอากรมณฺแห่ง วาระทั้ง ๔ อิธิ ดังนี้ ทฺรูปาพนํ สิยา จึงเป็นค่วาที่พึงเชื่อถือได้ยาก อิธิ แล ฯ ปญฺจทฺวารา ในปญฺจทฺวารา วิถิจิตฺตานิ วิถิจิตฺ อฺปฺปชฺชมานานิ ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ ยถารหิ ตามสมคฺวร ตตฺตฺทฺวารานฺรูปี คือเหมาะแก่ทวารนั้น ฯ ตตฺตฺปจฺจยานฺรูปี ได้แก่ เหมาะสมแก่ปัจฉัยนั้น ฯ จ และ ตตฺตฺอากรมณฺนาทิสฺรูปี เหมาะสมแก่ อากรมณฺนั้น ฯ เป็นต้น อวิเสสโถ ว่โดยไม่แปลกกัน สฺตฺเตวโหนฺติ มี ๗ วิถิ เท่านั้น อาวชฺชนทฺสฺสนาทิสฺมฺปฺกฺจฺจนฺสนฺตฺริณโวกฺกฺชฺชพฺพนชวณตทาत्मพณฺวเสณ คือ อาวชฺชนวิถิ ๑ ปญฺจวิถฺยญฺญาณวิถิมิทฺสฺสนวิถิเป็นต้น ๑ สัมปฺกฺจฺฉันนวิถิ ๑

สันตীরณวิถี ๑ โวฏฐัพพนวิถี ๑ ชวนวิถี ๑ ตทาลัมพนวิถี ๑ ฯ จิตตูปปาทา
 จิตตูปปาทา วา หรือ **อุปุปชชมานจิตตานิเยว** เฉพาะวิถีจิตที่กำลังเกิดขึ้น
อุปุปตติวเสน ด้วยอำนาจการเกิดขึ้น **จิตตานัม** แห่งจิตทั้งหลาย **วิสุํ วิสุํ** แต่ละแผนก
จตุททส ก็มี ๑๔ ดวง **อวชชนาทิปญจกสตุตชวตทาลมฺพนทวยวเสน** คือ
 จิต ๕ ดวง มี อวชชชจิตเป็นต้นทั้ง ชวนจิต ๗ ดวง และตทาลัมพนจิต ๒ ดวง
ปน แต่ว่า **วิตถารา** โดยพิสตาร (กามาวจรจิตตานิ กามาวจรจิต) **จตุปญญาส**
 ชื่อว่ามี ๕๔ ดวง **สพฺเพสเมว กามาวจรานํ ยถาสมฺภวํ ตตฺถ อุปุปชชนโต**
 เพราะกามาวจรจิตทั้งหมดนั้นแล เกิดขึ้นในปัญจทวารนั้นตามที่เกิดขึ้นได้ ฯ
เอตฺถาติ บทว่า **เอตฺถ วิสยปฺปวตฺติสํคฺเห** ได้แก่ ในวิสัยปวัตติสังคหะ ฯ

อารมฺมณฺมปิ แม้อารมณฺ อตีตานาคตมฺปิ ที่เป็นอดีตหรืออนาคต
อารมฺมณฺ ก็ย่อมเป็นอารมณฺ **มโนทวาริกจิตตานํ** ของจิตที่เกิดทางมโนทวารได้
อิตฺติ เพราะเหตุนี้ **เกนจิ** ใคร ๆ น **สฺกฺกา** จึงไม่อาจ **กาตุํ** ทำ **วิสยวตฺถานํ**
 การกำหนดอารมณฺ **เตสํ** ของจิตที่เกิดทางมโนทวารเหล่านั้น **อติมหนฺตาทิวเสน**
 ด้วยอำนาจอติมหันตารมณฺเป็นต้นได้ **อิตฺติ** เพราะเหตุนี้ (อนรุทฺเธน ท่าน
 พระอนรุทธาจารย์) **นियเมตุํ** เพื่อจะกำหนด **ตํ** อารมณฺนั้น **วิญฺฑาวิญฺฑวเสน**
 ด้วยอำนาจวิญฺฑารมณฺ และอวิญฺฑารมณฺเท่านั้น **วุตฺตํ** จึงกล่าวคำว่า **ยทิ**
วิญฺฑมालมฺพนํ ดังนี้เป็นต้น ฯ **เอตฺถาติ** บทว่า **เอตฺถ มโนทวารे** ได้แก่
 ในมโนทวาร ฯ **เอกจตุตาฬิส จิต ๔๑** ดวง (ย่อมเป็นไปในมโนทวาร)
ปญจทวาราวณิกานํ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณมโนธาตฺตตฺตยวเสน **เตรสจิตตานํ ตตฺถ**
อปฺปวตฺตนโต เพราะจิต ๑๓ ดวง คือ ปญฺจวิญฺญาณจิตทั้ง ๒ ฝ่าย (๑๐ ดวง)
 มโนธาตฺตจิต ๓ ดวง ซึ่งมีเฉพาะในปัญจทวาร ไม่เป็นไปในมโนทวารนั้น ฯ
ปริตฺตชวณนโย นัยว่าด้วยชวนจิตที่เป็นกามาวจร

วิญฺฑาวิญฺฑเกโท ความต่างกันแห่งวิญฺฑารมณฺและอวิญฺฑารมณฺ **นตฺถิ** ชื่อว่า
 ย่อมไม่มี **อารมฺมณฺสฺส วิญฺฑกาเลเยว** **อปฺปนาสมฺภวโต** เพราะอัปฺปนาชวนจิต
 เกิดมิได้เฉพาะเวลาที่อารมณฺ (มีปฐวิกสิณเป็นต้น) **ปฺรากลฺลชฺด** เท่านั้น ฯ

สมุพฺนุโร เชื่อมความว่า **หิ** ความจริง **ตตฺถ** ในวาระว่าด้วยอัปนาชวณจิตนั้น **ฉนฺทิสฺสทิมหคฺคตโลกุตฺตรชวเนสุ** บรรดาหมักคตชวณจิต (๑๘ ดวง) และ **โลกุตฺตรชวณจิต** (๘ ดวง) รวม ๒๖ ดวง **ชวณํ** ชวณจิต **ยงฺกิลฺยจฺจิ** ดวงใดดวงหนึ่ง **โอตฺตรติ** ย่อมหยั่งลง **อฺปฺปนาวีถิ** สู่อัปนาวิถิ ฯ **โยชนา** มีวาจาประกอบความว่า (เมื่อบรรดากามาวจรชวณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง) **อฺปฺปชฺชิตฺวา** เกิดขึ้นแล้ว **นิริทุเท** ดับลง (๔ ครั้ง) **ปริกฺขมฺโฆปจาราณฺุโลมโคตฺรภู-**
นาเมน โดยชื่อว่า **บริกรรม** **อฺปจาร** **อนฺุโลม** และ **โคตฺรภู** **ยถากุณฺมํ** ตามลำดับ (หรือเกิดขึ้นแล้วดับลง ๓ ครั้งโดยชื่อว่า **อฺปจาร** **อนฺุโลม** และ **โคตฺรภู** ตามลำดับ) ฯ **หิ** ความจริง **ปฺรมจิตฺตํ** จิต (กามาวจรชวณจิต) ดวงที่ ๑ **ปริกฺขมฺ** ชื่อว่า **บริกรรม** **ปริกฺขมฺตฺตา** เพราะเป็นธรรมชาติสร้าง **ปฺฏิสงฺขารกฺกุตฺตฺตา** คือ เพราะเป็น **ธรรมชาติปรุ้งแต่ง** **อฺปฺปนาย** **อฺปฺปนา** ฯ **ทฺติยํ** กามาวจรชวณจิตดวงที่ ๒ **อฺปจารํ** ชื่อว่า **อฺปจาร** **สมิปจาริตฺตฺตา** เพราะเป็นธรรมชาติเข้าใกล้อัปนา ฯ **หิ** ความจริง (สภาวะธรรม) **นาจฺจาสนฺุโนปิ** แม้ไปไม่ใกล้นัก **นาตีทฺุรเวตฺติ** ไม่ใกล้นัก **สมิปจาริ** **นาม** **โหติ** ก็ชื่อว่าอยู่ใกล้ ฯ **วา** อีกอย่างหนึ่ง (**ทฺติยํ** กามาวจรชวณจิตดวงที่ ๒) **อฺปจารํ** ชื่อว่า **อฺปจาร** **อฺปฺปนํ** **อฺุเปจฺจ** **จฺรตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นไปใกล้อัปนา ฯ **ตฺติยํ** กามาวจรชวณจิตดวงที่ ๓ **อนฺุโลมํ** ชื่อว่า **อนฺุโลม** **อนฺุกุลตฺตา** เพราะคล้ายตาม **ปริกฺขมฺมานํ** **บริกรรม** **ปฺุพฺพภาเคปิ** แม้ในส่วนเบื้องต้น **จ** และ **อนฺุกุลตฺตา** คล้ายตาม **อฺปฺปนาย** **อฺปฺปนา** **อฺุปริ** ในส่วนเบื้องสูง ฯ **จตฺตฺถ** กามาวจรชวณจิตดวงที่ ๔ **โคตฺรภู** ชื่อว่า **โคตฺรภู** **อภิภวนโต** เพราะครอบงำ **ปฺริตฺตโคตฺตฺสฺส** **โคตฺร** ที่เป็นกามาวจร **จ** และ **มหคฺคตโคตฺตฺสฺส** เพราะทำโคตฺรที่เป็นหมักคตตะ **ภวานโต** ให้เกิดมี **วทฺุณฺนโต** คือ เพราะให้เจริญ **อภิภวนโต** เพราะครอบงำ **ปฺุชฺชนโคตฺตฺสฺส** **โคตฺร** ที่เป็นปฺุชฺชน **จ** และ **โลกุตฺตรโคตฺตฺสฺส** เพราะทำโคตฺรที่เป็นโลกุตฺตรระ **ภวานโต** ให้เกิดมี **วทฺุณฺนโต** คือ เพราะให้เจริญ ฯ **นามานิ** ชื่อ **จตฺตฺวาริ** ๔ ประการ **อิมานิ** เหล่านี้ **ลพฺภนฺุติ** ย่อมได้ **อนวเสสโต** โดยไม่มีส่วนเหลือ **ปวตฺุติยํ** ในเวลาที่กามาวจรชวณจิตเป็นไป **จตฺุขตฺุ** ๔ ครั้ง ฯ

ปน แต่ว่า ปวตฺตติยํ ในเวลาที่กามาจรชวณจิตเป็นไป ติกฺขตฺตํ ๓ ครั้ง
 ลพฺภนฺติ ย่อมได้ อุปจารานุโลมโคตรภูณามเนว เฉพาะชื่อว่าอุปจาร อนุโลม
 และโคตรภูเท่านั้น ฯ ปน ส่วน อฏฺฐกถายํ ในอรรถกถา (อรรถกถาอัฐฐสาลินี)
 (อฏฺฐกถาจริเยน พระอรรถกถาจารย์) วุตฺตํ กล่าว ปริกมฺมาทินามํ ชื่อมีบริกรรม
 เป็นต้น (กามาจรรานํ) แห่งกามาจรชวณจิต ทฺวินฺนํ ๒ ดวง วา หรือ ตินฺณํ
 ๓ ดวง ปุริมานํ ข้างต้นไว้ อวิเสสนปิ แม้โดยไม่ต่างกัน ฯ หิ ความจริง อธิปฺปาโย
 อธิบายความว่า อุปฺปชฺชิตพฺพปฺปนาณฺรูปโต โดยสมควรแก่อัปฺปนาชวณจิตที่จะพึง
 เกิดขึ้น เป็นวาระที่ ๕ ในเมื่อบรรดากามาจรชวณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๘ ดวง
 (มหากุศลจิต ๔ ดวง และมหาภิกฺขยาจิต ๔ ดวง) ดวงใดดวงหนึ่ง เกิดขึ้นแล้ว
 ดับลง ๔ ครั้ง โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาร อนุโลม และโคตรภู ตามลำดับ (สำหรับ
 ท่านผู้บำเพ็ญเพียรผู้เป็นทันทฺธาภิกฺขุญฺยานุคฺคล) หรือโดยสมควรแก่อัปฺปนาชวณจิต
 ที่จะพึงเกิดขึ้นเป็นวาระที่ ๔ ในเมื่อบรรดากามาจรชวณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต
 ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เกิดขึ้นแล้วดับลง ๓ ครั้งเท่านั้น โดยชื่อว่า อุปจาร อนุโลม
 และโคตรภู ตามลำดับ (สำหรับท่านผู้บำเพ็ญเพียรผู้เป็นชิปฺปาภิกฺขุญฺยานุคฺคล) ดังนี้ ฯ
 ปริกมฺมาทินามานํ อนวเสสโต ลพฺภมานวาทสฺสนตฺถํ เพื่อจะแสดงวาระแห่งชื่อ
 มีบริกรรมเป็นต้นที่จะได้อยู่โดยไม่มีส่วนเหลือ (อนฺนุรุทฺเทน ท่านพระอนฺนุรุทฺธาจารย์)
 วุตฺตํ จึงกล่าวไว้ อาทิโต ข้างต้นว่า จตฺตฺกขตฺตํ ฯ วุตฺตํ กล่าวไว้ โอสานเ ในที่สุดว่า
 ปญฺจมํ วา อิติ ดังนี้ คณนปฺฏิปาฏิวเสสน ด้วยอำนาจลำดับการนับ ฯ

ยถารหฺนฺติ บทว่า ยถารหํ ชิปฺปาภิกฺขุญฺยาทนฺธาภิกฺขุญฺยานฺรูปํ ได้แก่ เหมาะแก่
 ชิปฺปาภิกฺขุญฺยานุคฺคล และทันทฺธาภิกฺขุญฺยานุคฺคล ฯ หิ ความจริง ปวตฺตกามาจรชวณนฺนตฺรํ
 ในลำดับแห่งกามาจรชวณจิต ที่เป็นไป ติกฺขตฺตํ ๓ ครั้ง ชิปฺปาภิกฺขุญฺยสฺส
 สำหรับชิปฺปาภิกฺขุญฺยานุคฺคล อปฺปนาจิตฺตํ อัปฺปนาชวณจิต อุปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น
 จตฺตฺถํ เป็นวาระที่ ๔ ฯ ปวตฺตชวณนฺนตฺรํ ในลำดับแห่งกามาจรชวณจิตที่เป็นไป
 จตฺตฺกขตฺตํ ๔ ครั้ง ทนฺธาภิกฺขุญฺยสฺส สำหรับทันทฺธาภิกฺขุญฺยานุคฺคล อปฺปนา อัปฺปนาชวณจิต
 อุปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ปญฺจมํ เป็นวาระที่ ๕ ฯ ทฏฺฐพฺพํ พึงเห็นความหมายว่า

ปน ก็ ยสฺมา เพราะ อนุโลมํ อนุโลมจิต อลฺลทฺธาเสวนํ ที่ไม่ได้อาเสวนะ
 น สกฺโกติ ย่อมไม่สามารถ โคตรกฺมํ อูปฺปาเทตฺตํ จะให้โคตรภูจิตเกิดขึ้นได้ จ และ
 ฉฺช
 จิตดวงที่ ๖ หรือที่ ๗ ลฺลทฺธาเสวนมฺปิ แม้ได้อาเสวนะแล้ว น สกฺโกติ
 ก็ไม่สามารถ ปติญฺจาทํ ดำรงอยู่ได้ อูปฺปนาวเสน ด้วยอำนาจอัปปนาชวณจิต
 ภวฺงคฺคสฺส อาสนุนฺนาภาเวน เพราะใกล้ต่อภวังคจิต ปปาตาสนฺนปฺริโส วิย เปรียบ
 เหมือนคนที่อยู่ใกล้แหวน ฉะนั้น ฯ ตสฺมา เหตุฉนฺน โอรํ ตํ จตฺตฺตฺโต กวาชวณจิต
 ดวงที่ ๔ วา หรือ ปรี สูง ปญฺจมฺโต กวาชวณจิตดวงที่ ๕ อูปฺปนา อัปปนาชวณจิต
 น โหติ ย่อมมีไม่ได้ ฯ

ยถาภินิหารวเสนาติ ข้อว่า ยถาภินิหารวเสน รุปรูปลอกุตฺตรมคฺคผลานรฺรูป-
 สมถวิปัสสนาภาวนาจิตตภาณินิหารณารูปโต ความว่า โดยสมควรแก่ภินิหารแห่งจิต
 ในสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา อันเหมาะแก่รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และ
 มรรคจิตและผลจิตฝ่ายโลกุตฺตระ ฯ วิถี วิถี อูปฺปนาย แห่งอัปปนา อูปฺปนาวิถี
 ชื่อว่าอัปปนาวิถี ฯ วุตฺเต เมื่อกล่าว เหตุตเถ คำเฉพาะเพียงเท่านั้นว่า ตโต ปรี
 ภวฺงคฺคปาโต โหติ (ต่อแต่นั้นไป ย่อมตกเป็นภวังคจิตทันที) อิติ ดังนี้ (ชนา)
 ชนทั้งหลาย คณฺเหยฺยํ ก็จะมียึดถือว่า ปรี ต่อ โอตินฺนูปฺปนาโต จาก
 อัปปนาชวณจิตหยั่งลงสู่อัปปนาวิถี จตฺตฺตํ เป็นวาระที่ ๔ วา หรือ ปญฺจม
 เป็นวาระที่ ๕ แล้ว ภวฺงคฺคปาโต โหติ ย่อมตกเป็นภวังคจิตทันที ผลจิตตํ ผลจิต
 น (อูปฺปชฺชติ) ย่อมไม่เกิด มคฺคานนฺตฺรํ ในลำดับต่อจากมรรคจิต จ และ
 สฺมาปตฺติวิธียํ ในสมาบัติวิธีย์ ฌานผลจิตตานิ ฌานจิตและผลจิต (น อูปฺปชฺชติ
 ย่อมไม่เกิด) ปฺนปฺปฺนํ เรื่อย ๆ ไป อิติ ดังนี้ อิติ เพราะเหตุฉนฺน (อนฺนรฺุทฺเทน)
 ท่านพระอรุทฺธาจารย์ วุตฺตํ จึงกล่าวย้า ปฺน อิกว่า อูปฺปนาวสฺสเน (ในที่สุดแห่ง
 อัปปนาชวณจิต จึงตกเป็นภวังคจิตทันที) อิติ ดังนี้ ฯ กิร นัยว่า นิกายนฺตฺริกา
 อาจารย์ทั้งหลายนิกายอื่น วณฺเณนฺติ ย่อมพรรณนา ปวตฺตี ความเป็นไป
 กามาวจรชวณานํ แม้แห่งกามาวจรชวณจิตทั้งหลาย ทฺวิตฺติกฺขตฺตํ ๒ หรือ ๓ ครั้ง
 ปรี ต่อ ปรมกูปฺปนาโต จากอัปปนาชวณจิตเกิดครั้งแรก โลกียูปฺปนาสุ ในบรรดา

โลกียอัปนาชวณจิตทั้งหลาย **สตตมชวณปุรณตถ** เพื่อความครบบริบูรณ์แห่งชวณจิตดวงที่ ๗ อิติ เพราะเหตุนี้ (อนุรุทฺเธน) ท่านพระอนุรุทธาจารย์ **วุดต** จึงกล่าว **สาวธารณ** บทมีบทอวธารณะว่า **ภวงคปาโตว** (ตกเป็นภวังคจิตทันที) **อิติ** ดังนี้ **มตนิเสธนตถ** เพื่อจะคัดค้านมติ **เตส** ของอาจารย์นิกายอื่นเหล่านั้นเสีย ๆ **ตตถาติ** บทว่า **ตตถ** ได้แก่ **อฏฺฐถาณ สมฺปยุตฺตกามาจรชวเนสุ** บรรดากามาจรชวณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๘ ดวง (มหากุศลชวณจิต ๔ ดวง และมหากิริยาชวณจิต ๔ ดวง) **เตสุ** เหล่านี้ **จ** และ **ฉพฺพิสตีมหคฺคตโลกุตฺตรชวเนสุ** บรรดามหัคคตชวณจิตและโลกุตตรชวณจิต ๒๖ ดวง (มหัคคตกุศลชวณจิต ๙ ดวง มหัคคตกิริยาชวณจิต ๙ ดวง และโลกุตตรชวณจิต ๘ ดวง) **เตสุ** เหล่านี้ ๆ **วา** อีกนัยหนึ่ง **ตตถ** บทว่า **ตตถ อปฺปนาชวณวาเร** ได้แก่ ในวาระแห่งอัปนาชวณจิต **ตสฺมี** นั้น ๆ **โสมนสฺสสทฺคตชวณานนฺตรนฺติ** บทว่า **โสมนสฺสสทฺคตชวณานนฺตร** ได้แก่ **กุสลกิริยา ชวณานนฺตร** ในลำดับต่อจากกุศลชวณจิตและกิริยาชวณจิต **จตุณฺ** ๔ ดวง **โสมนสฺสสทฺคตานิ** ซึ่งสทฺคตด้วยโสมนัส ๆ **โสมนสฺสสทฺคตาวาติ** บทว่า **โสมนสฺสสทฺคตาว** ความว่า (บัณฑิตพึงหวังเฉพาะอัปนาชวณจิต) **โสมนสฺสสทฺคตาว** ที่สทฺคตด้วยโสมนัส **วเสน** ด้วยอำนาจ **จตุกฺกชฺฆานสฺสชฺฆาน** ๔ **จ** และ **มคฺคผลสฺส** มรรคจิตและผลจิต **สุกฺขวิปฺสฺสกาทีน** แห่งพระอริยบุคคลผู้เป็นสุขวิปัสสกะเป็นต้น **ปน** แต่ **น** (**ปาฏิกฺขชิตฺตพฺพา**) ไม่พึงหวัง (**อปฺปนา**) อัปนาชวณจิต **อุปกฺขาสทฺคตปิ** แม้ที่สทฺคตด้วยอุเบกขา **ภินฺเวทนานิ** อญฺณมญฺญัน **อาเสวนปจฺจยภาวสฺส** **อนุทฺตชฺชุตฺตา** เพราะ (ในคัมภีร์ปฏิฐาน) พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงยกเหล่าชวณจิต ที่มีเวทนาต่างกัน (ขึ้นแสดงไว้) ว่าเป็นอาเสวนปจฺจยแก่กันและกัน ๆ **ปาฏิกฺขชิตฺตพฺพาทิ** บทว่า **ปาฏิกฺขชิตฺตพฺพา** ได้แก่ **ปัสสีตพฺพา** (พึงประสงค์) ๆ **วุดต** **โหติ** มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า **อิฉฉิตฺตพฺพา** (พึงปรารถนา) ๆ **ตตถาปิติ** บทว่า **ตตถาปิ** **เอกเวทนาชวณวาเรปิ** ได้แก่ แม้ในวาระแห่งชวณจิตที่ประกอบด้วยเวทนาอย่างเดียว **ตสฺมี** นั้น ๆ **กุสลชวณานนฺตรนฺติ** บทว่า **กุสลชวณานนฺตร** ได้แก่ **จตุพฺพิชฺฉาณสมฺปยุตฺตกุสลชวณานนฺตร** ในลำดับ

ต่อจากกุศลชวณจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๔ ดวง กุศลชวณ กุศลชวณจิต อปฺเปติ ย่อมแน่นอน น กุริยาชวณ ไม่ใช่กุริยาชวณจิตแน่นอน นิพพุตตนโต เพราะบังเกิด ภิณฺนสนฺตानน โดยสันดานที่ต่างกัน ๆ อธิปฺปาโย อธิบายว่า จ และ ผลตฺตยฺ ผลจิต ๓ ดวง เภฏฺจิมฺ เบื้องต่ำ อปฺเปติ ย่อมแน่นอน สฺมาปฺตฺติวธิยฺ ในสฺมาปฺตฺติวธิยฺ ๆ สุขปฺปุลฺลมหาติ บทว่า สุขปฺปุลฺลมหา เป็นต้น ความว่า ทฺวตฺตีส อปฺปนาชวณจิต ๓๒ ดวง อคฺคผลวิปากกุริยาชวชิตโลกียโลกุตฺตรจตุกกฺขมานวเสน คือ ฌาน ๔ ทั้งฝ่ายโลกียะและฝ่ายโลกุตฺตระ เว้นอรหัตตผลจิต (๔ ดวง) รูปาวจรวิปากจิต (๔ ดวง) และรูปาวจรกิริยาจิต (๔ ดวง) (สฺมฺโภนฺติ) ย่อมเกิด ปรี ต่อ สฺโสมนสฺสสทฺตติเหตุกกุสลทฺวยโต จากกุศลจิตที่สทรคตด้วยสฺโสมนัสสเวทนาฝ่าย ติเหตุกะ ๒ ดวง (อปฺปนา) อปฺปนาชวณจิต ทฺวาทส ๑๒ ดวง ปญฺจมฺขมานานิ อันเป็นฌานที่ ๕ ตเถว ก็เหมือนกัน (สฺมฺโภนฺติ) คือ ย่อมเกิด ปรี ต่อ อุกฺเขกฺขา จากกุศลจิตที่สทรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ติเหตุกกุสลทฺวยโต คือ ต่อจากกามาวจรกุศลจิตฝ่ายติเหตุกะ ๒ ดวง (อปฺปนา) อปฺปนาชวณจิต อฏฺฐ ๘ ดวง วเสน คือ กุริยาชวณจตุกกฺสฺส รูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง จ และ อคฺคผลจตุกกฺสฺส อรหัตตผลจิต ๔ ดวง (สฺมฺโภนฺติ) ย่อมเกิด ปรี ต่อ อุกฺเขกฺขา จากกิริยาจิตที่สทรคตด้วยสฺโสมนัสสเวทนา ติเหตุกฺทฺวยโต คือ กามาวจรกิริยาจิตฝ่ายติเหตุกะ ๒ ดวง อปฺปนา อปฺปนาชวณจิต ๖ ดวง วเสน คือ อุกฺเขกฺขาสทฺตฺตรูปารูปกิริยาปญฺจกฺสฺส รูปาวจรกิริยาจิต (๑ ดวง) และอรูปาวจรกิริยาจิต (๔ ดวง) ที่สทรคตด้วยอุเบกขาเวทนา รวม ๕ ดวง จ และ อคฺคผลสฺส อรหัตตผลจิต (๑ ดวง) สฺมฺโภนฺติ ย่อมเกิด ปรี ต่อ อุกฺเขกฺขา จากกิริยาจิตที่สทรคตด้วยอุเบกขาเวทนา ติเหตุกฺทฺวยโต คือ จากกามาวจรกิริยา จิตฝ่ายติเหตุกะ ๒ ดวง ๆ บทว่า เอตฺถ ได้แก่ วิธิสฺงฺคหาธิกาเร ในอธิการ ว่าด้วยวิธีสังคหะ ๆ

บทว่า สพฺพตฺถาปิตฺติ บทว่า สพฺพตฺถาปิ ความว่า ปญฺจทฺวารเร ทั้งใน ปญฺจทฺวาร มโนทฺวารเรปี ทั้งในมโนทฺวาร ๆ อิกฺกุเรติ บทว่า อิกฺกุเร ได้แก่

อิฏฐมชฺชตฺเต ในอิฏฐมฺชฌัตตารมณฺ ๑ **หิ** ความจริง (**อนรุทฺโธ**) ท่านพระอนรุท-
 ธารจารย์ **วกฺขติ** จักกล่าว **อติอิฏฐารมณฺ** อติอิฏฐารมณฺ **วิสุํ** แยกไว้แผนกหนึ่ง ๑
สมฺพนฺโธ เชื่อมความว่า **ปญฺวิญญาณ** ๑เปฯ **ตทาลมฺพนานิ** ปัญฺวิญญาณจิต
 สัมปฺกิจฉันนจิต สันตීรณจิต และตทาลัมพนจิต กุสลวิปากานิ ฝ่ายกุสลวิปาก
 (**อุปฺปชฺชนฺติ**) ย่อมเกิด (**อิฏฐมชฺชตฺเต**) ในอิฏฐมฺชฌัตตารมณฺ ๑ **สนฺตීรณตทาล-**
มฺพนานิ สันตීรณจิตและ ตทาลัมพนจิต **อุเปกฺขาสหคตาเนว** เฉพาะที่
 สหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น (**อุปฺปชฺชนฺติ**) ย่อมเกิด **อิฏฺเฐ** ในอิฏฐารมณฺ
อติ เพราะเหตุนั้น (**อนรุทฺโธ**) ท่านพระอนรุทธารจารย์ **อาห** จึงกล่าวว่า **ปน** แต่ว่า
 (**สนฺตīรณตทาลมฺพนานิ**) สันตīรณจิตและตทาลัมพนจิต **โสมนสฺสสหคตาเนว**
 เฉพาะที่สหฺรคตด้วยโสมนัสสเวทนาเท่านั้น (**อุปฺปชฺชนฺติ**) ย่อมเกิด **อติอิฏฺเฐ**
 ในอติอิฏฐารมณฺ ๑ **หิ** ความจริง **วิปากสฺส** วิปากจิต **ปวตฺตมานสฺส** ที่เป็นไป
 กมฺมานุภาวโต ตามอานุภาพแห่งกรรม **เวทนาโยโค โหติ** ย่อมมีการประกอบ
 ด้วยเวทนา **ยถารมฺมณเมว** ตามอารมณฺนั้นแหละ **กปฺเปตฺวา** **คหณภาวโต**
 เพราะจะกำหนดรับอารมณฺเองไม่ได้ **นิพฺพิกปฺปตฺยา** เหตุปราศจากการกำหนดหมาย
อาทาเส **มุขนิมิตฺตํ** **วिय** เปรียบเสมือนเงาหน้าในกระจก ฉะนั้น ๑ **ปน** ส่วน
กุสลากุสลาณํ กุสลจิตและอกุสลจิตทั้งหลาย **คหณํ** **โหติ** ย่อมมีการรับอารมณฺ
อติอิฏฺเฐปิ แม้ในอติอิฏฐารมณฺ **อิฏฐมชฺชตฺตอนิฏฺฐาการโต** โดยอาการเป็น
 อิฏฐมฺชฌัตตารมณฺหรือเป็นอนิฏฐารมณฺก็ได้ **อนิฏฺฐาการโต** แม้ในอนิฏฐารมณฺ
อิฏฐอิฏฐมชฺชตฺตาคารโต โดยการเป็นอิฏฐารมณฺหรือเป็นอิฏฐมฺชฌัตตารมณฺก็ได้
ปวตฺติยา เพราะเป็นไป **สนฺตฺตานสฺส** ในสันดาน **อุปฺปหีนวิปฺลลาเสสฺส** ที่ยังละ
 ความสำคัญผิดไม่ได้ ๑

ตถาหิ จริงอย่างนั้น **อติอิฏฐารมณฺ** แม้ในอติอิฏฐารมณฺ **พฺพฺฐาที่สุ**
 มีพระพฺพฺฐเจ้าเป็นต้น **อสพฺฐาที่นํ** สำหรับพวกชนผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น **อุเปกฺขาชวนํ**
โหติ ย่อมมีชวนจิตที่สหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนาเกิดขึ้น ๑ **จ** แต่ **ติตฺถิยาที่นํ**
 สำหรับพวกเดียรฉิย์เป็นต้น **โสมนสฺสชวนํ** **โหติ** ย่อมมีชวนจิตที่สหฺรคตด้วย

โทมนัสสเวทนาเกิดขึ้น ๑ จ ส่วน **ปฏิกูลารมมणे** ในอารมณ์ที่ปฏิกูล **คมุภีรปกติกาทินิ** สำหรับพวกชนผู้มีปกติลึกซึ่งเป็นต้น **อุเปกขาวานํ โหติ** ย่อมมีชวนจิตที่สหระตด้วยอุเบกขาเวทนาเกิดขึ้น ๑ จ แต่ **ตตุล** ในอารมณ์ที่ปฏิกูลนั้น **สุนขาทินิ** สำหรับพวกสุนัขเป็นต้น **โสมนสฺสชวานํ โหติ** ย่อมมีชวนจิตที่สหระตด้วยโสมนัสสเวทนาเกิดขึ้นได้ ๑ **ปน** ส่วน **วิปากานิ** **วิปากจิต** **ปุริมปจฺจมาภาคปฺปวตฺตานิ** ที่เป็นไปแล้วในส่วนเบื้องต้นและภายหลัง **ยถาทตุกฺกาเนว** ย่อมเกิดตามวัตถุที่ตั้งที่เกิต้นั้นแล ๑ **อปิ** เช่น **วิปากานิ** **วิปากจิต** **สุนขาทินิ** ของพวกสุนัขเป็นต้น **สุมนายมานานํ** ประพลติพอใจ **อสุจิตฺตสเน** ในเพราะเห็นของไม่สะอาด **อิตติ** แล ๑ **ปน** ก็ **การณํ** เหตุ **จกฺขุวิญญานาทินิ** **อติอิกฺขานิกฺกุเรสุ** **ปวตฺตมานานมฺปิ** **อุเปกขาสหคตภาเว** ในความที่จักขุวิญญานจิตเป็นต้น แม้ที่เป็นไปอยู่ในอติอิกฺขารมมณฺและอนิกฺขารมมณฺ เป็นธรรมชาติสหระตด้วยอุเบกขาเวทนามยา ข้าพเจ้า (พระสุมังคลาจารย์) **กถิตเมว** กล่าวไว้เสร็จแล้ว **เหตุจฺจา** ข้างต้นนั้นแล ๑ **ตตุลาปีติ** บทว่า **ตตุลาปี** **ตทาลมฺพนสุปี** แม้ในบรรดาตทาลัมพนจิต ๑ **โสมนสฺสสหคตกริยาชวานาวसानเติ** บทว่า **โสมนสฺสสหคตกริยาชวานาวसान** **สเหตุกาเหตุกฺสุชสหคตกริยาปญฺจกาวसान** ได้แก่ เมื่อกิริยาชวนจิตที่สหระตด้วยโสมนัสสเวทนาทั้งฝ่ายสเหตุกะทั้งฝ่ายอเหตุกะ ๕ ดวงดับลง ๑ **ชีณาสวานํ** **จิตฺตวิปลลาสาภาเวน** เพราะพระชีณาสพทั้งหลาย ไม่มีจิตวิปลาส **กริยาชวานานิปี** แม้กิริยาชวนจิต **ปวตฺตनुติ** ก็ย่อมเป็นไป **ยถารมฺมณเมว** ตามอารมณ์นั้นแล **อิตติ** เพราะเหตุนั้น (อนุรุทฺเธน) ท่านพระอนุรุทธาจารย์ **วุตฺตํ** จึงกล่าวว่า **โสมนสฺสสหคตกริยาชวานาวसानเติอาทิ** ในเมื่อกิริยาชวนจิตที่สหระตด้วยโสมนัสสเวทนาดับลง ดังนี้เป็นต้น ๑ **ปน** ส่วน **อาจริยา** **อาจารย์** **เกจิ** บางพวก **วทฺตุนติ** กล่าวว่า **ปญฺจาน** ในคัมภีร์ปิฎฐาน (ภควตา) พระผู้มีพระภาคเจ้า **วุตฺตํ** **ตริส** **ตทารมฺมณํ** **ตทาลัมพนจิต** **กฺสลา กฺสลาเนว นนฺตรํ** ไว้ในลำดับต่อจากกฺสลจิตและอกฺสลจิตว่า **กฺสลา กฺสเล** เมื่อกฺสลจิตหรืออกฺสลจิต **นินฺรุทฺเธ** **ดับลง** **วิปากิ** **วิปากจิต** **อุปฺปชฺชติ** ย่อมเกิดขึ้น **ตทารมฺมณตฺตา** เพราะมี

ตทาลัมพนจิตเป็นอารมณ์ **อิตติ** เพราะเหตุนี้ **ตทารมฺมณุปปาโท** ตทาลัมพนจิต จึงเกิด **กิริยชวานนฺตร** ในลำดับต่อจากกิริยชวานจิต ฯ **ตตฺถ** ในคำของอาจารย์ บางพวกนั้น **วฺจฺเจเต** ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย ฯ **ยถิ** ถ้า **วฺจฺเจยฺย** พระผู้มีพระภาคเจ้า ฟังตรัส **ตทารมฺมณ** ตทาลัมพนจิต **อพฺยาคตานนฺตรมฺปิ** แม้ในลำดับต่อจาก อัพยาคตจิต (กิริยชวานจิต) **ไซริ** (บุคคล) บุคคลทั้งหลาย **มณฺเวยฺย** ก็จะมีสิ่งสำคัญ **ปวตฺติ** ความเป็นไป **ตสฺส** แห่งตทาลัมพนจิตนั้น **โวกฺขชวานนฺตรปิ** แม้ในลำดับ ต่อจากโวกฺขฐัพพนจิต **ปฺริตฺตารมฺมณ** ในปฺริตตารมณวิถิ **อิตติ** เพราะเหตุนี้ (ภควตา) พระผู้มีพระภาคเจ้า **น วฺตฺต** จึงไม่ตรัส **ตทารมฺมณ** ตทาลัมพนจิต **กิริยชวานนฺตร** ไว้ในลำดับต่อจากกิริยชวานจิต **ปน** แต่ **น วฺตฺต** ที่ไม่ตรัสไว้ **อลพฺกมานโต** ไม่ใช่จะหาไม่ได้ ฯ **หิ** ความจริง **อวณ** การไม่ตรัส **ลพฺกมานสฺสาปิ** ถึงธรรมแม้จะหาได้อยู่ **อธิปฺปาเยน** ด้วยพระประสงค์ **เกณฺจิ** บางประการ **ทิสฺสติ** ย่อมปรากฏ **กตฺถจฺจิ** ในที่บางแห่ง **ยถา** ธรรมสงฺคเห **ลพฺกมานมฺปิ** หทยวตฺถุ **เทสนาเกทฺปฺริหารตฺถ** **น วฺตฺต** เหมือนอย่างไม่ตรัสหทัยวตฺถุ แม้ที่หาได้อยู่ใน หมวดธรรม เพื่อจะเฉลยความต่างแห่งเทศนา ฉะนั้น **อิตติ** แล ฯ

โทมฺนสฺสสทฺคเต เมื่อชวานจิตที่สทรคตด้วยโทมน์สสเวทนา **นิริทฺเธ** ดับลง (ตทาลมฺพนภวฺจฺคานิ) ตทาลัมพนจิตและภวังคจิต อุปกฺขาสทฺคตาเนว เฉพาะที่ สทรคตด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น **ภวนฺติ** ย่อมเกิด (ตทาลมฺพนภวฺจฺคานิ) ตทาลัมพนจิตและภวังคจิต **โทมฺนสฺสสทฺคตานิ** ที่สทรคตด้วยโทมน์สสเวทนา **น ภวนฺติ** เกิดไม่ได้ **อณฺณมณฺณ** **วิรุทฺธสภาวตฺตา** เพราะโทมน์สสเวทนากับ โทมน์สสเวทนามีสภาวะขัดแย้งกันและกัน ฯ **หิ** ก็ **เตเนว** เพราะเหตุนี้แหละ **ปฏฺฐาเน** ในคัมภีร์ปฏฺฐาน (ภควตา) พระผู้มีพระภาคเจ้า **อนฺุทฺธ** จึงไม่ทรงยก โทมฺนสฺส โทมน์สสเวทนาขึ้นแสดงไว้ **โทมฺนสฺสานนฺตร** ในลำดับต่อจาก โทมน์สสเวทนา **จ** และ **อนฺุทฺธ** ไม่ทรงยก **โทมฺนสฺส** โทมน์สสเวทนาขึ้นแสดงไว้ **ตทฺนนฺตร** ในลำดับต่อจากโทมน์สสเวทนานั้น ฯ **ตลาหิ** จริงอย่างนั้น **เวทนาตฺติเก** ในเวทนา ๓ ประการ (ภควตา) พระผู้มีพระภาคเจ้า **วฺตฺตา** **ตรัส**

อนนฺตรปจฺจยวารา อนันฺตรปจฺจยวํ สตุเตว ๓ วาระเท่านั้น เอวํ อย่างนี้
 อิติ คือ วุตฺตา ตฺริสฺ สุขทุกฺขเวทนาสมฺปยุตฺตธฺมฺมา ธรรมที่สํมฺปยุตฺตด้วยสุขเวทนา
 กับธรรมที่สํมฺปยุตฺตด้วยทุกฺขเวทนาไว้ ทฺวิสฺ ทฺวิสฺ วาเรสุ เวทนา ๒ วาระ
 อนนฺตรปจฺจยภาเวน โดยความเป็นอนันฺตรปจฺจย สมานเวทนาสมฺปยุตฺตानํ
 แก่ธรรมทั้งหลายที่สํมฺปยุตฺตด้วยเวทนาที่เหมือนกัน อตฺตโน อตฺตโน ของตน ๆ
 จ และ อทุกฺขมสุขเวทนาสมฺปยุตฺตानํ แก่ธรรมทั้งหลายที่สํมฺปยุตฺตด้วย
 อทุกฺขมสุขเวทนา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺโต ธฺมฺโม สุขาย เวทนาย
 สมฺปยุตฺตสฺส ธฺมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจยเณน ปจฺจโยติอาทินา โดยพระพุทฺธพจนํวํ
 ธรรมที่สํมฺปยุตฺตด้วยสุขเวทนาเป็นปจฺจยโดยเป็นอนันฺตรปจฺจยแก่ธรรมที่สํมฺปยุตฺต
 ด้วยสุขเวทนาดังนี้เป็น ปน แต่ วุตฺตา ตฺริสฺ ธฺมฺมา ธรรมทั้งหลาย
 อทุกฺขมสุขเวทนาสมฺปยุตฺตา ที่สํมฺปยุตฺตด้วยอทุกฺขมสุขเวทนาไว้ ตฺริสฺ วาเรสุ ๓
 วาระ อนนฺตรปจฺจยภาเวน โดยความเป็นอนันฺตรปจฺจย ธฺมฺมานํ แก่ธรรม
 ทั้งหมด สมานเวทนาสมฺปยุตฺตानํ ที่สํมฺปยุตฺตด้วยเวทนาที่เหมือนกัน จ และ
 ธฺมฺมานํ แก่ธรรมทั้งหลาย อิตฺรเวทนาทฺวยสมฺปยุตฺตानํ ที่สํมฺปยุตฺตด้วยเวทนา
 ๒ ประการนอกนี้ ๆ จ ก็ ยถิ ถ้าวํ โสมนสฺสํ โสมนํสฺสเวทนา อฺปฺปชฺเชยฺย
 จะพึงเกิดขึ้นได้ โทมนสฺสานนฺตรํ ในลำดับต่อจากโทมนํสฺสเวทนา วา หรือ
 โท มนสฺสํ โทมนํสฺสเวทนา อฺปฺปชฺเชยฺย จะพึงเกิดขึ้นได้ โสมนสฺสานนฺตรํ
 ในลำดับต่อจากโสมนํสฺสเวทนาไซ้ วุตฺตพฺพา สियํ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็จะต้อง
 ตฺริสฺ (อนันฺตรปจฺจย) ไว้ นว วารา ๙ วาระ วทฺเตตฺวา ทรงเพิ่มขึ้นอีก เทว วาเร
 ๒ วาระ สุขทุกฺขเวทนาสมฺปยุตฺตानมฺปิ อญฺญมญฺญํ อนนฺตรปจฺจยวเสน คือ
 ธรรมที่สํมฺปยุตฺตด้วยสุขเวทนากับธรรมที่สํมฺปยุตฺตด้วยทุกฺขเวทนาเป็นอนันฺตรปจฺจย
 แก่กันและกัน ๆ ปน น วุตฺตา แต่พระองค์ก็มีได้ตฺริสฺไว้ เอวํ อย่างนั้น ๆ
 ตสฺมา เพราะฉะนั้น ตทฺนนฺตรํ เตสํ น อฺปฺปตฺติ อตฺถิ โสมนํสฺสเวทนานัน
 จึงไม่มีความเกิดขึ้น ในลำดับต่อจากโทมนํสฺสเวทนานัน และโทมนํสฺสเวทนานัน
 ก็ไม่มีความเกิดขึ้นในลำดับต่อจากโสมนํสฺสเวทนานัน ๆ จ ก็ เอตฺถ ในอธิการว่า

ด้วยการกำหนดตทาลัมพนจิตนี้ โสมนัสสหคตกริยาชวาวสานेतอาทินา ด้วยคำว่า โสมนัสสหคตกริยา ชวาวसानะ เป็นต้น (อนรุทุเรน) ท่านพระอนรุทธาจารย์ อนุญญาโต คล้อยตาม นิยม ข้อกำหนด อยมปิ แม้ที่ว่า :-

ปลงจุสุ สุจิตเตสุ บรรดาตทาลัมพนจิตที่สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา ๕ ดวง **ตทาลมฺพํ** ตทาลัมพนจิต **เอเกกํ** แต่ละดวง (ย่อมเกิดมี) **ปริตฺตกุสลาโทสปาปสาคกริยาชวา** ต่อจากกามาวจรกุศลชววจิต ที่สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา อกุศลชววจิตที่ไม่ใช่โทสมูลจิต ที่สหคตด้วยโสมนัสสเวทนา และกามาวจรกริยาชววจิตที่สหคต ด้วยโสมนัสสเวทนา **ยถารหํ** ตามสมควร ฯ

จสุ บรรดาตทาลัมพนจิตที่สหคตด้วยอุเบกขา ๖ ดวง **ตทาลมฺพํ** ตทาลัมพนจิต **เอเกกํ** แต่ละดวง (ย่อมเกิดมี) **ปาปา** ต่อจากอกุศล ชววจิตที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา **กามสุภา** กามาวจรกุศลชววจิต ที่สหคตด้วยอุเบกขาเวทนา **จ** และ **กริยาชวา** จากกามาวจรกริยา ชววจิต **โสเปกฺขา** ที่สหคตด้วยอุเบกขา **อนรุรูปโต** ตามสมควร ฯ

หิ ความจริง **ตทารมฺมณนิยม** การกำหนดตทาลัมพนจิต **ชวเนน** ตามชววจิต **อัย** นี้ **อพฺยภิจาริ** เป็นความประพฤติที่เกินความเป็จริงไป ก็หาไม่ได้ ฯ **ปน** ส่วน **ตทารมฺมณนิยม** การกำหนดตทาลัมพนจิต **ญาณสมฺปยุตฺตตทารมฺมณนฺติ-** **อาทินยปฺปวตฺโต** ที่เป็นไปโดยนัยว่า ตทาลัมพนจิตที่เป็นญาณสัมปยุต (โหติ) ย่อมเกิดมี **ญาณสมฺปยุตฺตชวโนโต** ต่อจากชววจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ดังนี้เป็นต้น **อนกนฺตฺโต** มิใช่เป็นไปโดยความหมายเพียงอย่างเดียว ฯ **หิ** ความจริง **กทาจิ** ในกาลบางครั้ง **กุสฺลชวเนสุ** เมื่อกุศลชววจิตทั้งหลาย **ปริจิตฺตฺส** ของบุคคล ผู้สั่งสมไว้ **อกุสฺลชวเนสุ** ในอกุศลชววจิตทั้งหลาย **เยภฺยฺเยน** โดยมาก **ชวิตฺเตสุ** แล่นไปแล้ว **อเหตุกตทารมฺมณํ** ตทาลัมพนจิตฝ่ายอเหตุกะ **โหติ** ย่อมเกิดมีได้ **ปริ** แม้ต่อ **ติเหตุกชวโนโตปิ** จากชววจิตที่เป็นติเหตุกะ **ปวตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต** เพราะ ความเคยชินที่เป็นไป **อกุสฺลชวเนสุ** ในลำดับต่อจากอกุศลชววจิต **วา** หรือว่า

กทาจิ ในกาลบางคราว (อกุศลชวนเนสุ) เมื่ออกุศลชวนจิตทั้งหลาย (ปริจิตตสฺส) ของบุคคลผู้สั่งสมไว้ (กุศลชวนเนสุ) ในกุศลชวนจิตทั้งหลาย (เยภุญฺเยน) โดยมาก (ชวิเตสุ) เล่นไปแล้ว ติเหตุกตทารมฺมณฺมปิ ตทาลัมพนจิตฝายติเหตุกะ ตถาก็เหมือนกัน (โหติ) คือย่อมเกิดมีได้ ปรี ต่อ อกุศลชวนโต จากอกุศลชวนจิต กุสลาณนฺตรมฺปวตฺตปริจฺเยน เพราะความเคยชินที่เป็นไปในลำดับต่อจาก กุศลชวนจิต ฯ ปน ส่วน ตทารมฺมณฺปวตฺตติยํ ในความเป็นไปแห่งตทาลัมพนจิต อกฺกมฺเมน ด้วยกรรมอื่น ปฏิสนฺธินิพฺพตฺตกมฺมโต จากกรรมที่ให้ปฏิสนธิจิต บังเกิด นฺตฺติ ไม่มี วตฺตพฺพเมว คำที่จะต้องพูดถึงเลย ฯ ตถา จ เพราะเหตุนี้แล (ภควตา) พระผู้มีพระภาคเจ้า วุตฺติ จึงตรัสไว้ ปญฺจฺจาเน ในคัมภีร์ปฏิฐานว่า (โยคาวโร) ผู้บำเพ็ญเพียร วิปสฺสติ ย่อมเห็นแจ้ง อเหตุเก ขนฺธ อเหตุชั้นทั้งหลาย อนิจฺจโต โดยไม่เที่ยง ทุกฺขโต โดยเป็นทุกข์ อนตฺตโต โดยเป็นอนัตตา กุสลากุสเล เมื่ออกุศลชวนจิตหรืออกุศลชวนจิต นิรุทุเร ดับลง วิปาโก วิบากจิต อเหตุโก ฝายอเหตุกะ อุปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ตทารมฺมณฺตฺตา เพราะมีอารมณ์ แห่งกุศลชวนจิตหรืออกุศลชวนจิตนั้นเป็นอารมณ์ กุสลากุสเล เมื่ออกุศลชวนจิต หรืออกุศลชวนจิต นิรุทุเร ดับลง วิปาโก วิบากจิต สเหตุโก ฝายสเหตุกะ อุปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ตทารมฺมณฺตฺตา เพราะมีอารมณ์แห่งกุศลชวนจิตหรือ อกุศลชวนจิตนั้นเป็นอารมณ์ อิติ ดังนี้ เป็นต้น ฯ

ตสฺมาติ บทว่า ตสฺมา สมฺพนฺโร เชื่อมความว่า ยสฺมา เพราะเหตุที่ (ตทาลมฺพนภวฺงคานิ) ตทาลัมพนจิตและภวังคจิต อุเปกฺขาสหคฺตาเนว อันสหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนานั้นแล โหนฺติ มี โทมนสฺสชวนาวसाने ในที่สุด ชวนจิตที่สหฺรคตด้วยโทมนัสสเวทนา ตสฺมา ฉะนั้น ตทารมฺมณฺ ตทาลัมพนจิต อุเปกฺขาสหคฺตํ ที่ สหฺรคตด้วยอุเบกขาเวทนา อุปฺปชฺชติ จึงเกิดขึ้น โทมนสฺสชวนาวसाने ในที่สุดชวนจิตที่สหฺรคตด้วยโทมนัสสเวทนา ฯ โสมนสฺสปฺฏิสนฺธิกสฺสาติ ด้วยบทว่า โสมนสฺสปฺฏิสนฺธิกสฺส อิมินา นี้ ทิปีโตว โหติ เป็นอันท่านอาจารย์แสดง ภวฺงคปาตาภาโวปี แม้ความไม่มีการตกเป็นภวังคจิต

นั่นเอง โสมนัสสภาวะโต เพราะไม่มีโสมนัสสเวทนา โทมนัสสถานนุตร์ ในลำดับ
 ต่อจากโทมนัสสเวทนา อิติ เหตุนั้น (อนุรุทฺโธ) ท่านพระอนุรุทธาจารย์ อวดวา
 จึงไม่กล่าว ตํ ความซอ้นั้น **ปริกฺขุเปนุโต** กำหนด **ตทาลมฺพนาภาวเมว**
 เฉพาะความไม่มีตทาลัมพนจิตอย่างเดียว อาห จึงกล่าวว่า ยทิ ถ้า นตฺถิ ไม่มี
ตทาลมฺพนสมฺภโว ความเกิดตทาลัมพนจิต อิติ ดังนี้ ฯ **อธิปฺปาโย** อธิบายว่า
 ยทิ ถ้า นตฺถิ ไม่มี **อุปฺปัตติสมฺภโว** ความเกิด คือความอุบัติ **ตทาลมฺพนสฺส**
 แห่งตทาลัมพนจิต **ติตฺถิยาทีโน** แก่เดียรฉัตรเป็นต้น **โสมนสฺสปฏิสฺสนุชิสฺส**
 ผู้มีปฏิสสนธิจิตที่สหระตด้วยโสมนัสสเวทนา **ปฏิหตจิตฺตสฺส** ซึ่งมีจิตขัดเคือง
 พุทฺธาทีอติอิกฺขารมฺมณฺปิ แม้ในอติอิกฺขารมณฺมีพระพุทฺธเจ้าเป็นต้น **โทมนสฺสชวเน**
 ในเมื่อชวณจิตที่สหระตด้วยโทมนัสสเวทนา **ชวิเต** แล่นไปแล้ว **วุดฺตนเยน**
โสมนสฺสตทาลมฺพนสฺส อนุปฺปชฺชนโต เพราะตทาลัมพนจิตที่สหระตด้วย
 โสมนัสสเวทนาไม่เกิดขึ้นโดยนัยที่กล่าวแล้ว **จ** และ **อุเปกฺขาสหคตตทาลมฺพนสฺส**
อนุปฺปชฺชนโต ตทาลัมพนจิตที่สหระตด้วยอุเบกขาเวทนา ก็ไม่เกิดขึ้น **อติอิกฺขาร-**
มฺมณฺปิ ในอติอิกฺขารมณฺ **วา** หรือ **ยทิ** ถ้า **นตฺถิ** ไม่มี **อุปฺปัตติสมฺภโว**
 ความเกิดคือความอุบัติ **ตทาลมฺพนสฺส** แห่งตทาลัมพนจิต (**ปฺกฺคฺลสฺส**) แก่บุคคล
ปริหีนโลกิยชฺชฌานํ อารพฺก ผู้ปรารภ **ปริหีนโลกิยชฺชฌานํ** โลกิยฌานอันเลื่อมไป
อสปฺปาเยน ด้วยอัสปฺปาเย **เกนจิ** บางอย่าง **วิปฺปฏิสํ** **ชเนนตฺส** เกิดเสียดายว่า
ปณฺธิตรมฺโม ธรรมประณีต **เม** ของเรา **นญฺโจ** นิบหายเสียแล้ว **อิติ** ดังนี้
โทมนสฺสชวเน สติ ในเมื่อมีชวณจิตที่สหระตด้วยโทมนัสสเวทนา **ตทาลมฺพนาภาวโต**
 เพราะไม่มีตทาลัมพนจิต **อกามาวจรลมฺพเน** ในอารมณ์ที่ไม่ใช่กามาวจร
อิติ ดังนี้ ฯ **ปริจิตฺตปฺพพฺพนฺติ** บทว่า **ปริจิตฺตปฺพพฺ** โดยอรรถว่า **ปริจิตํ** ที่ตนคุ้นเคยแล้ว
ปฺพพฺ ในกาลก่อน **คหิตฺตปฺพพฺ** คือที่ตนเคยรับแล้ว **เยภฺยเยน** โดยมาก
 ภเว ในภพ **ตสฺมี** นั้น ฯ **อธิปฺปาโย** อธิบายว่า **อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ** สันตีรณจิต
 ที่สหระตด้วยอุเบกขาเวทนา **นิรารชฺชนมฺปิ** แม้ปราศจากอ้าวชชนจิต **อุปฺปชฺชติ**
 ย่อมเกิดขึ้นได้ **ยถาตํ นิโรธา วุฏฺฐนฺตสฺส ผลจิตฺตํ** เหมือนอย่างผลจิตของท่าน

ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ ฉะนั้น ๆ ยถาหุ (ไปราณา) สมจริงดังที่พระโบราณจารย์
ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

หิ ความจริง เอตํ คำว่า จิตฺตํ จิต นีราวชฺชํ ที่ปราศจากอวิชชานจิต
โหติ มีได้ กถํ อย่างไร อิติ ดังนี้ นั้น (อาจารย์เห) ท่านอาจารย์
ทั้งหลาย น สมมตํ มีได้กล่าวไว้ นิยม การกำหนดว่า วินาเวชฺชํ
จิตที่ปราศจากอวิชชานจิต ย่อมไม่มี ดังนี้ น มีอยู่ก็หาไม่ได้ ผลทสฺสนา
เพราะแสดงถึงผลจิต (อนาคามีผลจิตและอรหัตตผลจิต) เว้นจาก
อวิชชาน จิตเสีย ก็เกิดขึ้น นิโรธา ต่อจากนิโรธสมาบัติได้ ๆ

เกน ปน กิจฺเจน อิํ จิตฺตํ ปวตฺตตีติ ถามว่า ก็จิตดวงนี้ (สันตীরณจิตที่
สหระคด้วยอุเบกขาเวทนา) ย่อมเป็นไปโดยกิจอะไร ๆ ตอบว่า ตาว อันดับแรก
อิํ จิตดวงนี้ นปวตฺตตีติ ย่อมไม่เป็นไป ตทารมฺมณกิจฺเจน โดยตทาลัมพณกิจ
ชวณารมฺมณสฺส อคฺคหณโต เพราะไม่รับรองอารมณ์ของชวนจิต นาปี
สนตীরณกิจฺเจน ทั้งไม่เป็นไปโดยสันตীরณกิจ สนตীরณวเสน อปวตฺตตนโต
เพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจพิจารณาอารมณ์ ยถาสมฺปฏฺฐิจฺจิตฺตสฺส ตามที่
ลัมพณจันนจิตรับมา ปฏฺฐิสนฺธิจฺตีสฺส ในปฏฺฐิสนฺธิกิจและจฺตฺตฺตฺตฺตฺต
นตฺตฺติ ไม่จำเป็นต้องพูดถึงเลย ปน แต่ ปริเสสโต เมื่อว่าโดยนัยที่ยังเหลืออยู่
ภวญฺจกกิจฺเจนาตี ยุตฺตํ สียา ควรจะพูดว่า จิตดวงนี้ย่อมเป็นไปโดยภวญฺจจิต ภวสฺส
องคฺคภาวโต เพราะเป็นองค์แห่งภพ ๆ หิ ความจริง อาจริยธมฺมปาลตฺตฺตฺตฺต
แม้ท่านอาจารย์ธรรมปาลเถระ อยมตฺตฺตฺต ทสฺสตีโต ก็แสดงเนื้อความนี้ไว้เสร็จแล้ว ๆ
ปน ก็ ยํ ปฏฺฐิสนฺธิภวญฺจกานํ ธมฺมโต อารมฺมณโต จ สมานตํ วกฺขตี ตํ ข้อที่
ท่านอาจารย์จกกล่าวว่ ปฏฺฐิสนฺธิจิตและภวญฺจจิตเสมอกันโดยธรรมและอารมณ์นั้น
เยภฺยฺยโตตี ทญฺจพฺพํ พึงเห็นว่า ท่านอาจารย์กล่าวไว้โดยมาก ๆ หิ ความจริง
อิทเมกํ ฌานํ วชฺเชตฺตฺวา เว้นฐานะหนึ่งนี้เสียแล้ว ปฏฺฐิสนฺธิภวญฺจกานํ วิสทิสตา น
อตฺตฺติ ปฏฺฐิสนฺธิจิตและภวญฺจจิตจะไม่มี ความแปลกกันเลย ๆ ตมนนตฺตฺตฺตฺต
บพว่ ตมนนตฺตฺตฺตฺต ได้แก่ ตํ อตฺตโน อนนตฺตฺต กตฺตฺวา กระทำสันตীরณจิตที่สหระค

ด้วยอุเบกขาเวทนานั้นไว้ในลำดับแห่งตน **อพยวหิต** คือไม่ให้จิตดวงอื่นเข้ามาแทรกแซง ฯ **ตทนนุตรนุติ** **อดุโล** อธิบายว่า ในลำดับต่อจากสันตிரณจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขาเวทนานั้น ฯ

กามาวจร ฯเปฯ **อิฉนุติ** **เอตุล** ในคำว่า **กามาวจร** ฯเปฯ **อิฉนุติ** (ท่านอาจารย์ทั้งหลาย ย่อมปรารภนาตทาลัมพนจิต ในเมื่อกามาวจรชวนจิตดับลง เฉพาะในกามาวจรธรรมที่เป็นอารมณ์สำหรับเหล่ากามาวจรสัตว์) นี้ พึงทราบ อธิบายความว่า ท่านอาจารย์ทั้งหลาย **อิฉนุติ** ย่อมปรารภนา **ตทารมฺมณ** **ตทาลัมพนจิต** นั้นแล **กามาวจรชวนาวสานเนเยว** ในเมื่อกามาวจรชวนจิตดับลงเท่านั้น **กามตณฺหา** **นิทานกมฺมุณีพฺพตฺตตฺตา** เพราะตทาลัมพนจิตนั้นบังเกิดแต่กรรมมีกามตัณหาเป็นต้นเหตุ ฯ **หิ** ความจริง **ต** **ตทาลัมพนจิต** นั้น **กมฺมุณา** **อันกรรม** **กามตณฺหาเหตุเคน** ที่มีกามตัณหาเป็นเหตุ **ชนิต** ให้เกิดแล้ว **น** **อุปฺปชฺชติ** ย่อมไม่เกิดขึ้น **อนนฺตร** ในลำดับ **รूपารูปาวจรโลกุตฺตรชวนสุส** แห่งรูปาวจรชวนจิต **อรูปาวจรชวนจิต** และ **โลกุตฺตรชวนจิต** **อตฺสภาวสุส** ซึ่งไม่มีสภาวะเช่นนั้น ฯ **กิ** **การณ** เหตุอะไร หรือ ฯ **อชฺชนกตฺตา** เพราะรูปาวจรชวนจิตเป็นต้นนั้น ไม่ใช่ธรรมชาติให้กำเนิด **ชนกสมานตฺตาภาวโต** **จ** และเพราะรูปาวจรชวนจิตเป็นต้นนั้น ไม่มีสภาวะเสมอกับกามาวจรกุศลจิตและอกุศลจิตซึ่งให้กำเนิด ฯ **หิ** เปรียบเสมือน **พาลโลก** เด็กผู้ไร้เดียงสา **เคหโต** **พหิ** **นิกฺขมิตุกาโม** ผู้ประสงค์จะออกไปภายนอก เรือน **ชนก** **ตฺสทิส** **วา** **องฺคฺลฺย** **คเหตุวา** **นิกฺขมฺติ** ย่อมเกาะนี้ว่ามีบิดา หรือบุคคลคล้ายกับบิดานั้นออกไป **อญฺญ** **ราชปฺริสฺสาทิ** **องฺคฺลฺย** **คเหตุวา** **น** **นิกฺขมฺติ** ย่อมไม่เกาะบุคคลอื่นมีราชบุรุษเป็นต้นออกไป **ยถา** **ฉนฺได** **ตทาลมฺพณ** **ตทาลัมพนจิต** **ปวตฺตมาน** ที่เป็นไป **อญฺญตฺถ** ในรูปารมณเป็นต้นอื่น **ภวฺจฺฉิตฺยโต** จากอารมณ์ภวังคจิต **เอว** ก็ฉนั้น **อนุพฺพนฺติ** ย่อมจะติดตาม **กามาวจรกุสลากุสล** **กามาวจรกุศลจิต** และ **อกุศลจิต** **ชนก** ซึ่งให้กำเนิด **กามาวจรกิริยาชวน** **วา** หรือ **กามาวจรกิริยาชวนจิต** **ตฺสทิส** ซึ่งคล้ายกับกามาวจรกุศลจิตและอกุศลจิตนั้นไป **จ** แต่ **น** **อนุพฺพนฺติ** จะไม่ติดตาม **มหคฺคตโลกุตฺตรชวนานิ** **มหคฺคตชวนจิต** และ

โลกุตตรชวนจิต **ตสฺส วิสทิสานิ** ซึ่งไม่เหมือน กามาวจรชวนจิตและอกุศลจิต นั้นไป ๆ **ตถา** อนึ่ง ท่านอาจารย์ทั้งหลาย **อิจฺจนฺติ** ย่อมปรารณา **ตทาลัมพนจิต** **กามาวจรสตฺตทานเมว** สำหรับเหล่ากามาวจรสัตว์เท่านั้น **น อิจฺจนฺติ** ไม่ปรารณา **พฺรหฺมานํ** สำหรับพวกพรหม **พฺรหฺมานํ** **กามาวจรปฏิสนธิพิชฺสส อภาวโต** เพราะพวกพรหมไม่มีพืชคือกามาวจรปฏิสนธิจิต **ตทาลัมพนจิต** **ตทาลัมพนจิต** อันเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ตทาลัมพนจิต ๆ **ตถา** อนึ่ง ท่านอาจารย์ทั้งหลาย **อิจฺจนฺติ** ย่อมปรารณา **ตทาลัมพนจิต** **กามาวจรธฺมฺเมเสว** **อาลฺมฺพนฺนฺตสฺส** เฉพาะในกามาวจรธรรมที่เป็นอารมณ์ **น อิจฺจนฺติ** ไม่ปรารณา **อิทฺเรสุ** ในมหัคคตธรรม โลกุตตรธรรม และบัญญัติธรรมนอกนี้ **อปฺริจิตฺตฺตา** เพราะไม่คุ้นกัน ๆ **ทิ** เปรียบเสมือน **โส พาลโก** เด็กผู้ไร้เดียงสา นั้น **ชนกํ** **ตํสทิสํ** **วา** **อนุคฺจฺจนฺโตปิ** แม้เมื่อจะติดตามบิดา หรือบุคคลที่คล้ายบิดานั้นไป **อรณฺญาที** **อปฺริจิตฺตฺวานํ** **คฺจฺจนฺตํ** **นानุพฺนฺตฺวา** ก็จะไม่ติดตามเขาไปยังที่ที่ตน ไม่คุ้นมีป่าเป็นต้น **อนุพฺนฺตฺติ** ย่อมจะติดตามไป **ปฺริจิตฺตฺวานเวย** เฉพาะในที่ที่ตน คุ้นเคย **ปมฺขงฺคณาทิมฺหิ** มีลานหน้า मुख เป็นต้น **ยถา** **ฉันได** **อิทฺมฺปิ** แม้ตทาลัมพนจิตนี้ **เอว** ก็ฉนั้นนั้น **นानุพฺนฺตฺติ** ย่อมไม่ติดตาม **รฺูปาวจราทิอปฺริจิตาลมฺพนํ** **อารพฺก** **ปวตฺตํ** **ตํ** **กามาวจรชวนจิต** นั้น ซึ่งปรารณาอารมณ์ที่ไม่คุ้นมีอารมณ์ที่เป็นรูปาวจร ธรรมเป็นต้นเป็นไป ๆ **อปฺิจ** อีกนัยหนึ่ง **ข้าพเจ้า** (พระอนุรุทธาจารย์) **วฺุฑฺโฒวายมตฺโต** ได้กล่าวอธิบายความไว้เสร็จแล้ว **ดํงนี้** **อิติ** **ว่า** **กามตณฺหาชฺยตฺตกมฺมชฺนิตตฺตาปิ** แม้เพราะเป็นธรรมชาติอันกรรมเนื่องด้วยกามตัณหาให้เกิดแล้ว **เอตํ** **ตทาลัมพนจิต** นี้ **ปวตฺตติ** จึงเป็นไป **ปฺริจิตฺตฺมฺเมเสว** เฉพาะในธรรมที่คุ้น **กามตณฺหาชฺยตฺตกมฺมชฺนิตตฺตาปิ** อันเป็นอารมณ์แห่งกามตัณหา ๆ **โหนฺติ** **เจตฺถ** ก็ ในฐานะที่ตทาลัมพนจิตเป็นไปได้ และไม่เป็นไปนี้ มีคาถารวมความไว้ดังนี้ว่า

ตทาลมฺพํ **ตทาลัมพนจิต** **อิจฺจนฺติ** ย่อมติดตาม **ชนกํ** **กามาวจรกุศล** **จิตและอกุศลจิต** ซึ่งให้กำเนิด **ตํสฺมานํ** **ชวณํ** **วา** หรือ **กามาวจรกิริยา** **ชวณจิต** ซึ่งคล้ายกับ **กามาวจรกุศลจิต** และ **อกุศลจิต** นั้นไป **ตุ** **แต่**

น อัจฉนติ จะไม่ติดตาม อญญํ มหัคคตชวณจิต และ โลกุตตรชวณจิต
อื่นไป พาลทหารกลีลา เปรียบเสมือน การติดตาม ของเด็กผู้ไร้เดียงสา
ฉะนั้น ๑

ตทาลมพํ ตทาลัมพนจิต นตฺถิ ย่อมไม่มี พุรหุมานมฺปิ แม้แก่
พวกพรหม พีชสุสภาวโต เพราะพวกพรหมไม่มีพีช ๑ หิ ความจริง
อิมสฺส ปฏิสนฺธิมโน กามาวจรสญฺญตํ พีชํ ตทาลัมพนจิตนี้ มี
ปฏิสนธิจิต ที่เข้าใจกันว่า เป็นกามาวจรเป็นพีช ๑

อิทํ ตทาลมพํ ตทาลัมพนจิตนี้ พาลโก วย เปรียบเสมือนเด็ก
ผู้ไร้เดียงสา อนฺุยาติ ย่อมติดตาม ตํ กามาวจรชวณจิตและอกุศลจิต
นั้นไป จานเ ปริจิตเตเยว ในที่ที่คุ้นเท่านั้น อิติ เพราะเหตุนั้น
น อนฺุยาติ จึงไม่ติดตามไป อญฺญตฺถ ในที่ที่ไม่คุ้นอื่น วา หรือว่า
อิทํ ตทาลัมพนจิตนี้ โหติ ย่อมเกิดมี ตณฺุหาวเสน ด้วยอำนาจตัณหา
(เฉพาะในธรรมที่คุ้นอันเป็นอารมณ์แห่งกามตัณหา) ๑

ถามว่า จ ก็ วุตฺตํ ท่านอาจารย์ได้กล่าวไว้ อิติ ว่า กามาวจรปฏิสนฺธิพีชภาวโต
เพราะไม่มีพีชคือกามาวจรปฏิสนธิจิต อิติ ดังนี้เป็นต้น ตถา จ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น
จกฺขุวิญญานาทีนฺมฺปิ อภาโว อาปชฺชติ วิญญานจิตทั้งหลายแม้มีจักขุวิญญานจิต
เป็นต้นก็จะต้องไม่มี นนฺุ มิใช่หรือ ๑ ตอบว่า น อาปชฺชติ จะต้องไม่มี หามิได้
อินฺุทริยปฺปวตฺติอานุกาโร เพราะอานุภาพความเป็นไปแห่งอินฺุทริย์ ทวารวิเลเพ
จิตฺตนิยฺมโต จ และเพราะจิตนิยฺมในประเภทแห่งวิเลจิตที่เกิดทางทวาร ๑
มนฺุทปฺปวตฺติยฺนติ บทว่า มนฺุทปฺปวตฺติยํ ความว่า มนฺุท หุตฺวา ปวตฺติยํ ในคราวที่
(กามาวจรชวณจิต) เป็นไปอ่อน มนฺุทกฺฤตเวคฺตฺตา เพราะมีกำลังอ่อน วตฺถุทฺพฺพลตาย
โดยภาวะที่หทัยัตถุมิกำลังอ่อน มรณกาลเ ในเวลาใกล้ตาย ๑ อาทิสทฺเทน
ด้วยอาทิกัณฑ์ มรณกาลาทีสุติ ในบทว่า มรณกาลาทีสุ นี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์
มฺุจฺจกาลี สงฺคณฺุหาติ ย่อมรวบรวมถึงคราวสลบ (ด้วย) ๑ ภควโต ๑เปฯ วทฺนฺุตีติ
ในคำว่า ภควโต ๑เปฯ วทฺนฺุติ นี้ อฏฺุจกถาจริยา พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย

วทนต์ ก่อว่า อิติ ว่า ภควโต สำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า ยมกปาฏิหาริยกาลาที่สุ
 อุกกขนุทธคคิกขนุธานัน ปวตตนาทิตถาย วิสุ วิสุ ปาทกชฌานัน สสมาปชชิตวา
 ตโต วุฏฐาย ฉานธมเม วิสุ วิสุ อวชชชุตสส ผู้ทรงเข้ามาอันที่เป็นบาทแต่ละอย่าง
 เพื่อต้องการจะให้สายน้ำและท่อไฟเป็นไปเป็นต้น ในคราวทรงทำยมกปาฏิหาริย์เป็นต้น
 ออกจากฉานที่เป็นบาทนั้นแล้ว ทรงน้อมนี้ถึงฉานธรรมทั้งหลายเป็นแผนก ๆ อยู่
 จิตตาทินิหารโร โหติ ย่อมมีอภินิหารแห่งจิต อวชชชุตปโรว ซึ่งมีความน้อมนี้
 ที่ถึงที่สุดนั้นเป็นประธานนั้นแหละ อวชชชุตตยา มตถกปตตติยา โดยความที่
 พระองค์ทรงมีความเชี่ยวชาญในการน้อมนี้บรรลุถึงที่สุดแล้ว อิติ เพราะเหตุนี้
 ปัจจเวกขณชวณจิตตานิ ชวณจิตเป็นเครื่องพิจารณา ยถาวชชิตฉานงุมมณานิ
 ซึ่งมีองค์ตามตามที่พระองค์ทรงน้อมนี้แล้วเป็นอารมณ์ ปวตตนุติ ย่อมเป็นไป
 จตตาริ ปญจ วา ๔ หรือ ๕ ดวง ดังนี้ ฯ ภควโตติ จ อิทํ กิบทว่า ภควโต นี้
 นิทสสนมตฺตํ เป็นเพียงอุทาหรณ์ เอวรูป อจจายิกกาเล อปริปัญณชวณานัน
 ปวตตนโต เพราะในเวลารีบด่วนเห็นปานนี้ ชวณจิตที่ไม่ครบเป็นไปไม่ได้ อญญเอสมปิ
 ธรรมเสนาปติอาทินัน แม้แก่พระสาวกเหล่าอื่นมีพระธรรมเสนาบดีเป็นต้น ฯ
 ตถา จ เพราะเหตุนี้แล อฏฐกถายัน วุตตํ พระพุทธโฆษาจารย์จึงกล่าวไว้ในอรรถกถา
 อิติ ว่า อญญจ มตถกปตตตา วสี ความเชี่ยวชาญอันถึงที่สุดแล้วนี้ ย่อมมีได้
 ภควโต แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ยมกปาฏิหาริยกาลา ในเวลาแสดงยมกปาฏิหาริย์
 อญญเอสมํ วา หรือมีได้แก่พระสาวกเหล่าอื่น เอวรูป กาลา ในเวลาเห็นปานนี้ ฯ
 ธรรมปาลาจริโย วุตตํ ท่านอาจารย์ธรรมपालเถระกล่าวไว้ อิติ ว่า จตตาริ ปญจ
 วาติ ปเนตํ ก็ คำว่า จตตาริ ปญจ วา นี้ คเหตุพพํ บัณฑิตควรถือเอา
 ติกขินุทริยมุทินุทริยวเสน ด้วยอำนาจท่านผู้มีอินทรีย์แก่กล้า และท่านผู้มี
 อินทรีย์อ่อน ฯ ตสฺมา เพราะฉะนั้น ภควโต จตตาริ อญญเอสมํ ปญจปีติ คำว่า
 ปัจจเวกขณจิต ย่อมเป็นไปแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ๔ ขณะ เป็นไปแก่พระสาวก
 เหล่าอื่นแม้ ๕ ขณะ ดังนี้ ยุตตํ วีย ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ คล้ายเหมาะสมแล้ว ฯ
 อาทิกมฺมิกสฺสาติ บทว่า อาทิกมฺมิกสฺส อาทิตถ กตโยคกมฺมสฺส ได้แก่ ของพระโยคาวจร

ผู้กระทำความเพียรเบื้องต้น ๗ **ปรหมกปฺปนา** อปฺปนาที่บังเกิดครั้งที่ ๑ **ปรหม**
นิพฺพตฺตา **อปฺปนา** ชื่อว่าอปฺปนาที่เกิดครั้งแรก ๗ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ใ้ใจ
อิตฺติ ว่า **อภิญฺญาชวานนฺมฺปิ** **ปรหมกปฺปนา** **ยาติ** **อธิกาโร** **สฺยา** แม้อภิญฺญาชวานจิต
ทั้งหลาย ก็พึงมีสัตตมมีวิภัตติว่า ในอปฺปนาครั้งแรก ดังนี้ **สพฺพทาปีติ** **อาห**
จิงกล่าววว่า **สพฺพทาปี** ดังนี้ ๗ **อตุโล** **อธิบาย** **อิตฺติ** ว่า **ปญฺจาภิญฺญาชวานานิ**
อภิญฺญาชวานจิต ทั้ง ๕ ดวง **ชฺวนฺติ** ย่อมเล่นไปได้ **เอกวารเมว** เพียงครั้งเดียว
เท่านั้น **ปรหมฺปฺปตฺติกาเล** **จิณฺณวสฺสิกาเล** **จ** ทั้งในกาลเกิดขึ้น ทั้งในกาลประพฺลุต
วสีแล้ว ๗ **มคฺโคเยว** มรรคนั้นเอง **มคฺคฺปฺปาโท** ชื่อว่ามคฺคฺปาโท **อฺปฺปชฺชนโต**
เพราะความเกิดขึ้น ๗ **ยถารหนฺติ** บทว่า **ยถารหํ** **อฺปฺปนฺนมคฺคานฺรูปี** ได้แก่
เหมาะแก่มรรคจิตที่เกิดขึ้น **ปญฺจํ** **จตุตฺถํ** **วา** **วาระที่ ๕** หรือวาระที่ ๔ ๗
หิ ความจริง **เอกาชฺชนวิธิยา** **สฺตฺตชฺชนปรมตฺตา** เพราะในวิถีที่มีอวชฺชนจิตวิถีเดียว
มีชฺวนจิตเพียง ๑ ดวงเป็นอย่างยิ่ง **ตีณิ** **ผลจิตฺตานิ** **ผลจิต** จึงมี ๓ ดวง **ปรํ** ต่อจาก
จตุตฺถํ **อฺปฺปนฺนมคฺคโต** มคฺคจิตที่เกิดขึ้นครั้งที่ ๔ **เทว** **โหนฺติ** **วา** หรือมี ๒ ดวง
ปญฺจํ **อฺปฺปนฺนมคฺคโต** **ปรํ** ต่อจากมคฺคจิตที่เกิดขึ้นครั้งที่ ๕ ๗ **นิโรธสมาปฺตฺติกาเล**
บทว่า **นิโรธสมาปฺตฺติกาเล** **นิโรธสฺส** **ปฺพุกกาลภาเค** ได้แก่ ในส่วนแห่งกาลเบื้องต้น
ของนิโรธ ๗ **จตุตฺถารูปชฺวนนฺติ** **บทว่า** **จตุตฺถารูปชฺวน** **เนวสญฺญานาสญฺญาตฺนชฺวน**
ได้แก่ **เนวสญฺญานาสญฺญาตฺนชฺวนจิต** **อญฺญตรํ** ดวงใดดวงหนึ่ง **กฺุสลกฺิริยานํ**
บรรดารูปาวจรกุศลชฺวนจิตและอรูปาวจรกิริยาชฺวนจิต ๗ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ใ้ใจ
อิตฺติ ว่า **อนาคามิขีณาสวาเยว** พระอนาคามีและพระขีณาสพเท่านั้น **นิโรธสมาปฺตฺติ**
สมาปชฺชนฺติ ย่อมเข้านิโรธสมาบัติได้ **โสตาปนฺนสกทาคามิโน** พระโสตาบันและ
พระสกทาคามิ **น** **สมาปชฺชนฺติ** หาเข้าได้ไม่ **อนาคามิผลํ** **อรหตฺตผลํ** **วาติ** **วฺตุตฺ**
จึงกล่าววว่า **อนาคามิผลํ** **อรหตฺตผลํ** **วา** ดังนี้ ๗ **จ** ก็ **เอตฺถ** ในคำว่า **อนาคามิผล**
อรหตฺตผล **วา** นี้ **วิภตฺติวิปลลาโส** **ทฺฐจฺพฺโพ** พึงเห็นวิภตฺติวิปลลาโส **อนาคามิผล**
อรหตฺตผล **เลติ** ว่า **อนาคามิผล** **อรหตฺตผล** ๗ **เตน** เหตุนั้น **นิรฺุทฺเตติ** **อาห**
ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าว ว่า **นิรฺุทฺเต** ๗ **ยถารหนฺติ** **บทว่า** **ยถารหํ** **ได้แก่**

ตัดปุคคลานรูปี เหมาะแก่บุคคลนั้น ๆ ๆ สพพตถาปิ สมาปตติวีถียนนุติ ชื่อว่า
 สพพตถาปิ สมาปตติวีถียํ สกลายปิ ฌานสมาปตติวีถียํ ผลสมาปตติวีถียญจ
 ได้แก่ ทั้งในฌานสมบัตติวีถี ทั้งในผลสมาปตติวีถีแม่ทั้งสิ้น ปริตตทานิ ชวนานิ
 กามาวจรชวนจิต สตตทุกขตตุํ มตานิ บัณชิตกล่าวไว้ ๗ ครั้ง อุกกัสมโกฎิยา
 โดยกำหนดอย่างสูงสุด ๆ ปน ส่วน มคคาภิญญา มัคคชวนจิตและอภิญญาชวนจิต
 สกั มตา ท่านกล่าวไว้เพียงครั้งเดียว เอกวารเมว คือ วาระเดียวเท่านั้น อวเสทานิ
 ชวนจิตที่เหลือ มหคคตโลกุตตรชวนานิ คือ มัคคตชวนจิต และโลกุตตรชวนจิต
 อภิญญา มคควชชิตานิ เว้นอภิญญาชวนจิตและมัคคชวนจิต พหุนิปี ลพุนนุติ
 ย่อมได้แม้จำนวนมาก สมาปตติวีถียํ ปวตตุนโต เพราะเป็นไปในสมาปตติวีถีได้
 อโหระตตุมปิ ทั้งกลางวันและกลางคืน ๆ อปิสทฺเทเน ด้วย อปิ ศัพท์ สมปิณฺเขตติ
 ท่านพระอนุรุทธาจารย์ย่อมประมวลจิตทั้งหลายมา ว่า โลกิชชฺฆานานิ ฌานจิต
 ฝ่ายโลกิยะ (ปวตตทานิ) เป็นไป ปรมกปฺปนาย ในอัปปนาครั้งแรก อนุดิมผลทวยญจ
 และผลจิตสุดท้าย ๒ ดวง (ปวตตทานิ) เป็นไป เอกวารํ ครั้งเดียว นิโรธานนุตรํ
 ในลำดับต่อจากนิโรธสมาบัติ ผลจิตตานิ ผลจิตทั้งหลาย (ปวตตทานิ) เป็นไป
 ทฺวิตฺติกขตฺตุมปิติ เพียง ๒ หรือ ๓ ครั้ง มคคานนุตรํ ในลำดับต่อจากมัคคจิต ฯ

อิทานิ บัดนี้ อฺปฺปชฺชนกวีถิจิตฺตปริจฺเจททสฺสนตฺถํ เพื่อจะแสดงการกำหนด
 วิถิจิตที่เกิดขึ้น ทฺวาทสนฺนํ ปุคฺคลานํ แก่บุคคล ๑๒ จำพวก ทฺุเหตุกาเหตุก
 อปายิกาเหตุกติเหตุกเวสน จตฺตพฺพิธานํ ปุชฺชนานํ มคคญฺจผลญฺจเวสน อญฺจวิธานํ
 อริยานนุติ คือ ปุชฺชน ๔ จำพวก ได้แก่ ทฺุเหตุกบุคคล อเหตุกบุคคล อปายิกา
 เหตุกบุคคล และติกเหตุกบุคคล พระอริยบุคคล ๘ จำพวก ได้แก่ ท่านผู้ดำรงอยู่
 ในมรรค ๔ และท่านผู้ดำรงอยู่ในผล ๔ ดาว อันดับแรก ทฺุวิเหตุกานมเหตุ-
 กานญเจติอาทิ อาห ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวคำว่า ทฺุวิเหตุกานมเหตุกานญจ
 ดังนี้เป็นต้น เตสิ วชฺชิตพฺพจิตฺตทานิ ทสฺเสตฺต เพื่อจะแสดงจิตที่จะพึงเว้นสำหรับ
 บุคคลเหล่านั้น ปรมํ ก่อน ๆ ทฺุวิเหตุกา บุคคลทั้งหลายชื่อว่าทฺุวิเหตุกะ
 ปฏิสนฺนวิถิญญาณสหคตา อโลภาโทสวเสเน เทว เหตุ อิเมสนนุติ เพราะ

อรรถวิเคราะห์ว่า มีเหตุ ๒ คือ โอลภเหตุและอโทสเหตุอันสหระคตด้วยปฏิสนธิวิญญาน ๑ **อเหตุกา** บุคคลทั้งหลายชื่อว่าอเหตุกะ **ตาทิสาน** เหตุุนมภาวโต เพราะไม่มีเหตุทั้งหลายเช่นนั้น ๑ **มกาโร** ม อักษร **ปทสนุธิโร** ทำการเชื่อมบท ๑ **อปปนาชวินานิ** อปปนาชวินจิต **น** **ลพฺภนฺติ** ชื่อว่าย่อมไม่ได้ **เตส** แก่บุคคล ๒ จำพวกเหล่านั้น **วิปการณสพฺภาวโต** เพราะมีสภาวะเป็นเครื่องกั้นวิบาก ๑ **หิ** ความจริง **ทฺวิเหตุกาเหตุกปฏิสนฺธิ** ปฏิสนธิจิตแห่งทวิเหตุกบุคคลและอเหตุกบุคคล **วิปการณนฺติ** **วฺจฺจนฺติ** ท่านเรียกว่า เป็นเครื่องกั้นวิบาก ๑ **อรหตฺต** พระอรหัตต์ **นฺตฺติ** ชื่อว่าไม่มี แก่บุคคล ๒ จำพวกนั้น **อปปนาชวินาภาวโต** เพราะไม่มีอปปนาชวินจิตนั่นเอง **อิติ** เพราะเหตุนี้ **กฺริยาชวินานิ** **น** **ลพฺภนฺติ** กิริยาชวินจิตจึงไม่ได้แก่บุคคล ๒ จำพวกนั้น ๑ **ปจฺโต** เพราะพระบาลี **สเหตุกัภวํค** **อเหตุกสฺส** **ภวํคสฺส** **อนนฺตรปจฺเจยฺน** **ปจฺจโยติ** ว่า ภวังคจิตที่เป็นสเหตุกะย่อมเป็นปัจจัยแก่ภวังคจิตที่เป็นอเหตุกะ โดยอนันตรปัจจัย ดังนี้ **ทฺวิเหตุกตทาลมฺพฺน** ตทาลัมพณจิตที่เป็นทวิเหตุกะ **สมฺภวตี** จึงเกิดมี **อเหตุกานมฺปิ** แม้แก่เหล่าอเหตุกบุคคล **นนานกมฺเมน** ด้วยกรรมต่าง ๆ ๑ **ทฺวิเหตุกานมฺปิ** ฝ่ายเหล่าทวิเหตุกบุคคล **วตฺตพฺพเมว** **นฺตฺติ** ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเลย ๑ **ปน** แต่ **มฺลสนฺธิยา** **ชทภาวโต** เพราะปฏิสนธิจิตดวงเดิมยังมีความเกี่ยวข้องอยู่ **ติเหตุกตทาลมฺพฺน** ตทาลัมพณจิตที่เป็นติเหตุกะ **นฺตฺติ** จึงไม่มี **อุภินฺนมฺปิ** แก่ชนแม้ ๒ จำพวก **อิติ** เพราะเหตุนี้ **ตถา** **ญาณสมฺปยุตฺตวิปากานิ** **จาติ** **อาห** ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว่า **ตถา** **ญาณสมฺปยุตฺตวิปากานิ** **จ** ดังนี้ ๑ **ปน** ก็ **อวิเสเสน** **วตฺตตฺตตา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ โดยไม่แปลกกัน **สเหตุกัภวํคนฺติ** ว่า **สเหตุกั** **ภวํค** ดังนี้เป็นต้น **อาจริยโชติปาลตฺเถเรน** ท่านอาจารย์โชติปาลเถระ **อเหตุกานมฺปิ** **ติเหตุกตทาลมฺพฺน** **วตฺวา** จึงกล่าว ตทาลัมพณจิตที่เป็นติเหตุกะ แม้แก่พวกอเหตุกบุคคล แล้ว **วตฺต** จึงกล่าวไว้ **อิธ** ในอธิการว่าด้วยการแสดงถึงจิตที่จะพึงเว้นสำหรับบุคคลเหล่านั้นนี้ **โส** **เอว** **ปฺจฺจิจิตฺตพฺโพ** **โย** **ตสฺส** **กตฺตาทิ** ว่า บุคคลใดเป็นผู้พูดถ้อยคำนั้น พึงถามบุคคลนั้นนั้นแล

ปริหาสวเสน ด้วยอำนาจจะเหยย ญาณสมมุติวิปากภาวจนสุส ถ้อยคำที่ว่า
 วิปากจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ไม่มี ๆ ตมฺปน ก็ คำนั้น วุตตมฺปิ แม้พระเถระ
 กล่าวไว้แล้ว ปริหาสวเสน ด้วยอำนาจการเหยย จิต ก็ดำรงอยู่ อาจารย์ ปุจฉิตฺตวา
 ชานนตฺถิ วุตตวจนฺ วิย คล้ายกับคำที่กล่าวไว้ เพื่อจะถามอาจารย์ก่อนแล้ว
 จึงจะทราบได้ ๆ ตถาหิ จริงอย่างนั้น เหตุผล ในอธิการว่าด้วยการแสดงความเป็นไป
 แห่งวิปากจิตที่ประกอบด้วยญาณ แก่บุคคลเหล่านี้ อาจารย์เยเนว ท่านอาจารย์
 นั้นแหละ การณ์ วุตตฺ ก่กล่าวเหตุไว้ ปรมตฺถวินิจฺจเย ในปกรณ์ ปรมตฺถวินิจฺจย
 อิติ ว่า

ญาณปภา วิปากจิตที่เป็นญาณสัมปยุตทั้งหลาย น วุตตนฺติ
 ย่อมเป็นไปไม่ได้ มฺลสนฺธิยา ชตฺตตา เพราะปฏิสนธิจิตดวงเดิม
 ยังมีความเกี่ยวข้องอยู่ ๆ

ปน ส่วน อปเร อาจารย์อีกพวกหนึ่ง วณฺเณนฺติ พรรณนาไว้ อิติ ว่า
 ติเหตุกตทาลมฺพนมฺปิ แมตทาลมฺพนจิตที่เป็นติเหตุกะ โหติ ก็มี ทฺวิเหตุกานํ
 แก่ทฺวิเหตุกบุคคลทั้งหลาย ยถา อเหตุกานํ สเหตุกตทาลมฺพนํ เหมือนกับ
 ตทาลมฺพนจิตที่เป็นสเหตุกะ มีแก่พวกอเหตุกบุคคล เอว ฉะนั้น ๆ อาจารย์
 อีกพวกหนึ่ง วทฺนฺติ กล่าว อิติ ว่า อเหตุเกเยว สนฺธาย ท่านพระอนุรุธาจารย์
 หมายเอาเฉพาะอเหตุกบุคคล ญาณสมมุติวิปากปฏิกุเขโป กโต จ จึงกระทำ
 การคัดค้านวิปากจิตที่เป็นญาณสัมปยุต อธิาปิ แม้ในอภิธัมมัตถสังคหะนี้
 มตฺตานุโรธเณ โดยคล้ายตามมติ เตสํ ของอาจารย์พวกนั้น ๆ ปน ก็ วิมฺลิตฺวา
 บัณฑิตพิจารณาแล้ว วจนฺ สมฺปปฏิจิตฺตพฺพํ รับรองถ้อยคำ เตสํ ของอาจารย์
 พวกนั้น ตตฺถ ปมาณปาธาภาวโต เพราะไม่มีพระบาลีเป็นหลักฐาน ในคำว่า
 ตทาลมฺพนจิตที่เป็นทฺเหตุกะ ดั่งนี้ นั้น อาจารย์เยน อุกฺกิณฺนมฺปิ สาธารณวเสน
 ญาณสมมุติวิปากภาเว การณ์ วตฺวา สมกเมว จิตฺตปริจฺเจทสุส ทสฺสิตฺตตา จ
 และเพราะท่านอาจารย์กล่าวถึงเหตุในความไม่มีวิปากจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ด้วยอำนาจ
 ทั่วไปแม้แก่บุคคลทั้งสองจำพวก แล้วแสดงการกำหนดจิตไว้เท่ากันพอดี ๆ จ ก็

สุคติยฺหิ วณฺเณํ คำว่า สุคติยฺหิ เอตฺถ ในคำว่า ตถา ฅาณสมฺปยุตฺตวิปาภาณิ จ สุคติยฺหิ นี้ มีไว้ อเหตุกาเปกฺขาย โดยเพ่งถึงอเหตุกบุคคล ๆ ตมฺปน แต่ คำว่า สุคติยฺหิ นั้น อตฺถโต โดยเนื้อความ อนุญญาตํ ท่านอาจารย์อนุญาตไว้แล้ว ทวิเหตุกวิปาภาณํ ตตฺถเว สมนฺวาทสฺสนปรํ เป็นคำที่มุ่งแสดงว่า ทวิเหตุกวิปาภจิต ทั้งหลาย เกิดมี ในสุคตินั้นนั่นเอง ๆ เตน เหตุนี้ ทุคฺคตฺยมฺปนาตฺยาที อาท ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่่า ทุคฺคตฺยมฺปน ดังนี้เป็นต้น ๆ

ติเหตุเกสุติ บทว่า ติเหตุเกสุ ความว่า ติเหตุเกสุ บรรดาบุคคลที่มีเหตุ ๓ ปฏิสนธิวิญญาณสหคตอโลภาโทสาโมหเสน คือ อโลภเหตุ ๑ อโทสเหตุ ๑ อโมหเหตุ ๑ ที่สหคตด้วยปฏิสนธิวิญญาณ ปุณฺณชฺชนาทีสุ นววิธปุคฺคเลสุ ได้แก่ บุคคล ๙ จำพวก มีปุณฺณชฺชนเป็นต้น ๆ ทิฏฺฐิ ฯเปฯ เสกฺขานนฺติ ชื่อว่า ทิฏฺฐิ ฯเปฯ เสกฺขานํ ความว่า ตํสหคตชฺชนานิ เจว ชฺชนจิตฺที่สหคตด้วยสักกายทิฏฺฐิ และวิจิกิจฺจนาํ จสทฺเทน อากทฺตฺตานิ ชีณาสวาเวณิกานิ กิริยาชฺชนานิ จ และกิริยาชฺชนจิตซึ่งมีเฉพาะแก่พระชีนาสพที่ท่านชักมาด้วย จ ศัพท์ น ลพฺภนฺติ ย่อมไม่ได้ เสกฺขาติ ลทฺธนาแมนํ โสตาปนฺนสกทาคามินํ แก่โสดาบันบุคคล และสกทาคามิบุคคล ผู้ได้นามว่าเสกฺขะ ลิกฺขณสึลตาย เพราะเป็นผู้มีปกติศึกษา ลิกฺขาย อปริปริการิตาย โดยเป็นผู้กระทำยังไม่บริบูรณ์ในศึกษา สกฺกายทิฏฺฐิ- วิจิกิจฺจนาํ ปหฺนิตฺตา เพราะละสักกายทิฏฺฐิ และวิจิกิจฺจนาได้ ปรมมคฺเคเนว ด้วยโสดาปัตติมรรคเท่านั้น ๆ ปฏฺิฆชฺชนานิ จาติ บทว่า ปฏฺิฆชฺชนานิ จ ได้แก่ โทมนสฺสชฺชนานิ เจว ชฺชนจิตฺที่สหคตด้วยโทมนัสสเวทนา ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺต- วิจิกิจฺจนาสหคตกิริยาชฺชนานิ จ ชฺชนจิตฺที่สัมปยุตต์ด้วยทิฏฺฐิ ชฺชนจิตฺที่สหคตด้วย วิจิกิจฺจนา และกิริยาชฺชนจิต ฯ โลกุตฺตร ฯเปฯ สมฺปฺปชฺชนนฺตีติ ชื่อว่า โลกุตฺตร ฯลฯ สมฺปฺปชฺชติ ความว่า อภฺฐปิ โลกุตฺตรชฺชนานิ โลกุตฺตรชฺชนจิตแม้ทั้ง ๘ ดวง สมฺปฺปชฺชนนฺติ ย่อมเกิดขึ้นพร้อม อริยานเมว เฉพาะพระอริยบุคคลทั้งหลาย ยถาสกํ มคฺคผลภูจฺจนาํ ผู้ดำรงอยู่ในมรรคและผล ตามสภาวะของตน จตฺนุนํ มคฺคานํ ปุคฺคฺคณฺตเรสุ อสมฺภวโต เพราะมคฺคจิต ๔ ดวงไม่เกิดมีในบุคคลอื่น

เอกจิตตฤทธิกาเวน โดยเกิดขึ้นชั่วขณะจิตเดียว เหนือมานัน อรูปปริสมาปตติยา อนธิคตตตตา จ เพราะพระอริยบุคคลชั้นต่ำ ๆ ยังมีได้บรรลุสมาบัติขั้นสูง ๆ อุปริปุคคลานญจ ปฏิปปลสทตตตา จ และเพราะพระอริยบุคคลชั้นสูง ๆ เป็นผู้สงบระงับแล้ว โสตาปนุนาทิตี ปุคคฺคณตฺตรภาวูปคฺคเมเนน โดยเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่นจากโสดาบันบุคคลเป็นต้น อสมุคฺคฆาฏิตกมฺมุเกสิเนโรเรน เหตุที่กรรมกิเลสซึ่งพระอริยบุคคลชั้นต่ำ ๆ ยังถอนไม่ได้ ดับไป ปุคฺคชฺชเนน โสตาปนุนาโน วิย เหมือนอย่างโสดาบันบุคคลทั้งหลายเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่นจากพวกปุคฺคชน ฉะนั้น ๆ

(อาจารย์น) วชเชตฺวา ท่านพระอนุรุทธาจารย์ครั้งวัน ยถาปฏิกฺขิตตชวณานิ ชวณจิตตามที่ถูกห้ามทั้งหลาย เตสํ เตสํ ปุคฺคฺคานํ สำหรับบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ๆ แล้ว อิทานิ บัดนี้ ลพฺกมานชวณานิ สมฺปิณฺธิตฺวา ทสฺเสตุ หวังจะรวบรวมแสดงชวณจิตที่จะได้อยู่ ปารีเสสโต โดยนัยที่ยังเหลืออยู่รอบด้าน อเสกฺขานนฺตฺวาที วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า อเสกฺขานํ ดังนี้เป็นต้น ๆ ทญฺฐพฺพํ นักศึกษาทั้งหลายพึงเห็นความตกลงใจว่า อุตฺตฺวาที บัณฺฑิตฺตฺวาฯ แสดง จตฺตฺวาทีส วิถิจิตฺตานิ ซึ่งวิถิจิต ๔๔ ดวง เตวิสตีคามาวจรวิปากวิสตีกริยาอรหตฺตผลวเสน คือ กามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง และอรหัตตผลจิต (๑ ดวง) เสทานิ ที่เหลือ ปญฺจจตฺตวาทีสวชฺชิตานิ เวณจิต ๔๕ ดวง วเสน คือ เตตฺตฺตีสวีสกฺคสลาภุสสสุส กุศลจิต (๒๑ ดวง) อกุศลจิต (๑๒ ดวง) รวม ๓๓ ดวง เหนือมิมผลตฺตยสฺส โลภุตฺตรผลจิตเบื่องต่ำ ๓ ดวง วิถิมุตฺตานญจ นวมหคฺคตวิปากานํ และมหคฺคตวิปากจิตที่พ้นจากวิถี ๙ ดวง สมฺภาว ตามที่เกิด ยถาลาภํ คือตามที่ได้ อเสกฺขานํ สำหรับพระอริยบุคคลทั้งหลาย ผู้ชื่อว่าพระอเสกขะ ติวีสสิกฺขาปริปริการีภาวโต เพราะเป็นผู้มีปกติทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา ชีณาสวานํ ได้แก่ สำหรับพระชีณาสพทั้งหลาย กามภเว ฐิตานํ วเสน โดยหมายถึงพระชีณาสพทั้งหลาย ผู้ยังดำรงอยู่ในกามภพ ๆ อวิเสสโต กล่าวโดยไม่แปลกกัน เตตฺตฺตีส วชเชตฺวา บัณฺฑิตฺตฺวา เวณจิต ๓๓ อฏฺฐารสกริยาชวณทญฺฐิวิถิจิกฺจฉาสหคตฺตปญฺจกอกุคฺคผลมหคฺคตวิปากวเสน

คือ กิริยาชวนจิต ๑๘ ดวง โลกมุขจิตที่เป็นทัญญูสัมปยุต (๔ ดวง) และโมหมุขจิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจจาเจตสิก (๑ ดวง) รวม ๕ ดวง อรหัตตผลจิต (๑ ดวง) และมหัคคตวิปากจิต (๙ ดวง) **อุทฺทิส** แล้วยกขึ้นแสดง **ฉปญฺญาส วิถิจิตฺตานิ** ซึ่งวิถิจิต ๕๖ ดวง **เตวีเสติกามาวจรวิปากอวชฺชนทวยเอกวีเสติกุสสตุตาคุสส-**
เหญฺฐิมผลตฺตยวเสน คือ กามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวง อาวัชชนจิต ๒ ดวง กุศลจิต ๒๑ ดวง อกุศลจิต ๗ ดวง และโลกุตตรผลจิตเบื้องต้น ๓ ดวง **ยถาสมฺภวํ** ตามที่เกิดได้ **เสกฺขานํ** สำหรับพระอริยบุคคลทั้งหลายผู้เป็นพระเสกขะ ๗ **ปน** แต่ **วิเสสโต** กล่าวโดยแปลกกัน **อุทฺทิส** ฟังยกขึ้นแสดง **เอกปญฺญาส** ซึ่งวิถิจิต ๕๑ ดวง **โสตาปนฺนสกทาคามินํ** สำหรับพระโสดาบันบุคคลและพระสกทาคามีบุคคลทั้งหลาย **เอกุปญฺญาส** ฟังยกขึ้นแสดงซึ่งวิถิจิต ๔๙ ดวง **อนาคามินํ** สำหรับพระอนาคามีบุคคลทั้งหลาย **อวิเสสโต** กล่าวโดยไม่แปลกกัน **ปญฺจตฺตีส วชฺเชตฺวา** บัณฑิตฟังเว้นจิต ๓๕ ดวง **อฏฺฐารสกริยาชวนสพฺพ-**
โลกุตตรมหัคคตวิปากวเสน คือ กิริยาชวนจิต ๑๘ ดวง โลกุตตรจิตทั้งปวง (๘ ดวง) และมหัคคตวิปากจิต (๙ ดวง) จิต **อุทฺทิส** แล้วยกขึ้นแสดง **จตฺตูปญฺญาส วิถิจิตฺตานิ** ซึ่งวิถิจิต ๕๔ ดวง **กามาวจรวิปากอวชฺชนโลกิยกุสลาคุสสวเสน** คือ กามาวจรวิปากจิต (๒๓ ดวง) อาวัชชนจิต (๒ ดวง) โลกิยกุศลจิต (๑๗ ดวง) และอกุศลจิต (๑๒ ดวง) **อวเสสานิ** ที่เหลือ **ยถาสมฺภวโต** ตามที่เกิดได้ **อวเสสานํ จตฺตุนํ ปุณฺณชานํ** สำหรับบุคคลทั้งหลาย คือ สำหรับปุณฺณ ๔ จำพวก ๗ **ปน** แต่ **วิเสสโต** กล่าวโดยแปลกกัน **ติเหตุกานํ** สำหรับพวกติเหตุบุคคล **จตฺตูปญฺญาเสว ลพฺพนฺติ** ย่อมได้วิถิจิตเพียง ๕๔ ดวงเท่านั้น ๗ **ทฺวิเหตุกาเหตุกานํ** สำหรับพวกทวิเหตุบุคคลและอเหตุบุคคล **เอกจตฺตาทิส** ย่อมได้วิถิจิต ๔๑ ดวง เท่านั้น **ญฺยานสมฺปยุตฺตวิปากอปฺปนาชวณวชฺชิตานิ** ซึ่งเว้นกามาวจรโสภณวิปากจิตที่เป็นญฺยานสัมปยุต (๔ ดวง) และอัปนาชวณจิต (๔๘ ดวง) เสีย ๗ **อาปายิกานํ** สำหรับเหล่าสัตว์ผู้เกิดในอบายภูมิ **ตานเว** ย่อมได้วิถิจิต ๔๑ ดวง เหล่านั้นนั้นแหละ **ทฺวิเหตุกวิปากวชฺชานิ** ซึ่งเว้นกามาวจรโสภณวิปากจิตที่เป็นทวิเหตุกะ

(๔ ดวง) สตตตตตีส วิถีจิตตานีติ คงเหลือวิถีจิตเพียง ๓๓ ดวงเท่านั้น ฯ
 จิตตปฺปวตฺติเกโ ความต่างกันแห่งความเป็นไปแห่งจิต ปุคฺคฺลํ วเสน
 ด้วยอำนาจบุคคล ปุคฺคฺลเกโ ชื่อว่าบุคคลเภท ฯ สพฺพฺพานิปี วิถีจิตฺตานิ วิถีจิต
 แม้ทั้งหมด อุปฺลพฺพนฺติ ย่อมหาได้ (ในกามาวจรภูมินั้น) ฉนฺนํ ทวารานํ สพฺพฺเสสฺยจ
 ปุคฺคฺลํ ตตฺถ สมฺภวโต เพราะทวาร ๖ และบุคคลทั้งหมดเกิดในกามาวจรภูมินั้น ฯ

ยถารหฺนฺติ บทว่า ยถารหํ ได้แก่ ตํตํกฺวานุรูปํ ตามสมควรแก่ภพนั้น ๆ
 ตํตํปุคฺคฺลํอนุรูปฺยจ และตามสมควรแก่บุคคลนั้น ๆ ฯ สพฺพฺตฺถาปีติอาทินา
 ด้วยคำว่า สพฺพฺตฺถาปี เป็นต้น ฆานวิญฺญฺญาณาทินมฺปิ ปฏิภฺเขโป เสสฺสตีติ
 จักเป็นการคัดค้านแม้วิญฺญฺญาณจิตมีฆานวิญฺญฺญาณจิตเป็นต้น เพราะเหตุนี้
 รูปาวจรภูมิมิ ในภูมิที่เป็นรูปาวจร ปฏิภฺชวณตทาลมฺพฺนาเนว ปฏิภฺชิตฺตานิ
 ท่านพระอรุณฐาจารย์จึงคัดค้านเฉพาะโทสมฺลจิต (๒ ดวง) และตทาลมฺพฺนจิต
 (๑๑ ดวง) ฯ สพฺพฺตฺถาปีติ บทว่า สพฺพฺตฺถาปี ได้แก่ กามภเว จ รูปภเว จ
 ในกามภพและในรูปภพ ฯ กามภเว ในกามภพ อสตีตีวิถีจิตฺตานิ ย่อมได้วิถีจิต
 ๘๐ ดวง วิถีมุตฺตกฺวชฺชานิ เว้นจิตที่พ้นจากวิถี (๙ ดวง) ยถารหํ ตามสมควร ฯ
 รูปภเว ในรูปภพ จตฺสฺสฺฐี ย่อมได้วิถีจิต ๖๔ ดวง เสสฺยานิ อาวชฺชนทฺวยนฺวา-
 เหตุกฺวิปากเตปฺลยฺญฺยาสเสสฺชวณวเสน คือ อวชฺชนจิต ๒ ดวง อเหตุกฺวิปากจิต
 ๙ ดวง และชวณจิตที่เหลือ ๕๓ ดวง ที่เหลือ ปฺลยฺจวิสติ วชฺเชตฺวา เว้นจิต
 ๒๕ ดวง ปฏิภฺชทฺวยอภฺฐตทาลมฺพฺนฆานาทิวิญฺญฺญาณ ฉกฺกฺวิธิ มุตฺตกฺวเสน คือ
 โทสมฺลจิต ๒ ดวง ตทาลมฺพฺนจิต ๘ ดวง วิญฺญฺญาณจิต ๖ ดวง มีฆานวิญฺญฺญาณจิต
 เป็นต้น และจิตที่พ้นจากวิถี (๙ ดวง) ฯ อรูปภเว ในอรูปภพ ลพฺภเร ย่อมได้
 อุปฺลพฺพนฺติ คือ ย่อมหาได้แน่นอน เทวฺจตฺตาฬีสจิตฺตานิ จิต ๔๒ ดวง เสสฺยานิ
 ฉพฺพิสตีปฺริตฺตชวณอภฺฐารูปชวณสตฺตโลกฺตฺตรชวณมโนทฺวาราวชฺชนวเสน
 ได้แก่ กามาวจรชวณจิต ๒๖ ดวง อรูปาวจรชวณจิต ๘ ดวง โลกฺตฺตรชวณจิต
 ๗ ดวง และมโนทฺวาราวชฺชนจิต (๑ ดวง) ที่เหลือ สตฺตจตฺตาฬีส วชฺเชตฺวา
 เว้นจิต ๔๓ ดวง เตวีสติกามาวจรวิปากปฐฺมมคฺค ปฺลยฺจทฺสฺรูปาวจรปฏิภฺชทฺวยอรูป

วิปากกริยามโนธาทุสสนวเสน คือ กามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวง โสดาปัตติมรรคจิต (๑ ดวง) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง อรูปาวจรวิปากจิต (๔ ดวง) กิริยามโนธาทุจิต (๑ ดวง) และหสิตุปปาตจิต (๑ ดวง) ฯ ปน ฝ่าย เกจิอาจารย์บางพวก คำหนึ่งถึงว่า **รูปภเว อนิฏฐารมณภวโต** เพราะในรูปภพไม่มี อนิฏฐารมณ **อกุสลวิปากสมภโว** อกุสลวิปากจิต (๔ ดวง) เกิดมี **อิธาคทานันเยว พุรหฺมานํ** แก่พวกพรหม เฉพาะผู้มายังมนุษย์โลกนี้เท่านั้น **อิตติ** ดังนี้ **ปริหาเปตฺวา** จึงให้ลด **ทานิ** อกุสลวิปากจิต (๔ ดวง) เหล่านั้นเสีย **วทนฺติ** แล้วกล่าวว่า **รูปภเว** ในรูปภพ **ปลฺลยปริตฺตวิปาเกหิ สทฺธิ สภฺฐีเยว วิถิจิตฺตานีติ** ย่อมได้วิถิจิตรวมกับกามาวจรวิปากจิต ๕ ดวง เป็น ๖๐ ดวงถ้วน ดังนี้ ฯ ปน ก็ **น สกฺกา** **วตฺตฺ** ใคร ๆ ไม่อาจกล่าวว่า **อิธ อนิฏฐารมณสฺส อสมภโว** อนิฏฐารมณในมนุษย์โลกนี้ ไม่เกิดมี **ตตฺถ ฐฺตฺวาปิ อิมํ โลกํ ปสฺสนฺตฺวานํ** แก่พวกพรหม แม้ผู้อยู่ในพรหมโลกนั้น (แต่) มองดูโลกนี้อยู่ **อิตติ** เพราะเหตุนั้น **ตตฺถ** ในรูปภพนั้น **วฺตฺตานิ** ท่านพระอนุรุธทอาจารย์จึงกล่าววิถิจิต **เตหิ สทฺธิเยว** รวมกับอกุสลวิปากจิต ๔ ดวงเหล่านั้นนั้นแหละ **จตฺตฺสภฺฐี** ว่ามี ๖๔ ดวง ฯ **เอวญฺจ กตฺวา** ก็เพราะอธิบายความดังกล่าวมานี้ **วฺตฺตํ ฐฺมมานุสฺสารณียํ** พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์ฐมมานุสสารณียํ **อิตติ** ว่า **ยथा** ในกาลใด **พุรหฺมานो** พวกพรหม **กามาวจรมนิฏฐารมณมฺลลพฺพนฺติ** น้อมนึกถึงอนิฏฐารมณที่เป็นกามาวจร **ตथा** ในกาลนั้น **อกุสลวิปากจกฺขุโสตฺวิญฺญาณมโนธาทุสสนฺตฺริณานํ** จักขุวิญญานจิต โสตฺวิญญานจิต มโนธาทุจิต และสันตฺริณจิต ฝ่ายอกุสลวิปาก **อุปฺปตฺติ สฺมภวติ** ย่อมเกิดมีขึ้นได้ **ตํสฺสคฺติยฺมฺปิ** แม้ในสุคติภูมินั้น ฯ **วิภาโค** การจำแนกจิต **ภูมิวเสน** ด้วยอำนาจภูมิ **ภูมิวิภาโค** ชื่อว่าภูมิวิภาค ฯ

ยถาสฺมฺภวานฺติ บทว่า **ยถาสฺมฺภวํ** ได้แก่ **สฺมฺภวานุรูปโต** ตามสมควรแก่จิตที่เกิดได้ **ตํตฺทฺวาเรสุ วา** ในทวารนั้น ๆ **ตํตฺกเวสุ วา** หรือในภพนั้น ๆ ฯ **ยวตฺตายุกฺนฺติ** บทว่า **ยวตฺตายุกํ** เป็นต้น **อิธิปฺปาโย** มีอธิบายความว่า (**ฉทฺวาริกจิตฺตฺปฺปวตฺติ**) ความเป็นไปแห่งจิตที่เกิดทางทวาร ๖ **อพฺโพจฺฉินฺนา**

ย่อมเป็นไปไม่ขาดสาย ตลอดกาล **ปวตฺตมโนทวาริกจิตฺตวิธิตํ** ปฏฺฐาย
เริ่มตั้งแต่วิธิจิตที่เกิดทางมโนทวารที่เป็นไป **ภวนิกนฺติวเสน** คือ หยั่งลงสู่ภพ
ปฏฺฐินฺนุติ **ปรํ** ต่อจากปฏฺฐินฺนุติ **จฺจฺจิตฺตาวสานํ** มีจฺจฺจิตเป็นที่สุด **ตโต** **ปฺพุเพ**
ปวตฺตภวํ **ควาสาณํ** **วา** หรือตลอดกาลที่เป็นไปก่อนแต่จฺจฺจิตนั้น มีภวังคจิต
เป็นที่สุด **อสติ** **นิโรธสมาปฺตฺตียนฺติ** ในเมื่อไม่มีการเข้านิโรธสมาบัติ ฯ

จตุตฺถปริจฺเจทวณฺณนา

พรรณนาความปริเฉทที่ ๔

อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา **นาม** **อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย**

ในฐีกาอภิธมฺมตฺถสังหะ ชื่ออภิธมฺมตฺถวิภาวินิ **นิฏฺฐิตา** จบแล้ว

อิติ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ปถุจมปริจเฉทวณณนา พรรณนาความปริเฉทที่ ๕

จ ก็ (อายุสุมา อนุรุทธาจริโย) ท่านพระอนุรุทธาจารย์ เอตตาวตา วิถิสงคหํ ทสเสตวา ครั้นแสดงการรวบรวมวิถิจิต ด้วยคำมีประมาณเท่านั้นแล้ว อิทานิ บัดนี้ วิถิมุตตสงคหํ ทสเสตุมารภนโต เมื่อจะเริ่มแสดงการรวบรวมจิตที่พ้นจากวิถิจิต อาห วิถิจิตตวเสนวนุตโตหิ จึงได้กล่าวคำว่า วิถิจิตตวเสนวํ ดังนี้ เป็นต้น ฯ

โยชนา มีวาจาประกอบความว่า สงคโห การรวบรวม ปวตติสงคโห นาม ชื่อว่าปวัตติสังคหะ (มยา) อันข้าพเจ้า อุทริโต ได้ยกขึ้นแสดงไว้แล้ว ปวตติยํ ในปวัตติกาล ปฏิสนธิโต อปรภาเค จุตติปริโยसानเ คือ ในกาลอื่นจากปฏิสนธิกาล ซึ่งมีจุดเป็นที่สุด วิถิจิตตวเสน ด้วยอำนาจแห่งวิถิจิต เหวํ ดังพรรณนามาจะนี้ ยถาวุตตนเยน คือ โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว (ในปริเฉทที่ ๔)

อิทานิ บัดนี้ ตทนนตรํ คือ ในลำดับต่อจากปวัตติสังคหะในปวัตติกาลนั้น (มยา) ข้าพเจ้า วุจจติ จะกล่าว ปวตติสงคโห ปวัตติสังคหะ สนธิยํ ปฏิสนธิกาเล ในปฏิสนธิกาล คือ ในกาลแห่งปฏิสนธิ ตทาสนุนตาย ตคฺคเณเนว คหิตจุกิตกาเล จ และในกาลแห่งจุดที่ท่านระบุด้วยศัพท์ว่า ปฏิสนธิ นั้นนั่นเอง โดยความที่จุดจิตใกล้ ต่อปฏิสนธิจิตนั้น ฯ

ปุลลสมมตา อยา เขภุยเยน อปคโตติ อปาโย ที่ชื่อว่าอบาย เพราะ อรรถวิเคราะห์ว่า โดยมาก ปราศจากความเจริญ ที่รู้จักว่าบุญ ฯ

โสเยว ภูมิ ภูมิ คือ อบายนั้น ภวนติ เอตถ สตฺตาทิ อปายภูมิ ชื่อว่า อบายภูมิ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่เกิดแห่งเหล่าสัตว์ ฯ

อนกวิธสมฺปตฺตอธฺิฏฺฐานตาย โสภณา คนฺตพฺพโต อุปฺปชฺชิตพฺพโต คติ จาติ สุกฺคิ ที่ชื่อว่าสุคติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าคติ เพราะอันสัตว์พึงไป คือ พึ่งเกิดขึ้น และชื่อว่างาม เพราะเป็นที่อาศัยแห่งสมบัติเอนกประการ ฯ

กามตณฺหาย สหจริตา คติที่อยู่ร่วมกับกามตัณหา สุขคติ ชื่อว่ากามสุขคติ ฯ
 สาเยว ภูมิ ภูมิ คือ กามสุขคตินั้น อิติ เพราะเหตุนี้ กามสุขคติภูมิ จึงชื่อว่า
 กามสุขคติภูมิ ฯ

เสเสสุปิ แม้ในรูปาวจรภูมิเป็นต้นที่เหลือ เอว ก็มีนัยอย่างนี้ ฯ

อยโต สุขโต นิคฺคโตติ นิรโย ที่ชื่อนานิระยะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ออกไป
 จากความเจริญ คือ ความสุข ฯ

ติโร อญฺจिताติ ติจฺจจฺจนา ที่ชื่อว่าติรัจจนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไปขวาง ฯ
 เตส โยนิ กำเนิดของสัตว์ติรัจจนาเหล่านั้น ติจฺจจฺจนาโยนิ ชื่อว่าติรัจจนาโยนิ ฯ
 ยฺวนฺตติ ตาย สตุตา อมิสฺสิตาปิ สมานชาติตาย มิสฺสิตา วีย โหนฺตติ
 โยนิ ที่ชื่อว่ากำเนิด เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องผสม แห่งเหล่าสัตว์
 แม้จะไม่ปะปนกัน ก็เป็นเหมือนปะปนกัน โดยมีชาติเสมอกัน ฯ

ปน ก็ สา กำเนิดนั้น อตุลโต โดยเนื้อความ ขนฺธานํ ปวตฺตวิเสโส ได้แก่
 ความเป็นไปแห่งชั้นทั้งหลายเป็นเครื่องแปลกกัน ฯ

ปกฺกฺเขน สุขโต อิตา คตาติ เปตา ที่ชื่อว่าเปรต เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 เป็นไปแล้ว คือ ไปแล้ว จากประโยชน์อันดียิ่ง คือ จากความสุข ฯ

วิสโย วิสย เปตานํ แห่งเปรตทั้งหลาย นิชฺฌามตณฺหิกาภิเกทานํ แยกประเภท
 เป็นนิชฌามตัณหิกเปรตเป็นต้น เปตฺตวิสโย ชื่อว่าเปรตวิสัย ฯ

ปน ก็ เอตฺถ ในกำเนิดแห่งสัตว์ติรัจจนาและเปรตวิสัยนี้ ขนฺธานํเยว คหณํ
 การกำหนดรู้ชั้นทั้งหลายนั้นแหละ (โหติ) มีได้ ติจฺจจฺจนาโยนิเปตฺตวิสยคฺคหณณ
 ด้วยศัพท์ว่า ติจฺจจฺจนาโยนิ และ เปตฺตวิสยเตสฺ ตาทิสฺสฺส ปริจฺฉินฺโนกาสฺสฺส อภาวโต
 เพราะโอกาสที่กำหนดเช่นนั้นไม่มีแก่กำเนิดสัตว์ติรัจจนาและเปรตวิสัยเหล่านั้น ฯ

วา ปน ก็หรือว่า เต สัตว์เหล่านั้น นิพฺพชฺวาสํ วสนฺตติ อยู่ประจำ ยตุล
 ในสถานที่เช่นใด อรณฺยลปฺพตปาทาภิเก มีป่าและเชิงเขาเป็นต้น (ปณฺตติเตน)
 คเหตุพฺโพ บัณฺฑิตพิงฺถือเอา โอภาโสปิ แม้โอกาส ตาทิสฺสฺส จานฺตฺส วเสน
 ด้วยอำนาจสถานที่เช่นนั้น ฯ

น สุรnutí อีสฺสรยภีพาทีหิ น ทิพฺพนตฺติ อสุรา ที่ชื่อว่าอสุร เพราะอรรณวิเคราะห์ว่า ย่อมไม่แกล้วกล้า คือ ไม่เพลิดเพลิน โดยความเป็นใหญ่หรือการเล่นเป็นต้น เปตาสุรา ได้แก่ เปรตอสุร ฯ

ปน ส่วน อิตเร พวกท้าวเวปจิตตือสุรนอกนี้ น สุรา ไม่ใช่พวกเทวดา สุรปฏิบัติ คือ เป็นข้าศึกต่อพวกเทวดา อิติ เพราะเหตุนี้ อสุรา จึงชื่อว่าอสุร ฯ

จ ก็ อธิ ในบทว่า อสุรกาโย นี้ เปตาสุรานเมว คหณั ระบุเฉพาะเปรตอสุรพวกเดียว น อิตเรสั (คหณั) หาระบุถึงท้าวเวปจิตตือสุรนอกนี้ไม่ ดาวตีเสสุ คหณสฺส อิจฺฉิตตฺตา เพราะท่านอาจารย์ต้องการจะจัดไว้ในพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ฯ

ตลาหิ วุตตํ อัจริเยน จริงอย่างนั้น ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า เวปจิตตาสุราพวกท้าวเวปจิตตือสุร คตา อยู่ ดาวตีเสสุ เทเวสุ ในพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ฯ

มน โ อสุสนนุ เอเตสนฺติ มนุสฺสา ที่ชื่อว่ามนุษย์ เพราะอรรณวิเคราะห์ว่ามีใจสูง อุกกฏฺรมนตาย เพราะเป็นผู้มีใจสูง สติสุรภาวพฺรหฺมจฺริยโยคฺยตาทิคุณฺเหหิ ด้วยคุณมีสติความแกล้วกล้าและความเหมาะแก่การประพฤติพรหมจรรย์เป็นต้น ฯ

ตลาหิ จริงอย่างนั้น พุทฺธาทโยปิ แม้บัณฑิตทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ปรมสฺติเนปฺกาทิปตฺตา ผู้บรรลุถึงสติและปัญญาเครื่องรักษาตนอย่างยอดเยี่ยมเป็นต้น มนุสฺสญฺตาเยว ก็เป็นมนุษย์เหมือนกัน ฯ

จ ก็ เอตล ในบรรดาชนผู้อยู่ในทวีปนี้ ชมพูทวีปวาสิโน พวกชนชาวชมพูทวีป มนุสฺสา ชื่อว่าเป็นมนุษย์ นิปฺปริยายโต โดยตรง ฯ

ปน อนึ่ง อิตรมหาทวีปวาสิโนปิ พวกชนแม้ที่อยู่ในทวีปใหญ่นอกนี้ สทฺธิปริตฺตทวีปวาสิหิ รวมทั้งชนที่อยู่ในทวีปน้อย (ปฺลฺลทฺติเตน) มนุสฺสาติ วุจฺจนฺติ บัณฑิตก็เรียกว่ามนุษย์ เตหิ สมานรฺูปาติตาย โดยที่มีรูปร่างเหมือนชนที่อยู่ในชมพูทวีปเหล่านั้นเป็นต้น ฯ

ปน แต่ โลภียา...วทฺนติ ชาวโลก กล่าวว่า มนุ โ อาทิจตฺตยสฺส อปจฺจิปฺตฺตาทิ มนุสฺสา ที่ชื่อว่ามนุษย์ เพราะอรรณวิเคราะห์ว่า เป็นเหล่ากอ คือ เป็นลูกของพระมनुเจ้า ได้แก่ ของกษัตริย์ผู้เป็นต้นวงศ์ ฯ

มนุสฺสานํ นิवासภูตา ภูมิ ภูมิ เป็นที่อยู่อาศัย ของพวกมนุษย์ มนุสฺสา
ชื่อว่า มนุสสะ อิศ ในอธิการว่าด้วยภูมิ ๔ นี้ ฯ

เสเสสุปิ แม้ในบทว่า เทวดาชั้นจาตุมหาราชเป็นต้น ที่เหลือ เอว ก็มีนัย
อย่างนี้ ฯ

จตุสฺ มหาราเชสุ ภตฺติ เอเตสํ, จตุนนํ วา มหาราชานํ นิवासภูตานภูเต
จาตุมหาราเช ภวติ จาตุมหาราชิกา เทวดาที่ชื่อว่าจาตุมหาราชิกะ เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า มีการคบหาในพวกท้าวมหาราชทั้ง ๔ หรือเกิดในชั้นจาตุมหาราช
อันเป็นสถานที่อยู่อาศัยของท้าวมหาราชทั้ง ๔ ฯ

(อาจริยา) วทฺนฺติ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า มฆน มานเวน สทฺธิ เตตฺติส
ชนทั้งหลายรวมกับมฆมาณพเป็น ๓๓ คน สหปุณณการิโน มักทำบุญร่วมกัน
นิพฺพตฺตา บังเกิดแล้ว เอตฺถ ในที่นี้ อิติ เพราะเหตุนั้น (ตํ-จํ) ที่นั่น
ตํสหจริตํ จํ ซึ่งเป็นที่ไปร่วมกันแห่งชน ๓๓ คนนั้น เตตฺติส จึงชื่อว่า
เตตติงสะ ตเวท เตตติงสะ นั้นนั่นเอง ดาวตีส เป็นดาวติงสะ

ตํ ดาวติงสะนั้น นิวาโส เป็นที่อยู่อาศัย เอเตสํ ของเทวดาเหล่านั้น
อิติ ดาวตีส เพราะเหตุนั้น เทวดาเหล่านั้น จึงชื่อว่าเทวดาชั้นดาวตีส ฯ

ปน แต่ ยสฺมา เพราะ ฉกามาวจรเทวโลกา เทวโลกชั้นกามาวจร ๖ ชั้น อตฺถิ
มีอยู่ เสสจกฺวาเพสุปิ แม้ในจักรวาลที่เหลือ วจนโต โดยพระบาลีว่า สหสฺสํ
จาตุมหาราชิกานํ ชั้นจาตุมหาราชิกามี ๑,๐๐๐ ชั้น สหสฺสญฺจ ดาวตีสานํ และชั้นดาวตีส
มี ๑,๐๐๐ ชั้น ดังนี้ ตสฺมา ฉะนั้น (ปณฺทิตฺเตน) คเหตุพฺพํ บัณฑิตพึงถือเอาว่า เอตํ
คำว่า ดาวติงสะ นี้ นามมตฺตํเอว เป็นเพียงชื่อ ตสฺส เทวโลกสฺส ของเทวโลกนั้นเท่านั้น ฯ

ทุกฺขโต ยตา อปฺยตาติ ยามา ที่ชื่อว่ายามา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไปแล้ว
คือ ไปปราศแล้ว จากความทุกข์ ฯ

อตฺตโน สิริสมปฺตฺติยา ตฺสํ ปิตี อิตา คตาติ ตฺลิตา ที่ชื่อว่าตฺลิต เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า ถึงแล้ว คือ บรรลุแล้วซึ่งความยินดี ได้แก่ ซึ่งความอิมใจใน
สิริสมบัติของตน ฯ

นิมมานเน รติ เอเตสนติ นิมมานรติโน ที่ชื่อว่านิมมานรติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีความยินดีในการเนรมิต ฯ

ปรนนิมิตesu โภคesu อุตตโน วสํ วตฺเตนุติติ ปรมิมิตวสวตฺติโน ที่ชื่อว่าปรนนิมิตวสวัตติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังอำนาจของตนให้เป็นไปในโภคสมบัติที่พวกเทวดาอื่นเนรมิตให้ ฯ

เตสํ ปริสติ ภวติ พุรหุมปริสชฺชา ที่ชื่อว่าพรหมปาริสาชชา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เกิดในบริษัทของท้าวมหาพรหมเหล่านั้น มหาพุรหุมาโน ปริจาริกตฺตา เพราะเป็นผู้รับใช้ของพวกท้าวมหาพรหม ฯ

พุรหุมบุโรหิตา ที่ชื่อว่าพรหมบุโรหิตา เตสํ โปโรหิตกฺกุฏาเน จิตตฺตา เพราะดำรงอยู่ในฐานะเป็นบุโรหิตของท้าวมหาพรหมเหล่านั้น ฯ

เตหิ เตหิ ฆานาเทหิ คุณวิเสเสหิ พุรุหิตา ปริวฺชฺชฺชาติ พุรหุมาโน ที่ชื่อว่าพวกพรหม เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เจริญ คือ งอกงาม ด้วยคุณวิเศษทั้งหลายมีฆานเป็นต้นเหล่านั้น ฯ

วณฺณวณฺตตฺตาย เจว ทีฆายุกตาทิหิ จ พุรหุมปาริสชฺชฺชาทิหิ มหนฺตฺตา พุรหุมาโนติ มหาพุรหุมาโน ที่ชื่อว่าพวกมหาพรหม เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นพรหมผู้ใหญ่กว่าพรหมมีพรหมปาริสาชชาเป็นต้น โดยมีรัศมีและเป็นผู้มีอายุยืนเป็นต้น ฯ

ตโยเปเต พรหมทั้ง ๓ จำพวกเหล่านี้ ปณฺธิตตรรตนปฺปภาวภาสิตสมานตฺตลาสิโน อยู่ชั้นเสมอกันซึ่งมีรัศมีแก้วที่ประณีตยิ่งกว่าแฝสร้านออก ฯ

จ อนึ่ง อุปริเมหิ ปริตฺตา อาภา เอเตสนติ ปริตฺตภา ที่ชื่อว่าปริตตภา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีรัศมีน้อยกว่าพรหมชั้นสูงขึ้นไป ฯ

อปฺปมาณา อาภา เอเตสนติ อปฺปมาณาภา ที่ชื่อว่าอัปมาณาภา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีรัศมีหาประมาณมิได้ ฯ

พลาหกโต วิชฺชฺ วิย อิตฺถิจิตฺจ อาภา สรติ นิสฺสรติ เอเตสํ สบฺปิติกขฺฆมานนิพฺพตฺตกฺกขณฺณสนฺตฺตานตฺตาทิ อาภสฺสรฺธา ที่ชื่อว่าอาภัสสรธา เพราะ

อรรถวิเคราะห์ว่า มีรัศมีสร้านไป คือ สร้านออก รอบด้าน เหมือนสายฟ้าแลบ ออกจากกลีบเมฆ ฉะนั้น เพราะมีชั้นธันดานที่บังเกิดจากฉนวนที่มีปีติ ฯ

วา อีกอย่างหนึ่ง **ทณฺฑทีปิกาย อจฺจิ วิย เอเตสํ สรีโรโต อาภา นิชฺชิตฺวา ปตนฺที วิย สรติ นิสุสรตฺติ อาภสฺสุรา** ที่ชื่อว่าอาภัสสุรา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีร่างกายเป็นแดนสร้านไป คือ สร้านออกไป แห่งรัศมี ประดุจขาดตกไปเป็นสาย เปรียบเหมือนเปลวไฟแห่งคบเพลิง ฉะนั้น ฯ

วา อีกอย่างนั้น **ยถาวุตฺตาย ปกาย อภายนสีลาติ อาภสฺสุรา** ที่ชื่อว่าอาภัสสุรา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีปกติรุ่งเรืองด้วยรัศมีตามที่กล่าวแล้ว ฯ

เอเตปิ ตโย พรหม ๓ จำพวกแม่เหล่านี้ **ปณฺนิตตรตนปฺปภาวภาสิตกตลวาลีโน** อยู่ชั้นเดียวกันซึ่งมีรัศมีแก้วที่ประณีตยิ่งกว่าแผ่สร้านออก ฯ

สรีรภา รัศมี แห่งร่างกาย **เอกขนา** เป็นสายเดียวกัน **อจลา** ไม่กวัดแกว่ง **สุภาติ วุจฺจติ** เรียกว่า รัศมีงาม ฯ

สา รัศมีงาม นั้น **เอเตสํ** ของพวกพรหมเหล่านี้ **ปริตฺตา** น้อย **อุปริ พุรุเมหิ** กว่าพรหมชั้นสูงขึ้นไป **อิติ** เพราะเหตุนั้น (**อิเม พุรุมาโน**) พรหมเหล่านี้ **ปริตฺตสุภา** จึงชื่อว่าปริตตสุภา ฯ

อปฺปมาณา สุภา เอเตสนฺติ อปฺปมาณสุภา ที่ชื่อว่าอัปปมาณสุภา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีรัศมีงามหาประมาณมิได้ ฯ

ปภาสมุทฺยสงฺขาเตหิ สุภหิ กิณฺณา อากิณฺณาติ สุภกิณฺณา ที่ชื่อว่าสุภกิณณา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เร็วร้ายแล้ว คือ เกลื่อนกล่นแล้ว ด้วยรัศมีงาม กล่าวคือเป็นที่ผุดผ่องขึ้นแห่งรัศมี ฯ

จ ก็ **สุภากิณฺณาติ วตฺตพฺเพ** เมื่อควรจะกล่าวว่า สุภากิณณา **ภาสทฺทสุส รสุสตุตฺ กตฺวา** ท่านอาจารย์ก็ทำรัสสะ **ภา ศัพท์ อนุติมณฺการสุส จ หการํ กตฺวา** แล้วแปลง **ณ** อักษรที่สุดศัพท์เป็น **ห** อักษร **สุภากิณฺหาติ วตฺตํ** แล้วกล่าวว่า **สุภากิณฺหา** ฯ

เอเตปิ พรหม ๓ จำพวกแม่เหล่านี้ **ปณิตตรรตนุปภาวภาสิตกตลวาสโน** อยู่ชั้นเดียวกันซึ่งมีรัศมีแก้วที่ประณีตยิ่งกว่าแฝสร้านออก ฯ

ฉมานุปภาวนิพพตัม วิปลัม ผลเมเตสนุนติ เวหบุผลา ที่ชื่อว่าเวหบุผลา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีผลที่บังเกิดด้วยอานุภาพแห่งฉมาน ที่ไปบุลย์ ฯ

นตฺถิ สลฺยฺวา ตัมมุขเณ วุตฺตา เสสารถูปกฺขนฺธา จ เอเตสนุนติ อสลฺยฺวา ที่ชื่อว่าอัสลฺยฺวา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่มีสลฺยฺวา และอรูปลักษณ์ที่เหลือที่กล่าวแล้ว โดยมีสลฺยฺวานั้นเป็นประธาน **สลฺยฺวาวิราคภวานานิพพตฺตฺรฺูปสนฺนตฺติมตฺตตฺตา** เหตุมีเพียงรูปความสืบต่อที่บังเกิดด้วยภavana เป็นเครื่องสำรอกสลฺยฺวา ฯ

เตเยว สตฺตา เหล่าสัตว์คือพวกพรหมที่ไม่มีสลฺยฺวาเหล่านั้น **อิตฺติ อสลฺยฺวสตฺตา** เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัสลฺยฺวสัตว์ ฯ

เอเตปิ พรหมแม่เหล่านี้ **ปณิตตรรตนุปภาวภาสิตกตลวาสโน** อยู่ชั้นเดียวกันซึ่งมีรัศมีแก้วที่ประณีตยิ่งกว่าแฝสร้านออก ฯ

สุทฺธานํ อนาคามิอรหนฺตฺตานเมว อาวาสติ สุทฺธาวาสา ภูมि ที่ชื่อว่าสุทฺธาวาส เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่อยู่ ของท่านผู้บริสุทธิ์ คือ ของพระอนาคามี และพระอรหันต์เท่านั้น ฯ

วา อีกอย่างหนึ่ง **อนุนยปฏิฆากาวโต สุทฺโธ อาวาโส เอเตสนุนติ สุทฺธาวาสา** พวกพรหมชื่อว่าสุทฺธาวาส เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีที่อยู่ ที่ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะไม่มีความยินดีและความยินร้าย ฯ

เตสมปิ นิवासา ภูมि ภูมิจันเป็นที่อยู่อาศัยแม้แห่งท่านผู้บริสุทธิ์เหล่านั้น **สุทฺธาวาสา** ชื่อว่าสุทฺธาวาส ฯ

ปน ก็ **อิมेषุ** บรรดาพรหมผู้อยู่ใน ๕ ชั้นเหล่านี้ **ปจฺมตลวาสโน** พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๑ **น วิขหนฺติ** ย่อมไม่ละทิ้ง **อตฺตโน ฐานํ** สถานที่ของตน **อปฺปเกน กาลเณ** โดยเวลาเพียงเล็กน้อย **อิตฺติ อวิหา** เพราะเหตุนั้น พรหมเหล่านั้น จึงชื่อว่าอวิหา ฯ

ทุติยตลวาสิโน พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๒ **เคนจิ อตปฺปนฺติ** ย่อมไม่สะดุ้งกลัวด้วยเหตุอะไร ๆ **อิติ อตปฺปา** เพราะเหตุนั้น พรหมเหล่านั้น จึงชื่อว่าอตปฺปา ฯ

ตติยตลวาสิโน พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๓ **สุเขน ทิสฺสนฺติ** ย่อมปรากฏได้ง่าย **ปรมฺสนฺนุทฺตฺตา** เพราะมีรูปที่งดงามอย่างยิ่ง **อิติ สฺทฺสฺตา** เพราะเหตุนั้น พรหมเหล่านั้น จึงชื่อว่าสฺทฺสฺตา ฯ

จตุตถตลวาสิโน พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๔ **สุเขน ปฺสฺสนฺติ** ย่อมเห็นได้ง่าย **สุปริสฺสฺนุทฺตฺตา** เพราะเป็นผู้มีความเห็นหมดจดด้วยดี **อิติ สฺทฺสฺสิโน** เพราะเหตุนี้ พรหมเหล่านั้น จึงชื่อว่าสฺทฺสฺสิโน ฯ

ปน ส่วน ปญฺจตลวาสิโน พวกพรหมผู้อยู่ในชั้นที่ ๕ **นตฺถิ เอเตสฺส กนิญฺจกาโวติ อกนิญฺจา** ชื่อว่าอกนิญฺจา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่มีความเป็นผู้น้อยที่สุด **อุกฺกฏฺฐสมฺปตฺติกตฺตา** เหตุเป็นผู้มีสมบัติอย่างสูงสุด ฯ

อากาศานญฺจายตนเ ปวตฺตา ปรมารูปวิปากภูตจตุกฺขนฺธา เอว ชันธ ๔ อันเป็นอรูปรวจรวิปากจิตตวท ๑ ซึ่งเป็นไปในอากาศานญฺจายตนมานันนเอง **เตหิ ปริจฺฉินฺโนกาโส วา** หรือโอกาสที่กำหนดด้วยชันธ ๔ อันเป็นอรูปรวจรวิปากจิตตวท ๑ เหล่านั้น **อากาศานญฺจายตนญฺมิ** ชื่อว่าอากาศานญฺจายตนญฺมิ ฯ

เสเสสฺสปิ แม้ในวิญญูณญฺจายตนญฺมิเป็นต้นที่เหลือ **เอว** ก็มีนัยอย่างนี้ ฯ

สมฺพนฺโธ เชื่อมความว่า **ปฺกุชฺชนา ปฺกุชฺชนกิตฺติ โสตาปฺนฺนา จ โสตาบັນฺนุคฺคกิตฺติ สกทาคามิโน จาปิ ปฺกุคฺคลา สกทาคามิบุคฺคกิตฺติ น ลพฺภนฺติ** หาไม่พบ **สฺทฺธาวาเสสฺ** ในชั้นสฺทฺธาวาสทั้งหลาย **สพฺพลาปิ** แม้โดยประการทั้งปวง ฯ

จ ก็ **ปฺกุชฺชนาทินิ ปฏิกฺเขเปน** เพราะปฏิเสธปฺกุชฺชนเป็นต้น **อนาคามิ-อรหนฺตฺตานเมว ตตฺถ ลอโก วุตฺโต โหติ** ย่อมเป็นอันท่านพระอรุทฺธอาจารย์กล่าวถึงการหาได้เฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ในชั้นสฺทฺธาวาสเหล่านั้น ฯ

เสสฺสฺจฺจาเนสฺสติ บทว่า **เสสฺสฺจฺจาเนสฺ** ความว่า **อริยา** พระอริยบุคคลทั้งหลาย **อนริยาปิ จ** และแม้บุคคลทั้งหลายที่มีใช้พระอริยะ **ลพฺภนฺติ** ย่อมหาได้ **เสสฺสฺจฺจาเนสฺ**

ในฐานะที่เหลือ สุธธาวาสาปายาสถุณีวชิเตสุ ซึ่งเว้นชั้นสุทธาวาส (๕) อบายภูมิ (๔) และอัสถุณีภพ (๑) ฯ

โอกกนตีกุขณเถติ บทว่า โอกกนตีกุขณ ได้แก่ ปฏิสนธิกุขณ ในขณะที่ ปฏิสนธิ ฯ

สัตว์ใด **อนุโร** บอด **ชาติยา** แต่กำเนิด **อิติ ชจจนุโร** เพราะเหตุนั้น สัตว์นั้น จึงชื่อว่าชจจันธะ ฯ

ชาติกุขณ ในขณะที่เกิด **อณฺทชชลาพฺชา** อังทชสัตว์และชลาพชสัตว์ สัพเพ ทั้งหมด **อจฺกขุภาว** ไม่มีจักขุรูปสาทรูปเลย **กิลฺยาปิ** แม้ก็จริง **ตลาปิ** ถึงอย่างนั้น **จกฺขุวาทีอุปฺปชฺชนารหกาเลปิ** ในเวลาที่จักขุเป็นต้นควรจะเกิดขึ้น **สตฺโต** สัตว์ **จกฺขุปฺปตฺติวิพฺนุชกมฺมปฏฺิพาหิตสามตฺถิเยน** ทินฺนปฏฺิสนธินา **อิตรนาปิ** วา **กมฺเมน** **อนฺุปฺปาหิตพฺพจกฺขุโก** ที่มีจักขุถูกรกรรมที่มีสมรรถภาพ อังกรรมซึ่งเป็นตัวขัดขวางความเกิดขึ้นแห่งจักขุห้ามเสียแล้วก็ดี กรรมที่ให้ปฏิสนธิ ก็ดี กรรมแม้นอกนี้ก็ดี ไม่พึงให้เกิดขึ้น **ชจจนุโร** นาม ชื่อว่าบอดแต่กำเนิด ฯ

อปเร ปน...วทฺนฺติ ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า **ชจจนุโรติ** บทว่า **ชจจนุโร** ได้แก่ **อนุโร** สัตว์ที่บอด **ปลฺสูติยฺเยว** ในเวลาเกิดนั่นเอง **อตฺโถ** อธิบายว่า **มาตฺกฺจฺฉิยํ** **อนุโร** หุตฺวา **นิกฺขมฺนฺโต** เป็นสัตว์บอดตั้งแต่ในท้องมารดา ออกมา ฯ

เตน เพราะอธิบายดังว่ามานี้ **ทฺวิเหตุกฺติเหตุกาณํ** สำหรับวิเหตุกสัตว์ และติเหตุกสัตว์ **มาตฺกฺจฺฉิยํ** **จกฺขุสฺส** **อวิปชฺชนํ** **สิทฺธํ** จึงสำเร็จความไม่วิบัติจักขุ ในท้องมารดา ฯ

ชจจนฺธาทีติ อาทิกคฺคหณฺเณ ด้วย **อาทิ** ศัพท์ ในคำว่า **ชจจนฺธาติ** นี้ **ชจฺจพฺริชจจฺมุกชจจชพชจจฺมุตตกปณฺทกฺกอุโกโตพฺยญฺชนกนปฺปสกมฺมมาทีนํ** **สงฺคฺโห** เป็นอันรวบรวมสัตว์ผู้หนวกแต่กำเนิด ไปแต่กำเนิด เซอแต่กำเนิด บ้าแต่กำเนิด บัณเฑาะก์ สัตว์มี ๒ เพศ สัตว์ไม่มีเพศ และสัตว์ผู้ติดอ่างเป็นต้น เข้าด้วย ฯ

อปเร ปน...วทนต์ ฝายอาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวว่า เอกจเจ ลัทธิบางพวก
 อเหตุกปฏิสนธิกา มีปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ อวิกลินทริยา หุตวา เป็นผู้มีอินทรีย์
 ไม่บกพร่อง โลกั วิจารณ์ปกติกา โหนติ แต่มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเป็นปกติ
 เพียงเล็กน้อย ตาทิสานมปิ อาทิสทฺเทน สงฺคโห เป็นอันรวมแม้จำพวกสัตว์
 เช่นนั้นเข้าด้วยอาทิสัพท ๑

ภุมมเทเว สิตา นิสฺสิตา ตคฺคตฺกตฺตาทิ ภุมมสฺสิตา เหล่าสัตว์ผู้ชื่อว่า
 ภุมมัสสิตะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อิง คือ อาศัยภุมมเทพออยู่ เหตุอาศัยภุมมเท
 นั้นเป็นที่เป็นไป ๑

สุขสมฺมุสฺสยโต วินิปาติตาทิ วินิปาติกา เหล่าสัตว์ผู้ชื่อว่าวินิปาติกะ
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ตกไปจากที่เป็นที่เกิเกิดขึ้นแห่งความสุข ๑

สพฺพถาปิ กามสฺสคฺคิยฺนติ ชื่อว่า สพฺพถาปิ กามสฺสคฺคิยฺ ได้แก่ กามสฺสคฺคิยฺ
 ในกามสฺสคฺคิยฺมิมิ สตฺตฺตฺวิธาปิ แม้ทั้ง ๗ อย่าง เทวมนุสฺสวเสน คือ เทวโลก (๖)
 มนุสฺสยฺ (๑) ๑

เตสฺสตี บทว่า เตสฺ ได้แก่ ปุคฺคฺเลสฺ ในบรรดาบุคคลทั้งหลาย อปายาที่สุ วา
 หรือในบรรดาเหล่าสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิเป็นต้น ยถาวุตฺตปฏิสนฺธิยฺตฺเตสฺ
 ผู้ประกอบด้วยปฏิสนธิตามที่กล่าวแล้ว ๑

นียโม การกำหนด อายุปฺปมาณคณนาย จำนวนประมาณอายุ นตฺถิ ชื่อว่า
 ย่อมไม่มี (อปายาที่นิ) แก่เหล่าสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิเป็นต้น เกสฺลยฺจิ จิรายฺกตฺตฺตา
 เพราะสัตว์บางพวกมีอายุยืน เกสฺลยฺจิ ปริตฺตฺตฺายฺกตฺตฺตา จ และเพราะสัตว์บางพวก
 มีอายุสั้น ๑

ตถา จาหุ สมจฺริงดฺงฺทํานอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

อปายิกมฺนุสฺสสาຍฺปริจฺเจโท การกำหนดอายุของสัตว์ผู้เกิด
 ในอบายภูมิและมนุษย์ น วิชฺชติ ย่อมไม่มี ตถาหิ จฺริงอยํงนํ
 กาโผ พญากาพนาคราช มนุสฺสธาตา พระเจ้ามันธาตุ เกจิ ยกฺขฯ
 และยักษ์ บางพวก จิรายฺโน มีอายุยืน อิติอาทิ ดั่งนี้เป็นต้น ๑

หิ ความจริง **อปาเยสุ** ในอบายทั้งหลาย **กมฺมเมว** กรรมนั่นเอง **ปมาณ** เป็นประมาณ (อายุ) **ตตฺถ** นิพพุตตานํ ยาว **กมฺมํ** น **ชียติ** ตาว **จวนาภาวโต** เพราะเหล่าสัตว์ผู้บังเกิดในอบายภูมินั้นไม่มีการจตุตราบเท่าที่กรรมยังไม่สิ้นไป ฯ

ภุมฺมเทวานํ สำหรับเหล่าภุมมเทพ **ตถา** ก็เหมือนกัน (**กมฺมํ** **ปมาณ** คือ มีกรรมเป็นประมาณ) ฯ

หิ ความจริง **เตสุปิ** **นิพพุตฺตา** สัตว์ผู้เกิดแม้ในภุมมเทพเหล่านั้น **เกจิ** **สตฺตาหาทิกาลํ** **ติฏฺฐนฺติ** บางพวกก็ดำรงอยู่ได้ชั่วเวลาเพียง ๗ วันเป็นต้น **เกจิ** **กปฺปมตฺตมฺปิ** บางพวกก็ดำรงอยู่ได้แม้ประมาณกัปหนึ่ง ฯ

ตถา อนึ่ง (**กมฺมเมว**) กรรมนั่นเอง (**ปมาณ**) เป็นประมาณอายุ **มนุสฺसानมฺปิ** แม้แห่งมนุษย์ทั้งหลาย **กทาจิ** **เตสมฺปิ** **อสงฺเขยฺยาชุกตฺตา** เพราะบางคราวแม้มนุษย์เหล่านั้นก็มีอายุถึงอสงไขย **กทาจิ** **ทสฺวสุสาชุกตฺตา** บางคราวก็มีอายุ ๑๐ ปี ฯ

ปน ก็ **อิทํ** **อชฺชตฺตณกาลิเก** **สนฺธาย** **วุตฺตํ** พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหมายถึง เหล่ามนุษย์ในทุกวันนี้ จึงตรัสพระดำรัสที่ว่า **โย** **จิรํ** **ชีวติ** ผู้ใดอยู่ได้นาน **โส** **วสฺสสฺตํ** **ชีวติ** ผู้นั้นย่อมเป็นอยู่ได้ ๑๐๐ ปี **อปฺปิ** **วา** **ภิกฺขุโย** **วา** น้อยหรือมาก **ทฺถิมฺปิ** **วสฺสสฺตํ** **น** **ปาปฺณาติ** ก็ไม่ถึง ๒๐๐ ปี ฯ

ทิพฺพานิ **ปฺลยจฺวสฺสสฺตานีติ** ชื่อว่า **ทิพฺพานิ** **ปฺลยจฺวสฺสสฺตานิ** ความว่า **มนุสฺसानํ** **ปฺลยฺวาสฺวสฺสานิ** ๕๐ ปี ของพวกมนุษย์ **เอกทินิ** เป็น ๑ วัน ฯ

ทิพฺพปมาณานิ **ปฺลยจฺวสฺสสฺตานิ** ๕๐๐ ปี อันเป็นประมาณปีทิพย์ **ตทฺนฺรูปโต** **มาสํ** **สํวจฺจเร** **ปริจฺฉินฺนฺทิตฺวา** เพราะกำหนดเดือนและปี โดยเหมาะแก่วันนั้น **อายุปฺปมาณ** **โหติ** เป็นประมาณอายุ ฯ

วุตฺตมฺปิ **เจต** สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ยานิ **ปฺลยฺวาสฺวสฺสานิ** **มนุสฺसानํ** ๕๐ ปี ของเหล่ามนุษย์ **ทิโน** เป็น ๑ วัน **ตฺทึ** ในเทวดาชั้นจตุมหาราชนั้น **ตีสฺรตฺตินฺทิว** ๓๐ วันและคืน **มาโส** เป็น ๑ เดือน **มาสา** **ทฺวาทส** ๑๒ เดือน **สํวจฺจริ** เป็น ๑ ปี **ทิพฺพ** **ปฺลยจฺสฺตํ** ๕๐๐ ปีทิพย์ **เตน** **สํวจฺจเรน**

โดยปีนั้น มตฺ บัณฑิตกล่าวว่า อายุ เป็นประมาณอายุ ฯ

มनुสฺสคณนายาติ บทว่า มनुสฺสคณนาย ได้แก่ สํวจรคณนาย โดยนับปี
มनुสฺสธานี ของพวกมนุษย์ ฯ

ตโต จตุคฺคณนุติ ข้อว่า ตโต จตุคฺคณ ได้แก่ จตุคฺคณ ๔ เท่า เอวํ ทิวส-
สํวจรทิวคฺคณวเสน คือ เขา ๒ คุณวันและป็อย่างนี้ อิติ คือ ทิวสวสฺสสหฺสฺสธานี
๑,๐๐๐ ปีทิพย์ ทิวคฺคณ กตฺวา เพราะเขา ๒ คุณ ปรยฺยาสมานุสฺสทิวคฺคณปรมิตํ
ทิวสํ วันซึ่งท่านกำหนดนับปีแบบมนุษย์ ๕๐ ปี จาตุมฺมหาธาธิกาณํ ทิวพฺพานิ จ
ปรยฺยวสฺสสธานี และ ๕๐๐ ปีทิพย์ ของพวกเทวดาชั้นจาตุมหาราช ดาวตีسانی
สมฺภวติ เป็นประมาณอายุของเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ ฯ ปน กิํ ตํ (จตุคฺคณ)
๔ เท่า นั้น วสฺสสทิวคฺคณ เป็น ๑,๐๐๐ ปี ทิวคฺคณนาย โดยการนับแบบปีทิพย์
สฺสวสฺสสทิวคฺคณโกฏฺธิปรมาณํ โหติ เท่ากับ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี มनुสฺสคณนาย
โดยการนับแบบมนุษย์ ฯ

ตโต จตุคฺคณํ ยามาณนุติ ข้อว่า ตโต จตุคฺคณํ ยามาณํ ความว่า จตุคฺคณ
๔ เท่า วุตฺตนเยน โดยนับดังกล่าวแล้ว ดาวตีسانیมายุปรมาณโต จากประมาณ
อายุของพวกเทวดาชั้นดาวดึงส์ ทิวคฺคณ จึงเป็น ๒,๐๐๐ ปี ทิวคฺคณนาย โดยการนับ
แบบปีทิพย์ ฯ มनुสฺสคณนาย โดยการนับแบบมนุษย์ จตุตาฬิวสฺสสทิวคฺคณโกฏฺธา
จตุทิวคฺคณโกฏฺธิโย โหนฺติ จึงเป็น ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี ฯ ตโต จตุคฺคณ
ตฺติตานนุติ ข้อว่า ตโต จตุคฺคณํ ตฺติตานํ ได้แก่ ทิวพฺพานิ จตุตาริ วสฺสสทิวคฺคณ
๔,๐๐๐ ปีทิพย์ ฯ มनुสฺสคณนาย โดยการนับแบบมนุษย์ สฺสวสฺสสทิวคฺคณโกฏฺธา
สทฺตปรยฺยวสฺสสทิวคฺคณโกฏฺธิโย จึงเป็น ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี ฯ

ตโต จตุคฺคณํ นิมนฺนาณตฺติตานนุติ ข้อว่า ตโต จตุคฺคณํ นิมนฺนาณตฺตินํ ได้แก่
ทิวพฺพานิ อฏฺฐวสฺสสทิวคฺคณโกฏฺธา ๘,๐๐๐ ปีทิพย์ ฯ มनुสฺสคณนาย โดยการนับ
แบบมนุษย์ เทวสฺสสทิวคฺคณโกฏฺธา จตุตาฬิวสฺสสทิวคฺคณโกฏฺธา ติวคฺคณโกฏฺธา โห
จึงเป็น ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี ฯ

ตโต จตุคุณํ ปณิมมิตวสวัตตินนฺติ ชื่อว่า ตโต จตุคุณํ ปณิมมิตวสวัตตินํ ได้แก่ ทิพฺพานิ โสฬสวสุสสหฺสฺสานิ ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์ ฯ ปน แต่ ทสฺเสนฺโต ท่านอาจารย์ เมื่อจะแสดง มนุสฺสคณฺนาย การนับแบบมนุษย์ สยเมว เลี้ยวเองทีเดียว อาห นวสตฺยจาทิอาทิ จึงกล่าวคำว่า นวสตฺยจ ดั่งนี้เป็นต้น ฯ สมฺพนฺโธ เชื่อมความว่า วสุสํ สมนฺพฺธิ นวสํ เอกวิส โภกฺวิโย ตถา สญฺจิจิ จ วสุสสทสฺสฺสานิ ๙๒๑ โภกฺวิ ๖ ล้านปี อายุบุปฺพมาณํ เป็นประมาณอายุ วสวัตฺตีสฺ ในเหล่าเทพชั้นวสวัตฺตีสฺ ฯ

ทฺติยชฺฌมานกฺมฺมฺยนฺติ คำว่า ทฺติยชฺฌมานกฺมฺมฺยํ นี้ วุฑฺฒํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ กล่าว จตุกฺกนยวเสน ด้วยอำนาจมานจตุกกนฺย ฯ

โยชนา มีวาจาประกอบความว่า ตโต ปรี ต่อจากปฏิสนธิกาลนั้นไป ปวตฺตฺยํ ในปวัตติกาล จวนกาลเอ จ และในจุติกาล รูปเมว รูปนั้นแล ปวตฺตฺยวา เป็นไป ตถา อย่างนั้น กงฺคจฺจฺติวเสน คือ ด้วยอำนาจกวางฺคจิตและจฺจฺติจิต นิรุชฺฌตฺติ แล้วดับไป ฯ

เตสฺสฺติ บทว่า เตสฺ ได้แก่ พุรฺหุเมสฺ บรรดาพวกพรหม คหิตปฺปฏิสนฺธิเกสฺ ที่มีปฏิสนธิอันตนถือเอาแล้ว ตาหิ ด้วยปฏิสนธิเหล่านั้น ฯ

กปฺปสฺสฺสาติ บทว่า กปฺปสฺสฺ ได้แก่ อสงฺเขยฺยกปฺปสฺสฺ อสงฺไชยกัปป ฯ

หิ ความจริง อายุปฺริจฺเจโท การกำหนดอายุ พุรฺหมปาริสฺสฺชาทินํ ติณฺณํ ของพรหม ๓ จำพวก มีพรหมปาริสฺสฺชาเป็นต้น มหากปฺปวเสน ด้วยอำนาจมหากัปป น สมฺภวติ ชื่อว่าย่อมไม่มีเลย ปฺริปฺุณฺณกปฺเป อสมฺภวโต เพราะพรหมเหล่านั้นไม่เกิดมีในกัปปที่บริบูรณ์ เอกกปฺเปปิ เตสํ อวินาสภาเวเน โดยเหตุที่พรหมเหล่านั้น จะไม่พินาศแม้ในกัปปหนึ่ง ไม่มี ฯ

ตถาหิ จริงอย่างนั้น เอส โลโก โลกนี้ สตฺตฺวาเรสฺ อคฺคินา วินสฺสฺติ พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง อญฺฺจเม วาเร อุทฺทเกน ในครั้งที่ ๘ พินาศด้วยน้ำ ปฺน สตฺตฺวาเรสฺ อคฺคินา แล้วพินาศแม้ด้วยไฟอีก ๗ ครั้ง อญฺฺจเม วาเร อุทฺทเกน ในครั้งที่ ๘ พินาศด้วยน้ำ อิติ เอวฺมปิ รวมความดังกล่าวมานี้ อญฺฺจสฺ อญฺฺจเกสฺ

ปริบุญณสุ เมื่อครบหมวด ๘ ๘ ครั้งแล้ว ปจฺฉิเม วาเร ในครั้งสุดท้าย วาเตน วินสฺสตี โลกจึงพินาศด้วยลม ฯ

ตตฺถ ในบรรดาชั้นปฐมฌานเป็นต้นเหล่านั้น (โลก) โลก ปรมชฺชฌานตลํ อูปาทาย อคฺคินา (วินสฺสตี) พินาศด้วยไฟ กระทั่งถึงชั้นปฐมฌาน ทุตฺติยตฺติยชฺชฌานตลํ อูปาทาย อุตฺเทน (วินสฺสตี) พินาศด้วยน้ำ กระทั่งถึงชั้นทุตฺติยฌานและ ตติยฌาน จตฺตตฺตชฺชฌานตลํ อูปาทาย วาเตน วินสฺสตี พินาศด้วยลม กระทั่งถึง ชั้นจตฺตตตตตตตตต อิติ แล ฯ

วุตฺตมฺปิ เจตํ สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

สตตฺตสตตคฺคินา วารา คราวที่โลกพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง ๗ คราว
อฏฺฐเม อฏฺฐโมทกา ทุก ๆ คราวที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ จตฺตสฺสฎฺฐิ ยทา
ปฺปญฺญา เมื่อครบ ๖๔ คราวแล้ว เอโก วายูโร ลียา จึงมีคราวลม
คราวหนึ่ง ฯ

อคฺคินาภสฺสรา เหฎฺฐา (โลกพินาศ) ด้วยไฟ ภายใตแต่ชั้น
อาภัสสรา อาเปน สุกฺกิกฺขโหโต ด้วยน้ำ ภายใตแต่ชั้นสุกฺกิกฺขนา
เวหฺปผลโต วาเตน ด้วยลม ภายใตแต่ชั้นเวหฺปผลา เอวํ โลก
วินสฺสตี โลกย่อมพินาศ อย่างนี้ ฯ

จ ก็ ตินฺณมฺปิ ปรมชฺชฌานตลันํ เอกกปฺเปปิ อวินาสาภาวโต เพราะ
ชั้นปฐมฌานแม้ทั้ง ๓ จะไม่พินาศแม้ในกัป ๑ ไม่มี ตสฺมา ฉะนั้น สกลกปฺเป
เตสํ สมฺภโว นตฺถิ เหล่าพรหมปาริสัชชาเป็นต้นเหล่านั้น จึงไม่เกิดในกัปทั้งสิ้น
อิติ เพราะเหตุนี้ เตสํ आयุปริจฺเจโท ทฏฺฐพฺโพ พึงเห็นการกำหนดอายุของ
เหล่าพรหมปาริสัชชาเป็นต้นนั้น อสงฺเขยฺยกปฺปวเสน ด้วยอำนาจอสงฺไชยกัป ฯ

ปน แต่ว่า ทุตฺติยชฺชฌานาติลโต ปฏฺฐาย ตั้งแต่ชั้นทุตฺติยฌานเป็นต้นไป
(อายุปริจฺเจโท ทฏฺฐพฺโพ) พึงเห็นการกำหนดอายุ ปริบุญณสุส มหากปฺปสฺส
วเสน ด้วยอำนาจมหากัปที่บริบูรณ์ น อสงฺเขยฺยกปฺปวเสน ไม่พึงเห็นด้วยอำนาจ
อสงฺไชยกัป ฯ

จ ก็ อสงเขยยกบโปติ ที่ชื่อว่าอสงไขยกัป ได้แก่ จตุตถกัป ส่วนที่ ๔ อภยสภาวะสุส มหากัปสุส แห่งมหากัป ซึ่งมีสภาวะไม่หมดสิ้นไป สาสปราสีโน ปริกขเยปี แม้นในเมื่อกองเมถิตพันธุ์ฝักกาดหมดสิ้นไป โยชนายามวิตุถารวเสน สาสปราสีโต วสุสสทวสุสสจเจเนน เอเกกวีชสุส หรณน โดยการนำพืชพันธุ์ ฝักกาดออกจากกองเมถิตพันธุ์ฝักกาด ยาวกว้างด้านละ ๑ โยชน์ ๑๐๐ ปี ต่อ ๑ เมถิต ฯ

ปน ก็ โส อสงไขยกัปหนึ่งนั้น จตุตถกัปอินทรกัปปมาโณ โหติ มีประมาณ ๖๔ อันตรกัป เหว ปริณินุสสุส อนุตรกัปสุส วเสน ด้วยอำนาจ อันตรกัปที่ท่านกำหนดไว้อย่างนี้ว่า สตุลโรคทพุภิกขานัน อญฺญตรสํวญฺเณน พหุสุ วินาสมุปกเตสุ, อวสิญฺจสตุตสนฺตทานปฺปวตฺตกุสลกมฺมานุภาเวน ทสวสุสโต ปญฺจาย อนุกกเมน อสงเขยยายุกบฺปมาเณสุ สตุเตสุ เมื่อสัตว์เป็นอันมาก ถึงความพินาศอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาศีลตราหรือโรค หรือพุภิกขภัยแล้ว มีประมาณอายุเจริญขึ้นโดยลำดับ ตั้งแต่ ๑๐ ปี จนถึงอสงไขยหนึ่ง ด้วยอำนาจ แห่งกุศลกรรมที่เป็นไปในสันดานของสัตว์ที่ยังเหลืออยู่ ปุน อธมฺสมาทานวเสน กเมน ปริหายิตฺวา ทสวสุสายุเกสุ ชาเตสุ แล้วมีอายุเสื่อมลงตามลำดับ ด้วยอำนาจ สมาทานอธรรม จนถึงมีอายุ ๑๐ ปีอีก โรคาทิมมญฺญตรสํวญฺเณน สตุตทานํ วินาสปฺปตฺติ สัตว์ถึงความพินาศด้วยความพินาศอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาโรค เป็นต้น ยาว อยเมโก อนุตรกัปไป ชั่วเวลาเท่านี้ เป็นอันตรกัปหนึ่ง ฯ

(เกจิ) วทนฺติ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า วิสฺติ อนุตรกัปปมาโณ ประมาณ ๒๐ อันตรกัป ฯ

(เทพเหล่าใด) อากาसानญฺจายตฺนํ อุปฺคจฺจนฺติ เข้าถึงชั้นอากาศอันญฺจายตฺนญฺมิ อิติ อากาसानญฺจายตฺนุปกฺคา เพราะเหตุนั้น เทพเหล่านั้น จึงชื่อว่าผู้เข้าถึงชั้น อากาसानญฺจายตฺนญฺมิ ฯ

เอกเมวาทิ บทว่า เอกเมว ความว่า ญฺมิโต ชาติโต สมฺปยุตฺตธมฺมโต สงฺขารโต จ สมานเมว เสมอกันโดยญฺมิ ชาติ สัมปยุตฺตธรรม และสังขารนั่นเอง ฯ

เอกชาติยนต์ิ บทว่า เอกชาติยั ได้แก่ เอกสมิ ภเว ในภพหนึ่ง ฯ

อิทานิ บัดนี้ กมมัม จตุหากาเรหิ ทสเสตุํ ท่านพระอนุรุธาจารย์ หวังจะแสดงกรรมโดยอาการ ๔ อย่าง **ชนกนุติอาทิมารทุ** จึงเริ่มคำว่า **ชนกัม** ดังนี้เป็นต้น ฯ

ชนยตีติ ชนกัม ที่ชื่อว่าชนกกรรม เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังวิบากให้เกิด ฯ

อุปตุลมุเกตีติ อุปตุลมุกัม ที่ชื่อว่าอุปตุลัมภกกรรม เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เข้าไปสนับสนุนวิบาก ฯ

อุปคนตุวา ปีเพตีติ อุปปีพกัม ที่ชื่อว่าอุปปีพกกรรม เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เข้าไปเบียดเบียนวิบาก ฯ

อุปคนตุวา ฆาเตตีติ อุปฆาตกัม ที่ชื่อว่าอุปฆาตกรรม เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เข้าไปบั่นรอนวิบาก ฯ

ตตถ ในบรรดากรรมเหล่านั้น **กุสลากุสลเจตนา** กุศลจิตและอกุศลจิต **วิปากกตตตารูปานัม นิพพตติกา** ซึ่งเป็นตัวให้วิบากและกตัตตารูปบังเกิด **ปฏิสนธิปวัตตีสู** ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล **ชนกัม นาม** ชื่อว่าชนกกรรม ฯ

กุสลากุสलगम्मัม กุศลกรรมและอกุศลกรรม **สยัม วิปากัม นิพพตเตตุํ อสกุโกนตุมปิ** แม้เมื่อไม่สามารถให้วิบากบังเกิดเองได้ **กมมนุตรสสุ จิตรวิปากนิพพตเตเน** **ปจจยภูตัม** ก็เป็นปัจจัยแก่กรรมอื่นในการให้วิบากบังเกิดได้นานกว่า **วิปากสเสวา** **สุขทุกขภูตสสุ วิจเฉทปจจยानุปรตติยา** **อุปพฺรुหนปจจยुปรตติยา** **จ** **ชนกสามตฺถิยานุรูปจित्रปรวัตติปจจยภูตัม** หรือเป็นปัจจัยแก่ความเป็นไปนานกว่าอันเหมาะสมแก่ความสามารถแห่งชนกกรรม เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัยอันเป็นตัวบั่นรอน วิบากนั่นเอง ซึ่งเป็นสุขและทุกข์ และเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยอันเป็นตัวพอกพูนวิบาก ซึ่งเป็นสุขและทุกข์ **อุปตุลมุกัม นาม** ชื่อว่าอุปตุลัมภกกรรม ฯ

ยงฺกิลฺลจि **กมมัม** กรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง **จิตรปรวัตติวินิพฺนฺธกัม** อันเป็นตัวขัดขวางความเป็นไปได้นานกว่า **กมมนุตฺรชนิตฺวิปากสฺส** แห่งวิบากที่กรรมอื่นให้เกิดแล้ว **พฺยาริธาตฺสุมตาทินิมิตฺตวิพารเนน** โดยขัดขวางเครื่องหมายมีพฺยาริและความมีธาตฺสุมอกันเป็นต้น **อุปปีพกัม นาม** ชื่อว่าอุปปีพกกรรม ฯ

ปน ส่วน กมฺมํ กรรม ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา สยํ วิปากนิพฺพตฺตํ
 ที่ห้ามวิปากของกรรมที่ทูลพลนั้นแล้ว ให้วิปากบังเกิดเสียเอง ทูพฺพลสฺส กมฺมสฺส
 ชนกสามตฺถิยํ อุปฺพจฺจ วิจฺเจทกปฺจฺจยฺบุปฺปาทเนน โดยให้เกิดปัจจัยอันเป็นตัวเข้าไป
 บั่นรอนความสามารถของกรรมที่ยังกรรมอันทูลพลให้เกิด อุปฺฆาตกํ นาม ชื่อว่า
 อุปฺฆาตกรรม ฯ

หิ ความจริง ชนโกปฆาตกานํ อยํ วิเสโส ชนกกรรมและอุปฆาตกรรม
 มีความแปลกกันดังนี้ คือ ชนกํ ชนกกรรม กมฺมนฺตรสฺส วิปากํ อนุปฺจฺฉินฺทิตฺวา
 วิปากํ ชเนติ ไม่เข้าไปตัดวิปากของกรรมอื่นเลย ยังวิปากให้เกิด อุปฺฆาตกํ
 อุปฺฆาตกรรม อุปฺจฺเจทกปฺพุกํ มุ่งเข้าไปบั่นรอน ฯ

อิทํ นี้ สนฺนิฏฺฐานํ เป็นความตกลงใจ อฏฺฐกถาสฺส ในอรรถกถาทั้งหลาย
 ตาว ก่อน ฯ

อปฺเร ปน อจฺริยา วทฺนฺติ ส่วนอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า อุปฺปิพกกมฺมํ
 อุปฺปิพกกรรม กมฺมนฺตรสฺส วิปากํ อนุตฺรนฺตรา วิพาตฺติ ย่อมเบียดเบียนวิปาก
 ของกรรมอื่นในระหว่าง ๆ พหฺวาพาตฺตาติปฺจฺจโยปสํหาเรณ โดยนำปัจจัยมีความ
 เป็นผู้อาพาตหนักเป็นต้นเข้าไป ปน ส่วน อุปฺฆาตกํ อุปฺฆาตกรรม ตํ สพฺพโส
 อุปฺจฺฉินฺทิตฺวา อญฺญสฺส โอกาสํ เทติ เข้าไปตัดวิปากนั้น โดยประการทั้งปวง
 แล้วจึงให้โอกาสแก่กรรมอื่น น ปน สยํ วิปากนิพฺพตฺตํ แต่อุปฆาตกรรมนั้น
 ไม่ใช่เป็นตัวให้วิปากเกิดเสียเอง หิ ความจริง ชนกโต อิมสฺส วิเสโส ความแปลกกัน
 แห่งอุปฆาตกรรมนี้จากชนกกรรม สุปฺปากโฏ ปรากฏชัดแล้ว เหว่ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

กิจฺจวเสนาติ บทว่า กิจฺจวเสน ได้แก่ ชนฺนุปฺตฺถมฺกนุปฺปิพฺนุปฺจฺเจท-
 กิจฺจวเสน ด้วยอำนาจทำหน้าที่ให้เกิด ช่วยอุปถัมภ์ เข้าไปเบียดเบียน และเข้าไป
 บั่นรอน ฯ

ครุณฺทิตฺติ ชื่อว่า ครุณฺทิตฺติ ได้แก่ มหาสวชฺชํ มหฺนุภาวญฺจ อญฺญเณ
 กมฺเมน ปฏิพาหิตฺตุํ อสกฺกญฺเยยฺกมฺมํ กรรมที่มีโทษมาก และกรรมที่มีอานุภาพมาก
 อันกรรมอื่นไม่สามารถจะห้ามได้ ฯ

อาสนุนนติ ที่ชื่อว่า อาสนนกรรม ได้แก่ มรณกาลเ อนุสฺสริตํ กรรมที่บุคคลระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย ตทา กตญจ และกรรมที่บุคคลทำในกาลนั้น ๆ

อาจิณฺณนติ ที่ชื่อว่า อาจิณณกรรม ได้แก่ อภินฺหโร กตํ กรรมที่บุคคลทำเนื่อง ๆ เอกวารํ กตฺวาปิ วา อภินฺหํ สฺมาเสวิตํ หรือกรรมที่บุคคลแม้ทำครั้งเดียว แต่ใฝ่ใจถึงเสมอ ๆ

กตตฺตทากมฺมฺนติ ที่ชื่อว่า กตตตตกรรม ได้แก่ ครุภาทิภาวํ อสมฺปตฺตํ กตมตฺตโตเยว กมฺมฺนติ วตฺตพฺพกมฺมํ กรรมที่ไม่ถึงความเป็นครุกกรรมเป็นต้น พึงเรียกว่า เป็นกรรมได้ เพราะเพียงเป็นกรรมที่บุคคลทำแล้วเท่านั้น ๆ

ตตฺถ บรรดากรรม ๔ ประการนั้น กุสฺลํ วา โหตุ อกุสฺลํ วา จะเป็นกุศลกรรม หรือจะเป็นอกุศลกรรมก็ตาม ครุภาครุเกสุ บรรดาครุกกรรมและไม่ใช่ครุกกรรม ยํ ครุกํ กรรมใด เป็นครุกกรรม อกุสฺลปฺกฺเข มาตฺฐาตาทิ กมฺมํ วา ในฝ่ายอกุศลกรรม ได้แก่ มาตฺฐาตกรรมเป็นต้น กุสฺลปฺกฺเข มหคฺคตกมฺมํ วา หรือในฝ่ายกุศลกรรม ได้แก่ มหคฺคตกรรม ตเทว ปฺรํ วิปจฺจติ กรรมนั้น นั้นแหละย่อมให้ผลก่อน สติปิ อาสนุนาทิ กมฺเม เมื่ออาสนนกรรมเป็นต้นแม้ยังมีอยู่ ปริตฺตํ อุทกํ โอตฺถริตุ วา คจฺจนฺโต มโหโสม วิย เปรียบเหมือนห้วงน้ำใหญ่ ไหลท่วมห้วงน้ำน้อยไป ฉะนั้น ๆ

ตลาหิ จริงยํ ยํ ตํ ครุกนฺติ วุจฺจติ กรรมนั้นท่านเรียกว่า ครุกกรรม ๆ

ตสฺมิ อสติ เมื่อครุกกรรมนั้นไม่มี ทูราสนุนเนสุ บรรดากรรมไกลและกรรมใกล้ ยํ อาสนุนํ กรรมใดเป็นกรรมใกล้ มรณกาลเ อนุสฺสริตํ คือ กรรมที่ระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย ตเทว วิปจฺจติ กรรมนั้นนั้นแหละ ย่อมให้ผลก่อน ๆ

อาสนุนกเต ในกรรมที่บุคคลทำในเวลาใกล้ตาย วตฺตพฺพเมว นตฺถิ ไม่มี คำที่จะต้องพูดถึงเลย ๆ

ตสฺมิปิ อสติ แม้เมื่ออาสนนกรรมนั้นไม่มี อาจิณฺณนาจิณฺเนสุ บรรดาอาจิณณกรรมและมีใช่อาจิณณกรรม ยํ อาจิณฺณํ กรรมใดเป็นอาจิณณกรรม สุตฺตลยํ วา ทฺสฺสฺลยํ วา คือ ความเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ก็ตาม ความเป็นผู้ทุศีลก็ตาม ตเทว ปฺรํ วิปจฺจติ กรรมนั้นนั้นแหละย่อมให้ผลก่อน ๆ

ปน ส่วน กตตตาคมมํ กตตตตกรรม ลทฐาเสวนํ ที่ได้อาเสวนะแล้ว ปฏิสนธิ อากุฏมตติ ย่อมชักปฏิสนธิจิตมาได้ ปริมาณํ อภาเว ในเมื่อไม่มีกรรม ๓ ประการข้างต้น อิติ รวมความว่า ครุกํ สหุพปรมํ วิปจฺจติ ครุกกรรม ย่อมให้ผลก่อนกรรมทั้งปวง ฯ

ครุเก อสติ เมื่อครุกกรรมไม่มี อาสนุนํ อาสันนกรรมย่อมให้ผลก่อน ฯ

ตสฺมีปิ อสติ แม้เมื่ออาสันนกรรมนั้นก็ไม่มี อาจิณฺณํ อาจิณณกรรม ย่อมให้ผลก่อน ฯ

เตนาห ปากทานปริยาเยนาติ เพราะเหตุนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ จึงกล่าวว่า ปากทานปริยาเยน ดังนี้ ฯ อตฺโถ อธิบายความว่า วิปากทานานุกฺกเมน ตามลำดับการให้ผล ฯ

ปน ส่วน อภิธมฺมาวตาราทีสุ ในอรรถกถาทั้งหลายมีอภิธมฺมาวตารเป็นต้น อาสนุนโต อาจิณฺณํ ปรมํ วิปจฺจนุตํ กตฺวา วุตฺตํ ท่านอาจารย์ทั้งหลาย กล่าว อาจิณณกรรมว่าให้ผลก่อนอาสันนกรรม ฯ

ปน เปรียบเสมือน โคคณปริปฺลฺลฺณสฺส วชฺสฺส ทฺวาเร วิวญฺเฐ เมื่อบุคคล เปิดประตูคอกที่เต็มด้วยฝูงโคแล้ว โย วชฺทวารสฺส อาสนุนโหน โหติ โคตฺว์ไค อยู่ใกล้ประตูคอก อนฺตมโส ทฺพทฺพลชฺรคฺคโวิปิ โดยที่สุดแม้จะเป็นโคแก่ทຸพพลภาพ โสว ปรมตฺรํ นิภฺขมตติ โคตฺว์นั้นแหละก็ย่อมออกไปก่อน ปฺรภาเค ทมฺมควพลวคเวสุ สนฺเตสุ เมื่อโคหนุ่มและโคแข็งแรง ยังมีอยู่ในด้านหลัง ยถา จันฺได อาสนุนเมว อาสันนกรรมนั้นแหละ ปรมํ วิปากํ เทติ ชื่อว่าย่อมให้ผลก่อน มรณกาลสฺส อาสนุนตฺตา เพราะเป็นกรรมที่ใกล้เวลาตาย ครุกโต อญฺเญสุ กุสลากุสเลสุ สนฺเตสุปิ เมื่อกุศลกรรมและอกุศลกรรมอื่นจากครุกกรรม แม้ยังมีอยู่ เหวํ จันฺนํ อิติ เพราะเหตุนี้ อิท ในปกรณํนี้ ตํ ปรมํ วุตฺตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าว อาสันนกรรมนั้นไว้ก่อน ฯ

ทิฏฺฐมฺโม ปจฺจกฺขฺญโต ปจฺจูปฺปนโน อตฺตภาโว ตตฺถ เวทิตฺตพฺพํ กรรมใด อันลัทธิพึงเสวย ในทิฏฺฐธรรม คือ ในอรรถภาพที่เห็นประจักษ์ ได้แก่ ที่เป็นปัจจุบันนั้น

วิปากานุกวนวเสน ด้วยอำนาจเสวยวิปาก อิติ ทิฏฐมมเวทนีย์ เพราะเหตุนั้น
กรรมนั้น ชื่อว่าทิฏฐมมเวทนีย์กรรม ฯ

อุปปชชิตวา เวทิตพฺพํ กรรมอันสัตว์พึงเกิดขึ้นเสวย อนนตรํ ในภพอันเป็น
ลำดับติดต่อกัน ทิฏฐมมโต จากภพปัจจุบัน อุปปชชเวทนีย์ ชื่อว่าอุปปชชเวทนีย์กรรม ฯ

กมฺมํ กรรม เวทิตพฺพํ อันสัตว์พึงเสวย อปเร อปเร ในภพต่อ ๆ ไป
ยตุลลทลลจิจิ อตฺตภาเว คือ ในอรรถภาพใดอรรถภาพหนึ่ง ทิฏฐมมโต อณฺณสมฺมึ
อื่นจากอรรถภาพปัจจุบัน อปรापரியเวทนีย์ ชื่อว่าอปรापரியเวทนีย์กรรม ฯ

กมฺมํ กรรม อโหสิ เหว ได้มีเสร็จแล้ว น เหว วตฺตพฺพกมฺมํ คือ กรรมที่
ไม่สมควรพูดอย่างนี้ว่า ตสฺส วิปากอโหสิ วิปากของกรรมนั้นได้มีแล้ว อตฺถิ มี
อยู่ ภวิสฺสตี วา หรือว่าจักมี อโหสิกมฺมํ ชื่อว่าอโหสิกรรม ฯ

ตตฺถ บรรดากรรม ๔ อย่างนั้น ปจฺมเจตนา ชวนจิตดวงที่ ๑ พลวภาวปฺตตฺตา
ซึ่งถึงภาวะที่มีพลังรุนแรง ปฏิปกฺเขหิ อนภิกฺขตตาย เพราะไม่ถูกธรรมที่เป็นข้าศึก
ทั้งหลายครอบงำ ปจฺจยวิเสเสน ปฏิทฺทวิเสสตาย จ และเพราะได้ความพิเศษ
โดยปัจจัยพิเศษ สาดิสฺยา หุตฺวา เป็นธรรมชาติดียิ่ง ตาทิสฺสส ปุพฺพภาภิสฺงขารสฺส
วเสน ด้วยอำนาจความปรุ่งแต่งเบื้องต้นเช่นนั้น ตสมฺมึเยว อตฺตภาเว ผลทายนี มีปกติ
ให้ผลในอรรถภาพนั้นนั่นแหละ ทิฏฐมมเวทนีย์ นาม ชื่อว่าทิฏฐมมเวทนีย์กรรม ฯ

หิ ความจริง สว ชวนจิตดวงที่ ๑ นั้น วุตฺตปฺปกาเรน พลวติ ชวนสนฺตฺตฺตฺน
คุณวิเสสยุตฺเตสฺสุ อุปการาปการวสฺสปวตฺตติยา ปวตฺตสนฺตฺตฺตฺนูปฺปมาเปกฺขํ (กมฺมํ
น โหติ จ) ไม่ใช่เป็นกรรม ที่เพ่งถึงการเข้าไปบั่นรอนความสืบต่อที่เป็นไป (ของ
กรรมอื่นเสีย) ในความสืบต่อแห่งชวนจิตดวงที่มีพลังรุนแรง โดยประการดังกล่าว
แล้ว เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจทำอุปการะหรือทำการเบียดเบียน ในท่าน
ผู้ประกอบด้วยคุณวิเศษทั้งหลาย อาเสวนาลาเกน อปฺปวิปากตาย อิตฺรทฺวํ
วีย โอกาสลาภาเปกฺขํ กมฺมํ น โหติ จ และไม่ใช่เป็นกรรมที่เพ่งถึงการได้โอกาส
เหมือนกับกรรมทั้งสอง (คือ อุปปชชเวทนีย์กรรม และอปรापரியเวทนีย์กรรม)
นอกนี้ เพราะเป็นกรรมที่มีวิปากน้อย โดยไม่ได้อาเสวนปัจจัย อิติ เพราะเหตุนี้

สา ชวนจิตดวงที่ ๑ นั้น เทติ จึงให้ อเหตุกผล วิบากที่เป็นอเหตุกะ ปวตฺติวิปากมตฺตํ ซึ่งเป็นเพียงวิบากในปวัตติกาล อิธะ ในอัทธภาพนี้เท่านั้น ปุปฺพมตฺตํ วิย เปรียบเสมือนต้นไม้ที่มีเพียงดอก (แต่ไม่มีผล) ฉะนั้น ฯ

ปน ส่วน สตุตฺตมชวณเจตนา ชวนจิตดวงที่ ๗ อตฺตลสาธิกา ซึ่งให้สำเร็จความต้องการ สนฺนิฏฺฐาปกเจตนาภูตา เป็นชวนจิตที่ให้ความต้องการมีการให้ทาน เป็นต้นสำเร็จได้ด้วยดี ปฏฺฐิตทฺฐวิเสสา ได้ความวิเศษ วุตฺตนเยน โดยนัยที่กล่าวแล้ว วิปากทายินี มีปกติให้วิบาก อนนฺตรตฺตภาเว ในอัทธภาพถัดไป อุปฺปชฺชเวทนียฺนํ นาม ชื่อว่าอุปฺปชฺชเวทนียกรรม ฯ

จ ก็ สา ชวนจิตดวงที่ ๗ นั้น ปฏฺฐิสฺสนฺธิ ทตฺตาว ครั้นให้ปฏฺฐิสฺสนฺธิแล้ว ปวตฺติวิปากํ เทติ ก็ให้วิบากในปวัตติกาลด้วย ฯ

ปน แต่ ปฏฺฐิสฺสนฺธิยา อทินฺนํยา เมื่อชวนจิตดวงที่ ๗ นั้นไม่ให้ปฏฺฐิสฺสนฺธิเสียแล้ว (วณฺ) นตฺถิ ก็ไม่มีคำพูดว่า ปวตฺติวิปากํ เทติ ย่อมให้วิบากในปวัตติกาล ฯ

หิ ความจริง จุตฺตอนนฺตรํ (ฐาน) อันเป็นลำดับติดต่อกันแห่งจฺจติ อุปฺปชฺชเวทนียสุส โสภาโส เป็นโอกาสของอุปฺปชฺชเวทนียกรรม อาจริยา วทฺนฺติ อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวไว้ว่า ปน ก็ ปฏฺฐิสฺสนฺธิยา ทินฺนํยา เมื่อชวนจิตดวงที่ ๗ นั้นให้ปฏฺฐิสฺสนฺธิแล้ว (สา สตุตฺตมชวณเจตนา) ชวนจิตดวงที่ ๗ นั้น ชาติสเตปิ ปวตฺติวิปากํ เทติ ย่อมให้วิบากในปวัตติกาลได้ แม้ตั้ง ๑๐๐ ชาติ ฯ

ปญฺจกเจตนา ชวนจิต ๕ ดวง อาทิปรีโยสานเจตนาณํ มชฺชเณ ปวตฺตา ที่เป็นไป (คือเกิด) ในท่ามกลางชวนจิตดวงแรกกับดวงสุดท้าย ทิฏฺฐธมฺมเวทนียาทิกาว อสมฺปตฺตา ซึ่งไม่ถึงความเป็นทิฏฺฐธมฺมเวทนียกรรมเป็นต้น ยถาวุตฺตการณวิรหโต เพราะเว้นจากเหตุตามที่กล่าวแล้ว ปฏฺฐิสฺสนฺธิปวตฺตีสสุ วิปากํ อภินิพฺพาเทนฺติ ให้วิบากสำเร็จได้ในปฏฺฐิสฺสนฺธิกาลและปวัตติกาล ยथा กทาจิ โสภาสลาเภ สติ เมื่อมีการได้โอกาสในกาลใดกาลหนึ่ง วิปากทานสภาวะสุส อนฺุปฺจฺฉินฺนตฺตา เพราะเป็นกรรมที่มีสภาวะคือการให้วิบากยังไม่ถูกบั่นรอน อุปฺปชฺชเวทนียฺนํ นาม ชื่อว่าอุปฺปชฺชเวทนียกรรม ฯ

ปน อนึ่ง ปุริมกมุทวยั กรรม ๒ อย่าง (คือ ทิฐฐัมมเวทนียกรรมและ อุปัชฌเวทนียกรรม) เมื่อต้น สกสกกาลาตีติ ที่ล่วงกาลของตน ๆ ไปแล้ว (อโหสิกรรม นาม) ชื่อว่าเป็นอโหสิกรรม ตติยมปิ จ และเมื่อปราปรียเวทนียกรรมที่ ๓ อโหสิกรรม นาม ก็ชื่อว่าเป็นอโหสิกรรมได้ สัสารปวตติยา โวจฉินุนาย ในเมื่อ ความเป็นไปแห่งสังสารวัฏชาดลงแล้ว ฯ

ปากกาลวเสนาติ บทว่า ปากกาลวเสน ความว่า ปจจุปฺปนุเน ตทนนฺตเร ยทาภทาจิติ เอว ปริมาณํ ตินฺณํ ยถาปริฉฉินุนกาลวเสน ด้วยอำนาจกาลตามที่ กำหนดไว้ของกรรม ๓ อย่างข้างต้น อย่างนี้ คือ ในปัจจุบันกาล ในกาลถัดจาก ปัจจุบันกาลนั้นไป ในกาลใดกาลหนึ่ง อิตรสฺส ตํกาลาภาววเสน จ และด้วยอำนาจ ความไม่มีแห่งกาลตามที่กำหนดนั้นของอโหสิกรรมนอกนี้ ฯ

หิ ความจริง อโหสิกรรมสฺส ตโหวหาโร อโหสิกรรม ย่อมมีการบัญญัติว่า อโหสิกรรมนั้น กาลาติกมฺโตว เพราะล่วงเลยกาลนั่นเอง ฯ

ปากฎฐานวเสนาติ บทว่า ปากฎฐานวเสน ได้แก่ วิปจจนญฺมิวเสน ด้วย อำนาจภูมิที่ให้ผล ฯ

อิทานิ บัดนี้ ทสฺเสตฺถุ ท่านพระอนุรุธาจารย์ หวังจะแสดง อกุสลาทิกมฺมานํ กายกมุทวาราทิวเสน ปวตฺติ ความเป็นไปแห่งอกุศลกรรมเป็นต้น ด้วย อำนาจทวารแห่งกายกรรมเป็นอาทิ ตํนิทฺเทสมฺมุขเณ จ เตสํ ปาณาติปาตาทิวเสน ทสฺวิธาติเภทญจ และประเภทแห่งอกุศลกรรมเป็นต้นนั้นมี ๑๐ อย่างเป็นอาทิ ด้วยอำนาจปาณาติบาตเป็นต้น โดยมุ่งแสดงถึงความเป็นไปแห่งอกุศลกรรมเป็นต้น ด้วยอำนาจทวารแห่งกายกรรมเป็นอาทินั้น ตตฺถากุสลนฺนุติ อาทิ อารทฺธํ จึงเริ่ม คำว่า ตตฺถากุสลํ ดังนี้เป็นต้น ฯ

กายทวารเ ปวตฺติ กมฺมํ กรรมเป็นไปในกายทวาร กายกมฺมํ ชื่อว่า กายกรรม ฯ

วจีกมฺมาทีนิ วจีกกรรมเป็นต้น เอว ก็เหมือนกัน ฯ

ปาลสฺส สณฺณิกํ ปตฺติตฺตมทตฺวา อติ ว ปาตฺนํ การทำสัตว์มีชีวิตให้ตกไป
โดยพลัน ไม่ให้ค่อย ๆ ตกไป ปาณาติปาโต ชื่อว่าปาณาติบาต ฯ

กายวาจาหิ อทินฺนสฺส อาทานํ การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยกาย
หรือวาจา อทินฺนาทานํ ชื่อว่าอทินนาทาน ฯ

เมถุนวீติกฺกมสฺงฺขาเตสฺสุ กามेสุ มิฉฺฉาจรณํ การประพฤตินอกกามทั้งหลาย
กล่าวคือการล่วงละเมิดเมถุนธรรม กามเมสุมิฉฺฉาจาโร ชื่อว่ากามเมสุมิฉฺฉาจาร ฯ

ตตฺถ ในอกุศลกรรมบถมีปาณาติบาตเป็นต้นนั้น พึงทราบวินิจฉัย ดังต่อไปนี้
นี้ ปาโณติ ที่ชื่อว่าปราณ โวหารโต สตฺโต โดยโวหาร ได้แก่ สัตว์ ปรมตฺลโต
ชีวิตินฺทฺริยํ โดยปรมัตถ์ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ ฯ

วรกเจตนา เจตนาคิดจะฆ่า ตสฺมี ปาณํ ปาลสฺสญฺญินํ ของบุคคลผู้มีความ
สำคัญในสัตว์มีชีวิตนั้นว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ชีวิตินฺทฺริยฺยุปฺจเจทฺนปโยคสมฺภูจฺจาปิกา
ซึ่งให้เกิดความพยายามเข้าไปบั่นรอนชีวิตินทรีย์ ปาณาติปาโต ชื่อว่าปาณาติบาต ฯ

เลยฺยเจตนา เจตนาคิดจะลัก ปฺรภณฺนุเท ตลาสฺสญฺญินํ ของบุคคลผู้มีความ
สำคัญในสิ่งของ ของผู้อื่นว่า เป็นเช่นนั้น ตทาทายกปโยคสมฺภูจฺจาปิกา ซึ่งให้เกิด
ความพยายามถือเอาสิ่งของ ของผู้อื่นนั้น อทินฺนาทานํ ชื่อว่าอทินนาทาน ฯ

อคนฺตพฺพฺพฺพานวீติกฺกมเจตนา เจตนาล่วงละเมิดฐานะที่ไม่ควรถึง
กายทวารปฺวตฺตา ซึ่งเป็นไปทางกายทวาร อสทฺธมฺมเสวนวเสน ด้วยอำนาจ
เสพอสังฆธรรม กามเมสุมิฉฺฉาจาโร นาม ชื่อว่ากามเมสุมิฉฺฉาจาร ฯ

(อาจารย์) วทฺนฺติ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า สุราปานมุปี แม้การดื่มสุรา
เอตฺตฺเถว สฺงคฺยฺหติ ท่านก็รวมเข้าในบทว่า กามเมสุมิฉฺฉาจาร นี้เหมือนกัน รสสฺงฺขาเต
กามเม มิฉฺฉาจารภาวโต เพราะเป็นการประพฤตินอกกามกล่าวคืออรส ฯ

กายวิญฺญตฺตฺติสฺงฺขาเต กายทฺวาเรติ คำว่า กายวิญฺญตฺตฺติสฺงฺขาเต กายทฺวาเร
(ในกายทวาร กล่าวคือกายวิญญุตติ) โดยอรรถว่า กมฺมทฺวาเร ในทวารแห่งกรรม
กายทฺวารสฺงฺขาเต อันท่านเรียกว่ากายทวาร โจปนฺกายภาวโต เพราะเป็นกายที่ไหว
กมฺมานํ ปวตฺตฺติมฺขภาวโต จ และเพราะเป็นทางเป็นไปของกรรม กายวิญฺญตฺตฺติสฺงฺขาเต

ที่ท่านเรียกว่ากายวิญญูติ กายเน อธิปาย วิญญาปนโต เพราะให้ผู้อื่นทราบ
 ความประสงค์ได้ด้วยกาย สยญจ กายเน วิญญะยตุตา และเพราะตนเองทราบ
 ได้ด้วยกาย อภิกุมมาทิกนกิจตุตชวาโยธาตวาทิกกลาปสุส วิการญูเต ได้แก่
 อาการเปลี่ยนแปลงของรูปกลาปอันยิ่งด้วยวาโยธาตุ ซึ่งเกิดแต่จิตที่ให้เกิดอาการ
 ก้าวไปเป็นต้น สนมมุนาทินิ สหการิการณญูเต อันเป็นเหตุแห่งสหจรูปที่กระทำ
 การคำนวณเป็นต้นร่วมกัน ฯ

จ ก็ กิญาปิ ตัมกมมสหคตจิตตุปาเทเนว สา วิญญุตติ ชนียติ
 วิญญูตินั้นอันจิตตุปาบาทที่สหคตด้วยกรรมนั้น ๆ เท่านั้นแล ย่อมให้เกิดได้แม้ก็จริง
 ตลาปิ ถึงกระนั้น ตสสา ปวตุตมานาย เมื่อวิญญูตินั้นเป็นไปอยู่ ตัมมญูธาปกมมสุส
 กายกมมาทิวาโร โหติ กรรมที่ให้วิญญูตินั้นตั้งขึ้นพร้อม ก็ย่อมมีโวหารเรียกได้ว่า
 กายกรรมเป็นต้น อิติ เหตุนั้น สา วิญญูตินั้น ลพภติ จึงได้ วตุตุ เพื่อจะกล่าว
 ตสสา ปวตุติมุขภาเวน โดยความเป็นทางเป็นไปของกรรมนั้น ฯ

เอตตเกเยว วตุเต เมื่อท่านอาจารย์กล่าวแต่เพียงเท่านั้นว่า กายทวาร วตุติโต
 อิติ เพราะความเป็นไปในกายทวาร ดังนี้เท่านั้นแล้ว อัย โจอทนา ปจจุปญฺญะย
 จะพึงปรากฏคำท้วงดังนี้ว่า ยทิ เอว ถ้าเช่นนั้น น สียา ไม่ควรมี กมมทวารวตุถานัน
 การกำหนดกรรมและทวาร ฯ หิ แท้ที่จริง กายทวาร ปวตุตุ กมมัม กรรมที่เป็น
 ไปแล้วในกายทวาร กายกมมุนติ วุจจติ ย่อมเรียกได้ว่ากายกรรม ฯ กายกมมสุส จ
 ปวตุติมุขภูตุ และทวารที่เป็นทางเป็นไปของกายกรรม กายทวารนติ วุจจติ
 ย่อมเรียกได้ว่ากายทวาร ฯ

ปน อนึ่ง ปาณาติปาตาทิกัม วาจาเย อาณาปนุตสุส สำหรับผู้ที่ใช้วาจา
 สั่งการทำปาณาติบาตเป็นต้น กายกมมัม วจิตฺวาเรปิ ปวตุตติ ก็ย่อมมีกายกรรม
 เป็นไปแม้ในจิตวาร อิติ เหตุนั้น ทวารเนน กมมวตุถานัน น สียา จึงไม่ควร
 มีการกำหนดกรรมด้วยทวาร ตลา มุสวาทาที กายวิกาเรน กโรนุตสุส และ
 สำหรับผู้ใช้กายวิการ กระทำวจิพุจริตมีมุสวาตเป็นต้น วจิกมมัม กายทวารเรปิ
 ปวตุตติ ก็ย่อมมีวจิกรรมเป็นไปแม้ในกายทวาร อิติ เหตุนั้น กมฺเมน ทวารวตุ

ถานมฺปิ น สียา จึงไม่ควรมีแม้การกำหนดทวารด้วยกรรม อิติ ดังนี้ อิติ เพราะเหตุนั้น พาหุสลวุตติยา วุตถานํ ทสฺเสตฺถุ (ท่านอาจารย์) เพื่อจะแสดงการกำหนด (กรรม) ด้วยความเป็นไปแห่งกรรมมาก (ในทวาร) พาหุสลวุตติโตติ วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า พาหุสลวุตติโต ฯ

อยมตฺถ อธิปฺปาโย ในบทว่า พาหุสลวุตติโต นี้ มีอธิบายดังนี้ว่า หิ ความจริง ภายกมฺมํ ภายกรรม ภายทวารเรเยว พหุลํ ปวตฺตติ เป็นไปเฉพาะในกายทวารมาก อปฺปํ วจฺจิตฺวาเร เป็นไปในวจิตวารน้อย ฯ

ตสฺมา เพราะเหตุนี้ ภายกมฺมภาโวปิ สิทฺโธ จึงชื่อว่าสำเร็จแม้ความเป็น ภายกรรมได้ ภายทวารเรเยว พหุลํ ปวตฺตติ เพราะเป็นไปมากเฉพาะในกายทวาร วนจรกาทีนํ วนจรกาทีภาโว วีย เปรียบเสมือนคนที่เที่ยวไปในป่าเป็นต้น ได้ชื่อว่า เป็นพรานป่าเป็นต้น ฉะนั้น ฯ

ตถา อนึ่ง ภายกมฺมเมว ภายกรรมเท่านั้น เยภฺยฺยูเยน ภายทวารเร ปวตฺตติ ย่อมเป็นไปในกายทวารโดยมาก น อิตฺรานิ วจฺจกรรมและมโนกรรมนอกนี้หาเป็น ไปโดยมากไม่ ตสฺมา เพราะฉะนั้น ภายกมฺมทวารภาโว สิทฺโธ จึงชื่อว่าสำเร็จ ความเป็นทวารแห่งภายกรรม ภายกมฺมสฺส เยภฺยฺยูเยน เอตฺถเฏว ปวตฺตติ เพราะภายกรรมเป็นไปในกายทวารนี้แหละโดยมาก พุราหุมนคามาทีนํ พุราหุมนคามาทีภาโว วีย เปรียบเสมือนบ้านพราหมณ์เป็นต้นได้ชื่อว่า เป็นบ้านพราหมณ์ เป็นต้น ฉะนั้น อิติ เพราะเหตุนี้ กมฺมทวารวุตถานเณ ในการกำหนดกรรมและ ทวาร นตฺถิ โภจิ วิพฺนุโธ จึงไม่มีข้อห้ามอะไร ฯ

มุสฺสาคิ บทว่า มุสฺสา ได้แก่ อฏฺฐตํ วตฺถุํ เรื่องไม่จริง ฯ

ตํ ตจฺจนโต วทฺนฺติ เอเตนาติ มุสฺสาวาโท ที่ชื่อว่ามุสสาบาท เพราะอรรถวิเคราะห์ ว่า เป็นเครื่องกล่าวเรื่องที่ไมจริงนั้น โดยความเป็นจริงแห่งเหล่าชน ฯ

ปิสฺสติ สามคฺคิยํ สลฺยจฺจนฺเณติ วิภฺจิปฺปติ ปิยภาวํ สุลฺลํ กโรตฺตีติ วา ปิสฺสุมา ที่ชื่อว่าปิสฺสุมาจา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า บด คือ ขยี้ความสามัคคีให้แหลกละเอียด หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ชัด คือ กระทบความเป็นที่รักให้สูญ ฯ

อุตตทานมปิ ปรมปิ ผรุสํ กโรติ กกโจ วีย ขรสมผลสุชาติ วา ผรุสา
ที่ชื่อว่าผรุสวาจา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า กระทำทั้งตนเอง ทั้งผู้อื่นให้หยาบกระด้าง
หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีสัมผัสแข็งกระด้าง เปรียบเหมือนเลื่อย ฉะนั้น ฯ

ลํ สุขํ หิตญจ ผรติ วิสริติ วินาเสตีติ สมุณํ ธรรมชาติที่ชื่อว่าสัมผัส
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า แผ่ไป คือ สรร้านไปเลยความดี ได้แก่ ความสุข และสิ่งที่เป็น
ประโยชน์เกื้อกูล คือ ทำความสุขและสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลให้เสียหายไป
อุตตโน จ ปเรสญจ อนุปลการํ ยงกัญจ ได้แก่ ถ้อยคำอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่
เป็นอุปการะแก่ตนและชนเหล่าอื่น ฯ

ตํ ปลปติ เอเตนาคิ สมุณปลลาโป ที่ชื่อว่าสัมผัสปลลาปะ เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่า เป็นเครื่องกล่าวถ้อยคำที่ไม่เป็นประโยชน์นั้นแห่งชน ฯ

ตตถ บรรดาวจีทุจริต ๔ มีมุสาวาทเป็นต้นเหล่านั้น เจตนา เจตนา อภูตตถุ
ภูตโต ปรี วิญญาปตูกามสุส ของผู้ต้องการจะให้ผู้อื่นทราบเรื่องที่ไม่เป็นจริง
โดยเป็นเรื่องจริง ตถาวิญญาปนปโยคสมุญจาปิกา ซึ่งให้เกิดความพยายาม
ในการให้ผู้อื่นทราบว่าจริง มุสาวาทโท ชื่อว่ามุสาวาท ฯ

โส มุสาวาทนั้น ปรสสุ อตถลเกทกโรว เฉพาะที่ทำลายประโยชน์ของผู้อื่น
อย่างเดียว กมมปโล โหติ จึงเป็นกรรมบถ อิตโร นอกจากนี้ กมมเมว เป็นเพียง
กรรมเท่านั้น ฯ

สงกิลิฏฐเจตนา เจตนาที่เศร้าหมอง ปเรทกกรวจิปโยคสมุญจาปิกา ซึ่งให้
เกิดวจีประโยคเป็นเครื่องทำให้ผู้อื่นให้แตกกัน ปเรสํ เกทกมตาย โดยต้องการ
ให้ชนเหล่าอื่นแตกกันก็ตาม อุตตโน ปียกมตาย วา โดยต้องการให้ตนเป็นที่รัก
ก็ตาม ปิสุณาวาจา ชื่อว่าปิสุณาวาจา ฯ

สาปิ แม้ปิสุณาวาจา นั้น ทวีสุ ภินุเนสุเยว เมื่อชนทั้งสองฝ่ายแตกกันแล้ว
เท่านั้น กมมปโล โหติ จึงเป็นกรรมบถ ฯ

เอกนตผรุสเจตนา เจตนาที่หยาบโดยส่วนเดียว **ปรสฺส มมฺมจฺเจทกรวจิ**
ปโยคสมฺภูจฺจาปิกา ซึ่งให้เกิดวจีประโยคเป็นเครื่องทำการตัดความรักของผู้อื่น
ผรุสวาจา ชื่อว่าผรุสวาจา ฯ

หิ ความจริง **จิตตฺสณฺหตฺยา** **สติ** เมื่อยังมีความที่จิตเป็นธรรมชาติ
ละเอียดอ่อน **ผรุสวาจา** **นาม** ขึ้นชื่อว่าผรุสวาจา **น โหติ** หามีไม่ ฯ

สฺงกิลฺลฺลฺจเจตนา เจตนาที่เศร้าหมอง **สตีตฺหารณาทิอนตฺถวิญญาปนปโยค-**
สมฺภูจฺจาปิกา ซึ่งให้เกิดความพยายามในการให้ผู้อื่นทราบถึงเรื่องที่ไร้ประโยชน์
มีเรื่องน่านางติดตามมาเป็นต้น **สมฺพฺปลาโป** ชื่อว่าสัมพปลापะ **ฯปน** ก็
โส สัมพปลापะนั้น **ปเรหิ ตสฺมี** **อตุเถ** **คหิตฺเตยว** เมื่อชนเหล่าอื่นรับรู้เนื้อความ
นั้นเท่านั้น **กมฺมปโถ** จึงเป็นกรรมบถ ฯ

วจฺวิญญตฺติสฺงฺขาเต **วจฺทฺวาเรติ** ชื่อว่า **วจฺวิญญตฺติสฺงฺขาเต** **วจฺทฺวาเร**
ความว่า **กมฺมทฺวาเร** ในทวารแห่งกรรม **วจฺทฺวารสฺงฺขาเต** อันท่านเรียกว่าจิทวาร
โจปนวาจาภาวโต เพราะเป็นการเคลื่อนไหววาจา **กมฺมานํ** **ปวตฺติมุขภาวโต** **จ**
และเพราะเป็นทางเป็นไปแห่งกรรมทั้งหลาย **วจฺวิญญตฺติสฺงฺขาเต** ที่ท่านเรียกว่า
วจฺวิญญตฺติ **วาจาย** **อธิปฺปายํ** **วิญญาเปติ** **สยญจ** **วาจาย** **วิญญาตีติ** เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า ให้ผู้อื่นทราบความประสงค์ด้วยวาจา และตนเองก็รู้ความประสงค์
ได้ด้วยวาจา **วจฺเจทกรปโยคสมฺภูจฺจาปิกาจิตตสมฺภูจฺจานปจฺวิธิตฺวาธิกกลาปสฺส**
วิการญฺเต ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงแห่งรูปกลาปที่ยังด้วยปจฺวิธิตฺวาธึ ซึ่งมีจิตคิดให้เกิด
ความพยายามเป็นเครื่องเปล่งวาจาเป็นสมฺภูจฺจํ ฯ

พาหุสฺลฺลฺวตฺติโตติ **อิทํ** คำว่า **พาหุสฺลฺลฺวตฺติโน** นี้ **วฺตุตฺนยเมว** มีนัย
ดังกล่าวแล้วนั้นแล ฯ

ปรสฺมฺปตฺตี **อภิมุขํ** **ฉายติ** **โลภวเสน** **จินฺเตตฺตี** **อภิชฺฉมา** ที่ชื่อว่าอภิชฉมา
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เฟื่องม่งเฉพาะสมบัติของผู้อื่น ได้แก่ คิดถึงสมบัติของผู้อื่น
ด้วยอำนาจโลภะ ฯ

พญาปชฺชติ หิตสฺขํ เอเตนาคิ พญาปาโท ที่ชื่อว่าพญาบาท เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องถึงความพินาศแห่งประโยชน์เกื้อกูลและความสุข ฯ

มิจฺฉา วิปริตโต ปสฺสตีติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ที่ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นผิด คือ วิปริต ฯ

ตตฺถ บรรดามโนทุจจริตมีอภิขมาเป็นต้นนั้น **อโห วต อิํ มม ลียาคิ เอวํ ปรรณทาทิขฺฆานํ** การเพ่งถึงสิ่งของของผู้อื่นอย่างนี้ว่า ไฉนหนอ สิ่งของนี้พึงเป็นของเรา **อภิขมา** ชื่อว่าอภิขมา ฯ

สา อภิขมานันํ กมฺมปโถ โหติ ย่อมเป็นกรรมบถ **ปรรณทสฺส อตฺตโน นมเนเนว** เฉพาะโดยการน้อมสิ่งของ ของผู้อื่นมาเพื่อตน ฯ

อโห วตายํ สตฺโต วินสฺเสยฺยาคิ เอวํ มโนปโทโส ความคิดประทุษร้ายอย่างนี้ว่า ไฉนหนอ สัตว์นี้จะพึงพินาศ **พญาปาโท** ชื่อว่าพญาบาท ฯ

นตฺถิ ทินฺนุนตฺติอาทินา นเยน วิปริตทสฺสนํ ความเห็นผิดโดยนัยเป็นต้นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล ดังนี้ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ** ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ ฯ

ปน แต่ **เอตฺถ** ในมิจฉาทิฏฐินี้ **กมฺมปถเกโท** กรรมบถขาดได้ **นตฺถิก-
อเหตุกอกิริยทิจฺฐิหิเยว** โดยนัตถิกทิจฺฐิ อเหตุกทิจฺฐิ และอกิริยทิจฺฐิเท่านั้น ฯ

ปน ส่วน **ปปลฺโย** ความพิสดาร **อิเมสํ อญฺญาทิวตฺถาปนวเสน** ด้วยอำนาจ การกำหนดองค์เป็นต้นแห่งอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการเหล่านี้ **ทฏฺฐพฺโพ** บัณฑิต พึงคั่นดูได้ **ตตฺถ ตตฺถ อาคตฺนเยน** โดยนัยที่มาแล้ว ในปกรณัมนี้ ๆ ฯ

อญฺญตฺตราปิ วิญฺญตฺตียาคิ ชื่อว่า **อญฺญตฺตราปิ วิญฺญตฺตียา** ได้แก่ กายวจีวิญญตฺตึ วินาปิ แม้เว้นกายวิญญตฺตึและวจีวิญญตฺตึ ฯ **อตุโล** อธิบายว่า **ตํ อสมฺมุจฺจาเปตฺวาปิ** แม้ไม่ให้กายวิญญตฺตึและวจีวิญญตฺตึนั้นตั้งขึ้น ฯ

จ ก็ **เอตฺถ** บรรดาอกุศลกรรมบถมีอภิขมาเป็นต้นนี้ **อภิขมาทโย** มโนทุจจริตมีอภิขมาเป็นต้น **วิญฺญตฺตีสมฺมุจฺจาปกจิตฺตสมฺปยุตฺตา** ซึ่งสัมปยุตด้วยจิต อันให้เกิดวิญญตฺตึ **เจตนาปกฺขิกาว โหนฺติ** ย่อมเป็นไปในฝ่ายเจตนาอย่างเดียว ฯ

โทสมุเลน ชายนุตีติ ชื่อว่า โทสมุเลน ชายนุตติ ความว่า ปาณาติบาต ๑
 ผรุสวาจา ๑ พยาบาท ๑ ชายนุตติ ย่อมเกิด โทสสงขตมูเลน ด้วยเหตุเป็นมูลราก
 กล่าวคือโทสะ โทสมูลกจิตฺเตน วา หรือด้วยจิตที่มีโทสะเป็นมูล สหชาติาภิปัจเจยเน
 โดยสหชาติปัจเจยเป็นต้น น โลกมุลาทีหิ หากเกิดด้วยเหตุอันเป็นมูลรากมีโลกมูล
 เป็นต้นไม้อื่น ๆ

หิ ความจริง ราชาโน พระราชาทั้งหลาย หสมานาปิ แม้กำลังทรงพระสรวลอยู่
 วรรัง อาณาเปนุติ ก็ทรงรับสั่งให้ประหารได้ โทสจิตฺเตเนว ด้วยพระหทัยที่มีโทสะ
 เป็นมูลนั่นเอง ๆ

ผรุสวาจาพยาปาเทสุปิ แม้ในผรุสวาจาและพยาบาท ตลา ยถารห์ ทฎฐพพ
 ก็พึงเห็นถ้อยคำตามสมควรอย่างนั้นเหมือนกัน ๆ

มิจฺฉาทสุสนสุส อภินิวิสิตพพวตฺถุสุ โลกปุพฺพงฺคเมว อภินิวิสโนโต
 เพราะความเห็นผิด ยึดมั่นในวัตถุที่พึงยึดมั่นทั้งหลาย มีโลกะเป็นตัวนำหน้านั้นเอง
 อาห มิจฺฉาทิฏฺฐิจ จ โลกมุเลนาคี ทานพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิจ
 จ โลกมุเลน ดังนี้ ๆ

เสสานิ ฯเปฯ สมุทฺถนุตีติ ชื่อว่า เสสานิ ฯเปฯ สมุทฺถนุตติ ความว่า
 ตาว อันดับแรก โย ผู้ใด อตฺตพฺพนุปริตฺตนาทึบโยชนํ สนุชาย มุงฺงประโยชนํ
 มีการป้องกันตนเองและพวกพ้องเป็นต้น หรติ ลักเอา อภิมตํ วา วตฺถุํ สิ่งของ
 ที่ตนต้องการก็ตาม อนภิมตํ วา ไม่ต้องการก็ตาม อทินฺนาทานํ อทินนาทาน
 ตสุส ของผู้นั้น โหติ ย่อมมี โลกมุเลน เพราะโลกมูล อทินนาทาน เวรนิยฺยานตฺถุ
 หรุตฺตสุส ของผู้ที่ลักของผู้อื่นเพื่อจะแก้แค้น โทสมุเลน ย่อมมีเพราะโทสมูล ๆ

อทินนาทาน ปรสฺนตฺกํ หรุตฺตนาํ ราชุนํ ของพระราชาทั้งหลาย ผู้ริบเอา
 สมบัติของผู้อื่นไป ทฎฐนิกฺคหตฺถุํ เพื่อจะข่มคนชั่ว นีติปาจกฺกปฺปมาณโต ตาม
 บทบัญญัติพระธรรมนุญก็ดี

อทินนาทาน พุราหุมนานญจ สพฺพมิตฺถํ พุราหุมนานํ ราชุนิ ทินฺนํ เตสํ
 ปน สพฺพทฺฐพฺพลภาเวน อญฺเณ ปรีกฺขุชฺชนุตติ อตฺตสนฺตกเมว พุราหุมนา

ปริภุชชุตตีอาทีนิ วตฺวา สกสกสญญาเย เอว ยงฺกิญฺจึ หฺรณฺตานิ ของพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้กล่าวว่า สิ่งของทั้งหมดนี้ ในหลวงได้พระราชทานไว้แล้วแก่พวกพราหมณ์ แต่ชนพวกอื่นพากันใช้สอย เพราะพวกพราหมณ์เหล่านั้นมีกำลังอ่อนแอกว่าคนทุกจำพวก พวกพราหมณ์ ย่อมใช้สอยเฉพาะของตน ดังนี้ เป็นต้น แล้วนำสิ่งใดสิ่งหนึ่งไป ด้วยความสำคัญว่าเป็นของ ของตนนั่นเองก็ดี อทินนาทาน กมุผล-สมุพฺพธาปวาทีนญฺจ ของพวกที่มักพูดปฏิเสธความเกี่ยวเนื่องกันแห่งกรรมและผลแห่งกรรมก็ดี โมหมฺมุเลน ย่อมมีเพราะโมหมูล ฯ

มุสฺสาวาทาทิสฺสุปิ แม้ในวิจฺจิตฺตมิมุสฺสาวาทเป็นต้น เอวํ ยถารหํ โยเชตฺตพฺพิ ก็พึงประกอบล้อยคำตามสมควรอย่างนี้เหมือนกัน ฯ

เอตํ กามาวจรกุศลกรรมนี้ ฉสุ อารมฺมุณฺสุ ติวฺริกมฺมุวเสน อุปฺปชฺชมานมฺปิ แม้เกิดขึ้นอยู่ในอารมณ์ ๖ ด้วยอำนาจกรรม ๓ อย่าง ติวฺริณฺนิยเมเน อุปฺปชฺชติ ก็ย่อมเกิดขึ้น โดยการกำหนด ๓ อย่าง อิติ เพราะเหตุนี้ อาท ตถา ทานสึล-ภาวนาเวสนาติ ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว่า ตถา ทานสึลภาวนาเวเสน ดังนี้ ฯ

หิ ความจริง ทสฺธา นิทฺทิสฺสิยมานานํ บรรดาบุญกิริยาวัตฺถุที่แสดงไว้ ๑๐ ประการ สงฺคโห ท่านรวบรวม ทฺวินฺนํ ปิตฺติทานมัยกัปปิตฺตทานุโมทนามัยกัปป ๒ ปฺน ทฺวินฺนํ อปฺจายนมัยกัปปเวยยาวัจจมัยกัปป ๒ อีก ตินฺนญฺจ และธัมมัสฺสวณมัยกัปปเทสนามัยกัปปทิกฺขุชฺชกรรมกัปป ๓ ทานสึลาทิสฺสุ ตีเสว เข้าในบุญกิริยาวัตฺถุ ๓ ประการมีทานและศีลเป็นต้น ยถากุณฺม ตามลำดับ ฯ

ปน แต่ การณ์ เหตุ เหตุถ ในการรวบรวมไว้ในบุญกิริยาวัตฺถุ ๓ ประการ ปวกุชาม ข้าพเจ้าจักกล่าว ปฺโรโต ต่อไป ฯ

ปน ส่วน ฉพารมฺมุณฺสุ ติวฺริกมฺมุทฺวาเรสุ จ เนสํ ปวตฺติโยชฺนา วาจา เป็นเครื่องประกอบความเป็นไปแห่งบุญกิริยาวัตฺถุเหล่านั้น ในอารมณ์ ๖ และในทวารแห่งกรรม ๓ อย่าง คเหตุพฺพา พิงคันตฺว อฏฺฐกฺกาทิสฺสุ อาคตฺนเยน ตามนัยที่มาแล้วในอรรถกถาเป็นต้น ฯ

ทียยุติ เอเตนาคี ทานั ที่ชื่อว่าทาน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่อง
อันบุคคลให้ **ปริจจาคเจตนา** ได้แก่ เจตนาเป็นเครื่องปริจจาค ฯ

เสเสสุปิ แม้ในศีลเป็นต้นที่เหลือ **เอว** ก็มีนัยนี้เหมือนกัน ฯ

สีลตีติ สีล ที่ชื่อว่าศีล เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า คงที่ ฯ

สีลตี สมมา ทหติ จิตต เอเตนาคี **สีล** ที่ชื่อว่าศีล เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่า เป็นเครื่องตั้งมั่น คือ ดำรงอยู่โดยชอบแห่งจิต ฯ

อตฺโต อธิบายว่า (**จิตต**) จิต กายวชิกรมุขานิ **สมมา ทหติ สมมา จเปติ**
ตั้งกายกรรมและวจีกรรมได้โดยชอบ คือ วางกายกรรมและวจีกรรมไว้โดยชอบ ฯ

วา อีกอย่างหนึ่ง **สีลยติ อุปธาเรตีติ สีล** ที่ชื่อว่าศีล เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
รองรับไว้ คือ เข้าไปรองรับไว้ ฯ

ปน ก็ **กุสลาณ** **อธิฏฐานภาโว** ภาวะเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย
อุปธารณ ชื่อว่าความเข้าไปรองรับไว้ **เอตล** ในที่นี้ ฯ

ตลาหิ วุตต สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ **สีเล**
ปติฏฐายาติอาทิ ว่า **สีเล ปติฏฐาย** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

ภาเวติ กุสลธมฺเม อาเสวติ วฑฺฒเตติ **เอตายาติ** **ภาวนา** ที่ชื่อว่าภาวนา
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องให้กุศลธรรมทั้งหลายเกิดมี คือ เสพค้ำ ได้แก่
ทำกุศลธรรมทั้งหลายให้เจริญแห่งชน ฯ

อปจายติ ปุชชาวเสน สามิจิ โกรติ **เอตายาติ** **อปจายนา** ที่ชื่อว่าอปจายน
ะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องประพฤดิอ่อนน้อม คือ ทำความชอบยิ่งด้วย
อำนาจการบูชาแห่งชน ฯ

ตตํกิจจกรณ **พฺยวภูสฺส** **ภาโว** ภาวะแห่งบุคคลผู้ชวนชวายนในการกระทำ
กิจนั้น ๆ **เวยฺยาวจฺจ** ชื่อว่าเวยยาวัจจะ ฯ

อตฺตโน **สนฺตนาเน** **นิพฺพตฺตา** **ปตฺติ** **ทียยุติ** **เอเตนาคี** **ปตฺติทาน** ที่ชื่อว่า
ปิตติทาน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องอันชนให้ส่วนบุญที่บังเกิดในสันดาน
ของตน ฯ

ปตฺติ อนุโมทติ เอตายาติ ปตฺตานูโมทนา ที่ชื่อว่าปตฺตานูโมทนา เพราะ
อรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องพลอยชิ้นชมส่วนบุญแห่งชน ฯ

ธมฺมํ สฺถมฺมํ เอตายาติ ธมฺมสฺสวณฺํ ที่ชื่อว่าธมฺมสฺสวณฺํ เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่า เป็นเครื่องฟังธรรมแห่งเหล่าชน ฯ

ธมฺมํ เทเสนฺติ เอตายาติ ธมฺมเทสนา ที่ชื่อว่าธมฺมเทสนา เพราะอรรถวิเคราะห์
ว่า เป็นเครื่องแสดงธรรมแห่งเหล่าชน ฯ

ทิกฺขจฺจียา อชฺชกรณฺํ การทำความเห็นให้ตรง **ทิกฺขจฺจุกมฺมํ** ชื่อว่าทิกฺขจฺจุกรรณฺํ ฯ
ตตฺถ บรรดาบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้นนั้น **เจตนา** เจตนา **สํนุสยสฺนุตํ**
ของบุคคลผู้มีสันดานที่ยังมีอนุสัย **อตุตฺถโน** วิชฺชमानวตฺถุปริจฺจชนวสฺสปฺปวตฺตา
ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการสลละสิ่งของที่มีอยู่ของตน **ปรเสถ** ปุชฺชานุกุคฺคกามตาย
เพื่อต้องการจะบูชาหรืออนุเคราะห์ชนเหล่าอื่น **ทานํ นาม** ชื่อว่าทานมัย ฯ

ปุพฺพปจฺจมาคเจตนา เจตนาอันเป็นไปในส่วนเบื้องต้นและภายหลัง **ปวตฺตา**
ซึ่งเป็นไป **ทานวตฺถุปริเยสนวเสน** ด้วยอำนาจแสวงหาทานวัตถุ **ทินฺนสฺส**
โสมนสฺสจิตฺเตน อนุสฺสรณวเสน จ และด้วยอำนาจระลึกถึงทานวัตถุที่ตนให้แล้ว
ด้วยจิตที่สพรคตด้วยโสมนัส **คจฺจนฺติ** ย่อมถึง **สโมธานํ** การรวมลง **เอตฺถ**
ในทานมัยนี้เหมือนกัน ฯ

เสเสสฺสุปิ แม้ในบุญกิริยาวัตถุมีศีลเป็นต้นที่เหลือ **เอวํ** ยถารหํ **ทฺถจฺจ**
ก็พึงเห็นถ้อยคำตามสมควรเหมือนกัน ฯ

ปวตฺตเจตนา เจตนาที่เป็นไปแล้ว **นิจฺจสึลาทิวเสน** ปญฺจ อฏฺฐ ทส วา สึลานิ
สมาทียนุตฺตสฺส **ปริปุเรนุตฺตสฺส** ของบุคคลผู้สมาทานศีล ๕ ศีล ๘ หรือศีล ๑๐
ด้วยอำนาจนิจศีลเป็นต้น บำเพ็ญอยู่ก็ดี **อสมาทียิตฺวาปิ** สมฺปตฺตกายวจฺจิจฺจ
โต วิรมนุตฺตสฺส **ปพฺพชฺชนุตฺตสฺส** แม้มิได้สมาทาน แต่งเว้นจากกายทุจริตและวจีทุจริต
ที่มาประจวบเข้าก็ดี **อุปสมฺปทมาพเก** สํวรํ **สมาทียนุตฺตสฺส** **จตฺตปาริสฺสุทฺธิสึล**
ปริปุเรนุตฺตสฺส จ ผู้สมาทานสังวรในโรงอุโบสถ บำเพ็ญปาริสฺสุทฺธิศีล ๔ ให้บริบูรณ์
ก็ดี **สึลํ นาม** ชื่อว่าศีลมัย ฯ

โคตรภูปริโยสานเจตนา เจตนาที่มีโคตรภูเป็นที่สุด **จตุตทาพิสัย** **กมมภูฐานesu** **ขนฺธาทีสุ** **จ** **ภูมีสุ** **ปริกมฺสมฺสนวสฺปวตฺตา** ที่เป็นไปด้วยอำนาจการบริกรรม ในกัมมัฏฐาน ๔๐ และการพิจารณาในภูมิธรรมมีขั้นเป็นต้น **อปฺปนํ** **อปฺปตฺตา** ยังไม่ถึงอัปปนา **ภาวนา** **นาม** ชื่อว่าภาวนามัย ฯ

นิรวชฺชวิชฺชาทิปริยาปุณฺนเจตนาปิ แม้เจตนาเป็นเครื่องเล่าเรียนวิชาที่ปราศจากโทษเป็นต้น **เอตฺถเว** **สโมธานํ** **คฺจฺจติ** ก็ย่อมถึงการรวมลงในภาวนามัยนี้เหมือนกัน ฯ

พหุมานกรณเจตนา เจตนาเป็นเครื่องกระทำความนับถือมาก **วยสา** **คฺเณหิ** **จ** **เชฏฺฐานํ** ต่อท่านผู้เจริญที่สุดทั้งหลายโดยวัยและโดยคุณ **ปจฺจุปฺภูจฺจานอาสนา-** **ภินิหารวิธินา** ด้วยวิธีมีการลูกรับและการนำเอาอาสนะมาให้ **อสฺงกิลิฏฺฐชฺฆาตเยน** โดยอหยาศัยที่ไม่เศร้าหมอง **จีวราทิสฺสุ** **ปจฺจาสารหิเตน** ซึ่งไม่หวังการตอบแทน ในปัจฉัย ๔ มีจีวรเป็นต้น **อปฺจายนํ** **นาม** ชื่อว่าอปฺจายนมัย ฯ

ตัดํกิจฺจกรณเจตนา เจตนาเป็นเครื่องช่วยทำกิจนั้น ๆ **เตสเมว** แก่ท่านผู้เจริญที่สุดเหล่านั้นนั่นแหละ **คิลานานญจ** และแก่ผู้ป่วยไข้ทั้งหลาย **ยถาวตฺตชฺฆาตเยน** โดยอหยาศัยตามที่กล่าวแล้ว **เวยฺยาวจฺจํ** **นาม** ชื่อว่าเวยฺยาวจฺจมัย ฯ

อตฺตโน **สนฺตानเ** **นิพฺพตฺตสฺส** **ปฺภุณฺณสฺส** **ปเรหิ** **สาธารณภาวปจฺจาตีสน-** **เจตนา** เจตนาเป็นเครื่องมุ่งหวังถึงความที่บุญซึ่งบังเกิดแล้วในสันดานของตน เป็นธรรมชาติทั่วไปด้วยชนเหล่าอื่น **ปตฺติทานํ** **นาม** ชื่อว่าปตฺติทานมัย ฯ

อพฺภานูโมทนเจตนา เจตนาเป็นเครื่องพลอยยินดียิ่ง **ปเรหิ** **ทินฺนสฺส** **อทินฺนสฺสาปิ** **วา** **ปฺภุณฺณสฺส** ถึงบุญที่บุคคลเหล่าอื่นให้แล้ว หรือแม้ที่พวกเขา ยังมีได้ให้ **มจฺเจรมลวินิสฺสฺสเณ** **จิตฺเตน** ด้วยจิตที่ปราศจากมลทินคือความตระหนี่ **ปตฺตานูโมทนา** **นาม** ชื่อว่าปตฺตานูโมทนามัย ฯ

หิตฺอุปเทสฺสวนเจตนา เจตนาเป็นเครื่องฟังสิ่งที้อ้างถึงประโยชน์เกื้อกูล **อสฺงกิลิฏฺฐชฺฆาตเยน** ด้วยอหยาศัยที่ไม่เศร้าหมอง **เอวํ** **อตฺตโน** **ปเรสํ** **วา** **หิตฺผณฺวสฺปวตฺเตน** ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแผ่ประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนเองหรือ

แก่ชนเหล่าอื่นอย่างนี้ว่า เอวมิมิ ฐมมิ สุตฺวา ตตฺถ วุตฺตนฺเยน ปฏิปชฺชนฺโต
 โลภียโลกุตฺตรคุณวิเสสสุส ภาคี ภวิสฺสามิ เราฟังธรรมนี้เป็นอย่างนี้แล้ว ปฏิบัติ
 อยู่ในธรรมนั้น โดยนัยดังกล่าวแล้วจักเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณพิเศษ อันเป็นโลกียะ
 และโลกุตฺตระ พหุสุตฺโต วา หุตฺวา ปเรสฺส ฐมฺมเทสนาทีหิ อนุคฺคณฺหิสฺสามิ
 หรือว่าเรจักเป็นพหูสูตอนุเคราะห์ชนเหล่าอื่น ด้วยการแสดงธรรมเป็นต้น ฐมฺมสุสฺวานํ
 นาม ชื่อว่าธัมมัสสวนมัย ฯ

นิรวชฺชวិชาตีสวนเจตนาปิ ถึงเจตนาซึ่งเป็นเครื่องฟังวิชาที่ปราศจากโทษ
 เป็นต้น สงฺคฺยหติ อันบังเกิดขึ้นพร้อมเข้า เหตุเถว ในธัมมัสสวนมัยนี้เหมือนกัน ฯ

หิตฺตฺยฺยเจตนา เจตนาเป็นเครื่องแสดงอ้างถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล
 โยนิโสมนสิการโต โดยโยนิโสมนสิการ ลากสกุการาทินิรเปกฺขตฺยา โดยไม่เพ่ง
 เล็งถึงลาภและสักการะเป็นต้น ฐมฺมเทสนา นาม ชื่อว่าธัมมเทสนามัย ฯ

นิรวชฺชวิชาตูปทิสฺนเจตนาปิ แม้เจตนาเป็นเครื่องแสดงอ้างถึงวิชาที่
 ปราศจากโทษเป็นต้น เหตุเถว สงฺคฺหํ คจฺจติ ก็ถึงการรวมเข้าในธัมมเทสนามัยนี้
 เหมือนกัน ฯ

ทิกฺขุจฺฉิยา อชฺชฺกรณํ การกระทำความเห็นให้ตรง อดฺธิ ทินฺนุนฺตฺวาทฺธิ-
 นยปฺปวตฺตสมฺมาทสฺสนวเสน ด้วยอำนาจสัมมาทิกฺขุจฺฉิยาที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า
 ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลจริง ดังนี้ ทิกฺขุจฺชกฺกมฺมํ นาม ชื่อว่าทิกฺขุจฺชกฺกกรรม ฯ

ถามว่า ยทิ เอวํ เมื่อเป็นเช่นนั้น ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตฺยฺยปฺปาทสุส ทิกฺขุจฺช-
 กฺกมฺมปฺปญฺญกิริยาภาโว น ลพฺภติ ย่อมไม่ได้ความที่จิตตฺยฺยปฺปาทที่เป็นญาณวิปฺปยุต
 เป็นบุญกิริยาวัตถุ คือ ทิกฺขุจฺชกฺกกรรม ฯ

ตอบว่า โน น ลพฺภติ ย่อมไม่ได้หาได้ ปฺริมฺปจฺฉิมเจตนาณมฺปิ ตํตํปฺปญฺญ-
 กิริยาเสว สงฺคณฺหนฺโต เพราะรวมแม้เจตนาดวงที่เกิดก่อนและดวงที่เกิดภายหลัง
 เข้าในบุญกิริยาวัตถุนั้น ๆ นั้นเอง ฯ

หิ ความจริง อชฺชฺกรณเวลาย ในเวลาทำความเห็นให้ตรง ญาณสมฺปยุตฺตเมว
 จิตฺตํ โหติ จิตฺตฺยฺยยอมเป็นญาณสัมปยุต เท่านั้น กิณฺจาปิ แม้ก็จริง ปน ถึงอย่างนั้น

ปฐิมปจฉาภาเค ในกาลเบื้องต้นและกาลภายหลัง **ญาณวิปยุตตมปิ สมภวติ** จิตย่อมเป็นญาณวิปยุตได้บ้าง **อิติ** เพราะเหตุนั้น **ตสฺสาปิ ทิฏฐชฺชกมฺภาโว** แม้ความที่จิตเป็นญาณวิปยุตนั้นเป็นทิฏฐชฺชกมฺภาโว **อุปปชฺชติ** จึงถูกต้อง **อิติ** แล ฯ

อลํ พอกันที **อติปญฺเจน** ไม่ต้องให้พิศดารมากนัก ฯ

ปน ก็ **อิเมสุ ทสฺสุ** บรรดาบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการมีทานมัยเป็นต้นเหล่านี้ **ปตฺติทานานุโมทนา** ปัตติทานมัยกับปัตตานุโมทนา **คจฺจนฺติ** ชื่อว่าย่อมถึง **สงฺคหํ** การรวมเข้า **ทานเ** ในทานมัย **ตํสภาวตฺตา** เพราะมีภาวะเหมือนกับทานมัยนั้น ฯ

หิ ความจริง **ทานมฺปิ** แม้ทานมัย **ปฏฺธิปกฺขํ** ก็ย่อมเป็นข้าศึก **อิสฺสามจฺเจรณํ** ต่ออิสสาเจตสิกและมัจฺฉริยเจตสิก **เอเตปิ** ปัตติทานมัยกับปัตตานุโมทนา **มัย** แม้เหล่านั้น ก็เป็นข้าศึกต่ออิสสาเจตสิกและมัจฺฉริยเจตสิก **ตสฺมา** เพราะเหตุนี้ **เต** ปัตติทานมัยกับปัตตานุโมทนา **มัย** เหล่านี้ **สงฺคยฺหนฺติ** ท่านอาจารย์จึงรวมเข้า **ทานมยฺปญฺญกิริยาวัตถุ** ในทานมัยบุญกิริยาวัตถุ **เอกลกฺขณตฺตา** เพราะมีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน **สมานปฏฺธิปกฺขตฺยา** โดยมีข้าศึกเหมือนกัน ฯ **อปจายนเวยฺยาวจฺจา** อปจายนมัยและเวยยาวัจจมัย **สงฺคยฺหนฺติ** ท่านอาจารย์รวมเข้า **สีลมยฺปญฺญ** ในศีลมัยบุญกิริยาวัตถุ **จาริตฺตสีลภาวโต** เพราะความเป็นจาริตศีล ฯ

อาจารย์ธรรมपालตฺเถเรณ วุตฺติ ท่านอาจารย์ธรรมपालเถระกล่าวว่า **ปน** ก็ **เทสนาสวนทิฏฐชฺชตฺตา** ธรรมเทศนามัย ธรรมสสวนมัย และทิฏฐชฺชกมฺภาโว **คจฺจนฺติ** ย่อมถึง **สงฺคหํ** การรวมเข้า **ภาวนามเย** ในภาวานันยบุญกิริยาวัตถุ **กุสลธมฺมาเสวนโต** เพราะเป็นการสั่งเสพกุศลธรรม ฯ

อปเร ปน วทฺนฺติ แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า **เทเสนโต** บุคคลผู้แสดง **สุณฺนโต จ** และสดับอยู่ **เทสนานุสาเรณ ญาณํ เปเสตฺวา** ส่งญาณไปตามแนวแห่งเทศนา **ลกฺขณานิ ปฏฺวิชฺฌ** **ปฏฺวิชฺฌ** **เทเสติ** **สุณาติ จ** ย่อมแสดงและสดับธรรมรู้แจ้งไตรลักษณ์ **ตานิ จ** **เทสนาสวานานิ ปฏฺเวธธมฺเมว** **อาหารฺนฺติ** และธรรมเทศนากับธรรมสสวนะเหล่านั้นจึงชื่อว่าย่อมนำปฏิเวธธรรมมาได้แน่นอน

อติ เพราะเหตุนี้ **เทศนาสวนิ** ธรรมเทศนามัยกับธัมมัสสวนมัย **ภาวนามเย** **สงคหิ** **คจฺจติ** จึงถึงการรวมเข้าในภาวนามัยบุญกิริยาวัตถุ ๗

สกุภา **วตฺตํ** บัณฑิตอาจกล่าวได้ **ธมฺมทานสภาวโต** **เทศนา** **ทานมเย** **สงคหิ** **คจฺจติ** แม้ **ธรรมเทศนามัย** ย่อมถึงการรวมเข้าในทานมัยบุญกิริยาวัตถุ เพราะมีภาวะเหมือนกับธรรมทาน ๗

ตลาหิ **วุตฺตํ** สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ **สพฺพทานิ** **ธมฺมทานิ** **ชินาตีติ** ว่า การให้ธรรม ย่อมชนะการให้ทั้งปวง ดังนี้ เป็นต้น ๗

ตลา **อนิ** **ทิกฺขุชุกฺกมฺ** **ทิกฺขุชุกฺกม** ย่อมถึงการรวมเข้า **สพฺพตลาปิ** ในบุญกิริยาวัตถุ ๙ ประการแม้ทั้งหมด **สพฺเพสํ** **นิยมนลกฺขณตฺตา** เพราะมีลักษณะเป็นเครื่องกำหนดบุญกิริยาวัตถุ ๙ ประการทั้งปวง ๗

หิ **ความจริง** **ทานาทีสุ** บรรดาบุญกิริยาวัตถุมีทานมัยเป็นต้น **ยงฺกิลฺยจิ** บุญกิริยาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง **อตฺถิ** **ทินฺนุนฺตฺติ** **อาทินยปฺปวตฺตาย** **สมฺมาทิกฺขุจฺยา** **วิโสธิตํ** อันสัมมาทิกฺขุซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า ทานที่บุคคลให้แล้ว ย่อมมีผลจริง ชำระให้สะอาดแล้ว **มฺหปฺผลํ** **โหติ** **มฺหานิสฺสํ** ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ๗

เอวญจ **กตฺวา** ก็เพราะอธิบายความดังกล่าวแล้วอย่างนี้ **ทีมนิกายภูจ-** **กลาย...** **วุตฺตํ** ในอรรถกถาที่มิกาย พระพุทธโฆษาจารย์จึงกล่าวว่า **ทิกฺขุชุกฺกมฺ** **ทิกฺขุชุกฺกม** **สพฺเพสํ** **นิยมนลกฺขณํ** มีลักษณะเป็นเครื่องกำหนดบุญกิริยาวัตถุ ๙ ประการทั้งปวง ๗

(**สนฺนิฏฺฐานํ**) **ทฺฐพฺพํ** บัณฑิตพึงเห็นความตกลงใจว่า **สงฺเขปโต** โดยย่อ **ติวิธเมว** **ปฺลฺลยฺกิริยาวัตถุ** **โหติ** บุญกิริยาวัตถุมีเพียง ๓ อย่างเท่านั้น **อิตเรสํ** **สงคฺคหนโต** เพราะรวมบุญกิริยาวัตถุ ๗ อย่างนอกนี้ **ทานสึลภาวนาวเสน** **ทีสุ** เข้าในบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง คือ **ทานมัย** ๑ **ศีลมัย** ๑ **ภาวนามัย** ๑ **เอวํ** ด้วยประการฉะนี้ ๗

จ ก็ **อาจารย์** **เหฎฺฐา** **ทสฺสีติ** ท่านอาจารย์ได้แสดงไว้ข้างต้นแล้ว **ตลา** **เอว** อย่างนี้เหมือนกัน ๗

(รูปาวจรกุศล) รูปาวจรกุศลกรรม มโนกมฺมเมว ซึ่งว่าเป็นมโนกรรม อย่างเดียว กายทวาราทิสฺส อปฺปวตฺตนโต เพราะไม่เป็นไปในกายทวารเป็นต้น วิญญตฺติสมฺภูฏาปกตาภาเวน เหตุไม่มีการยังวิญญูติให้ตั้งขึ้น ฯ

ตถจ รูปาวจรกุศลํ และรูปาวจรกุศลกรรมนั้น ภาวนามยํ ชื่อว่าสำเร็จมาจาก ภาวนา ทานาทิวเสน อปฺปวตฺตนโต เพราะไม่เป็นไปด้วยอำนาจทานมัชฌนุกิริยาวัตถุ เป็นต้น อปฺปนาปฺปตฺตํ ชื่อว่าถึงอัปนาแล้ว ปุพฺพภาคอปฺปวตฺตานํ กามาวจรภาวโต เพราะกุศลกรรมทั้งหลายที่เป็นไปในส่วนเบื้องต้นเป็นกามาวจร ฯ

ฉานงฺคเภเทนาคิ บทว่า ฉานงฺคเภเทน ความว่า ปน ก็ อเนกวิธตฺเตปิ แม้เมื่อรูปาวจรกุศลกรรมนั้นมีหลายประการ ปฏิปทาภิเภทโต โดยความต่างแห่งปฏิปทา เป็นต้น ปญฺจวิธํ โหติ รูปาวจรกุศลกรรมนั้น ก็มี ๕ อย่าง นิพฺพตฺตชฺฉานงฺคเภโต โดยประเภทแห่งองค์ฉานที่บังเกิด องฺคาคติภฺกมฺนวเสน ด้วยอำนาจล่วงเลยองค์ ฯ

อาลมฺพนเภเทนาคิ บทว่า อาลมฺพนเภเทน ความว่า ปเภเทน โดยประเภท อิมสํ จตฺตุนํ อาลมฺพนานํ แห่งอารมณ์ ๔ เหล่านี้

อิตฺติ คือ จตฺตุนํ อารมณฺมี ๔ อย่าง อิตฺติ คือ กสิณฺคฺชฺมาภฺภิมาภาสํ อากาศที่เพิกกสิณ ๑ อากาสวิสยํ มโน วิญญูณฺซึ่งมีอากาศเป็น อารมณฺ ๑ ตทภาโว ความไม่มีแห่งวิญญูณฺนั้น ๑ ตทาลมฺพํ วิญญูณฺ วิญญูณฺซึ่งมีความไม่มีแห่งวิญญูณฺนั้นเป็นอารมณ์ ๑ ฯ

เอตฺถาคิ บทว่า เอตฺถ ความว่า อิมสฺส ปากฺกฺชฺชานวเสน จตฺตุนํเรตฺสฺ กมฺเมตฺสฺ บรรดากรรม ๔ อย่าง ด้วยอำนาจสถานที่ให้ผล เหล่านี้ ฯ

อุทฺทจฺจรหิตฺตฺติ บทว่า อุทฺทจฺจรหิตํ ความว่า เอกาทสฺวิธํ อุกุสลกมฺมํ อุกุศลกรรม ๑๑ อย่าง อุทฺทจฺจสทฺทเจตฺตนาเรหิตํ เว้นจิตที่สทฺทด้วยอุทฺทจฺจเจตฺตติก ฯ

ถามว่า ปน ก็ ก็ อะไร การณํ เป็นเหตุ เอตฺถ ในคำนี้ว่า วิจิจฺจฉาสทฺทตํ อุกุศลกรรมที่สทฺทด้วยวิจิจฺจฉาเจตฺตติก สทฺททฺทพฺพลมฺปิ แม้จะมีพลังเพลากว่า อุกุศลกรรมทั้งหมด อธิโมกฺขวิเรน เพราะเว้นจากอธิโมกฺขเจตฺตติก อากทฺตติ ปฏิสฺสนฺธิ ก็ย่อมชักปฏิสฺสนฺธิมาได้ อุทฺทจฺจสทฺทตํ อุกุศลกรรมที่สทฺทด้วย

อุทัจจเจตสิก **ตโต พลวณตมปิ** แม้จะมีพลังแรงกว่าอกุศลกรรมที่สหระคตด้วย วิจิกิจจาเจตสิกนั้น **อิโมกขสมปโยเคน** เพราะประกอบด้วยอิโมกข์เจตสิก **ตํ นากทฺตติ** ก็ย่อมชักปฏิสนธินั้นมาไม่ได้ **อิติ** ดังนี้ ฯ

ตอบว่า **ปฏิสนธิทานสภาวะภาวโต** เพราะอกุศลกรรมที่สหระคตด้วย อุทัจจเจตสิกนั้น ไม่มีสภาวะคือการให้ปฏิสนธิ ฯ

หิ ความจริง **ปฏิสนธิทานสภาวะสุเยว** ในกรรมทั้งหลายที่มีสภาวะคือการให้ ปฏิสนธินั่นเอง **อโย วิจาร์ณา** ก็ยังมีข้อที่ควรพิจารณาดังนี้ว่า **พลว อากทฺตติ** กรรมที่มีพลังแรง ย่อมชักปฏิสนธิมาได้ **ทฺตพฺพลํ นากทฺตติ** กรรมที่มีพลังอ่อน ย่อมชักปฏิสนธิมาไม่ได้ ฯ

ปน ส่วน **ยสฺส** กรรมใด **ปฏิสนธิทานสภาวะโวเยว นตฺถิ** ไม่มี สภาวะคือ การให้ปฏิสนธิเลย **ตสฺส** กรรมนั้น **พลวภาโว** ถึงจะมีพลังแรง **น ปฏิสนธิอากทฺตเน การณํ** ก็ไม่เป็นเหตุในการชักปฏิสนธิมา ฯ

ถามว่า **กถมฺปนเนตํ วิญญาตพฺพํ** ก็พวกเราจะพึงทราบถึงคำนี้ได้อย่างไรว่า **อุทฺทจฺจสหคตสฺส** อกุศลกรรมที่สหระคตด้วยอุทัจจเจตสิก **ปฏิสนธิทานสภาวะโว นตฺถิ** ไม่มีสภาวะคือการให้ปฏิสนธิ ฯ

ตอบว่า **บัณฑิต**ทั้งหลายพึงทราบถึงคำนี้ได้ **ทสฺสเนน ปหาตพฺเพสุ อนาคตตฺตตา** เพราะอกุศลกรรมที่สหระคตด้วยอุทัจจเจตสิกนั้น มิได้มาในหมวด อกุศลธรรมอันห้าสนะ (โสดาปัตติมรรค) พึงละ ฯ

หิ ความจริง **ติวิธา อกุสลา** อกุศลธรรมมี ๓ หมวด คือ **ทสฺสเนน ปหาตพฺพา** อกุศลธรรมอันห้าสนะพึงละหมวด ๑ **ภาวนาย ปหาตพฺพา** อกุศลธรรมอันภาวนาพึงละหมวด ๑ **สียา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา** สียา ภาวนาย ปหาตพฺพา อกุศลธรรมบางที่อันห้าสนะพึงละ บางที่อันภาวนาพึงละหมวด ๑ ฯ

ตตฺถ บรรดาอกุศลธรรม ๓ หมวดนั้น **ทิฏฺฐิสหคตวิจิกิจฺจา สหคต- จิตฺตูปปาทา** จิตฺตูปปาทที่สหระคตด้วยทิฏฺฐิ และจิตฺตูปปาทที่สหระคตด้วยวิจิกิจฺจา **ทสฺสเนน ปหาตพฺพา** นาม ชื่อว่าอกุศลธรรมอันห้าสนะพึงละ **ปรมํ นิพฺพาน-**

ทสฺสนวเสน ทสฺสนนฺติ ลทฺธนาเมน โสตาปตฺติมคฺเคน ปหาตพฺพตฺตา เพราะเป็นสภาวธรรมอันโสตาปตฺติมรรค ซึ่งได้นามว่าทสฺสนะ ด้วยอำนาจเห็นพระนิพพานก่อน ฟังละ ฯ

อุทฺทจฺจสหคตจิตฺตูปปาโท จิตฺตูปบาทที่สหคตด้วยอุทฺทจฺจเจตสิก ภวานาย ปหาตพฺโพ นาม ชื่อว่าอกุศลธรรมอันภวานาฟังละ อคฺคมคฺเคน ปหาตพฺพตฺตา เพราะเป็นสภาวธรรมอันอรหัตตมรรคฟังละ ฯ

หิ ความจริง อุปริมคฺคตฺตยํ มรรค ๓ ประการเบื้องสูง ภวานาติ วุจฺจติ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ภวานา ปรมมคฺเคน ทิฏฺฐนิพฺพานे ภวานวเสน ปวตฺตนโติ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจภวานาในพระนิพพานอันโสตาปตฺติมรรคเห็นแล้ว ฯ

ปน ส่วน ทิฏฺฐวิปฺยยุตฺตโทมนสฺสสหคตจิตฺตูปปาทา จิตฺตูปบาทที่เป็น ทิฏฺฐวิปฺยยุต และจิตฺตูปบาทที่สหคตด้วยโทมนัส สฺยา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา สฺยา ภวานาย ปหาตพฺพา นาม ชื่อว่าอกุศลธรรม บางที่อันทสฺสนะฟังละ บางที่อันภวานาฟังละ เตสํ อปายนิพฺพตฺตกาตฺถาย ปรมมคฺเคน ปหฺยฺยมาตฺตา เพราะข้อกำหนดกิเลสที่ให้สัตว์บังเกิดในอบายภูมิแห่งจิตฺตูปบาทที่เป็น ทิฏฺฐวิปฺยยุต และจิตฺตูปบาทที่สหคตด้วยโทมนัสเหล่านั้น อันโสตาปตฺติมรรคละได้ เสสพฺพลา-พฺพลาตฺถาย อุปริมคฺเคหิ ปหฺยฺยมาตฺตา (และ) เพราะข้อกำหนดกิเลสที่หนาแน่นซับซ้อนที่เหลือ อันมรรคเบื้องสูงทั้งหลายละได้ ฯ

ตตฺถ ในอกุศลธรรม ๓ หมวดนั้น สฺยา ทสฺสเนน ปหาตพฺพมฺปิ แม้อกุศลธรรมบางที่อันทสฺสนะฟังละ ทสฺสเนน ปหาตพฺพนฺติ โวหฺรณฺติ ท่านอาจารย์ทั้งหลายก็เรียกว่า อันทสฺสนะฟังละ อิธ ในคำว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพेषุ นี้ ทสฺสเนน ปหาตพฺพสามญฺเณน โดยความเป็นสภาวธรรมอันทสฺสนะฟังละ เหมือนกัน ฯ

จ ก็ ยถิ ถ้าวว่า อุทฺทจฺจสหคตํ อกุศลกรรมที่สหคตด้วยอุทฺทจฺจเจตสิก ปฏฺฐิสฺสนฺธิ ททฺทยย ฟังให้ ปฏฺฐิสฺสนฺธิได้ไซ้ริ้ ตทา ในกาลนั้น อปาเยเสว ททฺทยย อกุศลกรรมที่สหคต ด้วยอุทฺทจฺจเจตสิกนั้น ฟังให้ปฏฺฐิสฺสนฺธิ ในอบายภูมิเท่านั้น

อกุลสปฏิสนธิยา สุกตีย์ อสมุภวโต เพราะปฏิสนธิแห่งอกุลสกรรมไม่เกิดมีใน
สุคติภูมิ ฯ

จ ก็ **อปายคามินิโย** อกุลสกรรมที่ให้สัตว์ไปสู่อบายภูมิ **อวสุตํ ทสฺสเนน**
ปหาดพฺพํ **สียา** จะต้องเป็นอกุลสกรรมอันที่สสนะพึงละแน้มแท้ ฯ

อิตรถา เมื่อกำหนดเนื้อความนอกไปจากนี้ **เสกฺขานํ อปายุปฺปตฺติ** **อาปชฺชติ**
พระเสขบุคคลทั้งหลายจะต้องเกิดในอบายภูมิ **อปายคามินิยสุส** **อปฺปหีนฺตฺตา**
เพราะยังละอกุลสกรรมที่ให้สัตว์ไปสู่อบายภูมิไม่ได้ ฯ

จ **ปน** ก็ **แกล** **เอตํ** การที่พระเสขบุคคลทั้งหลายจะต้องเกิดในอบายภูมินี้
น **ยฺตุตํ** ไม่ถูกต้อง **จตุหฺปาเยหิ** **จ** **วิปฺปมฺุตโต** **อวินิปาตฺตมฺโอมิตฺตาทิวจเนหิ**
สท วิชฺฌนโต เพราะผิดกับพระพุทฺทพจน์เป็นต้นว่า ก็พระโสดาบันเป็นผู้พ้นแล้ว
จากอบายภูมิ ๔ เป็นผู้ไม่ตกลงสู่เบื้องต่ำเป็นธรรมดา ดังนี้ ฯ

จ **ปน** ก็ **แกล** **สตี** **เอตฺสฺส** **ทสฺสเนน** **ปหาดพฺพภาเว** เมื่อภาวะที่อกุลสกรรม
ที่สทรคตด้วยอุทฺธจเจตสิกนั้น อันที่สสนะพึงละมีอยู่ **สียา** **ทสฺสเนน** **ปหาดพฺพชาติ**
อิมสุส วิภฺงฺเค **วตฺตพฺพํ** **สียา** พระผู้มีพระภาคเจ้าพึงตรัสอกุลสกรรมที่สทรคต
ด้วยอุทฺธจเจตสิกนั้นไว้ในวิภังค์แห่งคำว่า **สียา** **ทสฺสเนน** **ปหาดพฺพชา** นี้ **จ** **ปน**
ก็ **แกล** **เอตํ** อกุลสกรรมที่สทรคตด้วยอุทฺธจเจตสิกนี้ **น** **วฺตุตํ** พระผู้มีพระภาคเจ้า
มิได้ตรัสไว้แล้ว ฯ

อล **สียา** ถ้าพึงมีคำท้วงว่า **อปายคามินิโย** **ราโค** **โทโส** **โมโห** **ตเตกฺกฺจฺจา**
จ **กิเลสชาติ** **เอวํ** **ทสฺสเนน** **ปหาดพฺพเพสุ** **วฺตุตฺตฺตา** เพราะกิเลสทั้งหลาย
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในหมวดอกุลสกรรมอันที่สสนะพึงละอย่างนี้ว่า **ราคะ**
โทสะ **โมหะ** และกิเลสทั้งหลายที่อยู่ในประเภทเดียวกันกับราคะเป็นต้นนั้น
ที่ให้สัตว์ไปสู่อบายภูมิ ดังนี้เป็นต้น **อุทฺธจฺจสทรคตเจตนา** **ตตฺถ** **สงฺคโห** **สฺกฺกา**
กาตุ บัณฑิตจึงสามารถทำการรวมเจตนาที่สทรคตด้วยอุทฺธจเจตสิก เข้าในหมวด
อกุลสกรรมอันที่สสนะพึงละนั้นได้ ฯ

ตอบว่า **อัย** วิบากแห่งจิตตูปบาทที่สหระคตด้วยอุทธัจจเจตสิกนี้ **ปฏิสนธิทาน** **สนุชาย อุทธโฏ** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงมุ่งถึงการให้ปฏิสนธิจิติน หามิได้ **อลโย** โดยที่แท้ **ปวัตติวิปากัง สนุชาย อุทธโฏ** ทรงยกขึ้นแสดง โดยมุ่งถึงวิบากจิตินในปวัตติกาล ฯ

ปน ส่วน **ปฏฺฐาเน** ในคัมภีร์ปฏิฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้า **ทสฺสเนน** **ปหาตพฺพเจตนาเย เอว สหชาตนา นานา กุขณิก กมฺมปจฺจยภาโว อุทฺทริตฺวา** ทรงยก ความที่เจตนาอันโสตาปัตติมรรคพึงละนั้นแหละเป็นกรรมปัจจัยที่เกิดร่วมกันและ เกิดในขณะต่างกันขึ้นแสดงว่า **สหชาตา ทสฺสเนน ปหาตพฺพตา เจตนา เจตนา** ที่ เกิดร่วมกันอันโสตาปัตติมรรคพึงละ **จิตฺตสมฺภูจฺจานานํ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน** **ปจฺจโย** เป็นปัจจัย โดยกรรมปัจจัย แก่รูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน **นานา กุขณิกา** **ทสฺสเนน ปหาตพฺพตา เจตนา** เจตนาที่เกิดในขณะต่างกันอันโสตาปัตติมรรค พึงละ **วิปากานํ ขนฺธานํ กตตตารูปานญจ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย** เป็นปัจจัย โดยกรรมปัจจัย แก่วิปากันธุ์และกตตตารูป **ภวานาย ปหาตพฺพเจตนาเย** **สหชาต กมฺมปจฺจยภาโว อุทฺทโฏ** แล้วทรงยกเฉพาะความที่เจตนาอันภวานา พึงละ เป็นกรรมปัจจัยที่เกิดร่วมกันขึ้นแสดงว่า **สหชาตา ภวานาย ปหาตพฺพตา** **เจตนา เจตนา** ที่เกิดร่วมกัน อันภวานาพึงละ **จิตฺตสมฺภูจฺจานานํ รูปานํ กมฺมปจฺจ** **เยน ปจฺจโย** เป็นปัจจัย โดยกรรมปัจจัย แก่รูปทั้งหลาย ที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน โดยกรรมปัจจัย **อิตฺติ** ดังนี้ **น ปน** **นานา กุขณิก กมฺมปจฺจยภาโว** แต่หาทรงยก ความที่เจตนาอันภวานาพึงละ เป็นกรรมปัจจัยที่เกิดในขณะต่างกันขึ้นแสดงไม่ ฯ

จ ก็ จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยอุทธัจจเจตสิกนั้น **นานา กุขณิก กมฺมปจฺจโย** **วินา** เว้นเจตนาที่เป็นกรรมปัจจัยที่เกิดในขณะต่างกันเสีย **น ปฏิสนฺธิ อากทฺตฺตํ** **อตุลฺลิ** หาชักปฏิสนธิมาได้ไม่ **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **นตุลฺลิ** **ตสฺส** **สพฺพถาปิ** **ปฏิสนฺธิทานํ** จิตตูปบาทที่สหระคตด้วยอุทธัจจเจตสิกนั้น จึงไม่มีการให้ปฏิสนธิ แม้โดยประการทั้งปวง **อิตฺติ** แล ฯ

ปน ฝ่าย ยี่ เอเก วทนต์ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวคำได้ว่า อุทฺธจเจตนา อุภยวิปากมฺปิ น เทติ เจตนา (จิต) ที่สหระคตด้วยอุทฺธจเจตสิก ย่อมไม่ให้ แม้วิบากทั้งสองอย่าง ปฏฺฐาเน นานากุขณิกกมฺมปจฺจยภาวสฺส อนุทฺธจฺจตุตา เพราะในคัมภีร์ปฏฺฐาเน พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงยกเจตนาอันภาวนาพึงละ ว่าเป็นกรรมปัจจัยที่เกิดในขณะต่างกันขึ้นแสดงไว้ ดังนี้ ฯ

คํ คำนั้น เตสํ มติมตฺตํ เป็นเพียงมติของอาจารย์พวกหนึ่งเหล่านั้น ปฏิสมฺภิกทาวิกฺขุเค อุทฺธจฺจสหคตานุภปิ ปวตฺตวิปากสฺส อุทฺธจฺจตุตา เพราะใน คัมภีร์ปฏิสมฺภิกทาวิกฺกํ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกวิบากในปวัตติกาล แม้แห่ง อุกุศลกรรมทั้งหลายที่สหระคตด้วยอุทฺธจเจตสิกขึ้นแสดงไว้ ปฏฺฐาเน จ ปฏิสนฺธิ วิปากภาวเมว สนฺธาย นานากุขณิกกมฺมปจฺจยภาวสฺส อนุทฺธจฺจตุตา และ เพราะในคัมภีร์ปฏฺฐาเนพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงความไม่มีวิบากในปฏิสนธิกาล เท่านั้น จึงไม่ทรงยกเจตนาอันทสฺสนะพึงละว่าเป็นกรรมปัจจัยที่เกิดในขณะต่างกัน ขึ้นแสดงไว้ ฯ

หิ ก็ ยถิ ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ปวตฺตวิปากํ สนฺธาย พึงทรงหมายถึง วิบากในปวัตติกาลแล้ว นานากุขณิกกมฺมปจฺจยภาโว วุจฺเจยฺย ตริสฺวาเจตนา อันทสฺสนะพึงละเป็นกรรมปัจจัยที่เกิดในขณะต่างกันไว้ไซ้ ททา ในกาลนั้น ปฏิสนฺธิวิปากมฺปิสฺส มลฺลเยยฺยํ ชนผู้ฟังทั้งหลาย จะพึงเข้าใจอกุศลกรรม ที่สหระคตด้วยอุทฺธจเจตสิกนั้นว่ามีวิบากในปฏิสนธิกาลด้วย อิติ เพราะเหตุนั้น ลพฺภมานสฺสาปิ ปวตฺตวิปากสฺส วเสน นานากุขณิกกมฺมปจฺจยภาโว น วุจฺโต พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสว่าเจตนาอันภาวนาพึงละเป็นกรรมปัจจัยที่เกิด ในขณะต่างกันด้วยอำนาจวิบากในปวัตติกาลแม้ที่หาได้อยู่ ฯ

ตสฺมา เพราะฉะนั้น น สกฺกา ตสฺส ปวตฺตวิปากํ นิวาเรตุํ อาจารย์ทั้งหลาย บางพวกจึงไม่สามารถจะห้ามวิบากในปวัตติกาลแห่งเจตนากรรมที่สหระคตด้วย อุทฺธจเจตสิกนั้นได้ ฯ

เตนาค ปวตติยมปนาตืออาทิ เพราะเหตุนี้ ท่านพระอนุรุธาจารย์ จึงกล่าวว่ ปวตติยมปนา ดั่งนี้เป็นต้น ๆ

ปนา ส่วน อาจริยพุทธมิตตาทโย อาจารย์ทั้งหลายมีอาจารย์พุทธมิตตเป็นต้น เอวัง อุตฺตจจสหคตํ ทูริชา วิภิชิตฺวา จำแนกเจตนากรรมที่สหคตด้วยอุทฺตจจเจตสิก ออกเป็น ๒ ประการอย่างนี้ว่า อตฺถิ อุตฺตจจสหคตํ ภาวนา ย ปหตพพมปิ เจตนากรรมที่สหคตด้วยอุทฺตจจเจตสิกอันภาวนาพึงละก็มี อตฺถิ น ภาวนา ย ปหตพพมปิ ไม่ใช่อันภาวนาพึงละก็มี เตสุ บรรดาเจตนากรรม ๒ อย่างนั้น ภาวนา ย ปหตพพมปิ เจตนากรรมอันภาวนาพึงละ เสกขสนฺตนาปวตฺตํ เป็นไปในสันดานของพระเสขบุคคล อิตฺริ เจตนากรรมไม่ใช่อันภาวนาพึงละนอกนี้ ปุชฺชนสนฺตนาปวตฺตํ เป็นไปในสันดานของปุชฺชน จ ส่วน ผลทานํ การให้ผล ปุชฺชนสนฺตนาปวตฺตตฺสเสว มีเฉพาะเจตนากรรมที่เป็นไปในสันดานของปุชฺชนเท่านั้น น เอตฺรสุส หามิแก่เจตนากรรมที่เป็นไปในสันดานของพระเสขบุคคลนอกนี้ไม่มี อิติ ดั่งนี้ เอกสุส อุกฺขยวิปากทานํ เอกสุส สพฺพถาปิ วิปากภาวํ วณฺณณฺตฺติ แล้วพรรณนาว่าเจตนากรรมอย่างหนึ่งให้วิปากทั้งสองอย่าง เจตนากรรมอีกอย่างหนึ่งไม่มีวิปาก แม้โดยประการทั้งปวง ๆ

ปนา ก็ เอตฺล ในคำว่า อตฺถิ อุตฺตจจสหคตํ ๆเปฯ เนตฺรสุส นี้ โย เตลล วิญฺจโย ข้อวินิจฉัยของพระอาจารย์พุทธมิตตเป็นต้นเหล่านั้นอันใด ยถจ ตฺสส นีรากรณํ การคัดค้านข้อวินิจฉัยของพระอาจารย์พุทธมิตตเป็นต้นนั้นอันใด ยถจ สพฺพถาปิ วิปากภาววาทีนํ มตฺตปฏิกฺขเขปนํ และการปฏิเสธมติของอาจารย์ทั้งหลายผู้มีปกติกล่าวว่าเจตนากรรมที่สหคตด้วยอุทฺตจจเจตสิกนั้นไม่มีวิปาก แม้โดยประการทั้งปวงอันใด อิท อวฺตฺตํ อันข้าพเจ้ามิได้กล่าวไว้ในฎีกานี้ ๆ

ตํ สพฺพํ ข้อวินิจฉัยเป็นต้นนั้นทั้งหมด วุชฺชนเยน เวทิตพฺพํ บัณฺทิตพิงฺทราป ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ ปรมตฺถมณฺชฺสาทีสุ ในคัมภีร์ทั้งหลายมีคัมภีร์ปรมตฺถมณฺชฺสา เป็นต้น วิเสสโต จ อภิธมฺมตฺถปกาสิณียา นาม อภิธมฺมวตฺตารสํวณฺณนาย และตามที่ท่านกล่าวไว้โดยพิสดาร ในฎีกาอภิธมฺมวตฺตาร ชื่ออภิธมฺมตฺถปกาสิณี ๆ

สพฺพตฺถาปิ กามโลเกติ สองบทว่า สพฺพตฺถาปิ กามโลเก ความว่า
 สพฺพตฺถิมิปิ กามโลเก ในโลกที่เป็นกามาจรแม้ทั้งหมด สุกฺคิตฺตฺวเสน
 ด้วยอำนาจสุคติและทุกฺคิตฺตฺว ๑

ยถารหฺนฺติ บทว่า ยถารหฺ คือ ทวาราลมฺพฺนารูปรูป สมควรแก่ทวารและอารมณฺ ๑

ยํ นาคสุปฺปณฺณาทีนํ มหาสมฺปตฺตฺติวิสยํ วิปากวิญฺญาณํ วิปากจิตฺตํซึ่งมี
 มหาสมบัตติเป็นอารมณฺที่เกิดแก่พวกอเหตุกสัตว์มีนาคและครุฑเป็นต้น ยถฺจ
 นิรยวาสีนํ มหาโมคฺคฺคฺลฺลานตฺถเรทสฺสนาทีสุ อฺปฺปชฺชติ วิปากวิญฺญาณํ และ
 วิปากจิตฺตํที่เกิดแก่พวกสัตว์นรกในเพราะเหตุทั้งหลายมีเห็นพระมหาโมคคัลลานเถระ
 เป็นต้น อปาเยสุปิ แม้ในอบายภูมินั้น ตํ กุสลกมฺมสฺเสว ผลํ ก็เป็นผลแห่ง
 กุสลกรรมนั้นแหละ ๑

หิ จริงยฺอยู่ อฺกุสลสฺส อฺกุสลกรรม น อิกฺขวิปาโก สมฺภวติ จะเกิดวิปาก
 ที่น่าปรารถนา ไม่ได้ อิตฺติ แล ๑

วฺตุตฺถยเหตุํ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ อฺภูจฺานเมตฺ
 ภิกฺขเว อโนกาโส ยํ อฺกุสลสฺส กมฺมสฺส อิกฺขโ จ กนฺโถ วิปาโก สํวิชฺชตีติ
 ดังนี้ว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่อฺกุสลกรรมมีวิปากน่าปรารถนา น่าใคร่ นี้ไม่ใช่
 ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ดังนี้เป็นต้น ๑

ตสฺมา เพราะฉะนั้น กุสลกมฺมํ กุสลกรรม อปาเยปิ อเหตุกวิปากานิ ชนฺติ
 จึงให้อเหตุกวิปากเกิดได้แม้ในอบายภูมิ ยถารหฺ ฐปาทีวิสยานิ ตานิ อภินิพฺพาเทติ
 และให้อเหตุกวิปากเหล่านั้น ซึ่งมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณฺ สำเร็จได้ตามสมควร
 รูปโลเกปิ แม้ในโลกที่เป็นรูปาวจร รูปาวจรกมฺเมเน อเหตุกวิปากุปฺปตฺติยา
 อภาวโต เพราะการเกิดขึ้นแห่งอเหตุกวิปาก ด้วยรูปาวจรกรรมไม่มี อญฺญณฺมิกสฺส
 จ กมฺมสฺส อญฺญณฺมิกวิปากภาวโต เหตุที่กรรมในภูมิอื่นจะมีวิปากในภูมิอื่นไม่ได้
 กามวิราคะวานาย กามตณฺหาวิสยวิญฺญาณฺอุปาทนโยคโต เหตุไม่ประกอบด้วย
 ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณจิตซึ่งมีกามตัณหาเป็นอารมณฺ ด้วยภาวนาเป็นเครื่อง
 สำรอกกาม เอกนฺตสทิสวิปากตฺตา จ มหคฺคฺตฺตานตฺตรกุสลานํ และเหตุที่

หิ ความจริง ปฏิสนธิ ปฏิสนธิจิต โหติ ย่อมมี อนนกาสุชาติสุ ในชาติ
เป็นอันมาก เอเกน กมฺเมน ด้วยกรรมอันเดียวกัน น หามิได้ ฯ

ปน แต่ ปวตฺติวิปาโก วิบากในปวัตติกาล โหติ ย่อมมีได้ ชาติสเส
ตั้ง ๑๐๐ ชาติ ชาติสหสฺเสปิ ตั้ง ๑,๐๐๐ ชาติ ฯ

ยถา เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ติรจฺจนาคเต ทานํ ทตฺวา
สตคฺคณา ทกฺขิณา ปาฎิกฺขชิตพฺพชาติ ว่า ผู้ให้ทานในสัตว์ดิรัจฉานพึงหวังอานิสงส์
๑๐๐ เท่า ดังนี้เป็นต้น ฯ

ปน ก็ ยสฺมา เพราะ ญาณํ ญาณ ปฏิปกฺขํ เป็นปฏิปกฺขํ โมหสฺส ต่อมหะ
สพฺพากุสลสฺเสว วา หรือต่ออกุศลทั้งปวงนั้นเทียว ขจฺจนฺธาทีวิปตฺตินิมิตฺตสฺส
อันมีวิบัติมีบอดแต่กำเนิดเป็นต้นเป็นนิมิต ตสฺมา ฉะนั้น ตํสมฺปยุตฺตํ กมฺมํ
กรรมอันสัมปยุตด้วยญาณนั้น ขจฺจนฺธาทีวิปตฺติปจฺจยํ น โหติ จึงไม่เป็นปัจจัย
แก่วิบัติมีบอดแต่กำเนิดเป็นต้น อิติ เหตุนั้น เหตุล บรรดาตีเหตุกรรมและ
ทุเหตุกรรมนี้ ติเหตุกํ ติเหตุกรรม อติทุพฺพลมฺปิ สมนํ แม้จะทุพพลอย่างยิ่ง
ทุเหตุกปฏิสนฺธิเมว อากทฺฆมติ ก็ยังชักพาทุเหตุกปฏิสนธิมาได้นั้นเอง นาทเหตุกํ
ไม่ใช่พาอเหตุกปฏิสนธิมา ฯ

จ ส่วน ทุเหตุกํ กมฺมํ ทุเหตุกรรม อสมตฺถํ ไม่สามารถ ญาณผลุปลาทน
ในอันยังวิบากอันสัมปยุตด้วยญาณให้เกิด ญาณสมฺปโยคภาวโต เพราะไม่มีความ
ประกอบด้วยญาณ ยถา ตํ อโลภสมฺปโยคภาวโต อโลภผลุปลาทน อสมตฺถํ
อกุสลกมฺมํ เหมือนดังอกุศลกรรมไม่สามารถในการให้วิบากอันสัมปยุตด้วยอโลภะให้เกิด
เพราะไม่มีความประกอบด้วยอโลภะ ฉะนั้น อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ ทุเหตุกรรมนั้น
อติอกุฏฺฐมฺปิ สมนํ แม้จะอกุฏฐ์อย่างยิ่ง ทุเหตุกเมว ปฏิสนฺธิ อากทฺฆมติ
ก็ชักพาทุเหตุกปฏิสนธิเท่านั้นมาได้ น ติเหตุกํ ชักพาตีเหตุกปฏิสนธิมาไม่ได้ อิติ
เพราะเหตุนี้ วุตฺตํ ติเหตุกโมมกํ ทุเหตุกมุกฺกฏฺฐญฺจาติอาที พระอนุรุธททอาจารย์
จึงกล่าวไว้เป็นต้นว่า ติเหตุกรรมอย่างเพลลา และทุเหตุกรรมอย่างอกุฏฐ์ ฯ

เอตล สียา ในอริการที่ตีเหตุกรรมชักพาเหตุปฏิสนธิมานี้ พึงมีคำท้วงว่า
 หนี เหมือนอย่าง ปฏิสมุทิกามคเค ในปฏิสัมภิกามรรค อฏฺฐนฺนํ เหตุญํ ปจฺจยา
 ฅาณสมฺปยุตฺตูปตฺตติ (วุดตา) พระสารีบุตรเถระกล่าวถึงความเกิดแห่งวิบากจิต
 อันสัมปยุตด้วยญาณ เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๘ ประการ กุสลกมฺมสุส ชวนกฺขณ
 ติณฺณํ นิกนฺติกฺขณ ทฺวินฺนํ ปฏิสนฺธิกฺขณ ติณฺณญจ เหตุญํ วเสน คือ
 ๓ ประการ ในชวนขณะแห่งกุศลกรรม ๒ ประการ ในนิกันตិขณะ และ ๓ ประการ
 ในปฏิสนธิขณะว่า คตฺติสมฺปตฺตติยา ฅาณสมฺปยุตฺเต อฏฺฐนฺนํ เหตุญํ ปจฺจยา
 อุปตฺตติ โหตีติ ความเกิดแห่งวิบากจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ย่อมมี เพราะปัจจัย
 แห่งเหตุ ๘ ประการ ในเมื่อมีความถึงพร้อมแห่งคติ ในเมื่อปฏิสนธิอันสัมปยุต
 ด้วยญาณอันตีเหตุกรรมพึงให้สำเร็จ ตถา อนึ่ง ฉนฺนํ เหตุญํ ปจฺจยา
 ฅาณวิปฺปยุตฺตูปตฺตติ วุดตา กล่าวความเกิดแห่งวิบากจิตอันเป็นญาณวิปยุต
 เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ ชวนกฺขณ ทฺวินฺนํ นิกนฺติกฺขณ ทฺวินฺนํ
 ปฏิสนฺธิกฺขณ ทฺวินฺนญจ วเสน คือ ในชวนขณะ ๒ ประการ ในนิกันติขณะ
 ๒ ประการ ในปฏิสนธิขณะ ๒ ประการว่า คตฺติสมฺปตฺตติยา ฅาณวิปฺปยุตฺเต
 ฉนฺนํ เหตุญํ ปจฺจยา อุปตฺตติ โหตีติ ความเกิดแห่งเหตุกวิบากย่อมมี เพราะ
 ปัจจัยแห่งเหตุ ๖ ประการ ในเมื่อมีความถึงพร้อมแห่งคติ ในเมื่อปฏิสนธิ
 อันปราศจากญาณอันเหตุกรรมพึงให้สำเร็จ ยถา ฉันฺนไค ติเหตุกสุส
 ทฺเหตุกปฏิสนฺธิอากทฺตมฺนํ การที่ตีเหตุกรรมชักนำเหตุปฏิสนธิมา นตฺถิ
 เป็นอันว่าไม่มี เอว ฉันฺนํ ติเหตุกกมฺเมน ทฺเหตุกปฏิสนฺธิยา อวุดตตฺตา
 เพราะเหตุปฏิสนธิพระสารีบุตรเถระไม่ได้กล่าวไว้ โดยตีเหตุกรรมว่า
 คตฺติสมฺปตฺตติฅาณวิปฺปยุตฺเต สตฺตนฺนํ เหตุญํ ปจฺจยา อุปตฺตติ โหตีติ
 ความเกิดแห่งเหตุกวิบากย่อมมี เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๗ ประการ ในเมื่อ
 ความถึงพร้อมแห่งคติ และปฏิสนธิที่ปราศจากญาณอันเหตุกรรมพึงให้สำเร็จ
 อิติ ดังนี้ ฯ

เฉลี่ยว่า อิทธิ ตีเหตุกรรมนี้ น เหว็ ไม่เป็นอย่างนั้น ตีเหตุโกมกมฺเมน สามตฺถิยานุรูปโต ทฺเหตุกปฏิสนธิยา วาทพฺพตฺตา เพราะตีเหตุกรรมอย่างเพลลา ฟิงให้ทฺเหตุกปฏิสนธิเท่านั้น ตามสมควรแก่ความสามารถ ทฺเหตุโกมกมฺเมน อเหตุกปฏิสนธิยา วิย เหมือนทฺเหตุกรรมอย่างเพลลา ฟิงให้อเหตุกปฏิสนธิ ฉะนั้น ฯ

ปน ก็ ปาโจ ปาฐะ สาวเสโส อันเป็นไปกับด้วยส่วนเหลือ มหาเถเรน พระมหาเถระ กโต กระทำไว้ กมฺมสริกฺขกวิปากทฺสสนฺตุลํ เพื่อแสดงวิบาก ที่เหมือนกับกรรม ฯ

อิตรถา เมื่อกำหนดเนื้อความนอกไปจากนี้ ทฺฐุพฺพํ บัณฑิตฟิงเห็นสันนิษฐาน ว่า จตฺตุนฺนํ เหตุญํ ปจฺจยาตี วจนาภาวโต เพราะไม่มีคำว่า จตฺตุนฺนํ เหตุญํ ปจฺจยา (เพราะปัจจัยแห่งเหตุ ๔ ประการ) ทฺเหตุกมฺเมน อเหตุกุปฺตฺติยาปิ แม้ความเกิดแห่งอเหตุกวิบากด้วยทฺเหตุกรรม อภาโว อาปชฺชติ ก็ต้องไม่มี ตสฺมา เพราะฉะนั้น อเหตุกุปฺตฺติ วชฺเชตฺวา พระมหาเถระจึงเว้นความเกิด แห่งอเหตุกวิบาก สุกฺคิยํ ชฺจอนฺุรพฺพิธาตีวิปฺตฺติยา ด้วยความวิบัติมีตาบอดและ หูหนวกแต่กำเนิดเป็นต้น ในสุคติเสีย ทฺเหตุกมฺเมน ทฺเหตุกุปฺตฺติ เหว อฺทฺฐุภา แล้วยกขึ้นแสดงเฉพาะความเกิดแห่งทฺเหตุกวิบากด้วยทฺเหตุกรรม สเหตุกุปฺตฺติทฺสสนฺตุลํ เพื่อแสดงความเกิดแห่งสเหตุกวิบาก คตฺติสมฺปตฺติยา ในเมื่อมีความพร้อมแห่งคติ น อเหตุกุปฺตฺติ ไม่ยกความเกิดแห่งอเหตุกวิบาก ขึ้นแสดง ยถา ฉันฺนโต ตีเหตุกมฺเมน ตีเหตุกุปฺตฺติ เหว อฺทฺฐุภา ยกขึ้นแสดง เฉพาะความเกิดแห่งตีเหตุกวิบากด้วยตีเหตุกรรม กมฺมสริกฺขกวิปากทฺสสนฺตุลํ เพื่อแสดงวิบากที่เหมือนกับกรรม น ทฺเหตุกุปฺตฺติ ไม่ยกความเกิดแห่งทฺเหตุกวิบาก ขึ้นแสดง เหว ฉันฺนํ น ปน อลพฺภมานโต แต่ที่ไม่ยกขึ้น ไม่ใช่เพราะหาไม่ได้ ฯ

ทฺสเสตฺวา ท่านพระอรุทธาจารย์ ครั้นแสดง วิปากปฺปตฺติ ความเป็นไป แห่งวิบากจิต ปวตฺตสฺส ติปิฎกจฺจุพฺนาคตฺเถรวาทสฺส วเสน ด้วยอำนาจวาตะของ พระจฺจุพฺนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ที่เป็นไปแล้วว่า เอกาย เจตนาย จิตตฺวหนิง

โสฬส วิปากานี มีวิปากจิต ๑๖ ดวง **เอตฺถเว** เฉพาะในกรรมที่กุศลจิตดวงหนึ่ง ประมวลมาแล้วนี้ **ทฺวาทสกมตฺโต** มีวิปากจิตเพียง ๑๒ ดวง หมวดหนึ่ง **อเหตุกฏฐกมฺปิ** ทั้งมือเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง หมวดหนึ่ง **อิติ** ดังนี้ **เอวํ** ดังพรรณนามาฉะนี้ **อิทานิ** บัดนี้ **ทสฺเสตฺถุ** หวังจะแสดงความเป็นไปแห่งวิปากจิต **อาคตสฺส** โมรวาปิ วาสิมหารมฺมรฺกฺขิตฺตฺถเรวาทสฺสาปิ **วเสน** ด้วยอำนาจแม่แห่งวาทะของพระมหาธรรมรักขิตเถระผู้อยู่ที่โมรวาปีวิหาร ที่มาแล้วว่า **เอกายเจตนาย** จิตดวงหนึ่ง **ทฺวาทส วิปากานี** มีวิปากจิต ๑๒ ดวง **เอตฺถเว** เฉพาะในกรรมที่กุศลจิตดวงหนึ่ง ประมวลมาแล้วนี้ **ทสกมตฺโต** มีวิปากจิตเพียง ๑๐ ดวง หมวดหนึ่ง **อเหตุกฏฐกมฺปิ** ทั้งมือเหตุกวิปากจิต ๘ ดวง หมวดหนึ่ง **อิติ** ดังนี้ **อสงฺขารํ** สสงฺขารวิปากานีติอาทิ **วฺตุตฺถํ** จึงกล่าวคำว่า **อสงฺขารํ** สสงฺขารวิปากานี ดังนี้เป็นต้น ฯ

อยมตฺถล อธิปฺปาโย ในกาลานี้ มีอธิบายความดังนี้ว่า **มุข** จลิต เมื่อดวงหน้าไหวแล้ว **มุขนิมิตฺตํ** เงาหน้า **อาทาสตเล** ที่พื้นกระจก **จลติ** ย่อมไหวตาม **ยลา** ฉันไค **อสงฺขารกุสลสฺส** กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริก **เอวํ** ก็ฉันนั้น **อสงฺขาริกวิปาโก** โหติ ย่อมมีวิปากเป็นอสังขาริกเท่านั้น **น สงฺขารो** หามีวิปากเป็นสังขาริกไม่ **อิติ** **เอวํ** รวมความดังกล่าวมาแล้วนี้ **สสงฺขารเกโท** ความต่างกันแห่งวิปากจิตที่เป็นสังขาริก ย่อมมี **อาคมนโต** โดยกรรมเป็นเหตุมาเท่านั้น ฯ

ปน ก็ **ยสฺมา** เพราะ **สงฺขารเกโท** ความต่างกันแห่งสังขาร **วิปากสฺส** แห่งวิปาก **ปจฺจยวเสน** **อิจฺฉิโต** ท่านพระอนุรุธาจารย์ปรารภมาแล้วด้วยอำนาจแห่งปัจฉัย **น** **กมฺมวเสน** หาปรารภด้วยอำนาจแห่งกรรมไม่ **ตสฺมา** ฉะนั้น **เอโส** วาทะที่ว่า **อสงฺขารํ** สสงฺขารวิปากานี ดังนี้เป็นต้นนั้น **เกจิวาโท** **กโต** ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงแต่งไว้ว่า เป็นเกจิวาทะ ฯ

เตสนติ บทว่า **เตสํ** ได้แก่ **เอเตสํ** **เอวํวาทีนํ** ของอาจารย์ทั้งหลายผู้มีปกติกล่าวอย่างนั้น เหล่านั้น ฯ

ยถากุมนุติ บทว่า ยถากุมนํ ได้แก่ ติเหตุกุกกุฏฐาทีนํ อนุกุกเมน โดยลำดับกุศลกรรมที่เป็นติเหตุกะอย่างอุกฤษฏ์เป็นต้น ฯ

ทฺวาทส วิปากานีติ ข้อว่า ทฺวาทส วิปากานิ เป็นต้น ความว่า อุทฺทิสเษ บัณทิตพิงยกขึ้นแสดง ทฺวาทส วิปากานิ วิปากจิต ๑๒ ดวง ติเหตุกุกกุฏฐ- อสงฺขาริกสสงฺขาริกกมฺมสฺส วเสน ยถากุมนํ สสงฺขาริกจตุกฺกวชฺชิตานิ อสงฺขาริกจตุกฺกวชฺชิตานิ จ ซึ่งเว้นวิปากจิตที่เป็นสังขาริก ๔ ดวง สำหรับกรรมที่เป็นติเหตุกะ อย่างอุกฤษฏ์ ซึ่งเป็นฝ่ายอสังขาริก และเว้นวิปากจิตที่เป็นอสังขาริก ๔ ดวง สำหรับกรรมที่เป็นติเหตุกะอย่างอุกฤษฏ์ ซึ่งเป็นฝ่ายสังขาริกตามลำดับ

ตถา อนึ่ง พึงยกขึ้นแสดง ทส วิปากานิ วิปากจิต ๑๐ ดวง ติเหตุโกมกสฺส ทฺวิเหตุกุกกุฏฐสฺส จ กมฺมสฺส วเสน ทฺวิเหตุกสสงฺขาริกทฺวยวชฺชิตานิ ทฺวิเหตุกาสงฺขาริกทฺวยวชฺชิตานิ จ ที่เว้นวิปากจิตที่เป็นทวิเหตุกะ ซึ่งเป็นสังขาริก ๒ ดวง สำหรับกรรมที่เป็นติเหตุกะอย่างเพลา และเว้นวิปากจิตที่เป็นทวิเหตุกะ ซึ่งเป็น อสังขาริก ๒ ดวง สำหรับกรรมที่เป็นทวิเหตุกะอย่างอุกฤษฏ์

และพึงยกขึ้นแสดง อฏฺฐ วิปากานิ วิปากจิต ๘ ดวง ทฺวิเหตุโกมกสฺส วเสน ทฺวิเหตุกทฺวยวชฺชิตานิ จ ที่เว้นวิปากจิตที่เป็นทวิเหตุกะ ๒ ดวง สำหรับกรรมที่เป็นทวิเหตุกะอย่างเพลา อนุสาเรน ตามทำนอง อนุสฺสรณน คือ ตามแนว ยถาวุตตสฺส แห่งนัยตามที่กล่าวแล้ว ติเหตุกมุกกุฏฐนฺติอาทีนา วุตตนยสฺส คือ แห่งนัยที่กล่าวไว้ โดยนัยเป็นต้นว่า ติเหตุกมุกกุฏฐํ ดังนี้ ยถาสมฺภวํ ตามกำเนิด ตสฺส ตสฺส สมฺภวานุรูปโต คือ โดยสมควรแก่กำเนิด แห่งนัยนั้น ๆ ฯ

ปริโต อตฺตํ ขณฺทิตํ วิย อปฺปานุภาวนฺติ ปริตฺตํ ฌานที่ชื่อว่าปริตตะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีอานุภาพน้อย ดุจถูกตัด คือ ถูกบั่นรอนรอบด้าน ฉะนั้น ฯ ปกฺกฐภาวํ นิตฺนฺติ ปณฺธิตํ ฌานที่ชื่อว่าปณฺธิตะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ถึงความเป็นฌานดีเลิศ ฯ อุภินฺนํ มชฺฌเณ ภวํ ฌานที่มีในท่ามกลางแห่งฌาน ทั้ง ๒ มชฺฌิมํ ชื่อว่ามชฺฌิมฌาน ฯ

อวิเสสโตว อฏฐกถายัม วุตตัม ท่านพระพุทโธโฆษจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถา โดยไม่แปลกกันเลยว่า ตตถ บรรดาฆาน ๓ นั้น ปฏิทตตมานาเสวิตัม ฆานที่เพ็งได้ ยังไม่เสพคุ่น ปริตตัม ชื่อว่าปริตตฆาน ฯ ตถา อนึ่ง ท่านกล่าวว่า นาดิสุภาวิตัม ฆานที่เจริญยังไม่ดีนัก อปริปฺปนุณฺณวสีภาวํ มีวสีภาพยังไม่บริบูรณ์ มชฺฌิมิ ชื่อว่ามัชฌิมฆาน ปน ส่วน อติวिय สุภาวิตัม ฆานที่เจริญดีอย่างยิ่ง สพฺพโส ปริปฺปนุณฺณวสีภาวํ มีวสีภาพบริบูรณ์โดยครบถ้วน ปณฺธิตัม ชื่อว่าปณฺธิตฆาน ฯ

ทิสฺสติ มีคำชี้แจงว่า ปน ก็ เอตถ ในที่นี้ อจาริเยน ท่านอาจารย์ อธิปฺเปตัม ประสงค์ถึง ปริตตมฺปิ แม้ปริตตฆาน อีสกั ลทฺฐาเสวนเมว ที่ได้ ความเสพคุ่นนิดหน่อยเท่านั้น ฯ

ตถาหิ จริงอย่างนั้น นามรูปปริจฺเจเท ในคัมภีร์นามรูปปริจฺเจท อนเนน ท่านพระอนุรุธาจารย์นั้น มหคฺคตทฺฐมฺมานํ วิปากทานํ วตฺฐวา กล่าวถึงการให้วิปาก แห่งมหคฺคตทฺฐมทั้งหลาย พลวภาวโต เพราะเป็นธรรมมีกำลัง อาเสวนลาเภน โดยได้ความเสพคุ่น สมานญฺมิโกโต จากธรรมที่มีภูมิเสมอกัน วุตตัม แล้วจึงกล่าวถึง อวิปฺจจฺจนํ ความไม่เผด็จผล อภิณฺญาเยน แห่งอภิญฺญา ตทภาวโต เพราะไม่มีการได้ความเสพคุ่นจากธรรมที่มีภูมิเสมอกันนั้นว่า

สมานาเสวน ลทฺฐเ เมื่อได้ความเสพคุ่นจากธรรมที่เสมอกัน วิชฺชมาเนน มหพฺพเล เมื่อมหคฺคตทฺฐสฺสมีกำลังมาก มีอยู่ (ตํ มหคฺคตทฺฐสฺสํ วิปฺจจฺติ) มหคฺคตทฺฐสฺสนั้นจึงเผด็จผล อภิณฺญา (ส่วน) อภิญฺญา อลทฺฐา ตาทิสํ เหตุ ไม่ได้เหตุเช่นนั้น น วิปฺจจฺติ จึงไม่เผด็จผล ฯ

วา อีกอย่างหนึ่ง นิพฺพตฺตติตัม ฆานที่พระโยคาวจรให้บังเกิด ทิเนหิ จฺนทฺวิริยจิตฺตวิมฺสาหิ ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อย่างต่ำ ปริตตัม ชื่อว่า ปริตตฆาน

มชฺฌิเมหิ จฺนทาที่หิ ฆานที่พระโยคาวจรให้บังเกิด ด้วยอธิปดีธรรม มีฉันทาธิปดีเป็นต้นอย่างกลาง มชฺฌิมิ ชื่อว่ามัชฌิมฆาน

ปณิเตหิ ฆานที่พระโยคาวจรให้บังเกิดด้วยอธิปดีธรรมมีฉันทาธิปดีเป็นต้น
อย่างประณีต **ปณิตัม** ชื่อว่าปณิตฆาน **อิติ** ดังนี้แล ฯ

อลัม พothi **อติปปลุเจน** ไม่ต้องให้พิสดารมากนัก ฯ

ปลุจฆฆานัม ภาเวตฺวาติ ชื่อว่า **ปลุจฆฆานัม** ภาเวตฺวา ได้แก่ **ปลุจฆฆานัม**
ติวิธมฺปิ ภาเวตฺวา เจริญปลุจฆฆานทั้ง ๓ อย่าง **อภิยฺยภาวสมฺมุตฺตัม** ที่ยัง
ไม่ถึงความเป็นอภิยฺยภาว ฯ

ปน ก็ **อภิยฺยภาวปฺปุตฺตสฺส** **อวิปากภาโว** ความที่ปลุจฆฆานที่ถึง
ความเป็นอภิยฺยภาวแล้วไม่มีวิปาก **อาจริเยน** **สาธิต** ท่านอาจารย์ให้สำเร็จแล้ว
อลทฺธา **ตาทิสฺสนฺติอาทินา** ด้วยคำว่า **อลทฺธา** **ตาทิสฺ** ดังนี้ เป็นต้น ฯ

ปน ส่วน **มฺลฺลิกาการาทโย** อาจารย์ทั้งหลายมีอาจารย์ผู้แต่งมฺลฺลิกาเป็นต้น
ต้ ยังความที่ปลุจฆฆานที่ถึงความเป็นอภิยฺยภาวแล้วไม่มีวิปากนั้น **สาธเนติ** ให้สำเร็จ
อญฺญลาปี แม้โดยประการอื่น ฯ

ปน ก็ **ต้** คำของอาจารย์ผู้แต่งมฺลฺลิกาเป็นต้นนั้น **ทญฺจพฺพัม** ฟังเห็น
วฺตุตฺตนเยน โดยนัยที่กล่าวไว้ **สงฺเขปโต** **ตฺตฺถ** **ตฺตฺถ** โดยย่อในคัมภีร์นั้น ๆ
วิทฺถารโต จ **อภิธมฺมตฺถวิภาสนิยัม** และโดยพิสดารในอภิธรรมมัตถวิภาสนี ฯ

สญฺญาวีราคัม ภาเวตฺวาติ **อธิปฺปาโย** ในคำว่า **สญฺญาวีราคัม** ภาเวตฺวา นี้
มีอธิบายว่า **ติตฺถิยา** **เอวา** เฉพาะพวกเดียรฉัตร **กมฺมกิริยวาทีโน** ผู้เป็น
กรรมกิริยวาที **อรฺุปวีราคฆานัม** ภาเวตฺวา เจริญภาวนาเป็นเครื่องสำรอกนาม
อรฺุปสฺส **อนิพฺพตฺติสฺสภาวาปาทนวเสน** ด้วยอำนาจทำนามให้ถึงสภาวะมีการ
ไม่บังเกิด **ปฏฺิลลิตฺตพฺพทฺเว** ในภพที่ตนจะพึงได้ **เตน** ด้วยกำลังภาวนานั้นแล้ว
อุปฺปชฺชนฺติ ย่อมเกิดขึ้น **อสฺสญฺญิสฺสฺส** ในพวกอัสฺสญฺญิสฺสฺสได้ **ภาวนาพฺเลน**
ด้วยกำลังภาวนา **วาโยกฺสิณฺเณ** ในวาโยกฺสิณ **ปริจฺฉินฺนากาสกฺสิณฺเณ** **วา** หรือ
ในอากาสกฺสิณที่กำหนดแล้ว **เกสฺสญฺจิ** **มเตน** ตามมติของอาจารย์บางพวก
อรฺุปฺปวตฺติยา **อาทินวทฺสฺสเนน** โดยเห็นโทษในความเป็นไปแห่งนาม
สญฺญาวโรโค **สญฺญาคณฺโฑติอาทินา** โดยนัยเป็นต้นว่า สฺสญฺญาเป็นโรค สฺสญฺญา

เป็นผี ธิ จิตต์ ธิ วเททำ จิตตุนติอาทินา วา นเยน หรือโดยนัยเป็นต้นว่า
 นำติเตียนจิต จิตนี้้นำติเตียนแท้ ดังนี้ ตทภาเว จ ปลมิตภาวสนุญญาเนน และ
 โดยความตกลงใจในความไม่มีความเป็นไปแห่งนามนั้นว่า เป็นธรรมชาติประณีต ฯ

ทฎฐพพิ พึงเห็นความหมายว่า ปน แต่ เต สัตว์เหล่านั้น มรณติ ตายอยู่
 อธิ ในมนุษย์นี้ เยน อิริยาปเลน โดยอิริยาบถใด นิพพตตุนติ ย่อมบังเกิด
 ตตถ ในพวกอัสถุญีสัตว์นั้น เตนว โดยอิริยาบถนั้นเหมือนกัน ฯ

อนาคามิโน ฯเปฯ อุปุปชชุนติ ขั้วว่า อนาคามิโน ฯเปฯ อุปุปชชุนติ
 ความว่า อนาคามิโนเยว อริยา พระอริยบุคคลทั้งหลายที่เป็นพระอนาคามี
 เท่านั้น ปญจมชฌานํ ทิวิรมปิ ภาเวตวา เจริญปัญจมชฌานแม้ทั้ง ๓ อย่าง
 ปุชชชนาทิกาล ในกาลที่ยังเป็นปุชชชเป็นต้น ปจจาปิ วา หรือแม้ในกาล
 ภายหลังแล้ว ปญจสุ สุตทวาเสสุ อุปุปชชุนติ ย่อมเกิดในชั้นสุททวาเส ๕ ชั้น
 สุตทวาอินุทริยเวมตตตานุกกเมน ตามลำดับความเป็นใหญ่พิเศษแห่งอินุทริย
 มีสัทธินทริยเป็นต้น ฯ

โยชนา มีวาจาประกอบความว่า ภาเวตวา พระโยคาวจรทั้งหลาย เจริญ
 อรูปาวจรกุศลจิต ยถากุम्म ตามลำดับ อุปุปชชุนติ ย่อมเกิดขึ้น ยถากุम्मมารูปเปสุ
 ในชั้นอรูปาวจรภูมิ ตามลำดับ ฯ

จ ก็ ยถากุम्मุนติ บทว่า ยถากุम्म ได้แก่ ปจมารูปาติอนุกกเมน โดย
 ลำดับอรุปมาณที่ ๑ เป็นต้น ฯ

จ ก็ สพุพมปิ เอตํ คำว่า รูปาวจรกุศลมฺปน ดังนี้เป็นต้นแม้ทั้งหมด
 วุตตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวแล้ว ตสฺส ตสฺเสว ฌานสฺส อเวนิกภูมิวิเสน
 ด้วยอำนาจมานั้น ๆ นั้นแหละ ซึ่งมีภูมิต่างกัน ฯ

ปน แต่ นิกนฺติยา สติ เมื่อยังมีความติดใจภพอยู่ ปุชชชชนาทโย ปุชชช
 เป็นต้น นิพพตตุนติ ย่อมบังเกิด ยถาลทฺชชฌานสฺส ภูมิกุเตสุ สุตทวาเสวชิตฺเตสุ
 ยตถกตฺถจิ ในที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งเป็นภูมิของฌานตามที่ได้แล้ว เว้นชั้นสุททวาเส ฯ

ตลา อนึ่ง ย่อมบังเกิด กามภเวปี แม้ในกามภพ กามาวจรกมมวเสน ด้วยอำนาจกามาวจรกรรม ฯ

อิชฺฌมติ ภิกฺขเว สีลวโต เจโตปณฺธิ วิสุทฺถตฺตาทิ หิ วุตฺตํ สมจฺริงดํง พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การตั้งความปรารถนา แห่งใจมั่นของผู้มีศีล ย่อมสำเร็จ เพราะเป็นผู้บริสุทธิ์ ดังนี้ เป็นต้น ฯ

ปน ส่วน อนาคามิโน พระอนาคามีทั้งหลาย กามภเวสุ นิกนฺตึ น อุปฺปาเทนฺตติ ย่อมไม่ยังความติดใจในกามภพให้เกิดขึ้น กามราคสุส สพฺพโส ปหฺินตฺตทา เพราะละกามราคะได้สิ้นเชิง อิติ เพราะเหตุนั้น นิพฺพตฺตนฺตติ จึงบังเกิด กามโลกวชฺชิตะ ยถาลทฺตชฺชฎานญฺมิญฺญเต ยตฺถกตฺถจฺจิ ในที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งเป็นภูมิ ของฌานตามที่ได้แล้ว เว้นโลกที่เป็นกามาวจร ฯ

หิ ความจริง นิชโย อตฺถิ มีการกำหนดแน่นอนว่า อนาคามิโนเยว เฉพาะ อนาคามีบุคคลเท่านั้น นิพฺพตฺตนฺตติ ย่อมบังเกิด สุตฺทาวาสสุ ในพวกพรหมชั้น สุตฺทาวาส ฯ

ปน แต่ นิชโย นตฺถิ ไม่มีการกำหนดแน่นอนว่า เต พระอนาคามีนั้น น นิพฺพตฺตนฺตติ ย่อมไม่บังเกิด อลฺลยตฺถ ในที่อื่น ฯ

เอวญจ กตฺวา ก็ เพราะอธิบายความดังกล่าวแล้วอย่างนี้ วุตฺตํ อาจารย์เยน ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

อนาคามิบุคคลาว เฉพาะอนาคามีบุคคลทั้งหลาย อุปฺปชฺชเร ย่อมเกิด สุตฺทาวาสสุ ในพวกพรหมชั้นสุตฺทาวาส อนาคามิวิวชฺชิตา บุคคล ทั้งหลาย เว้นพระอนาคามีบุคคลเสีย ชายนฺตติ ย่อมเกิด กามธาคุมฺหิ ในกามธาคู ฯ

ทญฺจพฺพํ พึงเห็นความหมายว่า ปน แต่ เอเต อนาคามีบุคคลเหล่านั้น สุกฺขวิปสฺสกาปิ แม้เป็นสุกฺขวิปสฺสก มรณกาละ ในเวลาใกล้ตาย เอกนฺตเนว สมาปตฺตี นิพฺพตฺตนฺตติ ก็ย่อมทำสมาบัติให้บังเกิดได้โดยแน่นอนแท้ สมาธิมิหิ ปริปรุการีภาวโต เพราะเป็นผู้มีปกติทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ฯ

ปน แต่ พระพุทธโฆษาจารย์ อภุจกถายั วุตตัม พระพุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้
ในอรรถกถาว่า อิตถิโยปิ ฝ่ายพวกผู้หญิง อริยา จะเป็นพระอริยะะ อนริยา วาปี
หรือไม่ใช่พระอริยะะก็ตาม อภุจสมมาปตติลาภินิโย มีปกติได้สมบัติ ๘ นิพพตุนนติ
ย่อมบังเกิด พุทฺหมปาริสสฺสเสสุเยว เฉพาะในพวกพรหมชั้นพรหมปาริสัสสา ฯ

อปัจ อีกอย่างหนึ่ง เอตถ เวหฺพผลอกนิกฺขจตุตถารูปภวานํ เสฏฺฐภวภาวโต
เพราะบรรดาภพมีภพชั้นพรหมปาริสัสสาเป็นต้นนี้ ภพชั้นเวหฺพผละ ชั้นนอกนิกฺขฐะ
และอรูปภพที่ ๔ เป็นภพประเสริฐที่สุด อริยา พระอริยบุคคลทั้งหลาย นิพพตฺตา
บังเกิดแล้ว ตตฺถ ในภพทั้ง ๓ นั้น น อุปฺปชฺชนนฺติ ย่อมไม่อุบัติ อลฺลตฺตล
ในภพอื่น ฯ

ตถา อนึ่ง พระอริยบุคคลทั้งหลาย นิพพตฺตา บังเกิดแล้ว อุปฺปฺริพุทฺหมโลเกสุ
ในพรหมโลกชั้นสูง ๆ ขึ้นไป อวเสเสสุ ที่เหลือ เหมฺจิมฺเหมฺจิมเสสุ ย่อมไม่อุบัติ
ในพรหมโลกชั้นต่ำ ๆ ฯ

วุตฺตญฺเหตํ อจฺริเยน สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ว่า
สพฺเพ อริยบุคคลา พระอริยบุคคลทั้งหมด ปตฺติภฺจิตฺตา ผู้ดำรงอยู่
เวหฺพผล ในชั้นเวหฺพผละ อกนิกฺขเจ ช้้นอกนิกฺขฐะ ภวคฺเค จ และ
ชั้นภวคคพรหมแล้ว น ปฺนลฺลตฺตล ชายนฺติ ย่อมไม่เกิดในพรหมโลก
ชั้นอื่นอีก อริยา พระอริยบุคคลทั้งหลาย พุทฺหมโลกคตา ผู้อยู่
ในพรหมโลกแล้ว น อุปฺปชฺชเร ย่อมไม่เกิด เหมฺจฺจา ในพรหมโลก
ชั้นต่ำ ๆ ฯ

อายุกฺขเยนาติอาทิสฺสุ ในคำว่า อายุกฺขเยน เป็นต้น พิงฺทราบวินิจฉัย
ดังต่อไปนี้ สติปิ กมฺมานุภาเว ตํคตฺตีสฺสุ ยถาปริจฺฉินฺนสฺส อายุโน ปริกฺขเยน
มรณํ ความตายเพราะความสิ้นอายุ ตามที่กำหนดไว้ในคตินั้น ๆ ในเมื่ออายุภาพ
แห่งกรรมแม้ยังมีอยู่ อายุกฺขยมรณํ ชื่อว่าตายเพราะสิ้นอายุ ฯ

สติปิ ตตฺถ ปริจฺฉินฺนายนุเสเส คตฺติกาเลทิจฺจยสามคฺคิยญฺจ ตํคตฺทวสาธ-
กสฺส กมฺมุโน ปรีนิกฺขิตฺตวิปากตฺตา มรณํ ความตายเพราะความที่กรรมซึ่งให้

สำเร็จภพนั้น ๆ มีวิบากหมดสิ้นแล้ว ในเมื่อความเหลือลงแห่งอายุที่กำหนดในภพนั้น และเมื่อความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยมีคติและกาลเป็นต้นแม้ยังมีอยู่ **กมุทกษยมรณ** ชื่อว่าตายเพราะสิ้นกรรม ฯ

อายุกมุทานิ สมกเมว ปริกชีณตฺตา มรณ ความตาย เพราะอายุและกรรมสิ้นไปพร้อมกันทีเดียว **อุภยกษยมรณ** ชื่อว่าตายเพราะสิ้นอายุและกรรมทั้งสอง ฯ

สติปิ ตสฺมี ทฺวิเช ในเมื่ออายุและกรรมทั้งสองนั้นแม้ยังมีอยู่ **ปริมภเว สิทฺทสฺส กสฺสจฺจิ อุปฺจฺเจตฺทกมฺมุโน พฺเลน สตุลาหรณาทิหิ อุปกฺกเมหิ อุจฺฉิขฺชมานสนฺตาทานานิ (ปวตฺตมรณ)** ความตายของเหล่าสัตว์ผู้มีสันดานขาดไป อยู่ด้วยความพยายามทั้งหลาย มีการนำศีลธรรมมาฆ่าตนเป็นต้น ซึ่งเป็นไปด้วยกำลังอุปัจเจกกรรมบางอย่างที่สำเร็จแล้วในภวก่อน **คุณมหนฺเตสุ วา กเตน เกนจฺจิ อุปกฺกเมน อายุหิตฺตฺอุปฺจฺเจตฺทกมฺมุนา ปฏิพาหิตสามตฺถยิสฺส กมฺมสฺส ตํตํตฺตภาวปฺปวตฺตเน อสมตฺถภาวโต ทฺถสิมารกฺลาพฺุราชาทินิ วิย ตํขณฺเวย จานา จาวนฺวเสน ปวตฺตมรณ** หรือว่า ความตายที่เป็นไปด้วยอำนาจให้เคลื่อนจากฐานในทันที ดูจความตายแห่งพระเจ้าทุสิมาร และพระเจ้ากลาพูเป็นต้น เพราะกรรมซึ่งมีความสามารถถูกอุปัจเจกกรรมอันสัตว์สั่งสมแล้ว ด้วยความพยายามบางอย่างที่ตนกระทำแล้วในพวกท่านผู้มีคุณมากห้ามเสียแล้ว เป็นธรรมชาติไม่สามารถในการยังอัตภาพนั้น ๆ ให้เป็นไปได้อุปัจเจกมรณ นาม ชื่อว่าตายเพราะกรรมเข้าไปบั่นรอน ฯ

ปน ก็ อิทํ ความตายเพราะกรรมเข้าไปบั่นรอนนี้ **น โหติ** ย่อมไม่มี **เนรยิกานํ** แก่พวกสัตว์นรก **อฺตฺตตรฺกฺรวาสินิ** พวกชาวอฺตฺตตรฺกฺรวทฺวิป **เกสฺสฺยจฺจิ เทวานญจ** และพวกเทพบางเหล่า ฯ

เตนาหุ เหตุนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า **(มรณ)** ความตาย **อุปกฺกเมน** วา เพราะความพยายาม **อุปฺจฺเจตฺทกมฺมุนา** หรืออุปัจเจกกรรม ฟังมี **เกสฺสฺยจฺจิ** แก่สัตว์บางเหล่า ฯ

พาทูลเกล้าฯ ถวาย เสด็จ อธิบายในบทว่า พาทูลเกล้าฯ ถวาย พึงเห็น วุฒิตนุณ โดยนัยที่กล่าวแล้ว เภยยุณ กษัตริย์ เสด็จ ในชื่อว่า เภยยุณ กษัตริย์ นี้ ฯ

อลว อีกอย่างหนึ่ง ยถาหรณ อิมินา ด้วยบทว่า ยถาหรณ นี้แหละ โส สกกา สงคเหตุใด ๆ ก็สามารถจะรวบรวมอธิบายนั้นได้ อติ เพราะเหตุนี้ วิญญานติ บัณฑิตย่อมเข้าใจว่า พาทูลเกล้าฯ อิมินา ด้วยบทว่า พาทูลเกล้าฯ นี้ ที่ปิด ท่านอาจารย์แสดงไว้แล้วว่า (จิตตสนุณ) จิตตสนุณ สหสา โอจิจชฆมานชิตานัน ของเหล่าสัตว์ผู้มีชีวิตที่ขาดตกลงทันที (ปวตตติ) ย่อมเป็นไป อภิกขณเมว เนื่อง ๆ ที่เดียว สณิกัม มรณานัน วิย เหมือนจิตตสนุณของเหล่าสัตว์ผู้ค่อย ๆ ตายไป น หามิได้ ฯ

อภินวกรณวเสนาติ บทว่า อภินวกรณวเสน ได้แก่ อุตทานัน อภินวกรณวเสน ด้วยอำนาจปรับปรุงตนเสียใหม่ ตังขณ กรียมานัน วิย ดูจกระทำในขณะนั้น ฯ

ปจจาสนุนมรณสุสาติ บทว่า ปจจาสนุนมรณสุสา ได้แก่ สมาสสนุนมรณสุสา ของสัตว์ผู้มีความตายใกล้เข้ามาแล้ว เอกวีธิปปมาณายุกวเสน ด้วยอำนาจสัตว์ ผู้มีอายุประมาณวิถีจิตหนึ่ง ตโต วา กิจจิจธิกายุกวเสน หรือด้วยอำนาจสัตว์ ผู้มีอายุเกินกว่าวิถีจิตหนึ่งนั้นไปเพียงเล็กน้อย ฯ

วีถิจิตตาวสานเนติ บทว่า วีถิจิตตาวสานเน ได้แก่ อวสานเน ในที่สุด วีถิจิตตานิ แห่งวิถีจิตทั้งหลาย ตทาลมพณปริโยสานานัน ที่มีตทาลมพณจิต เป็นที่สุด ชวนปริโยสานานัน วา หรือมีชวนจิตเป็นที่สุด ฯ

ธมฺมานุสารถิยํ วุตตํ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์ธมฺมานุสารถิยํ ว่า ตตฺถ ในบรรดาภพเป็นต้นนั้น กามภวโต จวิตฺวา ตตฺถ อุปฺปชฺชมานานัน ตทาลมพณปริโยสานานิน (วิถีจิตตานิ) วิถีจิตของเหล่าสัตว์ผู้เคลื่อนจากกามภพ แล้วเกิดขึ้นในกามภพนั้นนั่นเอง มีตทาลมพณจิตเป็นที่สุด เสสนานัน ชวนปริโยสานานิน วิถีจิตของเหล่าสัตว์ที่เหลือมีชวนจิตเป็นที่สุด ฯ

ภวญฺจคฺคฺขเยวาทิ บทว่า ภวญฺจคฺคฺขเยว ความว่า ยทิ เอกชวณวีถิโต อธิกตฺรายุเสโส สฺยิยา ถ้าวํหา ความเหลือลงแห่งอายุที่กว่าชวณวีถิจิตหนึ่งมีไชรั ตทา (จฺจติจิตฺตํ) ภวญฺจคฺคฺขเยว วา อฺปฺปชฺชิตฺตวา นิรุชฺชตฺติ ในกาลนั้น จฺจติจิต เกิดขึ้นในที่สุดแห่งภวญฺจคฺคฺขิตแล้วดับลง อถ เอกจิตฺตคฺคฺขญฺยเยวเสโส สฺยิยา ตทา (จฺจติจิตฺตํ) วีถิจิตฺตาวาสานเยว วา อฺปฺปชฺชิตฺตวา นิรุชฺชตฺติ หรือถ้าความเหลือลงแห่ง อายุเพียงขณะจิตเดียวพึงมีไชรั ในกาลนั้น จฺจติจิตเกิดขึ้นในที่สุดวีถิจิตแล้วดับลง ฯ

จ กิ ตํ จฺจติจิตฺตํ อตฺติตกมฺมาทิวิสยเมว มีอดีตกรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์ อย่างเดียว ฯ

ตฺสฺสฺสานนฺนฺตรเมวาทิ อิมินา ด้วยบทว่า ตฺสฺสฺสานนฺนฺตรเมว นี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ปฏิภฺกฺกฺขิปติ ย่อมคัดค้าน อนฺนฺตรากวาทิมตํ มติของผู้ที่มักกล่าวว่า ภพมีในระหว่าง ฯ

ยถารหฺนฺติ บทว่า ยถารหํ ได้แก่ อนฺนฺรูปวเสน ด้วยอำนาจเหมาะ กมฺมกฺรณกาลสฺส แก่เวลาทำกรรม วิปាកทานกาลสฺส จ และแก่เวลาให้ผล ฯ

อลวา อีกอย่างหนึ่ง อตฺถโล มีอธิบายว่า วิปจฺจมานกมฺมานุรูปิ เหมาะแก่ กรรมที่จะให้ผล ปวตฺตติอนฺนฺรูปโต คือ โดยเหมาะแก่ความเป็นไป อนฺนฺสยวเสน ด้วย อำนาจอนุสัย ชวณสหชาตวเสน วา หรือด้วยอำนาจธรรมที่เกิดร่วมกันกับชวณจิต ฯ

ถามว่า จ กิ อวิชฺชานุสยปริกฺขิตฺเตนาตฺธาติ วุตฺตํ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า อวิชฺชานุสยปริกฺขิตฺเตน ดังนี้เป็นต้น นนฺ มี่ไชหรือ จ ส่วน ชวณสหชาตานิ อนฺนฺสยภาโว ความที่อวิชาและตัณหาที่เกิดพร้อมกับชวณจิตเป็นอนุสัย กถิ พึงมีได้อย่างไร ฯ

ตอบว่า อยิ ความที่อวิชาและตัณหาที่เกิดพร้อมกับชวณจิตเป็นอนุสัยนี้ น โทโส ชื่อว่าไม่ผิด ตาสมฺปิ อนฺนฺสยโวหารโต เพราะแม้อวิชาและตัณหาที่เกิด พร้อมกับชวณจิตเหล่านั้น เรียกว่าอนุสัย อนฺนฺสยสทิสตาย เหตุเหมือนกับอนุสัย ฯ

อิตรถา เมื่อกำหนดเนื้อความนอกไปจากนี้ น สฺยิยา จะไม่พึงมี สจฺจโค การรวบรวม อกฺกุสฺสกกมฺมสหชาตานิ อวิชาและตัณหาที่เกิดพร้อมกับอกฺกุสฺสการกรรม ภวปตฺตนาสหชาตานิ วา หรือที่เกิดพร้อมกับความปรารถนาภพ จฺจติอาสนุนชวณ สหชาตานิ และที่เกิดพร้อมกับชวณจิตใกล้จฺจติจิต ฯ

อวิชชา เฉพาะอวิชชา อนุสัย ชื่อว่าอนุสัย อนุสัยนโต เพราะนอนเนื่อง
ปวดตุนโต คือ เป็นไป อปฺปหีนฺตฺเถน ด้วยอรรถว่ายังละไม่ได้ ฯ

เตน ปริกฺขิตฺเตน สังขารธรรม ซึ่งถูกอนุสัยนั้นแวดล้อมแล้ว ปริวาริตฺเตน
คือ ห้อมล้อมแล้ว ฯ

ตณฺหานุสฺสโยว ตัณหานุสฺสยแล มূলํ เป็นมูล ปธานํ คือ เป็นประธาน
สหการิการณภูตํ ได้แก่ เป็นเหตุกระทำร่วมกัน อิมสฺส แก่สังขารธรรมนี้ อิติ
เพราะเหตุนี้ สังขารธรรมนี้ ตณฺหานุสฺสมูลโก ชื่อว่ามีตัณหานุสฺสเป็นมูล ฯ

สงฺขารเณนาติ บทว่า สงฺขารเณ เป็นต้น ความว่า กุสลากุสลกมฺเมน
อันกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมก็ดี กมฺมสทคตผลสชาติธมฺมสมฺพทาเยน อันหมวด
ธรรมมีผัสสเจตสิกเป็นต้นที่เกิดพร้อมด้วยกรรมก็ดี จุติอาสนุนชวณสหชาเตน
วา เตน อันหมวดธรรมมีผัสสเจตสิกเป็นต้นนั้น ที่เกิดพร้อมด้วยชวณจิตใกล้เคียง
ก็ดี ชนินฺยมนํ ให้เกิดอยู่ ฯ

หิ ที่จริง ตณฺหา ตัณหา นเมติ ย่อมล้อมวิญญูญาณจิตไป อวิชชา
ปฏิจฺจนฺนาทินเว วิสเย ในอารมณ์มีโทษอันอวิชชาปกปิดแล้ว ยถาตุตฺตสงฺขารา
สังขารธรรมตามที่กล่าวแล้ว ขิปนฺกสงฺขารสมฺมตฺตา อันท่านเรียกว่าสังขารธรรมส่งจิต
ขิปนฺติ ย่อมส่งวิญญูญาณจิตไป ฯ ยถาหุ สมจริงดังที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย
กล่าวไว้ว่า

อปายินิํ สำหรับเหล่าสัตว์ผู้เกิดในอบายภูมิ อวิชชา...สหเชหิ...
วิสยาทีนวจฺฉาทนํ มีอวิชชาที่เกิดร่วมกับจิตปกปิดโทษในอารมณ์
...ตณฺหา...สหเชหิ...นมนํ มีตัณหาเกิดร่วมกับจิตล้อมวิญญูญาณจิตไป
...สงฺขารสหเชหิ...ขิปนฺมฺปิ จ และมีสังขารธรรมที่เกิดร่วมกับจิต
ส่งวิญญูญาณจิตไป เสสานิํ สำหรับเหล่าสัตว์ผู้มีปกติไปสู่สุคติภูมิ
ที่เหลือ อปฺปหีนฺตฺเถน...ฉาทนํ มีอวิชชาอนุสัยที่ยังละไม่ได้ปกปิดโทษ
ในอารมณ์ อปฺปหีนฺตฺเถน...นมนฺมฺปิ จ และมีตัณหานุสฺสที่ยังละไม่ได้
ล้อมวิญญูญาณจิตไป ปน ส่วน สงฺขารา สังขารธรรมทั้งหลาย ขิปกา

ที่ส่งวิญญานจิต กุสลา เฉพาะที่เป็นกุศลเท่านั้น กวานุติ ย่อมเกิดมี
อิธ ในสุคติปฏิสนธินี้ ฯ

สมปยุตตธมฺเมหิ ปริคคฺยหฺมานนฺติ คำว่า สมปยุตตธมฺเมหิ ปริคคฺยหฺมานํ
โดยอรรถว่า ผสฺสาทีหิ ธมฺเมหิ อันธรรมมีผัสสเจตสิกเป็นต้น อตฺตนา สมปยุตฺเตหิ
ประกอบกับตน ปริวารตฺวา คคฺยหฺมานํ แวดล้อมประกอบ สมปยุตฺตปจฺจยาทีนา
โดยเป็นสัมปยุตปัจจัยเป็นต้น ฯ

สหชาตา ฯเปฯ ภูตฺตฺติ คำว่า สหชาตา ฯเปฯ ภูตฺ โดยอรรถว่า ปฺธานภูตฺ
เป็นประธาน อตฺตนา สหชาตานิ ปตฺติภูจฺจนาภาเวน โดยเป็นที่ประดิษฐานของธรรม
ที่เกิดร่วมกันกับตน ฯ

มโนปฺพุพฺพคฺมา ธมฺมาติ หิ วุตฺตํ สมจฺริงดํงพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า ดังนี้เป็นต้น ฯ

กฺวานฺตรปฺปฏิสฺนฺธานวเสนาติ บทว่า กฺวานฺตรปฺปฏิสฺนฺธานวเสน โดยอรรถว่า
ปฺปฏิสฺนฺทหนวเสน ด้วยอำนาจสืบต่อ ปฺริมกฺวานฺตรสฺส ภพอื่นข้างหน้า ปจฺฉิม-
กฺวานฺตรสฺส จ และภพอื่นข้างหลัง อญฺญมญฺญํ เอกาพฺหุํ วิย ดุจเนื่องเป็น
อันเดียวซึ่งกันและกัน ฯ

อธิปฺปาโย อธิบายว่า อฺปฺปชฺชฺมานเมว จิตกำลังเกิดเท่านั้น ปฺภูจฺจติ ปฺรากลฺ
น อิทฺ คนฺตฺวา ไม่ใช่ไปจากภพนี้แล้วจึงปรากฏ ฯ

หิ เพราะว่ โภจิ ธมฺโฆ ธรรมอะไร ๆ ปฺริมกฺวาปริยาปฺนฺโน อันเนื่องในภวก่อน
น กฺวานฺตรํ สฺงกมฺติ ย่อมย้ายไปในภพอื่นไม่ได้ ฯ นาปิ ปฺริมกฺวาปริยาปฺนฺนเหตุหิ
วินา อฺปฺปชฺชฺติ แม้เว้นเหตุอันเนื่องในภวก่อนเสียแล้ว ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ปฺฏิโฆส-
ทีปฺมุทฺทาที วิย ดุจเสี่ยงสะท้อน เปลวประทีป และตราประทับเป็นต้นแล อิติ
เพราะเหตุนั้น อลฺมตฺติปฺปญฺเจน พอที่ไม่ต้องพิสดารมากนัก ฯ

ชวณจิตทั้งหลาย มนฺทํ หุตฺวา ปวตฺตานิ เป็นจิตอ่อนแล้วเป็นไป มนฺทปฺป-
วตฺตานิ ชื่อว่าเป็นไปอ่อน ฯ

อธิปปาโย อธิบายว่า **ปัจจุปปนุณาลมฺพเนสฺวาปาลมฺกเตสฺ** เมื่ออารมณ์ที่เป็นปัจจุบันทั้งหลายนั้นแล มาปรากฏ **มโนทวาร** ในมโนทวาร **คตินิมิตฺตวเสน** ด้วยอำนาจคตินิมิต **ปญฺจทวาร** **กมฺมณิมิตฺตวเสน** มาปรากฏในปัญจทวาร ด้วยอำนาจกรรมนิमित (**มรณ โหติ**) ความตายย่อมมีได้ ฯ

ปฏิสนฺธิ ฯ๗๑ **ลพฺภตฺตี...อยเมตฺถ สงฺเขโป** ในคำว่า แม้ปฏิสนธิจิตและภวังคจิต ก็ย่อมได้ความมีอารมณ์ปัจจุบันนี้ มีอรรถสังเขปดังนี้ว่า **ปฏิสนฺธิยา** **ปฏิสนฺธิจิต** ๑ ดวง **จตุณฺนํ ภวฺกานํ ภวังคจิต** ๔ ดวง **ปัจจุปปนุณาลมฺพเนสฺวา** **ลพฺภติ** ย่อมได้ความมีอารมณ์ปัจจุบัน **มโนทวาร** ในมโนทวาร **ตาว** ก่อน **ปน** แต่ **ปญฺจทวาร** ในปัญจทวาร **ปฏิสนฺธิยา** **ปฏิสนฺธิจิต** อย่างเดียว (**ปัจจุปปนุณาลมฺพเนสฺวา** **ลพฺภติ**) ย่อมได้ความมีอารมณ์ปัจจุบัน ฯ

ตลาหิ จริงอย่างนั้น **กสฺสจฺจि** **มโนทวาร** **อาปาลมฺกเต** **ปัจจุปปนุณ** **คตินิมิตฺตมารพฺก** **อุปปนุณาย** **ตทาลมฺพเนสฺวา** **จิตฺตวิธิยา** **อนนฺตรํ** **จฺจิจฺจิตเต** **อุปปนุเน** เมื่อจิตเกิดขึ้นในลำดับต่อจากวิถิจิต ซึ่งมีतालัมพเนจิตเป็นที่สุด ซึ่งเกิดขึ้นยึดคตินิมิตที่เป็นปัจจุบัน ซึ่งมาปรากฏแก่สัตว์บางตนในมโนทวาร **ตทนฺตรํ** **ปญฺจจิตฺตกฺขณายุก** **อาลมฺพเน** **ปวตฺตตาย** **ปฏิสนฺธิยา** **จตุณฺนํ** **ภวฺกานํ** **ปัจจุปปนุณารมฺมเณ** **ปวตฺติ** **อุปลพฺภติ** ย่อมได้ความเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันแห่งปฏิสนธิจิต (๑ ดวง) **ภวังคจิต** ๔ ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ที่มีอายุ ๕ ขณะจิตในลำดับต่อจากจิตนั้น **ปญฺจทวาร** **จ** **ฉาตกาทีหิ** **อุปฺภุจฺจาปิเตสฺ** **เทยฺยธมฺเมสฺ** **วณฺณาทีเก** **อารพฺก** **ยถารหํ** **ปวตฺตตาย** **จิตฺตวิธิยา** **จฺจิจฺจิตฺตสฺส** **จ** **อนนฺตรํ** **เอกจิตฺตกฺขณายุก** **อาลมฺพเน** **ปวตฺตตาย** **ปฏิสนฺธิยา** **ปัจจุปปนุณารมฺมเณ** **ปวตฺติ** **อุปลพฺภติ** และย่อมได้ความเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันแห่งปฏิสนธิจิต ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ ที่มีอายุขณะจิตเดียว ในลำดับแห่งวิถิจิตและจิตจิต ซึ่งปรารกรูปารมณเป็นต้น ในไทยธรรมทั้งหลาย ที่พวกญาติเป็นต้นตั้งไว้แล้ว ซึ่งมาปรากฏในปัญจทวาร เป็นไปตามสมควร ฯ

ปน ส่วน วิตถารโ ความพิสดาร ทฎฐพุโพ บัณฑิตพิงคันดู วุตตนเยน โดยนัยที่กล่าวไว้แล้ว วิสุทฺธิมคฺเค ในวิสุทฺธิมรรค วิภงฺกุจฺจกถาย วา สงฺขาร-
ปจฺจยาวิญฺญาณปทวณฺณนาย หรือในการพรรณนาบทแห่งสังขารปัจจัยและ
วิญฺญาณ ในอรรถกถาวิภังค์ ฯ

ฉทฺวารคฺคหิตนฺติ ในคำว่า ฉทฺวารคฺคหิตํ นี้ ยถาสมฺภวํ โยเซตพฺพํ บัณฑิต
พิงประกอบคำตามกำเนิดว่า กมฺมนิมิตฺตํ กรรมนิमित ฉทฺวารคฺคหิตํ อันชวนจิตรับมา
ทางทวาร ๖ คตฺตินิมิตฺตํ คตฺตินิมิต ฉฏฺฐทฺวารคฺคหิตํ อันชวนจิตรับมาทางทวารที่ ๖ ฯ

อปเร ปน อวิเสสโต วณฺณเณนฺติ แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่ง พรรณนาไว้
โดยไม่แปลกกัน ฯ

สจฺจสงฺเขปปี แม้ในปกรณ์สังขสังเขป เตเนว อธิปฺปาเยน โดยอธิบายนั้น
นั้นแหละ อิํ ทฺวตฺตํ ท่านอาจารย์ธรรมปาละกล่าวไว้ดังนี้ว่า

วินา กมฺมํ เว้นกรรม ปญฺจทฺวารเ ในปญฺจทฺวารเสยฺ สนฺธิ ปฏิสนธิจิต

สียา พิงมีได้ ทฺวิโคจเร ในอารมณฺ ๒ อย่าง ฯ

ปน แต่ อฏฺฐกถายํ คตฺตินิมิตฺตํ มโนทฺวารเ อาปาลมาคจฺจตีติ วุตฺตตฺตา
เพราะในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า คตฺตินิมิตฺตํ ย่อมมาปรากฏในมโนทวารดังนี้ ตทา
รมมณาย จ ปญฺจทฺวาริกปฏิสนฺธิยา อทสฺสิตตฺตา และเพราะความที่ปฏิสนธิจิต
ที่เกิดทางทวาร ๕ ซึ่งมีคตฺตินิมิตฺตํ นั้นเป็นอารมณฺ ท่านมิได้แสดงไว้ มฺลฏฺฐิกาสฺ
จ กมฺมพฺเลน อฺปฏฺฐาปิตํ วณฺณายตฺนํ สฺปิณฺํ ปสฺสสนฺตสฺส วิย ทิพฺพจกฺขุสฺส วิย
จ มโนทฺวารเเยว โคจฺรภาวํ คจฺจตีติ นิยมตฺวา วุตฺตตฺตา และเพราะในมฺลฏฺฐิกา
ทั้งหลาย ท่านกล่าวไว้แน่นอนว่า รุปรายตนะที่กำลังกรรมให้ปรากฏแล้ว ย่อมถึง
ความเป็นอารมณฺ เฉพาะในมโนทวาร ดุจรูปายตนะมาปรากฏแก่ผู้ฝัน และดุจ
รูปายตนะมาปรากฏแก่ท่านผู้มีทิพยจักขุญาณ ฉะนั้น อจฺริยา ท่านอาจารย์ทั้งหลาย
น สมฺปฏฺฐิจฺจนฺติ จึงไม่รับรอง วจฺนํ คำ เตสํ ของอาจารย์อีกพวกหนึ่งเหล่านั้น ฯ

ปจฺจูปฺปนฺนญฺจาติ เอตฺถ ในคำว่า ปจฺจูปฺปนฺนญฺจ เป็นต้นนี้ พิงมีคำท้วงว่า
คตฺตินิมิตฺตํ ตาว ปจฺจูปฺปนฺนาลมฺพณํ ยฺชฺชติ คตฺตินิมิตฺตํ มีอารมณฺ เป็นปัจจุบัน

อารมณ์ โหติ ย่อมเป็นอารมณ์แห่งชวนจิตที่เกิดทางทวาร ๕ ซึ่งเป็นไปใกล้ต่อ จุติจิต จ แต่ **ปลุจทวาริกกมฺม** กรรมที่เกิดทางทวาร ๕ **ปฏิสนฺธินิพฺพตฺกํ** น โหติ จะให้ปฏิสนธิจิตบังเกิดย่อมไม่ได้ **ปริทฺทพฺพลภาวโต** เพราะมีกำลังอ่อนโดยรอบด้าน ฯ

พึงมีคำตอบว่า **เอตํ** คำที่ท่านกล่าวแล้วนี้ **สจฺจํ** เป็นความจริง **ปน** แต่ **ตตฺถ** **วณฺณาทิกํ** **อารพฺก** **จฺุตินฺนวิธิต** **ปุริมภาคปฺปวตฺตํ** **ปฏิสนฺธิชนนสมตฺถานํ** **มโนทวาริกชวานามารมฺมณฺญเตน** **สท** **สมานตฺตา** เพราะความที่กรรมนิมิตนั้น เป็นธรรมชาติเหมือนกับกรรมนิมิต ที่เป็นอารมณ์แก่ชวนจิตที่เกิดทางมโนทวาร ที่สามารถให้ปฏิสนธิจิตเกิดได้ ที่ยึดรูปารมณฺเป็นต้น ในดอกไม้นั้นเป็นต้นเหล่านั้น เป็นไปในกาลเบื้องต้น แต่วิถีจิตที่ใกล้จุติจิต **ฉาตกาทิกิ** **อุปฺภูจฺปิเตสฺ** **ปุปฺผาทีสฺ** **สนฺนิหิตเสว** **มรณสมฺภวโต** โดยความตายเกิดมีได้ ในเมื่อดอกไม้เป็นต้น ที่พวกญาติเป็นต้นช่วยกันจัดแจงไว้ ดำรงอยู่พร้อมแล้วนั้นแล **วณฺณาทิกํ** **รูปายตนะ** เป็นต้น **จฺุตินฺนชวานคฺคหิตมฺปิ** แม้ที่ชวนจิตที่ใกล้จุติจิตรับมา **ปจฺจุปฺปนฺนํ** ที่เป็นปัจจุบัน **ตตฺถกสนฺตติยํ** **ปติตํ** ซึ่งตกไปในความสืบต่อเดียวกันกับกรรมนิมิตนั้น **กมฺมนิมิตฺตภาเวน** **วฺตุตํ** ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ โดยความเป็นกรรมนิมิต ฯ

เอวญจ **กตฺวา** ก็เพราะอธิบายความดังกล่าวแล้วอย่างนี้ **วฺตุตํ** **อาณนฺทาจริเยน** ท่านพระอาณนฺทาจารย์จึงกล่าวว่า **จ** ก็ **ปจฺจุปฺปนฺนํ** **กมฺมนิมิตฺตํ** กรรมนิมิตที่เป็น ปัจจุบัน **ปลุจทฺวาเร** **อาปาถมาคจฺจนฺตํ** ซึ่งมาปรากฏในปัญจทวาร **ทฺฐจฺทพฺ** บัณฑิตพึงทราบว่ **อาสนฺนคตกมฺมารมฺมณฺสนฺตติยํ** **อุปฺปนฺนํ** **อิติ** เกิดขึ้นแล้ว ในความสืบต่อแห่งอารมณ์ของกรรม ที่สัตว์ทำในเวลาใกล้ตาย **ตํสทิสฺสนฺติ** และว่า เหมือนกับอารมณ์ของกรรมตามที่กล่าวแล้วนั้น ฯ

ยถารหฺนฺติ บทว่า **ยถารหํ** ได้แก่ **ทฺตุตฺยจฺตุตฺถปรมตฺติยานํ** **ปฏิสนฺธินํ** **อนฺรูปโต** โดยเหมาะสมแก่ปฏิสนธิจิตดวงที่ ๒ กับดวงที่ ๑ และดวงที่ ๔ กับดวงที่ ๓ ฯ

อารุปฺปปฏิสนฺธิโย อรูปาวจรปฏิสนธิจิต **เหฏฺฐิมารุปฺปวชฺชิตา** เว้นรูปาวจร ปฏิสนธิจิตเบื้องต้น **โหนติ** ย่อมมี **อารุปฺปจฺุตินฺน** **ปริ** ต่อจากรูปาวจรจุติจิต **อุปฺปรือรฺอุปฺนํ** **เหฏฺฐิม** **เหฏฺฐิมกมฺมสฺส** **อนายฺุหนโต** เพราะอรูปาวจรสัตว์ชั้นสูง ฯ

ไม่สั่งสมกรรมชั้นต่ำ ๆ ปน แต่ อุปจารชฺฆมานุสส พลวภาวโต เพราะอุปจารชฺฆมานุสส มีกำลังแรง กามะ ติเหตุกา ปฏิสนธิโย ติเหตุกปฏิสนธิจิตในกามภพ ตสฺส วิปากภูตา ซึ่งเป็นวิปากแห่งอุปจารชฺฆมานุสสนั้น โหนฺติ ย่อมมีได้ ฯ

ทุเหตุกติเหตุกปฏิสนธิโย ทุเหตุกปฏิสนธิจิตและติเหตุกปฏิสนธิจิต อเหตุกรหิตา ที่เว้นจากอเหตุกปฏิสนธิจิต สियฺมฺ พิงฺมี รูปาวจรจฺจติยา ปรี ต่อจาก รูปาวจรจฺจติจิต อุปจารชฺฆมานานุภาเวนเว ด้วยอนุภาพแห่งอุปจารชฺฆมานุสสนั้นเอง ฯ

อเหตุกาธิปฏิสนธิโย อเหตุกปฏิสนธิจิตเป็นต้น สพฺพา เอว ทั้งหมดทีเดียว กามรูปารูปภวปริยาปนฺนา คือ ที่นับเนื่องในกามภพ รูปภพ และอรูปภพ สियฺมฺ พิงฺมี จฺจติจฺจตโต ปรี ต่อจากจฺจติจิต กามติเหตุกมฺหา ที่เป็นติเหตุกะในกามภพ ยถารหํ ตามสมควร ฯ

ติเหตุกาธิปฏิสนธิโย ติเหตุกปฏิสนธิจิตเป็นต้น อิตฺรา นอกนี้ สियฺมฺ พิงฺมี กามะเสว ภาเวสุ เฉพาะในกามภพ ทุเหตุกาเหตุกจฺจตโต ปรี ต่อจากทุเหตุกจิต และอเหตุกจิต ฯ

ปฏิสนธิยา นิโรธสฺส อนนฺตรโต แต่ลำดับต่อจากปฏิสนธิจิตดับลง ปฏิสนธินิโรธานนฺตรโต ชื่อว่าแต่ ลำดับต่อจากปฏิสนธิจิตดับลง ฯ

ตทฺเว จิตฺตฺนฺติ ชื่อว่า ตทฺเว จิตฺตํ ความว่า ตทฺเว จิตฺตํนั้นนั่นเอง จิตฺตํ ชื่อว่าจิต ตโวหารมฺปตฺตตฺตา เพราะถึงโวหารว่าจิตนั้น ตสฺทิสฺสตาย เหตุเหมือนกับ ปฏิสนธิจิตนั้น ยถา ตานิเยว โอสถานิ เหมือนโอสถเหล่านั้นนั่นแล ฉะนั้น ฯ

อสฺติ วิถิจิตฺตฺบุปฺปาเทติ...สมฺพฺนฺโร ชื่อว่า อสฺติ วิถิจิตฺตฺบุปฺปาเท เชื่อมความว่า อนฺตรนฺตรธา วิถิจิตฺตํ อนุปฺปาเท อสฺติ เมื่อไม่มีความเกิดขึ้นแห่งวิถิจิตทั้งหลาย ในระหว่าง ๆ ตทฺเว จิตฺตํ จิตฺตวณฺนั้นนั่นเอง จฺจติจฺจตํ หุตฺวา นิรุชฺฌติ จึงเป็น จฺจติจฺจตํดับลง ฯ

อธิปฺปาโย อธิบายว่า ปฏิสนธิจิตเป็นต้น ปรีวตฺตฺนฺตา ปวตฺตฺนฺติ ย่อม หมุนเวียนเปลี่ยนไป ยาว วฏฺฏมฺูลสมฺจุเจทา จนกว่ามฺูลแห่งวฏฺฏจะขาด ฯ

โยชนา มีวาจาประกอบความว่า ปฏิสนธิ เจว ภวญฺจ วีถิโย จ จุตฺติ จ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต วิถิจิต และจุตฺติจิต ย่อมหมุนเวียนเปลี่ยนไป อิห ภเว ในภพนี้ ยถา ฉันได อยฺม จิตฺตสนฺตติ ความสืบต่อแห่งจิตนี้ ปฏิสนธิภวญฺจคฺคิเวยมาทิกกา มีอาทิอย่างนี้ คือ ปฏิสนธิจิต และภวังคจิต ปริวตฺตติ ก็หมุนเวียนเปลี่ยนไป ภวญฺจเร ในภพอื่น ปุณฺ ใหมํ ตถา ฉันนํ ๑

ปน แต่ เกจิ อาจารย์บางพวก อตุลํ วทนฺติ กล่าวเนื้อความ ปฏิสนธิ-ภวญฺจวิถิโยติ อิมสฺส แห่งบทว่า ปฏิสนธิภวญฺจวิถิโย นี้ ปฏิสนธิภวญฺจปฺปวาโหติ ว่า กระแสแห่งปฏิสนธิจิตและภวังคจิต อธิปฺปาเยน โดยอธิบายว่า อิมสฺมิ ปริจฺเจเท วิถิมุตฺตสงฺคหสฺเสว ทสฺสิตตฺตา เพราะท่านพระอนุรุทธาจารย์แสดง เฉพาะการรวบรวมจิตที่พ้นจากวิถิไว้ในปริเฉทนี้ ปฏิสนธิภวญฺจจฺตินเมว อิธ สงฺคหณํ การรวบรวมเฉพาะปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุตฺติจิต เข้าไว้ในปริเฉทที่ ๕ นี้ ยุตฺตํ จึงเหมาะสมแล้ว ๑

ตํ คำนํ มติมตฺตํ เป็นเพียงมติ เตสํ ของอาจารย์พวกนั้น ตตฺถ สงฺคหิตานํ สพฺุเพสเมว นิคมนสฺส อธิปฺเปตตฺตา เพราะท่านประสงค์ถึงการกล่าวย้ำปฏิสนธิจิต ภวังคจิต วิถิจิต และจุตฺติจิตทั้งหมดนั่นเอง ที่ท่านรวบรวมไว้ในปวัตติสังคหะ (ปริเฉทที่ ๔) นั้น ปวตฺติสงฺคหทสฺสนาวสาน ในที่สุดแห่งการแสดงปวัตติสังคหะ ๑

หิ ความจริง เอวํ สติ เมื่อเป็นเช่นนั้น ปรามสนํ อฺุปฺปนํ โหติ ย่อมเกิด มีการรวบรวม สพฺุเพสเมว ปฏิสนธิจิตเป็นต้นทั้งหมดนั้นแล เอตฺตฺสพฺุเพน ด้วย เอตํ คัพฺพํ ปฏิสงฺขาย ปเนตมทฺฐวฺนฺติ เอตฺถ ในคำว่า ปฏิสงฺขาย ปเนตมทฺฐวฺ นี้ สฺุญฺจ ด้วยดี ๑

พฺุธา ท่านผู้รู้ทั้งหลาย ปณฺุชิตา คือ บัณฑิตทั้งหลาย ปฏิสงฺขาย พิจารณา ปจฺุจเวกฺขิตฺวา ได้แก่ เห็นเฉพาะ อรฺุว ซึ่งความไม่ยั่งยืน อนิจฺุจ คือ ความไม่เที่ยง ปโลกรมฺมํ ได้แก่ สิ่งที่มีความแตกสลายเป็นธรรมดา เอตํ นี้ วญฺญูปฺปวตฺตํ คือ ซึ่งเป็นไปในวิญฺญะ ยถาวตฺตํ ตามที่กล่าวแล้ว สฺุพฺุพฺุตา หุตฺวา เป็นผู้มิวัตรงาม จิราย โดยกาลนาน จิรํ กาลํ คือ ตลอดกาลนาน อธิคฺนฺตฺวา บรรลุแล้ว สจฺุจิกตฺวา

คือ ทำให้แจ้งแล้ว ปทฺ์ ซึ่งทาง อจฺจตุ อ้นไม่จฺติ ฐวฺ์ คือ ย้งย้ง อจฺจณมฺมฺ ได้แก่ ความไม่เคลื่อนไปเป็นธรรมดา นิพฺพานปทฺ์ คือ ทางพระนิพฺพาน มคฺคผลญาณ ด้วยมรรคญาณและผลญาณ ตโตเยวฺ ต่อแต่นั้นเอง สมฺมจฺฉินฺนสฺนิเนหฺพนฺธนา เป็นผู้ตัดกิเลสเครื่องผูกคือความเยื่อใยได้เด็ดขาด สฺมฺมจฺฉินฺนสฺนิเนหฺพนฺธนา จักฺขุถึง ปาปฺญสฺสฺนฺติ คือ จักฺขุถึง สฺมฺม ความสงบ นิรฺุปริเสสฺนิพฺพานธาตฺุ คือ นิพฺพานธาตฺุอันปราศจากอุปธิกิเลสที่เหลือ ๆ

ปญฺจมฺปริจฺเจทวณฺณนา พรรณนาความปริเฉทที่ ๕
อภิธมฺมตฺถสฺงคหฺวณฺณนา ในภิกฺกาทฺธิมฺมตฺถสฺงคหฺ
อภิธมฺมตฺถวิภาวฺินิยา นาม ชื่ออภิธมฺมตฺถวิภาวฺินิ นิฏฺฐิตา จบแล้ว
อิติ ด้วยประการฉะนี้ ๆ

ฉกฐปริจเฉทวณณา พรรณนาความปริเฉทที่ ๖

(อนุรุทธาจริโย) ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ทสฺเสตฺวา ครั้นแสดง ทูวิธ อภิธมฺมตฺถํ อรรถแห่งพระอภิธรรม ๒ ประการ จิตฺตเจตสิกวเสน คือจิต ๑ เจตสิก ๑ เอวํ ตาว ตังพรรณนามาฉนํนี้ก่อนแล้ว อิทานิ บัดนี้ ทสฺเสตฺมารภฺนโต เมื่อจะเริ่มแสดง รูป รูป ททนนฺตรญฺจ นิพฺพานํ และพระนิพพาน ในลำดับต่อ จากรูปนั้น อาห จิงกล่าว เอตฺตาวตาทิอาทิ ว่าเอตฺตาวตา ดังนี้เป็นต้น ฯ โยชนา มีวาจาประกอบความว่า หิ เพราะ ยสฺมา คือ เพราะว่า ฐมฺมา ธรรมทั้งหลาย จิตฺตเจตสิกกา คือจิตและเจตสิก สปปเภทปฺปวตฺติกา ซึ่งมีประเภทและ ปวตฺตีกาล วุตฺตปฺปเภทวนฺโต คือที่มีประเภทดังกล่าวไว้แล้ว ตีหิ ปริจฺเจเทหิ โดย ๓ ปริเฉท นิทฺเทสปฏิสนฺทิตฺตาทิวเสน ด้วยอำนาจนิเทศ และปฏิสนฺทิตฺตเป็นต้น วุตฺตปฺปวตฺติตฺตวนฺโต จ และที่มีปวตฺตีกาลดังกล่าวไว้แล้ว ทูวิหิ ปริจฺเจเทหิ โดย ๒ ปริเฉท ปวตฺตติปฏิสนฺทิตฺตวเสน ด้วยอำนาจปวตฺตีกาลและปฏิสนฺทีกาล วิกตฺตา ข้าพเจ้า (พระอนุรุทธาจารย์) ได้จำแนกไว้เสร็จแล้ว เอตฺตาวตา ด้วยคำ มีประมาณเท่านี้ ปญฺจหิ ปริจฺเจเทหิ คือ โดย ๕ ปริเฉท ตสฺมา ฉะนั้น อิทานิ บัดนี้ ปวฺจจตีติ ข้าพเจ้าจะกล่าว รูป รูป ยถานุปฺปตฺตํ ซึ่งมาถึงเข้า ตามลำดับ ฯ อิทานิ บัดนี้ ฐฺเปตฺมํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์หวังจะตั้ง มาตีกํ มาตिका ยถาปฏิญฺญาตฺตรูปวิภาคตฺถํ เพื่อจำแนกรูป ตามที่ปฏิญฺญาไว้แล้ว วุตฺตํ จิงกล่าวว่า สมฺมทฺเทสาทิอาทิ สมฺมทฺเทสา ดังนี้เป็นต้น ฯ อุกฺกทิสนํ การยก रूप ขึ้นแสดง สงฺเขปโต โดยย่อ สมฺมทฺเทโส ชื่อว่า สมฺมทฺเทสนํ ฯ วิภจฺนํ การจำแนกรูป เอกวิทาทิวเสน ด้วยอำนาจรูปอย่างเดียวเป็นต้น วิภาโค ชื่อว่าวิภาคนํ ฯ สมฺมจฺฐานํ ที่ชื่อว่าสมฺมจฺฐาน เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า สมฺมจฺฐาติ เอตฺสฺมา ผลนฺติ เป็นแดนตั้งขึ้นแห่งผล รูปชนกปฺจฺจยา ได้แก่ปัจจัยที่ให้เกิด กมฺมาทโย

มีกรรมปัจจัยเป็นต้น ๆ **จกขุทสกาทโย** หมวดแห่งรูปมีจักขุทสกกลาปเป็นต้น
กลาปา ชื่อว่ากลาป ๆ **ปวัตตติกกมโต เจติ** บทว่า **ปวัตตติกกมโต จ อุปปตติกกมโต**
 ได้แก่ โดยลำดับความเกิดขึ้น **รูปานํ** แห่งรูปทั้งหลาย **ภวกาลสตุตเกเทน**
 โดยความต่างกันแห่งภพ กาล และสัตว์ ๆ **มหาภูตา** สภาวะธรรมที่ชื่อว่ามหาภูต
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **ภูตา** เกิดมี **ปาตุภูตาคิ** คือปรากฏ **มหนุตา** หุตุวา
 เป็นสภาวะใหญ่ **สสมุการธาตุวเสน** ด้วยอำนาจธาตุพร้อมทั้งเครื่องประกอบ
อุปปาตินุนานุปปาตินุนสนุทานesu ในความสืบต่อ แห่งอุปาทินนกลังขาร และ
 อนุปาทินนกลังขาร ๆ **อลวา** อีกอย่างหนึ่ง **มหาภูตา** สภาวะธรรมที่ชื่อว่ามหาภูต
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **เอเตสุติ** เป็นที่ **อพภูตานิ** ปรากฏแห่งความมหัศจรรย์
อภูตานิ วา หรือความมีไม่จริง **มหนุตานิ** มากมาย **อเนกวิพภูตวิเสสทสฺสเนน**
 โดยแสดงความแปลกประหลาดน่าอัศจรรย์หลากหลาย **อเนกาภูตทสฺสเนน** วา
 หรือโดยแสดงความมีไม่จริงเป็นเอนกประการ **มายาการาทโย** ได้แก่การเล่นกล
 เป็นต้น ๆ **มหาภูตา** สภาวะธรรมที่ชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
เตหิ สมานา เสมอเหมือนกับความมหัศจรรย์หรือความมีไม่จริงมากมายเหล่านั้น
สยํ อนีลาทิสภาวาเนว **หุตุวา** **นีลาทิสภาวาเนว** **นีลาทิสภาวาเนว** เพราะตนเองมี
 สภาวะไม่เป็นสีเขียว เป็นต้นเลย ก็แสดงอุปาทายรูปเป็นสีเขียว เป็นต้นเป็นอาทิได้ ๆ
วา อีกอย่างหนึ่ง **มหาภูตา** สภาวะธรรมที่ชื่อว่ามหาภูต **มหนุตานิ** **อภูตานิ**
เอเตสุติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่มีแห่งความไม่จริงมากมาย **วญจกตุตา**
 เพราะเป็นสภาวะหลอกหลวง **สตุตานํ** เหล่าสัตว์ **มนาปอิตฺถิปุริสฺสุปทสฺสนาทินา**
 โดยแสดงรูปหญิงและรูปชายอันน่าชบใจ เป็นต้น **ยกุขินีอาทโย** **วีย** **ดฺจนางยักขินิ**
 เป็นต้น **วญจกา** ซึ่งเป็นผู้หลอกหลวง **สตุตานํ** เหล่าสัตว์ **มนาปวณฺณสนฺฐานาทีหิ**
 ด้วยรูปและทรวดทรงอันน่าชบใจ เป็นต้น ฉะนั้น ๆ **วุตฺตมปิ** **เจตํ** สมจริงดังคำที่
 ท่านอาจารย์พุทธัตตเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธรรมาวตารดังนี้ ว่า

มหาภูตาคิ สมฺมตาคิ สภาวะธรรมที่เรียกว่า **มหาภูตมหนุตา** **ปาตุภูตาคิ**
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีปรากฏเป็นสภาวะใหญ่ **มหาภูตสมาติ** **วา**

หรือเพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีเสมอเหมือนกับความมหัศจรรย์ หรือความไม่จริงมากมาย **วณฺจกตฺตา อฏฺเตน** หรือเพราะเป็นสภาวะหลอกลวงเหล่าสัตว์ โดยความที่มีไม่เป็นจริง ฯ

อถฺวา อีกอย่างหนึ่ง **ภูตานิ จาติ** ธรรมชาติเหล่าใดชื่อว่าภูต **ภวนฺติ เอเตสุ อูปาทารูปานํติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นที่เกิดมีแห่งอุปาทายรูปทั้งหลายด้วย **มหนฺตานิ** ชื่อว่าใหญ่ **มหนฺตปาตฺตฺวาโต** เพราะมีปรากฏเป็นของใหญ่ด้วย เพราะเหตุนี้ **มหาภูตานิ** ธรรมชาติเหล่านั้นจึงชื่อว่ามหาภูต ฯ **รูปํ รูปํ มหาภูเต อูปาทาย ปวตฺตํ** ที่อาศัยมหาภูตเป็นไป **อูปาทายรูปํ** ชื่อว่าอุปาทายรูป ฯ **ยทิ** ถ้ามว่า ถ้า **เอวํ** เมื่อเป็นเช่นนั้น **อาทิวจนฺโต** เพราะพระบาลี ว่า **เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ ตโย มหาภูตาทิ** มหาภูต ๓ อาศัยมหาภูต ๑ ดังนี้เป็นต้น **เอเกกมหาภูตา** มหาภูตแต่ละอย่าง **นิสฺสยา โหนฺตฺติ** ย่อมเป็นที่อยู่อาศัย **เสสมมหาภูตานํ** ของมหาภูตรูปที่เหลือได้ เพราะเหตุนี้ **เตสมปิ** มหาภูตรูปแม้เหล่านั้น **อูปาทายรูปตาปสฺงโค สฺยาคิ** จะพึงพ้องกันกับอุปาทายรูปหละสิ ฯ

น ตอบว่า จะพึงพ้องกันหามิได้ **ยิทเมว อูปาทายเว ปวตฺตรูปานํ ตํสมณฺญาสฺสิทฺโต** เพราะรูปที่ต้องอาศัยเฉพาะมหาภูตรูปนี้เท่านั้น จึงเป็นไปได้ จึงจะเรียกว่าอุปาทายรูปนั้นได้ ฯ **หิ** ความจริง **ยํ รูปํใด อูปาทายติ** อาศัย **มหาภูเตว** มหาภูตรูปนั้นแล **จ** และ **อณฺเวยหิ** รูปเหล่าอื่น **สยํ อูปาทายติ** ก็อาศัยตนเองได้ **น** **ตํ อูปาทายรูปํ** รูปนั้นหาชื่อว่าอุปาทายรูปไม่ ฯ **ยมฺปน** ส่วน **รูปํใด อูปาทายเตว** อาศัยมหาภูตรูปฝ่ายเดียว **เกนจิ** รูปอะไร ๆ **น อูปาทายติ** อาศัยตนไม่ได้ **ตเวท** รูปนั้นแล **อูปาทายรูปนฺติ** ชื่อว่าอุปาทายรูป เพราะเหตุนี้ **ภูตานิ** ภูตรูปทั้งหลาย **นตฺถิ ตพฺโพหารบฺปสฺงโค** จึงไม่มีความพ้องกันกับชื่อว่าอุปาทายรูปนั้น ฯ **อปิจ** อีกอย่างหนึ่ง **จตฺตุนํ มหาภูตานิ อูปาทายรูปนฺติ** คำว่า **จตฺตุนํ** มหาภูตานิ **อูปาทายรูปํ** ดังนี้ **อูปาทายลกฺขณนฺติ** เป็นเครื่องกำหนดให้ทราบถึงอุปาทายรูป เพราะเหตุนี้ **นตฺถิ ตโย อูปาทาย ปวตฺตานิ อูปาทายรูปตาติ** ภูตรูปทั้งหลายซึ่งอาศัยมหาภูตรูป ๓ ประการเป็นไป จึงไม่จัดเป็นอุปาทายรูป ฯ

[๒๕๐๔] **ปฐวี** ธาตุชื่อว่าปฐวี **ปตฺถนตฺถเลน** เพราะอรรถว่า เป็นที่รองรับ ๗
วุดฺตํ โหติ มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า **ปกฺขายติ** ย่อมปรากฏ **อุปกฺขฐาตีติ**
 คือเข้าไปตั้งอยู่ **ปตฺติฏฺฐาภาเวน** โดยเป็นที่อาศัย **สหชาตฺรฺพานํ** ของรูปที่เกิดร่วมกัน
ปกตฺติปฐวี วีย เหมือนปฐพีปกติ **ตฺรฺพพฺพตาทินํ** เป็นที่อาศัยของต้นไม้และภูเขาเป็นต้น
 ฉะนั้น ๗ **ปฐวีเอว** ปฐวีนั่นเอง **ปฐวีธาตุ** ชื่อว่าปฐวีธาตุ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
ธาตุ เป็นธาตุ **สทกฺขณธารณาทีโต** เพราะทรงลักษณะของตนไว้เป็นต้น

นิสฺสตุตฺตนิชฺชิวตฺถเลน เพราะอรรถว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ **สรีรเสลาวยวธาตุ**
สทิสฺสตุตา จาติ และเพราะเป็นเช่นกับธาตุนั้นเป็นส่วนประกอบแห่งสรีระ (ร่างกาย)
 และภูเขาคือปฐวี ๗ **อาโป** ชื่อว่าอาโป เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **อาเปติ** เอิบอาบ
ปตฺถรติ คือซึมซาบ **สหชาตฺรฺพานิ** รูปที่เกิดร่วม **วา** หรือ **อปฺปายติ** เพิ่มพูน
พฺรฺเหติ คือพอกพูน **วทฺฺตเตตีติ** ได้แก่ ยังสหชาตฺรฺพาให้เจริญ ๗ **เตโช** ชื่อว่าเตโช
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **เตเชติ** ให้รุ่มร้อน **ปริปาเจติ** คือให้อบอุ่น **วา** หรือ
นิเสติ ให้อุณหภูมิเย็น **เสสฺสภูตฺตตฺยํ** **อุสฺมาเปตีติ** คือให้ภูตฺรฺพทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นไออุ่น
ติกฺขภาเวน ด้วยภาวะแรงกล้า ๗ **วาโย** ชื่อว่าวาโย เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
วายติ เคลื่อนไหว **ปาเปตีติ** คือให้ถึง **ภูตฺตสงฺฆาตํ** การประชุมแห่งภูตฺรฺพ
เทสนตฺรฺพปตฺติเหตุภาเวน โดยเป็นเหตุอุบัติของส่วนอื่น ๆ ๗ **ทฺฐฺพฺพํ** พึงเข้าใจว่า
จตฺสฺโส ปเนตา ก็ธาตุนั้น ๔ นี้ **กถินตฺตทฺรฺวตฺตอุณฺหตฺตวิตฺถมฺภนตฺตลกฺขณาติ**
 มีลักษณะเป็นของแข็ง เป็นของเหลว เป็นความอบอุ่น และเป็นอาการเคลื่อนไหว
ยถากุณฺมํ ตามลำดับ ๗ **วจนฺตฺโล** อรรถวิเคราะห์ **จกฺขฺวาทีนํ** แห่งคำว่าจักขุเป็นต้น
กถิโต ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว **เหตุฐฺฐา** ในหนหลังแล ๗ **ปสฺทาทรฺพนฺนาม** ชื่อว่าประสฺทาทรฺพ
ปสฺนุณฺภาวเหตุลกฺขณตฺตา เพราะมีลักษณะเป็นเหตุแห่งความผ่องใส **จตฺมฺหาภูตฺตานํ**
 ของมหาภูตฺรฺพทั้ง ๔ ๗ **ปน** ก็ **ตํ** ประสฺทาทรฺพนั้น **ทฺฐฺกฺกมฺตาโสตุกฺกมฺตามายิตฺกฺก-**
มฺตาไสยิตฺกฺกมฺตามุสฺสิตุกฺกมฺตานิทานกฺมฺมสมฺภูตฺตานภูตฺปสฺทาทรฺพ มีลักษณะ
 ทำภูตฺรฺพที่มีกรรมเป็นแดนเกิดเป็นสมฺภูตฺตาน อันมีความประสงค์จะดู จะฟัง จะดม
 จะลิ้มรส และจะสัมผัสเป็นเหตุให้ผ่องใส **ยถากุณฺมํ** ตามลำดับ ๗ [จบ ๒๕๐๔]

สงฺโร น โหติ ก็ไม่ปะปนกัน อิตเรหิ กับจักขุปสาทรูปเป็นต้นนอกนี้ ภินฺนลกฺขณตฺตา เพราะมีลักษณะต่างกัน ฯ หิ จริงอยู่ ดาว อันดับแรก รุปฺรสาทีนึ โคจรรูปมีรูป และรสเป็นต้น เอกนิสฺสยานิปี แม้ที่มีที่อาศัยร่วมกัน อสงฺกิญฺณมานิ ก็ไม่ปะปนกัน ลกฺขณเภทโต เพราะมีความต่างกันแห่งลักษณะ ฯ (จบ ๒๔๙๗, ๒๕๐๑) ปน แต่ ปสาทา โฉนปสาทรูป ภินฺนนิสฺสยา ที่มีที่อาศัยต่างกัน ก็ จึงปะปนกันเล่า ฯ

อาโปธาทฺตฺวา สุขุมภาเวน มุสฺสิคํ อสฺสกุณฺเณยฺยตฺตา เพราะความที่อาโปธาทฺตฺอัน ชาวโลกไม่อาจสัมผัสได้ เพราะเป็นธาตุละเอียด วุตฺตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ จึงกล่าวว่า อาโป ฯเปฯ สงฺขาทนฺตึ อาโป ฯเปฯ สงฺขาทํ ฯ (๒๕๑๖) สิตฺตา ความเย็น มุสฺสิคฺวา คยฺหติ อันชาวโลกย่อมสัมผัสจับต้องได้ กิญฺจาปี แม้ก็จริง ปน ถึงอย่างนั้น สา ความเย็นนั้น เตโชธาทฺตฺเยว ก็คือเตโชธาตุนั้นเอง ฯ

หิ ความจริง อุณฺหตฺเต เมื่อความร้อน มนฺเท ลตฺลง สิตฺพุทฺธิ ชาวโลกก็รู้สึกว่าเป็น สิตฺตาสงฺขาทสฺส กสฺสจึ คฺคุณสฺส อภาวโต เพราะคุณอะไร ๆ กล่าวคือความเย็น ไม่มี ฯ ตยิทํ ความร้อนนี้นั้น วิญฺญายติ อันชาวโลกย่อมรู้สึกได้ สิตฺพุทฺธิยา อนุวฺจฺจิตฺถาวโต เพราะความรู้สึกว่าเป็นไม่แน่นอน ปาราปาเร วิย ประจุจความ ไม่แน่นอนในฝั่งน้ำฝั่งโน้นและฝั่งน้ำฝั่งนี้ ฉะนั้น ฯ ตถาหิ เป็นความจริง อย่างนั้น

ขมฺมกาเล ในหน้าร้อน อาตฺเป ฐตฺวา ฉายํ ปวิญฺจฺจฺจํ พวกคนที่อยู่กลางแจ้ง แดด เข้าร่มแล้ว สิตฺพุทฺธิ โหติ ก็มีความรู้สึกว่าเป็น ตตฺถเลว จิรกาลํ ฐิตานํ (แต่) เมื่ออยู่ที่ร่มนั้นแหละหนาวเข้า อุณฺหพุทฺธิ ก็จะมีความรู้สึกว่าร้อน ฯ จ ก็ ยทิ ถ้า อาโปธาทฺตฺ อาโปธาทฺตฺ สิตฺตา ลียา พึงเป็นความเย็นไซ้ อุปฺลพฺกุณฺเณยฺย ก็พึงค้นหา อาโปธาทฺตฺได้แน่ เอกสฺมึ กลาเป ในหมวดเดียวกัน อุณฺหภาเวน สห กับความร้อน น เจวํ อุปฺลพฺกตึ แต่ก็ค้นหาไม่ได้ อย่างนั้น ตสฺมา เพราะฉะนั้น วิญฺญายติ ใคร ๆ จะเข้าใจ อาโปธาทฺตฺ อาโปธาทฺตฺ สิตฺตาติ ว่าเป็นความเย็น น ไม่ได้ ฯ

ปน แต่ วทฺนติ พวกอาจารย์ที่พูดว่า เย ทฺรวตา ความเหลว อาโปธาทฺตฺ ชื่อว่า อาโปธาทฺตฺ จ และ สา อาโปธาทฺตฺนั้น มุสฺสิคฺวา คยฺหตฺติติ อันบุคคลย่อมสัมผัส ถูกต้องได้ ดังนี้ เต วตฺตตฺตฺพพา พึงถูกท่านผู้รู้คัดค้านว่า ทฺรวตา นาม มุสฺสิคฺวา

คยหตฺติ อิทํ คำพูดที่ว่า ธรรมดาว่า ความเหลวอันบุคคลย่อมสัมผัสจับต้องได้นี้
 อภิमानมตฺตํ เป็นเพียงความเข้าใจ อายสฺมนฺตํ ของพวกท่าน สณฺฐาน เวียติ
 ประดุจความเข้าใจในสัณฐาน ฉะนั้น ๆ วุตฺตญฺเหตํ โปราณเหติ สมจริงดังคำที่
 ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

อโย โลกิ ชาวลโลกนึ สมนฺสุตํ สัมผัส ตึณิ ภูตานิ ภูตรูป ๓
 ทฺรวตฺตลหฺวตฺตึนิ ซึ่งมีปกติอยู่ร่วมกับความเหลว อภิณญฺญติ
 ย่อมเข้าใจแน่วแน่ว่า สมนฺสุตํ เราย่อมสัมผัส ทฺรวตํ ของเหลว
 ภูตํ มุสฺสิตฺวา บุคคลสัมผัสภูตรูปทั้งหลายแล้ว คยฺเหตํ ย่อมยึดถือ
 สณฺฐานํ สัณฐาน มนฺตา ด้วยความเข้าใจว่า มุสฺสามึติ เราย่อมสัมผัสได้
 ปจฺจกฺขโติ โดยประจักษ์ ยถา ฉันฺได วิญฺญฺเยยฺยา บัณฺทิตพิงฺทราป
 ทฺรวตฺตา ความเป็นของเหลว ตถา ตึ ฉันฺนึนํ ฯ (จบ ๒๔๘๐, ๒๕๑๖)

โคจรรูปนาม ที่ชื่อว่าโคจรรูป ปรฺยจฺวิญฺญาณวิสยภาวโติ เพราะเป็นอารมณ์
 ของปรฺยจฺวิญฺญาณจิต ฯ โคจรํ ที่ชื่อว่าโคจร คาโว อินฺทฺริยานิ จรฺนติ เอตฺถาติ
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่เกี่ยวไปแห่งโคทั้งหลาย คือแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ฯ
 หิ ความจริง เอตํ โคจรนฺติ คำว่า โคจรนี้ อาลมนฺสฺส นามํ เป็นชื่อของอารมณ์ ฯ
 ตมฺปนเนตํ ปรฺยจฺวิรมฺปิ ก็โคจรรูปแม้ทั้ง ๕ ประการนั้นนั้น โคจรภาวลกฺขณํ
 มีลักษณะเป็นอารมณ์ จกฺขฺวิญฺญาณาทีนํ ของวิญฺญาณจิต ๕ มีจักขุวิญฺญาณจิต
 เป็นต้น จกฺขฺวาทิปฺปฏิหนนลกฺขณํ วา หรือมีลักษณะกระทบปสาทรูปทั้ง ๕
 มีจักขุปสาทรูป เป็นต้น ยถากุณฺมํ ตามลำดับ ฯ ภาโว ภาวะ อิตฺถิยา แห่งหญิง
 อิตฺถตฺตํ ชื่อว่าอิตถิภาวรูป ฯ ภาโว ภาวะ ปรฺิสสฺส แห่งชาย ปรฺิสตฺตํ ชื่อว่า
 ปรฺิสภาวรูป ฯ ตตฺถ ในบรรดาภาวรูปนั้น อิตฺถตฺตํ อิตถิภาวรูป อิตถิลิงฺคนิมิตฺต-
 กุตฺตตฺตํ ปรฺยเหตุภาวลกฺขณํ มีลักษณะเป็นเหตุแห่งเพศหญิง นิมิตฺตหญิง ลีลาหญิง
 และทรวดทรงหญิง ฯ ปรฺิสตฺตํ ปรฺิสภาวรูป ปรฺิสลิงฺคาคทิเหตุภาวลกฺขณํ มีลักษณะ
 เป็นเหตุแห่งเพศชาย เป็นต้น ฯ ตตฺถ บรรดาลักษณะหญิง ๔ ประการนั้น
 องฺคชาตํ เครื่องหมายเพศ อิตฺถินิ ของหญิง อิตถิลิงฺคํ ชื่อว่าอิตถิลิงคะ ฯ

สราธิปพายา เสียงและความต้องการ **อิตถินิมิตต์** ชื่อว่าอิตถินิมิต **สญชานน-
ปจจยภาวโต** เพราะความเป็นปัจจัยแห่งการจำได้หมายรู้ **อิตถิติ** ว่าเป็นหญิง ฯ
อวิสทฐานคมนนิสชชาติ อิริยาบถมีการยืน การเดิน และการนั่ง ที่ไม่องอาจ
ผึ่งผายเป็นต้น **อิตถิกุตต์** ชื่อว่าอิตถิกุตตะ ฯ **อิตถิสณฺฐานํ** รูปทรงหญิง
อิตถากปโป ชื่อว่าอิตถีกัปปะ ฯ **ปฐิสลึงคาทีนปิ** ถึงเพศชายเป็นต้น **ทญฺฐพพานิ**
ก็พึงเห็น **วุตฺตนเยน** โดยนัยดังกล่าวแล้ว ฯ **อญฺฐกถายมฺปน** ส่วน ในอรรถกถา
วณฺณิตานิ พระอรรถกถาจารย์ได้พรรณานา **อิตถิสลึงคาทีน** เพศหญิงเป็นต้นไว้
อญฺญถา โดยประการอื่น ฯ **ตมฺปน** **สงฺคเหตุวา** ก็ ท่านอาจารย์ทั้งหลายรวบรวม
ข้อความนั้น **วทฺนติ** กล่าวไว้ เอิ๊ อย่างนี้ว่า

หตฺถาทิสณฺฐานํ สันฐานแห่งอวัยวะมีมือเป็นต้น **ลึงคํ** ชื่อว่าลึงคะ
มิหิตาทิกํ กิริยามีการยิ้มแย้มเป็นต้น **นิมิตฺตํ** ชื่อว่านิมิต **กีพา**
การเล่น **สฺปฺปาทีนา** ด้วยกระดิ่งเป็นต้น **กุตฺตํ** ชื่อว่าลีลา **คมนาทิกนฺนติ**
อิริยาบถมีการเดินเป็นต้น **อากปโป** ชื่อว่าอากัปปะ ฯ

ภาวรูปนฺนาม ที่ชื่อว่าภาวรูป **กตฺวา** เพราะกระทำอธิบาย **ภวติ** **เอเตน**
อิตถาทิอภิธานํ พุทฺธิ **จาติ** ว่าเป็นเครื่องมีปรากฏแห่งการบอกถึงความ เป็นหญิง
เป็นต้น และแห่งการรู้ว่าเป็นหญิงเป็นต้น ฯ **ตมฺปนเนตํ** ก็ภาวรูปทั้ง ๒ นั้น
สกลสรีรั **ผริตฺวา** **ติญฺฐติ** แผ่ไปอยู่ทั่วร่างกายทุกส่วน **กายินฺนทฺริยํ** **วีย** เหมือน
กายินฺนทฺริยํ ฉะนั้น ฯ (๒๕๐๘) **หทยวตฺถุ** ที่ชื่อว่าหทัยวตฺถุ **วตฺถุ** **จาติ** เพราะอรรถ
วิเคราะห์ว่า เป็นวตฺถุ **นิสฺสยตฺตา** เพราะเป็นที่อาศัย **มโนธาตุมโนวิญญฺณธาตุนํ**
ของมโนธาตุจิตและมโนวิญญฺณธาตุจิต **หทยเมว** คือ หทัย ฯ **ตลาหิ** จริงอย่างนั้น
ตํ หทัยวตฺถุนั้น **ธาตฺตฺทวยนิสฺสยภาวลกฺขณํ** มีลักษณะเป็นที่อาศัยของธาตุจิต
ทั้ง ๒ ฯ **จ** ด้วยว่า **ตํ** หทัยวตฺถุนั้น **นิสฺสาย** **อาศัย** **โลหิตํ** **โลหิต** **อหฺตมฺปสฺตมตฺตํ**
ประมาณถึงฟายมือ **หทยโกสพฺภนฺนตฺเร** ภายในช่องหัวใจ **ปวตฺตติ** เป็นไป ฯ
ปนเนตฺส อันหทัยวตฺถุนี้ **อวตฺตตฺสสปิ** แม้พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัส **รูปกณฺเฑ**
ไว้ในรูปกัณฺท์ **ทญฺฐพฺโพ** ก็พึงเห็น **อตฺถิกาโว** ว่ามี **อาคมโต** ทั้งโดยที่มา **ยฺตุตฺติโต** **จ**

และโดยเหตุอันควร ๆ ตตฺถ ในสองอย่างนั้น **ปฏฐานวจนํ** พระบาลีปฏฐาน
เอวมาคตํ อันมาแล้วอย่างนี้ว่า **มโนธาตุ มโนธาตุจิต มโนวิญญูณธาตุ จ**
และมโนวิญญูณธาตุจิต นิสสาย อาคัย ยํ รูปํ รูปใด ปวตฺตนฺติ เป็นไป ตํ รูปํ
 รูปนั้น **ปจฺจโยติ** เป็นปัจจย นิสฺสยปจฺจเยน โดยนิตยปัจจย **มโนธาตุยา**
 ของมโนธาตุจิต **มโนวิญญูณธาตุยา** มโนวิญญูณธาตุจิต **ตํสมฺปยุตฺตกาณญจ**
ธมฺมานํ และธรรมที่สัมปยุตด้วยธาตุจิตทั้งสองนั้น ดังนี้ **อาคโม** ชื่อว่าปกกรรมที่มา ๆ

ปน ส่วน **ยฺตุติ** เหตุที่เหมาะสม **ทฎฐพฺพา** บัณฑิตพึงเห็น **เอวํ** อย่างนี้ว่า

เทว ธาตุ ธาตุจิตทั้งสอง กามรูปินํ ของกามาวจรสัตว์และรูปาวจรสัตว์
นิปฺพนฺนภูติกาธารา มีอุปาทายรูปที่อยู่ในหมวดนิปผันนรูปเป็น
 เครื่องรองรับ **รูปานุพฺนธฺวตฺติตฺตา** เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยรูป
จกฺขุญฺญาทโย วีย เหมือนธาตุจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญูณธาตุจิต
 เป็นต้น มีจักขุประสาทรูป เป็นต้น เป็นเครื่องรองรับ ฉะนั้น ๆ **เอตา**
 ธาตุจิตทั้งสองนี้ **น จกฺขฺวาทินิสฺสิตา** ไม่ใช่อาศัยประสาทรูปมีจักขุประสาทรูป
 เป็นต้น **ตสฺสญฺญูณารภาวโต** เพราะจักขุประสาทรูปเป็นต้นนั้น เป็นที่
 รองรับธาตุจิตอื่น **นาปิ รูปาทิเก** แม้จะอาศัยโคจรรูปมีรูปารมณฺ์เป็นต้น
 ก็ไม่ใช่ **เตสํ พหิทฺธาปิ ปวตฺติโต** เพราะโคจรรูปมีรูปารมณฺ์เป็นต้นนั้น
 มีความเป็นไปแม้ในภายนอก **น จาปิ ชีวิตํ** และแม้จะอาศัยชีวิตรูป
 ก็ไม่ใช่ **ตสฺส กิจฺจนฺตฺรนิยฺตุติโต** เพราะชีวิตรูปนั้นมีการประกอบ
 ในกิจอื่น **น จ ภาวทฺวยํ** ทั้งจะอาศัยภาวรูปทั้งสอง ก็ไม่ใช่ **ตสฺมิ**
อสฺนฺเตปิ ปวตฺติโต เพราะแม้เมื่อไม่มีภาวรูปทั้งสองนั้น ก็ยังเป็นไปได้
ตสฺมา ฉะนั้น **ตทญฺญวตฺถ** ตํ หนัตยัตถอื่นจากรูปทั้งหลายมีจักขุ
 ประสาทรูปเป็นต้นนั้น **วิชานียํ** พึงทราบ **ภูติกนฺติ** ว่าเป็นอุปาทายรูป
 ตฺถ แต่ **อิทํ หนัตยัตถุนํ** **มฺहेสนาติ** พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณ
 อันยิ่งใหญ่ **น อกฺขาตํ** มิได้ตรัสไว้ **ธมฺมสฺงคฺคิปาฐสฺมิ** ในพระบาลี

ฉัมมลังคณี เทสนาเภทโต โดยความต่างกันแห่งแสดง วตฺถาลมฺพทูกานํ
 วัตฺถทูกะและอาลัมพทูกะ ฯ [จบ ๒๕๐๘]

ชีวิตํ รูปที่ชื่อว่าชีวิต **ชีวิตินิ** เตนาคิ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเหตุเป็น
 อยู่แห่งเหล่าสหชาตธรรม ฯ **ตเทว** ชีวิตรูปนั้นแล **อินทฺริยนฺติ** ชื่อว่าเป็นอินทรีย์
อธิปจฺจโยคโต เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ **กมฺมชฺรูปปริปาลเน** ในการ
 หล่อเลี้ยงกัมมชฺรูป เพราะเหตุนั้น **ชีวิตินฺทฺริยํ** จึงชื่อว่าชีวิตินทรีย์ ฯ **ตถาเหตุ**
 จริงอย่างนั้น **ชีวิตินฺทฺริยํ** นั้น **กมฺมชฺรูปปริปาลนลกฺขณํ** มีลักษณะหล่อเลี้ยง
 กัมมชฺรูป ฯ **หิ** ก็ **อนุปาลกํ** ชีวิตินทรีย์นี้ ชื่อว่าเป็นตัวหล่อเลี้ยง **สหชาตानํ**
 สหชาตธรรมทั้งหลาย **ขณฺมตฺตภูฏายินฺนปิ** แม้ที่มีปกติตั้งอยู่ชั่วขณะจิต **ยถาสกํ**
 ตามปัจจัยของตน **สหชาตानํ ปวตฺติเหตุภาเวเนว** เพราะเป็นเหตุให้สหชาตธรรม
 ทั้งหลายเป็นไปได้นั่นเอง ฯ **หิ** เพราะ **กมฺมํเยว** กรรมเพียงอย่างเดียว **จิตฺติการณํ**
โหติ จะชื่อว่าเป็นเหตุตั้งอยู่ **เตสํ** แห่งสหชาตธรรมเหล่านั้น **อาหารชาทินํ**
อาหาราติ **วिय** เหมือนอาหารเป็นต้นเป็นเหตุตั้งอยู่แห่งอาหารชฺรูปเป็นต้น ฉะนั้น
น หาได้ไม่ **กมฺมสฺส** **ตํขณฺภาวโต** เพราะขณะนั้นกรรมยังไม่มี ฯ **อิทฺมฺปน**
อนึ่ง **ชีวิตินฺทฺริยํ** **พฺยาเปตฺวา** **ปวตฺตติ** ย่อมซึมซาบ เป็นไป **อุปาทินฺนกายํ**
 ตลอดร่างกายที่มีใจครอง **อนวเสสํ** ทุกส่วน **สท** **ปจฺจนคฺคินา** พร้อมกับไฟ
 ที่ย่อยอาหาร ฯ **กฺวพิกาโร** **อาหาโร** ที่ชื่อว่ากฺวพิการาหาร **กฺวํ** **กตฺวา**
อชฺโฆหรียตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันบุคคลทำให้เป็นคำแล้วกลืนกิน ฯ
อิทฺลฺลจ ก็ คำว่า **กฺวพิการาหาร**นี้ **วฺตุตฺ** ท่านอาจารย์กล่าวไว้ **ทสฺเสตฺ** เพื่อจะ
 แสดงถึง **สวตฺถุกํ** **กตฺวา** **อาหารํ** **อาหาร**กระทำให้เป็นไปพร้อมทั้งที่ตั้งที่เกิด ฯ
ปน แต่ **โอชา** **โอชา** **อชฺโฆหริตพฺพาหารสฺสเนหฺภูตา** ซึ่งเป็นยางเหนียวแห่งอาหาร
 ที่พึงกลืนกิน **องฺคฺมฺกานุสสารีรสฺสารสฺงฺขตา** กล่าวคือความซึมซาบแห่งรสที่ซึม
 ไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ **เสนฺทฺริยกาโยปตฺถมฺกนเหตุภูตา** อันเป็นเหตุค้ำจุนร่างกาย
 พร้อมทั้งอินทรีย์ **อาหารรูปํ** **นาม** ชื่อว่าอาหารรูป **อิธ** ในรูปสมุทเทสนันยนี้ ฯ
ตถาเหตุ จริงอย่างนั้น **อาหาร**นี้ **เสนฺทฺริยกาโยปตฺถมฺกนเหตุภาวลกฺขณํ** มีลักษณะ

เป็นเหตุเครื่องค้ำจุนร่างกายพร้อมทั้งอินทรีย์ โอสถมกรูปาพรรณลกขณฺ์ วา หรือมีลักษณะนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มา ฯ สภาวรูป นาม รูป ๑๘ ประการชื่อว่า สภาวรูป อุปลพุกนโต เพราะเป็นธรรมชาติจะค้นหาได้แน่นอน สภาเวณ ตามสภาวะ อุตตโน อุตตโน ของตน ๆ กกขลตาทีนา มีความแข็งกระด้าง เป็นต้น ฯ สลกขณฺ์ ที่ชื่อว่าสลักขณฺ์รูป อุปปาทาทีหิ อนิจจาทีหิ วา ลกขณฺ์หิ สหิตนฺฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นไปร่วมกับลักษณะทั้งหลายมีอุปปาทขณะ เป็นต้น หรือกับลักษณะทั้งหลายมีอนิจลักษณะ เป็นต้น ฯ นิปฺพนฺฺนรูป ที่ชื่อว่า นิปผันนรูป ปริจฺเจทาทีภาวํ วินา อุตตโน สภาเวเนว กมฺมาทีหิ ปจฺจเยหิ นิปฺพนฺฺนตฺตา เพราะภาวะแห่งรูป ๑๘ ประการ เว้นภาวะแห่งปริเฉทรูป เป็นต้นสำเร็จ ได้ด้วยปัจจัยทั้งหลายมีกรรม เป็นต้น ตามสภาวะของตนนั่นเอง ฯ รูปฺปนสภาโว สภาวะที่มีความเปลี่ยนแปลง รูป ที่ชื่อว่ารูป ฯ ยุคฺตมฺปิ แม้ธรรมชาติที่ประกอบ เดน ด้วยสภาวะที่มีความเปลี่ยนแปลงนั้น รูป ก็ชื่อว่ารูป ยถา อริสโส นิลฺุปลนฺฺติ เหมือนคำว่า คนเป็นโรคริตสีดวง ดอกอุบลเขียว ฉะนั้น ฯ สุวํ รูปสทฺโท ศัพท์ว่า รูปนี้นั้น ปวตฺตตฺติ ย่อมเป็นไปได้ อตฺสภาเวปิ แม้ในสภาวะที่มีใช้ มีความเปลี่ยนแปลงนั้น รุพฺุหิยา เพราะภาษาเจริญขึ้น เพราะเหตุนั้น วิเสเสตฺวา วุตฺตํ ท่านพระอนุรุธทจาร์ยจึงกล่าวให้แปลกออกไป อปเรน รูปสทฺเทน ด้วยศัพท์ว่า รูป อีกศัพท์หนึ่ง รูปฺรูปนฺฺติ ว่า รูปรูป ยถา ทุกฺขทุกฺขนฺฺติ เหมือนคำว่า ทุกขทุกข์ ฉะนั้น ฯ สมฺมสนฺฺนรูป ที่ชื่อว่าสัมมสนรูป อรหตฺตา เพราะความเป็น ธรรมชาติที่ควร สมฺมสติํ เพื่อพระโยคาวจรจะพิจารณา ลกขณฺฺตฺตยาโรปนเนน โดยยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ปริจฺเจทาทีภาวํ อติกกมิตฺวา สภาเวเนว อุปลพุกนโต เหตุภาวะแห่งรูป ๑๘ ประการนั้น ยกเว้นภาวะแห่งปริเฉทรูป เป็นต้นเสีย จะค้นหา ได้แน่นอน ตามภาวะของตนนั่นเอง ฯ อกาโส ที่ชื่อว่าอกาส น กสฺสตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทำให้เป็นรอยไม่ได้ ฯ อกาโสเยว อกาสนั่นเอง อกาโส เป็นอากาศ ฯ ธาตุ จาติ อากาสนั้นชื่อว่าเป็นธาตุ นิชฺชิวตฺเถน เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ชีวะ เพราะเหตุนั้น อากาสธาตุ จึงชื่อว่าอากาศธาตุ ฯ รูป รูป ปริจฺเจทกํ

อันเป็นเขตแดนเครื่องกำหนด จกขุทสกาทีเอเกกกลาปคทรูปานํ อสงฺกิลณ-
 ภาวาปาทนวเสน ด้วยอำนาจทำรูปที่อยู่ในกลาปแต่ละอย่างมีจักขุทสกกลาปเป็นต้น
 ให้ถึงความไม่ปะปนกัน กลาปนุตเรหิ วา กับกลาปอื่น ๆ เตหิ ปริจฺฉิขฺขมานํ
 หรือที่กลาปเหล่านั้นกำหนดหมาย เตสํ ปริจฺเจทมตฺตํ วา หรือเพียงเป็น
 เครื่องกำหนดหมายกลาปเหล่านั้น ปริจฺเจทรูปํ ชื่อว่าปริเจทรูป ๗ ตลฺยหิ ความจริง
 ปริเจทรูปนั้น ตํตฺรฺรูปกลาปํ ปริจฺฉินฺนทนต์ วิย โหติ ย่อมเป็นจุดตัดรูปกลาปนั้น ๆ
 ให้ขาดจากกันได้ ๗ จ ก็ วิชฺขมานเนปิ กลาปนุตฺรภูเตหิ กลาปนุตฺรภูตานํ
 สมฺมุจฺจฺฐภาเว เมื่อความที่ภูตรูปที่อยู่ในกลาปอื่น เป็นธรรมชาติอันภูตรูปซึ่งอยู่ใน
 กลาปอื่นอีกถูกต้องได้ แม้มีอยู่ ตํตฺรฺรูปวิวิตฺตตา ความเป็นธรรมชาติว่างจากรูปนั้น ๆ
 รูปปริยนฺโต คือ ที่สุดแห่งรูป อากาโส ชื่อว่าอากาศ ๗ จ ก็ โส อากาสนั้น
 ปริจฺเจโท เป็นแดนกำหนดเขต เยสํ รูปกลาปเหล่าใด สยํ ตนเอง เตหิ
 อันรูปกลาปเหล่านั้น อสมฺมุจฺจฺฐเวยหา ถูกต้องได้ไม่เลย ๗ อลฺยญฺญา เมื่อกำหนด
 เนื้อความนอกไปจากนี้ ปริจฺฉินฺนตา ความเป็นปริเจทรูป น ลียา จะไม่พึงมี
 เตสํ รูปานํ พฺยาปิตภาวาปตฺติโต เพราะรูปทั้งหลายเหล่านั้นถึงความเป็นธรรมชาติ
 เจือปนกัน ๗ หิ ความจริง อพฺยาปิตตา ความที่รูปเป็นธรรมชาติไม่เจือปนกัน
 อสมฺมุจฺจฺฐตา ก็คือความที่ภูตรูปที่อยู่ในกลาปอื่น อันภูตรูปซึ่งอยู่ในกลาปอื่นถูกต้อง
 ไม่ได้ ๗ เตนนาท ภควา เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อสมฺมุจฺจฺฐํ จตฺตฺหิ
 มหากฺขเตหิติ อันมหากฺขตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้ เป็นต้น ๗

[๒๔๙๙] กายวิญญุตฺติ ธรรมชาติที่ชื่อว่ากายวิญญุตฺติ จลฺมานกาเยน
 อธิปฺปายํ วิญฺญาเปติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังคนอื่นให้รู้ความประสงค์
 ด้วยกายที่เคลื่อนไหวอยู่ สยญฺจ เตน วิญฺญายตีติ และตนเองก็รู้ความประสงค์
 ได้ด้วยกายที่เคลื่อนไหวอยู่นั้น ๗ วจฺวิญญุตฺติ ที่ชื่อว่าวจวิญญุตฺติ สวิญฺญาณ
 กสทฺทสงฺขาทวาจาย อธิปฺปายํ วิญฺญาเปติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังคนอื่นให้
 รู้ความประสงค์ด้วยวาจา กล่าวคือเสียงที่มีจิตสั่งให้พูด สยญฺจ ตาย วิญฺญายตีติ
 และตนเองก็รู้ความประสงค์ได้ด้วยวาจากกล่าวคือเสียงที่สั่งให้พูดนั้น ๗ ตตฺถ

ในวิญญัตติรูป ๒ นั้น วิกาโร ความเปลี่ยนแปลง อภิกุมาทิกชนกจิตตสมุฏฐานวาโย ธาตุยา แห่งวาโยธาตุ ซึ่งมีจิตอันเป็นธรรมชาติยังความคิดจะก้าวไปข้างหน้า เป็นต้นให้เกิดเป็นสมุฏฐาน สหการการณภูโต อันเป็นเหตุทำร่วมกัน สหรูป สนมุณสนุธารณจลิตสุ ในการค้ำจุน ทรงอยู่ และการเคลื่อนไหว แห่งรูป ที่เกิดร่วมกัน ผนุทมานกายผนุทนเหตุกวาโยธาตุนิมุตโต ที่พ้นจากกาย ที่เคลื่อนไหวอยู่ (เอง) และวาโยธาตุที่เป็นเหตุให้กายไหว อุปลพุกมาโน อันบุคคล ได้อยู่ ปริบุผนุทนปฺปจยภาเวน โดยความเป็นปัจจัยแห่งความเคลื่อนไหว รูปกายสุส แห่งรูปกาย อุตสาหนวิกาโร วีย ดุจความเปลี่ยนแปลงแห่งความอุตสาหะ มหนุตฺ ปาสาณํ อุกุชิปนุตสุส สพฺพถาเมน คหณกาลเ ในเวลาที่คนยกหิน แผ่นใหญ่ถือด้วยกำลังทั้งหมด กายวิญญุตติ ชื่อว่ากายวิญญัตติ ฯ หิ ความจริง สภา กายวิญญัตตินั้น วิญญาเปติ ยังคนอื่นให้รู้ อธิปฺปายํ ความประสงค์ ผนุทมานกายเณ ด้วยกายที่เคลื่อนไหวอยู่ ฯ หิ ก็ รุกฺขจลนาทิสฺสุ ในความ เคลื่อนไหวแห่งต้นไม้เป็นต้น วิญญุตติวิการรหิตสุ ที่เว้นจากความเปลี่ยนแปลง คือวิญญัตติ น ทิฏฐนฺติ บัณฑิตไม่เห็น อธิปฺปายคฺคหณํ การกำหนดรู้ความประสงค์ อิทเมส การตฺตีติ ว่า ต้นไม้นั้นให้ทำการนี้ ดังนี้แล ฯ สยลจกาเณ วิญญาเยติ และตนเองก็รู้ความประสงค์ได้ด้วยกาย อวิญญาเยมานนฺตเรหิ มโนทวารชวเนหิ คยฺหมานตฺตา เพราะชวเนจิตที่เกิดทางมโนทวาร อันมีในลำดับไม่ปรากฏ กำหนดรู้อยู่ ผนุทมานกายาธิปฺปายคฺคหณานนฺตรํ ในลำดับต่อจากการกำหนดรู้ ความประสงค์แห่งกายที่เคลื่อนไหวอยู่ หตฺถจลนาทิสฺสุ จ ในการเคลื่อนไหวแห่งมือ เป็นต้น ฯ (ถามว่า) ปน ก็ หตฺถจลนาทโย การเคลื่อนไหวแห่งมือเป็นต้น โหนุตฺตีติ มิได้ วิญญุตติวเสน ด้วยอำนาจวิญญัตติ กถํ อยางไร ฯ วุจฺเจเต ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย ฯ สตฺตสุ ชวเนสุ บรรดาชวเนทั้ง ๗ เอกาวชชนวิธียํ ในวิถิจิตที่มีอวัชชชวิตหนึ่ง วาโยธาตฺ วาโยธาตฺ สตฺตมชวณสมุฏฐานา อันมี ชวเนจิตดวงที่ ๗ เป็นสมุฏฐาน วิญญุตติวิการรหิตา ประกอบด้วยความเปลี่ยนแปลง คือวิญญัตติ ลทฺโรปตฺถมฺภา ได้รับความอุปถัมภ์แล้ว วาโยธาตฺหิ จากเหล่าวาโยธาตฺ

ปฐมชวนาทิสมภูฐานาหิ อันมีปฐมชววจิต (ชววจิตดวงที่ ๑) เป็นต้นเป็นสมภูฐาน
 จลยติ จิตตซ์ ย่อมยังจิตตชรูปให้เคลื่อนไหว เทสนนตฺรปฺตฺติเหตุภาเวน เพราะ
 เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นในส่วนอื่น ๆ ปน ส่วน ปุริมชวนาทิสมภูฐิตา วาโยธาตฺติ
 เกิดแต่ชววจิตดวงที่มีก่อนเป็นต้น สนฺถมฺกนสนฺธารณมตฺตกรา ทำหน้าที่เพียง
 ค้ำจุนและทรงไว้ โหนฺติ ย่อมมี อุปรการาย เพื่ออุปรการะ ตสฺสา แก้ววาโยธาตฺติที่มี
 ชววจิตดวงที่ ๑ เป็นสมภูฐานนั้น ๆ สตฺตฺติ หุคฺคฺติ อากขุตฺติตฺตฺตฺสกุ
 เปรียบเหมือนในเกวียนที่จะต้องลากไปด้วยแอก ๑ แอก โคณา คุโค
 สตฺตฺตมยฺคยฺตฺตา เอว ที่เขาเทียมไว้ในแอกที่ ๑ เท่านั้น ลทฺฐปฺตฺตมฺภา ได้รับความ
 ช่วยเหลือ ยุตฺตโคณฺเทหิ จากคุโคที่เขาเทียมไว้ ฉสฺ ยุคฺสฺ ในแอก ๒ แอก
 เหมฐฺธา เบื้องหลัง สกฺกฺ จาเลนฺติ จึงยังเกวียนให้เคลื่อนที่ได้ ปน ส่วน
 ปฐมยฺคยฺตฺตา คุโคที่เขาเทียมไว้ในแอกที่ ๑ เป็นต้น สาธฺนฺตา ให้สำเร็จกิจ
 อุปรตฺตมฺกนสนฺธารณาทิมตฺตเมว เพียงช่วยเหลือและทรงไว้เป็นต้นเท่านั้น โหนฺติ
 มี อุปรการาย เพื่ออุปรการะ เตสฺ แก้วคุโคที่เขาเทียมไว้ในแอกที่ ๑ เหล่านั้น
 ยลา หิ ฉนฺได สมฺปทมิทํ ข้ออุปไมยนี้ ทฺฐพฺพํ บัณฺฑิตพิงเห็น เอว ฉนฺนํ ๆ
 เจตฺถ ก็ ในอธิการว่าด้วยกายวิญญูตฺตินี้ ฉนฺนํ ความเคลื่อนไหว เทสนนตฺรปฺตฺติเยว
 คือการเกิดขึ้น ในส่วนอื่น อุปรนฺนเทสฺโต เกสคฺคตฺตมฺปิ ฐมฺมานํ สกฺกนภาวโต
 เพราะธรรมทั้งหลายจะย้ายไปจากส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว แม้เพียงปลายเส้นผมเส้นเดียว
 ก็ไม่ได้ ๆ อิตฺธา เมื่อกำหนดเนื้อความออกไปจากนี้ น ลียา จะไม่พึง เนสฺ
 อพฺยาปารตา มีความที่ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ไม่มีความพยายาม ขณิกตา จ
 และความเป็นไปได้ชั่วขณะ ๆ ทฺฐพฺพํ บัณฺฑิตพิงเห็นความตกลงใจว่า จ ก็ ตตฺถ
 อุปรตฺตฺติเยวติ ความเกิดขึ้นของตนในที่นั้น เตหิ สห พร้อมกับสหชาตฺรูปเหล่านั้น
 นั้นเอง ยลา อตฺตนา สหชฺรฺพานิ เหมฐฺมิชวณสมฺภูฐิตฺรฺเปหิ ปตฺติฐิตฺตฺตฺตฺนโต
 อณฺณตฺถ อุปรชฺชนฺติ เอว เปรียบเสมือนรูปที่เกิดร่วมกับตน ย่อมเกิดขึ้นในที่อื่น
 จากที่อันรูปซึ่งตั้งขึ้นจากชววจิตดวงก่อนตั้งอยู่ ฉนฺนํ เทสนนตฺรปฺตฺติเหตุภาโวติ
 ชื่อว่าภาวะเป็นเหตุเกิดขึ้นในส่วนอื่น ๆ ปน ก็ เจตฺถ ในบรรดารูปนี้ จิตฺตเซ

เมื่อจิตตชรูป จลิต ไหวแล้ว อิตรมปิ แม้รูปนอกนี้ จลติ ก็ไหวตาม ตัมพนุเชน เพราะเนื่องกับจิตตชรูปนั้น นทีโสเต ปกขิตตสุกขโคมยปิณฺฑํ วยิ เปรียบเหมือน ก้อนโคลมัยแห้งที่บุคคลทิ้งลงในกระแสม่น้ำ เมื่อน้ำกระเพื่อมก็กระเพื่อมตาม ฉะนั้น ๑ ปฐมชวนาทิสมฺภูฐานวาทุโย วาทุซึ่งมีชววจิตตวงที่ ๑ เป็นต้น เป็นสมฺภูฐาน จลยิตุมสกุโกนฺตโยปิ แม้เมื่อไม่สามารถจะให้ไหวได้ ตลา อย่างนั้น วิทยาลัยติวารสหิตาเยว ก็ชื่อว่าเป็นไปพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงคือวิทยาลัยตินั้นเอง เยน ทิสภาเคนายํ อภิกฺกมาทีนึ ปวตฺเตตุกาโม ตทภิมุขภาววิการสมุภวโต เพราะเกิดมีความเปลี่ยนแปลง คือความมุ่งหน้าตรงต่อทิสภาคที่บุรุษนี้ต้องการ ให้กิจมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้นเป็นไป ๑ เหวญจ กตฺวา ก็ เพราะอธิบาย ความดั่งว่ามา นี้ วุขติ ท่านพระอนุรุธาจารย์จักกล่าว มโนทวาราวชชนสฺสาปิ วิทยาลัยติสมฺภูฐานปกตฺตํ ว่า แม้มโนทวาราวชชนจิต ก็ให้วิทยาลัยติรูปตั้งขึ้นได้ ๑ (บ.ศ. ๙ ๒๕๓๗, ป.ธ. ๙ ๒๕๔๒) เอโก วิกาโร การเปลี่ยนแปลงครั้งหนึ่ง วจีเภทกจิตตสมฺภูฐานปฐวีสฐายา แห่งปฐวีสฐาย ซึ่งมิจิตตคิดจะเปล่งคำพูดเป็นสมฺภูฐาน ฆมฺภูฐานปจฺจยญฺโต เป็นปัจจัยกระทบ อกฺขรูปปตฺติฐฐานคตฺตูปาทินนฺรูปเหสิ สห กับอุปาทินนฺรูป (รูปที่มีใจครอง) ซึ่งอยู่ในที่เกิดขึ้นแห่งอักษร วจีวิทยาลัยติ ชื่อว่า วจีวิทยาลัยติ ๑ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ ก็ คำที่ข้าพเจ้าจะพึงกล่าวในวจีวิทยาลัยติรูปนี้ ตํ กายวิทยาลัยติยํ วุตฺตนเยน ทฐฺฐพฺพํ บัณทิตพึงค้นดูได้ตามนัยที่ข้าพเจ้า กล่าวไว้แล้วในกายวิทยาลัยติรูป ๑ อยมฺปน วิเสโส ส่วน ความต่างกัน มีดังต่อไปนี้ ตตฺถ ในกายวิทยาลัยตินิเทศนั้น วุตฺตํ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ ผนฺทมานกายคฺคหณานนฺตรนฺตติ ว่า ในลำดับต่อจากการกำหนดรูปร่างกายที่เคลื่อนไหวอยู่ ยถา ฉันนฺโต อธิ ใน วจีวิทยาลัยตินิเทศนี้ โยเชตพฺพํ บัณทิตพึงประกอบคำ สฺยฺยมานสทฺทสวานนฺตรนฺตติ ว่า ในลำดับต่อจากการพึงเสียงที่ได้ยินอยู่ เหว ฉันนฺนํ ๑ จ ก็ อธิ ใน วจีวิทยาลัยตินิเทศนี้ น ลพฺภติ ย่อมไม่ได้ สตฺตมชวณสมฺภูฐานตาทิอาทินโย นัยเป็นต้นว่า เกิดขึ้นจากชววจิตตวงที่ ๗ สนฺถมฺภนาทิวาทุ เพราะไม่มีกิจ มีการช่วยคำจุนเป็นต้น ๑ ทิ ความจริง สทฺโท เสียง อุปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น

ขมฺภูเนน สทฺธิเยว พร้อมกับการกระทบทันที ๆ ขมฺภูนญจ และการกระทบ
 ลทุกฺเตว ก็หาได้แน่แท้ ปฐมชวนาทิสฺสปี แม้ในชวณจิตดวงที่ ๑ เป็นต้นไป ๆ
 (จบ ๒๔๙๙) จ ก็ เหตุใด ในวจีวิญญุตตินิเทศนี้ อัย ทฺวินฺนํ สาธารณฺูปมา
 มีข้ออุปมาที่ทั่วไปแก่วิญญุตติรูปทั้งสองดังนี้ว่า อุตฺสาเปตฺวา พนฺธโคสีสตาล
 ปณฺณาทิสฺสปี ทิสฺสา เปรียบเหมือน เพราะเห็นรูปศีรษะโคและใบตาลเป็นต้น
 ที่บุคคลช่วยกันยกขึ้นผูกไว้ มโนทฺวารชวณวิถียา วิถิชวณจิตที่เกิดทางมโนทวาร
 อวิญญายมานนฺตราย ซึ่งมีลำดับไม่ปรากฏ ตทณนฺตรปฺปวตฺตาย เป็นไปในลำดับ
 ต่อจากการเห็นรูปศีรษะโคเป็นต้นนั้น โคสีสาทินิ อุกทสหาริตปฺปการสญฺญาณิ
 คเหตุวา อุกทคฺคหณิ โหติ กำหนดรู้เครื่องหมายแห่งศีรษะโคเป็นต้นว่า มีปกติ
 ไปร่วมกับน้ำ แล้วย่อมกำหนดรู้ว่ามิน้ำ ยถา ฉนฺได วิปฺพนทฺมานสมฺจุจารียมา
 นกายสทฺเท คเหตุวา เพราะกำหนดรูปร่างกายที่เคลื่อนไหวอยู่ และเสียงที่บุคคล
 เปล่งอยู่ มโนทฺวารวิถียา วิถิจิตที่เกิดทางมโนทวาร อวิญญายมานนฺตราย ซึ่งมี
 ลำดับไม่ปรากฏ ปฺริมสิทฺทสมฺพนฺธูปนิสฺสยาย ซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกับความ
 ตกลงกันไว้ก่อนเป็นที่อิงอาศัย ตทณนฺตรปฺปวตฺตาย เป็นไปในลำดับต่อจาก
 การกำหนดรูปร่างกายที่เคลื่อนไหวอยู่เป็นต้นนั้น สาทิปฺปายวิการคฺคหณิ โหตีติ
 ย่อมกำหนดรู้ความเปลี่ยนแปลงพร้อมทั้งความหมาย (ความต้องการ) ได้ เหว ฉนฺนํ ๆ
 (จบ บ.ศ. ๙ ๒๕๓๗)

ลหุภาโว ความเบาแห่งรูป ลหุตา ชื่อว่ารูปลหุตา ๆ มุทุภาโว ความ
 อ่อนโยนแห่งรูป มุทุตา ชื่อว่ารูปมุทุตา ๆ กมฺมณฺญภาโว ความควรแก่การงาน
 แห่งรูป กมฺมณฺญตา ชื่อว่ารูปกัมมณฺญตา ๆ ทญฺฐพฺพิ บัณฺฑิตพิงเห็นความหมาย
 ว่า เจตา ก็ ความเป็นไปแห่งรูปเหล่านี้ รูปานํ อครฺตา คือความที่รูปไม่หนัก
 อโรคิโน วีย ดุจรูปของคนไม่มีโรค ฉะนั้น ลหุตา ชื่อว่ารูปลหุตา อกฺกิตฺตา
 ความที่รูปไม่แข็งกระด้าง สฺปฺริมทฺทิตจมฺมสฺส วีย ดุจแผ่นหนังที่ฟอกดีแล้ว
 ฉะนั้น มุทุตา ชื่อว่ารูปมุทุตา อนุกฺกุลาโวติ ความที่รูปคล้อยตาม สรีริกิริยานํ
 กิริยาแห่งร่างกาย สฺรณฺตสฺวณฺณสฺส วีย ดุจทองคำที่หลอมดีแล้ว ฉะนั้น

กมมณฺญตา ชื่อว่ารูปกัมมณฺญตา ยถากมฺ ตามลำดับ ฯ วุจฺจติ บัณฺฑิตกถาว่า
 อณฺญมณฺญํ อวิหนฺตสฺสาปิ ลหฺตาทิตฺตยสฺส ตํตํวึการาธิกรฺุเปหิ นานตฺตํ
 วิการฺุ ๓ ประการมีรูปลหฺตาเป็นต้น แม้จะไม่พรากจากกันและกัน ว่าต่างกัน
 โดยเป็นรูปที่ยิ่งด้วยความเปลี่ยนแปลงนั้น ๆ ฯ หิ ความจริง รูปวึกาโร ความ
 เปลี่ยนแปรแห่งรูป ทนฺหฺตตฺกรธาตฺกฺโขภปฏิปกฺขปจฺจยสมฺภูฏฺฐานโน ซึ่งมีปัจจัย
 อันเป็นข้าศึก ต่อความกำเริบแห่งธาตฺ ที่กระทำความเฉื่อยชาเป็นสมฺภูฏฺฐาน
 ลหฺตา ชื่อรูปลหฺตา ฯ รูปวึกาโร ความเปลี่ยนแปลงแห่งรูป ถนฺหฺตตฺกรธาตฺกฺโขภ-
 ปฏิปกฺขปจฺจยสมฺภูฏฺฐานโน ซึ่งมีปัจจัยอันเป็นข้าศึกต่อความกำเริบแห่งธาตฺ ที่กระทำ
 ความแข็งกระด้างเป็นสมฺภูฏฺฐาน มุทฺตา ชื่อว่ารูปมุทฺตา ฯ รูปวึกาโร ความเปลี่ยนแปลง
 แห่งรูป สรึรฺิกิริยานํ อนนฺนุกฺลภาวกรธาตฺกฺโขภปฏิปกฺขปจฺจยสมฺภูฏฺฐานโน ซึ่งมีปัจจัย
 อันเป็นข้าศึกต่อความกำเริบแห่งธาตฺ ที่กระทำความไม่คล้อยตามกิริยาแห่งร่างกาย
 เป็นสมฺภูฏฺฐาน กมมณฺญตาติ ชื่อว่ารูปกัมมณฺญตา แล ฯ (จป ๒๕๔๒)

อุปฺจยํ ความก่อเกิดเริ่มแรก อุปฺจโย ชื่ออุปฺจยรูป ฯ อตฺโถ อธิบาย
 ปฐฺมจโยติ ว่า ความก่อเกิดครั้งแรก อุปฺสทฺทสฺส ปฐฺมตฺลโฆตฺนโต เพราะศัพท์ว่า
 อุปฺ ส่องอรรถว่า ครั้งแรก อุปฺญาตฺนตฺอิอาทิสฺสู วิยฺ วจฺในประโยคมีอาทิว่า
 อุปฺผาตฺํ ดั่งนี้ ฯ สนฺตฺานโน ความสืบต่อ สนฺตฺติ ชื่อว่าสันตฺติรูป ฯ อตฺโถ
 อธิบาย ปพฺนฺโรติ ว่า ความสืบเนื่องกัน ฯ ตตฺถลฺ บรรดาอุปฺจยรูปและสันตฺติรูป
 ทั้ง ๒ ประการนั้น รูปฺปฺปาโท ความเกิดขึ้นแห่งรูป ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย เริ่มต้น
 ตั้งแต่ปฏิสนธิกาล ยาว จกฺขฺวาทินํ ทสฺกานํ อุปฺปตฺติ จนถึงจักขุทสฺกกลาป
 เป็นต้นเกิด เอตฺถนฺตฺเร ในระหว่างนี้ อุปฺจโย นาม ชื่อว่าอุปฺจยรูป ฯ ตโต ปรี
 ต่อแต่นั้นไป สนฺตฺติ นาม ชื่อว่าสันตฺติรูป ฯ ชีรณํ ความแก่คร่ำคร่า รูปานํ
 แห่งรูป ขณฺมตฺตฺภูฏฺฐายินํ ที่ตั้งอยู่เพียงชั่วขณะ ยถาสกฺ ตามปัจจัยของตน
 นิโรธาภิมุขภาวเสณ ด้วยอำนาจความเป็นธรรมชาติมุ่งตรงต่อความดับ ชฺรา
 ชื่อว่าชฺรา ฯ สาเยว ชฺรานํนเอง ชฺรตา เป็นชฺรตา ฯ อนิจฺจํ ที่ชื่อว่าอนิจฺจจะ
 นิจฺจชฺวสฺภาเวน น อิจฺจํ อนุปฺคนฺตพฺพนฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่พึงไป

คือไม่พึงเข้าถึง โดยสภาวะที่เที่ยงและยั่งยืน ๆ ภาโว ภาวะ ตสส แห่งอนิจจะนั้น อนิจจตา ชื่อว่าอนิจจตา รูปปริเภท ได้แก่ ความแตกสลายแห่งรูป ๆ ลक्षणรูปนูนาม ที่ชื่อว่าลักษณะรูป ลักษณะเหตุตดา เพราะเป็นเหตุกำหนด ธรรมานํ ธรรมทั้งหลาย ตั๋วตอวตถุณานวเสน ด้วยอำนาจการกำหนดนั้น ๆ ๆ ชาติรูปเมวติ บทว่า ชาติรูปเมว ความว่า ชาติรูปเมว รูปเกิดนั่นเอง ชาติสงฆาตํ กล่าวคือชื่อว่าชาติ อุปฺปตฺติภาวโต เพราะความเป็นที่เกิเกิดขึ้น รูปานํ แห่งรูป ทั้งหลาย ขณะ ขณะ ทุก ๆ ขณะ ปฏิสนธิโต ปฏฺฐาย เริ่มตั้งแต่ปฏิสนธิจิตไป รูปสมมตลฺยจ และสมมติชื่อว่ารูป รูปปฏิพนฺธวตฺติตตฺตา เพราะมีความเป็นไป เนื่องกับความเปลี่ยนแปลง รูปฺปตฺติภาเวน จ โดยความเกิดขึ้นแห่งความเปลี่ยนแปลง วุจฺจติ ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าว อุปฺยสนฺตติภาเวน โดยเป็นภาวะแห่งอุปฺยรูป และสันตติรูป วิภิจฺจวา วตฺตตฺตา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสจำแนกไว้ อุปฺยโย สนฺตติติ ว่า อุปฺยรูป สันตติรูป ดังนี้ เวเนยฺยวเสน ด้วยอำนาจเวไนยสัตว์ ปฐฺมปรินิพฺพตฺติสงฆาตฺตปวตฺติอาการเภทโต โดยความต่างอาการเป็นไป กล่าวคือ ความบังเกิดครั้งแรก ๆ เหวลฺยจ กตฺวา ก็เพราะอธิบายความดังกล่าวแล้วอย่างนี้ นิหฺมเตเส ในนิเทศ ตาสํ แห่งลักษณะรูปทั้ง ๒ ประการนั้น ทสฺเสตฺถุ เพื่อจะแสดง อเภทํ ความไม่ต่างกัน อตฺถโต โดยความหมาย วตฺตํ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า โย อายตฺนานํ อาจโย ความก่อเกิดแห่งอายตนะทั้งหลายใด โส ความก่อเกิดอันนั้น รูปสฺส อุปฺยโย ชื่อว่าความก่อเกิดเริ่มแรกแห่งรูป โย รูปสฺส อุปฺยโย ความ ก่อเกิดเริ่มแรกแห่งรูปใด โส ความก่อเกิดเริ่มแรกแห่งรูปนั้น รูปสฺส สนฺตติติ ชื่อว่าความสืบทอดแห่งรูป ๆ เอกาทสฺวิธมฺปิติ บทว่า เอกาทสฺปการมฺปิ ได้แก่ แม้มี ๑๑ ประการ สภาคสงฺคหฺวเสน ด้วยอำนาจรวบรวมรูปที่มีส่วนเสมอกัน ๆ อฏฺฐวีสฺตฺวิธมฺภเว รูปพึงมี ๒๘ ประการ จตฺตารโ ภุตฺตา คือ ภุตฺตรูป ๔ ปฺลยจ ปสฺทาธา ปสฺทาทรูป ๕ จตฺตารโ วิสฺยา โคจฺรรูป ๔ ทฺวิโธ ภาโว ภาวรูป ๒ หทยรูปมิจฺจปีติ หทยรูป ๑ ชีวิตาหารรูปเปหิ ทฺวิหิ สห รวมกับรูป ๒ คือ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ อิหํ อฏฺฐารสฺวิธํ ชื่อว่า นิพผันนรูปเป็น ๑๘ อย่าง

ปวตตตตตา เพราะเป็นธรรมชาติมุ่งเฉพาะ คือเจาะจงตน กล่าวคืออัตภาพ เป็นไป ฯ
อลญญปิ อชฺมตตสมฺภตตา ธรรมที่เกิดมีภายในแม่เหล่านี้ **อตุลฺล** มีอยู่ **กามิ**
 แม้ก็จริง **ปน** ถึงอย่างนั้น **จกฺขวาทิกัณฺเวย** ปสาทรูป ๕ มีจักขุปสาท รูปเป็นต้น
 เท่านั้น **อชฺมตตติกั** ชื่อว่าอชฺมัตติกรูป **รุพฺหิวเสณ** ด้วยอำนาจศัพท์ที่ด้ายตื่นทั่วไป ฯ
อลวา อีกอย่างหนึ่ง **จกฺขวาทีเนว** ปสาทรูป ๕ มีจักขุปสาทรูปเป็นต้นเท่านั้น
อชฺมตติกานิ นาม ชื่อว่าอชฺมัตติกรูป **วิเสสโต** โดยพิเศษ **สตติสยอุปการตตตา**
 เพราะความเป็นธรรมชาติทำความเกื้อกูลอย่างดียิ่ง **อตตภาวสฺส** แก้อัตภาพ
วทฺนตวา วีย คล้ายจะพูดว่า **ยทิ** ถ้าหาก **มยํ** พวกเรา **น โหโม** ไม่มี **ตฺวํ** ท่าน
ภวิสสตีติ ก็จักเป็น **กฏฐกฺลึงฺครูปโม** ดุจท่อนไม้ ฯ **วา** อีกอย่างหนึ่ง **อชฺมตตติ**
 ชื่อว่าอชฺมัตตตะ **อตตสฺงฺขาตํ จิตฺตํ อธิกัจจ** **ตสฺส ทวารภาเวณ** **ปวตตตตีติ**
 เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มุ่งเฉพาะจิตกล่าวคือตน เป็นไป โดยความเป็นทวารของ
 จิตนั้น ฯ **ตเทว** อชฺมัตตตะนั่นเอง **อชฺมตตติกั** เป็นอชฺมัตตติกะ ฯ **อิตรํ** รูปนอกนี้
เตวีสตีวิธํ คือ รูป ๒๓ อย่าง **พาหิรรูปํ** ชื่อว่าพาหิรรูป **พหิภูตตตตา** เพราะเป็น
 ธรรมชาติเกิดในภายนอก **ตโต** แต่รูปที่เกิดในภายในนั้น ฯ **จกฺขวาทีเนว** รูป ๖ อย่าง
 กล่าวคือ ปสาทรูป ๕ อย่าง มีจักขุปสาทรูปเป็นต้นนั่นเอง และหทยรูป **วตฺตลฺลรูปํ**
 ชื่อว่าเป็นวตฺตลฺลรูป **อิตรํ** รูปนอกนี้ **พาวิสตีวิธํ** คือ รูป ๒๒ อย่าง **น วตฺตลฺลรูปํ**
 ไม่ชื่อว่าเป็นวตฺตลฺลรูป ฯ **อฏฐวิธมฺปิ** รูปแม่ทั้ง ๘ อย่าง **อินฺทริยรูปํ** ชื่อว่าอินทริยรูป
อาธิปจฺจโยคโต เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ **ปญฺจวิญญาณเสสุ** **ลึงฺคาทีสุ**
 ในปญฺจวิญญาณจิตในเพศเป็นต้น **สทฺทฺรูปปรีปาลเน จ** และในการหล่อเลี้ยงรูป
 ที่เกิดร่วมกัน ฯ **หิ** ความจริง **ปสาทรูปสฺส** **ปญฺจวิธสฺส** **ปสาทรูป ๕** อย่าง
อาธิปจฺจํ ชื่อว่ามีความเป็นใหญ่ **จกฺขุวิญญาณาทีสุ** ในจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น
เตสมฺปิ **ปฏฺมฺนทาทิกาวาปาทนโต** เพราะยังจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นแม่เหล่านี้
 ให้ถึงความกล้าแข็งและอ่อนแอ **อตตโน** **ปฏฺมฺนทาทิกาว** ในเมื่อตนกล้าแข็ง
 และอ่อนแอเป็นต้นเป็นอาทิ ฯ **ภาวทฺวยสฺสาปิ** แม่ภาวรูปทั้ง ๒ อย่าง **อาธิปจฺจํ**
 ก็ชื่อว่ามีความเป็นใหญ่ **อิตฺถิลึงฺคาทีสุ** ในเพศหญิงเป็นต้น **ยถาสกํ** **ปจฺจเยหิ**

อุปฺปชฺชมานานมฺปิ เตสํ เยภฺยฺเยน สภาวสนฺตานเนยฺว ตํตทากาเรน อุปฺปชฺชนโถ
 เพราะเพศหญิงเป็นต้นเหล่านั้น แม้เกิดขึ้นอยู่ด้วยปัจจัยตามที่ เป็นของตน ก็เกิดขึ้น
 โดยอาการนั้น ๆ ในสันดานที่เป็นเองนั้นแล โดยมาก ปน แต่ น อินฺทฺริยปจฺจยภาวโถ
 หาชื่อว่ามีความเป็นใหญ่ เพราะความเป็นอินฺทฺริยปัจจัยไม่ ๆ จ อนึ่ง ชีวิตสฺส
 ชีวิตรูป อาธิปจฺจํ ชื่อว่ามีความเป็นใหญ่ กมฺมชฺรูปปริปาเลน ในการหล่อเลี้ยง
 กัมมชฺรูป เตสํ ยถาสกํ ขณฺณฐานสฺส ชีวิตินฺทฺริยปฏิพฺพทฺตตา เพราะการตั้งอยู่
 ได้ชั่วขณะจิต ตามปัจจัยของตน แห่งกัมมชฺรูปเหล่านั้น เนื่องด้วยชีวิตินฺทฺริย ๆ
 สยลฺย และตนเอง ปวตฺตติ ก็เป็นไปได้อุตตนา ฐฺปิตถมฺมสมฺพนฺนุเชเนว
 โดยความเกี่ยวเนื่องกับธรรมที่ตนตั้งไว้ นั่นเอง นาวิโก วีย นาวาสมฺพนฺนุเชน
 เปรียบเหมือนชาวเรือ เป็นไปได้โดยความเกี่ยวเนื่องกับเรือ ฉะนั้น ๆ

(๒๕๓๕) รูปทั้ง ๑๒ อย่าง กล่าวคือ ปสาทรูป ๕ และโคจรรูป ๗
 โอปาริกรูป ชื่อว่าโอพาริกรูป อุลลตฺตตา เพราะเป็นธรรมชาติหยาบ วิสยวิสยิ-
 ภาวาทตฺติวเสน ด้วยอำนาจถึงภาวะเป็นอารมณ์ และภาวะรับอารมณ์ได้ ๆ
 สนฺติเกรูป สันติเกรูป อาสนฺนรูป นาม ชื่อว่ารูปใกล้ ตโถเยว คหณสฺส
 สฺกฺรตฺตตา เพราะกำหนดรู้ ทำได้ง่ายกว่ารูปไกลนั้นนั้นแล ๆ โย สยํ นิสฺสยวเสน
 สมฺปตฺตานํ อสมฺปตฺตานลฺย ปฏิมุขภาโว อลฺยฺมลฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺยฺย
 ทั้งหลายมีจักขุปสาทรูปเป็นต้นถึงพร้อมแล้ว ด้วยอำนาจตนเองเป็นที่อยู่อาศัย
 และที่โคจรรูปทั้งหลายมีรูปารมณฺ์เป็นต้นไม่ถึงพร้อมแล้ว ประจวบกัน ตกกลงร่วมกัน
 และกัน โส ปฏฺิโฆ วิทยาติ เป็นคู่กระทบกัน เพราะเหตุนี้ ปฏฺิโฆ จึงชื่อว่าปฏฺิฆะ ๆ
 ปฏฺิฆาเต สติ เปรียบเสมือน เมื่อคนแข็งแรง ๒ คน ปะทะกัน ทุพฺพลสฺส
 จลนํ โหติ คนอื่นที่อ่อนแอ ย่อมพลอยกระทบกระเทือนไปด้วย ยถา หิ ฉนฺนฺได
 อลฺยฺมลฺย
 อรูปสภาวตฺตตา ทุพฺพลสฺส ภาวคฺสฺส จลนํ โหติ ภาวจิตซึ่งมีพลังอ่อน เพราะมี
 สภาวะเป็นอรูปธรรม ย่อมพลอยไหวไปด้วย เหว ฉนฺนฺนั้น ๆ ปฏฺิโฆ ปฏฺิฆะ
 อตฺถิ ย่อมมี ยสฺส แก่รูปใด ตํ รูปนั้น ชื่อว่า สปฺปฏฺิฆํ สปฺปฏฺิฆรูปํ ทฺถฐฺยฺยฺย

สมควรแล้ว **อุปจาริตุ** ที่จะอ้อมค้อม **โส อญฺโฆ วิย กตฺวา** ทำให้เป็นคุณธรรมอื่น ๆ
 หิ ความจริง **อตฺถวิเสสวโปโธ** ความเข้าใจความต่างกันแห่งความหมาย **โหติ**
 ย่อมมีได้ **เอว** ด้วยวิธีการอย่างนี้ ๆ (จบ ๒๕๓๕)

(๒๕๔๘) **อสมฺปตฺตวเสนาติ** บทว่า **อสมฺปตฺตวเสน** เป็นต้น ความว่า
อตฺตานํ อสมฺปตฺตสฺส โคจรสฺส วเสน ด้วยอำนาจอารมณ์ (รูปารมณฺ์และ
 สัททารมณฺ์) ที่ยังไม่ถึงตน (จักขุปสาทรูปและโสตปสาทรูป) **อตฺตโน วิสยเทสํ**
 วา **อสมฺปตฺตวเสน** หรือด้วยอำนาจตน (จักขุปสาทรูปและโสตปสาทรูป) ยังไม่ถึง
 ส่วนแห่งอารมณ์ ๆ หิ ความจริง **จกฺขุโสทานิ** จักขุปสาทรูปและโสตปสาทรูป
 รูปสทฺเทหิ **อสมฺปตฺตานิ** อันรูปารมณฺ์และสัททารมณฺ์ ยังไม่ถึงตน ก็รับอารมณ์ได้
 สยํ วา ตานิ **อสมฺปตฺตานเว** หรือว่าตนเอง (จักขุปสาทรูปและโสตปสาทรูป)
 ยังไม่ถึงรูปารมณฺ์และสัททารมณฺ์เหล่านั้นเลย **อารมฺมณํ คณฺหนฺติ** ก็รับอารมณ์ได้ ๆ
 เตเนตํ **วุจฺจติ** เพราะเหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวถ้อยคำไว้ ดังนี้ว่า

ปนเตสฺส ก็ บรรดาปสาทรูป ๕ ประการเหล่านี้ **จกฺขุโสตา** จักขุปสาทรูป
 และโสตปสาทรูป **โหตาสมฺปตฺตคาหํ** ย่อมรับอารมณ์ที่ยังไม่ถึงตนได้
วิญฺญาณูปฺปตฺติเหตุตฺตา เพราะเป็นเหตุให้วิญฺญาณจิต (จักขุวิญฺญาณจิตและ
 โสตวิญฺญาณจิต) เกิดขึ้น **สนฺตฺราธิกโคจเร** ในอารมณ์ที่มีสิ่งอื่นคั่นในระหว่าง
 และไกล ๆ **ตถาหิ** จริงอย่างนั้น **จกฺขุ** จักขุปสาทรูป **อุทิกฺขติ** ย่อมมองเห็น
 วนฺณํ รูปารมณฺ์ **ทฺูรเทสฺสจฺ्ञํ** ซึ่งอยู่ในที่ไกลก็ได้ **ผลิกาทิติโรหิตํ** รูปารมณฺ์ที่อยู่
 ภายในแห่งวัตถุโปร่งแสงมีแก้วผลึกเป็นต้นก็ได้ **มหนฺตยจ** และรูปารมณฺ์ที่ใหญ่
นคาทินํ มีภูเขาเป็นต้นก็ได้ ๆ **สทฺโท** สัททารมณฺ์ **อากาสาทิกโต** ที่อยู่ในอากาศ
 ธาตุเป็นต้น **กฺุจฺฉิมฺมานนฺตฺริโตปิ** จ แม้ที่อยู่ในภายในหนังท้อง **มหนฺโต** จ
ขมฺนฺทาทินํ และที่ดังมีเสียงระฆังเป็นต้น **โคจโร** ย่อมเป็นอารมณ์ **โสตสฺส**
 ของโสตปสาทรูปได้ ๆ **เอ** หากบุคคลผู้ท้วงบางคน พึงกล่าวท้วงว่า **คนฺตฺวา**
วิสยเทสนฺตํ **ผริตฺวา** **คณฺหตีติ** จักขุปสาทรูปและโสตปสาทรูปนั้น แม้ไปถึง
 ส่วนแห่งอารมณ์แล้ว จึงรับรูปารมณฺ์และสัททารมณฺ์นั้นได้ ดังนี้ **โยชนา** มีการ

ประกอบความว่า **อธิฐานวิธานปิ** แม้ในเวลาที่ท่านผู้บำเพ็ญเพียรทำการอธิษฐาน อภิญญา (ทิพจักขุญาณและทิพโสตญาณ) โส รุปารมณฺ์และสัททารมณฺ์นั้น **โคจโร** **สียา** ก็พึงเป็นอารมณ์ **ตสฺส** ของจักขุปสาทรูปและโสตปสาทรูปนั้นได้ ๆ **เจ** หาก **โส** รุปารมณฺ์และสัททารมณฺ์นั้น **ยาติ** ย่อมไปถึง **อินทริยสนฺนิธิ** ที่ดำรงอยู่แห่งอินทริย์ (จักขุนทริย์และโสตินทริย์) **ภูตฺตปฺพนฺธโต** เพราะเกี่ยวเนื่องกัน แห่งภูตรูป **วณฺโณ** รุปารมณฺ์ **กมฺมจิตฺโตชสมฺภูโต** ที่เกิดแต่กรรม จิต และอาหาร **สทฺโท จ** และสัททารมณฺ์ที่ **จิตฺตโร** เกิดแต่จิต **โคจรา โหนฺติ** ย่อมเป็นอารมณ์ **เตสฺ** ของจักขุปสาทรูปและโสตปสาทรูปเหล่านั้น **น** ไม่ได้ **หิ** เพราะ **เต** รุปารมณฺ์ และสัททารมณฺ์เหล่านั้น **น สมฺโหนฺติ** ย่อมไม่เกิดมี **พหิ** ในภายนอก (ร่างกาย) **จ** อนึ่ง **ปาฐุ** ในพระบาลี (พระบาลีคัมภีร์ปฏิฐาน) **วุตฺตา** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส **เตสฺ** รุปารมณฺ์และสัททารมณฺ์เหล่านั้นว่า **ตฺวิสยว** เป็นอารมณ์ของจักขุปสาทรูป และโสตปสาทรูปนั้นแหละไว้ **อวิเสเสน** โดยไม่ต่างกัน ๆ **ยถิ เจตฺ ทุยํ** ก็ ถ้าว่า จักขุปสาทรูปและโสตปสาทรูปทั้ง ๒ นี้ **คณฺหติ** รับผิดชอบ **อตฺตสมฺปิเยว** เฉพาะรูปารมณฺ์และสัททารมณฺ์ที่ใกล้ตนเท่านั้นไซ้ **ตลา** อนึ่ง **ปสฺสเยย** จักขุปสาทรูปก็จะพึงมองเห็น **อกฺขิวนฺณํ** ดวงตา **มฺลํ ปชฺชมสฺส จ** และโคณชนตา ได้ ๆ **ทิสาทเสวตฺถานํ** การกำหนดทิศและสถานที่ **สทฺทสฺส** แห่งสัททารมณฺ์ **น ภเวย** **จ** ก็จะไม่พึงมี **สียา จ** **สรปาดนฺนฺติ** และลูกศรก็จะพึงตกไป **สกณฺเณ** ในหูของตน **สทฺทเวธิสฺส** ของนายขมังธนูผู้ยิงตามเสียง ๆ (จบ ๒๕๔๘)

โคจรคฺคาหิกรูปี รูป ๕ อย่าง ชื่อว่าโคจรคฺคาหิกรูปี **วิญฺญาณานิฏฺฐิตํ** **หุตฺวา** **ตตฺโคจรคฺคหณสภาวตฺตา** เพราะมีภาวะเป็นธรรมชาติอันวิญฺญาณจิต อยู่อาศัย รับผิดชอบนั้น ๆ ได้ ๆ **อิตรํ** รูปนอกนี้ **เตวีสตีวิํ** คือ รูป ๒๓ อย่าง **อโคจรคฺคาหิกรูปี** ชื่อว่าอโคจรคฺคาหิกรูปี **โคจรคฺคหณสภาวโต** เพราะรับผิดชอบ ไม่ได้ ๆ **วณฺโณ** สภาวะที่ชื่อว่าวณฺณะ **วณฺณิตพฺโพ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันบุคคลพึงยล **ทญฺญพฺโพติ** คือพึงดู ๆ **โอชา** ธรรมชาติที่ชื่อว่าโอชา **อตฺตโน** **อุทฺยานนฺตรํ** **รูปี** **ชเนตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ให้รูปเกิดในลำดับต่อจากตน

เกิดขึ้น ๆ อวินิพฺโกลครูป รูป ๘ ประการ ชื่อว่า อวินิพฺโกลครูป อณฺณมณฺณ-
 วินิพฺพชฺชนสฺส วิสุํ วิสุํ ปวตฺตติยา อภาวโต เพราะไม่มีความพลัดพรากกันและกัน
 คือความเป็นไปแยก ๆ กัน กตฺถจฺฉิปี แม้ในอารมณฺ์ไหน ๆ ๆ หิ ก็ คณฺฐาทินิ
 อภาววาทิมตฺตมฺปิ แม้มติของท่านผู้มักกล่าวว่า คันธารมณฺ์เป็นต้นไม่มี รูปโลก
 ในโลกที่เป็นรูปาวจร อจฺฉริเยหิ ปฏิภุจฺจิตฺตเมว ถูกอาจารย์ทั้งหลายคัดค้าน
 เสียแล้ว ตตฺถ ตตฺถ ในที่นั้น ๆ นั้นเอง ๆ อิติสทฺโท อิติ ศัพท์ อิจฺเจวนฺนติ
 เอตฺถาปิ แม้นในคำว่า อิจฺเจว นี้ ปการตฺโถ เป็นปการัตถะ ๆ เตน ด้วย อิติ ศัพท์
 ที่เป็นปการัตถะนั้น สงฺคณฺหาติ ท่านพระอนุรุธาจารย์ย่อมประมวล ทุกติกาภิเภท
 ประเภทแห่งรูปมีรูป ๒ อย่าง และรูป ๓ อย่างเป็นต้น สพฺพํ ทั้งหมด อนาคตฺตมฺปิ
 แม้ที่ยังมิได้มา อิธ ในรูปวิภาคนัยนี้ ๆ

(๒๕๒๓) ท่านพระอนุรุธาจารย์คํานึงถึงคํากล่าวว่า ปน ก็ รูปสมฺภูฏานานิติ
 สมฺภูฏานแห่งรูป กมฺมาทินิ มีกรรมเป็นต้น ตานิ เหล่านั้น กานิ คือ อะไร
 เป็นสมฺภูฏานแห่งรูป ถลํ ได้อย่างไร กตฺถ ที่ไหน กทา จ และเมื่อไร อาห
 จึงกล่าวคำ ตตฺถาติอาทึ ว่า ตตฺถ ดังนี้เป็นต้น ๆ ปฏิสนฺธิมุปาทยาติ ชื่อว่า
 ปฏิสนฺธิมุปาทยา นั้น ได้แก่ อุปฺปาทกฺขณํ อุปฺปาทยา เริ่มตั้งแต่อุปฺปาทกฺขณะ
 ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส แห่งปฏิสนฺธิจิต ฯ ขณฺเ ขณฺเติ สองบทว่า ขณฺเ ขณฺเ ความว่า
 เอเกกฺสฺส จิตฺตสฺส ตีสุํ ตีสุํ ขณฺเสุ ทุกขณะจิตดวงละ ๓ ขณะ ฯ วุตฺตํ โหติ
 มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ นินฺนฺตฺรเมวาติ ว่าติดต่อกันเรื่อยไปทีเดียว ฯ ปน ส่วน
 อปเร อาจารย์อีกพวกหนึ่ง ปฏิเสเรนฺนติ คัดค้าน จิตฺตสฺส จฺฐิตฺกฺขณฺเ จฺฐิตฺกฺขณฺเ
 แห่งจิต รูปฺปฺปาทํ จ และความเกิดขึ้นแห่งรูป ภงฺกคฺกฺขณฺเ ในกัณฺธคฺขณฺเแห่งจิต ฯ
 ตตฺถ บรรดาความไม่มีจิตฺกฺขณฺเแห่งจิตและความไม่มีความเกิดขึ้นแห่งรูปในกัณฺธคฺขณฺเ
 แห่งจิตนั้น อุปฺปตฺติ เจว เหตุเกิดขึ้น (แห่งการกล่าว) จฺฐิตฺกฺขณฺเภาเว ในความ
 ไม่มีจิตฺกฺขณฺเแห่งจิต เตสฺสิ ของอาจารย์อีกพวกหนึ่งเหล่านั้น วตฺตพฺพญจ และ
 คำเฉลยที่จะพึงกล่าว ตตฺถ ในการกล่าวคัดค้านจิตฺกฺขณฺเแห่งจิตนั้น กถิตเมว
 ข้าพเจ้า (พระสุมังคลาจารย์) กล่าวไว้เสร็จแล้ว เหมฏฺฐา ข้างต้น กิณฺญาปิ

แม้โดยแท้ ปน ถึงอย่างนั้น สุขคฺคหณตฺถํ เพื่อนักศึกษาจะเข้าใจได้ง่าย สงฺคเหตุว วุจฺจติ ข้าพเจ้าจึงรวบรวมกล่าวข้อความ อุปฺปตฺติยา สห พร้อมทั้ง เหตุเกิดขึ้น (แห่งการกล่าว) รุปฺปปาทาภาเว ในความไม่มีความเกิดขึ้นแห่งรูป ภคฺคกฺขณ ในภังคขณะแห่งจิต วตฺตพฺเพน จ และคำเฉลยที่จะพึงกล่าว ตตฺถ ในการกล่าวคัดค้านความเกิดขึ้นแห่งรูปในภังคขณะแห่งจิตนั้นไว้ อิธปิ แม้ในการกล่าวพรรณนาความปริจเฉทที่ ๖ นี้ ฯ

อาจารย์บางท่านคัดค้าน ความเกิดขึ้นแห่งรูปในภังคขณะแห่งจิตว่า วิภงฺเก ในการจำแนก เอวมาทินิ (ปญฺหานิ) ปัญหาทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ อุปฺปนฺนูปฺปชฺชมานนฺติ ว่า จิตเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่าเกิดขึ้นอยู่หรือ ดังนี้ อุกฺขตา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ภคฺคูปฺปาทาเว เฉพาะภังคขณะแห่งจิตและอุปฺปาทขณะ แห่งจิตเท่านั้น น จิตฺตสฺส จิตฺตฺกฺขโณ มิได้ ตรัสจิตฺตฺกฺขณแห่งจิตไว้ ภคฺคกฺขณสฺมิ อุปฺปนฺนํ โน จ อุปฺปชฺชมานกํ อุปฺปชฺชมานมฺปฺปาเท อุปฺปนฺนญฺจาติอาทินา ตามปัญหาพยากรณ์ โดยนัยเป็นต้นว่า ในภังคขณะ จิตเกิดขึ้นแล้ว และมีใช้ เกิดขึ้นอยู่ในอุปฺปาทขณะ จิตเกิดขึ้นอยู่ด้วย เกิดขึ้นแล้วด้วย ดังนี้ เจ หาก มตฺติ อาจารย์เหล่าอื่นจะพึงเข้าใจว่า จิตฺต อตฺถิติ จิตฺตฺกฺขณแห่งจิตมีอยู่ วตฺตตฺตา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสจิตฺตฺกฺขณแห่งจิตไว้ในพระสูตรว่า อุปฺปาโท จ วโย เจว อญฺญตฺตํ จิตฺตสฺส จ ปญฺญายตีติ ความเกิดขึ้นปรากฏอยู่ ความดับไป ปรากฏอยู่ และภาวะแห่งธรรม ซึ่งดำรงอยู่แปรไปเป็นอย่างอื่น ปรากฏอยู่ ดังนี้ ตตฺถปิ แม้ในพระสูตรนั้น วตฺตา พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัส ปพฺนธฺจฺจิตฺติ ความดำรงอยู่แห่งธรรม โดยความสืบเนื่องกัน อญฺญตฺตสฺส เอกสฺมิ ฐมฺเม อญฺฺปทฺริโต เพราะภาวะที่แปรไปเป็นอย่างอื่น หาไม่ได้แน่แท้ในธรรมอย่างเดียวกัน ปญฺญาณวจฺนา เจว และเพราะตรัสว่า ปรากฏอยู่ ตสฺมา เพราะฉะนั้น จิตฺต จิตฺตสฺส จิตฺตฺกฺขณแห่งจิต น ทิสฺสติ จึงไม่ปรากฏ ปาลิยํ ในพระบาลี อภิธฺมฺเม อภาโวปิ แม้ความที่จิตฺตฺกฺขณไม่มีอยู่ในพระอภิธรรม นิเสโรเยว ก็ย่อมเป็น การปฏิเสธเด็ดขาด สพฺพธา โดยสิ้นเชิง ฯ ปญฺเห เพราะในปัญหาที่ว่า ยทา

ในกาลใด สมุทโย ยสฺส สมุทฺยลัจของบุคคลใด นิรุชฺฌติ ดับลง ตทา ในกาลนั้น
 ทุกฺขํ ทุกขลัจ อสฺส ของบุคคลนั้น อุปฺปชฺชติ ย่อมเกิดขึ้น ก็ หรือ ดังนี้
 นิเสธโต พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธความเกิดขึ้นแห่งทุกขลัจ ตตฺถ ในขณะ
 สมุทฺยลัจดับลง ด้วยพระพุทฺธพจน์ โนติ ว่า โน (แปลว่า ไม่ใช่) รูปฺปปาโท น
 รูปจึงไม่เกิดขึ้น ภงฺคสมฺมิ ในภังคขณะแห่งจิต ตสฺมา เพราะฉะนั้น สพฺเพปิ
 ปจฺจยา ปัจจัยทั้งหลายแม้ทั้งหมด รูปเหตุติ จึงเป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้นได้
 อุปฺปาเทเยว จิตฺตสฺส เฉพาะในอุปฺปาทขณะแห่งจิตเท่านั้น ฯ เกนจิ ตตฺถ
 ในการกล่าวคัดค้านตามที่อาจารย์บางท่านกล่าวแล้วนั้น วุจฺเจเต ข้าพเจ้า
 (พระสุเมธฺยคณาจารย์) จะกล่าวเฉลย (ดังต่อไปนี้) ฯ

ภงฺควาตฺถา ข้อที่ควรกำหนดภังคขณะ ภินฺนา ซึ่งต่าง อุปฺปาทาวตฺถโต
 จากข้อที่ควรกำหนดอุปฺปาทขณะ มตา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เอกสมฺมิ
 ธมฺเมเยว ในธรรมอย่างเดียวกันนั่นเอง ยถา ฉนฺได ตฺถ ก็ อิจฺฉิตฺตพฺพา บัณฺทิต
 พึ่งปรารภนา ภงฺคสฺสากิมุขาวตฺถา ข้อที่ควรกำหนดมุ่งถึงภังคขณะ ตเถว
 ฉนฺนํเหมือนกัน ฯ

อโย ข้อที่ควรกำหนดมุ่งถึงภังคขณะนี้ จฺฐิติ ชื่อว่าจฺฐิติขณะ ตฺถ ก็ เอสา
 จฺฐิติ ขณะนี้ น เทลิตา พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงแสดงไว้ วิภงฺเก ในคัมภีร์
 พระวิภังค์ นยทสฺสนโต เพราะทรงแสดงนัยไว้ (เพราะทรงแสดงจฺฐิติขณะไว้โดยย่อ) ฯ

อุปฺปาทอาทินํ เทลิตตฺตฺตา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงขณะ ๓ ประการ
 มีอุปฺปาทขณะเป็นต้น วตฺตํ ไว้เพื่อจะตรัสเฉพาะ ลกฺขณํ ลักษณะ สงฺขตสฺสเสว
 แห่งสังขตธรรมเท่านั้น น จฺฐิตีริตา พระองค์จึงไม่ตรัสจฺฐิติขณะ ปพฺนุชฺชสฺส แห่ง
 สังขตธรรมที่สืบเนื่องกันไว้ ตตฺถาปิ แม้ในพระสุตฺรนั้น ฯ จ ก็ อุปฺสคฺคสฺส
 ธาตุนมตฺถเยว ปวตฺตโต เพราะ (ป) อุปฺสัค คล้อยตามความหมายแห่งธาตุนั้นเอง
 ปญฺญาตีติ เอตฺสฺส บทว่า ปญฺญาตีติ นี้ อตฺโถ วิญฺญาเยติ อิติ
 บัณฺทิตพึงกำหนดความหมายว่า วิญฺญาเยเต (แปลว่า อันบุคคลย่อมรู้แจ้งได้) ฯ
 นูปฺปาโท ความไม่เกิดขึ้น รูปสฺส แห่งรูป ภงฺเก ในภังคขณะ ภาสิโต

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ วเสน ด้วยอำนาจ จิตตชานัน วา จิตตชรูปทั้งหลาย วาภิสนุชราย หรือตรัสหมายถึง อารูปป์ อรูปภพ หิ เพราะว่า ยถาลาภโยชนาติ การประกอบความตามที่จะเข้าใจได้นี้ สภาโวย์ เป็นสภาวะ ยมกสุต แห่งคัมภีร์ พระยมก หิ ก็ ตโต เพราะเหตุตั้งนี้ นั้น น น จิตตภูจิติ จิตติชณะแห่งจิต ไม่ใช่ว่าจะไม่มี ภงุเค จ และในกัณคชณะแห่งจิต น รูปสุต อสมภโวติ ไม่ใช่ว่าจะไม่เกิด แล ฯ (๒๕๒๗)

(๒๕๑๓) จุททส จิตตานิ จิต ๑๔ ดวง คือ อรูปวิปากา อรูปวิปากจิต ทั้ง ๔ ดวง รูปิ น สมภูจฐาเปนติ ย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ เหตุโน ตวิฐุรตาย จ เพราะเหตุ (ของวิปากเหล่านั้น) มีการขัดแย้งต่อรูปนั้น ๑ อโนกาตตาย จ เพราะรูปไม่มีโอกาส ๑ รูปวิราคภวานานิพพตตตตตต เพราะเป็นสภาวะเกิดแต่การเจริญกัมมัชฐฐานที่มีการสำรอกรูปเป็นอารมณ์ ทวิปลญจวิญญานานิ จาติ และวิญญานจิตทั้งสองฝ่าย (๑๐ ดวง) ก็ รูปิ น สมภูจฐาเปนติ ย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ สมปโยคาภาวโต เพราะไม่มีการประกอบ ฌานงุเคหิ ด้วยองค์ฌาน วิเสสปลจเจยหิ อันเป็นปัจจัยพิเศษ รูปชนเน ในอันให้รูปเกิด เหตุนั้น จุททส จิตตานิ จิตทั้ง ๑๔ ดวง รูปิ น สมภูจฐาเปนตีติ จึงให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ ดังนั้น วุตตัม ท่านอาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า อรูป ๗เป๗ วชชิตนติ (จิตแม่ ๗๕ ดวง) เว้นอรูปวิปากจิต ๔ และวิญญานจิตทั้งสองฝ่าย (๑๐ ดวง) ดังนี้ ฯ ปน ก็ ปฏิสนธิจิตต์ ปฏิสนธิจิต จุตติจิตตลจ และจติจิต น โหตีติ ย่อมไม่เป็น จิตตบุตริ จิตอื่น (จากภวังคจิต) อนุโตคตตตต เพราะรวมลงภายใน เอกุณวิสติวิภงุคสเสว ภวังคจิต ๑๙ ดวงนั้นแหละ เหตุนี้ น กตัม ท่านอาจารย์จึงมิได้ทำการ ตสสาวชชนัน เว้นปฏิสนธิจิตและจติจิตไว้ ฯ น กตัม ถึงแม้มิได้ทำการเว้นไว้ กิญจาปี ก็จริง ปน กระนั้น ปฏิสนธิจิตต์ ปฏิสนธิจิต รูปสมภูจฐापกั น โหติ ก็ย่อมไม่เป็นจิต ให้รูปตั้งขึ้นได้ ปวตตตตต เพราะเป็นจิตที่เป็นไป นิสสาย อาคัย ทพพลวตถุ วัตถุ (คือหทัย) อันทูลพล ปจจมาชตปจจยรหิตัม ซึ่งชตปจจมาชตปจจย ออาหาราที่หิ จ อนุปตถมภัม และอันอาหารเป็นต้นยังไม่อุปถัมภ ๑ อตตโน จ อากนตูกตตาย

เพราะตนเป็นจิตที่จรมา ๑ จิตตสมุฏฐานรูปานํ ฐานํ คเหตฺวา ฐิตตฺตา จ เพราะตนยึดฐานของรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ดำรงอยู่ได้ กมฺมชฺรูปฺหิ ด้วยรูปอันเกิดแต่กรรมทั้งหลาย ๑ ฯ

ปน ส่วน จุติจิตฺเต ในจุติจิต พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ วุตฺตํ พระอรรถกถาจารย์กล่าว อฏฺฐกถายนฺตาว ไว้ในอรรถกถาก่อนว่า จุติจิตฺตํ จุติจิต ชีณาสวสฺเสว ของพระชีณาสพเท่านั้น รูปํ น สมุฏฺฐาเปตฺติ ย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ สาทิสยสนฺตวฺตฺติตาย เพราะมีความเป็นไปอันสงบอย่างดียิ่ง สนฺตानเ ในสันดาน รูปสนฺตวฏฺฐมฺลสมฺมि ที่มีมูลแห่งวิภูฏะอันสงบระงับแล้ว ดังนี้ ฯ ปน แต่ อานนฺทาจฺริยาทโย อาจารย์ทั้งหลายมีท่านอานันทาจารย์เป็นต้น วทนฺติ กล่าวว่า จุติจิตฺตํ จุติจิต สพฺเพสมฺปิ แม้ของสัตว์ทั้งหมด รูปํ น สมุฏฺฐาเปตฺติ ย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ ดังนี้ ฯ (จบ ๒๕๑๓)

ปน ก็ วินิจฺจโย การวินิจฉัย เตสํ ปฏิสนธิจิตและจุติจิตเหล่านั้น ทฏฺฐพฺโพ บัณฑิตพึงเห็น วุตฺตนเยน โดยนัยที่กล่าวไว้ สงฺเขปโต โดยย่อ มุลฎฺฐิกาทิสฺสุ ในมูลฎฺฐิกาเป็นต้น วิตุลารโต และโดยพิสดาร อภิธมฺมตฺลปกาสินิยฺ ในอภิธมฺมัตตลปกาสินิ ฯ ปฐมกฺวณฺคฺมุปาทายาติ ชื่อว่า ปฐมกฺวณฺคฺมุปาทาย ความว่า จิตทั้ง ๑๕ ดวง ชายนฺตเมว ที่เกิดอยู่ นิพฺพตฺตปฐมกฺวณฺคโต ปฏฺฐาย จำเดิมแต่ภวังคจิตดวงแรก ที่บังเกิด ปฏิสนฺธิยา อนนฺตรํ ต่อจากปฏิสนธิจิตเท่านั้น สมุฏฺฐาเปติ ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ ฯ ปน แต่ ฐิตํ ที่ดำรงอยู่ ภิขฺชมานํ วา หรือที่ดับอยู่ น สมุฏฺฐาเปติ หายังรูปให้ตั้งขึ้นได้ไม่ ชนฺกสามตฺถิยโยคโต เพราะเป็นธรรมชาติประกอบด้วยความสามารถ เป็นตัวให้เกิดรูปได้ อุปาทกฺขณเวย เฉพาะในอุปาทกขณะ อนนฺตราทิจฺจุยลาเภณ โดยการได้อันตรปัจจัยเป็นต้น ฯ อิริยาปโล ที่ชื่อว่าอิริยาบถ ปวตฺติปลภาวโต เพราะเป็นทางเป็นไป อิริยาย แห่งการสับเปลี่ยน กายิกิริยาย คือกิริยาทางกาย คมนาทิ ได้แก่ การเดิน เป็นต้น ฯ อตฺถโต ว่าโดยเนื้อความ รูปปวตฺติ ได้แก่ ความเป็นไปแห่งรูป ตทวตฺถา ซึ่งกำหนดถึงอิริยาบถนั้น ฯ สนฺธาเรติ อัปฺปนาชวณฺจิตยฺมทฺรง

๓๒ ปี แม้ซึ่งอิริยาบถนั้นไว้ อุปตมฺภเกติ คือ อุปถัมภ์อิริยาบถ ยถาปวตฺต
 ตามที่เป็นไปไว้ ๆ ๓ เปรียบเสมือน ภวงฺคะ เมื่อภวังคจิต อพฺโพทิกฺขณฺเณ ไม่ระคน
 วิถีจิตฺเตหิ ด้วยวิถีจิตทั้งหลาย ปวตฺตมาเน เป็นไปอยู่ อํคานิ อวัยวะทั้งหลาย
 โอสีทฺหฺนฺติ ย่อมหยุดนิ่ง ยถา ฉนฺนํใด เอเตสุ ทวตฺตตีสฺวิเรสุ เมื่อจิต ๓๒ ดวง
 เหล่านี้ วกฺขมาเนสุ จ ฉนฺนํพีสฺตฺติยา ชาครณจิตฺเตสุ และเมื่อจิตที่เป็นเครื่องตื่น
 ๒๖ ดวง ที่จะกล่าวอยู่ ปวตฺตมาเนสุ กำลังเป็นไป อํคานิ อวัยวะทั้งหลาย
 โอสีทฺหฺนฺติ ย่อมหยุดนิ่ง เอวํ ฉนฺนํนั้น น หามิได้ ๆ ปน กิ ตทา ในกาลนั้น
 อํคานิ อวัยวะทั้งหลาย อุตฺตมฺภุทฺธานิ อันจิตอุปถัมภ์แล้ว ปวตฺตนฺติ ย่อมเป็นไป
 ยถาปวตฺตอิริยาปถภาเวเนว โดยความเป็นอิริยาบถ ตามที่เป็นไปแล้วนั้นแล
 วิญญฺตฺติ ย่อมยังวิญญฺตฺติรูปให้ตั้งขึ้น ๆ รูปีริยาปถาเนว สมฺภูทฺธาเปนฺติ
 อวัยวะทั้งหลายย่อมยังเฉพาะอิริยาบถแห่งรูปให้ตั้งขึ้น เกวลํ อย่างเดียว
 น หามิได้ ๆ ปเนตฺถ ในอธิการว่าด้วยรูปสมฺภูทฺธานิ ทฺถุทฺทํ พิงเห็นความหมาย
 อวิเสสจเนนปี แม้ด้วยถ้อยคำที่ไม่แปลกกันว่า โวภูทฺทวนชฺวนานิ โวภูทฺทพนจิต
 และชฺวนจิตทั้งหลาย มโนทฺวารปฺปวตฺตาทเนว เฉพาะที่เป็นไปทางมโนทวาร
 วิญญฺตฺติสมฺภูทฺธาปกาณิ ย่อมให้วิญญฺตฺติรูปตั้งขึ้น ตลา หาสชฺนกาณิ จ และให้
 ความอึดอึดเกิดขึ้นได้เหมือนกัน ปฺลจฺทฺวารปฺปวตฺตาทนํ ปฺริทฺทพฺพลภาวโธติ
 เพราะความที่โวภูทฺทวนจิตและชฺวนจิตทั้งหลายที่เป็นไปทางทวาร ๕ เป็นธรรมชาติ
 มีกำลังอ่อนแอรอบด้าน ๆ เอตฺถ ในอธิการว่าด้วยรูปสมฺภูทฺธานิ อิริยาปโธ
 อิริยาบถก็ดี วิญญฺตฺติ วา วิญญฺตฺติก็ดี รูปวินิมฺมุตฺโต ที่พ้นจากรูป นตฺถิ ย่อมไม่มี
 กามํ แม้ก็จริง ตลาปี ถึงอย่างนั้น จิตฺตํ จิต รูปสมฺภูทฺธาปกํ อันให้รูปตั้งขึ้น
 อิริยาปฺลูปตฺตมฺภกํ จะอุปถัมภ์อิริยาบถ วิญญฺตฺติชฺนกลฺยจ และให้วิญญฺตฺติเกิดได้
 สพฺพํ ทุกดวง น โหติ หามิได้ ๆ ปน กิ ยํ จิตฺตํ จิตดวงใด วิญญฺตฺติชฺนกํ
 ให้วิญญฺตฺติรูปเกิด ตํ จิตดวงนั้น อิริยาปฺลูปตฺตมฺภกํ ชื่อว่าอุปถัมภ์อิริยาบถ
 เอกํสโต โดยส่วนเดียว อิริยาปถสฺส วิญญฺตฺติยา สห อวินาภาวโธ เพราะความ
 ที่อิริยาบถไม่แยกจากกันกับวิญญฺตฺติฯ วิเสสทฺสสนตฺถํ เพื่อจะแสดงความต่างกัน

อิริยาปถูปตมภกณจ รูปชนกนฺติ อิมสฺส แห่งคำว่า อิริยาปถูปตมภกณจ
 รูปชนกํ นี้ อิริยาปถวิญญุตฺตินํ คหณํ ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงทำการระบุถึง
 อิริยาบถและวิญญุตฺติ วิสฺสุ เป็นแผนกหนึ่ง รูปโต จากรูป ๗ เตรสาติ บทว่า
 เตรส ความว่า เตรส โสมนัสชวณจิต ๑๓ ดวง คือ กุสลโต จตุตตาริ ฝ่ายกุสลจิต
 ๔ ดวง อกุสลโต จตุตตาริ ฝ่ายอกุสลจิต ๔ ดวง กิริยาโต ปญฺจาติ ฝ่ายกิริยาจิต
 ๕ ดวง ๗ ปุชฺชชฺชา ปุชฺชนทั้งหลาย หสนฺติ ย่อมหัวเราะ อญฺฐฺหิ กุสลากุสเลหิ
 ด้วยโสมนัสชวณจิตฝ่ายกุสลและฝ่ายอกุสล ๘ ดวง ๗ เสกฺขา พระเสกขะทั้งหลาย
 หสนฺติ ย่อมหัวเราะ ทิฏฺฐิสหคตวชฺเชหิ จหิ ด้วยโสมนัสชวณจิต ๖ ดวง
 เว้นจิตที่สหคตด้วยทิฏฺฐิ ๗ ปน ส่วน อเสกฺขา พระอเสกขะทั้งหลาย หสนฺติ
 ย่อมยิ้มแยม ปญฺจหิ กิริยาจิตฺเตหิ ด้วยกิริยาจิต ๕ ดวง ๗ ตตฺถาปิ แม้ในบรรดา
 พระอเสกขะเหล่านั้น พุทฺธา พุทธเจ้าทั้งหลาย หสนฺติ ย่อมยิ้มแยม จตฺตฺหิ
 สเหตุกฺกิริยาจิตฺเตหฺว ด้วยกิริยาจิตฝ่ายสเหตุกะ ๔ ดวงเท่านั้น น อเหตุเกน
 หสนฺติ หายิ้มแยมด้วยกิริยาจิตฝ่ายอเหตุกะไม่ ๗ วจนฺโต เพราะพระบาลีว่า
 สพุพฺ ภายกมฺ ภายกรรมทุกอย่าง อตีตฺสาทีสุ อปฺปฏิหตญฺญาณํ ปตฺวา อิมหิ
 ตีหิ ฐมฺเมหิ สมฺนุณาคตฺสฺส พุทฺธสฺส ภควโต ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพุทธเจ้า
 ผู้ทรงบรรลुพระญาณอันอะไร ๆ ขัดขวางไม่ได้ ในบรรดาอดีตังสญาณเป็นต้น
 แล้วประกอบด้วยธรรม ๓ ประการเหล่านี้ ญาณปุพฺพํ เป็นกรรมมีญาณ
 เป็นประธาน ญาณานุปริวตฺติกนฺติ เปลี่ยนไปตามพระญาณ ดังนี้ วทฺนฺติ
 ท่านอาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า หิ ก็ ปวตฺติ ความเป็นไป หลิตฺตฺปปาทสฺส
 แห่ง หลิตฺตฺปปาทจิต วิจารณ์ปญฺญารหิตสฺส ที่เว้นจากวิจารณ์ปัญญา น พุทฺธานํ
 ยุตฺตฺตาติ หาสมควรแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ เหวณฺจ กตฺวา ก็ เพราะอธิบาย
 ความดังกล่าวแล้วอย่างนี้ว่า ปน ก็ สิตการณํ เหตุแห่งการยิ้ม เตสฺ
 ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น หลิตฺตฺปปาทจิตฺเตน ปวตฺติยมานานมฺปิ
 แม้ผู้อันหลิตฺตฺปปาทจิตให้เป็นไปอยู่ ญาณานุปริวตฺติเยวาทิ ก็ชื่อว่าเป็นไป
 ตามญาณนั่นเอง ปุพฺเพนิวาสอนาคตฺสฺสพฺพญฺญตฺตญฺญาณํ อนฺนุปฺปวตฺตกตฺตา

เพราะเป็นไปตามปุพเพนิวาสญาณ อนาคตตังสญาณ และสัพพัญญุตญาณ ดังนี้
วุดตัม พระอรธกถาจารย์จึงกล่าวไว้ **อฏฐกถายัม** ในอรธกถาว่า **อิทัง จิตตัม**
หลิตุปปาทจิตตวณัม **อุปปชชตีติ** ย่อมเกิดขึ้น **เตสั** แก่พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย
 เหล่านั้น **ญาณานัม** **จิณฺณปริยนุเต** ในที่สุดแห่งพระญาณทั้งหลาย อันพระองค์
 ทรงบำเพ็ญแล้ว ฯ **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **น** **สกุภา** ใคร ๆ จึงไม่สามารถ **นิวาเรตุ**
 จะห้ามความ **ตสฺส** **ปวตฺติ** เป็นไปแห่งหลิตุปปาทจิตตนั้น **พุทฺธานัม** แห่งพระพุทธรเจ้า
 ทั้งหลายได้ ฯ **อุคฺคโอรานัม** **พลภาโวติ** ภาวะที่อุคฺคและโอชา เป็นของเหมาะสม (โหติ)
 ย่อมมี **ฐิติกุขณฺเวย** เฉพาะในฐิติกุขณะเท่านั้น **ปจฺจชาตาทิปจฺจยฺยุตฺตมฺภลาเภ**
 เพราะได้การอุปถัมภ์จากปัจฉาชาตปัจจยเป็นต้น เพราะเหตุนี้ **วุดตัม** ท่าน
 พระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำว่า **เตโชรธาตฺฐิติปฺปตฺตาทิตฺยาทิ** **เตโชรธาตฺฐิติปฺปตฺตา**
 ดังนี้เป็นต้น ฯ **ทพฺยนิทฺธิยฺรูปานิ** ทพยรูป (๑) และอินทริยรูป (๘) **น** ๙ ประการ
กมฺมชาเนว ชื่อว่าเป็นกัมมชรูปล้วน **กมฺมโตเยว** **ชาตตฺตา** เพราะเกิดแต่กรรม
 อย่างเดียว ฯ **หิ** ความจริง **ยัม** **รูปโต** **ชาตัม** เกิดแล้ว **ชายติ** กำลังเกิด **ชายิสฺสตี** **จ**
 และจักเกิด **ตัม** รูปนั้น **กมฺมชฺนฺตี** **วฺจฺจตี** ท่านเรียกว่า กัมมชรูป **ยถา** **ทฺฐณฺตี**
 เหมือนเรียก กรรมว่า ทฺฐจกรรม ฉะนั้น ฯ **ลหฺตฺตาทิตฺตยัม** **วิการรูป** ๓ ประการ
 มีลหฺตฺตารูปเป็นต้น **กมฺมชัม** **น** **โหติ** ไม่ชื่อว่ากัมมชรูป **ปจฺจยฺยุตฺต**
 เพราะเพ่งถึงปัจจยที่เป็นปัจจุบัน ฯ **อิตรธา** เมื่อกำหนดเนื่อนอกไปจากนี้
ภาเวหิ **ภวิตพฺพัม** รูปทั้งหลายพึงเป็นภาวรูป **สพฺพทา** ทุกเมื่อ **อิติ** เพราะเหตุนี้
วุดตัม ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำ **ลหฺตฺตา** **๑เป** **๑** **สมฺโภตีติ** ว่า **ลหฺตฺตา** **๑เป**
สมฺโภตี ดังนี้ ฯ **อฏฺฐารส** **รูป** ๑๘ ประการ **เอกนฺตกมฺมชานิ** **น** ๖ คือรูปที่เกิด
 แต่กรรมอย่างเดียวนั้นมี ๘ ประการ **จตฺตฺชเชสฺสุ** และในบรรดารูปที่เกิดแต่สมุฏฐาน ๘
กมฺมชานิ **น** ๖ **จาติ** รูปที่เกิดแต่กรรมนี้มี ๘ ประการ **กมฺมชานิ** ชื่อว่ากัมมชรูป ฯ
ปณฺณรส **รูป** ๑๕ ประการ **ปณฺณจวิการรูปสทฺททอวินิพฺโภครูป** **อากาสวเสน** คือ
 วิการรูป ๕ **สัททรูป** (๑) **อวินิพฺโภครูป** (๘) และปริเนทรูป (๑) **จิตฺตชานิ**
 ชื่อว่าจิตตชรูป ฯ **เตรส** **รูป** ๑๓ ประการ คือ **สทฺโท** **สัททรูป** (๑) **ลหฺตฺตาทิตฺตยัม**

วีการรูป ๓ มีลหุตา रूपเป็นต้น **อวินิพโลคากาสรูปานิ** จาติ อวินิพโลครูป (๘) และปริเฉทรูป (๑) **อุตุชานิ** ชื่อว่าอุตุชรูป ๗ **ทวาทส** รูป ๑๒ ประการ **ลหุตาทิตตยอวินิพโลคากาสวเสน** คือ วีการรูป ๓ มีลหุตา रूपเป็นต้น อวินิพโลครูป และปริเฉทรูป **อาหารชานิ** ชื่อว่าอาหารชรูป ๗

(๒๕๐๙) **ปกาสิต** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้แล้วว่า **ลกขณานิ** ลักษณะรูปทั้ง ๔ น **ชายนุตติ** ย่อมไม่เกิด **เกหิจิ** **ปัจเจยหิ** แต่ปัจจัยอะไร ๆ **ชายนานาทิรูปานัน** **ชายนานปริปัจเจจมานภิชชมานรูปานัน** **สภาวะตตา** เพราะเป็นสภาวะของรูปที่กำลังเกิดเป็นต้น คือ ที่กำลังเกิด กำลังแปรไป และกำลังแตกสลาย **สภามตต** **วินา** **อตุตโน** **ชาติอาทิลกขณภาวโต** ได้แก่ เพราะเว้นเหตุสักว่าสภาวะเสียแล้ว จะไม่มีลักษณะรูปมีชาติรูปเป็นต้นของตน **เกวล** อย่างเดียว ดังนี้ ๗ **หิ** จริงอยู่ **จกขวาทีน** **จักขุ**เป็นต้น **อุปปาทาทัยตุตทานัน** ประกอบด้วยสังขตลักษณะมีเกิดขึ้นเป็นต้น **วิขขนติ** ย่อมมี **ลกขณานิ** ลักษณะรูป **ชาติอาทีน** มีชาติรูปเป็นต้นได้ (ยถา) **จันได** ๗ **ชาติอาทีน** ลักษณะรูปมีชาติรูปเป็นต้น **น** **เอว** ไม่เป็นจันนั้น ๗ **ยหิ** หาก **เตสมปิ** ชาติรูปเป็นต้นเมื่อนั้น **ลिय** **พิง**มี **ชาติอาทีน** ลักษณะรูปมีชาติรูปเป็นต้นไซ้ **เตสมปิ** แม้ลักษณะรูปทั้ง ๓ นั้น **ลियุนติ** ก็ต้องมี **ชาติอาทีน** ลักษณะรูปมีชาติรูปเป็นต้นด้วยแล ๗ **เอว** เมื่อเป็นเช่นนั้น **อนวตถานเมว** **อาปชชชชชช** ก็ต้องถึงความไม่มีที่กำหนดเลย ๗ **ยมน** ส่วน **ชาติยา** **กุโตจิ** **ชาติตต** ภาวะที่ชาติรูปเกิดแต่ปัจจัยไหน ๆ **อนุนญาต** ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาตไว้ **รูปายตนะ** ๗เป๗ **กวพีกาโร** **อาหาโร** **อิเม** **ธมมา** **จิตตสมมุตฐานาติอาทีสุ** ในพระดำรัสเป็นอาทิว่า **รูปายตนะ** ๗๗ **กวพีการาหารธรรม** เหล่านี้ มีจิตเป็นสมมุตฐาน ดังนี้เมื่อนั้น **ทฐุพพิ** ก็พึงเห็นว่า **ตมปิ** **รูปชนกปัจเจยานัน** **รูปุปาพนมปฏิจ** **อนุปรดพยุยาปารานัน** **อุปลพุกมานต** **สนุชยาติ** ทรงอนุญาตแล้วหมายเอาภาวะที่ปัจจัยอันให้รูปเกิด ยังไม่หมดความพยายาม เพราะอาศัยการให้รูปเกิด เป็นปัจจัยอันจะเข้าไปกำหนดได้ **ชายนานธมมวีการภาเวน** โดยอาการผันแปรของธรรมที่กำลังเกิด **ปัจเจยภาวูปคมนกขณ** ในขณะที่เข้าถึงความเป็นปัจจัย ๗

ยมปิ วจนํ ตตฺถาปิ แมในพระพุทธรูปที่ตรัสว่า ภิกฺขเว ดูกรภิกษุทั้งหลาย
ชาติ ชาติ สงฺขตา ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺนา อาศัยกันและกัน เกิดขึ้น
ร่วมกัน ชรามรณํ ชราและมรณะ สงฺขตํ ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺนฺนฺติ
อาศัยกันและกัน เกิดขึ้นร่วมกัน ดังนี้เป็นต้น อยมภิสฺนฺนฺติ ก็มีความต่อเนื่องกัน
ดังนั้น ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺนฺนํ ลกฺขณภาวโถติ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
ลักษณะรูปมีชาติรูปเป็นต้นเหล่านั้น ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และว่า อาศัยกันและกัน
เกิดขึ้นร่วมกัน โดยเป็นลักษณะของสภาวะธรรมที่อาศัยกันและกัน เกิดขึ้นร่วมกัน
ดังนี้ ๑ เตน เหตุ นั้น โปราณา พระโหราณาจารย์ทั้งหลาย อาหุ จึงได้กล่าวไว้ว่า

ปาฐฺว ในพระบาลี (ในพระอภิธรรม) (พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุญาติ
ว่า) กุโถจฺจิ ชาตฺติยา ชาตฺตตฺตํ ชาตฺติรูปเกิดแต่ปัจจัยไหน ๆ ไว้ ปริยายโต
โดยอ้อม (และในพระสูตร) ติสฺสุ สงฺขตโถทิตฺตาทิ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสว่า (ในบรรดาลักษณะรูปมีชาติรูปเป็นต้น) ๓ ประการ (ลักษณะรูป
มีชาติรูปเป็นต้น) ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (และว่า อาศัยกันและกัน เกิดขึ้น
ร่วมกัน) ไว้ สงฺขตानํ สภาวตฺตตา (เพราะลักษณะรูปทั้งหลายมีชาติรูป
เป็นต้น) เป็นสภาวะแห่งสังขตธรรมทั้งหลาย ๑ (จบ ๒๕๐๙)

ปน ก็ ยสฺมา เพราะ เอตานิ รูปานิ รูปเหล่านี้ อุปฺปชฺชमानานิ เมื่อ
เกิดขึ้น กมฺมาทิตฺต แต่กรรมเป็นต้น น เอเกกํ สมฺภูทฺทฺทฺนฺติ หาตั้งขึ้นที่ละอย่างไม่
อลโย โดยที่แท้ สมฺภูทฺทฺทฺนฺติ ย่อมตั้งขึ้น ปิณฺนุทฺโตว เป็นหมวดทีเดียว ตสฺมา
ฉะนั้น ทสฺเสตฺตํ เพื่อจะแสดง ปิณฺนุทฺทานํ คณนฺปริจฺเจทํ การกำหนดจำนวนหมวด
สรูปฺยจ และสภาวะตามที่มีปรากฏ วุตฺตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำ
เอกุปฺปาทาทิตฺตาทิ ว่า เอกุปฺปาท ดังนี้เป็นต้น ๑ สหฺวุตฺตฺติโนติ บทว่า สหฺวุตฺตฺติโน
ความว่า สหฺวุตฺตฺติโน อันมีความเป็นไปร่วมกัน วิสุํ วิสุํ กลาปคตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
อำนาจรูปที่อยู่ในกลาปแต่ละอย่าง ๆ น สพฺพกลาปานํ อณฺณมณฺณสพฺพปฺวตฺตฺตฺตฺตฺต
หาที่มีความเป็นไปร่วมกัน ด้วยอำนาจความเป็นไปร่วมกันและกันแห่งกลาปทั้งปวงไม่ ๑
ทสฺกํ ที่ชื่อว่าทสฺกะ ทส ปริมาณํ อสฺสาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีประมาณ ๑๐ ๑

เอตํ คำว่า ทสกะ นี้ นามิ เป็นชื่อ สมุทนายสส ของรูปที่เกิดร่วมกัน ๑ ทสกะ
 หมวด ๑๐ แห่งรูป จกขุณา อุปลกขิตํ ที่ท่านกำหนดด้วยจักขุปสาทรูป ตปฺปธานํ
 วา หรือมีจักขุปสาทรูปนั้นเป็นประธาน (ชื่อว่าจักขุทสกกလာป) ๑ เสเสสุปิ
 แม้ในกလာปที่เหลือ เอวํ ก็มีนัยนี้ ๑ สทฺโทปิ ถึงสัททรูป สงฺคหิตो โหติ ก็เป็น
 อันท่านรวบรวมเข้า วจฺจิวณฺญตฺตคฺคหณฺน ด้วยศัพท์ว่า วจฺจิวณฺญตฺติ ตสฺสา
 ตทฺวินาภาวโต เพราะวจฺจิวณฺญตฺตินั้น เว้นสัททรูปนั้นเสีย หามีได้ไม่ อิติ
 เพราะเหตุนี้ วุตฺตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำ วจฺจิวณฺญตฺตทสฺกนฺติ ว่า
 วจฺจิวณฺญตฺตทสฺกํ ดังนี้ ๑ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ใ้ใจถึงปัญหาว่า ปน ก็ เอเต
 เอกวีสติ กลาปา รูปกลาป ๒๑ เหล่านี้ สพฺเพปิ แม้ทั้งหมด โหนฺติ ย่อมมี
 สพฺพตฺถ ในที่ทุกสถาน ก็ หรือ อูทาหุ หรือว่า เกจิ บางอย่าง โหนฺติ ย่อมมี
 กตฺถจฺจิตฺติ ในที่บางแห่ง อาห จึงกล่าว ตตฺถาติอาทิ ว่า ตตฺถ ดังนี้เป็นต้น ๑
 อิทานิ บัดนี้ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ทสฺเสตฺถุ หวังจะแสดง ปวตฺตติ ความเป็นไป
 เนสํ แห่งรูปเหล่านั้น สมุทฺทวเสน ด้วยอำนาจภพที่เกิด ๑ ปวตฺตติปฏิสนธิวเสน
 ด้วยอำนาจปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ๑ โยนิวเสน จ ด้วยอำนาจกำเนิด ๑
 วุตฺตํ จึงกล่าวคำ สพฺพานิปี ปเนตานิติอาทิ ว่า สพฺพานิปี ปเนตานิ ดังนี้
 เป็นต้น ๑ ยถารหนฺติ บทว่า ยถารหํ ได้แก่ อนุรูปโต โดยสมควร
 สภาวกปริปฺลนฺณายตนาณํ แก่เหล่าสัตว์ผู้มีภาวรูป (๒) และมีอายตนะบริบูรณ์ ๑
 กมลกุमारคพฺภมลาทิสํเสทฺฐฐาเนสุชาตา เหล่าสัตว์ผู้เกิดในที่ เป็นเถ้าโคล
 มีกลีบดอกบัวและมลทินครรภเป็นต้น สํเสทฺธา ชื่อว่าสังเสทฺชสัตว์ ๑ อุปฺปาติกา
 เหล่าสัตว์ชื่อว่าอุปฺปาติกะ อุปฺปาโต เนสํ อตฺถลิตฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 มีการเกิดผุดขึ้น ๑ เจตฺถ ก็ในคำว่า โอปฺปาติกาณญจ นี้ วิสิฏฺฐรูปฺปาโต คหิตो
 ท่านพระอนุรุทธาจารย์ระบุดังการเกิดผุดขึ้นอย่างพิเศษ อุกกํสคฺติปริจฺเจทวเสน
 ด้วยอำนาจกำหนดคติอย่างสูงสุด ยถา กณฺณฺญา ดูจในประโยคว่า หลึงแรกรุ่น
 ทาทพฺพาติ ควรให้ อภิรูปสฺส แก่ชายรูปงาม ฉะนั้น ๑ สตฺต ทสฺกานิ
 ปาตฺถกวนฺติตฺติ ชื่อว่า สตฺต ทสฺกานิ ปาตฺถกวนฺติ ความว่า ทสกะ ๗ หมวด

ย่อมมีปรากฏ **อุปลพจนโต** เพราะหาได้ **ปริปฺลณฺณายตนาเวน** โดยความที่
 สัณฺเสทชสัตฺถ์และอุปปาทิกสัตฺถ์มีอายตนะบริบูรณฺ ๑ **กทาจิ น ลพฺภนฺติปีติ**
 ชื่อว่า **กทาจิ น ลพฺภนฺติ** ได้แก่ ในกาลบางครั้ง **ย่อมหาไม่ได้บ้าง**
ชจฺจนฺตชจฺพริชจฺจาฆานนปฺสกาทิกปฺปิกานํ **วเสน** ด้วยอำนาจคนพิจารณา
 มีผู้บอดแต่กำเนิด **หนวกแต่กำเนิด** ไม่มีฆานปสาทรูปแต่กำเนิด และกะเทย
 เป็นต้น ๑ **ทฎฺฐพฺพํ** พึงเห็นความหมายว่า **ตตฺถ** ในบรรดาสุคติและทุกคติทั้ง ๒ นั้น
สุคติยํ ในสุคติ **อุปปาทิกานํ** สำหรับเหล่า **อุปปาทิกสัตฺถ์** **นิพฺพตฺตมานานํ**
 ที่บังเกิด **กมฺมุณา** ด้วยกรรม **มหานุกาเวน** ที่มีอนุภาพมาก **จกฺขุโสตฆานาลาโก**
 ไม่ได้จักขุปสาทรูป **โสตปสาทรูป** และฆานปสาทรูป **อินฺทฺริยเวกฺกุลโยคโต**
 เพราะประกอบด้วยความบกพร่องแห่งอินทรีย์ ๑ **สัเสทชานํ** สำหรับเหล่าสังเสทชสัตฺถ์
ภาวาลาโก ไม่ได้ภาวรูป **ปฐฺมกปฺปิกอุปปาทิกานํ** **วเสนาติ** ด้วยอำนาจมนุษย์ต้นกบปป์
 และอุปปาทิกสัตฺถ์ แล ๑ **ปน** ส่วน **ทุกฺคคติยํ** ในทุกคติภูมิ **จกฺขุโสตภาวาลาโก**
 ไม่ได้จักขุปสาทรูป **โสตปสาทรูป** และภาวรูป **ทฺวินฺนมฺปิ** **วเสน** ด้วยอำนาจเหล่าสัตฺถ์
 แม้ทั้ง ๒ พวก **ฆานาลาโก** ไม่ได้ฆานปสาทรูป **สัเสทชานเมว** **วเสน** ด้วยอำนาจ
 เหล่าสังเสทชสัตฺถ์เท่านั้น **น อุปปาทิกสฺส** **วเสนาติ** มีใช้ด้วยอำนาจอุปปาทิกสัตฺถ์ ๑

(ป.ศ. ๙ ๒๕๔๑) **ตถาหิ** จริงตามนั้น **ธมฺมททฺยวิภงฺเก** ในคัมภีร์
 ธรรมททฺยวิภงฺกั **วจนโต** โดยพระพุทธพจน์ว่า **กามธาคฺชยา** **อุปฺปตฺตติกฺขณ**
 ในขณะที่สัตฺถ์เกิดขึ้นในกามธาค (คือในกามภพ) **กสฺสจฺจิ** **อุปฺปาทิกสัตฺถ์** บางตน
เอกาทสยตนาณิ **ปาตฺตฺกาวนฺติ** มีอายตนะปรากฏ ๑๑ ประการ (บางตนมีอายตนะ
 ปรากฏ ๑๐ ประการ) **กสฺสจฺจิ** บางตน **ทส** มีอายตนะปรากฏ ๑๐ ประการ **อปฺรานฺนิ**
 แม้อื่นอีก **กสฺสจฺจิ** บางตนมีอายตนะ **นว** ปรากฏ ๙ ประการ **กสฺสจฺจิ** บางตน
สฺตฺตฺตาทิ มีอายตนะปรากฏ ๗ ประการ **ดั่งนี้เป็นต้น** **อุปฺปาทิกสฺส** สำหรับ
 อุปฺปาทิกสัตฺถ์ **ปริปฺลณฺณินฺทฺริยสฺส** ผู้มีอินทรีย์บริบูรณฺ **วฺจฺตฺตานิ** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
เอกาทสยตนาณิ **อายตนะ ๑๑** ประการ **สทฺทฺทายตนาวัชฺชิตานิ** **เวณฺสัทฺทายตนะ**
อนฺธสฺส สำหรับอุปฺปาทิกสัตฺถ์ผู้บอด **ทส** **ตรัสอายตนะ ๑๐** ประการ

อญญะส อสมภวโต คพุกเสยยกเมว สนธาย วุตตตตะตา เพราะพระบาลีว่า
 ในขณะที่เหล่าสัตว์เกิดในกามธาตุ ดังนี้เบื้องต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึง
 เฉพาะอุปปาติกกำเนิดและเพราะตรัสหมายถึงเฉพาะคัพุกเสยยกสัตว์ เหตุคัพทว่า
 อายตนะ ๗ ประการ ไม่เกิดมีแก่สัตว์เหล่าอื่น ๆ ยมฺปน อฏฐกถาวจัน ส่วน
 แม้คำในอรรถกถาที่ว่า สัมเสทโยนินยา อุปปาติกสงฺคหํ กตฺวา พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงทำการรวมสังเสทฆกำเนิดเข้าในอุปปาติกกำเนิด ปริပ္พณฺณายตนาภาเวน โดย
 เป็นกำเนิดที่มีอายตนะบริบูรณ์ วุตฺตานีติ จึงตรัสอายตนะไว้ ๑๑ ประการ ดังนี้
 ตมฺปิ วุตฺตํ พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ ปริပ္พณฺณายตนาเนเว สัมเสทฆานํ
 สงฺคหเสน ด้วยอำนาจรวมเหล่าสังเสทฆสัตว์ เฉพาะที่มีอายตนะบริบูรณ์เข้าไว้
 อุปปาติเกสุ ในพวกอุปปาติกสัตว์ ๆ ปน ส่วน อปเร อาจารย์อีกพวกหนึ่ง
 ทำการตกลงใจว่า ยมเก ในคัมภีร์ยมกปกรณํ ฆานชิวหานํ สหจริตา วุตฺตาทิ
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ฆานายตนะและชิวหายตนะมีปกติไปร่วมกัน ดังนี้
 วญฺเณนฺติ จึงพรรณนา อฆานิกสฺสาปิ อภาวเมว ว่า สัตว์แม้ไม่มีฆานายตนะ
 ไม่มีเลย อชิวหสฺส อสมภวโต เพราะสัตว์ไม่มีชิวหายตนะไม่เกิดมี ๆ ตตฺถาปิ
 แม้ในยมกปกรณํนั้น วุตฺตาทิ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัส เตสํ สหจริตา ว่า
 ฆานายตนะและชิวหายตนะเหล่านั้นมีปกติไปร่วมกัน อปฺปวตฺติวเสน ด้วยอำนาจ
 ไม่เป็นไป วิสุํ วิสุํ ภเว ในกามภพแยก ๆ กัน เหวํ อย่างนี้ว่า จกฺขุโสทานิ
 จักขวยตนะกับโสตายตนะ ปวตฺตุนฺติ ย่อมเป็นไป ฆานชิวหาหิ วินา แยกจาก
 ฆานายตนะและชิวหายตนะ รูปภเว ในรูปภพ ยถา ฉันโด ฆานชิวหา ฆานายตนะ
 กับชิวหายตนะ ปวตฺตุนฺติ จะเป็นไป อญฺญมญฺญํ วินา แยกกันและกัน เหวํ
 ฉันนํ น ก็หามิได้ ทฺวินฺนํปิ อนุปฺปชฺชนโต เพราะฆานายตนะกับชิวหายตนะ
 แม้ทั้งสอง ไม่เกิดขึ้น รูปภเว ในรูปภพ ดังนี้ อิติ เพราะเหตุนี้ น น สกฺกา
 วตฺตุนฺติ ใคร ๆ ไม่สามารถจะกล่าวได้ว่า เหล่าสังเสทฆสัตว์ไม่มีฆานายตนะ
 ก็หามิได้ ๆ (จบ บ.ศ. ๙ ๒๕๔๘)

คพฺภเสยฺยกา เหล่าสัตว์ชื่อว่าคพฺภเสยฺยกะ คพฺภเ มาตุกฺขณฺธิยํ เสนุตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า นอนในครรภ์ คือในท้องของมารดา ฯ คพฺภเสยฺยกสฺตฺตา ชื่อว่าคพฺภเสยฺยกสัตว์ เตยเว รุปาทีสุ สฺตฺตตาย สฺตฺตาทิ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าสัตว์ เพราะเป็นผู้ข้องในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณฺ์เป็นต้น คือ ผู้นอนในครรภ์นั้น ฯ ตีณิ ทสฺกานิ ทสฺกะ ๓ ประการ ปาตุกฺขณฺติ ที่มีปรากฏ อณฺุทชฺชลาพฺุชานํ แก่เหล่าอณฺุทชฺสัตว์และชลาพฺุชสัตว์ ยานิ กลลฺุรูปนฺุติ วุจฺจนฺุติ ซึ่งท่านเรียกว่า กลลฺุรูป ปริปีณฺุติตานิ เป็นหมวดเดียวกัน ปคฺุฆริตฺวา อคฺุเค จฺุติวินฺุทุมตฺตานิ มีขนาดเท่าหยาดน้ำมันที่หยดลงแล้ว ติดอยู่ที่ปลาย อํสุโน ตานิ ชาติอณฺุณาย ขนแกะแรกเกิด เอกสุส เส้นหนึ่ง ปสนฺุณติลเตเล ปกฺุขิปฺตฺวา อฺุทฺธฺกุสฺส ที่บุคคลจุ่มในน้ำมันงาใสแล้วยกขึ้น อจฺุณานิ วิปฺปสนฺุณานิ เป็นธรรมชาติผ่องใสแจ้ว เอวํ ด้วยประการฉะนี้ ฯ กทาจิ ในกาลบางคราว น ลพฺุทฺติ ย่อมไม่ได้ ภาวทสฺกกลาป อภาวสฺตฺตานํ วเสน ด้วยอำนาจเหล่าสัตว์ ที่เป็นกะเทย ฯ ตโต ปฺรนฺุติ ชื่อว่า ตโต ปรี ได้แก่ ปฺฐิสฺนฺุธิโต ปรี ต่อจาก ปฺฐิสฺนฺุธิกาล ฯ ปวตฺตฺติกาเลติ บทว่า ปวตฺตฺติกาเล ความว่า สฺตฺตเมว สฺตฺตาทฺเห ในสัปดาห์ที่ ๗ เอกาทสเม สฺตฺตาทฺเห วา หรือในสัปดาห์ที่ ๑๑ ฎีกาการมเตน ตามมติของพระฎีกาจารย์ ฯ กเมนาติ บทว่า กเมน ความว่า เอวํ อนุกฺกเมน ตามลำดับอย่างนี้คือ สฺตฺตาทฺหาดิกฺกเมน โดยล่วงไป ๑ สัปดาห์ จกฺุขุทสฺกปาตุกฺกาวโต ต่อจากจักขุทสฺกกลาปมีปรากฏ โสตทสฺกํ โสตทสฺกกลาปจึงมีปรากฏ สฺตฺตาทฺหาดิกฺกเมน โดยล่วงไปอีก ๑ สัปดาห์ ตโต ต่อจากนั้น ๗ วันนับแต่วันที่ โสตทสฺกะปรากฏนั้น ฆานทสฺกํ ฆานทสฺกกลาปจึงมีปรากฏ สฺตฺตาทฺหาดิกฺกเมน โดยล่วงไปอีก ๑ สัปดาห์ ตโต ต่อจากนั้นไป ชิวหาทสฺกนฺุติ ชิวหาทสฺกกลาป จึงมีปรากฏ ฯ หิ ความจริง อฏฺุฏฺกถายมฺปิ แม้ในอรรถกถา อยมตฺโถ ทสฺสุตีว พระอรรถกถาจารย์ก็ได้แสดงเนื้อความนี้ไว้เสร็จแล้ว ฯ จฺุติกาลนฺุติ บทว่า จิตฺติกาโล ได้แก่ จิตฺติกาโล ซึ่งจิตฺติขณะ ปฺฐิสฺนฺุธิจิตฺตสฺส แห่งปฺฐิสฺนฺุธิจิต ฯ หิ ความจริง ปฺฐิสฺนฺุธิจิตฺตสฺสหาตา ความสืบต่อแห่งรูปกลาปที่เกิดพร้อมกับ

ปฏิสนธิจิต อุตฺตรูปิ ชเนติ ย่อมให้อุตฺตรูปิเกิด อนุภุกเมน ตามลำดับ อาทินา เป็นต้น คือ อุตฺตภูฏานปฺปตฺตา ความสืบทอดแห่งรูปกลาปที่ถึงฐานะแห่งอุตฺตสุทฺตภูฏกัํ สมภูฏฐาเปนฺติ ย่อมยังสุทฺตภูฏกกลาปให้ตั้งขึ้น ฐิติกุขณ ในฐิตินขณะ ตสฺส แห่งปฏิสนธิจิตนั้น อุตฺตภูฏานปฺปตฺตา ความสืบทอดแห่งรูปกลาปที่ถึงฐานะแห่งอุตฺต อุปฺปนฺนา ซึ่งเกิดขึ้น ตถา (ตทา) ในกาลนั้น สุตฺตภูฏกัํ สมภูฏฐาเปนฺติ ย่อมให้สุทฺตภูฏกกลาปตั้งขึ้น ภงฺกคฺคฺขณฺเต ในกัณคขณะ ตสฺส แห่งปฏิสนธิจิตนั้น ๆ

โอชาผรณฺมุปาทายาติ ข้อว่า โอชาผรณฺมุปาทาย ความว่า คพฺภเสยฺยกสฺส สำหรับคัพภเสยฺยกสัตฺว์ มาตฺตอชฺโหมหริตาทารโตะ ปญฺญา ยำเดิมแต่โอชาที่มารดา กลืนกินแล้ว สัเสทโฆปฺปาติกานญฺจ และสำหรับสังเสทชสัตฺว์และอุปฺปาติกสัตฺว์ มุขคตเสมฺหาทิโตะ โอชาย สรีเร ผรณกาลโตะ ปญฺญา ยำเดิมแต่กาลที่โอชา แต่เสมหะที่อยู่ในปาก เป็นต้น แผลซาบซาบไปในร่างกาย รสหรณฺอินุสาเรน ตามเส้นเอ็นอันเป็นเครื่องรับรส ๆ จุตฺติจิตฺตํ จุตฺติจิตฺต อูปริมิ มีในเบ็องบน เอตฺตสฺสาติ ของจิตดวงที่ ๑๗ นั้น เพราะเหตุนั้น จิตดวงที่ ๑๗ นั้น จุตฺติจิตฺตโตะปริ จึงชื่อว่ามีจุตฺติจิตในเบ็องบน ๆ กมฺมชฺรูปานิ กัมมชฺรูปทั้งหลาย น อูปรชฺชนฺติ ซึ่งว่าย่อมไม่เกิดขึ้น ตทฺูปตฺตติยิํ มรณากาโตะ เพราะในเมื่อจิตดวงที่ ๑๗ นั้น เกิดขึ้น มรณะก็มีไม่ได้ ๆ กมฺมชฺรูปวิจฺเจเทหิ เพราะเมื่อกัมมชฺรูปขาดลง มโตะติ วุจฺจติ สัตฺว์ท่านจึงเรียกว่า ตายแล้ว ๆ ยถา เหมือนอย่างที่ท่านโบราณจารย์ กล่าวไว้ว่า

อายุ อายุ (ชีวิตินทรีย์) อุตฺตมา ไออุ่น (เตโชธาตุที่เกิดแต่กรรม)
 วิญญานํ จ และวิญญาน (วิปากวิญญาน) กายิ ชนฺติมิ ย่อม
 ละร่างกายนี้ ยทา ในกาลใด ตทา ในกาลนั้น อปฺวิทฺโธ กายนี้
 ถูกทอดทิ้ง เสติ นอนอยู่ นิสฺตถัํว กสิญฺจฺรณฺติ คล้ายท่อนไม้ที่
 ไร้ประโยชน์ ฉะนั้น ๆ

ปุเรตฺรณฺติ บทว่า ปุเรตฺริ ได้แก่ อูปรปาทคฺคฺขณฺเต ในอูปรปาทขณะ สดฺตฺรสมฺสฺส แห่งจิตดวงที่ ๑๗ ๆ ตโตะ ๆเปฯ โวจฺฉิขฺชติติ ข้อว่า ตโตะ ๆเปฯ โวจฺฉิขฺชติ

สพฺเพสฺมปิ ของพวกพรหมแม่ทั้งหมด **สเหว นิรุชฺฌนฺติ** จึงดับไปพร้อมกัน
 ที่เดียว ๆ **รูปสฺส** ในรูปภพ **เตวีส** ชื่อว่ามีรูป ๒๓ อย่าง **ปลญฺจนฺนํ อภาวโต**
 เพราะไม่มีรูป ๕ อย่าง **ฆานชิวฺหา** กายภาวทวยวเสน คือ ปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป
 กายปสาทรูป และภาวรูป ๒ ๆ **ปน** ส่วน **เกจิ** อาจารย์บางพวก **วทฺนฺติ** กล่าวว่า
ลหฺตาทิตฺตยฺมปิ แม้วิการรูป ๓ อย่างมีลหฺตารูปเป็นต้น **นตฺถิ** ก็ชื่อว่ามี
เตสฺส ในรูปภพนั้น **ทฺนฺตฺตกราทิธาตฺถุโขภาวโตติ** เพราะความไม่มีความกำเริบ
 แห่งธาตุ ซึ่งเป็นตัวทำความเฉื่อยชาเป็นต้น ๆ **ตํ** คำของเกจิอาจารย์นั้น **อการณํ**
 ไม่มีเหตุผล ๆ **หิ** เพราะว่า **ตพฺพิโรธิตฺมมฺปฺวตฺติ** ความเป็นไปแห่งธรรมที่เป็น
 เข้าศึกต่อวิการรูป ๓ มีลหฺตารูปเป็นต้นนั้น **น วุสฺสเมตพฺพาเปกฺขา** หาพั่งถึงรูป
 ที่จะพั่งเข้าไปสงบระงับไม่ **ตลา สติ** ลหฺตาทินมภาวปฺปสงฺคโต เพราะเมื่อมี
 ประการเช่นนั้น **วิการรูป ๓** ประการ มีลหฺตารูปเป็นต้น ก็จะเกี่ยวข้องกับ
 ความไม่มี **สเหตุกฺกริยาจิตฺเตสฺส** ในกิริยาจิตที่เป็นสเหตุกะ ๆ **สทฺโท** **วิกาโรติอาทิ**
 คำว่า **สทฺโท** **วิกาโร** ดังนี้เป็นต้น **วตฺตํ** ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้
สาธารณวเสน ด้วยอำนาจเป็นรูปที่ทั่วไป **สพฺเพสฺมปิ** แก่สัตว์แม่ทุกจำพวก ๆ
นิทฺทิสิตฺวา ท่านพระอนุรุทธาจารย์ ครั้นชี้แจง **จิตฺตเจตสิกฺรูปานิ** ถึงจิตเจตสิก
 และรูป **วิภาคฺโส** โดยการจำแนก **เอตฺตาวตา** ด้วยคำมีประมาณเท่านั้นแล้ว
อิทานิ บัดนี้ **นิทฺทิสฺนฺโต** เมื่อจะชี้แจง **นิพฺพานํ** ถึงพระนิพพาน **อาห** จึงกล่าว
นิพฺพานํ **ปนาติอาทิ** ว่า **นิพฺพานํ** **ปน** ดังนี้เป็นต้น ๆ **จตฺตมคฺคณฺยาณน**
สจฺฉิกาทพฺพนฺติ ด้วยคำว่า พึงกระทำให้แจ้งด้วยมรรคญาณ ๔ นี้ **ทสฺเสติ**
 ท่านพระอนุรุทธาจารย์ย่อแสดง **นิพฺพานสฺส** **ปจฺจกฺขสิทฺธิตํ** ความที่พระนิพพาน
 สำเร็จได้โดยชัดแจ้ง **ตํตํอริยปฺกฺคณานํ** แก่เหล่าพระอริยบุคคลนั้น ๆ ๆ
มคฺคผลานมालมฺพนฺภูตฺนฺติ **อิมินา** ด้วยคำว่า **มคฺคผลานมालมฺพนฺภูตํ** นี้
ทสฺเสติ ย่อแสดง **นิพฺพานสฺส** **อนฺุমানสิทฺธิตํ** ความที่พระนิพพานสำเร็จได้
 โดยความคาดคะเน **กฺลฺยาณปฺลฺกฺชฺชานํ** แก่เหล่ากัลยาณปฺลฺกฺชฺชาน ๆ **หิ** เพราะ
ญาณํ **ญาณ** **สงฺขตฺตมฺมารมฺมณํ** ที่มีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ **ปลฺญฺตฺตารมฺมณํ** **วา**

หรือที่มีบัญญัติธรรมเป็นอารมณ์ **อสมตถ์** ไม่สามารถ **กิเลสอัน สมุจเฉท-ปฏิบัติปัสสุมุเก** ในการตัดกิเลสได้เด็ดขาด และการสงบระงับกิเลสได้ จ ส่วน **กิเลสสมุจเฉทาติ** ญาณเป็นเครื่องตัดกิเลสได้เด็ดขาดเป็นต้น **อตุล** มีอยู่ โลก ในโลก **ตสุมา** ฉะนั้น **สิทธิ** จึงสำเร็จความว่า **เอโก ฐมโมติ** ธรรมอย่างหนึ่ง **สงบตสมุมติธมฺวิปริโต** ที่ตรงกันข้ามจากสังขตธรรมและสมมตธรรม **กิเลสอัน สมุจเฉทปฏิบัติปัสสุมุเก** **มคฺคผลานมลามุพฺนภูโต** ซึ่งเป็นอารมณ์ของมรรค และผล ที่ตัดกิเลสได้เด็ดขาดและทำความสงบระงับกิเลสได้ **นิพพาน** นาม ชื่อว่านิพพาน **อตุล** มีอยู่ ฯ จ ก็ **ปัจจุขานุมานสิทธิทาน** **สนทสฺสเนน** เพราะชี้แจงถึงความที่พระนิพพานสำเร็จได้โดยแจ้งชัดและโดยความคาดคะเน **นิเสเรตีติ** ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงคัดค้าน **วาท** **วาทะ ปฏิปนฺนान** ของท่าน ผู้ปฏิบัติโดยสำคัญว่า **อภามตฺต** เพียงความไม่มี **นิพพาน** ชื่อพระนิพพาน **อติ** เพราะเหตุนี้ **อลมตีปฺลฺยเจน** พอที่ไม่ต้องพิสดารมากนัก ฯ

คุณชาตอันเป็นอารมณ์ของมรรคและผล ท่านเรียกว่าพระนิพพาน **นิกฺขนฺตตฺตา** เพราะออกไป **อดีตตฺตา** คือเป็นไปล่วง **วิสยาติกุมวเสน** ด้วย อำนาจล่วงเลยอารมณ์ **ตณฺหยา** จากตัณหา **วานสงฺขาทาย** ชื่อว่าวานะ **วินนโต** เพราะร้อยรัด **สฺสิพฺพนโต** คือร้อยรัด **เตภูมิกธมฺเม** ธรรมที่เป็นไป ในภุมิ ๓ **ขนฺธาภิเษเต** ต่างด้วยขั้นเป็นต้น **เหฏฺฐุปรียวเสน** ด้วยอำนาจเป็นไป ในเบื้องต่ำและเบื้องสูง ฯ **สภาวโตติ** บทว่า **สภาวโต** ได้แก่ **สนฺติลกฺขณ** โดยลักษณะสงบ **อตุตฺโน** แห่งตน ฯ **อุปาติ** ชื่อว่า **อุปาติ อุปาติยติ** **กามุปาทานาทีหิต** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ถูกอุปาทานทั้งหลายมีกามุปาทาน เป็นต้นยึดถือมั่น ฯ **เอต** คำว่า **อุปาติ** นี้ **อิริยณ** เป็นชื่อ **ปญฺจกฺขนฺธสฺส** ขั้น ๕ ฯ **อุปาติเสโส** ชื่อว่าอุปาทิเสส **อุปาติเยว เสโส** **กิเลสเหตีติ** เพราะ อรรถวิเคราะห์ว่า สภาวะที่หลุดจากกิเลสทั้งหลาย คือ **อุปาติ** ฯ **สอุปาติเสโส** ชื่อว่าสอุปาทิเสส **เตน สห ปวตฺตตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นไปกับด้วย **อุปาติเสสน** ฯ **สอุปาติเสสนิพฺพานธาตุ** ชื่อว่าสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ **สา เอ**

นิพพานธาตุติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า นิพพานธาตุ คือ สอุปาทิเสสนั้น ๆ
การณปริยาเยนาติ บทว่า การณปริยาเยน ความว่า เลเสน โดยอ้างถึง
อุปาทิเสสภาวะาสสุ ความมีและความไม่มีอุปาทิเสส **การณภูตสุส**
อันเป็นเหตุ **ปญญาปนเน** ในการบัญญัติ **สอุปาทิเสสชาติวเสน** ด้วยอำนาจ
สอุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นต้น ๆ **สุญญเมว** นิพพานชื่อว่าสุญญะ **สุญญัต**
คือ ชื่อว่าสุญญตะ **สุญญตฺตา** เพราะว่าง **ราคโทสมเหติ** จากราคะ โทสะ และ
โมหะ อารมมณโต โดยเป็นอารมณ์ **สมุปโยคโต จ** และโดยเป็นสัมปโยค
ตลา อนึ่ง **อนิมิตฺตํ** ชื่อว่าอนิมิตตะ **ราคาทินิมิตฺตทหิตตฺตา** เพราะเว้นจากนิมิต
มีราคนิมิตเป็นต้น **อปฺปณฺนิหิตํ** ชื่อว่าอัปณนิหิตะ **ราคาทิปณฺนิหิตตฺตา** เพราะ
เว้นจากกิเลสเป็นเครื่องตั้งมั่นมีราคะเป็นต้น ๆ **วา** อีกอย่างหนึ่ง **สุญญัต**
นิพพานชื่อว่าสุญญตะ **สุญญตฺตา** เพราะว่าง **สพฺพสงฺขารเหติ** จากสังขารทั้งปวง
อนิมิตฺตํ ชื่อว่าอนิมิตตะ **สพฺพสงฺขารนิมิตฺตภาวโต** เพราะไม่มีนิมิตแห่ง
สังขารทั้งปวง **อปฺปณฺนิหิตํ** ชื่อว่าอัปณนิหิตะ **สพฺพสงฺขารปณฺนิหิตา** **อภาวโต**
เพราะไม่มีกิเลสเป็นเครื่องตั้งมั่นแห่งสังขารทั้งปวง **อจฺจุตํ** นิพพานชื่อว่าอัจจุตะ
จวนภาวโต เพราะไม่มีการจุติ **อจฺจนฺตํ** ชื่อว่าอัจจันตะ **อติกฺกนฺตตฺตา** เพราะ
ก้าวล่วง **อนฺตสฺส** ที่สุด **ปริโยสานสฺส** คือ ที่สุดรอบ **อสงฺขตํ** ชื่อว่าอสังขตะ
ปจฺจเยหิ **อนภิสฺงฺขตตฺตา** เพราะไม่ถูกปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่ง **อนฺตฺตรํ** ชื่อว่า
อนุตฺตระ **อตฺตโน** **อฺตฺตริตฺตสฺสภาวโต** เพราะไม่มีธรรมที่ยาวยิ่งกว่าตน
อฺตฺตรสฺส **วา** **อภาวโต** หรือเพราะไม่มีสภาวะที่ยาวยิ่ง **สท ฐมฺเมน** **วตฺตพฺพสฺส**
อันจะพึงกล่าวรวมกันกับธรรม ๆ **วานมฺุตฺตา** พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงพระนามว่า
วานมฺุตตะ **มฺุตตตฺตา** เพราะเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว **อปคตตฺตา** คือ ไปปราศแล้ว
สพฺพโส โดยประการทั้งปวง **วานโต** จากธรรมชาติเป็นเครื่องร้อยรัด **ตณฺหาโต**
คือ จากตัณหา ๆ **มเหสโย** พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงพระนามว่ามเหสี **เอสนฺติ**
เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **แสวงหา** **คเวสนฺตฺติ** คือค้นหา **มหนฺเต** ธรรมที่มี
คุณใหญ่ **สํลฺกขณฺธาภิเก** ได้แก่ ธรรมมีศีลชั้นเป็นต้น ๆ **อิติ** **จิตฺตฺนฺตฺติอาทิ**

สตฺตมปริจฺเจทวณฺณา พรรณนาความปริจฺเจทที่ ๗

{อธิบายกาลาสังคหะ}

สลกฺขมา ฯเปฯ ปวกฺขามีติ โยชนา มีวาจาประกอบความว่า วตฺตฺตมฺมา
 วัตฺตฺตมฺมทํงฺหลาย สภาวธฺมฺมา คือ สภาวธฺมทํงฺหลาย สลกฺขมา พร้อมทั้ง
 ลักษณะ จินฺตนาทิลกฺขณา คือ มีลักษณะคิดอารมณ์เป็นต้น ทฺวาสตฺตติปฺปเกทา
 มี ๗๒ ประเภท จิตฺตเจตสิกนิปฺพนฺนรูปนิพฺพานวเสน คือ จิต (๑) เจตสิก (๕๒)
 นิปฺผันนฺรูป (๑๘) และพระนิพฺพาน (๑) วุตฺตา ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว อิทานิ
 บัดนี้ ปวกฺขามี ข้าพเจ้าจะกล่าว สมุจฺจยํ สมุจฺจยสังคหะ สมุจฺจยราสี คือ
 หมวดสมุจฺจยธฺรรม อกุสลสงฺคหาทิเกทํ ซึ่งแยกประเภทเป็นอกุสลสังคหะ
 เป็นต้น เตสํ แห่งวัตฺตฺตมฺมเหล่านั้น สภาวธฺมฺมานํ คือ แห่งสภาวธฺมทํงฺหลาย
 ยลาโยคํ ตามที่ประกอบ โยคานฺนรูปโต คือ ตามสมควรแก่การประกอบ
 เอเกกสมุจฺจยวเสน ด้วยอำนาจสมุจฺจยสังคหะแต่ละหมวด ฯ

{อธิบายสมุจฺจยสังคหะ ๔}

สงฺคโห การรวบรวม อกุสลาณเมว เฉพาะอกุสลดธฺรรม สภาคธฺมฺมวเสน
 ด้วยอำนาจธฺรรมที่มีส่วนเสมอกัน อกุสลสงฺคโห ชื่อว่า อกุสลดสังคหะ ฯ สงฺคโห
 การรวบรวม มิสฺสกาณํ ธฺรรมที่เจือปนกัน กุสลาทิวเสน ด้วยอำนาจกุสลดธฺรรม
 เป็นต้น มิสฺสกสงฺคโห ชื่อว่า มิสฺสกสังคหะ ฯ สงฺคโห การรวบรวม ธฺมฺมานํ
 ธฺรรมทํงฺหลาย สติปฺญฺจนาทิเกทานํ ซึ่งแยกประเภทเป็นสติปฺญฺจนาเป็นต้น
 กวานํ อันมี ปกฺเข ในฝักฝ่าย อริยมคฺคฺสฺส อริยมรรค สจฺจาภิสฺมโพรฺธิสงฺขาทสฺส
 กล่าวคือตรัสรู้สัจจะ โพรฺธิปกฺขิยานํ คือ อันเป็นไปในฝักฝ่ายปัญญาเครื่องตรัสรู้
 สภาคตฺถวเสน ด้วยอำนาจธฺรรมที่มีอรรถเสมอกัน โพรฺธิปกฺขิยสงฺคโห ชื่อว่า

โพธิปักขียสังคหะ ๑ สงคโห การรวบรวม สัพเพสั ธรรมทั้งหมด ขนฺธาทิวเสน ด้วยอำนาจขั้นเป็นต้น สัพพสงคโห ชื่อว่า สัพพสังคหะ ๑

{อธิบายอกุศลสังคหะ}

อธิบายอาสวะ ๔

(๒๕๑๖) (โลกาทย โตโย ฐมา) ธรรม ๓ ประการมีโลภะเป็นต้น (โลภะ ทิฏฐิ และอวิชชา) อาสวา ชื่อว่า อาสวะ จิรปาวินยิตฺถน เพราะมีความหมายว่า มีความหมักดองอยู่นาน ปุพฺพโกฎฐิยา อปฺยณายนโต เหตุที่สุดเบื้องต้นไม่ปรากฏ วณโต วา วิสนฺทมานปุติยา วิย จกฺขวาทีโต วิสเยสุ วิสนฺทนโต หรือเพราะ ซึมชานไปในอารมณ์ทั้งหลาย ทางทวาร ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น ประคจฺนํน้ำเหลืองเสีย ที่ไหลซึมออกทางแผล ฉะนั้น ๑ อถวา อีกนัยหนึ่ง (โลกาทย โตโย ฐมา) ธรรม ๓ ประการมีโลภะเป็นต้น อาสวา ชื่อว่า อาสวะ ภวโต อากวคฺคํ ฐมฺมโต อาโคตรกฺกํ สวณฺติ ปวตฺตนฺตํ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เมื่อกล่าวทางภพ ย่อมซึมชานไป คือ เป็นไปจนถึงภวคคพรหม (คือ อรูปาวจรภูมิที่ ๔ ได้แก่ เนวสัณฺญาณาสัณฺญาตนฺภูมิ) เมื่อกล่าวทางธรรม ย่อมซึมชานไป คือ เป็นไป จนถึงโคตรภูตธรรม ๑ จ ก็ อากาโร อา อักษร เอตุล ในบทว่า อาสวา นี้ อวฺชุตฺโต มีความหมายว่าเขตแดน ๑ จ ก็ อวฺชิ เขตแดน ทฺวิโร มี ๒ อย่าง มริยาทาภิวินฺเสน คือ เขตคัน ๑ เขตกำหนด ๑ ๑ ตตุล ใน ๒ อย่างนั้น กิริยํ พหิ กตฺวา ปวตฺโต เขตแดนที่กั้นกิริยาไว้ภายนอกเป็นไป อาปาฏฺลิปฺตํ รุกฺโข เทโวติอาทิสฺสู วิย จฺจนฺประโยคเป็นต้นว่า อาปาฏฺลิปฺตํ รุกฺโข เทโว (ฝนตกถึงเขตคันเมืองปาฏลีนฺตฺร) ดังนี้ มริยาโท ชื่อว่า เขตคัน ๑ กิริยํ พฺยาเปตฺวา ปวตฺโต เขตแดนที่เป็นไปครอบคลุมกิริยาตลอดหมด อากวคฺคํ สทฺโท อพฺกฺคฺคโตติอาทิสฺสู วิย จฺจนฺประโยคเป็นต้นว่า อากวคฺคํ สทฺโท อพฺกฺคฺคโต (เสียงได้ระบือขึ้นไปตลอดถึงภวคคพรหม) ดังนี้ อภิวินฺชิ ชื่อว่า เขตกำหนด ๑ ปน ส่วน อากาโร อา อักษร อธิ ในบทว่า อาสวา นี้ อภิวินฺชิ

ทฎฐพุโ พึงเห็นว่า ใช้ในความหมายว่าเขตกำหนด ๑ ตลาหิ จริงอย่างนั้น
 เอเต ธรรม ๓ ประการมีโลภะเป็นต้นเหล่านี้ ปวตฺตนฺติ ย่อมเป็นไป
 นิพฺพตฺติฏฺฐานญฺเต อารมฺมณญฺเต จ ภวคฺเค ในภวักคพรหม อันเป็นทั้งสถานที่
 เกิด ทั้งเป็นอารมณ์ โคตรภูมฺหิ จ อารมฺมณญฺเต และในโคตรภูตรวมอันเป็นอารมณ์
 อิติ แล ๑ วิชฺขมาเนสุ ๗เป๑ นิรุทฺธาติ ทฎฐพุํ บัณฑิตพึงเห็นรูปความหมายว่า
 อญฺเญสุ เมื่อธรรมอื่น ๆ มานาทีสุ มีมานเจตสิกเป็นต้น สวฺนฺเตสุ ซึ่งซึบซาบไป
 อาภวคฺคํ ถึงภวักคพรหม อาโคตรภูญฺจ และถึงโคตรภู วิชฺขมาเนสุ แม้มีอยู่
 เอเตเยว ธรรม ๓ ประการ คือ โลภะ ทิฏฺฐิ และอวิชชาเหล่านี้เท่านั้น
 อาสวภาเวนนิรุทฺธา ที่จำกัดไว้แล้วว่าเป็นอาสวะ อาสวสทิสตาย เพราะเป็น
 เช่นกับของหมักดอง มทฺทณฺตฺเถน ด้วยความหมายว่าเป็นเครื่องกระทำความเมา
 อภิปฺยาปนโต เหตุให้ซึบซาบไป อตฺตตฺตนิยคฺคหณฺวเสน ด้วยอำนาจความยึดถือ
 ว่าเป็นตนและว่าเป็นของเนื่องกับตน ๑ (จป ๒๕๑๖)

กาโมเยว อาสโว อาสวะ คือกาม กามาสโว ชื่อว่า กามาสวะ กามราโค
 ได้แก่ กามราคะ ๑ ฉนฺทฺราโค ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ รูปารูปกเวสุ
 ในรูปภพและอรูปภพ ภวาสโว ชื่อว่า ภวาสวะ ฉานนิกนฺติ ได้แก่ ความติดใจ
 ในฉาน ๑ ราโค รากะ สสฺสทฺติฏฺฐิสทคฺโตว เฉพาะที่สหระตด้วยสัสสตทิฏฺฐิ
 สงฺคยฺหนฺติ ท่านรวมเข้าไว้ เหตุฉนฺ ในภวาสวะนี้นั่นเอง ๑ ตตฺถ บรรดาอาสวะ
 ทั้ง ๓ นั้น ปจฺโม อาสวะที่ ๑ อุปฺตตฺติภเวสุ ราโค ได้แก่ รากะในอุปตฺตติภ
 พุติโย อาสวะที่ ๒ กมฺมภเว (ราโค) ได้แก่ รากะในกัมมภพ ตติโย อาสวะที่ ๓
 ภวทิฏฺฐิสทคฺโต ได้แก่ รากะที่เกิดพร้อมด้วยภวทิฏฺฐิ ๑ ทฺวาสนฺนิจฺฉิชา ทิฏฺฐิ
 ทิฏฺฐิ ๖๒ ประการ ทิฏฺฐาสฺวา ชื่อว่า ทิฏฺฐาสวะ ๑ อญาณํ ความไม่รู้ อญฺฺจสุ
 ฌานเนสุ ในฐานะ ๘ ทฺกฺขาทีสุ จตฺตฺสุ สจฺเจสุ ปุพฺพนฺเต อปรนฺเต ปุพฺพนฺตาปรนฺเต
 ปฏฺิจจสมุปฺปาเท จาติ คือ ในสัจจะ ๔ มีทุกขสัจเป็นต้น ในที่สุดเบื้องต้น ๑
 ในที่สุดเบื้องปลาย ๑ ในที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลาย ๑ ในปฏฺิจจสมุปฺปาท ๑
 อวิชฺชาสโว ชื่อว่า อวิชชาสวะ ๑

อธิบายโอฆะ ๔

ชลปวาโห ห้วงน้ำ โอฆิติ วุจติ ท่านเรียกว่า โอฆะ โอตถริตวา
 ทรณโต เพราะไหลท่วมท้นไป โอหนนโต วา หรือเพราะท่วมทับไปให้จมลง
 เภฏฐา กตฺวา ทรณโต คือ พัดพาไปเบื้องล่าง โอสีทาปนโต ได้แก่ พัดให้จมลง ฯ
 เอเตว กิเลสเหล่านี้แหละ สตุเต โอตถริตวา หนนฺตา (วีย) ย่อมเป็นเหมือน
 ไหลท่วมทับเหล่าสัตว์ไป วฏฺฐสมฺมิ สตุเต โอสีทาปนฺตา วีย โหนฺติ คือ
 เป็นเหมือนกดเหล่าสัตว์ให้จมลงในวัฏฏะ อิติ เพราะเหตุนั้น (เต กิเลสเหล่านั้น)
 โอฆา จึงชื่อว่า โอฆะ โอฆสทิสตาย เพราะเป็นเหมือนห้วงน้ำ ฯ ปน แต่
 เอตฺถ ในอกุศลสังคหะนี้ อาสวาเยว อาสวะนั่นเอง โอฆาติ ปฺวฺจฺจนฺติ
 ท่านเรียกว่า โอฆะ ยถาวุตฺตฺเถน เพราะอรรถตามที่กล่าวแล้ว ฯ

อธิบายโยคะ ๔

โยคา กิเลสทั้งหลายชื่อว่าโยคะ วฏฺฐสมฺมิ ภวยนฺตเก วา สตุเต
 กมฺมวิปาเกน ภวณฺตราทีหิ ทฺกฺเขน วา สตฺตํ โยเชนฺตํติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 ประกอบเหล่าสัตว์ไว้ในวัฏฏะ หรือในนัยน์คือภพด้วยกรรมวิปาก ด้วยภพอื่น
 เป็นต้น หรือด้วยทุกข์ติดต่อกัน เภฏฐาวุตฺตฺธมฺมาว ได้แก่ ธรรมที่กล่าวแล้ว
 ในเบื้องต้นนั่นเอง ฯ

อธิบายคันถะ ๔

กายคนฺธา กิเลสทั้งหลายชื่อว่ากายคันถะ นามกาเยน รูปกาย
 ปจฺจบุปฺปนฺนกาเยน วา อาคามิกายํ (อนาคตกายํ) คนฺเถนฺติ ทฺบุปฺมฺลฺจํ
 เวเจนฺตํติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ร้อยรัด คือ ผูกไว้ ซึ่งรูปกายด้วยนามกาย
 หรือซึ่งอนาคตกายด้วยปัจจุบันกายให้แก่ได้โดยยาก ฯ อามสนํ ความยึดถือ
 ปฺรโต โดยประการอื่น อสภาวโต คือ โดยไม่จริง โคสีลาทีนา สีเลน วตฺเตน
 ทฺกฺกเยน จ สฺทฺธิตี เหว อย่างนี้ว่า ความหมจดจ ย่อมมีได้ด้วยศีลมีโคศีลเป็นต้น

ปจฺฉิมาณํ อุทฺธจฺจนีวรณํกับกุกฺกุจฺจนีวรณํ ๒ ประการเบื้องหลัง **ลาติพฺยสนาทิวิตกฺกนํ** มีความตริกถึงความพินาศแห่งญาติเป็นต้นเป็นอาหาร (เหมือนกัน) ๑ **จ** อนึ่ง **ปุริมาณํ ทฺวิหฺนุณํ** ถีนนీวรณํกับมิตฺทนీวรณํ ๒ ประการเบื้องต้น **วิริยํ ปฏิปกฺขณฺตุํ** มีวิริยะเป็นข้าศึก (เหมือนกัน) **ปจฺฉิมาณํ** อุทฺธจฺจนีวรณํกับกุกฺกุจฺจนีวรณํ ๒ ประการเบื้องหลัง **สมโถ** มีสมณะเป็นข้าศึก (เหมือนกัน) **อิตฺติ** แล ๑ **เตนาหุ โปราณา** เพราะเหตุนั้น พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

หิ ก็ **เอตฺต** บรรดานิเวรณธรรมเหล่านี้ **ตาทินา** พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้คงที่ **เอกํ กตฺมฺหฺตฺตจฺจกุกฺกุจฺจํ ถีนมิตฺทลฺลจ** ทรงจัดถีนนీวรณํกับมิตฺทนీวรณํไว้เป็นข้อเดียวกัน และทรงจัดอุทฺธจฺจนีวรณํกับกุกฺกุจฺจนีวรณํไว้เป็นข้อเดียวกัน **กิจฺจาหารวิปกฺขานํ เอกตฺตา** เพราะนิเวรณธรรมเหล่านั้น มีหน้าที่ อาหาร และธรรมที่เป็นข้าศึกอย่างเดียวกัน ๑

ถีนตาสนฺตฺตา กิจฺจํ ภาวะที่จิตตฺตฺปบาทหฺตฺตํ เป็นหน้าที่ของถีนนీวรณํกับมิตฺทนీวรณํ (อย่างเดียวกัน) ภาวะที่จิตตฺตฺปบาทไม่สงบ เป็นหน้าที่ของอุทฺธจฺจนีวรณํกับกุกฺกุจฺจนีวรณํ (อย่างเดียวกัน) **ตฺนุทฺติ ลาติวิตกฺกนํ** เหตุ ความเกียจคร้าน เป็นเหตุแห่งถีนนీวรณํกับมิตฺทนీวรณํ (อย่างเดียวกัน) ความตริกถึงญาติ เป็นเหตุแห่งอุทฺธจฺจนีวรณํ กับกุกฺกุจฺจนีวรณํ (อย่างเดียวกัน) **อิม** วิริยะสมถาวิริยะ และสมณะเหล่านี้ **เตสํ วิโรธิน** เป็นข้าศึกต่อนิเวรณธรรมเหล่านั้น ๑

อธิบายอนุสสัย ๗

อุปฺปทฺตฺเถน อนุอนุ สนฺตฺตาน เสนฺตฺตฺติ อฺนุสฺยา อฺนุรูปํ การณ์ ลภิตฺวา **อุปฺปชฺชนฺตฺติ อตฺโถ** (สภาวะธรรมเหล่าใด) ย่อมนอนแนบสนิทอยู่ในสันดาน เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้ อธิบายว่า ได้เหตุที่เหมาะสมแล้ว ย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะเหตุนั้น (สภาวะธรรมเหล่านั้น) จึงชื่อว่า อนุสสัย ๑ **หิ** ความจริง **อุปฺปทฺตฺนา** **กิลฺเส** กิลฺเสทั้งหลาย ที่ยังละไม่ได้ **การณฺลาภ** สติ **อุปฺปชฺชนฺนารหา** เหมาะที่จะ

เกิดขึ้นได้ ในเมื่อมีการได้เหตุ สนฺदान อนุสยิตา วีย โหนฺติ จึงเป็นประจวบ
 นอนแนบสนิทอยู่ในสันดาน อิติ เพราะเหตุนั้น ตทวตฺถา กิเลสทั้งหลายที่กำหนด
 ว่าจะเกิดขึ้นได้ ในเมื่อมีการได้เหตุนั้น อนุสยาคี วุจฺจนฺติ พระผู้มีพระภาคเจ้า
 จึงตรัสเรียกว่า อนุสฺย ฯ ปน ก็ เต กิเลส กิเลสเหล่านั้น นิปฺปฺริยายโต
 ว่าโดยตรง อนาคตา ทั้งที่เป็นอนาคต อตีตปจฺจุปฺนนาปิ ทั้งที่เป็นอดีต ทั้งที่
 เป็นปัจจุบัน ตถา วุจฺจนฺติ บัณฑิตก็เรียกว่า อนุสฺย อย่างนั้นเหมือนกัน
 ตํสภาวะตฺตา เพราะมีสภาวะที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ฯ หิ ก็ กาลเกเทน ว่าโดยประเภท
 แห่งกาล น ฐมฺมานํ สภาวะเกโธ อตฺถิ ธรรมทั้งหลาย หามีความต่างกัน
 โดยสภาวะไม่ ฯ ยทิ ฯเปฯ ภเวยฺยุนฺติ (โจทนา) มีคำท้วงว่า ยทิ ถ้า (กิเลส)
 กิเลสทั้งหลาย อนุสฺยา ชื่อว่าอนุสฺย อปฺปหีนฺตฺเถน เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้ไซ้
 สพฺเพปิ กิเลส อปฺปหีนา อนุสฺยา ภเวยฺยํ กิเลสทั้งหลายที่ยังละไม่ได้
 ก็พึงเป็นอนุสฺยไปแม้ทั้งหมด นนฺ มิวํ หรือ ฯ น มยํ ฯเปฯ อนุสฺยาคี (วทามาติ
 วิสขุชฺชา) มีคำเฉลยว่า มยํ วทาม ข้าพเจ้ากล่าววว่า (กิเลส) กิเลสทั้งหลาย
 อนุสฺยา ชื่อว่าอนุสฺย อปฺปหีนฺตามตฺเตน เพราะเหตุเพียงสภาวะที่ยังละไม่ได้ ดังนี้
 น ก็หามิได้ อลฺโข โดยที่แท้ (ข้าพเจ้ากล่าววว่า) ฅามคตา กิเลส กิเลสทั้งหลาย
 ที่ถึงความรุนแรง อนุสฺยา ชื่อว่าอนุสฺย อปฺปหีนฺตฺเถน เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้ ฯ
 จ ก็ ฅามคมนํ การถึงความรุนแรง อาเวนิโก สภาโว ได้แก่ สภาวะแผนกหนึ่ง
 กามราคาทินเมว แห่งกิเลสทั้งหลายมีกามราคะเป็นต้นนั่นเอง อนนฺยฺยสาธารโณ
 ซึ่งมีไม่ทั่วไปกับกิเลสประการอื่น อิติ เพราะเหตุนี้ อลํ วิวาเทน พอทิ
 ด้วยการกล่าวโต้แย้ง ฯ (จบ ๒๕๓๓)

(๒๕๐๓) กามราโคเขว อนุสฺโย อนุสฺยคือกามราคะ กามราคานุสฺโย
 ชื่อว่า กามราคานุสฺย ฯ

อธิบายสัญญาโยชน์ ๑๐

สัญญาโยชน์ ที่ชื่อว่าสัญญาโยชน์ สียะเชนุตติ พนฺธุนุตติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ประกอบสัตว์ไว้ คือ ผูกพันสัตว์ไว้ ฯ

อธิบายกิเลส ๑๐

กิเลส สภาวะธรรมที่ชื่อว่ากิเลส จิตฺตํ กิลิสฺสตี อุปตฺตปฺปตี พาริยตี วา เอเตหิตี เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเหตุเศร้าหมอง คือ เข้าไปเดือดร้อน หรือ ลำบากแห่งจิต ฯ

อธิบายคำที่เหลือ

กามภวณามเณตติ บทว่า กามภวณามเณ (โดยชื่อของกามและภพ) ได้แก่ กามภวสงฺฆาตานิมาลมุพฺพานํ นามเณ โดยชื่อของอารมณ์กล่าวคือกามและภพ ฯ ตถापवตฺตุนตี บทว่า ตถापवตฺตํ (ที่เป็นไปแล้วโดยประการนั้น) โดยอรรถว่า ปวตฺตํ ที่เป็นไปแล้ว สิลพฺพตาทินิ อามสนาทิวเสน ด้วยอำนาจอาการมีอาทิเช่น เชื้อมั่นศีลพรตเป็นต้น ปโรโต โดยประการอื่น ฯ

อธิบายกาลาสังคหะ

(ป.ศ. ๙ ๒๕๓๖, ป.ธ. ๙ ๒๕๔๐) ปาปานํ อกฺุสลาณํ สงฺคโห นวธา วุตฺโต ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวการรวบรวมบาปธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่าอกุศลธรรมทั้งหลายไว้ ๙ หมวด อาสโวฆา ฯเปฯ ทส อิติ เอวํ อย่างนี้ คือ วตฺตุโต ว่าโดยวัตถุ ฐมฺมโต วุตฺตุนเณน คือ ว่าตามนัยที่กล่าวโดยธรรม อาสโวฆา จ อาสวะหมวด ๑ โอะฆะหมวด ๑ โยคา จ โยคะหมวด ๑ คนฺธา จ คันถะหมวด ๑ ตโย วุตฺตา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้หมวดละ ๓ ประการ ตถา อุปาทานา ทฺเว วุตฺตา ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน อุปาทานก็เหมือนกัน คือ ตรัสไว้ ๒ ประการ ได้แก่ โลก เจตสิกกับทิฏฺฐิเจตสิกหมวด ๑ นีวรณา อฏฺฐ สิบฺญํ นีวรณธรรมพึงมี ๘ ประการ

หมวด ๑ ถิ่นมัทธอุทฺทจุกุกุจจัน วิสุ คณโต เพราะจัดถิ่นเจตสิก มัทธเจตสิก อุทฺทจจเจตสิก และกุกุกุจเจตสิก แยกจากกัน ๆ อนุสยา ฉเพว โหนฺติ อนุสัย ย่อมมี ๖ ประการเท่านั้นหมวด ๑ กามราคภวราคานุสยานํ ตณฺหาสภาวเณ เอกโต คหิตตฺตา เพราะรวมกามราคานุสัยกับภวราคานุสัยเป็นข้อเดียวกัน โดยเป็น โลกเจตสิกเหมือนกัน ๆ นว สลฺโยชฺนา มตา สํโยชนํบัณฑิตกถาวั ๙ ประการ หมวด ๑ อุภยตุล วุตฺตานํ ตณฺหาสภาวานํ ทิฏฺฐิสภาวานญจ เอเกกสงฺคหิตตฺตา เพราะรวมอกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นโลกเจตสิกเหมือนกัน และรวมอกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นทิฏฐิเจตสิกเหมือนกัน ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระสูตร และในพระอภิธรรมทั้งสอง เป็นอย่างละข้อ ๆ ปน ส่วน กิเลส สุตตฺตณฺตวเสน อภิธมฺมวเสนปี ทส กิเลส ว่าทั้งด้วยอำนาจพระสูตร ว่าทั้งด้วยอำนาจพระอภิธรรม ย่อมมี ๑๐ ประการหมวด ๑ ๆ จ ก็ เขตฺถ ในอกุศลสังคหะนี้

นว สงฺคหา มีการรวบรวมอกุศลธรรมทั้งหลายไว้ ๙ หมวด นวฏฺฐ ๗เปฯ ปาปา อิจฺเจวํ อย่างนี้ คือ นวฏฺฐสงฺคหา โลกทิฏฺฐิโย โลกเจตสิกมีในสังคหะ ๙ หมวด ๑ ทิฏฺฐิเจตสิกมีในสังคหะ ๘ หมวด ๑ สตฺตสงฺคหา อวิชฺชา โมหเจตสิกมีในสังคหะ ๗ หมวด ๑ ปฏฺวิฆ ปญฺจสงฺคโห โทสเจตสิกมีในสังคหะ ๕ หมวด ๑ จตฺตสงฺคหา กงฺขา วิจิกิจฺฉาเจตสิกมีในสังคหะ ๔ หมวด ๑ ติสงฺคหา มานุทฺทจฺจา มานเจตสิก ๑ อุทฺทจจเจตสิก ๑ มีในสังคหะ อย่างละ ๓ หมวด ถินํ ทฺวิสงฺคหํ ถินเจตสิกมีในสังคหะ ๒ หมวด ๑ กุกุกุจมัทธฺทริกาโนตฺตปฺปิสุสฺตานิคฺุหนา เอกสงฺคหิตา ปาปา บาปธรรมทั้งหลาย คือ กุกุกุจเจตสิก มัทธเจตสิก อหิริกเจตสิก อโนตฺตปฺปเจตสิก อิตฺธาเจตสิก และมัจฉริยเจตสิก มีในสังคหะ อย่างละ ๑ หมวด ๑ ๆ (จบ บ.ศ. ๙ ๒๕๓๖, ป.ธ. ๙ ๒๕๐๗, ๒๕๔๐)

จบอกุศลสังคหะ

{อธิบายมิสกสังคหะ}

อธิบายเหตุธรรม ๖

เหตุสุ วตตพฺพํ คำที่จะฟังกล่าวในเหตุธรรมทั้งหลาย เหฏฺฐา วุตตเมว
ข้าพเจ้ากล่าวไว้เสร็จแล้วข้างต้น ฯ

อธิบายองค์ฌาน ๗

ฌานงฺคานิ ธรรมชาติที่ชื่อว่าองค์ฌาน อาลมฺพณํ อุปฺคนฺตฺวา จินฺตฺนสงฺขาทฺเตน
อุปฺนิชฺฌานตฺเถน ยถารหํ ปจฺจนิกรมฺมุชฺฌาปนตฺเถน จ ฌานานิ จ ตานิ
องฺคานิ จ สมฺมุทิตานํ อวยวภาเวน อติยฺนฺติ ฌายฺนฺตฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
ชื่อว่าองค์ เพราะอรรถว่า อันท่านกำหนดไว้ คือ รู้ได้ โดยความเป็นส่วนย่อย
แห่งธรรมทั้งหลายที่ผุดขึ้น ดังนี้ เหล่านี้ด้วย ชื่อว่าเป็นฌาน เพราะอรรถว่า
เพ่งอารมณ์อย่างแน่วแน่ กล่าวคือคิดเข้าไปถึงอารมณ์ และเพราะอรรถว่าแผดเผา
ธรรมที่เป็นข้าศึกตามสมควรด้วย ฯ จ ก็ อวยววินิมุตฺตสฺส สมฺมุทิตสฺส อภาเวปี
แม้เมื่อไม่มีหมวดธรรมที่พ้นจากองค์ประกอบ (วิตกฺกาทโย ฌานงฺคานีติ) วุจฺจนฺติ
สภาวธรมฺมิวิตกฺเป็นต้น บัณฑิตทั้งหลายก็เรียกว่า องค์ฌาน เอกโต หุตฺวา
ฌานภาเวน โดยภาวะที่รวมกันเข้าเป็นฌาน เสนางฺครณฺจฺกาทโย วีย วิสุํ วิสุํ
องฺคภาเวน เปรียบเหมือนเรียกว่า กองทหารและตัวรถเป็นต้น โดยภาวะ
แห่งองค์ประกอบแต่ละอย่างมารวมกัน ฉะนั้น ฯ จ ก็ เอตฺถ ในบรรดา
องฺคฌาน ๗ นี้ โทมนสฺสํ อฺกุสฺสชฺฌานงฺคํ โทมนัสเป็นองค์ฌานที่เป็นอกุศล
เสสานิ กุสฺลาคุสฺลพฺยาगतฺชฺฌานงฺคานิ องฺคฌานที่เหลือเป็นองค์ที่เป็นกุศล
อกุศล และอัปฺยาภฺตฺ ฯ

อธิบายอินทรีย์ ๒๒

ทสฺสนาทีสุ ฯเปฯ นามาติ (มนสิกฺตฺวา) ท่านพระอนุรุธาจารย์คํานึงถึงว่า
 ฐมา ธรรมทั้งหลาย ทสฺสนาทีสุ จกฺขุวิญญฺณาณาทีหิ (อตฺตํ อนุตฺตฺตาเปนฺตา)
 ที่ยังจักขุวิญญฺณาณจิตเป็นต้นให้เป็นไปตามตน ในทสฺสนกิจเป็นต้น เยภฺยุเยน
 ตสฺสทิสฺสนฺตฺวานปฺปวตฺตํ ลิงฺคาทีหิ (อตฺตํ อนุตฺตฺตาเปนฺตา) ยังเพศเป็นต้น
 ให้เป็นไปตามตน ในกาลเป็นไปในสันดานที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยจักขุวิญญฺณาณจิต
 เป็นต้นนั้น โดยมาก ชีวเน ชีวนฺเตหิ กมฺมชฺรูปสมฺปยุตฺตธฺมฺเมหิ (อตฺตํ
 อนุตฺตฺตาเปนฺตา) ยังธรรมที่สัมปยุตด้วยกัมมชฺรูปที่เป็นอยู่ให้เป็นไปตามตน
 ในกาลที่เป็นอยู่ มนเนว สมฺปยุตฺตธฺมฺเมหิ (อตฺตํ อนุตฺตฺตาเปนฺตา)
 ยังสัมปยุตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปตามตน เฉพาะในกาลที่รู้ สุขิตาทีภาเว
 สุขิตาทีหิ สหเชหิ (อตฺตํ อนุตฺตฺตาเปนฺตา) ยังธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อม
 ด้วยโสมนัสเป็นต้นให้เป็นไปตามตน ในความที่ธรรมเกิดพร้อมด้วยโสมนัสเป็นต้น
 สทฺทหนาทิสฺสุ สทฺทหนาทิวสฺปฺปวตฺเตหิ (อตฺตํ อนุตฺตฺตาเปนฺตา) ยังธรรม
 ทั้งหลายที่เป็นไปด้วยอำนาจความเชื่อเป็นต้นให้เป็นไปตามตน ในความเชื่อเป็นต้น
 เตเหว อนนฺยตฺถตฺถสฺสํมิตฺติ ปวตฺตํ ตถาปวตฺเตหิ สหชาเตหิ (อตฺตํ
 อนุตฺตฺตาเปนฺตา) ยังสหชาตธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นไปแล้วอย่างนั้นให้เป็นไปตามตน
 ในกาลที่เป็นไปว่า เราจักรู้สิ่งที่ยังไม่รู้ให้ได้ ด้วยธรรมเหล่านั้นแล อาขานเน
 อญฺญาตาวีภาเว จ อาขานนาทิวสฺปฺปวตฺเตหิ อตฺตํ อนุตฺตฺตาเปนฺตา (และ)
 ยังธรรมทั้งหลายที่เป็นไปด้วยอำนาจความรู้ทั่วเป็นต้นให้เป็นไปตามตน ในความรู้
 ทั่วและในความเป็นผู้รู้ทั่ว อินฺทฺริยานิ นาม ชื่อว่า อินทรีย์ อิสฺสรตฺถเลน
 เพราะอรรถว่าเป็นใหญ่ ดังนี้ อาห จกฺขุณฺทฺริยนฺตฺวาที จิงฺกล่าววว่า จกฺขุณฺทฺริยํ
 ดังนี้เป็นต้น ฯ ปน ส่วน อฏฺฐกถายํ ในอรรถกถา อปเรปิ อินฺทฺริยลึงฺคตฺถาทโย
 อินฺทฺริยตฺถา วุตฺตา พระพุทธโฆษาจารย์กล่าวอรรถแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย
 มีอรรถว่าเชตฺตชฺรกรรมที่เป็นใหญ่เป็นต้น แม้อื่นอีก ฯ

(๒๕๒๕) **ชีวิตินุทริยอนุติ** ที่ชื่อว่าชีวิตินทริย์ ได้แก่ **รูปารูปวเสน ทูริชชีวิตินุทริย์** ชีวิตินทริย์ ๒ อย่าง คือ **รูปชีวิตินทริย์** (ชีวิตินทริย์ที่เป็นรูป) ๑ **อรุปรชีวิตินทริย์** (ชีวิตินทริย์ที่เป็นนาม) ๑ ๆ **ปฏิปนุสนุส อินุทริย์** อินุทริย์ของท่านผู้ปฏิบัติ **อนมตคฺเค** ๆเปฯ **ณฺสสามิตฺติ** **เอวมชฺฆมาสเยน** โดยอชฺชาศัย อย่างนี้ว่า **อนมตคฺเค** **สํสาเร** **อนนฺยถาตํ** **อมตปทํ** **จตุสจฺจธมฺเมว** **วา** **ณฺสสามิ** เราจ้กรู้สิ่งที่ยังไม่รู้ในสงสารที่มีเบื้องต้นและที่สุด อันบุคคลรู้ตามไม่ได้แล้ว คือ **อมตบพ** หรือสัจจธรรม ๔ ประการนั่นเอง **อนนฺยถตณฺณณฺสสามิตินุทริย์** ชื่อว่า **อนันฺยถตณฺณณฺสสามิตินุทริย์** ๆ (ญาณใด) **อาชานาติ** ย่อมรู้ทั่วถึง **ปจฺจมคฺเคน** **ทิกฺขณฺมรียาทํ** **อนตฺติกฺกมิตฺวา** **ชานาติ** คือ รู้ไม่เลยเขตแดนอันโสดาปิตติมรรค เห็นแล้วด้วย **อินุทริยญจ** เป็นอินุทริย์ด้วย **อิตฺติ** เพราะเหตุนั้น (ญาณนั้น) **อณฺยณินุทริย์** ชื่อว่า **อณฺยณินุทริย์** ๆ **อินุทริย์** **อินุทริย์** **อณฺยถาตาวินุทริย์** ของท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว **จตุตฺตาริ** **สจฺจาณิ** **ปฏฺวิชฺฌมิตฺวา** **จิตฺตสฺส** **อรหโต** คือ ของพระอรหันต์ ผู้รู้แจ้งสัจจะ ๔ ประการ แล้วดำรง (ชีพ) อยู่ **อณฺยถาตาวินุทริย์** ชื่อว่า **อณฺยถาตาวินุทริย์** ๆ **จ** ก็ **เอตฺถ** ในที่นี้ **ธมฺมสฺสรูปวิภาวนตฺถํ** เพื่อทรงอธิบายสภาวะธรรม **ปณฺณณินุทริยคฺคหณํ** พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสศัพท์ว่า **ปัญฺณณินุทริย์** ไว้ ๆ **ปุคฺคลชฺฆมาสยกิจฺจวิเสสวิภาวนตฺถํ** เพื่อทรงอธิบายหน้าที่พิเศษแห่งอชฺชาศัยแห่งบุคคล **อนนฺยถตณฺณณฺสสามิตินุทริยาทินํ** **คหณํ** จึงตรัสศัพท์ว่า **อนันฺยถตณฺณณฺสสามิตินุทริย์** เป็นต้นไว้ ๆ **จ** ก็ **เอตฺถ** ในที่นี้ **อชฺฌตฺตติกาตนาณิ** **อาทิตฺโต** **วุตฺตานิ** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอินุทริย์ที่เป็นอายตนะภายใน (๕ ประการ) ไว้เบื้องต้น **สตุตฺตปณฺณณตฺตติยา** **วิเสสนิสฺสยตฺตตา** เพราะเป็นที่อยู่อาศัยพิเศษแห่งการบัญญัติว่าสัตว์ ๆ **ปน** ส่วน **มณินุทริย์** **มณินุทริย์** **เอตฺถ** **วตฺตพฺพมฺปิ** แม้ควรตรัสไว้ในอินุทริย์ที่เป็นอายตนะภายในนี้เหมือนกัน **อชฺฌตฺตติกาตนาณาสามณฺยเณ** โดยเป็นอินุทริย์ที่เป็นอายตนะภายในเหมือนกัน **ชีวิตินุทริยานนฺตรํ** **วุตฺตํ** (แต่) **ตรัสไว้ในลำดับต่อจากชีวิตินทริย์** **อรุปรินุทริเยหิ** **สท** **เอกโต** **ทสฺสนตฺถํ** เพื่อทรงแสดงไว้ร่วมกับอินุทริย์ที่เป็นอรุปร (เป็นนาม) ๆ **ตทนนฺตรํ** **ภาวทฺวํ** **วุตฺตํ**

ตรีสตอินทรีย์ที่เป็นภาวรูป ๒ ประการไว้ ในลำดับต่อจากอินทรีย์ที่เป็นอายตนะ
 ภายในนั้น สายั ๗เปฯ **คจฺจตีติ ทสฺสนตฺถํ** เพื่อทรงแสดงว่า สายั **ปฺลยฺตฺตติ**
บฺัญญฺตึนฺนํ **อิติ ปุริโสติ วิภาคํ คจฺจติ** ย่อมถึงการจำแนกได้ว่า เป็นหญิง
 เป็นชาย **อิเมสํ วเสน** ด้วยอำนาจอินทรีย์ที่เป็นภาวรูป ๒ ประการเหล่านี้ ๗
ตโต ต่อแต่นั้น **ชีวิตินฺทริยํ (วฺตุตํ)** ตรีสตอินทรีย์ไว้ **ตฺยิเม ๗เปฯ ติฏฺฐนฺตฺติ**
ทสฺสนตฺถํ เพื่อทรงแสดงว่า **ตฺยิเม อุปาทินฺนธฺมมา** อุปาทินนธรรมเหล่านี้
อิเมสฺส วเสน ติฏฺฐนฺตฺติ ย่อมดำรงอยู่ได้ด้วยอำนาจชีวิตินทรีย์นี้ ๗ **ตโต** ต่อแต่นั้น
เวทนาปฺลยฺจกํ (วฺตุตํ) ตรีสตอินทรีย์ที่เป็นเวทนา ๕ ประการไว้ **สฺตฺตตฺสยฺลฺยิตโต ๗เปฯ**
สฺงกิลิสฺสตีติ ทสฺสนตฺถํ เพื่อทรงแสดงว่า **สฺตฺตตฺสยฺลฺยิตโต ธฺมมฺปฺลฺยฺโซ** กองธรรม
 ที่เข้าใจกันว่าสัตว์ **ปฺพนฺทฺวเสน ปวตฺตมาโน** เป็นไปอยู่ได้ด้วยอำนาจความต่อเนื่องกัน
อิมาหิ เวทนาหิ สฺงกิลิสฺสตีติ ย่อมเส้าหมองด้วยอินทรีย์ที่เป็นเวทนา (๕ ประการ)
 เหล่านี้ ๗ **ปน** ก็ **ตโต** ต่อแต่นั้น **สทฺธาติปฺลยฺจกํ (วฺตุตํ)** ตรีสตอินทรีย์ ๕ ประการ
 มีสัทอินทรีย์เป็นต้นไว้ **โวทานสมฺภาราทสฺสนตฺถํ** เพื่อทรงแสดงธรรมอันเป็นเหตุผ่องแผ้ว
 ที่ควรบำเพ็ญ **ตาหิ วิสุทฺธิกามาณํ (สฺตฺตฺตนา)** แก่เหล่าสัตว์ผู้ต้องการความบริสุทธิ์
 จากอินทรีย์ที่เป็นเวทนา ๕ ประการเหล่านั้น ๗ **อนฺเต** ในที่สุด **ตีณิ วฺตุตฺตานิ**
 ตรีสตอินทรีย์ ๓ ประการไว้ **สมฺภต- ๗เปฯ โหนฺตฺติ ทสฺสนตฺถํ** เพื่อทรงแสดงว่า
จ ก็ **สมฺภตโวทานสมฺภารา (สฺตฺตฺตา)** เหล่าสัตว์ผู้มีธรรมอันเป็นเหตุผ่องแผ้วที่ควร
 บำเพ็ญได้บำเพ็ญเพียบพร้อมแล้ว **อิเมหิ วิสุทฺถนฺตฺติ** ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยอินทรีย์
 ๓ ประการเหล่านี้ **อิติ** เพราะเหตุนั้น (๓) สัตว์เหล่านั้น **วิสุทฺธิปฺปตฺตา นิฏฺฐิตกิจฺจา**
จ โหนฺติ จึงเป็นผู้บรรลุถึงความบริสุทธิ์แล้ว และเป็นผู้เสร็จกิจแล้ว ๗ **เอตฺตฺวาตา**
 ด้วยการทรงแสดงอินทรีย์ธรรมเพียงเท่านี้ **อิติปฺเปตฺตฺตฺลฺลิตฺติ** ย่อมสำเร็จความ
 ที่ทรงพระประสงค์แล้ว **อิติ** เพราะเหตุนี้ **อญฺญเวสํ อคฺคฺคฺคณํ** จึงไม่ทรงระบุ
 ธรรมเหล่าอื่นไว้(อีก) **อิติ อิหํ** รวมความดังกล่าวมานี้ **เอเตสํ อญฺญกฺกเมน**
เทสฺนายน การณํ คือ เหตุแห่งการทรงแสดงอินทรีย์ธรรมเหล่านั้นตามลำดับ
อิติ เพราะเหตุนี้ **อลมฺติปฺปญฺเจน** พอที่ไม่ต้องให้พิสดารมากนัก ๗ (จบ ๒๕๒๕)

อธิบายพละ ๙

สทฐาทีนิ สตต ธรรม ๙ ประการมีสัทธาเป็นต้น พลანი ชื่อว่า พละ อกมปิยตุเถน เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว อสทฐิยโกสชฺชปมาทอุทฺธจฺจอวิชฺชา- อหิริโกโนตฺตปฺปสงฺขาเตหิ ปฏิปกฺขมฺเมหิ ด้วยธรรมที่เป็นข้าศึก กล่าวคือ อสัทฐิยะ โกสัชชะ ปมาทะ อุทฺธจฺจะ อวิชชา อหิริกะ และอโนตตปปะ สมฺปยุตฺตมฺเมสุ ธิรภาเวน จ และเพราะความมั่นคงในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ๆ ปน ส่วน อหิริกาโนตฺตปฺปทวํ อหิริกะและอโนตตปปะทั้ง ๒ ประการ (พล) ชื่อว่า พละ สมฺปยุตฺตมฺเมสุ ธิรภาเวเนว เพราะมั่นคงในสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เท่านั้น ๆ

อธิบายอธิปติธรรม ๔

ธมฺมา ธรรมทั้งหลาย อุตฺตาริณปวตฺตินํ ปติภูตา ซึ่งเป็นใหญ่กว่า สัมปยุตธรรมที่มีความเป็นไปเนื่องกับตน อธิปตี ชื่อว่า อธิบดี ๆ ติ ความจริง ฉนฺทวโถ กิณฺณาม น สิขมฺมตีตฺถาทิกํ ปุพฺพภาภิสงฺขารูปนิสฺสยํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชมาเน จิตฺเต เมื่อจิตได้การปรุงแต่งเบื้องต้นเป็นต้นว่า ชื่อว่าอะไรเล่า จะไม่สำเร็จแก่ผู้มีความพอใจ ดังนี้ เป็นที่อิงอาศัย เกิดขึ้นอยู่ ฉนฺทาทโย อธิบดีธรรม ๔ มีฉันทาธิบดีเป็นต้น ฐฐภูตา ก็รับหน้าที่ สยํ สมฺปยุตฺตมฺเม สาธยมานา หุตฺวา ปวตฺตนฺตฺติ ยังสัมปยุตธรรมให้สำเร็จไปเสียเอง ๆ จ ก็ เต สัมปยุตธรรมเหล่านั้น เตสํ วเสน ปวตฺตนฺตฺติ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจอธิบดีธรรม ๔ เหล่านั้น เตน เหตุนั้น เต อธิบดีธรรม ๔ เหล่านั้น ปวตฺตนฺตฺติ จึงเป็นไป อุตฺตาริณานํ ปติภาเวน โดยความเป็นใหญ่กว่าสัมปยุตธรรมที่เกี่ยวข้องกับตน ๆ อญฺเฐสํ ๆเปฯ อินฺทฺริยตาติ อยํ อธิปติญฺทฺริยานํ วิเสโส อธิบดีธรรมและอินทริยธรรมมีความต่างกันดังนี้ คือ อิศฺสริยํ ความเป็นใหญ่ อญฺเฐสํ อธิปติธฺมฺมานํ อธิปติภาวนิวารณวเสน ด้วยอำนาจห้ามความเป็นอธิบดีแห่งธรรมที่เป็นใหญ่เหล่านี้ อธิปติตา ชื่อว่า ความเป็นอธิบดีธรรม ๆ เภวลํ ทสฺสนาทีสุ จกฺขุวิญญฺณาณาทีหิ อนุวตฺตปาปนมตฺตํ

เพียงการทำจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นให้เป็นไปตามตน ในทักสณกิจเป็นต้น อย่างเดียว
สนฺเตสุปิ อินฺทฺริยนฺตฺเรสุ ในเมื่ออินทฺริยธรรมเหล่าอื่น แม้อยู่ **อินฺทฺริยตา**
 ชื่อว่า ความเป็นอินทฺริยธรรม ฯ

อธิบายอาหาร ๔

อาหารา สภาวะธรรมที่ชื่อว่าอาหาร **โชนฺฏมกรูปาทโย** อาหารนฺตฺติ เพราะ
 อรรถวิเคราะห์ว่า นำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ เป็นต้นมา ฯ **หิ** ความจริง กวฬิการาหาโร
 กวฬิการาหาร **โชนฺฏมกรูปิ** อาหารติ ย่อมนำรูปที่มีโอชาเป็นที่ ๘ มา ฯ
ผลฺสาหาโร ผัสสาหาร **ตฺิสฺโส** เวทนา (อาหารติ) ย่อมนำเวทนา ๓ มา ฯ
กุสฺลากุสฺลกมฺมํ กุศลกรรมและอกุศลกรรม **มโนสฺญเจตนาหารสฺงฺขาตํ**
 กล่าวคือมโนสฺญเจตนาหาร **ตฺิสฺสุ** ภเวสุ **ปฏฺิสฺนฺธิ** (อาหารติ) ย่อมนำปฏฺิสฺนฺธิ
 ในภพทั้ง ๓ มา ฯ **ปฏฺิสฺนฺธิวิญฺญาณํ** **ปฏฺิสฺนฺธิวิญฺญาณ** วิญฺญาณาหารสฺงฺขาตํ
 กล่าวคือวิญฺญาณาหาร **สฺหชาตนาหารูปิ** อาหารติ ย่อมนำนามและรูปซึ่งเกิด
 ร่วมกันมา ฯ **อญฺญเอปิ** ธรรมแม้เหล่าอื่น **สฺกสฺกปจฺจยฺยุปฺปนฺเน** อาหารนฺตา
 ซึ่งนำธรรมที่อาศัยปัจจัยของตน ๆ เกิดขึ้นมา **อตุลฺลิ** มีอยู่ **กิลฺยาปิ** แม้ก็จริง
 ปน ถึงอย่างนั้น **อิเมเยว** ธรรม ๔ อย่างนี้เท่านั้น **จตุตาโร** อาหาราติ **วุตฺตา**
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า อาหาร ๔ **อชฺมตฺตฺติกสฺนฺตฺติยา** วิเสสฺปจฺจยฺจตุตา
 เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่ความสืบทอดที่เป็นไปภายใน ฯ **หิ** ความจริง กวฬิการาหาโร
 กวฬิการาหาร **วิเสสฺปจฺจโย** ชื่อว่า เป็นปัจจัยพิเศษ **รูปกายสฺส** แก่รูปกาย
 กวฬิการาหารภฺกฺขานํ **สฺตฺตานํ** ของเหล่าสัตว์ผู้มีกวฬิการาหารเป็นภฺกฺขา
 กมฺมาทฺธิชนิตฺสฺสาปิ **ตฺสฺส** กวฬิการาหารูปตฺถมฺภพฺเลเนว **ทสฺวสฺสาทฺธิปวตฺติสฺมภฺวโต**
 เพราะรูปกายนั้นแม้อันปัจจัยมีกรรมเป็นต้นให้เกิดแล้ว ก็มีความเป็นไปตลอด ๑๐ ปี
 เป็นต้นได้ ด้วยกำลังกวฬิการาหารคอยช่วยอุปถัมภ์นั่นเอง ฯ **ตถาหิ** จริงอย่างนั้น
เอโส กวฬิการาหารนี้ **ธาติ** **วีย** ฯเปฯ **เคหฺสฺสาติ** **วุตฺโต** ท่านอาจารย์กล่าวว่า
ธาติ **วีย** **กุมารสฺส** คล้ายกับแม่มนมคอยอุปถัมภ์กุมาร **อุปตฺถมฺภนฺกยฺนฺตํ** **วีย**

เคหสฺส คล้ายกับแม่แรงช่วยค้ำเรือ่น ฉะนั้น ๆ **ผลฺโสปี** แม่ผู้เสถียร สุขาทิวตฺถุจฺจํ อารมฺมณํ มุสนฺโตเยว ซึ่งถูกต้องอารมณ์อันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งสุขเวทนาเป็นต้นนั่นเอง **สตฺตานํ จิตฺตยา ปจฺจโย โหติ** ก็เป็นปัจจัยแก่การดำรงอยู่แห่งเหล่าสัตว์ **สุขาภิเวทนาปฺปวตฺตเนน** โดยความเป็นไปแห่งสุขเวทนาเป็นต้น ๆ **มโนสญฺเจตนา** มโนสญฺเจตนาหาร **กุสลากุสลกมฺมวเสน** อายุหฺมานาเยว ประมวลมาด้วยอำนาจกุศลกรรมและอกุศลกรรมนั้นแล **สตฺตานํ จิตฺตยา ปจฺจโย โหติ** เป็นปัจจัยแก่ความดำรงอยู่แห่งเหล่าสัตว์ **ภวฺมุณิปฺพาทโนโต** โดยให้สำเร็จมูลแห่งภพ (ปฏิสนธิวิญญฺาณ) ๆ **วิญฺญาณํ วิญฺญาณาหาร** **วิชานนฺตเมว** ซึ่งรู้แจ้งอารมณ์อยู่เท่านั้น **สตฺตานํ จิตฺตยา ปจฺจโย โหติ** ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความดำรงอยู่แห่งเหล่าสัตว์ **นามรูปปฺปวตฺตเนน** โดยความเป็นไปแห่งนามและรูป **อิติ** รวมความดังกล่าวมานี้ **เอเตเยว ธรรม ๔** อย่างเหล่านี้เท่านั้น **อาหาราติ วุตฺตา** พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า อาหาร **อฺขมตฺตสนฺตานสฺส วิเสสปฺปจฺจยตฺตา** เพราะเป็นปัจจัยพิเศษแก่ความสืบทอดภายใน **เอวํ** ดังพรรณนามาฉะนี้ ๆ **ผลฺสทาทินํ ทฺตฺติยาทิกาว** ความที่ผู้เสถียรเป็นต้นเป็นที่ ๒ เป็นอาทิ **เทสนากุมฺโต (วุตฺโต)** ตรัสไว้แล้ว โดยลำดับเทศนา **น อฺปฺปตฺตติกฺกมฺโต (วุตฺโต)** หาทรัสไว้โดยลำดับความเกิดขึ้นไม่ ๆ

อธิบายคำที่เหลือ

(บ.ศ. ๙ ๒๕๔๓, ๒๕๔๙, ป.ธ. ๙ ๒๕๔๓) **ปญฺจวิญฺญาณํ** ๆเปฯ **วุตฺตฺตฺตฺติ อิมมตฺถํ มนสิ นิธาย** ท่านพระอนุรุธาจารย์ตั้งใจถึงอธิบายความนี้ว่า **ปญฺจวิญฺญาณํ** **วิตกฺกวิเรน** **อารมฺมณฺเสสุ** **อภินิปาตมตฺตตฺตา** เพราะปัญฺจวิญฺญาณจิตทั้งหลาย (๑๐ ดวง) เป็นเพียงตกลงในอารมณ์ทั้งหลาย (๕ ประการ มีรูปารมณฺ์เป็นต้น) โดยเว้นจากวิตกเจตสิก **อฺเปกฺขาสฺสุขทฺกฺขานิ** **อฺเบกฺขาเวทนา** **สุขเวทนา** และทุกขเวทนา **เตสุ** **วิขฺขมานานิปี** แม้จะมีอยู่ในปัญฺจวิญฺญาณจิตเหล่านั้น **น อฺทฺธฺฎฺธานิ** พระผู้มีพระภาคเจ้าก็มิได้ทรงยกขึ้นแสดง **ฉานนฺจฺภาเวน** โดยความเป็นองค์ฉาน **อฺปฺนิขฺมานาการสฺส** **อภาวโต** เพราะไม่มีอาการเพ่งอารมณ์

ที่แน่นอน ๆ หิ ความจริง **ฉานนังค** องค์ฉาน **วิตกกပ္พจณิมก** วุตฺตํ พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ตรัสว่า มีภายหลังวิตกเจตสิก ๆ **โสฬสจิตฺเตสุ** วิริยาภาวโต เพราะวิริยเจตสิก
 ไม่เกิดมีในจิต ๑๖ ดวง **ทวิปญฺจวิญญาณมโนธาตฺตติกสนฺตีสฺสณฺตติกวเสน** คือ
 ปัญจวิญญาณจิตทั้ง ๒ ฝ่าย (๑๐ ดวง) มโนธาตุจิต ๓ ดวง และสันตีสณฺตติกวเสน
 ๓ ดวง **สมาธิ** เอกัคคตาเจตสิก **ตตฺถ วิชฺขมาโนปิ** แม้จะมีอยู่ในจิต ๑๖ ดวงนั้น
พลภาว (พลภาว) **น คจฺจติ** ก็ไม่ถึงภาวะเป็นพลธรรม ๆ **วิริย- ๑เปฯ พลนฺติ**
หิ วุตฺตํ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **วิริยปจฺจิมก** พล
 พลธรรม มีภายหลังวิริยเจตสิก ๆ **ตถา** อนึ่ง **อฏฺฐารสเหตุเกสุ** ในอเหตุกจิต
 ๑๘ ดวง **มคฺคกฺคานิ** **น ลพฺพนฺติ** ก็หาองค์มรรคทั้งหลายไม่ได้ **เหตุกวิรฺหโต**
 เพราะเว้นจากเหตุธรรม (๖ ประการ) ๆ **เหตุ- ๑เปฯ มคฺคกฺคนฺติ** **หิ วุตฺตํ**
 สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **เหตุปจฺจิมก** **มคฺคก**
 องค์มรรค มีภายหลังเหตุธรรม ดังนี้ **อาห ปญฺจวิญญาณสฺสูติอาทิ** จึงกล่าวว่
ปญฺจวิญญาณสฺสุ ดังนี้เป็นต้น ๆ **ฉานนฺคานิ** **น ลพฺพนฺตีสฺส** **สมฺพนฺโ** เชื่อม
 ความว่า (ปญฺจวิญญาณสฺสุ ในปญฺจวิญญาณจิตทั้งหลาย) **ฉานนฺคานิ** **น**
ลพฺพนฺติ ย่อมหาองค์ฉานทั้งหลายไม่ได้ ๆ **อธิโมกฺขวิรฺหโต** เพราะเว้นจาก
 อธิโมกข์เจตสิก **เอกคฺคตา** **เอกัคคตาเจตสิก** **วิจิกิฉฺฉาจิตฺเต** ในจิตที่สัมปยุตด้วย
 วิจิกิฉฺฉาเจตสิก (โมหมูลจิตดวงที่ ๑) **จิตฺตญฺจิตฺติมตฺต** เป็นเพียงความดำรงอยู่
 แห่งจิต **ปน** แต่ **น** **มิฉฺฉาสมาธิสมาธิอนุทฺริยสมาธิพลโวหาร** **คจฺจติ** ไม่ถึง
 จะเรียกว่า มิฉฺฉาสมาธิ สมาธิอนุทฺริย และสมาธิพล **อติ** เพราะเหตุนั้น **อาห**
ตถา วิจิกิฉฺฉาจิตฺเตติอาทิ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่ **ตถา วิจิกิฉฺฉาจิตฺเต**
 ดังนี้เป็นต้น ๆ **ทวิเหตุกฺติเหตุกคฺคหณฺน** ด้วยศัพท์ว่า ทวิเหตุกะ และติเหตุกะ
เอกเหตุเกสุ **อธิปตี** **น อภาว** **ทสฺเสติ** ท่านพระอนุรุทธาจารย์แสดงว่ **อธิปติธรรม**
 (๔ ประการ) ไม่เกิดมีในเอกเหตุกจิตทั้งหลาย (โมหมูลจิต ๒ ดวง) ๆ **อวฺชารณ**
บพอวฺชารณะ **ชวเนเสววาติ** (เหตุล) ในบทว่า **ชวเนเสว** นี้ **โลกิยวิปาเกสุ**
อธิปตี **อสมฺภวทสฺสนตฺถ** มีไว้เพื่อแสดงว่ **อธิปติธรรม**ทั้งหลายไม่เกิดมี

ในโลภียวิบากจิตทั้งหลาย (๓๒ ดวง) ฯ หิ ความจริง เต โลภียวิบากจิตเหล่านั้น
 น จนุทาธิณี ปรุภจิตฺวา ปวตฺตนฺติ ย่อมไม่เชิดชูอธิปัตติธรรม ๔ ประการ มี
 ฉันทาธิปัตติเป็นต้นเป็นไป ฯ วิมังสาธิปัตติโน ทฺวิเหตุกชวเนสุ อสมภฺวโต เพราะ
 วิมังสาธิปัตติธรรมไม่เกิดมี ในชวนจิตที่เป็นทวิเหตุกะ จิตฺตาทิสงฺขารูปนิสฺสยสฺส จ
 สมภฺวานุรูปโต และเพราะเหมาะสมแก่ความเกิดมีแห่งอุปนิสัยคือความปรุงแต่งจิต
 ลพฺภมานตํ สนฺธายาห ยถาสมฺภวานฺติ ท่านพระอนุรุทธาจารย์ หมายถึงภาวะแห่ง
 อธิปัตติธรรมที่จะหาได้อยู่ จึงกล่าวว่า ยถาสมฺภวํ ดังนี้ ฯ (ทฺวิเหตุกตฺติเหตุกชวเนสุ
 ในชวนจิตที่เป็นทวิเหตุกะและชวนจิตที่เป็นตฺติเหตุกะทั้งหลาย) เอโกว ลพฺภกฺติ
 ชื่อว่า ย่อมหาอธิปัตติธรรมได้เพียงประการเดียวเท่านั้น (ยถาสมฺภวํ ตามที่เกิดมีได้)
 อิตฺรธา อธิปัตติภาวโยคโต เพราะนอกจากนี้ ไม่ประกอบด้วยภาวะเป็นอธิปัตติธรรม ฯ
 (จป บ.ศ. ๙ ปี ๒๕๔๓) หิ ก็ เตเนว เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ ภควตา
 พระผู้มีพระภาคเจ้า อธิปัตติ อธิปัตติสมฺปยุตฺตทานนฺติอาทินา (นเยน) อวตฺวา
 จึงไม่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า อธิปัตติธรรม เป็นปัจจัยโดยอธิปัตติปัจจัย แก่ธรรม
 ทั้งหลายที่สัมปยุตต์ด้วยอธิปัตติธรรม ดังนี้ เหตุปฺจฺจยนิทฺเทเส วีย เหมือนตรัสไว้ใน
 นิเทศแห่งเหตุปัจจัย เหตุ เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ฐมฺมานํ เหตุปฺจฺจยเณ ปฺจฺจโยติอาทินา
 (นเยน) โดยนัยเป็นต้นว่า เหตุธรรม เป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลาย
 ที่สัมปยุตต์ด้วยเหตุธรรม ดังนี้ อธิปัตติปฺจฺจโย อุตฺทฺโฆ แล้วทรงยกอธิปัตติปัจจัยขึ้น
 แสดง เอเกกาธิปัตติวเสเนว ด้วยอำนาจอธิปัตติธรรมแต่ละอย่างเท่านั้น จนุทาธิปัตติ
 จนุทสมฺปยุตฺตกานนฺติอาทินา (นเยน) โดยนัยเป็นต้นว่า ฉันทาธิปัตติธรรม
 เป็นปัจจัยโดยอธิปัตติปัจจัย แก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตต์ด้วยฉันทาธิปัตติธรรม ดังนี้ ฯ
 (จป ๒๕๔๓)

อธิบายกาลาสังคหะ

(บ.ศ.๙ ปี ๒๕๔๐ และ ป.ธ. ๙ ปี ๒๕๓๑) **สงฺคโห** สังคหะ กุสลาทีหิ
ตีหิ สมากิญฺโณ ซึ่งระคนด้วยธรรม ๓ ประการมีกุศลธรรมเป็นต้น **มิสฺสกกสงฺคโห**
 ชื่อว่ามิสสกกสังคหะ **เอวํนามโก** คือ มีชื่ออย่างนั้น **ตโตเยว** เพราะระคนด้วย
 ธรรม ๓ ประการมีกุศลธรรมเป็นต้นนั้นนั่นเอง **วตฺตฺโต** ๗เปฯ **วุตฺตาคิ สุตฺตธา**
วุตฺโต ท่านอาจารย์กล่าวไว้ ๗ หมวด คือ **วตฺตฺโต** กล่าวโดยวัตถุ **ธมฺมวเสน**
 ได้แก่ กล่าวตามอำนาจธรรม **เหตุธมฺมา จ** เหตุธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้
 ๖ ประการหมวด ๑ **ฉานนฺคานิ** **ปลฺลจ** องค์ฉานตรัสไว้ ๕ ประการหมวด ๑
โสมนสฺสโทมนสฺสุเปกฺขานํ เวทनावเสน **เอกโต** **คหิตตฺตา** เพราะทรงรวม
 โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา เป็นข้อเดียวกัน คือเป็น
 เวทนาเจตสิก ๑ **มคฺคณฺคานิ** **นว** องค์มรรคตรัสไว้ ๙ ประการหมวด ๑
มิจฺฉาสงฺกปฺปวายามสฺมาธินํ **วิตกฺกวิริยจิตฺเตกคฺคตาสภาเคน** **สมฺมาสงฺกปฺปาทิหิ**
สท **เอกโต** **คหิตตฺตา** เพราะทรงรวมมิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ
 เป็นข้อเดียวกันกับสัมมาสังกัปปะเป็นต้น โดยมีส่วนเป็นวิตกเจตสิก วิริยเจตสิก
 และจิตเตกคคตเจตสิกเหมือนกัน ๑ **อินฺทฺริยธมฺมา** **โสฬส** อินทริยธรรมตรัสไว้
 ๑๖ ประการหมวด ๑ **ปลฺลจฺจนฺ** **เวทนินฺทฺริยานํ** **เวทนาสามญฺเณน** (**เอกโต**
คหิตตฺตา) เพราะทรงรวมอินทริยธรรมที่เป็นเวทนา ๕ ประการ เป็นข้อเดียวกัน
 โดยเป็นเวทนาเจตสิกเหมือนกัน **ติณฺณํ** **โลกุตฺตรินฺทฺริยานํ** **ปลฺลจฺฉินฺทฺริยสฺส** **จ**
ฉานสามญฺเณน **จ** **เอกโต** **คหิตตฺตา** ทรงรวมอินทริยธรรมที่เป็นฝ่ายโลกุตตระ
 ๓ ประการ และปัญญินทรีย์เป็นข้อเดียวกัน โดยเป็นปัญญาเจตสิกเหมือนกัน
รูปารูปรชีวิทินฺทฺริยานญฺจ **วิสุํ** **วิสุํ** **คหิตตฺตา** และทรงแยก रूपชีวิทินทรีย์กับ
 อรูปชีวิทินทรีย์ออกจากกัน ๑ **ปน** ส่วน **พลธมฺมา** **นว** **อิริตา** พลธรรมตรัสไว้
 ๙ ประการหมวด ๑ **ยถาวุตฺตนเยเนว** โดยนัยตามที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ ๑
อธิปติธมฺมา **จตฺตารอ** **วุตฺตธา** **อธิปติธรรมตรัสไว้** ๔ ประการหมวด ๑ ๑ **อาหารา**

ตลา จตุตตารโ วุตตลา อาหารธรรม ก็เหมือนกัน คือ ตรีสไว้ ๔ ประการหมวด ๑ ๆ
จ ก็ เอตล บรรดาธรรม (๕๓ ประการ) มีเหตุธรรมเป็นต้นเหล่านี้

ปญจสงคหิตา ปญญา ปัญญาเจตสิก มีในสังคหะ ๕ หมวด
(มีการรวมไว้ใน ๕ ฐานะ) **ปน** ส่วน **วายาเมกคคตา จตุสงคหิตา**
วิริยเจตสิกกับเอกคคตาเจตสิกมีในสังคหะอย่างละ ๔ หมวด จิตต์
สติ เจว ติสงคหา เจตนาเจตสิกกับสติเจตสิก มีในสังคหะอย่างละ
๓ หมวด ๆ **สงกปปเวทนาสทฐา** วิตกเจตสิก เวทนาเจตสิก และ
สัทธาเจตสิก **ทุกสงคหิตา มตา** บัณฑิตกล่าวว่า มีในสังคหะอย่างละ
๒ หมวด **เสสา อฏฐวีสติ (ธมฺมา)** ธรรม ๒๘ ประการที่เหลือ
เอเกกสงคหา ภาสิตา ทำอาจารย์กล่าวว่า มีในสังคหะอย่างละ
๑ หมวด ๆ (จบ บ.ศ.๙ ปี ๒๕๔๐ และ ป.ธ.๙ ปี ๒๕๓๑)

จบมิตสกกสังคหะ

{อธิบายโพธิปักขียสังคหะ}

อธิบายสติปัฏฐาน ๔

ปฏฺฐานํ ที่ชื่อว่าปัฏฐาน **ปฏฺฐาตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ตั้งมั่น
อสุภคคณาทิวเสน อนุปวิสิตฺวา กายาทีอาลมพเน ปวตฺตีติ อตฺโถ อธิบายว่า
ความเป็นไปในอารมณ์มีกายเป็นต้น เข้าไปถึงตามลำดับด้วยอำนาจการกำหนดรู้ว่า
ไม่งามเป็นต้น ๆ **สติเยว ปฏฺฐานํ** ปฏฺฐานคือสติ **สติปฏฺฐานํ** ชื่อว่า สติปัฏฐาน ๆ
ปน ก็ **ตํ** สติปัฏฐานนั้น **จตุพฺพิธํ** มี ๔ ประการ กายเวทนาจิตตธมฺเมสุ
อสุภทุกฺขานิจฺจานตฺตการคฺคณวเสน ด้วยอำนาจกำหนดรู้อาการในกาย
ว่าไม่งาม ในเวทนาว่าเป็นทุกข์ ในจิตว่าไม่เที่ยง และในธรรมว่าไม่ใช่ตัวตน
(กายเวทนาจิตตธมฺเมสุ) สุกฺขนิจฺจอตฺตสญฺญาวิปฺลลาสปฺปหานวเสน จ และ
ด้วยอำนาจละสัญญาวิปฺลลาสในกายว่างาม ในเวทนาว่าเป็นสุข ในจิตว่าเที่ยง
และในธรรมว่าเป็นตัวตน **อิติ** เพราะเหตุนั้น **วุตฺตํ จตุตฺตารโ สติปฏฺฐานาติ**

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สติปัฏฐานมี ๔ ประการ ๑ กายโย ที่ชื่อว่ากาย กุจฺฉิตานํ เกสาทีนํ อาโยติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นบ่อเกิดแห่งอาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นที่น่าเกลียด สรีรํ ได้แก่ ร่างกาย ๑ วา อีกนัยหนึ่ง อสฺสาสปฺสฺสาสนํ สมฺภูโห กองลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ กายโย ชื่อว่า กาย ๑ ตสฺส อนุปฺสฺสนา ปริกมฺมวเสน วิปฺสฺสนาวเสน จ สรณํ ความเห็นเนื่อง ๆ คือ ความระลึกถึงกายนั้น ด้วยอำนาจบริกรรมและด้วยอำนาจวิปัสสนา กายานุปฺสฺสนา ชื่อว่า กายานุปัสสนา ๑ ทุกฺขทุกฺขวิปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขภูตानํ เวทนานํ วเสน อนุปฺสฺสนา ความเห็นเนื่อง ๆ ด้วยอำนาจเวทนาซึ่งเป็นทุกข์เพราะทนได้ยาก เป็นทุกข์เพราะเปลี่ยนแปรไป และเป็นทุกข์ประจำสังขาร เวทนานุปฺสฺสนา ชื่อว่า เวทนานุปัสสนา ๑ ตถา อนึ่ง สราคมหคฺคตาทิวเสน สมฺปโยคภูมิเกเทน ภินฺนสฺเสว จิตฺตสฺส อนุปฺสฺสนา ปริกมฺมวเสน วิปฺสฺสนา ความเห็นเนื่องๆ คือ ความเห็นแจ้งซึ่งจิตที่ต่างกัน โดยประเภทแห่งสัมปโยคและภูมิ ด้วยอำนาจสราคจิตและมหัคคตจิตเป็นต้นนั้นแล ด้วยอำนาจบริกรรม จิตฺตานุปฺสฺสนา ชื่อว่า จิตตานุปัสสนา ๑ สยฺยวาสสงฺขารานํ ฐมฺมานํ ภินฺนลกฺขณานเมว อนุปฺสฺสนา ความเห็นเนื่องๆ ซึ่งธรรม คือ ลัญญา และสังขาร ที่มีลักษณะต่างกัันนั้นแล ฐมฺมานุปฺสฺสนา ชื่อว่า ฐมฺมานุปัสสนา ๑

อธิบายสัมมปปธาน ๔

สมฺมปฺปธานํ ที่ชื่อว่าสัมมปปธาน สมฺมา ปทหนฺติ เอเตนาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องตั้งความเพียรโดยชอบแห่งเหล่าชน วายาโม ได้แก่ วายามะ ๑ จ ก็ โส วายามะนั้น จตฺตพฺพิโร มี ๔ ประการ กิจฺจเกเทน โดยประเภทแห่งหน้าที่ อิติ เพราะเหตุนี้ อาห จตฺตารो สมฺมปฺปธานาติอาทิตานพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว่า สัมมปปธานมี ๔ ประการ ดังนี้เป็นต้น ๑ อสฺสุมฺนสิการกมฺมฏฺฐานานุปฺยฺยชานาทิวเสน วายมนํ ความพยายามด้วยอำนาจความใส่ใจถึงว่าไม่งามและเพียรประกอบกัมมฏฐานเป็นต้น วายาโม ชื่อว่า วายามะ ๑ ภิชฺยโยภาวายาติ บทว่า ภิชฺยโยภาวาย ได้แก่ อภิชฺยโยภาว เพื่อความเจริญยิ่งขึ้น ๑

อธิบายอิทธิบาท ๔

อิทธิ ที่ชื่อว่าอิทธิ อิขุมติ อิฏฐานาติกเมตยาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องสำเร็จแห่งกิจมีการอธิษฐานเป็นต้น อิทธิวิธญาณ ได้แก่ อิทธิวิธญาณ ฯ อิทธิยา ปาธา ธรรมเป็นเครื่องถึงความสำเร็จ อิทธิปาธา ชื่อว่า อิทธิบาท ฯ ฉนุโทเยว อิทธิปาโท อิทธิบาทคือฉันทะ ฉนุทธิทธิปาโท ชื่อว่า ฉันทิทธิบาท ฯ

อธิบายโพชฌงค์ ๗

โพธิ ที่ชื่อว่าโพธิ พุชฺฌตติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ตรัสรู้ ฯ โยคาวจร พระโยคาวจร อารทฐวิปัสสกโต ปญฺจาย เริ่มตั้งแต่ท่านผู้ปรารถนาวิปัสสนา พุชฺฌตติ วา ย่อมรู้ได้ สจฺจานิ วา ปฏิวิชฺฌตติ ย่อมรู้แจ้งจะทั้งหลายได้ กิเลสนิททาโต วา วุฏฺฐาติ ย่อมออกจากความหลับคือกิเลสได้ กิเลสสฺสโกปภาวโต วา มคฺคผลปฺปตฺติยา วิกสฺติ หรือย่อมเบิกบานในการบรรลุมรรคและผล เพราะไม่มีความคดงอคือกิเลสได้ ยาย สติอาทิกาย ฌมฺมสามคฺคิยา ด้วยความพร้อมเพรียงแห่งธรรมมีสติเป็นต้นใด สภา ฌมฺมสามคฺคิ ความพร้อมเพรียงแห่งธรรมนั้น โพธิ ชื่อว่า โพธิ ฯ โพชฌงฺคฺคา ที่ชื่อว่าโพชฌงค์ ตสฺส โพธิสฺส ตสฺสา วา โพธิยา องฺคภูตา การณภูตาคติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นองค์ คือ เป็นเหตุแห่งความตรัสรู้นั้น หรือแห่งความพร้อมเพรียงแห่งธรรมคือโพธินั้น ฯ ปน ก็ เต โพชฌงค์เหล่านั้น ฌมฺมวเสน สดฺตวิธา มี ๗ ประการด้วยอำนาจแห่งธรรมอิตติ เพราะเหตุานั้น อาห สติสมฺโพชฌงฺโคติอาทิ ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว่า สติสัมโพชฌงค์ ดังนี้เป็นต้น ฯ สติสมฺโพชฌงฺโค ที่ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ สติเยว สุนฺทโร โพชฌงฺโค สุนฺทรสฺส วา โพธิสฺส สุนฺทราย วา โพธิยา องฺคฺคิ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นองค์แห่งความตรัสรู้อันงาม คือ เป็นองค์แห่งความตรัสรู้อันงาม หรือแห่งความพร้อมเพรียงแห่งธรรมที่ชื่อว่าโพธอันงาม คือสติ ฯ ฌมฺมวิจโย ที่ชื่อว่าฌมฺมวิจยะ ฌมฺเม วิจฺจนาติ อุปฺปริกฺขตฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เลือกเฟ้น คือ พิจารณาธรรมทั้งหลาย วิปัสสนาปญฺญา ได้แก่ วิปัสสนาปัญญา ฯ

อุเปกฺขาติ อธิ ในบทว่า อุเปกฺขา นี้ ตตรมชฺมตฺตฺอุเปกฺขา (อธิปฺเปตา)
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์ถึงตตรมชฺมตฺตฺอุเปกฺขา ฯ

อธิบายกาลาสังคหะ

(บ.ศ.๙ ปี ๒๕๓๓) และ ป.ธ.๙ ปี ๒๕๔๑) สุตฺตธา ตตฺถ สงฺคโหติ วตฺวา
ท่านพระอรุทธาจารย์กล่าวว่า ในโพธิปักขิยสังคหะนั้น มีการรวบรวมสภาวะธรรมไว้
๗ หมวด ดังนี้แล้ว ปุณฺ ทํ ทสฺเสตฺมํ หวังจะแสดงการรวบรวมสภาวะธรรมนั้นซ้ำอีก
สงฺกปฺปสฺสทฺธิ จาติอาทิ วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า สงฺกปฺปสฺสทฺธิ จ ดังนี้เป็นต้น ฯ
ตตฺถ บรรดาสภาวะธรรม ๑๔ ประการนั้น วิริยํ วิริยเจตสิก นวภูจฺจานํ ชื่อว่า มีฐานะ
๙ ประการ สมนฺปฺปธานจตฺทุกฺกวิริยทฺธิปาทวิริยนิทฺธิยวิริยพลวิริยสมฺโพชฌนฺค-
สมฺมาวายามวเสน นวกฺกจฺจตฺตา เพราะทำหน้าที่ ๙ อย่าง คือ สัมมปฺปธาน ๔
วิริยทฺธิปาท (๑) วิริยนิทฺธิย (๑) วิริยพล (๑) วิริยสัมโพชฌน (๑) สัมมาวายามะ
(๑) ฯ สติ สติเจตสิก อภฺยภูจฺจานา ชื่อว่า มีฐานะ ๘ ประการ สติปฺภฺจฺจานจตฺทุกฺก-
สฺตินทฺธิยสฺติพลสฺติสมฺโพชฌนฺคสมฺมาสฺติวเสน อภฺยกฺกจฺจตฺตา เพราะทำหน้าที่
๘ อย่าง คือ สติปฺภฺจฺจาน ๔ สฺตินทฺธิย (๑) สติพล (๑) สติสัมโพชฌน (๑)
สम्मัสติ (๑) ฯ สมาธิ เอกกคฺตาเจตสิก จตฺถฺจฺจานโน ชื่อว่า มีฐานะ ๔ ประการ
สมาธิทฺธิยสมาธิพลสมาธิสมฺโพชฌนฺคสมฺมาสมาธิวเสน จตฺถฺกจฺจตฺตา เพราะทำ
หน้าที่ ๔ อย่าง คือ สมาธิทฺธิย (๑) สมาธิพล (๑) สมาธิสัมโพชฌน (๑)
สम्मัสมาธิ (๑) ฯ ปญฺญา ปญฺญาเจตสิก ปญฺญาจฺจานา ชื่อว่า มีฐานะ ๕ ประการ
วิมฺภฺสฺสทฺธิปาทปญฺญินทฺธิยปญฺญาพลมฺมุวิจยสมฺโพชฌนฺคสมฺมาทฺธิกฺกจฺจวเสน
ปญฺญกจฺจตฺตา เพราะทำหน้าที่ ๕ อย่าง คือ วิมฺภฺสฺสทฺธิปาท (๑) ปญฺญินทฺธิย (๑)
ปญฺญาพล (๑) มฺมุวิจยสัมโพชฌน (๑) สัมมาทฺธิกฺก (๑) ฯ สทฺธา สทฺธาเจตสิก
ทฺถฺจฺจานา ชื่อว่า มีฐานะ ๒ ประการ สทฺธิทฺธิยสทฺธาพลวเสน ทฺถฺกจฺจตฺตา
เพราะทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ สทฺธิทฺธิย (๑) สทฺธาพล (๑) ฯ เอโส อุตฺตมานํ
โพธิปักขิยภาเวน วิสฺฐฺจฺจานํ สุตฺตตฺตฺตีสมฺมานํ ปวโร อุตฺตโม วิภาโค นี้เป็น

การจำแนกสภาวธรรม ๓๗ ประการ อันยอดเยี่ยม คือ พิเศษสุด โดยความเป็นธรรม ซึ่งเป็นไปในฝักฝ่ายปัญญาเครื่องตรัสรู้ อย่างประเสริฐ คือ อย่างยอดเยี่ยม ฯ โลกุตตเร อภิวชิเร ในโลกุตตรจิตแม้ทั้ง ๘ ดวง สัพเพ สตุตตตีสถมมา โหนติ ย่อมมีธรรมครบทั้ง ๓๗ ประการ ฯ **สงกบุปปีติโย** น วา โหนติ หรือว่า วิตกเจตสิก กับปีติเจตสิกไม่มี **ทุตติยาทิมมานิกเก** **สงกบุปปีติโย** (อสมภวโต) **จตุตถปญจมชฎมานิก** **ปีติยา จ อสมภวโต** น โหนติ วา คือ หรือว่า ชื่อว่ามีอยู่ก็หาไม่ได้ เพราะวิตกเจตสิก ไม่เกิดมีในทุตติยมานิกจิตเป็นต้น และเพราะปีติเจตสิกไม่เกิดมีในจตุตถมชฎมานิกจิต และปญจมชฎมานิกจิต ฯ **โลกิเยปิ จิตฺเต** แม้นในโลภียจิต (๘๑ ดวง) **เกจิ** สภาวธรรม บางเหล่า **กตฺถจิ วิสุํ วิสุํ โหนติ** ก็เกิดแยกๆ กันในจิตบางดวง **ยถาโยคํ** ตามที่ประกอบได้ **ตํตํกัจจุสฺส** **อนรุปรวเสน** คือ ด้วยอำนาจที่เหมาะสมแก่หน้าที่นั้น ๆ **สีลวิสุทฺธาทิจฺจุพิสุทฺธิบุปฺพตฺติยํ** ในความเป็นไปแห่งวิสุทธิ ๖ ประการมีสีลวิสุทธิ เป็นต้น **กตฺถจิ** น วา โหนติ หรือว่า ไม่เกิดมีในจิตบางดวง ฯ (จบ บ.ศ. ๙ ปี ๒๕๓๗ และป.ธ.๙ ปี ๒๕๔๑)

จบโพธิปักขิยสังคหะ

{อธิบายศัพท์สังคหะ}

อธิบายชั้น ๕

เต เต สภาคธมฺมา ธรรมที่มีส่วนเสมอกันทั้งหลายเหล่านั้นๆ **อดีตานาคตปจฺจุบุปฺพนาทิมณฑนินา** ที่ต่างกันโดยแยกเป็นอดีตธรรม อนาคตธรรม และปัจจุบันธรรมเป็นต้น **ขนฺธา** ชื่อว่า ชั้น **เอกขณํ** **ราสฏฺเฐน** เพราะอรรถว่า รวมเป็นหมวดเดียวกัน ฯ **เตนาห ภควา ตเทกขณํ** ฯเปฯ **รูปกฺขนฺโรตฺติอาทิ** เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ตเทกขณํ** **อภิสญฺญหิตฺวา** **อภิสงฺขิปิตฺวา** เพราะประมวลย่นรูปนั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน **อโย วุจฺจติ** **รูปกฺขนฺโร** นี้เรียกว่า รูปชั้น **ดังนี้**เป็นต้น ฯ **ปน** ก็ **เต** **เอเต** **ขนฺธา** ชั้นเหล่านั้นนั้น **ปญฺเจว** **วุตฺตา** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ๕ ประการเท่านั้น **ภาชนโกชน-**

พยุถนภตตการภฏชกวิกปวเสณ ด้วยอำนาจความกำหนดว่าเป็นภษณะ
 ว่าเป็นโภษณะ ว่าเป็นกัษขาว ว่าเป็นผู้ปรุงอาหาร และว่าเป็นผู้บริโภค (อาหาร)
 อิติ เพราะเหตุนี้ อห ภฏษนโรติอาทิ ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว้า
 ภฏษนโร ดังนี้เป็นต้น ๑ ทิ ความจริง รูป รุปันธ เวทนานิสุสยตตภา ภษณภฏษณินิ
 ชื่อว้า ดำรงอยู่ในฐานะเป็นคจภษณะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัยแห่งเวทนาเจตสิก ๑
 เวทนา เวทนาขันธ ภฏชิตพพตตภา โภษณภฏษณินิยา ชื่อว้า ดำรงอยู่ในฐานะ
 เป็นคจโภษณะ เพราะเป็นธรรมชาติอันวิญญูณพึงบริโภค ๑ สลยลา สลยลาขันธ
 เวทนาสุสาทลภเหตุตตภา พยุถนภฏษณินิยา ชื่อว้า ดำรงอยู่ในฐานะเป็นคจกัษขาว
 เพราะเป็นเหตุได้ความพอใจในเวทนาเจตสิก ๑ สงขารา สังขารขันธ อภิสงขรณโต
 อธิรลขโต ภตตการภฏษณินิยา ชื่อว้า ดำรงอยู่ในฐานะเป็นคจผู้ปรุงอาหาร
 เพราะเป็นตัวปรุงแต่งอารมณ คคือ เพราะทำให้วิญญูณได้ความยินดี ๑ วิญญูณ
 วิญญูณขันธ อุภฏษนชคตตภา ภฏษนภฏษณินิยา ชื่อว้า ดำรงอยู่ในฐานะเป็นคจ
 ผู้บริโภค เพราะเป็นตัวบริโภคอารมณได้เต็มที่ ๑ จ ก็ เหตุตวตตภา ด้วยคำอธิบาย
 เพียงเท่านั้น อธิปเปตตลสิทฺธิ เป็นอันล้าเรึงเนื้อความตามพระประสงคแล้ว
 อิติ เพราะเหตุนี้ ปญเจว วุตตภา พระผู้มีพระภคเจ้าจึงตรัสขันธไว้ ๕ ประการ
 เท่านั้น ๑ เทสนากุเมปิ แม้นในลำดับแห่งเทศนา อิทเมว การณ ก็ชื่อว้ามีเหตุนี้
 เหมือนกัน ยตล ภฏชติ ยลจ ภฏชติ เยน จ ภฏชติ โย จ ภฏชโก โย จ
 ภฏชิตา เตส อนุกุเมน ทสเสตคภฏชติ เพราะทรงพระประสงคจะแสดง
 ตามลำดับแห่งสถานที่บริโภค สิ่งของบริโภค เครื่องบริโภค ผู้ปรุง และผู้บริโภค ๑

อธิบายอุปาทานขันธ ๕

อุปาทานานิ โคจรกษนุธา หมู่แห่งอารมณของอุปาทานทั้งหลาย อุปาทา-
 นกษนุธา ชื่อว้า อุปาทานขันธ ๑ ปน ก็ เต รูปาทโย อุปาทานขันธมีรูปเป็นต้น
 เหล่านี้ อุปาทานวิสยภเวณ คคิตา ที่สัตวียึดถือโดยความเป็นอารมณ
 ของอุปาทาน ปญเจว มี ๕ ประการเหมือนกัน อิติ เพราะเหตุนี้ วุตต

รูปุปาทานกฺขนุโรติอาทิ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า รูปุปาทานกฺขนุโร
 ดังนี้เป็นต้น ฯ หิ ความจริง สพฺพสภาคธมฺมสงคฺคหตุลํ เพื่อรวบรวมธรรมที่มี
 ส่วนเสมอกันทั้งหมด สาสวา อนาสวาปิ ธมฺมา อวิเสสโต ปรยจกฺขนุชาติ
 เทลิตา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงธรรมทั้งหลาย ทั้งที่มีอาสวะ ทั้งที่หาอาสวะ
 มิได้ว่า ชั้น ๕ ดังนี้ โดยไม่แปลกกัน ฯ ปน แต่ วิปสฺสนาภูมิตฺตสฺสสนฺตลํ เพื่อจะ
 ทรงแสดงภูมิวิปัสสนา สาสวาว อุปาทานกฺขนุชาติ (เทลิตา) พระผู้มีพระภาคเจ้า
 จึงทรงแสดงเฉพาะธรรมที่มีอาสวะเท่านั้นว่า อุปาทานชั้น ๑ ยถา ฯ ปน
 อุปาทานกฺขนุเรสุติ ทฎฺฐพฺพํ พึงเห็นความหมายว่า ปน ก็ เอตฺถ ในชั้น ๕
 มีรูปชั้นเป็นต้นนี้ เวทนาทโย นามชั้นทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้น สาสวา
 อนาสวา จ เป็นทั้งที่มีอาสวะ และหาอาสวะมิได้ ยถา ฉนฺนโด น เหวํ รูปุ
 รูปุชั้นหาเป็นฉนฺนนั้นไม่ เอกนุตคามาวจรตฺตา เพราะรูปเป็นกามาวจรอย่างเดียว ฯ
 ปน อนึ่ง ตํ รูปุนั้น ขนฺุเรสุ เทลิตํ ทรงแสดงไว้ในชั้นทั้งหลาย สภาคราสิวเสน
 ด้วยอำนาจหมวดสภาครธรรม ปน แต่ อุปาทานกฺขนุเรสุ (เทลิตํ) ทรงแสดงไว้
 ในอุปาทานชั้นทั้งหลาย อุปาทานิชยาเวน ราสิวเสน จ โดยความเป็นธรรมชาติ
 อันเหล่าสัตว์พึงยึดมั่นถือมั่น และด้วยอำนาจเป็นหมวดธรรม ฯ

อธิบายอายตนะ ๑๒

ตํทวารารมฺมณา จิตฺตเจตสิกกา จิตฺตและเจตสิก ซึ่งมีทวารนั้น ๆ เป็นอารมณ์
 อายตนะนฺนติ ย่อมสืบต่อ ฆณฺเณนฺนติ คือ พากเพียร วายมนฺนติ ได้แก่ พยายาม
 เตน เตน กิจฺเจเน โดยหน้าที่นั้นๆ เอตฺถ (จกฺขุรูปาทิสฺสุ) ในจักขุและรูปเป็นต้นนี้
 (อิตฺติ) เพราะเหตุนี้ (จักขุและรูปเป็นต้นเหล่านี้) อายตนาณิ จึงชื่อว่า อายตนะ
 อายกฺกุเต วา เต ธมฺเม เอตานิ ตเนนฺนติ วิตุลาเรนฺนติ หรือว่าจักขุและรูปเป็นต้น
 เหล่านี้ ย่อมยังธรรมเหล่านี้อันเป็นบ่อเกิดให้แผ่ขยาย คือ ให้กว้างขวาง
 (อิตฺติ) เพราะเหตุนี้ (จักขุและรูปเป็นต้นเหล่านี้) อายตนาณิ จึงชื่อว่าอายตนะ
 อายตํ วา สํสารทฺทกฺขํ นยมนฺนติ ปวตฺเตนฺนติ หรือว่าจักขุและรูปเป็นต้นเหล่านี้

ย่อมนำไป คือ ยังสังสารทุกข์ให้เป็นไปยืดยาว (อิตติ) เพราะเหตุนั้น (จักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้น) **อายตนาภิ** จึงชื่อว่า **อายตนะ จกขุวิญญาณาทีนั** การณภูตานิ วา หรือว่าจักขุและและรูปเป็นต้นเหล่านี้ เป็นเหตุแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น อิตติ เพราะเหตุนั้น (จักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้น) **อายตนาภิ** จึงชื่อว่าอายตนะ ฯ

อปิ อีกอย่างหนึ่ง **โลเก นิवासอากรสโมสรมสยชาติภูจัน** สถานที่อยู่อาศัย สถานที่เป็นบ่อเกิด สถานที่ประชุม และสถานที่เกิดของตน ในโลก **อายตนนุติ วุจติ** เขาก็เรียกกันว่า **อายตนะ** ฯ **ตสฺมา** เพราะเหตุนั้น **เอเตปิ (จกขาทโย)** จักขุปสาทรูปเป็นต้นแม่เหล่านี้ **อายตนาภิ** ชื่อว่า **อายตนะ ตตฺทวาริกานั ตตฺทวารมฺมณานนุจ จกขุวิญญาณาทีนั นิवासภูจันตาย** เพราะเป็นที่อยู่อาศัย แห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ซึ่งเป็นไปทางทวารนั้น ๆ และมีทวารนั้น ๆ เป็นอารมณ์ **เตสเมว อากินฺณภาเวน ปวตฺตุนฺตานิ อากรภูจันตาย** เพราะเป็นสถานที่เป็น บ่อเกิดแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง ที่เป็นไปโดยความเป็นธรรมชาติ เจือปนกันอยู่ทั่วไป **ทวาราลมฺพนโต สโมสรมฺตานิ สโมสรมฺภูจันตาย** เพราะ เป็นสถานที่ประชุมแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นเหล่านั้น ซึ่งมาประชุมกันทางทวาร และอารมณ์ **ตตฺเถว อุปฺปชฺชนฺตานิ สยชาติภูจันตาย จ** และเพราะเป็นสถานที่ เกิดของตนแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นเหล่านั้น ซึ่งเกิดขึ้นอยู่ในทวารและอารมณ์ เหล่าเหล่านั้นเอง ฯ **ทานิ ๗เป๗ ทฺวาทสฺวิธานีติ (มนสิกฺตฺวา)** ท่านพระอนุรุทธาจารย์ คำนี้ถึงว่า **ปน** ก็ **ทานิ** อายตนะเหล่านั้น **ทฺวาทสฺวิธานี** มี ๑๒ อย่าง **ทฺวารภูตานิ ๗เป๗ ฉาติ** คือ **ทฺวารภูตานิ อชฺมตฺติกายตนาภิ จ** ที่เป็นทวาร ชื่อว่า **อายตนะ** ภายในมี ๖ ประการ **อาลมฺพนภูตานิ จ พาทิรายตนาภิ จ** และที่เป็นอารมณ์ ชื่อว่า **อายตนะ** ภายนอกมี ๖ ประการ ดังนี้ **อาห จกขุขายตนนุติอาทิ** จึงกล่าวว่ **จกขุขายตนั** ดังนี้เป็นต้น ฯ **จกขุ จ ตั** **อายตนะ** **ฉาติ** **จกขุขายตนั** จักขุนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **จักขุขายตนะ** ฯ **เอวํ เสเสสฺสุปิ** แม้ใน อายตนะทั้งหลายที่เหลือ ก็มีน้อยอย่างนี้เหมือนกัน ฯ **ตตฺถ อชฺมตฺติกายตเนสุ** ในอายตนะภายใน (๖ ประการ) บรรดาอายตนะ ๑๒ ประการนั้น **จกขุขายตนั**

จักขวยตนะ วิภูตฺติ ชื่อว่า ปรากฎชัตเจน สนิทสนสปปฎิฆาลมพนตฺตา เพราะมีอารมณ์ที่เห็นได้และกระทบได้ อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ ปรมํ นิภุชิตฺตํ (วุตฺตํ) พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสจักขวยตนะนั้นไว้เป็นประการแรก ฯ อนิทฺตสนสปปฎิฆารมฺมณานิ อิตฺธานิ (วุตฺตานิ) ตรัสอายตนะนอกนี้ ซึ่งมีอารมณ์เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ไว้ ตทฺทนฺนุตรํ ในลำดับต่อจากจักขวยตนะนั้น ฯ ตตฺถถาปี แม้ในบรรดาอายตนะ ๕ ประการนั้น จกฺขวยตฺนนานฺนุตรํ โสตายตฺนํ วุตฺตํ ก็ตรัสโสตายตนะไว้ในลำดับต่อจากจักขวยตนะ อสมฺปตฺตคฺคคาหกสามญฺเณน เพราะเป็นธรรมชาติรับอารมณ์ที่ยังไม่มาถึงตนได้เหมือนกัน ฯ อิตฺเรสุ ในบรรดาอายตนะนอกนี้ ฆานายตฺนํ ปรมํ วุตฺตํ ตรัสฆานายตนะไว้ก่อน สีมฺตฺตํ อารมฺมณคฺคทณฺสมตฺถตฺตา เพราะมีความสามารถรับอารมณ์ได้เร็วกว่า ฯ หิ ความจริง ปฺรโต จปิตมตฺตสฺส โภชาทิกสฺส คนฺโธ กลิ่นของโภชนะเป็นต้น เพียงวางไว้ข้างหน้า วาตานุสาเรน ฆาเนน ปฎิหฺลยฺยติ ก็กระทบฆานปสาทรูปได้ ตามกระแสลม ฯ ปน ก็ ตทฺทนฺนุตรํ ในลำดับต่อจากฆานายตนะนั้น ชิวฺหายตฺนํ วุตฺตํ ตรัสชิวหายตนะไว้ ปเทสวุตฺติสามญฺเณน โดยมีความเป็นไปในเฉพาะส่วนเสมอกัน ฯ ตโต ต่อแต่นั้น สพฺพญฺญานิกํ กายายตฺนํ (วุตฺตํ) จึงตรัสกายายตนะ อันเป็นที่รองรับอายตนะทั้งหมด ฯ ตโต ต่อแต่นั้นไป ปญฺจนนฺนปิ โคจรคฺคทณฺสมตฺถํ มนายตฺนํ (วุตฺตํ) จึงตรัสมนายตนะ ซึ่งมีความสามารถรับอารมณ์แม้ของอายตนะทั้ง ๕ ได้ ฯ ปน ส่วน รูปายตฺนาทีนํ อายตนะภายนอก ๖ ประการ มีรูปายตนะเป็นต้น เตสํ เตสํ อารมฺมณานิ ซึ่งเป็นอารมณ์ของอายตนะภายใน ๖ ประการ มีจักขวยตนะเป็นต้นนั้น ฯ ยถาวุตฺตานิ อฺนุกฺกเมเน วุตฺตานิ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ตามลำดับอายตนะตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว ฯ

อธิบายธาตุ ๑๘

(ธรรมชาติเหล่าใด) **อดตโน สภาวํ ฐาเรนุติ** ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะแห่งตน **อิติ** เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาติเหล่านั้น) **ธาตุโย** ชื่อว่า ธาตุ ๆ ๑ อถวา อีกอย่างหนึ่ง (ธรรมชาติเหล่าใด) **ยถาสมภูวมเนกปฺปการํ สํสารทุกฺขํ วิทหนฺติ** ย่อมทรงไว้ซึ่งสังสารทุกข์มีเอนกประการ ตามที่เกิดมีได้ (**อิติ**) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาติเหล่านั้น) **ธาตุโย** ชื่อว่า ธาตุ จ หนึ่ง (ธรรมชาติเหล่าใด) **สตุเตหิ ธิยนฺติ ฐริยนฺติ** อันเหล่าสัตว์ทรงไว้ คือ ธารไว้ **ภาหาราเรหิ วิย ภาโร** คล้ายของหนัก อันบุคคลผู้แบกของหนักแบกไว้ ฉะนั้น (**อิติ**) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาติเหล่านั้น) **ธาตุโย** ชื่อว่า ธาตุ จ หนึ่ง **อวสวตฺตนโต ทุกฺขวิธานมตฺตเมว** เอตา ธรรมชาติเหล่านี้ เป็นเพียงความทรงไว้ซึ่งทุกข์เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ (ของตน) (**อิติ**) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาติเหล่านั้น) **ธาตุโย** ชื่อว่า ธาตุ จ หนึ่ง **สตุเตหิ สํสารทุกฺขํ อนุวิริยติ** **เอตาหิ** สังสารทุกข์ อันเหล่าสัตว์ย่อมเสวยด้วยธรรมชาติเหล่านี้ (**อิติ**) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาติเหล่านั้น) **ธาตุโย** ชื่อว่า ธาตุ จ หนึ่ง **ตถาวิทํ เอตาเสว ธิยติ ฐปฺยติ** ทุกข์มีประการดังกล่าวแล้วเช่นนั้น ตั้งอยู่ คือ ดำรงอยู่ในธรรมชาติเหล่านั้นนั้นแหละ (**อิติ**) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาติเหล่านั้น) **ธาตุโย** ชื่อว่า ธาตุ จ หนึ่ง (ธรรมชาติเหล่าใด) **เวยยยาวยวภูตา** เป็นองค์ประกอบแห่งธรรมที่ควรรู้ **รสโสณิตาทิสรีราวยวธาตุโย วิย หริตลมนโนสิลาทิสเลาวยวธาตุโย วิย จ** ดุจธาตุอันเป็นส่วนประกอบแห่งร่างกายมีรสและโลหิตเป็นต้น และดุจธาตุอันเป็นองค์ประกอบแห่งภูเขามีหิรดาและมนโนสิลาเป็นต้น ฉะนั้น **อิติ** เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาติเหล่านั้น) **ธาตุโย** ชื่อว่า ธาตุ ๆ ๑ **ยถาหุ สมจฺริงดํที่พระโบริณาจารย์** ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

(ธรรมชาติใด) **วิทหติ** ย่อมทรงสังสารทุกข์เอนกประการไว้ (**อิติ**) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) **ธาตุ** ชื่อว่า ธาตุ (ธรรมชาติใด) **ธิยติ** อันเหล่าสัตว์ทรงไว้ (**อิติ**) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น)

ธาตุ ชื่อว่า ธาตุ (ธรรมชาติใด) วิชานัม อันเป็นเพียงความทรงทุกข์ไว้ (อิติ) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ธาตุ ชื่อว่า ธาตุ วิชยเต เอตย สังสารทุกข์ อันเหล่าสัตว์ย่อมเสวยด้วยธรรมชาตินี้ (อิติ) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ธาตุ ชื่อว่า ธาตุ ธิยเต เอตุล ทุกข์มีประการดังกล่าว ดำรงอยู่ในธรรมชาตินี้ อิติ เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาตินั้น) ธาตุสมมตา ชื่อว่า ธาตุ (ธาตุสมมตา เรียกว่าธาตุ) (ธรรมชาติเหล่าใด) เภยยาวยวภูตา เป็นองค์ประกอบแห่งธรรม ที่ควรรู้ สรรเสถลาวยวธาตุโย วีย ดุจธาตุอันเป็นองค์ประกอบแห่ง ร่างกายและภูเขานั้น (อิติ) เพราะเหตุนั้น (ธรรมชาติเหล่านั้น) ธาตุโย ชื่อว่า ธาตุ ฯ (จ ศัพท์ กับ วา ศัพท์ ในกาลานี้ไม่แปล) ฯ

ตา ฯเปฯ วุตตาทิ (มนสิกตฺวา) ท่านพระอนุรุทธาจารย์คํานึงถึงว่า ปน ก็ ตา มนายตนํ สตฺตวิญญานธาตฺวเสน สตฺตธา ภินฺทิตฺวา อวเสเสหิ เอกาทสยตเนหิ สห อฏฺฐจารสธา วุตฺตา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนก มนายตนะเป็น ๗ ประการ คือ วิญญานธาตุจิต ๗ ประการ แล้วตรัสธาตุ เหล่านั้น รวมกับอายตนะ ๑๑ ประการที่เหลือ เป็น ๑๘ ประการ ดังนี้ อห จกฺขุธาตฺตฺวาติ จึงกล่าวว่า จกฺขุธาตุ ดังนี้เป็นต้น ฯ กมการณํ เหตุแห่ง การจัดลำดับ วุตฺตนเยน ทฏฺฐพฺพํ บัณฑิตพึงเห็นตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว ฯ

อธิบายอริยสัง ๔

(บ.ศ.๙ ปี ๒๕๓๙ และป.ธ.๙ ปี ๒๕๔๗) (ธมฺมชาตานิ ธรรมชาตทั้งหลาย) สจฺจานิ ชื่อว่า สัจจะ ตจฺจภาวโต เพราะเป็นธรรมชาตแท้ อริยานิ ชื่อว่า อริยะ อริยกรตฺตา เพราะทำความเป็นพระอริยะ อิติ เพราะเหตุนั้น อริยสจฺจานิ จึงชื่อว่า อริยสังข์ ฯ หิ ความจริง อิมานิ อริยสังข์เหล่านี้ อฏฺฐ อริยปุคฺคเล สาเรนฺติ ย่อมให้สำเร็จพระอริยบุคคล ๘ ประเภท จตฺตารโ ฯเปฯ ผลฏฺฐเจติ คือ จตฺตารโ ปฏิปนฺเน ทานผู้ดำรงอยู่ในมรรคผู้ปฏิบัติอยู่ ๔ ประเภท จตฺตารโ จ ผลฏฺฐ

และท่านผู้ดำรงอยู่ในผล ๔ ประเภท อสติ สจฺจปฏิเวธ เตสํ อริยภาวนูปคมนโต จ เพราะเมื่อไม่มีความรู้แจ้งสัจจะพระอริยบุคคลเหล่านั้น ก็เข้าถึงความเป็นพระอริยะไม่ได้ สติ ตสฺมี เอกนฺเตน ตพฺภาวูปคมนโต จ และเพราะเมื่อมีความรู้แจ้งสัจจะนั้น พระอริยบุคคลเหล่านั้น ก็เข้าถึงความเป็นพระอริยะนั้นได้ โดยส่วนเดียว ๆ ปน อนึ่ง ทุกขสมุทฺथนิโรธมคฺคานเมว ยถากุภํ พารกตฺตปภวตฺตนิสฺสรณตฺตนิยฺยานิกตฺต (โหติ) ภาวะที่ทุกขอริยสัจจ์เป็นธรรมชาติเบียดเบียน สมุทฺทยอริยสัจจ์เป็นแดนเกิดก่อน นิโรธอริยสัจจ์เป็นสภาวะสลัดออก และมรรคอริยสัจจ์เป็นสภาวะนำออกไป จากทุกขนั้นแหละ ย่อมมีตามลำดับ น อญฺเณสํ พารกาภิภาโวเยว (โหติ) จ ภาวะที่ธรรมเหล่าอื่นเป็นธรรมชาติเบียดเบียนเป็นต้นนั้นแหละ มีอยู่ก็หาไม่ได้ น ทุกฺขาทีนํ อพารกาภิภาโว (โหติ) จ และภาวะที่ทุกขอริยสัจจ์เป็นต้นเป็นธรรมชาติไม่เบียดเบียนเป็นต้น มีอยู่ก็หาไม่ได้ ตสฺมา เพราะฉะนั้น เอตานิ อริยสัจจ์ ๔ ประการ เหล่านี้ ตจฺจํนิจฺจํ เป็นธรรมชาติแท้ อญฺยตฺตลาภาวตฺตลพฺยาปิตาสงฺขาเตน ลกฺขณฺเณ โดยลักษณะ กล่าวคือภาวะเป็นธรรมชาติเบียดเบียนเป็นต้นไม่มีใน ธรรมเหล่าอื่น และภาวะเป็นธรรมชาติเบียดเบียนเป็นต้นซึ่งมีอยู่ในทุกขอริยสัจจ์ เป็นต้นเหล่านั้น ๆ เตนานุ โปราณา เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึง กล่าวไว้ว่า

จตุตฺตารโ (ธมฺมา) ธรรม ๔ ประการ จินฺนทฺนฺเต จตุโร มลํ ชีณฺโทเส
 จ จตุตฺตารโ สาเชนฺตฺตริยปฺคฺคเล ย่อมยังพระอริยบุคคล ๔ ประเภท
 ผู้กำลังตัดมลทิน และพระอริยบุคคล ๔ ประเภทผู้สิ้นโทษแล้วให้
 สำเร็จได้ โพรธานุรูปํ ตามสมควรแก่ปัญญาตรัสรู้ หิ เพราะ อญฺยตฺต
 พารกตฺตาทิ น เอเตหิ (ทุกฺขาทีหิ) ลพฺภติ ความเป็นธรรมชาติ
 เบียดเบียนเป็นต้น บัณฑิตหาไม่ได้ ในธรรมเหล่าอื่นจากทุกขอริยสัจจ์
 เป็นต้นเหล่านี้ นาวพารกตฺตเมเตสํ (ทุกฺขาทีนํ โหติ) ภาวะที่
 ทุกขอริยสัจจ์เป็นต้นเหล่านี้ เป็นธรรมชาติไม่เบียดเบียน (เป็นต้น)

มีอยู่ก็หาไม่ได้ **ตโต** เพราะเหตุนั้น **ตจฺฉานเนตานิ เว อริยสังข์** เหล่านี้
จึงเป็นธรรมชาติแท้แล ฯ (จบ บ.ศ.๙ ปี ๒๕๓๙)

วา หรือว่า **อริยานํ สจฺฉานิ** สังข์ทั้งหลายของพระอริยบุคคลทั้งหลาย
อริยสจฺฉานิ ชื่อว่า อริยสังข์ **เตหิ ปฏิวิชฺชิตพฺพตฺตา** เพราะเป็นสภาวะที่
พระอริยบุคคลเหล่านั้นพึงรู้แจ้งได้ ฯ **วา** หรือว่า **อริยสุส สมฺมาสมฺพุทฺธสุส**
สจฺฉานิ สังข์ทั้งหลายของพระอริยเจ้า คือ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า **เตน**
เทสิตตฺตา เพราะเป็นธรรมชาติอันพระองค์ทรงแสดงไว้แล้ว **อิติ** เพราะเหตุนั้น
อริยสจฺฉานิ จึงชื่อว่า อริยสังข์ ฯ **ปน** ก็ **ตานิ** อริยสังข์เหล่านั้น **จตุพฺพิธานิ**
มี ๔ อย่าง **สงฺกิลิฏฺฐาสงฺกิลิฏฺฐผลเหตุวเสน** คือ ผลที่เศร้าหมอง (ทุกขอริยสังข์)
ผลที่ไม่เศร้าหมอง (นิโรธอริยสังข์) เหตุที่เศร้าหมอง (สมุทฺทัยอริยสังข์) เหตุที่ไม่
เศร้าหมอง (มรรคอริยสังข์) **อิติ** เพราะเหตุนั้น **อาห จตุตฺตาริ อริยสจฺฉานิตีอาทิ**
ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวว่า **จตุตฺตาริ อริยสจฺฉานิ** ดังนี้ เป็นต้น ฯ **ตตฺถ**
พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **จตุตฺตาริ อริยสจฺฉานิ** นั้น ดังต่อไปนี้ **ทุกฺข์** ธรรมชาติ
ที่ชื่อว่าทุกฺข์ **กุจฺฉิตตฺตา ตฺวจฺฉตฺตา จ** เพราะเป็นธรรมชาติที่น่าเกลียด และเพราะ
เป็นธรรมชาติว่างเปล่า ฯ **สมุทฺโท** สภาวะธรรมที่ชื่อว่าสมุทฺทัย **ทุกฺขุปรฺตฺตนิมิตฺเตน**
โดยเป็นนิमितหมายแห่งความเกิดขึ้นแห่งทุกฺข์ **กมฺมาทิปจฺจยสนฺนิธานเ** ในการสังสม
ปัจจัยมีกรรมปัจจัย เป็นต้น **สมุเทติ** **เอตฺตฺมา** **ทุกฺขนฺติ** **กตฺวา** เพราะอธิบายความว่า
เป็นแดนเกิดขึ้นแห่งทุกฺข์ ฯ **ทุกฺขสุส** **สมุทฺโท** แดนเกิดขึ้นแห่งทุกฺข์ **ทุกฺขสมุทฺโท**
ชื่อว่า **ทุกฺขสมุทฺทัย** ฯ **ทุกฺขนิโรธ** สภาวะธรรมที่ชื่อว่าทุกฺขนิโรธ **ทุกฺขสุส**
อนฺุปรฺปาทนิโรธ **เอตฺถ** **เอเตน** **วาทิ** เพราะอธิบายความว่า เป็นที่ หรือเป็น
เครื่องดับลงโดยไม่เกิดขึ้นแห่งทุกฺข์ ฯ **ทุกฺขนิโรธคามินิปรฺฏิปทา** ข้อปฏิบัติที่ชื่อว่า
ทุกฺขนิโรธคามินิปรฺฏิปทา **ทุกฺขนิโรธํ** **คจฺฉติ** **ปรฺฏิปชฺชนฺติ** **จ** **ตํ** **เอตฺยาติ** เพราะ
อธิบายความว่า ไปถึงความดับทุกฺข์ และเป็นเครื่องดำเนินถึงความดับทุกฺข์นั้น
แห่งท่านผู้บำเพ็ญเพียรทั้งหลาย ฯ (จบ ๒๕๔๗)

วฏฺฐมฺเมสุ อสฺสาทํ ตทสฺสาทูปเสจฺนํ (จ) วินิพฺภุชฺช นิตฺสเสตุํ
 เพื่อทรงแยกแสดความพอใจ ในวฏฺฐมฺม และความเข้าไปติด
 ความพอใจในวฏฺฐมฺม นั้น **ขนฺธทวยมฺพทาหฺม** พระผู้มีพระภาคเจ้า
 จึงทรงยกชั้น ๒ ขึ้นแสดง ฯ

นฺนุ จ ฯเปฯ **สงฺคหิตนฺตฺติ (มนสิกตฺวา)** ท่านพระอนรุทธาจารย์คํานึงถึงว่า
จ ก็ **นิพฺพานํ** พระนิพพาน **อายตฺนธาตฺตฺส** สงฺคหิตํ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวมไว้
 ในอายตนะ (๑๒) และธาตุ (๑๘) **นฺนุ** มิใช่หรือ **กสฺมา** เพราะเหตุไร **ขนฺธเสฺน**
น สงฺคหิตํ จึงไม่ทรงรวมไว้ในชั้นทั้งหลาย (๕) เล่า ดังนี้ **อาห** เกทาภาเวนาคิ
 จึงกล่าววว่า เกทาภาเวน ดังนี้เป็นต้น ฯ **อดีตาทิ** ฯเปฯ **วินิมุตฺตนฺตฺติ** **อตุโถ**
 อธิบายว่า **หิ** ความจริง **อดีตาทิ** เกทภินฺนํ **ราสตุเถน** **ขนฺธโวหาโร** การบัญญัติ
 ธรรมทั้งหลาย ซึ่งต่างกันโดยแยกเป็นอดีตธรรมเป็นต้น ว่าเป็นชั้น เพราะอรรถว่า
 เป็นหมวดธรรม **อิติ** เพราะเหตุ นั้น **นิพฺพานํ** พระนิพพาน **นิตฺสสุ** จึงชื่อว่า
 ออกแล้ว **วินิมุตฺตํ** คือ พ้นแล้ว **ขนฺธสงฺคหโต** จากการสงเคราะห์ว่าชั้น
เกทาภาวโต เพราะไม่มีความต่างกัน ฯ **อายตฺนานิ** **ทฺวาทส** **ภวนฺตฺติ** อายตนะมี
 ๑๒ ประการ **ทฺวารานํ** **จฺนฺนํ** **อาลมฺพนานญจ** **ตตฺตกานเมว** **เกเทน**
 โดยความต่างกันแห่งทวาร ๖ และอารมณ์ ก็มีจำนวนเท่านั้นเหมือนกัน ฯ
ธาตฺตฺโย **อญฺจารส** **ภวนฺตฺติ** **ธาตฺตฺมี** ๑๘ ประการ **ปริยาเยน** โดยปริยาย **กเมน**
 คือ โดยลำดับ **จฺนฺนํ** **ทฺวารานํ** **จฺนฺนํ** **อาลมฺพนานํ** **ตทฺทกํ** **นิตฺสสาย** **อฺปฺปนฺนํ**
ตตฺตกานเมว **วิญฺญาณํ** แห่งทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และวิญฺญาณที่อาศัยทวาร
 และอารมณ์ทั้ง ๒ นั้น **ต** ศัพท์เกิดขึ้น ก็มีจำนวนเท่านั้นเหมือนกัน ฯ

ติสฺโส **ภุมฺมโย** **อิมสฺส** **ภุมฺม** ของวฏฺฐมฺมนี้มี ๓ **อิติ** เพราะเหตุ นั้น (วฏฺฐมฺมนี้)
ติภุมํ ชื่อว่ามีภุมฺม ๓ ฯ **ติภุมฺเยว** **เตภุมฺมิกํ** **ติภุมฺมนํ**เอง เป็นเตภุมฺมิกะ ฯ **วฏฺฐ**
 ที่ชื่อว่าวฏฺฐมฺม **วตฺตติ** **เอตฺถ** **กมฺมํ** **ตทฺพิปาโก** **วาติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 เป็นที่เป็นไปแห่งกรรม หรือผลของกรรมนั้น ฯ **ตณฺหาติ** ที่ชื่อว่าตณฺหา ได้แก่
กามตณฺหา **ทิวเสน** **ตฺวิธา** **ตณฺหา** **ตณฺหา** มี ๓ อย่าง คือ กามตณฺหาเป็นต้น

ฉพารมมณวเสน อฏฺฐารสวโร มี ๑๘ อย่าง คือ อารมณ ๖ อตีตนาคต-
 ปจฺจุปฺปนฺนวเสน จตฺตปญฺญาสวโร มี ๕๕ อย่าง คือ อตีตารมณ อนาคตารมณ
 และปัจจุปฺปนฺนารมณ อชฺฌตฺตติกาหิรวเสน อฏฺฐสตฺเทภา จ และแยกเป็น
 ๑๐๘ อย่าง คือ ตัณหาภายในและตัณหาภายนอก ปฺนุ อิก ๆ กสฺมา ๆเปฯ
 วุตฺตาทิ (ปฺจุฉา) ถาว่า ปน ก็ กสฺมา เพราะเหตุไร อญฺเญสุปี ทุกฺขเหตุสุ
 สนฺเตสุ เมื่อเหตุแห่งทุกฺข์แม้เหล่าอื่นก็ยังมีอยู่ ตณฺหาเยว สมฺมทโยติ วุตฺตา
 พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเฉพาะตัณหาว่า สมฺมทัย ๆ ปธานการณตฺตา (อิตฺติ
 วิสฺขุขฺนา) ตอบว่า ปธานการณตฺตา เพราะเป็นเหตุที่เป็นประธาน ๆ หิ ความจริง
 ตณฺหา ตัณหา ทุกฺขสฺส วิเสสการณํ ชื่อว่า เป็นเหตุพิเศษแห่งทุกฺข์ ทุกฺขวิจิตฺต-
 การณตฺตา เพราะเป็นเหตุตระการไปด้วยทุกฺข์ กมฺมวิจิตฺตทาเหตุภาเวน โดยเป็นเหตุ
 แห่งความเป็นธรรมชาติอันตระการไปด้วยกรรม กมฺมสฺส สหายภาวูปคฺมเนน จ
 และโดยเข้าถึงความเป็นสหายของกรรม ๆ มคฺโคติ ที่ชื่อว่ามรรค นิโรธคามินีปฺปฏิปทา-
 นาเมน วุตฺโต มคฺโค คือ มรรคที่ตรัสไว้โดยชื่อว่านิโรธคามินีปฺปฏิปทา โลกุตฺตรโร
 มคฺโคติ มโต บัณฑิตเรียกว่า โลกุตฺตรมรรค อิตฺติ เพราะเหตุนั้น ปฺนุ มคฺคคฺคฺคฺคฺค
 โยเชตพฺพํ พิงประกอบคัพพทว่า มรรค เพิ่มเข้าไปอีก ๆ

(บ.ศ.๙ ปี ๒๕๓๓ และ ป.ช.๙ ปี ๒๕๓๔) นิปฺปรียายโต ว่าโดยตรง
 มคฺคยฺตฺตา ๆเปฯ สสฺมปฺยตฺตฺตฺตฺติ เอเต (ธมฺมา) ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ คือ
 มคฺคยฺตฺตา ธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วยมรรคจิต อฏฺฐจฺจกิกวินิมุตฺตา เสสา
 มคฺคสฺมปฺยตฺตา ผสฺสาทโย ได้แก่ สัมปยุตฺตธรรมทั้งหลายมีผัสสเจตสิกเป็นต้น
 ที่ประกอบด้วยมรรคจิต ซึ่งพ้นจากมรรคมืองค์ ๘ ได้แก่ ที่เหลือ ผลญฺเจว
 สสฺมปฺยตฺตํ และผลจิตพร้อมทั้งสัมปยุตฺตธรรม วินิสฺสฎฺฐา ออกแล้ว วินิคฺคตา คือ
 พ้นแล้ว จตฺตฺติ สจฺเจหิ จากสัจจะ ๔ ประการ ๆ ปน แต่ ปฺปรียายโต ว่าโดยอ้อม
 อญฺญาตาวิญฺญานินฺนทฺเตสปี มคฺคจฺจคฺคฺคฺคฺค มคฺคปฺปรียายปฺนฺนตฺติ วุตฺตตฺตา เพราะ
 พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แม้ในนิเทศแห่งอญฺญาตาวิญฺญานินฺนทฺเตสปีว่า องคฺมรรค นับเนื่องกับ
 มรรคจิต ดังนี้เป็นต้น ผลธมฺเมสุ ในบรรดาผลธรรมทั้งหลาย สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนํ

มคฺคสจฺเจ อิตเรสญจ มคฺคผลสมฺปยุตฺตานํ (ผลสาทีนํ) สงฺขารทุกฺขสามญฺเณน
 ทุกฺขสจฺเจ สงคฺโห สกฺกา กาคฺ์ ภัณฺฑิตจฺึงจะสามารททำการรวมมอค์มรรคท้ังหลาย
 มีสั้มาทิฏฺฐิเป็นต้นลงในมรรคสั้ และรวมสั้มปยุตฺตรรรมท้ังหลายมีผัสสเจตสิก
 เป็นต้นนอกนี้ ที่ประกอบกับมรรคจิตและผลจิตลงในทุกฺขสั้ โดยเป็นทุกฺข์ประจำ
 สั้ขารเหมืออกัน ๑ หิ ความจริง เอวํ สติ เมื่อมีการรวมรรมไว้้อย่างนั้น
 สจฺเจเทศนายปิ สพฺพสงฺคาหิกตา อุปฺปนฺนา โหติ แม้สัจเจเทศนา ก็ย้อมเกิด
 มีการรวมรรมไว้ได้ท้ังหมด ๑ กสฺมา ๑เปฯ วุตฺตา (อิติ ปุจฺฉา) ถาไมว่า ปน ก็
 กสฺมา เพราะเหตุไร เอเต ขนฺธาทโย พหุ ธมฺมา วุตฺตา ท่านอาจารย์จึงกล่าว
 รรมท้ังหลายมีขันธเป็นต้นเหล่านี้ไว้มากมาย ๑ ภควตาปิ ๑เปฯ เทสิตตฺตา
 (อิติ วิสขฺขนา) ทอบว่า ภควตาปิ ตเถว เทสิตตฺตา เพราะแม้พระผู้มีพระภาคเจ้า
 ก็ทรงแสดงไว้้อย่างนั้นเหมืออกัน ๑ ภควตาปิ ๑เปฯ เทสิตาติ (ปุจฺฉา) ถาไมว่า
 กสฺมา เพราะเหตุไร ภควตาปิ ตเถว เทสิตา แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงแสดงไว้
 อย่างนั้น ๑ ติวริ- ๑เปฯ อธิปฺเปตตฺตา (อิติ วิสขฺขนา) ทอบว่า ติวริสตุตฺตานคฺคหฺสฺส
 อธิปฺเปตตฺตา เพราะทรงพระประสงค์จะอนุเคราะห์สั้ตว์ ๓ จำพวก ๑ หิ ความจริง
 ติวริ สตุตฺตา เหล่าสั้ตว์มี ๓ จำพวก นามรูปตฺทกฺกยสมฺมุพฺพหฺวเสน ติกฺขนาติ-
 ติกฺขมฺุทินฺทริยวเสน สงฺขิตตฺตมฺุขมิวิทฺถารรฺุจิวเสน จ คือ เหล่าสั้ตว์ผู้ลุ่มหลง
 ในนาม มีอินทริย์แก่กล้า และพอใจความย่อจำพวก ๑ เหล่าสั้ตว์ผู้ลุ่มหลงในรูป
 มีอินทริย์ยังไม่แก่กล้า และพอใจความปานกลางจำพวก ๑ เหล่าสั้ตว์ผู้ลุ่มหลง
 ในนามและรูปท้ังสองนั้น มีอินทริย์อ่อน และพอใจความพิสดารจำพวก ๑ ๑
 เตสุ บรรดาเหล่าสั้ตว์ ๓ จำพวกนั้น นามสมฺมุพฺพหฺวานํ ขนฺธคฺคหฺณํ เหล่าสั้ตว์
 ผู้ลุ่มหลงในนามจะกำหนดรู้ถึงขันธได้ นามสฺส ตตฺถ จตุธา วิภตฺตตฺตา เพราะใน
 ขันธท้ังหลายเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกนามเป็น ๔ ประการ (คือ
 เวทนาขันธ ๑ สั้ญญาขันธ ๑ สั้ขารขันธ ๑ วิญญาณขันธ ๑) ๑ รูปสมฺมุพฺพหฺวานํ
 อายตนคฺคหฺณํ เหล่าสั้ตว์ผู้ลุ่มหลงในรูปจะกำหนดรู้ถึงอายตนะได้ รูปสฺส (ตตฺถ)
 อพฺุฒเภาทสฺสา วิภตฺตตฺตา เพราะในอายตนะท้ังหลายเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า

อภฺรฐมปริจฺเจทวณฺณนา พรรณนาความปริเฉทที่ ๘

(๒๕๐๘) อิทานิ บัดนี้ (อาจารย์) ท่านอาจารย์ **ทสฺเสตฺถุ** เพื่อจะแสดง **ปจฺจเย** ปัจจัย **ยถาวตฺตนา**มรูปฐมฺมานํ ของธรรมคือรูปธรรมและนามธรรม ตามที่กล่าวแล้ว **ปฏิจฺจสมุปฺปาท**ปฏฐานนยวเสน ด้วยอำนาจปฏิจฺจสมุปฺปาทนัย และปฏฐานนัย **เยสนฺตฺติอาทิ**มารทฺธํ จึงเริ่มคำว่า **เยสํ** ดังนี้ เป็นต้น ๑ **โยชนา** ประกอบความว่า **ปจฺจยฐมฺมา** ธรรมคือปัจจัย **เย** เหล่าใด **ปจฺจยา** เป็นปัจจัย **อุปการกา** คือเป็นสภาวะทำอุปการะ **ฐิตฺติยา** แก่ความดำรงอยู่ **อุปฺปตฺติยา** **จ** และความอุบัติ **สงฺขตानํ** แห่งธรรมที่ชื่อว่าสังขตะ (ทั้งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) **ปจฺจเย**หิ **สงฺขตตฺตา** เพราะอันปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่ง ได้แก่ **ปจฺจยฺอุปฺปนฺนฐมฺมานํ** ธรรมอันเกิดขึ้นด้วยปัจจัย **เยสํ** เหล่าใด **ยถา** โดยประการใด คือ **เยนา**กาเรน โดยอาการใด **ปวกฺขามิ** ข้าพเจ้าจักกล่าว **ตฺวิภาคํ** วิภาคนั้น ๆ คือ **ปเภทํ** ประเภท **ปจฺจยฺอุปฺปนฺนํ** ของธรรมที่เกิดขึ้นจากปัจจัย **เตสํ** นั้น ๑ **ปจฺจยानํ** ประเภทของปัจจัย **เตสํ** เหล่านั้น ๑ **ปจฺจยา**การสฺส ประเภทของอาการที่เป็นปัจจัย **ตสฺส** นั้น ๑ **อิห** ฐฺวาน ในที่นี้ คือ **อิ**มฺสฺมิ **สมุจฺจย**สงฺคหฺนฺนตฺเร ในฐานะอันเป็นลำดับแห่งสมุจฺจยสังคหะนี้ **ยถารหํ** ตามสมควร คือ **ตํตํ**ปจฺจยानํ **ตํตํ**ปจฺจยภาวการานุรูปิ สมควรแก่อาการคือภาวะที่ปัจจัยนั้น ๆ เป็นปัจจัยนั้น ๆ **ตํตํ**ปจฺจยฺอุปฺปนฺนฐมฺเม **ปติ** เฉพาะธรรมอันเกิดขึ้นด้วยปัจจัยนั้น ๆ **อิทา**นิ ในบัดนี้ ๑ **ตตฺถ** ปฏิจฺจสมุปฺปาทนยาทีสุ **วินิจฺฉโย** วินิจฉัยในคำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาทนัยเป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้ **ปจฺจย**สามคฺคิ **ปฏิจฺจ** สมํ **คนฺตฺวา** **ผลาน**มุปฺปาโท **เอต**สฺมาติ **ปฏิจฺจ**สมุปฺปาโท **ปจฺจ**โย ธรรมที่ชื่อว่าปฏิจฺจสมุปฺปาท ด้วยอรรถว่า เป็นแดนอาศัย ความพร้อมพร้อมแห่งปัจจัย ถึงพร้อมแล้ว เกิดผลทั้งหลายขึ้น ได้แก่ **ปจฺจ**ย (ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ธรรมที่ชื่อว่าปฏิจฺจสมุปฺปาท **อิ**ติ ด้วยอรรถว่า **เอต**สฺมา เป็นแดน

ปฏิจจ อาศัย ปัจจยสามคคิ ความพร้อมพร้อมแห่งปัจจัย สมั คนตุวา ถึงพร้อมแล้ว
 ผลานมุปาโท เกิดผลทั้งหลายขึ้น ปัจจโย ได้แก่ ปัจจัย) ฯ ปฏฐานัม ปกรณ์อัน
 ชื่อว่าปฏฐาน เอตถาติอาทินา ด้วยอรรถเป็นต้นว่า ฐานานิ เป็นที่มีฐาน คือ ปัจจยา
 ปัจจัย นานปุการานิ ประการต่าง ๆ ได้แก่ อนนุตนยสมนุตปฏฐานมหาปกรณัม
 มหาปกรณัมสมันตปฏฐาน ซึ่งมีนัยไม่มีที่สุด ฯ เทลิตนโย นัยอันพระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงแสดงไว้ ตตถ อนนุตนยสมนุตปฏฐานมหาปกรณ ในมหาปกรณัมสมันตปฏฐาน
 ซึ่งมีนัยไม่มีที่สุดนั้น ปฏฐานนโย ชื่อว่าปฏฐานนัย ฯ (จบ ๒๕๐๘)

บทว่า ตตถ ได้แก่ เตสุ ทิวสุ นเยสุ บรรดานัยทั้ง ๒ นั้น ฯ ภาโว
 ความเกิดมี ภาวนสีลสฺส แห่งปัจจยูปันนธรรมซึ่งมีปกติ ภาเวน โดยความเกิดมี
 ปัจจยธมฺมสฺส แห่งปัจจยธรรม สสฺส นั้น ตพฺภาวภาวิภาโว ชื่อว่า ตพภาวภาวิภาพ ฯ
 โสเยว อาการมตฺตํ ฯ เตน อุปลกฺขิตโต นัยที่ท่านกำหนดแน่นอน โดยเพียง
 อาการ คือ ความเกิดมีแห่งปัจจยูปันนธรรม ซึ่งมีเป็นปกติ โดยความเกิดมีแห่ง
 ปัจจยธรรมนั้น ตพฺภาว ฯเปฯ ลกฺขิตโต ชื่อว่าตพภาวะ ฯ ล ฯ ลักขิตะ ฯ
 เอเตเนว (ตพฺภาวภาวิภาวาการมตฺโตปลกฺขิตโต อิติอาทินา ปเทน) ด้วยบทว่า
 ตพฺภาวภาวิภาวาการมตฺโตปลกฺขิตโต นั้นแล ตพภาวภาวิภาวาการมตฺโตปล-
 กฺขิตตปิ อตฺถโต ทสฺสิตา โหติ โดยใจความ ย่อมเป็นอันท่านแสดงแม้ความที่
 นัยที่ท่านกำหนดแน่นอน โดยเพียงอาการ คือ ความเกิดมีแห่งปัจจยูปันนธรรม
 ซึ่งมีเป็นปกติ โดยความเกิดมีแห่งปัจจยธรรมนั้น ฯ หิ ความจริง ปัจจยลกฺขณัม
 ลักษณะแห่งปัจจยธรรม ทสฺสิตพฺพํ ฟังแสดง อนนุยพฺยติเรกวเสน ด้วยอำนาจ
 นัยที่คล้ายตามและนัยที่ขัดแย้งกัน ฯ เตนาน หควา เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
 จึงตรัสว่า อิมสฺมี สติ เมื่อเหตุนี้มี อิหํ โหติ ผลนี้จึงมี อิมสฺสุปาทา เพราะเหตุนี้
 เกิดขึ้น อิทมฺบุปฺชฺชติ ผลนี้จึงเกิดขึ้น อิมสฺมี อสติ เมื่อเหตุนี้ไม่มี อิหํ น โหติ
 ผลนี้ก็ไม่มี อิมสฺส นิโรธา เพราะเหตุนี้ดับ อิหํ นิรุชฺฌตีติ ผลนี้จึงดับ ฯ

ปฏิจจ ผลํ เอตสฺมา เอตีติ ปัจจโย ที่ชื่อว่าปัจจัย เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 เป็นแดนอาศัยเป็นไปแห่งผล (ปัจจโย ที่ชื่อว่าปัจจัย ปฏิจจ ผลํ เอตสฺมา เพราะ

อรรถวิเคราะห์ว่า เป็นแดนอาศัย **เอตติ** เป็นไปแห่งผล) ๑ **ติฏฐติ ผล** **เอตถ** **ตทายตตวุตติตตาย** **ฐิติ** ที่ชื่อว่าฐิติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่ตั้งอยู่แห่งผล เพราะมีความเป็นไปเนื่องกับปัจจัยธรรมนั้น (**ฐิติ** ที่ชื่อว่าฐิติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า **ติฏฐติ ผล** **เอตถ** เป็นที่ตั้งอยู่แห่งผล **ตทายตตวุตติตตาย** เพราะมีความเป็นไปเนื่องกับปัจจัยธรรมนั้น) ๑ **ฐิติ** ที่ตั้งอยู่แห่งผล **ปจฺจยสงฺขาทา** กล่าวคือปัจจัย **อาหจฺจ วิเสเสตฺวา ปวตฺตา** ที่เป็นไปตลอด ได้แก่ ไม่เหลือ **อาหจฺจปจฺจยญฺญฐิติ** ชื่อว่า อาหจฺจปัจจัยฐิติ ๑ **หิ** ความจริง **ปฏิจฺจสมุปฺปาตฺตโน** ปฏิจฺจสมุปฺปาตฺตนัย **เหตฺวาติปจฺจยนิยฺมวิเสสํ อนเปกฺขิตฺวา** ไม่คำนึงถึงความต่างกันแห่งการกำหนด ปัจจัยมีเหตุปัจจัยเป็นต้น **อวิเสสโต** **ปวตฺตติ** ย่อมเป็นไปโดยไม่แปลกกันเลย **ตพฺภาวภาวิกาการมตฺตํ อฺปาทาย ปวตฺตตฺตา** เพราะอาศัยเพียงอาการ คือความเกิดมีแห่งปัจจัยป็นนธรรมซึ่งมีปกติ โดยความเกิดมีแห่งปัจจัยธรรมนั้น เป็นไป **ปน** ส่วน **อํ** (ปฏิฐานนโย) ปฏิฐานนัยนี้ **ตตฺตํปจฺจยภาวสามตฺถิยาการวิเสสํ อฺปาทาย** อาศัยความต่างกันแห่งอาการ คือความสามารถในความที่แห่งปัจจัยนั้น ๆ มีเหตุปัจจัยเป็นต้นเป็นปัจจัยนั้น ๆ **ตสฺส** **ตสฺส** **ธมฺมมนฺตรสฺส** แก่ธรรมอื่นนั้น ๆ **วิเสเสตฺวา ปวตฺโต** เป็นไปต่างกัน (**อิตติ**) **อาห** เพราะเหตุนั้น ท่านพระอนุรุทธาจารย์ จึงกล่าวว่า **อาหจฺจปจฺจยญฺญฐิติ อารพฺก ปวฺจฺจตีติ** ทรงปรารภที่ตั้งอยู่แห่งผลกล่าวคือปัจจัยที่เป็นไปตลอด ตรัสเรียกว่า ปฏิฐานนัย ๑ **ปน** ส่วน **เกจิ (อาจริยา)** อาจารย์บางพวก **วณฺณณฺนติ** พรรณนาไว้ว่า **อาหจฺจ กณฺฐตฺตาอุทิสฺสุ ปหริตฺวา วุตฺตา** ที่ตั้งอันบุคคลพูดถึง คือกระทบ ที่คอและเพดานเป็นต้น **อาหจฺจปจฺจยญฺญฐิติ** ชื่อว่า อาหจฺจปัจจัยฐิติ ๑ **ปน** ก็ **ตํ (วณฺ)** คำนั้น **ปกาสเตติ** ย่อมประกาศ **เตสํ อวสฺสิตพฺพวณฺตํ** ความที่ถ้อยคำของเกจิอาจารย์พวกนั้น เป็นธรรมชาติอันบุคคล ฟังหว่าเราะเยาะได้ **สวณฺมตฺเตเนว** ด้วยเหตุเพียงได้ยินเท่านั้น **หิ** เพราะว่าเป็น **ปฏิจฺจสมุปฺปาตฺตโน** ปฏิจฺจสมุปฺปาตฺตนัย **อภฺโย** **วา โกจิ นโย** หรือนัยอย่างอื่นอะไร ๆ ก็ตาม **กณฺฐตฺตาอุทิสฺสุ** **อนาหจฺจ** **เทสิตฺถุ** **สกฺกา** พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่สามารถจะทรงแสดงไม่ให้กระทบที่คอและที่เพดานเป็นต้นได้ **อิตติ** ดังนี้แล ๑

อธิปฺปาโย อธิบายว่า อาจารย์ อาจารย์ทั้งหลาย สงฺคหการาทโย คือท่านอาจารย์ผู้แต่งสังคหะเป็นต้น โวมิสฺเสตฺวา ผสม ปกฺขิปิตฺวา ได้แก่ ใ้ ปฏฺฐานนยมฺปิ ปฏิจฺจสมฺบุปฺปาเทเวว ปฏฺฐานนัยเข้าในปฏิจฺจสมฺบุปฺปาทนัยนั้นเอง มิสฺเสตฺวา แล้วผสมตฺพฺภาวภาวิกาเวน ด้วยความเกิดมีแห่งปัจจยฺยุปฺนนธฺรรมซึ่งมีปกติโดยความเกิดมีแห่งปัจจยธฺรรมนั้น ตาทิเหตฺวาทิปฺจฺจยวเสน จ และด้วยอำนาจเหตุปัจจยเป็นต้น ปฺปฺลยฺเจนฺติ พรรณนาไว้อย่างพิสดาร วิตุถาเรนฺติ คือ ขยายออกอย่างกว้างขวาง ๆ ปน แต่ มยฺ พวกข้าพเจ้า วิสุํ วิสุเยว ทสฺสยิสฺสํสาม จักแสดงแยกกัน ๆ

น วิชานาตีติ อวิชฺชา ธรรมชาติที่ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่รู้แจ้ง (อวิชฺชา ธรรมชาติที่ชื่อว่า อวิชชา น วิชานาตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่รู้แจ้ง) ๆ อวิญฺชียํ วา กายทฺวจฺจริตาที วิญฺชติ ปฏฺิลภติ วิญฺชียํ วา กายสุจฺจริตาทีกํ น วิญฺชติ เวทิตฺพฺพํ วา จตฺตฺสจฺจาทีกํ น วิทิตํ กโรติ อวิชฺชมาเน วา ชวาเปติ วิชฺชมาเน วา น ชวาเปตีติ อวิชฺชา อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า อวิชชา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ประสพ คือได้เฉพาะ ซึ่งกายทฺวจฺจริตเป็นต้นที่ตนไม่พึงประสพ ย่อมไม่ประสพกายสุจฺจริตเป็นต้นที่ตนพึงประสพ ไม่กระทำสัจจะ ๔ เป็นต้นที่ตนพึงทราบให้ทราบชัด ย่อมให้สัตว์เป็นไปในอวิชฺชมานบัญญฺติ หรือไม่ให้เหล่าสัตว์เป็นไปในวิชฺชมานบัญญฺติ (วา อีกอย่างหนึ่ง อวิชฺชา ที่ชื่อว่าอวิชชา วิญฺชติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ประสพ ปฏฺิลภติ คือได้เฉพาะ อวิญฺชียํ กายทฺวจฺจริตาที ซึ่งกายทฺวจฺจริตเป็นต้นที่ตนไม่พึงประสพ น วิญฺชติ ย่อมไม่ประสพ วิญฺชียํ วา กายสุจฺจริตาทีกํ กายสุจฺจริตเป็นต้นที่ตนพึงประสพ เวทิตฺพฺพํ วา จตฺตฺสจฺจาทีกํ น วิทิตํ กโรติ ไม่กระทำสัจจะ ๔ เป็นต้นที่ตนพึงทราบให้ทราบชัด อวิชฺชมาเน วา ชวาเปติ ย่อมให้สัตว์เป็นไปในอวิชฺชมานบัญญฺติ) วิชฺชมาเน วา น ชวาเปติ หรือไม่ให้เหล่าสัตว์เป็นไปในวิชฺชมานบัญญฺติ ๆ เอตํ (อวิชฺชาติ) คำว่า อวิชชา นี้ อญฺญาณสฺส นามํ เป็นชื่อว่าของความไม่รู้ จตฺตฺส อริยสจฺเจสฺส ในอริยสัจ ๔ ปุพฺพพฺนฺตาทีสุ จ จตฺตฺส และในสภาวะธรรม ๔ มีที่สุดเบื้องต้นเป็นอาทิ ๆ อวิชชานันฺเอง เป็นปัจจย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอวิชชาปัจจย (อวิชฺชาว อวิชชา

ฉ อชฺมตฺติกายตนาณิ อายตนะภายใน ๖ **จกฺขวาทีนึ** มีจักขวยตนะเป็นต้น
ฉ พาหิรายตนาณิปี วา หรือแม่อายตนะภายนอก ๖ **รฺูปาทีนึ** มีรูปายตนะเป็นต้น
เกสฺสยฺจึ (อาจารย์) มเตน ตามมติของอาจารย์บางพวก **อายตน์ นาม** ชื่อว่า
 อายตนะ ๑ **ฉ อายตนาณิ จ** อายตนะ ๖ **ฉฏฺฐายตฺตนยฺจ** และอายตนะที่ ๖
สพฺพายตน์ ชื่อว่าสพพายตนะ ๑ **ผลฺโส** ผัสสะ **ฉทฺวาริโก** อันเกิดทางทวาร ๖
จกฺขุสมฺผลฺสาทิวเสณ ด้วยอำนาจจักขุสัมผัสเป็นต้น **ผลฺโส นาม** ชื่อว่าผัสสะ ๑
ติวิธา เวทนา เวทนามี ๓ อย่าง **สุขทฺกฺขุเปกฺขาวเสณ** คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา
 ๑ อทุกขมสุขเวทนา ๑ ๑ **ติติวิธาตณฺหา** ตัณนามี ๓ อย่าง **กามตณฺหา** คือ
 กามตัณหา ๑ **ภวตณฺหา** ภวตัณหา ๑ **วิภวตณฺหา** วิภวตัณหา ๑ ๑ **ปน** แต่
ฉพารมฺมณาทิวเสณ ว่าด้วยอำนาจอารมณ์ ๖ เป็นต้น **อฏฺฐสฺตปฺปเกทา โหนฺติ**
 ตัณหากีมี ๑๐๘ ประเภท ๑ **อุปาทานา** อุปาทาน **จตฺตาริ** มี ๔ อย่าง
กามุปาทานาทิวเสณ ด้วยอำนาจกามุปาทานชั้นเป็นต้น ๑ **อยมเตสํ วิเสโส** ตัณหา
 และอุปาทานทั้ง ๒ นั้น มีความต่างกันดังนี้ คือ **ปน** ก็ **เอตฺถ (ตณฺหุปาทานเส)**
บรรดาตัณหาและอุปาทานทั้ง ๒ นี้ **ตณฺหา** ความทะยานอยาก **ทฺพฺพลา** ที่ไม่รุนแรง
ตณฺหา นาม ชื่อว่าตัณหา **พลวตี** ความทะยานอยากที่รุนแรง **อุปาทานํ** ชื่อว่า
 อุปาทาน **อสมฺปฺตฺตวิสยฺปฺตฺถนา** วา อีกอย่างหนึ่ง ความปรารถนาถึงอารมณ์ที่
 ยังมาไม่ถึง **ตณฺหา** ชื่อว่าตัณหา **ตมฺสิ โจรานํ** หตุลฺปฺปสฺสาร์ณํ **วีย** เปรียบเสมือน
 พวกโจรเหยียดมือออกไปในที่มืด ฉะนั้น **สมฺปฺตฺตวิสยฺคฺคหณฺมฺอุปาทานํ** การยึด
 อารมณ์ที่มาถึงแล้ว ชื่อว่าอุปาทาน **โจรานํ หตุลฺปฺปตฺตสฺส คหณํ** **วีย** เปรียบ
 เสมือนพวกโจรถือของที่อยู่ในมือ ฉะนั้น **อปฺปิจฺจตาปฺปฏิปกฺขา** ธรรมชาติอันเป็น
 ข้ำศึกต่อความปรารถนาน้อย **ตณฺหา** ชื่อว่า ตัณหา **สนฺโตสฺปฺปฏิปกฺโข** สภาวะ
 ที่เป็นข้ำศึกต่อความสันโดษ **อุปาทานํ** ชื่อว่าอุปาทาน **ปริเยสนาทุกฺขมฺลํ** ธรรมชาติ
 ที่มีทุกข์ในการแสวงหาเป็นมูล **ตณฺหา** ชื่อว่าตัณหา **อารกฺขาทุกฺขมฺลํ** ธรรมชาติ
 ที่มีทุกข์ในการรักษาเป็นมูล **อุปาทานํ** ชื่อว่าอุปาทาน ๑

ทวิโร ภโว ภพมี ๒ อย่าง **กมุภโว** คือ กรรมภพ (๑) **อุปปัตติภโว** อุปปัตติภพ (๑) ฯ **ตตล** ในบรรดาภพทั้ง ๒ อย่างนั้น **ปฐโหม** ภพที่ ๑ **ภวติ** **เอตสฺมา ผลนฺติ** ภโว ชื่อว่าภพ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นแดนเกิดแห่งผล ฯ **โส (ภโว)** ภพนั้น **เอภฺนฺตฺติสฺวิโร** มี ๒๙ อย่าง **กามาวจรกุสลากุสลาทิวเสน** ด้วยอำนาจกามาวจรกุศลและกามาวจรอกุศลเป็นต้น ฯ **ปน** ส่วน **ทฺติโย** ภพที่ ๒ **ภวตีติ** ภโว ชื่อว่าภพ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เกิดมี ฯ **โส (ภโว)** ภพนั้น **นวิโร** มี ๙ อย่าง **กามภวาทิวเสน** ด้วยอำนาจกามภพเป็นต้น ฯ **เจตฺล** ก็ ในคำนี้ว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโวติ** เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดมีภพ ดังนี้ **อุปปัตติภโวปิ อธิปฺเปโต** ท่านประสงค์เอาแม่อุปปัตติภพ ฯ **ภวปจฺจยา ชาตีติ** ในคำว่า เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชาติ **กมุภโว** ว ท่านประสงค์เอาเฉพาะกรรมภพ ฯ **หิ** ความจริง **โส (กมุภโว)** กรรมภพนั้น **ปจฺจโย โหติ** ย่อมเป็นปัจจัย **ชาติยา** แก่ชาติ **อิตรโ** (**อุปปัตติภโว**) อุปปัตติภพนอกนี้ **น** หาเป็นได้ไม่ ฯ **หิ** ความจริง **โส (อุปปัตติภโว)** **ปฐฺมาภินิพฺพตฺตกฺขณฺรตฺสภโว** อุปปัตติภพ ซึ่งมีชั้นที่บังเกิดครั้งแรกเป็นสภาวะนั้น **ชาติเยว** ก็คือชาติ ฯ **จ** ก็ **ตเวท** (**อุปปัตติสงฺฆาตํ ฐมฺมชาติ**) ธรรมชาติกล่าวคืออุปปัตติภพนั้นนั่นแหละ **ตสฺส** (**อุปปัตติภวสฺส**) **การณํ** เป็นเหตุของ อุปปัตติภพนั้น **น** **ยฺตุตํ** หากควรไม่ ฯ **อตุตฺถาวปฏิลาโภ** การได้อัตภาพ **ตํตฺตคฺติอาทิสฺสุ** ในคตินั้น ๆ เป็นต้น **เตสํ** **เตสํ** **สตุตฺตานิ** แห่งเหล่าสัตว์นั้น ๆ **ชาติ** ชื่อว่าชาติ ฯ **จ** อนึ่ง **ตฺถานินิพฺพตฺตสฺส** **อตุตฺถาวสฺส** **ไปราณภโว** ภาวะแห่งอัตภาพที่บังเกิดแล้วอย่างนั้น **คร่ำคร่าไป** **ชรา** ชื่อว่าชรา ฯ **เอตฺสฺเสว** **เอภฺภวปริจฺจฺจินฺนสฺส** **ปริโยสํ** ที่สุดแห่งอัตภาพนั้นนั่นแหละ ที่กำหนดด้วยภพ ๑ **มรณํ** ชื่อว่า มรณะ ฯ **ญฺาติพฺยสนาที่หิ** **สุญฺญสฺส** **จิตฺตสนฺตาโป** ความเร่าร้อนแห่งจิตของบุคคลผู้ถูกความพินาศแห่งญฺาติเป็นต้น **ถูกต้อง** **โสโก** ชื่อว่า โสกะ ฯ **ตสฺสฺเสว** (**ญฺาติพฺยสนาที่หิ** **สุญฺญสฺส**) **วชิปฺลาโป** ความบ่นเพื่อทางวจาแห่งบุคคลผู้ถูกความพินาศแห่งญฺาติเป็นต้นนั้นถูกต้องแล้ว **นั่นแล** **ปริเทโว** ชื่อว่าปริเทวะ ฯ **กายิกทุกฺขเวทนา** ทุกฺขเวทนาที่เกิดทางกาย

ทุกข์ ชื่อว่าทุกข์ ๑ **มานสิกทุกขเวทนา** ทุกขเวทนาที่เกิดทางใจ **โทมนสฺส** ชื่อว่าโทมนัส ๑ **ญาคิพยุสนาทีหิ** **มุฏฐุสฺส** **อธิมตฺตเจโตทุกขปฺปภาวิโต** **กุโส** **อายาโส** ความคับแค้นใจอย่างยิ่งที่ถูกทุกข์ทางใจเหลือประมาณท่วมทับ แห่งบุคคล ผู้ถูกความพินาศแห่งญาติเป็นต้นถูกต้องแล้ว **อุปายาโส** ชื่อว่า อุปายาส ๑ (๒๕๕๐)

จ ก็ **เอตฺถ (ปฏิจฺจสมฺมุปาทนเย)** ในปฏิจจสมมุปาทนัยนี้ **ทฎฐุพฺพํ** บัณฑิต พึงเห็นความหมายว่า **อวิชชาทีเอเกกปฺปจฺจยคฺคหณํ** ท่านระบุนถึงปัจจัยแต่ละอย่าง มีอวิชาเป็นต้น **สติปี** **วตฺถารมฺมณาทิเก** **ปจฺจยนฺตเร** แม้เมื่อปัจจัยอย่างอื่นมีวัตถุ และอารมณ์เป็นต้น ยังมีอยู่ **ปรานภาวโต** เพราะความเป็นปัจจัยที่เป็นประธาน **ปากฺกสฺสภาวโต** **จ** และเพราะเป็นปัจจัยที่ปรากฏชัด ๑ **เอวเมเตสํ** **ตพฺภาวภาวิภาโว** **ทฎฐุพฺพํ** บัณฑิตพึงเห็นความเกิดมีแห่งปัจจัยป็นนธรรมซึ่งเกิดมีปกติ ด้วยความเกิดมี แห่งปัจจัยธรรมนั้น แห่งปัจจัยการทั้งหลายมีอวิชาเป็นต้นเหล่านี้ อย่างนี้ว่า **จ** ก็ **เอตฺถ (อวชชาทีสุ)** บรรดาอวิชาเป็นต้นเหล่านี้ **สงฺขารา** สังขารทั้งหลาย **สมฺภวานฺติ** ย่อมเกิดมี **อวิชชาปจฺจยา** เพราะอวิชาเป็นปัจจัย **สงฺขารานํ** **วิปากฺกมฺมภาเว** **น** **ปวตฺตนโต** เหตุสังขารทั้งหลายเป็นไปโดยความเป็นวิปากกรรม **อวิชชานุสฺยิตเยว** **สนฺตานเ** ในสันดานที่อวิชชานอนแนบสนิทนั้นแล ๑ **จ** อนึ่ง **วิญฺญาณํ** **วิญฺญาณ** **สงฺขารชฺฉินฺตี** **หุตฺวา** เป็นธรรมชาติอันสังขารให้เกิดแล้ว **ปติฏฺฐาติ** ย่อมดำรงอยู่ **ภวนฺตเร** ในภพอื่น **หิ** เพราะ **ชนกาภาเว** เมื่อไม่มีสังขาร อันเป็นสภาวะให้เกิด **น** **ตสฺสุปฺปตฺติ** **สียา** **วิญฺญาณํ** นั้นจะพึงเกิดขึ้นไม่ได้ **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **วิญฺญาณํ** **วิญฺญาณ** จึงเกิดมี **สงฺขารปจฺจยา** เพราะสังขารเป็นปัจจัย ๑ **จ** อนึ่ง **นามรูป** **นาม** และ **รูป** **ปฺพพฺพคฺมาธิฏฺฐานฺนุทวิญฺญาณฺนุปฺตลทฺธํ** อันวิญฺญาณ ซึ่งเป็นธรรมชาติ นำหน้าและเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งสหชาติธรรมทั้งหลายค้ำจุนแล้ว **ปติฏฺฐาติ** ย่อมดำรง อยู่ได้ **ปฏฺิสนฺธิปวตฺตีสฺสุ** ในปฏิสนธิกาล และปวัตติกาล **อติ** เพราะเหตุนั้น **นามรูป** **นามรูป** **วิญฺญาณปจฺจยา** จึงเกิดมีเพราะวิญฺญาณเป็นปัจจัย ๑ **จ** อนึ่ง **สพฺยตฺนํ** **สพฺยตฺน** **นามรูปฺปนิสฺสยเมว** อันมีนามรูปเป็นที่อิงอาศัยนั้นแล **ปวตฺตติ** ย่อมเป็นไป **ยถารหํ** ตามความสมควร **ฉพฺพิชฺผลสฺสสฺส** **ทวารภาเว** โดยความ

เป็นทวารแห่งผัสสะ ๖ อย่าง โน อลฺยฺยฺยา หาเป็นไปโดยประการอื่นไม่ อิติ เพราะเหตุนั้น สพายตน์ สพายตนะ นามรูปปจฺจยา จึงเกิดมีเพราะนามรูป เป็นปัจจัย ฯ จ หนึ่ง ผสฺโส ผัสสะ อารมฺมณํ ผุสฺติ ย่อมถูกต้องอารมณ์ สพายตนสมฺภเวเว ในเพราะสภาพตนะเกิดมีเท่านั้น หิ เพราะ ทวารภาเว เมื่อทวารไม่มี น ตสฺสฺสฺปฺตฺติ ลียา ผัสสะนั้นจะพึงเกิดขึ้นไม่ได้ อิติ เพราะเหตุนั้น ผสฺโส ผัสสะ สพายตนปจฺจยา จึงเกิดมีเพราะสภาพตนะเป็นปัจจัย ฯ

อิฏฺฐานิฏฺฐมฺชฺชตฺตลฺยจ อารมฺมณํ ผุสฺนฺตา (สฺตฺตา) สัตว์ทั้งหลายเมื่อถูกต้อง อิฏฺฐารมณํ อนิฏฺฐารมณํ และมัชฌัตตารมณํนั้นแหละ เวทนา เวทียนฺตฺติ ย่อมเสวยเวทนา โน อลฺยฺยฺยา หาเสวยเวทนาโดยประการอื่นไม่ อิติ เพราะเหตุนั้น เวทนา เวทนาจึงเกิดมี ผสฺสฺปจฺจยา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯ จ หนึ่ง ตณฺหา ตัณหา เวทนาเหตุกา อันมีเวทนาเป็นเหตุ สมฺภูตฺตาติ ย่อมตั้งขึ้น เวทนิเยสุ รมฺเมสุ อสฺสาทานุสฺสฺสินो แก่สัตว์ผู้มักตามเห็นความพอใจในธรรมเป็นที่ตั้ง แห่งเวทนา อิติ เพราะเหตุนั้น ตณฺหา ตัณหาจึงเกิดมี เวทนาปจฺจยา เพราะเวทนา เป็นปัจจัย ฯ จ หนึ่ง ลินฺหิปปาสิตาเยว เฉพาะเหล่าสัตว์ผู้กระหายเพราะกิเลส เป็นยางเหนียว ตณฺหา คือตัณหา สํวตฺตฺนฺตฺติ ย่อมเป็นไป อุปาทานาย เพื่อ ความยึดมั่น ทพฺพฺภาเวน คือ ความถือมั่น รมฺเมสุ ในธรรมทั้งหลาย อุปาทานิเยสุ อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น ฯ หิ ความจริง ตณฺหา หาย รูปาทีนิ อสฺสาเทตฺวา เหล่าสัตว์ชอบใจรูปรามณเป็นต้นด้วยตัณหาแล้ว กาเมสุ ปาตฺพฺยตฺตํ อาปฺหฺรฺชนฺตฺติ ย่อมถึงความเป็นผู้ตกไปในกามทั้งหลาย อิติ เพราะเหตุนั้น ตณฺหา ตัณหา กามูปาทานสฺส ปจฺจโย จึงเป็นปัจจัยแก่กามูปาทาน ฯ ตลา หนึ่ง รูปาทีเกเท คฺริโต (สฺตฺโต) สัตว์ผู้กำหนดในประเภทแห่งอารมณ์มีรูปรามณเป็นต้น คณฺหาติ นตฺติ ทินฺนฺนฺตฺติอาทีนา มิจฺฉาทสฺสนํ ย่อมยึดถือมิจฉาทิฏฺฐิโดยนัยเป็นต้นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วย่อมไม่มีผล ดังนี้ สํสาร์โต มุญฺจิตฺตฺกาโม (สฺตฺโต) สัตว์ผู้ต้องการ จะพ้นจากสังสารวัฏฏ์ (คณฺหาติ) ย่อมยึด อสฺสุทฺธิมคฺเค สฺสุทฺธิมคฺคปฺรามสนํ ความถือในหนทางแห่งความไม่บริสุทธิ์ว่าเป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์ ขนฺธฺเรสุ

อตุตตุนิยคคาหภูตํ อตุตวาททสฺสนทวยญจ และยึดถือวาทะและทิจฺฐิตั้งสอง
 ของตน อันเป็นเครื่องยึดถือในชั้นทั้งหลายว่าเป็นตน และเนื่องด้วยตน ตสฺมา
 เพราะฉะนั้น ทิจฺฐิปาทานาทินมฺปิ ปจฺจโย ตัณหาจึงเป็นปัจจัยแม้แก่ทิจฺฐิปาทาน
 เป็นต้น อิติ เพราะเหตุนี้ อุปาทานํ อุปาทานจึงเกิดมี ตณฺหาปจฺจยา เพราะตัณหา
 เป็นปัจจัย ฯ สตุตา สัตว์ทั้งหลาย สมฺปโยคานุสยวเสน อุปาทานปติฏฺฐิตาเยว
 ผู้ดำรงมั่นอยู่ในอุปาทาน ด้วยอำนาจสัมปโยคและอนุสัยนั้นแล สํวตฺตุนฺติ ย่อมเป็นไป
 กมฺมายูหนาย เพื่อความตั้งสมกรรม ยถารหํ ตามสมควร อิติ เพราะเหตุนี้
 อุปาทานํ ภวสุํ ปจฺจโย อุปาทานจึงเป็นปัจจัยแก่ภพ ฯ จ อนึ่ง ชาติ ชาติ
 อุปฺปตฺติภวสงฺฆาตา กล่าวคืออุปฺปตฺติภพ กมฺมภวเหตุกาเยว มีกรรมภพเป็นเหตุ
 นั้นแล ตตฺถ ตตฺถ สมฺพลพฺภติ ย่อมหาได้แน่นอนในภพนั้น ๆ วิชิต อกฺกุโร วิย
 เหมือนหน่อหาได้จากพืช ฉะนั้น อิติ เพราะเหตุนี้ ภโว ชาติปจฺจโย นาม
 ภพจึงชื่อว่าเป็นปัจจัยแก่ชาติ ฯ จ อนึ่ง สติ ชาติยา เอว เมื่อมีชาตินั้นเอง
 ชรามรณสมฺภโว ชราและมรณะจึงเกิดมี ฯ หิ เพราะว่ อชาตานิ เมื่อสัตว์
 ทั้งหลายไม่เกิดแล้ว น ชรา วา มรณํ วา โหติ จะมีชราหรือมรณะไม่ได้ อิติ
 เพราะเหตุนี้ ชาติ ชรามรณานิ ปจฺจโย ชาติจึงเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะ ฯ
 (จบ ๒๕๕๐)

เอว ฯเปฯ โหตีติ ชื่อว่า เอว ฯเปฯ โหติ ความว่า ทุกฺขกฺขนฺธสฺส กอญทุกฺข์
 ทุกฺขราตีสฺส คือ หมวดทุกฺข์ เกวลสฺส ทั้งหมด สุขาทิหิ อมิตฺสสฺส ได้แก่
 ไม่เจือด้วยสุขเป็นต้น สกฺลสฺส วา หรือทั้งสิ้น เอตสฺส นี้ วมฺภูสงฺฆาตสฺส คือ
 ที่เรียกว่าวฺภูฏะ (สมฺภูโย) ย่อมมีความเกิดขึ้น (นิพฺพตฺติ โหติ) คือความบังเกิด
 ยถาคฺตเตน โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว ปจฺจยปรมฺปราวินา คือ โดยวิธีสืบต่อกันมา
 แห่งปัจจัย น ปน อิสฺสรนิมฺมานาทิหิ แต่หามีความเกิดขึ้น คือความบังเกิด
 เพราะอิสรชนเนรมิตเป็นต้นไม่ จ ส่วน น จ สุขสฺภาทีนํ สมฺภูโย นิพฺพตฺติ โหติ
 ความสุขและอารมณ์ที่สวयงามเป็นต้น หามีความเกิดขึ้น คือความบังเกิดไม่ ฯ
 เอตฺถ อิมสฺมิ ปจฺจยสงฺคหาธิกारे ในที่นี้ คือ ในอธิการว่าด้วยปัจจัยสังคหะนี้ ฯ

อตติ สตติ คจจติ ปวตตตีติ อทฐา กาโล ที่ชื่อว่าอัทธา เพราะอรรถ
 วิเคราะห์ว่า ไป คือ ไปติดต่อกันได้แก่ เป็นไปเนื่อง ๆ ได้แก่กาล (อทฐา ที่ชื่อว่า
 อัทธา อตติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไป สตติ คจจติ คือไปติดต่อกันได้แก่ เป็นไป
 เนื่อง ๆ ปวตตตีติ กาโล ได้แก่ กาล) ฯ อวิชชาสงขารอ อวิชชาและสังขาร
 อตีโต อทฐา ชื่อว่าอดีตัทธา อดีตภวปริยาปนุนเหตุณเมเวตถ อธิปุเปตตตทา
 เพราะความที่เหตุซึ่งนับเนื่องในอดีตภพนั่นเอง ท่านประสงค์เอาในอธิการว่าด้วย
 ปฏิจจสมุปปาตณันนี ฯ จ ก็ อทฐาคหณน ด้วยศัพท์ว่าอัทธา อวิชชาที่นั ธมฺมานเม
 คหณั ท่านระบุดังเฉพาะธรรมมีอวิชชาเป็นต้นเท่านั้น ตพฺพิณิมุตตสฺส กสฺสจ
 กาลสฺส อนุปฺลพฺพนโต เพราะกาลอะไร ๆ ที่จะพ้นไปจากอวิชชานั้น หาไม่ได้เลย ฯ
 หิ ความจริง (ปญฺหิตฺเตน) โวหริยนฺติ บัณฺทิตยํอมํบัณฺณญฺติ ธมฺมา ธรรมทั้งหลาย
 นิรุทฺธานุปฺปนฺนาเอว เฉพาะที่ดับไปแล้ว และที่ยังไม่เกิดขึ้น อตีตนาคตกาลวเสน
 ด้วยอำนาจอดีตกาลและอนาคตกาล อฺปฺปาทาทิกฺขณตฺตยปริยาปนฺนา จ
 และย่อมบัญญัติธรรมทั้งหลายที่นับเนื่องในขณะ ๓ มีอุปาทขณะเป็นต้น
 ปจฺจุปฺปนฺนกาลวเสน ด้วยอำนาจปัจจุบันกาล ฯ ชาตฺติชรามรณั ชาตฺติชราและมรณะ
 อนาคตโต อทฐา ชื่อว่าอนาคตัทธา อนาคต นิพฺพตฺตฺนโต เพราะบังเกิดในอนาคต
 ปจฺจุปฺปนฺนเหตุโต จากเหตุที่เป็นปัจจุบัน ฯ มชฺเฌ อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนฺโน อทฐาติ
 ชื่อว่า มชฺเฌ อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนฺโน อทฐา ความว่า อฏฺฐคานี องค์กร ๘ วิญญฺญาณาทินิ
 มีวิญญฺญาณเป็นต้น มชฺเฌ ในท่ามกลาง ปจฺจุปฺปนฺโน อทฐา ชื่อว่าปัจจุบันัทธา
 อธิ นิพฺพตฺตกผลภาวตฺตทา เพราะความที่องค์กรเหล่านั้นเป็นผลที่บังเกิดในภพนี้
 อดีตเหตุโต จากอดีตเหตุ อนาคตผลสฺส อธิ เหตุสภาวตฺตทา จ และเพราะอนาคตผล
 มีเหตุในภพนี้เป็นสภาวะ ฯ นนฺุ โสภปริเทวาทโยปิ อญฺคภาเวน วตฺตพฺพาทิ
 ท่านพระอนุรุธาจารย์คํานึงถึงคําท้วงว่า แม้โสกะและปริเทวะเป็นต้น พระผู้มีพระภาค
 ก็พึงตรัสไว้ โดยความเป็นองค์ มิใช่หรือ ดังนี้ อาท โสกาทิวจฺจนฺตฺตาทิ จึงกล่าวว่
 โสกาทิวจฺจํ ดังนี้เป็นต้น ฯ อตฺถโล อธิบายว่า โสกาทิวจฺจํ คํว่า โสกะ เป็นต้น
 ชาตฺติยา นิสฺสณฺทสฺส อมฺขุยผลมตฺตสฺส นิสฺสณฺนิ เป็นการชี้ถึงเพียงผลที่ไม่ใช่

ผลโดยตรง ต่อผลแห่งชาติ ๑ น ปน วิสุ องคทสุสนิ แต่หาเป็นการแสดงถึงองค์แผนกหนึ่งไม่ ๑

ตณฺหุปาทานภวาปี คหิตา โหนฺตติ คำว่า ตณฺหุปาทานภวาปี คหิตา โหนฺตติ ความว่า ตณฺหุปาทานา ท่านระบุดังค้นหาและอุปาทาน อวิชชาคหณน ด้วย อวิชชาคัพพํ กิเลสสภาวะสามมฺญฺโต เพราะมีสภาวะเป็นกิเลสเหมือนกัน กมฺมกโว คหิตโต ระบุดังกรรมภพ สงฺขารคคหณน ด้วยสังขารคัพพํ กมฺมกวมสามมฺญฺโต เพราะเป็นกรรมภพเหมือนกัน ๑ สมฺพนฺโธ เชื่อมความว่า จ อนึ่ง อวิชชาสงฺขารา คหิตา ท่านระบุดังอวิชชาและสังขาร ตถา ตณฺหุปาทานภวคคหณน ด้วยคัพพํว่า ค้นหาอุปาทานและภพเหมือนกัน ๑ เอตถาปี (ตถาตุยาทิวจเน) แม้ในคำว่า ตถา เป็นต้นนี้ เตสํ (อวิชชาสงฺขารานํ) สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ ก็พึงเห็นการรวบรวมอวิชชา และสังขารเหล่านั้น วุตฺตนเยน โดยนัยที่กล่าวแล้ว เตสํ (ตณฺหุปาทานภวานํ) คคหณน คือ โดยการระบุดังค้นหาอุปาทานและภพเหล่านั้น ๑ (อนฺรุทฺธาจริโย มนสิกฺตฺวา) ท่านพระอนฺรุทฺธาจารย์คํานึงถึงว่า จ ก็ ชาติชราภงฺควา เฉพาะ ความเกิด ความแก่ และความแตกสลาย วิญฺญาณนามรูปสพายตณฺสเวทนานํ แห่งวิญฺญาณ นามรูป สพายตณะ ผัสสะ และเวทนา (ภควตา) วุตฺตา พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ชาติชรามรณนฺติ ชาติ ชรา และมรณะ ดังนี้ อาห ชาติชรามรณคคหณนาตืออาทิ จึงกล่าวว่า ชาติชรามรณคคหณน ดังนี้ เป็นต้น ๑ อตีเต เหตุโว ปญฺจาทิ บาทคาลาว่า อตีเต เหตุโว ปญฺจ ความว่า อตีตภเว นิพฺพตฺตา เหตุโว เหตุที่บังเกิดในอดีตภพ ปจฺจุปฺปนฺนผลสุส ปจฺจยา อันเป็น ปัจจัยแก่ปัจจุบัณฺนผล สุรูปโต วุตฺตานํ ทฺวินฺนํ อวิชชาสงฺขารานํ วเสน คือ อวิชชา และสังขารทั้ง ๒ ที่ท่านกล่าวไว้แล้วโดยสรุป ตินฺนํ ตณฺหุปาทานภวานญฺจ และค้นหา อุปาทาน และภพทั้ง ๓ สงฺคหฺวเสน คหิตานํ ที่ท่านกำหนดด้วย อำนาจสังคหณฺนํ ปญฺจ มี ๕ อย่าง ๑ อิทานิ ผลปญฺจกนฺติ บาทคาลาว่า อิทานิ ผลปญฺจกํ ความว่า วิญฺญาณาทิผลปญฺจกํ ผล ๕ อย่างมีวิญฺญาณเป็นต้น อิท ปจฺจุปฺปนฺเน นิพฺพตฺตํ ที่บังเกิดในปัจจุบันนี้ อตีตเหตุปจฺจยา เพราะมีอดีตเหตุ

เป็นปัจจัย ๑ อิทานิ เหตุโ วิปถาติ บาทกาลาว่า อิทานิ เหตุโ วิปถ ความว่า อิทานิ เหตุโ ปัจจุบันนเหตุ อายตี ผลสสุ ปจจยา ซึ่งเป็นปัจจัยแก่อนาคตผล สรูปโต วุตตานิ ตณฺหาทีนํ ตินฺณํ วเสน คือ เหตุทั้ง ๓ มีตัณหาเป็นต้น ที่กล่าวแล้วโดยสรุป สงฺคหโต ลทฺธานํ อวิชฺชาสงฺขารานํ ทฺวินฺนญจ และอวิชชา กับสังขารทั้ง ๒ ที่ได้โดยสังคหัย วิปถ มี ๕ อย่าง ๑ อายตี ผลวิปถกนฺติ บาทกาลาว่า อายตี ผลวิปถกํ ความว่า วิญญาณาติผลวิปถกํ ผล ๕ อย่างมี วิญญาณเป็นต้น วุตฺตํ ที่กล่าวแล้ว ชาติชฺรามรณคฺคหณน ด้วยศัพท์ว่า ชาติ ชรา และมรณะ อนาคเต นิพฺพตฺตณกํ ซึ่งจะบังเกิดในอนาคต ปจฺจุปฺปนฺนเหตุปจฺจยา เพราะมีปัจจุบันนเหตุเป็นปัจจัย ๑

วิสติ อาการย่อมมี ๒๐ อย่าง อิติ ด้วยประการฉะนี้ เหว คือ ด้วยอาการ อย่างนี้ ๑ อตีตาทีสุ ตตฺถ ตตฺถ อากัรียนฺตีติ อาการา ที่ชื่อว่าอาการ เพราะ อรรถวิเคราะหว่า ถูกเรียรายอยู่ในภพนั้น ๆ มีอดีตภพเป็นต้น (อาการ ที่ชื่อว่า อาการ อตีตาทีสุ ตตฺถ ตตฺถ อากัรียนฺตีติ เพราะอรรถวิเคราะหว่า ถูกเรียราย อยู่ในภพนั้น ๆ มีอดีตภพเป็นต้น) ๑ เหว ติสฺนฺธิ สนฺธิมี ๓ อย่างนี้ อตีตเหตุณํ อิทานิ ผลวิปถกสฺส จ อนฺตรรา คือ ระหว่างอดีตเหตุกับปัจจุบันผล ๕ อย่าง เอโก สนฺธิ จัดเป็นสนธิอัน ๑ อิทานิ ผลวิปถกสฺส อิทานิ เหตุณญจ อนฺตรรา ระหว่างปัจจุบันผล ๕ อย่างกับปัจจุบันนเหตุ เอโก จัดเป็นสนธิอัน ๑ อิทานิ เหตุณญจ อายตี ผลสฺส จ อนฺตรรา ระหว่างปัจจุบันนเหตุกับอนาคตผล เอโก จัดเป็นสนธิอัน ๑ ๑ วุตฺตญฺเหตํ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ดังนี้ว่า สงฺขารวิญญาณานมนฺตรรา ระหว่างสังขารกับวิญญาณ เอโก จัดเป็น สนธิอัน ๑ เวทนาตณฺหานมนฺตรรา ระหว่างเวทนากับตัณหา เอโก จัดเป็นสนธิอัน ๑ ภวชาตินมนฺตรรา ระหว่างภพกับชาติ เอโก สนฺธิติ จัดเป็นสนธิอัน ๑ ๑ ติ ความจริง เหตุ (ทีสุ สนฺธิสุ) ในบรรดาสนธิทั้ง ๓ นี้ ปฐฺโม สนฺธิ สนฺธิที่ ๑ เหตุผลสมฺพนฺธญฺโต เป็นสภาวะที่เชื่อมเหตุกับผลให้เนื่องถึงกัน เหตุโต ผลสฺส อวิจฺเจทปฺปวตฺติภาวโต โดยความที่ผลมีความเป็นไปไม่ขาดสายจากเหตุ ๑

ตลา ตติโย สนธิที่ ๓ ก็เหมือนกัน ๑ ปน ส่วน ทุตติโย สนธิที่ ๒ ผลเหตุสมุพนธภูโต เป็นสภาวะที่เชื่อมผลกับเหตุให้เนื่องถึงกัน ผลโต เหตุโน อวิจเฉทปปวตฺติ ภาวโต โดยความที่เหตุมีความเป็นไปไม่ขาดสายจากผล ๑ หิ ความจริง ผลภูโตปิ รมฺโม ธรรมแม้ที่เป็นตัวผล อญฺญสฺส เหตุสภาวสฺส รมฺมสฺส ปจฺจโยติ ก็เป็น ปัจจัยแก่ธรรมอย่างอื่น ที่มีสภาวะเป็นเหตุ แล ๑

สงฺฆิปปินฺนติ เอตฺถ อวิชฺชาทโย วิญฺญาณาทโย จาติ สงฺখেปา ที่ชื่อว่าสังเขป เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงย่อเหตุ ๕ อย่าง มีวิชาเป็นต้น และผล ๕ อย่างมีวิญญาณเป็นต้น (สงฺখেปา ที่ชื่อว่า สังเขป สงฺฆิปปินฺนติ เอตฺถ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงย่อ อวิชฺชาทโย วิญฺญาณาทโย จาติ เหตุ ๕ อย่างมีวิชาเป็นต้น และผล ๕ อย่าง มีวิญญาณเป็นต้น) ๑ จตฺตาริ สงฺখেปา สังเขป ๔ อย่าง อตีเต เหตุ คือ อตีตเหตุ ๑ เอตฺรหิ วิปาโก ปัจจุบันนผล ๑ เอตฺรหิ เหตุ ปัจจุบันนเหตุ ๑ आयตี วิปาโก อนาคตผล ๑ อิติ จตฺตสงฺখেปา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสังเขป ๔ ๑ กम्मภวสงฺขาโต ภเวกเทโสติ เอตฺถ (วจน) ในคำว่า กम्मภวสงฺขาโต ภเวกเทโส นี้ आयตี ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยเจตนา เจตนาที่เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิจิต ในอนาคต ภโว นาม ชื่อว่าภพ ๑ ปุริมกम्मภวสฺมี อิธ (ภเว) ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยเจตนา เจตนาในกรรมภวก่อน ที่เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิจิตในภพนี้ เวทิตพฺพา พิงฺทราบวํ สงฺขาราติ เป็นสังขาร ๑ อวเสสชาติ บทว่า อวเสสตา ความว่า วุฑฺฒธมฺมา ธรรมที่ตรัสไว้ ปจฺจูปฺปนฺนผลวเสน ด้วยอำนาจปัจจุบันนผล สดฺตฺตวิธา มี ๖ อย่าง วิญฺญาณาทีปฺลยจกชาติชรามรณวเสน คือ ผล ๕ อย่างมีวิญญาณเป็นต้น ๑ ชาติ ๑ ชราและมรณะ ๑ ๑ ปน ส่วน อนาคตปริยาปนฺนา ธรรมที่นับเนื่อง ในอนาคต เวทิตพฺพา พิงฺทราบวํ ภวาติ ภพ อุปฺปตฺติภวสงฺขาโต ภเวกเทโสติ ในคำว่า อุปฺปตฺติภวสงฺขาโต ภเวกเทโส ๑ ภวสทฺเทน ด้วยศัพท์ว่า ภพ ภเวกเทสสทฺโท วุฑฺโต ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวศัพท์ว่า ภเวกเทส กम्मภวสฺสาปิ วุจฺจมานตฺตา เพราะจะกล่าวถึงแม้กรรมภพ ๑ ปุพฺพนตฺตสฺส อวิชฺชา มฺลํ อวิชฺชา

เป็นมูลของที่สุดเบื้องต้น **อปฺรณฺตสฺส ตณฺหา มุณฺณติ** ตัณหาเป็นมูลของที่สุดเบื้องต้น เพราะเหตุนี้ **อาห อวิชฺชาตณฺหาเวสเณ เทว มุณฺณนํติ** ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ฟังทราบมูล ๒ อย่าง คือ อวิชชาและตัณหา ดังนี้ ฯ

เตสเมว อวิชฺชาตณฺหาสงฺขาตานํ วัฏฏมุณฺณานํ นิโรธเณ เพราะธรรมที่เป็นมูลแห่งวัฏฏะเหล่านั้นนั้นแล ได้แก่ กล่าวคืออวิชชาและตัณหา ดับไป **อนุปฺปาทสมฺมตฺตาปตฺติยา** คือ ถึงความไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา **สจฺจปฏฺิวเธโต สิทราย อปฺปวตฺติยา** ได้แก่ ความไม่เป็นไป ซึ่งสำเร็จมาจากความรู้แจ้งสัจจะ **วัฏฏํ นิรุชฺชติ** วัฏฏะจึงดับลง ฯ **จ** และ **กามาสวาทิสวสมฺปฺปาโท** เพราะความเกิดขึ้นแห่งอัสวะมีกามาสวะเป็นต้น **ปุณ อวิชฺชา ปวตฺตติ** อวิชชาจึงเจริญขึ้นอีก **อภิณฺโหโส อภิภฺขณํ ชรามรณสงฺขาทาย มุจฺฉาย ปิพิตานํ สุตฺตานํ** แก่เหล่าสัตว์ผู้ถูกความสยบ กล่าวคือชราและมรณะบีบคั้นเนื่อง ๆ คือ ไร่ไป **โสกาทิสมฺปิพิตานํ** ได้แก่ ผู้เพียบพร้อมด้วยความโศกเป็นต้น ฯ **หิ วุตฺตํ สมจฺริงดํ** พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **อัสวสมฺมุทฺยา อวิชฺชาสมฺมุทโยติ** เพราะอัสวะเกิดขึ้น อวิชชาจึงเกิดขึ้น ดังนี้ ฯ **เอเตน (อัสวสมฺมุทฺยา อวิชฺชาสมฺมุทโยติ วจเณน)** ด้วยพระดำรัสว่า **อัสวสมฺมุทฺยา อวิชฺชาสมฺมุทโย** นี้ **อวิชฺชายปิ ปจฺจโย ทสฺสโต โหติ** ย่อมเป็นอันทรงแสดงถึงปัจจัยแม่แห่งอวิชชา ฯ **อิตรถา** เมื่อกำหนดเนื้อความนอกไปจากนี้ **ปฏฺิจจสมฺปฺปาทจกฺกํ** จักรคือปฏฺิจจสมฺปฺปาท **อพนฺธํ สียาติ** จะไม่พัวเนื่องถึงกันแล ฯ **มหามุณี** พระมหามุณี **สมฺมาสมฺมุทฺโต** คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า **ปตฺถเปสิ ทฺรยบํญฺญูติ** **ปญฺญาเปสิ** คือทรงแต่งตั้ง **วัฏฏํ ติวฏฺฏกฺกํ** ซึ่งวัฏฏะ อันเป็นไตรวัฏฏ์ **กิเลสกมฺมวิปากวเสณ** คือกิเลส ๑ กรรม ๑ วิบาก ๑ **อวาทุํ** อันเกี่ยวเนื่องกัน **อวิจฺฉินฺนํ** คือ อันไม่ขาดสาย **อนาทิกํ** อันหาเบื้องต้นมิได้ **อาทิสฺสํ** คือเว้นจากเบื้องต้น **เตภูมิกํ** ชื่อว่าเป็นไปในภูมิ ๓ **ติภูมิกปริยาปนฺนตฺตา** เพราะนับเนื่องในธรรมที่เป็นไปในไตรภูมิว่า **ปฏฺิจจสมฺปฺปาโทติ** **ปฏฺิจจสมฺปฺปาท อิจฺเจวํ** ดังพรรณนามาจะนี้ **วุตฺตนเณ** คือ โดยนัยดังที่กล่าวแล้ว ฯ

[๒๕๑๑] **เอวํ ปฏฺิจจสมฺปฺปาทญฺญํ วิภาคโส ทสฺสิตฺวา** ท่านพระอนุรุทธาจารย์

ครั้นแสดงปฏิจจสมุปบาทนัย โดยวิภาคอย่างนี้แล้ว อิทานิ ปฏฐานนยํ ทสฺเสตุ บัดนี้ เพื่อจะแสดงปฏฐานนัย เหตุปัจจโยติอาทิ วุตฺตํ จึงกล่าวคำเป็นอาทิว่า เหตุปัจจยํ ดังนี้ ฯ ตตฺถ (เหตุปัจจโยติอาทิวจเน วินิจฺจโย) วินิจฺจยํในคำว่า เหตุปัจจยํ เป็นต้นนั้น ดังต่อไปนี้ หิโนติ ปติฏฺฐาติ เอเตนาติ เหตุ ปัจจยํชื่อว่าเหตุ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องก่อ คือ ตั้ง แห่งสภาวะธรรม ฯ อเนกตฺถตฺตา ธาตุสทฺทานํ เพราะศัพท์คือธาตุมีอรรถเป็นเอนก หิสทฺโท ศัพท์ว่าหิ อธิ (ฐาเน) ในที่นี้ ปติฏฺฐตฺถโลติ ทฏฺฐพฺโพ จึงพึงเห็นว่า มีอรรถว่า ตั้ง ฯ วา อีกอย่างหนึ่ง ตปฺปัจจยํ ผลํ ผลอันมีเหตุคือกรรมนั้นเป็นปัจจยํ หิโนติ ย่อมดำเนิน คจฺจติ คือ ไป ปวตฺตติ ได้แก่ เป็นไป วุฑฺฒิ วิรุพฺพํ อาปชฺชติ ถึงความเจริญงอกงาม เอเตน กมฺมนิทานฺนุเตน ด้วยปัจจยอันเป็นเหตุคือกรรมนี้ อุทฺธํ โอรฺธํ อภิหรนฺเตน มูเลน วีย ปาทโป ดุจต้นไม้เจริญขึ้นไปได้ด้วยรากอันค้ำโอบชะขึ้นไปข้างบน ฉะนั้น อิติ เพราะเหตุนั้น เหตุ ปัจจยอันเป็นเหตุคือกรรมนี้ จึงชื่อว่าเหตุ (เป็นเหตุ ดำเนินแห่งผล) ฯ โส ปจฺจโย จ ปัจจยํนั้นด้วย เหตุ จ เป็นเครื่องก่อสภาวะธรรม หรือเป็นเหตุดำเนินแห่งผลด้วย วุตฺตํ โหติ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย เหตุภาเวน ปจฺจโย ปัจจยํ คือธรรมเป็นเครื่องอาศัยเป็นไป โดยเป็นเหตุ เป็นตัวเหตุ (อิติ) เหตุปจฺจโย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เหตุปัจจยํ ฯ มุลฺลฺกฺฐเณ เหตุ สภาวะธรรมชื่อว่า เหตุ เพราะอรรถว่า เป็นรากเหง้า อุปการกฺฐเณ ปจฺจโย ชื่อว่าปัจจยํ เพราะอรรถว่า เป็นอุปการะ (อิติ) สงฺเขปโต มุลฺลฺกฺฐเณ อุปการโก ธิมฺโม เพราะเหตุนั้น โดยสังเขป ธรรมอันทำอุปการะ ด้วยอรรถว่า เป็นรากเหง้า เหตุปจฺจโย ชื่อว่า เป็นเหตุปัจจยํ ฯ ทฏฺฐพฺพํ พึงเห็นรูปความว่า โส (เหตุปจฺจโย) ปน อันเหตุปัจจยํนั้น จ ธิมฺมา ได้แก่ ธรรม ๖ ประการ (คือเหตุ ๖ มีโลกเหตุ เป็นต้น) สฺปติฏฺฐิตภาวสฺสชฺชาตมุลฺลฺกฺฐเณ อุปการกา ที่ทำอุปการะ ด้วยอรรถว่า เป็นรากเหง้า กล่าวคือเป็นเหตุให้สำเร็จความตั้งมั่นด้วยดี รูปานํ แก่รูป จิตตสมฺภูฏานานํ ที่มีจิตเป็นสมฺภูฏาน ปวตฺเต ในปวัตติชณะ กมฺมสมฺภูฏานานํ (รูปานํ) แก่รูปที่มีกรรมเป็นสมฺภูฏาน ปฏฺิสนฺธิยํ ในปฏฺิสนฺธิชณะ อุภยตฺถ

ทั้งสองนั้น หาไม่พบแน่แท้ ๆ ยมฺปน เกจิ วทนต์ อุตถานนฺตรตาย อนนฺตรปจฺจโย
กาลานนฺตรตาย สมณนฺตรปจฺจโยติ ตํ ส่วน คำที่ท่านอาจารย์บางพวกกล่าวว่
ธรรมที่ชื่อว่าอนันตรปจฺจัย เพราะไม่มีระหว่างโดยอรรถ (และ) ธรรมที่ชื่อว่า
สมนันตรปจฺจัย เพราะไม่มีระหว่างโดยกาล ดังนี้ นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส
เนวสญฺญานาสญฺญาตณฺ์ ผลสมาปตฺติยา สมณนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติอาทึหิ
วิรุชฺฌติ ย่อมผิดกับพระบาลีว่า เนวสญฺญานาสญฺญาตณฺมานแห่งพระอริยบุคคล
ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ ย่อมเป็นปจฺจัยแก่ผลสมาบัติโดยสมนันตรปจฺจัย ดังนี้
เป็นต้น ๆ (จบ ๒๕๑๘, ๒๕๓๑)

(๒๕๑๙) เนวสญฺญานาสญฺญาตณฺหิ เพราะเนวสญฺญานาสญฺญาตณฺมาน
สตฺตาทาทิกาลนिरุทฺธํ ซึ่งดับไปแล้วในกาลมี ๗ วันเป็นต้น ผลสมาปตฺติยา
สมณนฺตรปจฺจโย ก็ยังเป็นสมนันตรปจฺจัยแก่ผลสมาบัติได้ ตสฺมา ฉะนั้น
อภินิเวสํ อกฺตฺวา บัณฑิตอย่าทำความยึดมั่น พุยฺยชฺชนมตฺตโต เจตฺถ นานาภรณํ
ปจฺเจตฺตพฺพํ พึงเชื่อความต่างกันนี้ในปจฺจัยทั้งสองนี้ แต่โดยเพียงพยัญชนะเท่านั้น
น อตฺถโต ไม่พึงเชื่อโดยอรรถ ๆ หิ ความจริง เอิํ พุยฺยชฺชนมตฺตโตว เกโ
มีความต่างกันโดยเพียงพยัญชนะเท่านั้นอย่างนี้ว่า อุปฺปาทสมตฺถตาย นิโรโ
ความดับแห่งธรรมโดยสามารถให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นได้ ปุพฺพทฺตมฺนิโรธสฺส
ปจฺจชาตฺตมฺมุปฺปาทสฺส จ อนฺตรภาเวน โดยไม่มีธรรมอะไรคั่นในระหว่างธรรม
ที่เกิดก่อนดับไป และธรรมที่เกิดภายหลังเกิดขึ้น อนนฺตรปจฺจยตา ชื่อว่า
ความเป็นอนันตรปจฺจัย สญฺญํ อนนฺตรภาเวน อุปฺปาเทตฺถํ สมตฺถํ หุตฺวา นิโรโ
ความดับแห่งธรรมที่สามารถเพื่อจะให้ธรรมอื่นเกิดขึ้นได้ โดยไม่มีธรรมอะไรคั่น
ในระหว่างด้วยดี อตฺตนา เอกตฺตํ อุปฺเนตฺวา วีย คล้ายกับนำเข้าไปรวมกันกับตน
วิภาคาภาเวน โดยไม่มีการแบ่งแยกว่า อิทฺมิโต อุทฺธํ อิทํ เหฏฺฐา อิทํ สมฺนฺตโต
ธรรมนี้อยู่ข้างบนแต่ธรรมนี้ ธรรมนี้อยู่ข้างล่าง ธรรมนี้อยู่โดยรอบ ดังนี้
สมณนฺตรปจฺจยตาติ ชื่อว่าความเป็นสมนันตรปจฺจัย ๆ หิ ก็ นิโรธปจฺจยสฺสาปิ หิ
เนวสญฺญานาสญฺญาตณฺสฺส อสญฺญูปฺปตฺติยา ปุริมสฺส จ จุติจิตฺตสฺส

กาลนุตเรปิ อุปฺปชฺชุนฺตานํ ผลปฏิสนฺธิํ (อุปฺปาทเน) สมตฺถตา ภาวะที่
 เนวสํญญานาสํญญายตนฉาน แม้ที่เป็นปัจจัยแก่นิโรธสมาบัติ และจตุตฺติจิตซึ่งเกิดขึ้น
 ก่อนแต่การเกิดขึ้นในอสัญญภูม มีความสามารถในการยังผลจิต (คือ อนาคตมีผลจิต
 หรือออรหัตตผลจิต) และปฏิสนธิจิต ซึ่งแม้จะเกิดขึ้นในกาลอื่น ก็ให้เกิดขึ้นได้
 โดยติดต่อกัน อนนฺตฺรา สมานชาติเยน อรูปธฺมฺเมเน พุยฺวชานาภาวโต
 ภินฺนชาติกานญจ รูปธฺมฺมานํ พุยฺวชานกรเณ อสมตฺถตาย นิรฺนฺตฺรฺรูปปาทเน
 เอกตฺตํ อุปเนตฺวา วิย อุปฺปาทเน จ สมตฺถตา อตฺถิ และในการให้เกิดขึ้น
 คล้ายกับนำเข้าไปรวมเป็นอันเดียวกัน ย่อมมีได้ เพราะไม่มีอุปฺปชฺชุนฺตฺตํ ที่มีชาติ
 เสมอกันเข้าแทรกแซงในระหว่าง และเพราะรูปธรรมทั้งหลายที่มีชาติต่างกัน
 ไม่สามารถจะแทรกแซงในระหว่างได้ อิติ เตสฺมฺปิ อนนฺตฺรสมนฺตฺรปจฺจยตา
 ลพฺภติ เพราะเหตุนี้ แม้เนวสํญญานาสํญญายตนฉานและจตุตฺติจิตทั้งสองนั้น
 จึงเป็นอนันตฺรปัจจัยและสมนันตฺรปัจจัยได้ ฯ ตสฺมา เพราะฉะนั้น อวิเสสฺปิ
 ถึงแม้จะไม่มี ความแตกต่างกัน ธฺมฺมโต โดยธรรม ปภเวท ปจฺเจตฺตฺวโปกฺกิ ภัตฺติต
 ก็พึงเชื่อว่าความแตกต่างกัน อุปสคฺคตฺตฺววิเสสฺมตฺตโต โดยเพียงอรรถแห่งอุปสรรค
 ที่ต่างกัน ตถา ตถา พุชฺฌนกาณํ วิเนยฺยานํ วเสน ด้วยสามารถเวไนยสัตว์
 ทั้งหลาย ผู้จะรู้ได้โดยประการนั้น ๆ แล ฯ (จบ ๒๕๑๙) (ป.ศ. ๙ ๒๕๓๓, ๒๕๓๘
 และ ป.ธ. ๙ ๒๕๔๔) สหุปฺปนฺนํ สหุปฺปาทภาเวเน ปจฺจโย สภาวธรรม
 เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นร่วมกัน โดยภาวะที่เกิดขึ้นร่วมกัน ปกาสฺส
 ปทีโป วิย เปรียบเสมือนดวงประทีปเป็นปัจจัยแก่แสงสว่าง ฉะนั้น อตฺตโน
 อนุปฺปตฺติยา สหุปฺปนฺนํ มฺปิ อนุปฺปตฺติโต เพราะเมื่อตนไม่เกิดขึ้น แม้ธรรม
 ทั้งหลายที่เกิดขึ้นร่วมกันก็เกิดขึ้นไม่ได้ สหชาติปจฺจโย ชื่อว่าสหชาติปัจจัย อรูปิโน
 จตฺกฺขฺนุชา จตฺตาริ มหาภูตา ปฏิสนฺธิกฺขเณ วตฺตฺวิปากา จ ธฺมฺมา ได้แก่
 ธรรมทั้งหลาย คือ นามขันธ์ ๔ ประการ มหาภูตรูป ๔ หทัยวัตถุและวิปากจิต
 ทั้งหลายในขณะปฏิสนธิ ฯ อตฺตโน อุปการกธฺมฺมานํ อุปตฺถมฺภกฺกาเวเน ปจฺจโย
 สภาวธรรมที่เป็นปัจจัยแก่เหล่าธรรมที่กระทำอุปการะแก่ตน โดยภาวะที่ช่วยอุดหนุน

อาศัยแก้วิญญูณธาตุจิตทั้ง ๓ ประการตามลำดับ โดยอาการเป็นที่รองรับนั่นเอง
ตรูปพพตาทีนํ ปฐวี วีย ดุจพื้นดินเป็นที่อาศัยรองรับต้นไม้และภูเขาเป็นต้น
 ฉะนั้น **นิสฺสยปจฺจยา นาม** ชื่อว่า นิสฺสยปจฺจัย กตฺวา เพราะอธิบายว่า **นิสฺสยติ**
นิสฺสิตเกหิ อันกรรมทั้งหลายที่อาศัย อาศัยอยู่ ฯ **พลวภาเวน นิสฺสโย ปจฺจโย**
 สภาวะธรรมเป็นปจฺจัยเป็นที่อาศัย โดยภาวะที่มั่นคง **อุปนิสฺสยปจฺจโย** ชื่อว่า
 อุปนิสฺสยปจฺจัย **อุปสทฺทสฺส อติสยโฆตกตฺตา** เพราะอุป คัพทํ ส่องถึงความหมาย
 ว่าดียิ่ง ฯ **ปน** ก็ **ตสฺส (อุปนิสฺสยปจฺจยสฺส) เกทํ (อาจริโย) วกฺขติ** ท่านอาจารย์
 จักกล่าวประเภทแห่งอุปนิสฺสยปจฺจัยนั้น(เอง) ฯ

อิเม (ธมฺมา) ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ **ฉ วตฺถุณี ฉาลมฺพนานิ จาติ** คือ
 วัตถุ ๖ ประการ และอารมณ์ ๖ ประการ **ปจฺจูปฺปนฺนโถ ปฐมํ อุปฺปชฺชิตฺวา**
ปวตฺตมานภาเวน อุปการกา ทำอุปการะโดยภาวะที่เกิดขึ้นเป็นไปอยู่ ก่อนจิต
 และเจตสิกที่เป็นปัจจุบันธรรม **ปุเรชาตปจฺจโย** ชื่อว่าปุเรชาตปจฺจัย ฯ **ปจฺจชาตา**
จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิก ที่เกิดภายหลัง ภายหลัง
อุปตฺถมฺภนภาเวน อุปการกา ช่วยทำอุปการะ โดยภาวะที่ช่วยเป็นอุปถัมภ์ร่างกาย
ปจฺจชาตปจฺจเย อสฺติ ซึ่งเมื่อไม่มีปจฺจชาตปจฺจัย **สนฺदानภูจฺฉิตฺติเหตุกา**
อคจฺจนตสฺส ก็ไปไม่ถึงความเป็นเหตุดำรงอยู่ของความสืบต่อกัน **ปจฺจชาตปจฺจโย**
 ชื่อว่าปจฺจชาตปจฺจัย ฯ **โส (ปจฺจชาตปจฺจโย) ปจฺจชาตปจฺจัยนํ** **คิञฺฉนฺโปกสฺสริรา**
อาหาราสา เจตนา วีย ทภฺรฺฐพฺโพ บัณฑิตพึงเห็น ดุจเจตนาที่มุ่งหวังอาหาร
 เป็นปจฺจัยแก่ร่างกายของลูกแร้ง ฉะนั้น ฯ [จบ บ.ศ. ๒๕๓๓, ๒๕๓๘ และ ป.ธ. ๙
 ๒๕๔๔]

อตุตฺตรุตฺตรสฺส คนฺถสฺส กุสลาภิภาเวน อตุตฺตทิสฺสสฺส ปคุณพลวภาววิสิญฺฐ-
อตุตฺตชาตียตาคลฺล ความยอมรับธรรมที่เหมือนกับตน โดยภาวะเป็นกุศลธรรม
 เป็นต้น ว่าเป็นธรรมที่มีชาติเสมอกับตน อันพิเศษ โดยภาวะเป็นธรรมที่มีพลัง
 คล่องแคล่ว **อาเสวนํ** ชื่อว่าอาเสวนะ **ปุริมปริจิตคนฺโถ** **วีย** ดุจศาสตร์ที่สะสมไว้ก่อน
 เป็นปจฺจัยแก่ศาสตร์ที่สูง ๆ ขึ้นไป ฉะนั้น ฯ **สชาติยธมฺมา** เฉพาะเหล่าธรรมที่มี

ชาติเสมอกัน **เตน (อาเสวนน) ปจฺจยา** เป็นปัจจัยโดยอาเสวนะนั้น **สชาติธมฺมานิ** แก่เหล่าธรรมที่มีชาติเสมอกัน **อาเสวนปจฺจโย** ชื่อว่าอาเสวนปัจจัย ๑ **หิ** ความจริง **ภินฺนชาติกา** ธรรมทั้งหลายที่มีชาติต่างกัน **ภินฺนชาติกาหิ** **อตุตฺโน** **คตี** **คาหาปตฺตุน** **สกุโณติ** ย่อมไม่สามารถจะยังธรรมทั้งหลายที่มีชาติต่างกันให้ยอมรับคติของตน **ปคฺคณพลภาววิสิฏฺฐํ** **กุสลาภิภาวสงฺขาคํ** กล่าวคือภาวะที่เป็นกุศลธรรมเป็นต้น อันพิเศษ โดยภาวะเป็นธรรมที่มีพลังคล่องแคล่วได้ **อาเสวนคฺคณ** ด้วยคุณคือ อาเสวนะ **น จ** **สยํ** **ตโต** **คณฺหฺนฺติ** และตนเองก็ไม่ยอมรับคติจากธรรมที่มีชาติต่างกันั้น ด้วยคุณคืออาเสวนะนั้น ๑ **ทฏฺฐพฺพํ** บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า **เต (ภินฺนชาติกา) ปน** ก็ธรรมที่มีชาติต่างกันเหล่านั้น **โลกียกุสลากุสลาณี** **เจว** คือ กุศลจิตฝ่ายโลกียะ (๑๗ ดวง) อกุศลจิต (๑๒ ดวง) **อนาวชฺชนกิริยาชวานานิ** **จาติ** และกิริยาชวนจิตที่ไม่ใช่อาวัชจนจิต (๑๘ ดวง) **อนนฺตฺราตีตานิ** ที่ล่วงเลยลำดับไปแล้ว ๑ **อุปการิกา** **เจตนา** เจตนาที่ช่วยอุปการะ **จิตฺตปฺปโยคสงฺขาทกิริยาภาเว** **สหาตานํ** แก่ปัจจัยป็นนธรรม ที่เกิดร่วมกัน โดยภาวะที่เป็นกิริยากล่าวคือ ความพยายามแห่งจิต **นานากุขณิกานญจ** และแก่ปัจจัยป็นนธรรมที่เกิดในขณะต่าง ๆ กัน **กมฺมปจฺจโย** ชื่อว่ากัมมปัจจัย ๑ **วิปากจิตฺตเจตสิกา** **วิปากจิต** และ **เจตสิกา** ธรรมทั้งหลาย **อุปการกา** ช่วยอุปการะ **นिरุสฺสาหสนฺตภาว** โดยภาวะเป็นธรรมที่สงบปราศจากความพยายาม **สหาตนามรूपานํ** แก่นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดร่วมกัน **อตุตฺโน** **นिरุสฺสาหสนฺตภาเว** โดยภาวะที่ตนสงบปราศจากความพยายาม **วิปากปจฺจโย** ชื่อว่าวิปากปัจจัย ๑ **หิ** ความจริง **ภวฺงฺคาทโย** **วิปากจิต** ทั้งหลาย มีภวังคจิตเป็นต้น **ทฺวิญญฺเยยฺยา** ชื่อว่า พึงรู้ได้ยาก **นिरุสฺสาหสนฺตนาสนฺตภาวโต** **เยว** เพราะเป็นภาวะที่มีความสืบเนื่องกัน **สงบปราศจากความพยายาม** **เตหิ** **ปโยเคน** **อสาเรตพฺพตฺยา** **กมฺมสุต** **กตตฺตา** **นิปฺปชฺชนมตฺตโต** เหตุเป็นเพียงสภาวะธรรมที่สำเร็จมาจากกรรมที่สัตว์กระทำแล้ว เพราะวิปากจิตเหล่านั้น อันบุคคลไม่พึงให้สำเร็จได้ด้วยความพยายาม ๑ **ปน** ส่วน **วิปากา** **วิปากจิต** ทั้งหลาย **อภินิปาต-** **สมฺปฺปฏิจฺจนฺสนฺตีรณมตฺตา** ซึ่งเป็นเพียงกิริยาที่ปัญญาวิญญูณจิตตกไปในรูปารมณ

เป็นต้น สัมปกิจฉันนจิตรับรู้อารมณ์เป็นต้น และสันตীরณจิตพิจารณารูปารมณ์
เป็นต้น ทิวัญญะยาว เป็นสภาวะที่จะพึงรู้ได้ยากแท้ ๆ เนลล์ รูปาทิคหิตตา
ภาวะที่ปัญญาวิญญานจิต สัมปกิจฉันนจิต และสันตীরณจิตเหล่านั้น รับรู้อารมณ์
เป็นต้น วิญญายตีติ บัณฑิตย่อมรู้ได้ **ชวนปวัตตติยาว** โดยความเป็นไปแห่งชวนจิต
เท่านั้น แล ฯ

จตุตถาโร อาหารา อาหาร ๔ อย่าง **รูปารูปานํ** **อุปตถมุกกตฺเตน**
อุปการกา ช่วยอุปการะ โดยภาวะที่ช่วยอุปถัมภ์แก่รูปธรรมและอรูปรธรรมทั้งหลาย
อาหารปัจจโย ชื่อว่าอาหารปัจจัย ฯ **หิ** ความจริง **สติปิ** **กมุขชนกภาเว** เมื่อภาวะ
แห่งกรรมที่ใ้รูปธรรมและอรูปรธรรมเกิด แม้มีอยู่ **อุปตถมุกกตฺเตน** เฉพาะ
ภาวะที่ช่วยอุปถัมภ์รูปธรรมและอรูปรธรรมเท่านั้น **อาหารสุส** **ปธานกิจจํ** เป็นหน้าที่หลัก
ของอาหาร ฯ **ชนยนฺโตปิ** **อาหาโร** อาหารแม้เมื่อจะใ้รูปธรรมและอรูปรธรรมเกิด
อวิจเจทวเสน **อุปตถมุกกณฺโตว** **ชเนตติ** ก็ใ้รูปธรรมและอรูปรธรรมเกิด คอยช่วย
อุปถัมภ์ไว้ด้วยอำนาจไม่ขาดสายนั่นเอง เพราะเหตุนั้น **อุปตถมุกกภาโว** ภาวะที่
ช่วยอุปถัมภ์รูปธรรมและอรูปรธรรมนั้นแหละ **อาหารภาโว** เป็นภาวะแห่งอาหารฯ
เตสุ **เตสุ** **กิจเจสุ** **ปัจจยฺอุปฺนฺนธฺเมหิ** **อตฺตานํ** **อนฺวตฺตาปนสงฺขาตอธิปัจจตุเถน**
ปัจจโย ธรรมที่เป็นปัจจัย โดยอรรถว่า เป็นใหญ่ กล่าวคือการยังปัจจัยอุปฺนฺนธฺม
ทั้งหลาย ใ้เป็นไปตามตนในหน้าที่นั้น ๆ **อินฺทฺริยปัจจโย** ชื่อว่าอินทริยปัจจัย ฯ
อาลมฺพนฺูปนิชฺฌานลกฺขณฺูปนิชฺฌานวเสน **อุปฺคนฺตฺวา** **อาลมฺพนํ** **นิชฺฌานกา**
วิตกฺกาทโย ธรรมที่เป็นองค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น **เพงอารมณฺ์** อย่างแน่วแน่
คือเพงแน่วแน่ซึ่งอารมณฺ์ และเพงแน่วแน่ซึ่งลักษณะ (ไตรลักษณะ) **ฌานปัจจโย**
ชื่อว่าฌานปัจจัย ฯ **สุคฺติโต** **ทฺคฺคฺติโต** **ปฺลฺยฺญฺโต** **ปาปโต** **วา** **นินฺยฺยานตฺเถน**
อุปฺการกา **สมฺมาทิกฺฐฐาทโย** ธรรมที่เป็นองค์มรรคทั้งหลายมีสัมมาทิกฺฐฐีเป็นต้น
ช่วยอุปการะโดยอรรถว่า นำเหล่าสัตว์ออกจากสุคติ จากทฺคฺคฺติ จากปฺลฺยฺญฺ หรือจากบาป
มคฺคฺปัจจโย ชื่อว่ามคคปัจจัย ฯ **นามธฺมฺมา** เฉพาะนามธรรมทั้งหลาย **ปรมตฺถโต**
ภินฺนาปิ แม้จะต่างกันโดยปรมตฺถ์ **เอกิกาวํ** **คตา** **วีย** ก็เป็นดุจถึงความเป็นอันเดียวกัน

เอกุปาทาทิสงขาทสมุปโยคลกขณน อุปการกา ช่วยอุปการะโดยลักษณะ
 แห่งสัมปโยค กล่าวคืออาการ ๔ อย่างมีเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น สมပ္ยุตตปจฺจโย
 ชื่อว่าสัมပ္ยุตตปจฺจัย ฯ (จบ ๒๕๒๖) วตฺถุจิตฺตเจตฺติกา วัตฺถุ (หทัย) รูป จิต
 เจตฺติก ยุตฺตทาปิ สมานา แม้เป็นสภาวะที่ประกอบ อดฺญมฺณญสมฺพนุชฺตาย
 ด้วยความเกี่ยวเนื่องกันและกัน อุปการกา ก็ทำอุปการะ นานตฺตูปคฺมเนน โดยเข้าถึง
 ความต่างกัน วิปฺยุตฺตภาเวน วิสํสฺสุชฺตาย เพราะไม่เกี่ยวข้องกันโดยความเป็น
 สภาวะพราศจากกัน วิปฺยุตฺตปจฺจโย ชื่อว่า วิปฺยุตตปจฺจัย ฯ วกฺขมานธฺมมา
 ธรรมที่จะกล่าวอยู่ สหชาติ ปุเรชาติอนุติอาทินา โดยนัยเป็นต้นว่า สหชาติ
 ปุเรชาติ ดังนี้ อุปการกา ที่ทำอุปการะ ตาทิสฺสเสว ธฺมมสฺสูปตฺถมฺภกตฺเตน
 แก่ธรรมเช่นนั้นนั้นแล โดยภาวะที่ค้ำจุนไว้ อดฺธิภาเวน โดยภาวะที่มีอยู่
 ปจฺจูปฺปนฺนสฺภาเวน ซึ่งมีสภาวะเป็นปัจจุบัน อดฺธิปจฺจโย ชื่อว่าอดฺธิปจฺจัย ฯ
 สติปิ ชนกตฺเต เมื่อความที่กรรมเป็นธรรมชาติให้เกิดแม้มีอยู่ จิตฺติยฺเยว สาทิสฺโย
 อดฺธิปจฺจยानํ พฺยาปาโรติ อดฺธิปจฺจัยทั้งหลายย่อมมีความพยายามดียิ่ง เฉพาะ
 ในจิตฺติขณะเท่านั้น เพราะเหตุนี้ อุปตฺถมฺภกตฺตา เตสํ คหิตา ท่านพระอนุรุธาจารย์
 จึงระบุเฉพาะความที่อดฺธิปจฺจัยเหล่านั้น เป็นสภาวะที่ค้ำจุนเท่านั้น ฯ

จิตฺตเจตฺติกา จิตและเจตฺติก อนนฺตรนิรฺรุธา ซึ่งดับไปไม่มีธรรมอื่นคั่น
 อุปการกา ที่ทำอุปการะ อุปฺปชฺชมานกจิตฺตเจตฺติกาณํ โอกาสทานวเสน
 ด้วยอำนาจให้โอกาสแก่จิตและเจตฺติก ซึ่งจะเกิดขึ้น อนนฺตรํ ในลำดับติดต่อกัน
 โอกาสมลฺกนฺตานํ ที่ไม่ได้โอกาส อดฺตโน จิตฺติยา เพื่อความตั้งมั่นอยู่แห่งตน
 เอกสฺมี ผสฺสชาติสมฺุทาเย ปวตฺตมานเ พุทฺติยสฺส อภาวโต เพราะเมื่อหมวดธรรม
 มีผัสสเจตฺติกเป็นต้น หมวดหนึ่ง กำลังเป็นไปอยู่ หมวดธรรมมีผัสสเจตฺติก
 เป็นต้นที่สอง ก็มีไม่ได้ นตฺธิปจฺจโย ชื่อว่านตฺธิปจฺจัย ฯ อุปการกาเยว ธฺมมา
 ธรรมทั้งหลายเฉพาะที่ทำอุปการะ อุปฺปวตฺตมานานํ วิคตภาเวน โดยภาวะที่ไป
 ปราศแก่ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปไม่ได้ อดฺตโน สภาวาวิกเมน เพราะสภาวะของตน
 ยังไม่ไปปราศ วิคตปจฺจโย ชื่อว่าวิคตปจฺจัย ฯ อดฺธิปจฺจยาว อดฺธิปจฺจัยนั่นเอง

นิโรธานุปกมนวเสน อุปการกา ที่ทำอุปการะ ด้วยอำนาจไม่เข้าถึงความดับ
อวิคตปัจจโย ชื่อว่าอวิคตปัจจัย ๑ **ธมฺมานวิเสสปี** แม้เมื่อความไม่แปลกกัน
แห่งธรรมทั้งหลายมีอยู่ **ทฏฐพฺโพ** บัณฑิตก็พึงเห็น เนสํ **ปัจจยตาวิเสโส**
ความแปลกกันแห่งความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยว่า **สสุสฺสภาวะตามตฺเตน**
อุปการกตา ความที่ธรรมทั้งหลายทำอุปการะด้วยเหตุเพียงความมีสภาวะ
อตุลิจฺจยตา ชื่อว่าความเป็นอตุลิจฺจัย **นิโรธานุปกมนวเสน อุปการกตา**
ภาวะที่ธรรมทั้งหลายทำอุปการะ ด้วยอำนาจไม่เข้าถึงความดับ **อวิคตปัจจยตา**
(อิตติ) ชื่อว่าความเป็นอวิคตปัจจัย ๑

สุตฺตมยฺญาณํ อุปฺปาเตตฺวา บัณฑิตพึงยังสุตฺตมยฺปัญญาให้เกิดขึ้นว่า **ภควติ**
สพฺพชยา เอวฺวิเสสตา **เอเต ธมฺมาติ** ธรรมเหล่านี้มีความแปลกกันอย่างนี้ ด้วยศรัทธา
ในพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า **ธมฺมานนฺตฺวิ** **สมตฺตภาววิเสสํ** **สพฺพกาเรน** **ญฺตฺวา**
ภควตา จตุรวิเสสํ **ปัจจยา** **เทสิตาติ** ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบ
ความแปลกกันแห่งความที่ธรรมทั้งหลายมีความสามารถ โดยอาการทั้งปวงแล้ว
จึงทรงแสดงปัจจัย ๒๔ อย่างไว้ ดังนี้ **จินฺตภาวนามยฺญาณเหติ** **ตทกฺกิสฺมยฺยา**
โยโค **กรณฺนิโย** พึงทำความเพียรเพื่อความรู้ความต่างกันแห่งปัจจยธรรมนั้น
ด้วยจินตตามยฺปัญญา และภาวนามยฺปัญญา ๑ **ทฏฐพฺโพ** พึงเห็นความหมายว่า
อวิเสสปี **ธมฺมสามตฺตฺตฺยสฺส** แม้เมื่อมีความไม่แปลกกันแห่งธรรมที่มีความสามารถ
เหฏฐฺวา **วฺตุโตปิ** **ปัจจโย** ปัจจัยแม้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ข้างต้น **ตถา** **ตถา**
วิเนตพฺพปฺกฺคฺคฺลานํ **วเสน** ด้วยอำนาจบุคคลที่จะพึงแนะนำ โดยประการนั้น ๆ
ปฺน **ปการนฺตฺเรณ** **วฺจฺจติ** ก็ตรัสโดยประการอื่นอีก **อเหตุกทฺทกํ** **วตฺวาปิ**
เหตุวิปฺยุตฺตทฺทกํ **วียาติ** เปรียบเสมือนแม่ตรัสถึงทูกะที่กำหนดด้วยเหตุกจิตแล้ว
ก็ตรัสถึงทูกะที่ท่านกำหนดด้วยจิตที่ปราศจากเหตุไว้อีก ฉะนั้น ๑ **นามํ** **นาม**
จตุกฺขนฺธสฺงฺขาตํ **นามํ** **นาม** ได้แก่นาม กล่าวคือชั้น ๔ **ตาทิสฺสเสว** **นามสฺส**
ฉฺชา **ฉฺชากาเรหิ** **ปัจจโย** **โหติ** เป็นปัจจัยแก่นามเช่นนั้นนั้นแล โดยประการ ๖ คือ
อาการ ๖ ๑ **ตทฺเว** (นามํ) **นามนฺนํ** **นามรूपินํ** **สมฺมุทิตานํ** **ปฺลฺลชฺชา** **ปัจจโย**

โหติ เป็นปัจจัยแก่นามและรูปที่เกิดขึ้นร่วมกัน โดยประการ ๕ ๆ รูปสส ปุณ
 ภูตูปาทายเภทสส เอกธา ปจฺจโย โหติ นามนั้นแล เป็นปัจจัยแก่รูป ที่แยกเป็น
 ภูตรูปและอุปาทายรูป โดยประการหนึ่งซ้ำอีก ๆ รูปญจ นามสส เอกธา
 ปจฺจโย อนึ่ง รูปเป็นปัจจัยแก่นามโดยประการหนึ่งเท่านั้น ๆ ปญฺญตฺตฺตินามรูปานิ
 บัณฺณุตฺติธรรม นามและรูป นามสส ทฺวิธา ทฺวิปการา ปจฺจยา โหนฺติ เป็นปัจจัย
 แก่นามโดยอาการ ๒ คือโดยประการ ๒ ๆ ปน อนึ่ง ทฺวยํ นามและรูปทั้ง ๒
 นามรูปทฺวยํ คือ หมวด ๒ แห่งนามและรูป สมฺภูตํ ที่เกิดขึ้นร่วมกัน ทฺวยสฺส
 ตาทิสฺสเสว นามรูปทฺวยสฺส นวธา ปจฺจโย เจ เป็นปัจจัยแก่นามและรูป ๒ คือ
 แก่หมวด ๒ แห่งนามและรูปเช่นนั้นแล โดยประการ ๙ (อิตฺติ) เอว รวมความ
 ดังกล่าวมานี้ ปจฺจยา ฉพฺพิธา ฐิตา ปัจจัยทั้งหลายดำรงอยู่แล้วโดย ๖ หมวด ๆ

(๒๔๙๑, ๒๕๑๓) (อาจารย์ กตฺวา) ท่านอาจารย์คำนึงถึงว่า วิปากาพฺยาภตฺ
 วิปากจิตฝ่ายอัปฺยาภตฺ (คือ อกุสลวิปากจิต ๗ ดวง และกุสลวิปากอเหตุภจิต
 ๘ ดวง) วิปากภาวปฺปตฺตํ ถึงความเป็นวิปาก กมฺมวเสน ด้วยอำนาจกรรม
 กมฺมเวคฺคฺขิตฺตํ ถูกกำลังกรรมชดไป ปตฺตํ วีย หุตฺวา ปวตฺตมานํ เป็นไปประจ
 ตกลง อตฺตโน สภาวํ คเหตุวา ปริภาเวตฺวา รัชสภาพของตนให้เกิดมีเต็มที่แล้ว
 เหนว อลฺลญํ ปวตฺเตติ ย่อมไม่ให่วิปากอื่นเป็นไป น จ ปุริมิวิปากานุภาวํ คเหตุวา
 อฺปฺปชฺชติ และย่อมไม่รับอนุภาวิปากเดิมเกิด วจนโต จ ก็เพราะพระบาลีว่า
 น มคฺคปจฺจยา อาเสวเน เอกนฺติ เพราะธรรมที่ไม่ใช่มรรคเป็นปัจจัย ใน
 อาเสวนปัจจัย จึงได้ปัญหาพยากรณ์ข้อหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น อเหตุภฺริยาสุ บรรดา
 กิริยาจิตฝ่ายอเหตุภทั้งหลาย (๓ ดวง) หลิตฺตฺปปาทสฺสเสว อาเสวนตาอฺุทฺธเรน
 เพราะยกเฉพาะหลิตฺตฺปปาทจิตดวงเดียวเท่านั้นขึ้นเป็นอาเสวนปัจจัยได้ อาวชฺชนทฺวยํ
 อาวชฺชนจิต ๒ ดวง (คือ ปญฺจทวาราวชฺชนจิต ๑ ดวง มโนทวาราวชฺชนจิต
 ทั้ง ๑ ดวง) อาเสวนปจฺจโย น โหติ จึงเป็นอาเสวนปัจจัยไม่ได้ ตสฺมา เพราะฉะนั้น
 ชวนาเนว เฉพาะชวนจิตทั้งหลายเท่านั้น อาเสวนปจฺจยภาวํ คจฺจนฺตฺติ จึงถึง
 ความเป็นอาเสวนปัจจัยได้ ดังนี้ อาห ปุริมานิ ชวนานิตฺติอาทิ จึงกล่าวคำว่า ปุริมานิ

ชวานานี ดังนี้เป็นต้น ฯ จ ก็ อวิเสสวจน เมื่อมีถ้อยคำที่ไม่ต่างกัน เอตถ (ปริมาณิ ชวานานีติ วจน) ในคำว่า ปริมาณิ ชวานานี นี้ โลกุตตรชวานานิ อาเสวนภาวสุส อนุทฐฏตฺตา เพราะมิได้ทรงยกโลกุตตรชวนจิตทั้งหลายขึ้นเป็น อาเสวนปัจจัย โลกียกุสลากุสลาพฺยาทชวานาเนว ทฎฐพฺพานิ บัณฺฑิต พึงเห็นเฉพาะกุศลชวนจิตฝ่ายโลกียะ (๑๗ ดวง) อกุศลชวนจิต (๑๒ ดวง) และ อภัยาทชวนจิต (๑๘ ดวง) เท่านั้น (ว่าเป็นอาเสวนปัจจัยได้) ฯ เอวญจ กตฺวา ก็ เพราะแต่จะอธิบายความไว้อย่างนี้ วุตฺตํ ปฏฺฐานฏฐกถายํ ในอรรถกถา คัมภีร์ปฏฺฐานพระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า ปน ส่วน โลกุตฺตโร โลกุตตรธรรม (ชวนจิต) อาเสวนปัจจัยโย นาม ที่ชื่อว่าเป็นอาเสวนปัจจัยได้ นตฺถิติ ย่อมไม่มี ฯ ทิ ความจริง ตตฺถ (โลกุตฺตเรสุ) บรรดาโลกุตตรกุศลชวนจิตนั้น กุสลํ โลกุตตรชวนจิต (๔ ดวง) น เตน (ผลเน) อาเสวนคฺณํ คณฺหาเปติ ย่อมไม่ ยังโลกุตตรผลจิตนั้นให้รับเอาคุณคืออาเสวนะ ภินฺนชาติกสุส ปุเรจฺรตฺตา เพราะภาวะที่โลกุตตรกุศลชวนจิตนั้น เป็นไปก่อนโลกุตตรผลจิตที่ต่างชาติกัน ฯ จ ส่วน ผลจิตฺตานิ ผลจิตทั้งหลาย (คือโลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง) ชวนวเสน อฺปฺปชฺชมานานิปี แม้จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจเป็นชวนจิต อาเสวนํ น คณฺหนฺติ ก็ไม่รับอาเสวนะ น จ อญฺญํ คาหาเปนฺติ และไม่ยังวิปากจิตอื่นให้รับเอาอาเสวนะ วิปากาพฺยาทเต วุตฺตนเยเนว โดยนัยที่กล่าวแล้ว ในวิปากจิตฝ่ายอภัยาทชวนจิตนั้น แหละ ฯ ยมฺปิ อาเสวนวินิมฺุตฺตํ ชวนํ นตฺถิติ อจฺริยธฺมฺपालตฺเถเรน วุตฺตํ ตมฺปิ แม้คำที่ท่านอาจารย์ธรรมपालเถระกล่าวไว้ว่า ชวนจิตที่พ้นไปจากอาเสวนะ ย่อมไม่มี ดังนี้ นั้น เขภฺยฺยวเสน วุตฺตนฺติ วิญฺญายติ บัณฺฑิตย่อมเข้าใจว่า ท่านกล่าวไว้แล้วด้วยอำนาจโวหารที่เป็นส่วนมาก ฯ อิตฺธา เมื่อกำหนดเนื้อความ นอกไปจากนี้ อจฺริยสุส อสมเปกฺขิตาภิชายกตฺตปฺปสฺงโค สฺยา ท่านอาจารย์ จะพึงเกี่ยวเนื่องถึงความเป็นผู้พูด โดยไม่พิจารณาให้รอบคอบ ฯ ภูมฺิอาทิวเสน นานาชาติตฺาย อนธิปฺเปตตฺตา เพราะไม่ทรงหมายถึงภาวะแห่งธรรมที่ต่างชาติกัน ด้วยอำนาจภูมิเป็นต้น นตฺถิ จึงไม่มีถ้อยคำว่า ปน แต่ มคฺโค มรรคจิต น คณฺหาติ

ย่อมไม่รับเอา อาเสวนํ อาเสวนะ โคตรภูโต จากโคตรภูจิต อิติ ดังนี้ ๑ ตลาหิ
 วุตตํ ปฏฐาเน สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์ปฏฐานาว่า
 โคตรภู มคฺคสฺส อาเสวนปฺจฺเจเนน ปฺจฺจโย โวทานํ มคฺคสฺส อาเสวนปฺจฺเจเนน
 ปฺจฺจโยติ โคตรภูจิตย่อมเป็นปัจจัยแก่มรรคจิต (คือ โสตาปัตติมรรคจิต) โดย
 อาเสวนปัจจัย โวทานจิตย่อมเป็นปัจจัยแก่มรรคจิต (คือสกทาคามิมรรคจิตเป็นต้น)
 โดยอาเสวนปัจจัย ดังนี้ (จบ ๒๔๙๑, ๒๕๑๗)๑

(อาจารย์ มนสิการ) ท่านพระอนุรุทธาจารย์คํานึงถึงว่า สหุပ္ปนฺนํ นมฺปิ
 รูปธมฺมานํ สมฺปยุตฺตปฺจฺจยตา ความที่รูปธรรมทั้งหลายแม้ที่เกิดขึ้นร่วมกัน เป็น
 สัมปยุตตปัจจัย นตฺถิ ชื่อว่าย่อมไม่มี เอกุပ္ปาทาหิจตุพฺพิธสมฺปิโยคลกฺขณาภาวโต
 เพราะไม่มีลักษณะแห่งสัมปิโยค ๔ ประการ มีความเกิดขึ้นร่วมกันเป็นต้น อิติ ดังนี้
 วุตตํ จิตฺตเจตฺติกา ธมฺมา อญฺญมญฺญนฺติ จึงกล่าวคำว่า จิตฺตเจตฺติกา ธมฺมา
 อญฺญมญฺญํ ดังนี้เป็นต้น ๑ เหตุ ๑เปฯ นามรูปานนฺติ ชื่อว่า เหตุ ๑เปฯ นามรูปานํ
 ความว่า ตโยเปเต (เหตุชฺฆานมคฺคา) เหตุธรรม องคฺฉาน และองคฺมรรค
 ทั้ง ๓ ประการนี้ เหตาทิปฺจฺเจเนน ปฺจฺจยา โหนฺติ เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุปัจจัย
 เป็นต้น ปฏฺฐิสฺสณฺธิยํ กมฺมสมฺภูฏฺฐานํ ปวตฺตียํ จิตฺตสมฺภูฏฺฐานํ นนฺจ รูปานํ แก่รูป
 ทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมฺภูฏฺฐานํ ในปฏฺฐิสฺสณฺธิกาล ที่มีจิตเป็นสมฺภูฏฺฐานํ ในปวัตฺตีกาล
 อุกฺกยตฺถ สหชาตํ นามานนฺจ และแก่นามทั้งหลายที่เกิดร่วมกันในกาลทั้ง ๒ ๑
 หิ ความจริง สหชาตฺรูปนฺติ ในคำว่า สหชาตฺรูปํ ดังนี้ สพฺพตฺถ (วจเน) ทั้งหมด
 วกฺขติ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวว่า ปฏฺฐิสฺสณฺธิยํ กมฺมสมฺภูฏฺฐานํ ปวตฺตียํ
 จิตฺตสมฺภูฏฺฐานํ (รูป เวทิตพฺพํ) อิติ รูป บัณฑิตพึงทราบว่ รูปมีกรรมเป็นสมฺภูฏฺฐานํ
 ในปฏฺฐิสฺสณฺธิกาล มีจิตเป็นสมฺภูฏฺฐานํ ในปวัตฺตีกาล ๑ สหชาตา เจตนาติ ชื่อว่า
 สหชาตา เจตนา ได้แก่ เจตนาที่เกิดร่วมกัน อนฺตมโส จกฺขุวิญญฺณาณาทีหิปี
 โดยที่สุดแม้ร่วมกับจักขุวิญญฺณจิตเป็นต้น ๑ สหชาตํ นามรูปานนฺติ ชื่อว่า
 สหชาตํ นามรูปานํ ความว่า สพฺพาทิปิ เจตนา เจตนาแม้ทั้งหมด นามานํ
 ย่อมเป็นปัจจัยแก่นาม ปฏฺฐิสฺสณฺธิสทฺตา เจตนา เจตนาที่เกิดพร้อมในปฏฺฐิสฺสณฺธิกาล

กมุตสมุฏฐานรูปานัน ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ปวตฺติย
 รูปสมุฏฐานปกจิตตสหคตา เจตนา และเจตนาที่เกิดพร้อมด้วยจิตซึ่งเป็นตัวให้
 รูปตั้งขึ้นในปวัตติกาล จิตตสมุฏฐานรูปานนฺจ ย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็น
 สมุฏฐาน ฯ นานากุขณิกา เจตนาติ ขั้วว่า นานากุขณิกา เจตนา ความว่า
 กุสลากุสลเจตนา กุสลเจตนาและอกุสลเจตนา วิปากกุขณโต นานากุขณ
 อตีตภาวาทิสฺสู นิพฺพตฺตา ที่บังเกิดในขณะต่าง ๆ กัน จากขณะแห่งวิปาก คือ
 ในอดีตภพเป็นต้น ฯ นามรูปานนฺติ ขั้วว่า นามรูปานัน คือ นามรูปานัน แก่นาม
 และรูป อุกฺยตฺถาปี (ปฏิสนธิปวตฺติสฺสู) ในปฏิสนธิกาลและ ปวัตติกาลแม้ทั้ง ๒ ฯ
 วิปากกุขณธาติ ที่ชื่อว่าวิปากชั้นนี้ ได้แก่ ปฏิสนธิวิญญาณาติกา วิปากา
 อรูปกุขณา อรูปชั้นนี้เป็นตัววิปากมีปฏิสนธิวิญญาณเป็นต้น ฯ ติ ความจริง ฯ
 กมุตสมุฏฐานมฺปิ รูปิ แม้รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน วิปากโวหารัน น ลกฺติ
 ย่อมไม่ได้การบัญญัติว่าวิปาก อรูปมฺมภาเวน สาลมฺพนภาเวน จ กมุตสฺสเสสฺสุ
 อรูปมฺเมเสว วิปากสทฺทสฺส นินฺรทฺตฺตา เพราะความที่ศัพท์ว่า วิปาก จำกัดความ
 ในอรูปธรรมที่เหมือนกับกรรมนั่นเอง โดยความเป็นอรูปธรรม และโดยความเป็น
 สภาวะธรรมที่มีอารมณ์ ฯ ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺสชาติ ขั้วว่า ปุเรชาตสฺส
 อิมสฺส กายสฺส ความว่า อิมสฺส รูปกายสฺส แก่รูปกายนี้ ปจฺจยธมฺมโต ปุเร
 อฺปฺปนฺนสฺส ที่เกิดขึ้นก่อนแต่ปัจจยธรรม ฯ

(ปุจฺฉา) ถามว่า ปน ก็ กถิ ปจฺจูปฺปนฺนสฺส ปุเร นิพฺพตฺติยํ ปจฺฉาชาตสฺส
 ปจฺจยตาติ ความที่ปัจจูปปนฺนธรรมเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เกิดในภายหลัง ในเมื่อตน
 เกิดก่อน จะมีได้อย่างไร ฯ (วิสฺขฺชนํ) ตอบว่า นนฺ (วณฺ มยา) วุตฺตํ ข้าพเจ้า
 ได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า (กายสฺส อฺปฺตฺถมฺมภาเวน อฺปฺการกา ปจฺฉาชาตา
 จิตฺตเจตฺติกา ธมฺมา) ธรรมคือจิตและเจตสิกที่เกิดในภายหลังทำอฺปการะ
 โดยภาวะที่ค้ำจุนร่างกาย อสฺติ ปจฺฉาชาเต ซึ่งเมื่อไม่มีปัจฉาชาตปัจจย
 สนฺตทานนฺนฺติเหตุภาวํ อคฺจฺฉนฺตสฺสชาติ ก็ไปไม่ถึงความเป็นเหตุแห่งความดำรงอยู่
 แห่งความสืบต่อ ปจฺฉาชาตปจฺจโย ชื่อว่าปัจฉาชาตปัจจย ดังนี้ ตสฺมา เพราะฉะนั้น

สนทานปฺปวตฺตณสฺส เหตุภาวปฺตมฺภเน อิมสฺส (ปัจจมาชาติปัจจยสฺส) พฺยาปารโธติ ปัจจมาชาติปัจจยนี้ จึงมีความพยายามในการกำจัด ความเป็นเหตุแห่งความเป็นไปแห่งความสืบท่อ เพราะเหตุนี้ น โภจิ วิโรโธ จึงไม่มีความผิดอะไร ฯ

ปฏิสนฺธิยํ จกฺขฺวาทิวตฺตฺตํ อสมฺภวโต เพราะวตฺตมฺหิจักขฺวตฺตฺตเป็นต้น ไม่เกิดมีในปฏิสนธิกาล สติ จ สมฺภเว ตํตฺวิญญฺยานํ ปฺจยภาวานุปคฺมนโต เพราะเมื่อวตฺตมฺหิจักขฺวตฺตเป็นต้นเกิดมี ก็ไม่เข้าถึงความเป็นปัจจยแก้วิญญฺยานจิตนั้น ๆ

ททฺยวตฺตโน จ ปฏิสนฺธิวิญญฺยานเณ สหุปฺปนฺนสฺส ปุเรชาติกตภาวโต และเพราะเหตุยวตฺตซึ่งเกิดขึ้นร่วมกันกับปฏิสนธิวิญญฺยานจิต ไม่มีความเป็นปุเรชาติปัจจย

วฺตฺตํ จ วตฺตฺตนิ ปวตฺตติยฺนติ ท่านพระอรุททจาจารย์จึงกล่าวว่ จ วตฺตฺตนิ ปวตฺตติยฺนตฺตนี้เป็นต้น ฯ

ปฺลฺยจาลมฺพนานิ ปฺลฺยจวิญญฺยานวิธิยาติ จ อิทํ ก็คำว่ ปฺลฺยจาลมฺพนานิ ปฺลฺยจวิญญฺยานวิธิยา นี้ อารมฺมณปุเรชาตินิทฺเทเส อาคตํ สนฺธาย วฺตฺตํ ท่านพระอรุททจาจารย์กล่าวหมายถึนัยที่มาแล้วในนิเทศว่ด้วยอารมฺมณที่เกิตก่อน ฯ

ปน แต่ ปฺลฺยหาเว ในปญฺหาวาระ ปฺลฺยจปฺปนฺนจกฺขฺวาทินมฺปิ คหิตตฺตา เพราะแม้ความที่จักขฺุปสาทรูปที่เป็นปัจจฺบันเป็นต้น ท่านระบุ เสกฺโข วา ปฺลฺยชฺชโน วา จกฺขฺุ อนิจฺจโต ทฺกฺขฺโต อนตฺตโต วิปฺสฺสตีตฺตาทินา อวิเสเสน โดยความไม่แปลกกันโดยนัยเป็นต้นว่ เสขฺบุคฺคล หรือปฺลฺยชน ย่อมเห็นแจ้งจักขฺุปสาทรูป โดยความไม่เที่ยง เป็นทฺกฺขฺ เป็นอนตฺตา ตฺงนี้ ฐมฺมารมฺมณมฺปิ อารมฺมณปุเรชาติ แม้ ฐมฺมารมฺมณซึ่งเป็นอารมฺมณที่เกิตก่อน มโนวิญญฺยานวิธิยา ลพฺภติ ย่อมได้แก้วิถิจิตที่เกิตกทางมโนทวาร ฯ

หิ ความจริง อตฺตโตปิ แม้โดยใจความ เอตํ (วจนํ) สิทฺธํ ย่อมเป็นอันสำเร็จคำนี้ว่ ยํ ปฺลฺยจปฺปนฺนํ อารมฺมณํ คเหตุวา มโนทวาริกวิถิ ปวตฺตติ ตํ ตสฺสา อารมฺมณปุเรชาติ โหตีติ วิถิจิตที่เกิตกทางมโนทวาร ยึดฐมฺมารมฺมณที่เป็นปัจจฺบันใด เป็นไป ฐมฺมารมฺมณที่เป็นปัจจฺบันนั้น ย่อมเป็นอารมฺมณที่เกิตก่อน เพื่อวิถิจิตที่เกิตกทางมโนทวารนั้น ฯ

ปกฺติยา เหว ปฺลฺยจยฺนตฺตริเทณ อตฺตโน สภาเวเนว อฺปนฺนสฺสโย ฐมฺมซึ่งเป็นที่เข้าไปอาศัยตามปกฺตินั้นแล คือ ตามสภาวะของตน ที่เว้นจากปัจจยอื่นนั้นเอง

เป็นต้นและมีศรัทธาเป็นต้นของตน **อดตโน กุสลาภิรมมานํ กลุยาณमितตสฺส**
สทฺธาภิเก นิสฺสาย กุสลํ กโรนฺตานํ ปเรสฺสจ นิสฺสยา โหนฺติ ย่อมเป็นที่อาศัย
แห่งกุศลธรรมเป็นต้นของตน และของชนเหล่าอื่นผู้อาศัยคุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น
ของกัลยาณมิตรแล้วจึงทำกุศล ฯ **ยถารหํ ทฎฺฐพฺพํ** บัณฑิตพึงเห็นความหมาย
ตามสมควรว่า **ตตฺถ กามราคาทโย นิสฺสาย กามภวาทิสฺสุ นิพฺพตฺตนตฺถํ**
ราคาทิวูปสมนตฺถลฺลจ ทานสึลอุโปสฺสชฺฌมานาภิกฺขุญาวิปฺสฺสนามคฺคภาวนา
ราคาทិเหตุกา จ อุปฺปฺริราคาทโย โหนฺตีติ ทาน คีล อุโปสฺส ฌมาน อภิกฺขุญา
วิปฺสฺสนาภาวนา มรรคภาวนา และกิเลสมีราคาจะเป็นต้นที่สูง ๆ ขึ้นไป อันมีราคาเป็นต้น
เป็นมูลเหตุ ย่อมมี เพื่อบุคคลอาศัยกามราคาเป็นต้น ในบรรดาราคะเป็นต้นเหล่านั้น
แล้วบังเกิดในกามภพเป็นต้น และเพื่อให้อภิมรรคเป็นต้นสงบระงับ ฯ **ยํ ยลฺลฺหิ**
(ธมฺมชาติ) นิสฺสาย ยสฺส ยสฺส (ธมฺมชาติสฺส) สมฺภโว ความจริง ธรรมใด ๆ
อาศัยธรรมใด ๆ เกิดมี **ตํ (ธมฺมชาติ) ตสฺส (ธมฺมชาติสฺส) ปกฺคฺคฺปนิสฺสโย** โหติ
ธรรมนั้น ๆ ย่อมเป็นปกคฺคฺปนิสฺสยปัจจัยแก่ธรรมนั้น ๆ ฯ **หิ (วณฺํ อจฺริเยน) วุตฺถํ**
สมฺจฺริงดํคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ว่า ปจฺจยมหาปเทโส เหส (ปจฺจโย) ยทฺธิ
อุปฺนิสฺสยปจฺจโยติ ความจริง ปัจจัยธรรมนี้ คืออุปฺนิสฺสยปัจจัย เป็นข้ออ้างใหญ่
แห่งปัจจัย ฯ **ตถา จาห** จริงอย่างนั้น ท่านพระอนุรุทธาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า **พฺหุชา**
โหติ ปกฺคฺคฺปนิสฺสโยติ ปกคฺคฺปนิสฺสยปัจจัย มีมากอย่าง ดังนี้เป็นต้น ฯ **สทฺธาทโยติ**
บพฺวา สทฺธาทโย ได้แก่ **สึลจาคปญฺญา คีล จาคะ** และปัญญา ฯ **อดตโน**
สทฺธาทิกฺขุหิ **อุปฺนิสฺสาย** **อดตโน** **ทานสึลาทโย** **ตถา** **กลุยาณमितฺตานํ**
สทฺธาสึลาทโย **นิสฺสาย** **ปเรสฺสจ** **ทานสึลาทโย** **โหนฺตีติ** **ปาภฺฐเมตํ (วณฺํ)**
คํนี้ว่า ก็ คุณธรรมทั้งหลายมีทานและศีลเป็นต้นของตน อิงอาศัยคุณธรรมมีศรัทธา
เป็นต้นของตน ย่อมมีได้ และคุณธรรมทั้งหลายมีทานและศีลเป็นต้นของชนเหล่าอื่น
อาศัยคุณธรรมมีศรัทธาและศีลเป็นต้นของเหล่ากัลยาณมิตร ย่อมมีได้เหมือนกัน
ดังนี้ ปฺรากลฺลชิตแล้ว ฯ **สุขทฺกฺขณฺติ** ที่ชื่อว่าสุขเวทนาและทุกขเวทนา ได้แก่
กายิกสุขทฺกฺขํ สุขทางกายและทุกข์ทางกาย ฯ **ปฺคฺคฺโลติ** ที่ชื่อว่าบุคคล ได้แก่

กल्याณमितตาทิปุคฺคโล บุคคลมีกัลยาณมิตรเป็นต้น ๆ โภชนนฺติ ที่ชื่อว่าโภชนะ ได้แก่ สปปายาทิโภชนํ โภชนะที่เหมาะสมเป็นต้น ๆ อุตฺตปิ ตาทิสฺสเยว แม้อุตฺต ก็เช่นนั้นเหมือนกัน ๆ ๆ อธิปติ ฯเปฯ ปจฺจยา โหนฺตฺติ สงฺเขเปน วุตฺตมตฺถํ วิตุลาเรตฺถํ เพื่อจะขยายเนื้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า อธิปติ ฯเปฯ ปจฺจยา โหนฺติ ดังนี้ ตตฺถ ครุทฺตมาลมุพฺพนฺติอาทิ วุตฺตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ตตฺถ ครุทฺตมาลมุพฺพนํ ดังนี้เป็นต้น ๆ

ครุทฺตมาลมุพฺพนฺติ บทว่า ครุทฺตมาลมุพฺพนํ ได้แก่ ครุทฺตมาลมุพฺน อารมณฺ์ที่พระโยคาวจรพิจารณาทำให้หนักแน่น ปจฺจเวกฺขณอสฺสาทาทีนา ด้วยกิจ มีความคล่องใจในการพิจารณาเป็นต้น ๆ ตยฺหิ (อาลมุพฺน) ความจริง อารมณฺ์นั้น ฌานมคฺคผลวิปัสสนาวิพฺพานาทีเกทํ แยกออกเป็นฌาน มรรค ผล วิปัสสนา และพระนิพพานเป็นต้น อาลมุพฺนาธิปติ นาม ชื่อว่าอาลัมพนาธิปติปัจจย ปจฺจเวกฺขณอสฺสาทมคฺคผลาทีธฺมฺเม อตฺตาริเน กโรตฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า กระทำธรรมมีมรรคและผลเป็นต้น อันเป็นความคล่องใจในการพิจารณาให้เนื่อง กับตน ๆ อยเมเตสํ (ทฺวินฺนํ ปจฺจยานํ) วิเสโส ปัจจย ๒ นี้ มีความต่างกันดังนี้ ครุทฺตพฺพตามตฺเตน อาลมุพฺนาธิปติ ครุทฺโตปิ พลวกรณตฺเถน อาลมุพฺนูปนิสฺสโยติ คือ อาลัมพนาธิปติปัจจย ย่อมมีได้ ด้วยเหตุเพียงความเป็นอารมณฺ์ อันพระโยคาวจร พึงทำให้หนักแน่น อาลัมพนูปนิสฺสยปัจจย ย่อมมีได้ ด้วยอรรถว่า กระทำให้มีความแข็งแรง แม้กว่าอาลัมพนาธิปติปัจจย ที่พระโยคาวจรทำให้หนักแน่น ๆ สหชาตา ฯเปฯ นามรูปานนฺติ ชื่อว่า สหชาตา ฯเปฯ นามรูปานํ ความว่า สหชาตาธิปติ สหชาตาธิปติปัจจย จตฺตพฺพิโรปิ แม้มี่ ๔ อย่าง จนฺทวิริยจิตฺตวิมฺสาเวสน คือ จันฺทาธิบดี วิริยาธิบดี จิตฺตาธิบดี และวิมฺงสาธิบดี ยถารหํ สหชาตนามรูปานํ ปวตฺตติยฺเยว สหชาตาธิปติวเสสน ปจฺจโย ย่อมเป็นปัจจยแก่นามและรูปที่เกิด ร่วมกันด้วยอำนาจสหชาตาธิปติปัจจย เฉพาะในปวัตตติกาล ตามสมควร ๆ รูปธฺมฺมสฺส อรูปธฺมฺมํ ปติ สหชาตปจฺจยตา ความที่รูปธรรมอาศัยอรูปธรรมเป็น สหชาตปัจจย ปฏิสนฺธิยํ วตฺถวเสเนว วุตฺตาทิ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้

ด้วยอำนาจหทัยวัตถุ ในปฏิสนธิกาลเท่านั้น เพราะเหตุนั้น อาห วตฺถุวิปากา
อญฺญมญฺญนฺติ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า **วตฺถุวิปากา อญฺญมญฺญํ** ดังนี้ ฯ

[๒๕๕๒] **ยสฺมา ปน** ก็เพราะ **อญฺญมญฺญปจฺจยตา** จิตกับเจตสิกมีภาวะ
 เป็นอัญญมัญญปัจจัย **อญฺญมญฺญปตฺตมฺภนฺวเสเนว** คือ ช่วยอุปถัมภ์กันและกัน
 ที่เดียว **น สหชาตมตฺตโตติ** ไม่ใช่มีภาวะเป็นอัญญมัญญปัจจัย โดยเหตุเพียงเกิด
 ร่วมกัน เพราะเหตุนี้ **ปวตฺตติยํ ฐปํ นามานํ อญฺญมญฺญปจฺจโย น โหติ**
 ฐปจิงไม่เป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่นามทั้งหลาย ในปวัตติกาล **ตสฺมา ฉะนั้น วุตฺตํ**
จิตฺตเจตสิกา อญฺญมญฺญนฺติ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำว่า **จิตฺตเจตสิกา**
อญฺญมญฺญํ ดังนี้เป็นต้น ฯ **จ** และ **อุปาทายรูปานิ** อุปาทายรูปทั้งหลาย
 ตลา ก็เหมือนกัน **ภูตฺรูปานํ อญฺญมญฺญปจฺจยา น โหนตฺติ** คือ ไม่เป็น
 อัญญมัญญปัจจัยแก่ภูตฺรูปทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ **วุตฺตํ มหาภูตา อญฺญมญฺญนฺติ**
 ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำว่า **มหาภูตา อญฺญมญฺญํ** ดังนี้เป็นต้น ฯ (**ปจฺจจา**)
 ถาว่า **จ** ก็ **นฺนุ อรูปิโน** อาหารา สหชาตานิ นามรูปานนฺติ **วุตฺตํ** ท่าน
 พระอนุรุทธาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า อาหารที่เป็นรูป (เป็นนาม) เป็นปัจจัยแก่นาม
 และรูปที่เกิดร่วมกัน ดังนี้ มิใช่หรือ **เอวญฺจ สติ** ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น **สพฺเพ**
สตุตา อาหารภูตฺติกาติ กลมิกํ (วจนํ) นียตฺติ พระพุทธพจน์นี้ว่า สัตว์ทั้งหลาย
 ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ดังนี้ พวกเราจะรู้ได้อย่างไร **อสนฺยญฺนิ** สหชาตอาหารสฺส
อสมฺภวโต เพราะอาหารที่เกิดร่วมกันไม่เกิดมีแก่พวกอสังขยีสัตว์ ฯ (**ปริหาโรมยา**)
วุจฺจเต ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลย **มโนสญฺเจตนาหารวสฺสปวตฺตสฺส** กมฺมสฺส
ตฺสหคตานิ **วา** **เสสาหารานํ** **กมฺมุปนิสฺสยปจฺจเยหิ** **ปจฺจยตฺตปริยายํ**
คเหตุวา (ภควตา) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดถึงความหมายว่า กรรมที่เป็น
 ไปตามอำนาจมโนสญฺเจตนาหาร เป็นปัจจัยโดยกรรมปัจจัย หรือว่าอาหารทั้งหลาย
 ที่เหลือ แม้ที่เกิดร่วมกับกรรมนั้น เป็นปัจจัย โดยอุปนิสฺสยปัจจัย **สพฺพสตุตานิ**
อาหารภูตฺติกาตา **วุตฺตา** แล้วตรัสว่า สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร **น** **อาหาร-**
ปจฺจยภาวโตติ มิใช่ตรัสไว้โดยความเป็นอาหารปัจจัย ฯ (**ปจฺจจา**) ถาว่า **ปญฺจ**

ปสาทาติอาทีสุ ในคำว่า **ปญจ ปสาทา** ดังนี้เป็นต้น **นनु อิตถินทฺริยปริสสินทฺริยาน** **น คหิตาติ** ท่านพระอนุรุธาจารย์มีได้ระบุถึงอิตถินทฺริย์ และปริสสินทฺริย์ไว้มีไฉ่หรือ ๑ (วิสขุชน) ตอบว่า **สจฺจํ** จริง **น คหิตา** ท่านมีได้ระบุไว้ ๑ **ยทิปิ** แม้ถ้าว่า **เตสํ (อิตถินทฺริยปริสสินทฺริยานํ)** อิตถินทฺริย์และปริสสินทฺริย์เหล่านั้น **ลึงคาทีหิ อนุวตฺตนิยตา** **อตฺถิ** จะมีภาวะให้อาการมีเพศเป็นต้นเป็นไปตามตนได้ **ปน** แต่ **สา (ลึงคาทีหิ อนุวตฺตนิยตา)** การให้อาการมีเพศเป็นต้นเป็นไปตามตนได้นั้น **ปจฺจยภาวโต** ก็มีใช้มิโดยความเป็นปัจจัย ๑ **หิ** เปรียบเหมือนอย่าง **ชีวิตาหารา** **ชีวิตและอาหาร (ชีวิตรูปและอาหารรูป)** **เยสํ (ธมฺมานํ) ปจฺจยา โหนฺติ** ย่อมเป็นปัจจัยแก่กรรมเหล่าใด **เตสํ (ธมฺมานํ) อนุपालกา** ก็ย่อมคอยเลี้ยงอุปถัมภ์กรรมเหล่านั้น **(เตสํ ธมฺมานํ) อตฺถิอวิคตปจฺจยภูตา จ** เป็นอัติปัจจัยและ **วิคตปัจจัยแก่กรรมเหล่านั้นด้วย** **ยถา ฉนฺนโด อตฺถิปฏิสภาวา** ความเป็นหญิงและ **ความเป็นชาย (อิตถิภาวรูปและปริสสินทฺริยรูป)** **น เอวํ ลึงคาทีนํ เกนจิ อุปกาเรน** **อุปการกา โหนฺติ** จะช่วยอุปการะแก่อาการมีเพศเป็นต้น โดยอุปการะอะไร ๆ ฉะนั้น ก็หามิได้ ๑ **เกวลมฺปน** **ยถาสเกเหว** **กมฺมาทิปจฺจเยหิ** **ปวตฺตมานานํ** **ลึงคาทีนํ** **ยถิตถิคฺคหณฺสฺส** **ปจฺจยภาโว โหติ** แต่ว่า **อาการมีเพศเป็นต้น** ซึ่งเป็นไปได้ เพราะปัจจัยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น ตามที่เหมาะสมแก่ตนนั่นเองฝ่ายเดียว ย่อมเป็นปัจจัยแก่การกำหนดรู้ได้ว่า เป็นหญิง เป็นชาย โดยอาการใด **ตโต (อิตถิคฺคหณาการโต) อญฺเญนากาเรน** **ตํสहितสนฺตนาเน** **อปฺปวตฺติโต** เพราะ **อาการมีเพศเป็นต้นนั้น**ไม่เป็นไปในสันดานที่เป็นไปพร้อมกับความเป็นหญิงและ **ความเป็นชายนั้น** โดยอาการอื่นจากอาการที่กำหนดรู้ได้ว่าเป็นหญิงเป็นชายนั้น **ลึงคาทีหิ อนุวตฺตนิยตา** **อินฺทฺริยตา จ** **เนสํ วุจฺจติ** บัณฑิตจึงกล่าวความเป็นหญิงและความเป็นชายนั้นว่า มีหน้าที่ให้อาการมีเพศเป็นต้นเป็นไปตามตน และว่าเป็นอินทฺริย์ **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **น เตสํ อินฺทฺริยปจฺจยภาโว** **วฺตุโต** พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสความเป็นหญิงและความเป็นชายนั้นว่าเป็นอินทฺริย-ปัจจัย ๑ (จบ ๒๕๒๒)

(มนสิกตฺวา อจาริโย) ท่านพระอนุรุทธาจารย์คํานึงถึงว่า เยสํ นามานํ นามเหล่าใด วตฺถาทีนํ อพฺภนฺตฺโรตฺติ นิกฺขมฺนฺตฺวานํ วิย ปวตฺตติ มีความเป็นไป คล้ายจะออกไปจากภายในวัตถุรูปมีหทัยวัตถุเป็นต้น เยสฺสจฺจ รฺูปานํ และรูปเหล่าใด นามสนฺนิสฺสเยเนว อฺุปฺปชฺชฺมานานํ ซึ่งเกิดขึ้นได้โดยอิงอาศัยนามนั่นเอง สมฺปโยคาสฺงฺกา โหติ มีความเกี่ยวเนื่องในสัมปโยค (มีเอกฺอุปฺปาทเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น) เตสฺสเมว (นามรูปานํ) นามและรูปเหล่านั้นนั้นแหละ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา เป็นวิปยุตตปัจจัย (แก่กันและกัน) ปน ส่วน รฺูปานํ รูปทั้งหลาย รูปหิสาสฺงฺกา นตฺถิ ไม่มีความเกี่ยวเนื่องในสัมปโยคกับรูปทั้งหลาย วตฺถุสนฺนิสฺสเยเนว ชายนฺตฺวานํ วิสยภาวมตฺตํ อาลมฺพนฺนตฺติ รูปเพียงเป็นอารมณ์แก่นามซึ่งเกิดได้ เพราะอิงอาศัยวัตถุรูปนั่นเอง ชื่อว่าเป็นอาลัมพนะ เพราะเหตุนั้น เตนาปิ (อาลมฺพเนน) เตสํ (นามานํ) สมฺปโยคาสฺงฺกา นตฺถิตฺติ นาม ทั้งหลายเหล่านั้น จึงไม่มีความเกี่ยวเนื่องในสัมปโยคกับรูปอันเป็นอาลัมพนะเมื่อนั้น เพราะเหตุนั้น เยสํ (ธมฺมานํ) ธรรมเหล่าใด สมฺปโยคาสฺงฺกา อตฺถิ มีความเกี่ยวเนื่องในสัมปโยค เตสฺสเมว (ธมฺมานํ) ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตาปิ (ภควตา) วุตฺตาทิ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นวิปยุตตปัจจัย ดังนี้ อาท โอกฺกนฺตฺติกฺขณฺเ วตฺถุติอาทิ จึงกล่าวคำว่า โอกฺกนฺตฺติกฺขณฺเ วตฺถุ ดังนี้เป็นต้น ฯ

อํ ปญฺจวิโรปิ อตฺถิปจฺจโย อวิคตปจฺจโย จ โหติ อตฺถิปจฺจย และอวิคตปัจจัยนี้ มีอย่างละ ๕ ประเภท คือ ติวริํ สหชาตํ สหชาตปัจจัย ๓ ประการ ๑ ทฺุวิริํ ปุเรชาตํ ปุเรชาตปัจจัย ๒ ประการ ๑ เอกวิริํ ปจฺจฉาชาตลฺยจฺจ ปจฺจฉาชาตปัจจัย ๑ ประการ ๑ สพฺพลา สพฺพภากาเรน ยถารหํ นามรูปวเสน วุตฺตํ ที่ท่านพระอนุรุทธาจารย์กล่าวไว้ด้วยอำนาจนามและรูปตามสมควร โดยประการทั้งปวง คือ โดยอาการทั้งปวง อาทาเรสุ ในบรรดาอาหารทั้งหลาย กวฬิการโร กวฬิการาหาร ๑ รฺูปชีวิตินฺทฺริยนฺติ รฺูปชีวิตินฺทฺริยํ ๑ ฯ (จป ๒๕๒๑) จ ก็ อฺุปการกตา ความที่ธรรมทำอุปการะ อตฺถิภาเวน โดยภาวะที่มีอยู่ อฺนุปการกานเมว เฉพาะแก่เหล่าธรรมที่ไม่ทำอุปการะ อตฺถิภาเวน โดยความไม่มีภาวะที่มีอยู่

อุปถัมภกตตา เพราะความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นสภาวะคำจูน ตาทิสสุเสว ธรรมสุส
 ธรรมเช่นนั้นนั่นแล อตฺถิสภาเวน โดยภาวะแห่งตนที่มีอยู่ ปจฺจุปฺปนฺนสภาวเณ
 ซึ่งมีสภาวะเป็นปัจจุบัน อตฺถิปจฺจยภาโวติ ชื่อว่าความเป็นอตฺถิปจฺจย เพราะเหตุนั้น
 นตฺถิ นิพฺพานสุส สพฺพทา ภาวเณ อตฺถิปจฺจยตา อวิกตปจฺจยตา จ พระนิพพาน
 ซึ่งมีได้ทุกกาล จึงไม่มีความเป็นอตฺถิปจฺจยและอวิกตปจฺจย ๆ วา อีกอย่างหนึ่ง
 อุปฺปาทาทยุตฺตานิ นตฺถิภาโวปการกตาวิริทุโธ วิคตภาโวปการกตาวิริทุโธ จ
 อุปการกภาโว ความที่ธรรมทั้งหลายซึ่งประกอบด้วยอุปาทขณะเป็นต้น เป็นสภาวะ
 กระทำอุปการะซึ่งผิดจากความที่ธรรมซึ่งทำอุปการะโดยภาวะที่ไม่มี และซึ่งผิดจาก
 ความที่ธรรมซึ่งกระทำอุปการะโดยภาวะที่ไปปราศ อตฺถิปจฺจยาทิตาติ ชื่อว่า ความเป็น
 อตฺถิปจฺจยเป็นต้น เพราะเหตุนั้น น ตสฺส (นิพฺพานสุส) ตปฺปจฺจยตฺตปฺปสงฺโก
 พระนิพพานนั้นจึงไม่มีความเกี่ยวเนื่องกับความเป็นอตฺถิปจฺจยและอวิกตปจฺจยนั้น ๆ
 จ ก็ เอตฺถ (ปยุจฺวิเร อตฺถิปจฺจเย) บรรดาอตฺถิปจฺจย ๕ อย่างนี้ รูปชีวิตินฺทริย
 รูปชีวิตินฺทริย (ภควตา) สหชาติปจฺจเยสุ น คยฺหติ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรง
 ถือเอาในสหชาติปจฺจย ฐิติกฺขณเวย อุปการกตตา เพราะความเป็นธรรมชาติ
 กระทำอุปการะเฉพาะในฐิตិขณะ โອชา วีย เปรียบเหมือนโอชา ฉะนั้น อิติ
 เพราะเหตุนั้น วิสุ (อาจริเยน) วุตฺตํ ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวรูปชีวิตินฺทริย
 นั้นไว้แผนกหนึ่ง ๆ

อิทานิ บัดนี้ สพฺเพปิ ปจฺจยา สงฺเขปโต จตฺตฺพิธาเยวาทิ ทสฺเสตฺถุ
 (อาจริเยน) ท่านพระอนุรุทธาจารย์หวังจะแสดงว่า ปจฺจยธรรมแม้ทั้งหมด ว่าโดยย่อ
 มี ๔ อย่างเท่านั้น อาลम्พนูป ๗เปฯ คจฺจนฺตตีติ (วจนฺ) วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า
 อาลम्พนูป ๗เปฯ คจฺจติ ดังนี้ ๆ หิ ความจริง น โส โกจิ ปจฺจโย อตฺถิ โย
 จิตฺตเจตฺติกานํ อารมฺมณภาวํ น คจฺเจยฺย สกสฺกปจฺจยูปฺปนฺนสฺส จ อุปนิสฺสยภาวํ
 น คจฺจติ ปจฺจยอะไร ๆ ที่ไม่ถึงความเป็นอารมณ์แก่จิตและเจตสิกทั้งหลาย และ
 ไม่ถึงความเป็นอุปนิสฺสยปจฺจยแก่ธรรมที่อาศัยปจฺจยของตน ๆ เกิดขึ้นมีอยู่ หามิได้ ๆ
 จ ก็ กมฺมเหตุกตฺตา โลกปฺปวตฺตติยา เพราะความเป็นไปแห่งโลกมีกรรมเป็นมูลเหตุ

ติกาลิกาน์ แห่งอาร์มมณปัจจัย อธิปัตปัจจัย และอุปนิสสยปัจจัยที่เป็นไปในกาล ๓
 อิตเรลั ปรณณรสนนุ ปัจจยุปฺปนุนกาลิกานญจ และแห่งปัจจยธรรม ๑๕ ประการ
 นอกนี้ ที่เป็นไปในปัจจุบันกาล กาลวินิมุตฺตา จ ที่พ้นจากกาล นิพฺพานปฺลยฺยตฺตฺวเสณ
 ด้วยอำนาจพระนิพพานและบัญญัติธรรม จกฺขฺวาทฺรคสทฺธาทิวเสณ อชฺมตฺตฺติกา จ
 ทั้งที่เป็นภายใน ด้วยอำนาจจักขุรูปสาทรูปเป็นต้น และธรรมมีระคะและศรัทธาเป็นต้น
 ปุคฺคลอุตุโกชนาทิวเสณ ตโต (อชฺมตฺตโต) พหิทฺธา จ ทั้งที่มีในภายนอกที่
 เป็นภายในนั้น คือ บุคฺคล อุตุ และโกชนะเป็นต้น ปัจจยุปฺปนุนภาเวน สงฺขตา จ
 ทั้งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง โดยความเป็นปัจจยุปฺปนนธรรม ตลา ตปฺปฏิปกฺขภาเวน
 อสงฺขตา จ ทั้งที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง โดยภาวะที่ตรงข้ามจากสังขตธรรมนั้นเหมือนกัน
 สมฺภวา ตามกําเนิด ยลาสมฺภวํ คือ ตามความเหมาะสมแก่กําเนิด สงฺเขปโต
 ว่าโดยสังเขป ทิวธา ฐิตา ดำรงอยู่แล้วโดย ๓ ประการ ปฺลยฺยตฺตฺนามรูปานํ วเสณ
 คือ บัญญัติธรรม นามธรรมและรูปธรรม ปัจจยา นามาติ ชื่อว่าปัจจัย จตุวิสฺตฺตฺสงฺขตา
 กล่าวคือปัจจัย ๒๔ อย่าง ปฏฺฐานเ ในคัมภีร์ปฏฺฐาน อนนฺตฺนยสมนฺตปฏฺฐานเ
 ปกรณ คือ ในปกรณ์ชื่อว่าสมันตปฏฺฐาน อันมีนัยไม่มีที่สุด สพฺพลา โดยประการ
 ทั้งปวง อิติ ดังพรรณนามาจะนี้ เหว วุตฺตฺนเยน คือ โดยนัยดังกล่าวแล้วอย่างนี้ ฯ

ตตฺถาติ บทว่า ตตฺถ ได้แก่ เตสุ ปฺลยฺยตฺตฺนามรูปेषุ ในบรรดาบัญญัติธรรม
 นามและรูปเหล่านั้น ฯ วจนียวจากภธา ทฺวิธา ปฺลยฺยตฺตฺตฺติ บัญญัติธรรมมี
 ๒ อย่าง แยกเป็นวจิปัญญติ ๑ วากบัญญติ ๑ เพราะเหตุนี้ (อาจารย์เยน วจนิ)
 วุตฺตํ ปฺลยฺยาปฺยตฺตฺตาติอาทิ ท่านพระอนุรุธาจารย์จึงกล่าวคำว่า ปฺลยฺยาปฺยตฺตฺตา
 ดังนี้เป็นต้น ฯ ปฺลยฺยาปฺยตฺตฺตาติ บทว่า ปฺลยฺยาปฺยตฺตฺตา ความว่า ญาเปตฺตฺพตฺตฺตา
 เพราะความที่บัญญัติที่จะพึงให้ทราบได้ เตน เตน ปกาเรน โดยประการนั้น ๆ ฯ
 อิมินา (กมฺมสาธนวจนเณ) ด้วยคำที่เป็นกัมมสาธนะนี้ อตฺถปฺลยฺยตฺตฺติ (อาจารย์เณ)
 วุตฺตา ท่านพระอนุรุธาจารย์กล่าวถึงอรรถบัญญัติ อุปาทาปฺลยฺยตฺตฺตฺตฺตฺสงฺขตา
 กล่าวคือการอาศัยความเปลี่ยนแปลงบัญญัติไว้ สมฺมตฺตฺตฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจฺจ
 สมฺมุสนฺตฺนาทิวตฺถาวิเสสาทิภธา ต่างโดยการกำหนดพิเศษเป็นต้น คือ

ความประชุม และความสืบต่อ **รูปาภิรมมานัน** แห่งรูปธรรมเป็นต้นเป็นอาทิ ฯ
หิ ความจริง **สา (อตุลปญญตติ)** อรรถบัญญัตินั้น **นามปญญตติยา ปญญาปิยติ**
 บัณฑิตย่อมรู้ได้ด้วยนามบัญญัติ ฯ **ปญญาปนโตติ** บทว่า **ปญญาปนโต** ความว่า
อตุลปญญตติยา ญาปนโต เพราะเป็นเหตุให้บุคคลรู้ถึงอรรถบัญญัติได้ **ปกาเรหิ**
 โดยประการทั้งหลาย ฯ **หิ** ความจริง **อิมินา (กตตุสาธนวจนน)** ด้วยคำที่เป็น
 กัตตุสาธนะนี้ **นามปญญตติ (อาจริเยน)** วุตตะ ทานพระอนุรุธททอาจารย์ได้
 กล่าวถึงนามบัญญัติ **ปญญตติติ** **ลทุณมานัน** **อตุถานัน** **อภิธานสงฺฆาตา** กล่าวคือ
 ชื่อของอรรถทั้งหลายอันได้ชื่อว่าบัญญัติ **ปญญาเปตติติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า
 ให้ทราบความหมาย ฯ **ภูตปริณามการมฺปาพายาติ** ชื่อว่า **ภูตปริณามการมฺปาพาย**
 ความว่า **ปริณามการํ** **ปริณามสภาวะสงฺฆาตํ** **อาการมฺปาพาย** อาศัยการเปลี่ยนแปลง
 ได้แก่อาการกล่าวคือสภาวะที่แปรผัน **ปตฺถภูตสงฺคตาหิอากาเรณ** โดยอาการมี
 ความเกี่ยวเนื่องด้วยความแข็งแข็งเป็นต้น **ปฐฺวาทิกานัน** **มหาภูตानัน** แห่งมหาภูตรูป
 ทั้งหมดมีปฐฺวาทิกานันเป็นต้น **ปวตฺตมานานัน** ซึ่งเป็นไปอยู่ **ปพฺนุชฺชเวณ** ด้วยอำนาจ
 ความเกี่ยวเนื่องกัน **นิสฺสยํ** **กตฺวา** คือทำให้เป็นที่อิงอาศัย ฯ **ตลา** **ตลาติ** ชื่อว่า
ตลา **ตลา** ได้แก่ **ภุมฺมาทิวเสน** ด้วยอำนาจภาคพื้นเป็นต้น ฯ **ภุมฺปิพฺพตาทิกาคิ**
 บทว่า **ภุมฺปิพฺพตาทิกา** ได้แก่ **ภุมฺปิพฺพตฺรฺกฺขาทิกา** บัญญัติว่า แผ่นดิน ภูเขาและ
 ต้นไม้เป็นต้น **สนฺตฺตานปญญตติ** ชื่อว่าสนฺตฺตานบัญญัติ ฯ **สมฺภาเรสนฺนิเวสการนฺติ**
 บทว่า **สมฺภาเรสนฺนิเวสการํ** ความว่า **สนฺนิเวสการํ** อาศัยการประชุม **สมฺภาเรณัน**
 แห่งเครื่องประกอบ **อุปฺกรณานัน** คือ เครื่องอุปกรณ์ **ทารฺมฺมตฺติกาตฺนตฺตฺวาทินัน**
 มีไม้ ดินเหนียว และเส้นด้ายเป็นต้น **ตตฺตฺสณฺฐานาทิอาการํ** ได้แก่อาการมีความ
 ตั้งอยู่ร่วมกันเป็นต้นนั้น ๆ **รจนาวิสฺสิฏฺฐัน** อันพิเศษกว่ารูปเขียน ฯ **รตฺสภฺภาทิกาคิ**
 บทว่า **รตฺสภฺภาทิกา** ได้แก่ **รตฺสภฺภาคฺคาตฺตฺสภฺภาทิกา** บัญญัติว่า รด กล้วยน บ้าง
 หม้อ และผืนผ้าเป็นต้น **สมฺหปญญตติ** ชื่อว่าสมฺหบัญญัติ ฯ **จฺนฺทาวภฺภูนาทิกนฺติ**
 บทว่า **จฺนฺทาวภฺภูนาทิกํ** ความว่า **อุทฺยาทิวาภฺภูนาการํ** ซึ่งอาการคือความหมุนเวียน
 มีความขึ้นไปเป็นต้น **จฺนฺทิมฺสฺริยนกฺขตฺตฺตานัน** แห่งดวงจันทร์ พระอาทิตย์ และ

ดาวนักขัตตฤกษ์ทั้งหลาย **สินรุพทกขินวเสน** ด้วยอำนาจ เวียนรอบภูเขาสินรุ ๗
ทิสกาลาทิกาทิ บทว่า **ทิสกาลาทิกา** ความว่า **ปรตถิมทิสาทิกา** บัญญัติว่า
 ทิศตะวันออกเป็นต้น **ทิสาลบัญญัติ** ชื่อว่าทิสาลบัญญัติ **ปุพฺพพฺนหาทิกา** บัญญัติว่า
 เวลาเช้าเป็นต้น **กาลบัญญัติ** ชื่อว่ากาลบัญญัติ **มาโสตุวิสาขมาสาทิกา** และ
 บัญญัติว่า เดือน ฤดู และเดือนวิสาขะเป็นต้น **ตตฺนามวิสิฐฐา** มาสาทิบัญญัติ **จ**
 ชื่อว่ามาสบัญญัติเป็นต้น ซึ่งเป็นบัญญัติพิเศษกว่าชื่อนั้น ๆ ๗ **อสมฺมุฏฐาการนฺติ**
 บทว่า **อสมฺมุฏฐาการ** ได้แก่ **สุสิราทิกาการ** ซึ่งอาการมีโพรงเป็นต้น **ตตฺรูปกลาเปหิ**
อสมฺมุฏฐ ที่รูปกลาปนนั้น ๆ ถูกต้องไม่ได้ ๗ **กูปคฺหาทิกาทิ** บทว่า **กูปคฺหาทิกา**
 ได้แก่ **กูปคฺหาทิตฺทาทิกา** บัญญัติว่า หลุม ถ้ำ และช่องว่างเป็นต้น **อากาศบัญญัติ**
 ชื่อว่าอากาศบัญญัติ ๗ **ตตฺกฺตฺนนิมิตฺตฺนฺติ** บทว่า **ตตฺกฺตฺนนิมิตฺต** ได้แก่ **ตตฺกฺตฺนนิมิตฺต**
 ซึ่งนิมิตแห่งกฺตฺนรูปนั้น ๆ **ปฺรฐฺวิกฺลิสฺนาทิ** มีปฺรฐฺวิกฺลิสฺนเป็นต้น ๗ **ภาวนาวิเสสนฺติ**
 บทว่า **ภาวนาวิเสส** ได้แก่ **ภาวนาย** **ปพฺนฺรวิเสส** ความสืบเนื่องอันพิเศษแห่ง
 ภาวนา **ปฺริกฺมมาทิกาทิ** ต่างโดยบริกรรมเป็นต้น ๗ **กฺลิสฺนนิมิตฺตาทิกาทิ** บทว่า
กฺลิสฺนนิมิตฺตาทิกา ความว่า **กฺลิสฺนาสุกฺนนิมิตฺตาทิกาทิ** บัญญัติที่แยกเป็นกฺลิสฺนนิมิต
 และอสฺกฺนนิมิต เป็นต้น **โยคินมฺปฺกฺฐิตา** **อฺคฺคฺหปฺกฺฐิภาคฺเกทา** แยกเป็นอฺคฺคฺหนิมิต
 และปฺกฺฐิภาคฺนนิมิตซึ่งปรากฏแก่พระโยคาวจรทั้งหลาย **นิมิตฺตบัญญัติ** ชื่อว่า
 นิมิตบัญญัติ ๗ **เอวมาทิกาทิ** บทว่า **เอวมาทิกาทิ** ได้แก่ **กฺลิสฺนคฺฆาฏิกาทิกาทิ**
กฺลิสฺนาทิกาทิ **จ** และบัญญัติที่แยกเป็นอากาศที่เพิกกฺลิสฺน และกฺลิสฺนดับเป็นต้น ๗
อตุลฺจฺฉายากาเรนาทิ บทว่า **อตุลฺจฺฉายากาเรนา** ความว่า **ฉายากาเรนา** โดยอาการ
 คือเงา **ปฺกฺฐิภาคฺกาเรนา** ได้แก่ โดยอาการคือส่วนเปรียบเทียบ **ปฺรมตฺถมฺมสฺส**
 แห่งปฺรมตฺถมฺม ๗

นามนามกฺมมาทินาเมนาทิ บทว่า **นามนามกฺมมาทินาเมนา** ความว่า
อิเมหิ **ฉหิ** **นามเมหิ** โดยนามทั้ง ๖ เหล่านี้ **นาม** **นามกมฺ** **นามเชยฺย** **นินฺรุตฺติ**
พฺยญฺชนมฺกิลิปฺปิติ คือ **นาม** **นามกรรม** **นามเชยฺย** **นินฺรุตฺติ** **พฺยญฺชน** **อภิลิปะ** ๗
ตตฺถ (นามาทีสุ) ในบรรดานามเป็นต้นเหล่านั้น **นาม** ลัทธิรูปที่ชื่อนาม **อตุลฺจฺ**

นมตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า น้อมไปในอรรถทั้งหลาย ๑ ตั (นาม) นามนั้น
 ทูริช มี ๒ อย่าง **อนวตถรพฺหิวเสน** คือ นามที่ตั้งตามความหมาย ๑ นามที่
 เรียกกันดาษดื่น ๑ **จตุพฺพิช** มี ๔ อย่าง **สามณฺญคฺคณฺกริยาเยติจฺฉาวเสน** คือ
 สามัญญนาม ๑ คุณนาม ๑ กิริยานาม ๑ นามที่ตั้งตามความปรารถนา ๑ ๑ **นามเมว
 กมฺม** กรรมคือนาม **นามกมฺม** ชื่อว่านามกรรม ๑ **ตลา** นามเชยฺย นามเชยยะ
 ก็เหมือนกัน ๑ **อฺตุติ** การเปล่ง **กลน** คือการกล่าว **อกฺขรทฺวาเรน** **อตฺถ** นีหริทฺวา
 ความประสงค์ออกทางทวารของอักขระ **นิรฺตุติ** ชื่อว่า นิรุตติ ๑ **พฺยลฺขณ** ที่ชื่อว่า
 พยัญชนะ **อตฺถ** **พฺยลฺขยตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ทำเนื้อความให้ปรากฏ ๑
อภิลาโป เสียงชื่อว่าอภิลาปะ **อภิลาปิยตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันชนเจรจา
สทฺทคตฺกขรสนฺนิเวสกฺโก ได้แก่ ลำดับที่ตั้งอยู่แห่งอักขระที่ไปตามเสียง ๑
สา ปนาย นามปลฺยณฺตุติวิขฺชมานาวิขฺชมานตทฺภยสโยควเสน **ฉพฺพิชา โหตีติ**
ทสฺเสตุ เพื่อแสดงว่า ก็ นามบัญญัตินี้นั้น มีอยู่ ๖ อย่าง ด้วยอำนาจ วิชฺชมานบัญญัติ
 อวิชฺชมานบัญญัติ และบัญญัติทั้ง ๒ อย่างนั้นระคนกัน **วิขฺชมานปลฺยณฺตุตีติอาทิ**
(อาจริเยน วจน) **วฺตุต** ท่านพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวคำว่า **วิขฺชมานปลฺยณฺตุติ**
 ดังนี้เป็นต้น ๑ **เอตาย ปลฺยญาเปนตีติ** ชื่อว่า **เอตาย ปลฺยญาเปนติ** ความว่า
(ปลฺยทิตา) ปกาเสนติ บัณฑิตทั้งหลายย่อมประกาศ **รูปเวทนาตีอาทิ** ด้วยคำ
 ว่า **รูป** และ **เวทนา** ดังนี้เป็นต้น ๑ **อฺกฺกฺนฺนฺติ** บทว่า **อฺกฺกฺน** ได้แก่ **ทฺวินฺน**
(ปลฺยณฺตุตี) แห่งบัญญัติทั้ง ๒ **วิขฺชมานาวิขฺชมานาน** คือ วิชฺชมานบัญญัติและ
 อวิชฺชามานบัญญัติ ๑ **ฉ อภิณฺญา** อภิณฺญา ๖ **ปลฺยจาภิณฺญา** **อาสวกฺขยณฺญาณ**
ติ คือ อภิณฺญา ๕ **อาสวกฺขยณฺญาณ** ๑ **อสฺสาติ** ของบุคคลนั้น มีอยู่ เพราะเหตุ
 นั้น **ฉพฺพิชโล** บุคคลนั้นจึงชื่อว่าผู้มีอภิณฺญา ๖ ๑

จ ก็ **เอตล (วิขฺชมานเนอวิขฺชมานปลฺยณฺตุตีอาทิสฺ)** ในบรรดาวิชฺชมานเน-
 อวิชฺชมานบัญญัติเป็นต้นนี้ **(อํ ฉพฺพิชโลติ ปลฺยณฺตุติ)** บัญญัติว่า ผู้มีอภิณฺญา ๖ นี้
วิชฺชมานเนอวิขฺชมานปลฺยณฺตุติ นาม ชื่อว่า วิชฺชมานเนอวิชฺชมานบัญญัติ
อภิณฺญาน **วิขฺชมานตฺตา** เพราะอภิณฺญาทั้งหลาย มีอยู่ **ตปฺปฏิลาภิโน ปุคฺคสฺส**

อวิชขมานตฺตา จ และเพราะบุคคลผู้มีปกติได้อภิญญานั้น ไม่มี ฯ ตถา อนึ่ง
 อิตถีสทฺโทติ (ปญฺญตฺติ) บัญญัติว่า เสียงหญิง อวิชขมานเนนวิชขมานปญฺญตฺติ
 ชื่อว่าอวิชขมานเนนวิชขมานบัญญัติ อิตถียา อวิชขมานตฺตา เพราะหญิงไม่มี
 สทฺทสฺส จ วิชขมานตฺตา และเพราะเสียงมีอยู่ ฯ จกฺขุวิญญาณนฺติ (ปญฺญตฺติ)
 บัญญัติว่า จักขุวิญญาณ วิชขมานเนนวิชขมานปญฺญตฺติ ชื่อว่าวิชขมานเนนวิชขมาน-
 บัญญัติ ปสาทจกฺขุโน ตนฺนีสฺสิตฺตวิญญาณสฺส จ วิชขมานตฺตา เพราะจักขุปสาทรูป
 และวิญญาณที่อาศัยจักขุปสาทรูปนั้น มีอยู่ ฯ ราษปฺตฺโตติ (ปญฺญตฺติ) บัญญัติว่า
 ราษโอรส อวิชขมานเนนวิชขมานปญฺญตฺติ ชื่อว่า อวิชขมานเนนอวิชขมานบัญญัติ
 รลฺโย จ ปฺตฺตสฺส จ สมฺมตฺติธมฺมกฺตฺตฺตา เพราะพระราชาและพระราชโอรสเป็น
 สมมตฺติธรรม ฯ

(๒๕๒๔) วจีโฆसानุสาเรนาติ บาทคาถาว่า วจีโฆसानุสาเรน เป็นต้น
 ความว่า อตฺถา อรรถทั้งหลาย สมฺมตฺติปรมตฺตลเกทา ที่แยกเป็นสมมติและปรมัตถ์
 โคจฺรา อันเป็นโคจร อารมฺมณกฺตฺตา คือ เป็นอารมณ์ มโนทฺวารสฺส แก่มโนทวาร
 มโนทฺวาริกวิญญาณสนฺดานสฺส คือแก่ความสืบทอดแห่งวิญญาณจิต ที่เกิดทาง
 มโนทวาร นามจินฺตนาการปฺปวตฺตสฺส ซึ่งเป็นไปตามอาการ คือ ความคิดถึงชื่อ
 ปุพฺพเพเวว คหิตสงฺเกโตปนิสฺสยสฺส อันมีความสังเกตที่บุคคลกำหนดรู้กันไว้ก่อน
 แล้วที่เดียวว่า อิทฺมิตฺตตฺตสฺส นามนฺติ ถ้อยคำนี้เป็นชื่อของความหมายเช่นนี้
 ดังนี้ โสตฺตวิญญาณวิถียา ปวตฺติโต อนนฺตฺรํ อุปฺปนฺนสฺส เป็นเครื่องอิงอาศัย
 ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับต่อจากความเป็นไปแห่งโสตฺตวิญญาณวิถี ภูมิปพฺพตรูปเวทนาทฺติ-
 วจิมยสทฺทสฺส อนุสาเรน อนุคมเนน อันเป็นไปตามความหวนระลึกถึง คือ
 ไปตามเสียงซึ่งสำเร็จมาจากคำพูดว่า แผ่นดิน ภูเขา รูป และเวทนาเป็นต้น
 อาลฺมพฺนกรณฺน ได้แก่ โดยการทำให้เป็นอารมณ์ (ปญฺตฺติเตน) วิญญาณนฺติ
 อันบัณฑิตย่อมรู้ได้ ตโต นามคหฺนโต ปรี ต่อจากการกำหนดรู้ชื่อนั้น ยสฺสา
 สมฺมตฺติปรมตฺตลวิสยา ย นามปญฺญตฺติยา อนุสาเรน อนุคมเนน โดยความหวน
 ระลึกถึงคือโดยความไปตามนามบัญญัติซึ่งมีสมมติและปรมัตถ์เป็นอารมณ์ใดๆ

อภฺรฐมปริจเจทวณฺณนา

พรรณนาความปริเฃทที่ ๘

อภฺรฐมตฺถสํกทวณฺณนาย ในภฺรฐกาอภฺรฐมตฺถสํกท

อภฺรฐมตฺถวิภาวีนียา นาม ชื่อว่าอภฺรฐมตฺถวิภาวีนี นินฺนุจฺจิตา จบแล้ว

อติ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

นวมปริจเฉทวณณา พรรณนาความปริเฉทที่ ๙

โยชนา มีวาจาประกอบความว่า **อิโต ปริ** เบื้องหน้าแต่นี้ **ปจฺจนินทุเทสโต** คือ แต่การแสดงไขปัจฉัยไป **อหิ** ข้าพเจ้า (พระอนุรุทธาจารย์) **วฺกฺขามิ** จักกล่าว **กมฺมฏฺฐานํ** กัมมัญฐาน **กมฺมฏฺฐานนฺตฺมาลฺมพฺนํ** คือ อารมณฺ์ที่ชื่อว่าเป็นกัมมัญฐาน **ทฺวิธภาวนากมฺมสฺส** ปวตฺติฏฺฐานตฺาย เพราะเป็นเหตุประพฺลติกรรมในภาวนา ๒ อย่าง **จ** และ **ภาวนาวีธี** ภาวนาวีธี **กมฺมฏฺฐานนฺตฺ** ที่ชื่อว่าเป็นกัมมัญฐาน **อฺตุตฺรตฺตฺรโยคกมฺมสฺส** เพราะเป็นปทัฏฺฐานแห่งการทำความเพียรยิ่ง ๆ ขึ้นไป **ทฺวิธมฺปิ** แม้ทั้ง ๒ อย่าง **ทฺวินฺนํ** ภาวนานํ แห่งภาวนา ๒ **สมถสฺงฺขาทานํ** อันท่านเรียกว่า สมถะ **สมนตฺเถน** โดยอรรถว่าสงบ **นึวฺรณานํ** นึวฺรณฺ์ทั้งหลายได้ **จ** และ **วิปฺสฺสนาสฺงฺขาทานํ** อันท่านเรียก วิปัสสนา **ทฺสฺสนตฺเถน** โดยอรรถว่า เห็น (สังขาร) **อนิจฺจาทิวិวิธการโต** โดยอาการต่างชนิดมีอาการไม่เที่ยงเป็นต้น **ยถากุภฺมํ** ตามลำดับ **สมถวิปฺสฺสนานุกฺกเมน** คือโดยลำดับแห่งสมถภาวนาและ **วิปฺสฺสนาภาวนา** ฯ **ราคจฺริตา** ที่ชื่อว่า ราคจฺริต **ราโค** **ว** **จฺริตา** **จฺริยา** **ปฺกตฺตีติ** เพราะอรรถว่า เป็นจฺริต ได้แก่ ความประพฺลติกิริยาทั่วไป คือ อาการกำหนด ฯ

เอวํ **โทสจฺริตาทโยปิ** แม้โทสจฺริต เป็นต้น ก็มีนัยอย่างนี้ ฯ

จฺริตสฺงฺคโหติ ที่ชื่อว่า **จฺริตสฺงฺคโห** **ปฺคฺคฺลสฺงฺคโห** ได้แก่ การจัดรวมบุคคล **มฺลจฺริตวเสน** ด้วยอำนาจจฺริตที่เป็นมฺล ฯ **ปน** แต่ **จฺริยา** ความประพฺลติ (ของบุคคล) **เตสฺสุจฺจํ โหนฺติ** มีได้ ๖๓ ประการ **สํสคฺควเสน** ด้วยอำนาจจฺริต ที่ระคนกัน **อิติ** แล ฯ **วฺตุตฺถยฺหิ** สมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์กล่าวไว้ (ในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท) ว่า

ติเก ในหมวดจฺริต ๓ **ราคาทิกเก** มีราคจฺริต เป็นต้น **สฺตฺต** มีจฺริต ๗ ประการ **หมวดหนึ่ง** **ติเก** ในหมวดจฺริต ๓ **สทฺธาทิกเก** มีสทฺธาจฺริต เป็นต้น **สฺตฺต** มีจฺริต

๗ ประการหมวดหนึ่ง **มิสฺสโต** ว่าโดยเจือปนกัน **เอกทวิตติกมูลมฺหิ** ทั้งในจริต ที่มีมูลเดี่ยวสองมูล และสามมูล **สตฺตสตฺตํ** จึงมีหมวด ๗ แห่งจริต ๗ หมวด ๗

หิ ความจริง **เอตฺถ** ในหมวดจริต ๓ มีราคาจริต เป็นต้นเป็นอาทินี้ **จริยา** จริต **โหนฺติ** มี **จฺุทฺทส** ๑๔ ประการ **เทว** **ติเก** **อมิสฺเสตฺวา** เพราะไม่เอา หมวดจริต สาม ๒ หมวดคละกัน **เอวํ** อย่างนี้ **อิตฺติ** คือ **ติเก** ในหมวดจริต ๓ **ราคาติเก** ที่มีราคาจริตเป็นต้น **สตฺตํ** มีหมวด ๗ แห่งจริต **เอกํ** หมวดหนึ่ง **เอวํ** อย่างนี้ **อิตฺติ** ได้แก่ **ราคาจริตา** **ราคาจริต** **โทสจริตา** **โทสจริต** **โมหจริตา** **โมหจริต** **ราคโทสจริตา** **ราคโทสจริต** **ราคโมหจริตา** **ราคโมหจริต** **โทสโมหจริตา** **โทสโมหจริต** **ราคโทสโมหจริตา** **ราคโทสโมหจริต** **จ** และ **ติเก** แม้ในหมวดจริต ๓ **สทฺธาติเกปิ** ที่มีสัทธาจริต เป็นต้น **สตฺตํ** ก็มีหมวด ๗ แห่งจริต **เอกํ** หมวดหนึ่ง **อิตฺติ** ได้แก่ **สทฺธาจริตา** **สัทธาจริต** **พฺุทฺธิจริตา** **พฺุทฺธิจริต** **วิตกฺกจริตา** **วิตกจริต** **สทฺธาพฺุทฺธิจริตา** **สัทธาพฺุทฺธิจริต** **สทฺธาวิตกฺกจริยา** **สัทธาวิตกจริต** **พฺุทฺธิวิตกฺกจริตา** **พฺุทฺธิวิตกจริต** **สทฺธาพฺุทฺธิวิตกฺกจริตา** **สัทธาพฺุทฺธิวิตกจริต** ๗ **ปน** แต่ **โยชิต** เมื่อประกอบ **ราคาติตฺติเก** หมวดจริต ๓ ที่มีราคาจริต เป็นต้น **สท** กับ **สทฺธาติตฺติเกน** หมวดจริต ๓ ที่มีสัทธาจริต เป็นต้น **เอกทวิตติกมูลวเสน** ด้วยอำนาจมูลเดี่ยว ๒ มูล และ ๓ มูลแล้ว **เอกมูลนเย** ในนัยแห่งจริต มูลเดี่ยว **โหติ** ย่อมมี **สตฺตกตฺตยํ** หมวด ๗ แห่งจริต ๓ หมวด **เอวํ** อย่างนี้ **อิตฺติ** ได้แก่ **ราคมูลนเย** ในนัยแห่งจริตที่มีราคาจะเป็นมูล **สตฺตํ** มีหมวด ๗ แห่งจริต **เอกํ** หมวดหนึ่ง **อิตฺติ** คือ **ราคสทฺธาจริตา** **ราคสัทธาจริต** **ราคพฺุทฺธิจริตา** **ราคพฺุทฺธิจริต** **ราควิตกฺกจริตา** **ราควิตกจริต** **ราคสทฺธาพฺุทฺธิจริตา** **ราคสัทธาพฺุทฺธิจริต** **ราคสทฺธา** **วิตกฺกจริตา** **ราคสัทธาวิตกจริต** **ราคพฺุทฺธิวิตกฺกจริตา** **ราคพฺุทฺธิวิตกจริต** **ราคสทฺธา** **พฺุทฺธิวิตกฺกจริตา** **ราคสัทธาพฺุทฺธิวิตกจริต** **ตถา** และ **โทสมูลนเยปิ** แม้ในนัย แห่งจริตที่มีโทสะเป็นมูล **สตฺตํ** ก็มีหมวด ๗ แห่งจริต **เอกํ** หมวดหนึ่ง (**นเยน**) **อาทินา** โดยนัยเป็นต้นว่า **โทสสทฺธาจริตา** **โทสสัทธาจริต** **โทสพฺุทฺธิจริตา** **โทสพฺุทฺธิจริต** **โทสวิตกฺกจริตา** **โทสวิตกจริต** **โมหมูลนเยปิ** แม้ในนัยแห่งจริต

ที่มีโมหะเป็นมูล **สตตกัม** ก็มีหมวด ๗ แห่งจริต **เอกัม** หมวดหนึ่ง (นเยน) โดยนัยอาทิชา เป็นต้นว่า **โมหสทฺฐาจริตา** **โมหสทฺฐาจริต** ๗ (จบ ๒๕๐๖) จ อนึ่ง **ทฺวิมฺลกนเยปิ** แม้ในนัยแห่งจริต ๒ มูล **สตตกตฺตยัม** ก็มีหมวด ๗ แห่งจริต ๓ หมวด (นเยน) อาทิชา โดยนัยเป็นต้นว่า **ราคโทสทฺฐาจริตา** **ราคโทสทฺฐาจริต** **ราคโทสพฺพุทฺธิจริตา** **ราคโทสพฺพุทฺธิจริต** **ราคโทสวิตกฺกจริตา** **ราคโทสวิตกฺกจริต** **ยถา** **เอตฺถ** เหมือนในนัยแห่งจริตมูลเดียว ฉะนั้น ๗ **ปน** ส่วน **ติมฺลกนเย** ในนัยแห่งจริตที่มี ๓ มูล **สตตกัม** มีหมวด ๗ แห่งจริต **เอกัม** หมวดหนึ่ง (นเยน) อาทิชา โดยนัยเป็นต้นว่า **ราคโทสโมหสทฺฐาจริตา** **ราคโทสโมหสทฺฐาจริต** **อิติ** **เอวํ** รวมความดังกล่าวมานี้ **มิสฺสุสโต** โดยนัยที่เจือปนกัน **จริยา** **โหนฺตึ** มีจริต **เอกฺกนปฺลฺยวาส** ๔๙ ประการ **สตฺตสตฺตกฺวเสน** ด้วยอำนาจหมวด ๗ แห่งจริต ๗ หมวด ๗ **จริตา** **จริต** **เอกฺกนปฺลฺยวาส** ๔๙ ประการ **อิมา** เหล่านี้ **จ** และ **จริยา** **จริต** **จฺทุทฺส** ๑๔ ประการ **ปฺริมา** ข้างต้น **อิติ** รวมความว่า **ทฺฏฺฐพฺพา** บัณฑิตพึงเห็น **จริยา** **จริต** **เตสฺสุจฺฉิ** ๖๓ ประการ **อิติ** ด้วยประการฉะนี้ ๗ **ปน** ส่วน **เกจฺฉิ** อาจารย์บางพวก **วณฺณณฺตึ** พรรณนาไว้ว่า **จริยา** **จริต** ทั้งหลาย **สทฺธิ** รวมกับ **ทฺธิจฺฉิยา** **ทฺธิจฺฉิ** **จตฺตฺสจฺฉิ** จึงมี ๖๔ ประการ ๗

ภาวนา **ภาวนา** **อาทิกมฺมกฺกฺตา** อันเป็นส่วนเบื้องต้น **ภาวนาย** **ปฺฏิสงฺขาร-**
กมฺมกฺกฺตา ซึ่งทำการปรุงแต่งภาวนา **วา** หรือ **ปฺพุพฺพภาคภาวนา** เป็นการริเริ่มทำภาวนา **ปฺริกมฺมภาวนา** **นาม** ชื่อว่าปริกรรมภาวนา ๗ **กามาจรภาวนา** **กามาจรภาวนา** **นិรวรณวิภฺขมฺกนโต** **ปฺฏฺฐาย** ซึ่งเริ่มต้นแต่ข่มนิวรณ์ได้ **โคตฺตรกฺกุปฺริโยสํนา** จนถึง **มีโคตฺตรกฺกุญฺญาณ** เป็นที่สุด **อุปฺจารภาวนา** **นาม** ชื่อว่า อุปจารภาวนา **สมิปปจาริตตฺตา** เพราะเป็นไปใกล้อัปฺณา **คามฺปฺจาราทโย** **วีย** **ดุจ** ชานบ้าน เป็นต้น ฉะนั้น ๗ **มหคฺคตภาวนปฺตฺตา** (ภาวนา) ภาวนาที่ถึงความ เป็นมหคคตตะ **อปฺปนาภาวนา** **นาม** ชื่อว่า อัปฺณาภาวนา **อปฺปนาสงฺขาทวิตกฺกปฺมุขตฺตา** เพราะมีวิตกที่เรียกว่า อัปฺณาเป็นประธาน ๗ **วิตกฺโก** ที่ชื่อว่าวิตก **สมฺปยุตฺตธฺมเม** **อารมฺมณ** **อปฺเปนฺโต** **วีย** **ปวตฺตตีติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นไปดุจยังสัมปยุตฺตธรรม

ทั้งหลายให้แนบแน่นในอารมณ์ **อปฺปนา** ได้แก่ **อัปฺปนา** ๑ **ตลา** **หิ** จริงอย่างนั้น
โส **วิตกโก** **วิตกนััน** **นิตฺติกุโ** ท่านชี้แจงไว้ ว่า **พฺยอปฺปนา** **อัปฺปนา** ที่แน่วแน่
โดยพิเศษ ๑ **มหคฺคตานุตฺตรชฺชฺฆานธฺมา** ฆานธรรมฝ่ายมหคคตะและโลกุตฺตระ
สพฺเพปิ แม้ทั้งหมด **วุจฺจนฺติ** ท่านเรียกว่า **อปฺปนา** **อัปฺปนา** **ตปฺปมุขดาวเสน**
ด้วยอำนาจความมีวิตกนั้นเป็นประธาน ๑ **ปริกฺขมฺมนิมิตฺตํ** ที่ชื่อว่า **บริกรรมนิมิต**
ปริกฺขมฺมสุส **นิมิตฺตํ** **อารมฺมณตฺตาคิ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **นิมิต** แห่ง
บริกรรม เพราะเป็นอารมณ์ **กสิณมณฺฑลาคิ** ได้แก่ **ดวงกสิณ** เป็นต้น ๑
อุคฺคหนิมิตฺตํ ที่ชื่อว่า **อุคคหนิมิต** **ตเวท** **จกฺขุณา** **ทิกฺขุํ** **วีย** **มนสา** **อุคฺคเหตุพฺพํ**
นิมิตฺตํ **อุคฺคหนฺตสุส** **วา** **นิมิตฺตฺนฺติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า อันพระโยคาวจร
พึงเพ่งบริกรรมนิมิตนั้นนั่นเองด้วยใจ คล้ายเห็นด้วยตา หรือเป็นนิมิตของ
พระโยคาวจรผู้เพ่งนิมิต ๑ **นิมิตฺตํ** **นิมิต** **ตปฺปปฏิภาควณฺณาทิกสิณโทสรหิตํ**
เว้นจากโทษแห่งกสิณมีรูปที่คล้ายกับอุคคหนิมิตนั้น เป็นต้น **ปฏิภาคนิมิตฺตํ** ชื่อว่า
ปฏิภาคนิมิต **อุปฺจารอปฺปนาณมารมฺมณตฺตา** เพราะเป็นอารมณ์ของอุปจารภาวณา
และอัปฺปนาภาวณา ๑ **ปฺรฐฺวิกสิณํ** ที่ชื่อว่า **ปฺรฐฺวิกสิณ** **ปฺรฐฺวีเยว** **กสิณํ** **เอกเทเส**
อจฺตฺวา **อนนฺตรสุส** **ผริตพฺพตฺตาย** **สกลฺลฺเจนาติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า
ปฺรฐฺวิกสิณ เพราะอรรถว่า **ทั่วไป** โดยภาวะที่ไม่ดำรงอยู่ในส่วนหนึ่ง แล้วพึงแผ่ไปได้
ไม่มีที่สิ้นสุด คือ **ปฺรฐฺวี** ๑ **กสิณมณฺฑลํ** **ดวงกสิณ** ๑ **ปฏิภาคนิมิตฺตํ** **ปฏิภาคนิมิต** ๑
ตทาลมฺพนฺนญจ ฆานที่มีปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นอารมณ์ ๑ **วุจฺจติ** ท่านเรียกว่า
ปฺรฐฺวิกสิณนฺติ **ปฺรฐฺวิกสิณ** ๑ **ตลา** **อาโปกสิณาทิสฺสุปิ** แม้ในอาโปกสิณ เป็นต้น
ก็มีนัยอย่างนี้เหมือนกัน ๑

ทฺฐจฺพฺพํ พึงเห็นความหมายว่า **ตตฺถ** (**ทสฺสุ** **กสิณฺเสสุ**) ในบรรดากสิณ
ทั้ง ๑๐ เหล่านั้น **ปฺรจฺวาทีนึ** **จตฺตาริ** **กสิณ** ๔ มีปฺรฐฺวิกสิณ เป็นต้น **ภฺตฺตกสิณานิ**
ชื่อว่า **ภฺตฺตกสิณ** **นีลาทีนึ** **จตฺตาริ** **กสิณ** ๔ มีนํลกสิณ เป็นต้น **วณฺณกสิณานิ**
ชื่อว่า **วณฺณกสิณ** **ปฺริจฺฉินฺนกาโส** **อากาศที่กำหนด** **อากาศกสิณํ** ชื่อว่า **อากาศกสิณ**
จฺนฺทาทิอาโลโก **แสงสว่างมีแสงพระจันทร์** เป็นต้น **อาโลกกสิณํ** ชื่อว่า **อาโลกกสิณ** ๑

ฉวสรีร์ ชากศพ อุทฐ์ ที่พอง ฐุมาค์ สุนั คือ อัดขึ้น อุทฐุมาค์ ชื่อว่าอุทฐุมาคะ ฯ
 ตเทว อุทฐุมาคะนั้นนั่นเอง อุทฐุมาคัก์ ชื่อว่า อุทฐุมาคกอสุภะ กุฉฉิตฎุเจน
 เพราะอรรถว่าน่าเกลียด ฯ เอว เสเสสุปี่ แม้ในอสุภะที่เหลื่อทั้งหลายก็มีนัยอย่างนี้ ฯ
 เสตรตตาทวิมิสุสกะ ฉวสรีร์ ชากศพที่เจือด้วยสีขาวและสีแดงเป็นต้น เขภยุเขน
 โดยมาก นิลวณฺณ มีสีเขียว วินิลกั ชื่อว่าวินิลกอสุภะ วิเสสโต นิลกนฺติ กตฺวา
 เพราะกระทำอธิบายว่า มีสีเขียวโดยพิเศษ ฯ วิสฺวานฺตํ ปุพฺพกั ชากศพที่หนองไหล
 ออกอยู่ วิปุพฺพกั ชื่อว่าวิปุพพกอสุภะ ฯ ฉวสรีร์ ชากศพ ฉินฺนั ที่ถูกตัด มชฺฌเ
 ทามกลาง ทฺวิธา ออกเป็น ๒ ท่อน วิฉฉิทฺทกั ชื่อว่าวิฉฉิททกอสุภะ ฯ ฉวสรีร์
 ชากศพ โสณฺสิงคาลาทีหิ ที่ถูกสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้น ขาทีตํ กัดกิน
 วิวิเรนากาเรน โดยอาการต่าง ๆ วิกฺขายิตกั ชื่อว่าวิกขายิตกอสุภะ ฯ ฉวสรีร์
 ชากศพ โสณฺสิงคาลาทีหิ ที่ถูกสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้น ขณฺฑิตฺวา กัดกิน
 วิวิเรนากาเรน โดยอาการต่าง ๆ ชิตฺตํ แล้วทิ้งไว้ ตตฺถ ตตฺถ ฐฺฐาเน ในที่นั้น ๆ
 วิกฺขิตฺตกั ชื่อว่าวิกขิตตกอสุภะ ฯ ฉวสรีร์ ชากศพ สฺตฺเถน หนิตฺวา ที่เขาเอา
 ศัสตราตัด กากปทาธิอากาเรน โดยอาการอย่างกับตีนก่าเป็นต้น ชิตฺตํ ทิ้ง
 วิวธั กระจัดกระจายไป หตฺวิกฺขิตฺตกั ชื่อว่าหตวิกขิตตกอสุภะ ฯ ฉวสรีร์ ชากศพ
 โลหิตปคฺฆรณกั ที่มีโลหิตไหลออก โลหิตกั ชื่อว่า โลหิตกอสุภะ ฯ ฉวสรีร์ ชากศพ
 กิมิกุลปคฺฆรณกั ที่มีหมูหนอนไหลออก ปุพฺพกั ชื่อว่าปุพพกอสุภะ ฯ อฏฺฐิ กระจุก
 อนุตฺมโส โดยที่สุด เอโกปี แม้เพียงท่อนเดียว อฏฺฐิกั นาม ก็ชื่อว่าอฏฐิกอสุภะ ฯ

อนฺอนุสฺสฺรณั การระลึกเนื่อง ๆ อนฺอนุสฺสติ ชื่อว่า อนุสสติ ฯ อนุสฺสติ
 อนุสฺสติ อรหตฺตาทิปุทฺธคฺคณารมฺมณา อันมีพุทฺธคุณมีความที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
 เป็นพระอรหันต์เป็นต้นเป็นอารมณ์ พุทฺธานุสฺสติ ชื่อว่า พุทธานุสสติ ฯ อนุสฺสติ
 อนุสฺสติ สุวากฺขาทตาทิธมฺมคฺคณารมฺมณา อันมีธรรมคุณมีความที่พระธรรม
 เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วเป็นต้นเป็นอารมณ์ ธมฺมานุสฺสติ
 ชื่อว่า ธมฺมานุสสติ ฯ อนุสฺสติ อนุสฺสติ สฺปฺกฺปิบนฺตาทิสงฺฆคฺคณารมฺมณา
 อันมีสังฆคุณมีความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้นเป็นอารมณ์ สงฺฆานุสฺสติ

ชื่อว่า สังฆานุสสติ ฯ **อนุสฺสรณํ** การระลึกถึงเนื่อง ๆ **สีลคุณสฺส** ถึงคุณแห่งศีล
อตฺตโน ของตน **สุปริสุทฺตสฺส** อันบริสุทธิ์ด้วยดี **อขณฺตาทินา** โดยความเป็นศีล
 ไม่ขาดเป็นต้น **สีลานุสฺสตี** ชื่อว่า สีลานุสสติ ฯ **จาคานุสฺสรณํ** การระลึกถึงเนื่อง ๆ
 ถึงการบริจาค **อตฺตโน** ของตน **วิคตมฺลมาเจรตาทิวเสน** ด้วยอำนาจความเป็น
 ผู้ปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทินเป็นต้น **จาคานุสฺสตี** ชื่อว่า จาคานุสสติ ฯ
สทฺธาทิกุณฺยานุสฺสรณํ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ถึงคุณมีศรัทธาเป็นต้นของตน
จเปตฺวา โดยยก **เทวตา เทวตา สกฺขิกฺุณฺยาน** ไว้ในฐานะเป็นพยาน **เอวํ** อย่างนี้ว่า
เทวา เทพทั้งหลาย สมฺนุณาคตา ผู้ประกอบ **สทฺธาทีหิ (คุณฺเหหิ)** ด้วยคุณมีศรัทธา
 เป็นต้น **เยหิ เหล่าใด คตา** ถึง **เทวตฺตํ** ความเป็นเทพได้ **คุณฺยา** คุณทั้งหลาย
ตาทิสา เช่นนั้น **สนฺติ** มีอยู่ **มยิ** ในเรา **ดํงนี้ เทวตานุสฺสตี** ชื่อว่า เทวตานุสสติ ฯ
คุณฺยานุสฺสรณํ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ถึงคุณ **นิพฺพานสฺส** แห่งพระนิพพาน
สพฺพทฺกุชฺอุปสมภฺตสฺส อันเป็นที่เข้าไปสงบระงับทุกข์ทั้งปวง **อุปสมานุสฺสตี**
 ชื่อว่า อุปสมานุสสติ ฯ **อนุสฺสรณํ** การระลึกถึงเนื่อง ๆ **มรณสฺส** ถึงความตาย
ชีวิตินุทฺริยฺปุจฺเจทฺทสฺส อันเป็นเครื่องเข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ **มรณานุสฺสตี**
 ชื่อว่า มรณานุสสติ ฯ **สติ สติ คตา** อันไปแล้ว **ปวตฺตตา** คือ เป็นไปแล้ว
เกสาทิกายโกฏฺฐาเส ในส่วนแห่งกายมีผมเป็นต้น **กายคตาสตี** ชื่อว่า กายคตาสติ ฯ
อานนฺจ การหายใจเข้า **อปานนฺจ** และการหายใจออก **อานาปานํ** ชื่อว่า อานาปานะ
อสุสาสปฺสสาธา ได้แก่ ลมอัสสาสปัสสาสะ ฯ **สติ สติ ตทารมฺมณา** อันมีลมหายใจ
 เข้าและลมหายใจออกนั้นเป็นอารมณ์ **อานาปานสฺสตี** ชื่อว่า อานาปานัสสติ ฯ

เมตฺตา ที่ชื่อว่า เมตตา **มิชฺชตี** สนิยฺหตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า รักใคร่
 คือเยื่อใย **วา** หรือ **เมตฺตา** ที่ชื่อว่า เมตตา **มิตฺเตสุ ภาวตี** เพราะอรรถวิเคราะห์
 ว่า มีในมิตรทั้งหลาย ฯ **เมตฺตา เมตฺตา สา** นั้น **हितฺสูชฺอุปสฺหณลกฺขณา**
 มีลักษณะนำประโยชน์สุขเข้าไปให้ **สตฺตานํ** แก่สัตว์ทั้งหลาย ฯ **กรฺรณา** กรฺรณา
ปรทฺกุขาปนยนกามตาลกฺขณา มีลักษณะประสงค์จะบำบัดทุกข์ของผู้อื่น ฯ
มฺุทิตา มฺุทิตา **ปรสมฺปตฺติสมฺโฆทลกฺขณา** มีลักษณะพลอยชื่นชมสมบัติของผู้อื่น ฯ

อุเปกขา อุเบกขา อิฏฐานิฏฐมชมตตการปวตติลภขณา มีลักษณะเป็นไป โดยอาการวางตนเป็นกลางในอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณ ฯ **อปฺปมณฺญา** ที่ชื่อว่า อปฺปมณฺญา **อปฺปมาณสฺตตารมฺมณตฺตา** เพราะมีสัตว์อันหาประมาณมิได้เป็น อารมณฺ ฯ **พฺรหฺมวิหาร** ที่ชื่อว่า พฺรหฺมวิหาร **อฺตฺตมวิหารภาวโต** เพราะเป็นธรรม เครื่องอยู่อย่างสูงสุด **วา** หรือ **วิหารภาวโต** เพราะเป็นธรรมเครื่องอยู่ **อฺตฺตมานํ** ของท่านผู้สูงสุด ฯ **สณฺญา** สณฺญา **ปวตฺตา** ที่เป็นไป **กฺวพิการาทเร** ในกฺวพิการาทเร **อิติ** ว่า **ปฏิกฺกุลนฺติ** เป็นของปฏิกฺกุล **คฺมนปริเยสนปริโภคาทิปฺจเวกฺขณวเสน** ด้วยอำนาจการพิจารณาถึงการไป การแสวงหา และการบริโภค เป็นต้น **อาหาเร** **ปฏิกฺกุลสณฺญา** ชื่อว่า **อาหาเรปฏิกฺกุลสณฺญา** ฯ **วตฺถานํ** การกำหนด **จตฺตุนํ** **ธาตุนํ** **ธาตฺ ๔** **ปฺรวิธาตฺวาทินํ** มีปฺรวิธาตฺเป็นต้น **สลกฺขณโต** โดยลักษณะของตน **จ** และ **เกสชาติสมฺภาราทิต** โดยเครื่องประกอบมีผมเป็นต้นเป็นอาทิ **จตฺตฺวาตฺตฺวานํ** ชื่อว่า **จตฺตฺวาตฺตฺวานํ** ฯ **ภาวนา** **ภาวนา** **ปวตฺตา** อันเป็นไปแล้ว **อรุเป** ในอารมณฺ **นามธฺมเม** อันเป็นนามธรรม **อารุปฺปา** ชื่อว่า **อารุปฺปภาวนา** ฯ

อิทานิ บัดนี้ (ท่านพระอนุรุธาจารย์) **ทสฺเสตฺถุ** หวังจะแสดง **กมฺมฏฺฐานํ** **กัมมฏฺฐาน** **จริตฺตานุกฺกุลํ** อันเหมาะแก่จริต **ตสฺส** **ตสฺส** **ปฺคฺคฺลสฺส** ของบุคคลนั้น ๆ **อาห** จึงกล่าวบาลีมีว่า **จริตฺตาสฺ** **ปน** ดังนี้ เป็นต้น ฯ **จ** ก็ **ปฺคฺคฺโล** บุคคล **ราคจริโต** ที่ชื่อว่าเป็นราคจริต **ราโค** **จ** **จริตํ** **ปกฺติ** **เอตฺตฺสชาติ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีราคจะเป็นจริต คือเป็นปกฺติ **ราคพฺหฺโล** **ปฺคฺคฺโล** ได้แก่ บุคคลผู้มากไปด้วยราคะ ฯ **อสุกฺกมฺมฏฺฐานํ** **อสุกฺกัมมฏฺฐาน** **สฺปฺปายํ** ชื่อว่าเหมาะ **ตสฺส** แก่เขา **อฺชฺชฺวิปฺจฺจนิกภาวโต** เพราะเป็นข้าศึกโดยตรง **ราคสฺส** ต่อราคะ ฯ **อานาปานํ** **อานาปานกัมมฏฺฐาน** **สฺปฺปายํ** ชื่อว่าเหมาะ **โมหจริตฺส** แก่คนโมหจริต **จ** และ **วิตกฺกจริตฺส** แก่คน วิตกจริต **โมหปฏฺิปกฺขตฺตา** เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ **พฺุทธิวิสยภาเวน** ด้วยความเป็นวิสัยแห่งปัญญา **จ** และ **วิตกฺกสนฺฐานนิวารกตฺตา** เพราะเป็นเครื่อง ห้ามความแล่นไปของวิตก ฯ **ฉ** **พฺุทธานุสฺสตีอาทโย** **อนุสฺสตี** **๖** มีพฺุทธานุสฺสตี เป็นต้น **สฺปฺปายา** ชื่อว่าเหมาะ **สฺทฺธาจริตฺส** แก่คนสฺทฺธาจริต **สฺทฺธาพฺุทธิเหตุภาวโต**

ความเป็นอัปนา **ปติภูจาทิ** ย่อมตั้งมั่น **อุปจารภาเวเนว** โดยความเป็นอุปจารเท่านั้น ฯ
ปน ส่วน **โลกุตตรสมาธิ** **โลกุตตรสมาธิ จ** และ **ทุติยจตุตถารูปสมาธิ** อรูปาวจร
 สมาธิที่ ๒ และที่ ๔ **ปาปุณนาคิ** ย่อมถึง **อปฺปนํ** อัปนาได้ **ภาวนาวิเสสวเสน**
 ด้วยอำนาจภาวนาพิเศษ **สภาวธมฺเมปิ** แม้ในสภาวธมม ฯ **หิ** ความจริง **โลกุตตรโร**
โลกุตตรสมาธิ **ปาปุณนาคิ** ย่อมถึง **อปฺปนํ** อัปนาได้ **วิสุทฺธิภาวนานุกุมภาวนาวเสน**
 ด้วยอำนาจกำลังตามลำดับแห่งวิสุทฺธิภาวนา ฯ **อารุปรุสมาธิ** อรูปาวจรสมาธิ
ปาปุณนาคิ ย่อมถึงอัปนาได้ **อารมฺมณสมตฺติกุมภาวนาวเสน** ด้วยอำนาจภาวนา
 ที่ก้าวล่วงอารมณ์ ฯ **หิ** ความจริง **อารมฺมณสมตฺติกุมมนมตฺตํ** เพียงความ
 ก้าวล่วงได้เพียงอารมณ์ **โหติ** ย่อมมี **จตุตฺถชฺฌมานสมาธิโน** แก่จตุตฺถชฺฌมานสมาธิ
อปฺปนอปฺตตฺตเสว เฉพาะที่ถึงอัปนาแล้ว ฯ **ปลฺยจกชฺฌมานานิ** ฌาน ๕ **อตุลฺลิ**
 มีอยู่ **เอเตสํ** แก่กถิลณ ๑๐ และอานาปานัสสติเหล่านี้ (เพราะเหตุนี้ กถิลณ ๑๐
 และอานาปานัสสติเหล่านี้ จึงชื่อว่า **ปลฺยจกชฺฌมานิกะ**) **วา** อีกอย่างหนึ่ง (กถิลณ ๑๐
 และอานาปานัสสติ) **นินฺยุตฺตานิ** ประกอบ **ตตฺถ** ในฌาน ๕ เหล่านี้ **อิติ** เพราะเหตุ
 นี้ กถิลณ ๑๐ และอานาปานัสสติ **ปลฺยจกชฺฌมานิกานิ** จึงชื่อว่า **ปลฺยจกชฺฌมานิกะ** ฯ
อสุกฺกภาวนาย **ปฏิกฺกกุลารมฺมณตฺตตา** เพราะอสุกฺกภาวนามีถึงปฏิกฺกกุลเป็นอารมณ์
จิตฺตํ จิต **ปวตฺตติ** จึงเป็นไป **ตตฺถ** ในอสุกฺกก็มีภฐานันนั้นได้ **วิตกฺกพลเนว**
 ด้วยกำลังวิตกเท่านั้น **จณฺหฺโสตาย** **นทียา** **อริตฺตพฺเพลน** **นาวา** **วีย** เปรียบเสมือน
 เรือที่แล่นไปในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวได้ด้วยกำลังถ่อ ฉะนั้น **อิติ** เพราะเหตุนี้
 (ท่านพระอรุณราชจารย์) **วุตฺตํ** จึงกล่าวคำว่า **(ทส อสุกฺกา)** อสุกฺกะ ๑๐ **(จ)**
 และ **กายคตาสติ** **กายคตาสติ (๑)** **ปรจฺมชฺฌมานิกา** ชื่อว่า มีเพียงปฐมฌาน
อวิตกฺกชฺฌมานาสมุทฺทวโต เพราะฌานที่ไม่มีวิตก (ทุติยฌานเป็นต้น) ไม่เกิดมี
อสุกฺกมฺมภูจฺจาเน ในอสุกฺกก็มีภฐานัน ฯ

เมตฺตากรุณามูทิตานํ **สหคตฺตา** ความที่เมตตา กรุณา และมูทิตา ที่
สหคตฺโตสมนฺสฺเสน **สหคตฺโตสมนฺส** **โทมนฺสฺสปฏิปกฺกเขน** อันชื่อว่าเป็นข้าศึกต่อ
 โทมนฺสนั้นเอง **โทมนฺสฺสสหคตฺตพฺยาปาทวิทฺธิสํนทฺตินํ** **ปหายกตฺตา** เพราะเป็น

ธรรมชาติละพยายาม วิหิงสา และอนภริติที่สหระคตด้วยโทมน์ส ยุตตา ควรแล้ว
 อิติ เพราะเหตุนั้น เมตตาทโย ตโย พรหมวิหารธรรมทั้ง ๓ ประการ มีเมตตา
 เป็นต้น (ท่านพระอนุรุทธาจารย์) จึงกล่าวว่า จตุกกุชฌานิกา มีได้ถึงฉาน ๔ ฯ
 อุเปกขา อุเบกขา (ท่านพระอนุรุทธาจารย์) วุตตา กล่าวว่า ปญจกชฌานิกา
 มีเฉพาะฉานที่ ๕ อุเปกขาพรหมวิหารสุส สุขสหคตตาสมภูวโต เพราะอุเบกขา
 พรหมวิหาร ไม่มีการสหระคตด้วยโทมน์ส สพุเพ สตตะ สุกิตา โหนตุ ทุกขา
 มุจจนตุ ลทุสสมปุตติโต มา วิคจจนตุติ เมตตาทิวสปรวัตต์ พุยาปารตตยั
 ปหาย กम्मสุสกกตาทสุสเนน สตเตสุ มชฌตตะการปวัตตะทาวนาย
 นิพพุตตาย ตตรมชฌตตะเปกขาย พลวตตตะตา เหตุตัตตรมชฌตตะเปกขา ที่บังเกิด
 ด้วยภาวนา อันละความพยายาม ๓ อย่าง ที่เป็นไปด้วยอำนาจเมตตาเป็นต้นว่า
 ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้ถึงความสุข จงพ้นจากทุกข์ จงอย่าแคล้วคลาด
 จากสุขสมบัติที่ได้แล้ว ดังนี้ แล้วเป็นไปโดยอาการวางตนเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย
 โดยเห็นความที่สัตว์เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน มีกำลังกว่า ฯ

ยถารหนติ บทว่า ยถารหิ ตตทารมมณานูรูปโต ได้แก่ โดยเหมาะแก่
 อารมณนั้น ๆ ฯ (ท่านอาจารย์) วุตต์ กล่าวว่า ปรียาเยน ย่อมได้โดยปรียาย
 กสฺสจิจิ อารมมณสุส อปริพฺยตฺตตาย เพราะอารมณบางอย่างไม่แจ่มแจ้งพอ ฯ
 หิ ความจริง ปรีพฺยตฺตนิมิตฺตสมภูโว นิมิตฺที่แจ่มแจ้งพอย่อมเกิดมีเฉพาะ
 กสิณาสูกโกฏฐาสนานาปานสุสตีเสว ในกสิณ (๑๐) อสุภะ (๑) กายคตาสติ (๑)
 และอานาปานัสสติ (๑) เท่านั้น อิติ แล ฯ ปจวิมณฺขลาทิสฺสู นิมิตฺตํ อุกฺคณฺหนตฺตสุส
 ชื่อว่า ปจวิมณฺขลาทิสฺสู นิมิตฺตํ อุกฺคณฺหนตฺตสุส ความว่า อาทิมฺหิ ในเบื้องต้น
 (โยคาวจรสุส) เมื่อพระโยคาวจรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร วิโสธฺเตวา ชำระ จตฺตปาริสฺสุทฺธิสฺสั
 ปาริสฺสุทฺธิสฺสั ๔ ให้หมดจด ตาว ก่อนแล้ว อุปฺจณฺนิตฺตวา ตัด ปลิโพธํ ปลิโพธ
 ทสฺวิธํ ๑๐ ประการแล้ว อุปฺสงฺกมิตฺตวา เข้าไปหา กลฺยาณมิตฺตํ กัลยาณมิตร
 ปิยครุภาวนียาทิคุณสมนฺนาคตํ ผู้ประกอบด้วยคุณมีความเป็นผู้เป็นที่รัก
 นำเคารพ และน่ายกย่องเป็นต้นแล้ว คเหตุวา เรียน กम्मภูจฺจันํ กัมมภูจฺจัน

ปกติจริยานุกูล์ อันเหมาะแก่ปกติจริต อุตตโน ของตน ปหาย ละ วิหาริ วิหาร
 อนนรูปิ อันไม่เหมาะสม อฏฐารสวัธิ์ ๑๘ แห่งเสียแล้ว วิหรนุตสส อยู่
 อนรูปิวิหารเ ในวิหารอันเหมาะสม ปรยจกสมนุทธาคเต ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๕
 กตฺวา กระทำ ขุทุทกปฺลโพรุปรุจฺเจท์ การตัดปฺลโพรุธิที่หยมหยมิม เกสนขหรณาทิ
 มีโกณผมและตัดเลียบเป็นต้นเลียบ กตฺวา วาง กสิณมณฺฑลาทิ ดวงกสิณเป็นต้นไว้
 ปฺรโต ข้างหน้า นิสิติตฺวา แล้วนั่ง รปตฺวา ตั้ง จิตฺตํ จิต อานาปานโกฏฐาทิสู
 ไว้ในอานาปานัสสติและกายคตาสติเป็นต้น อุกคณฺหนุตสส กำหนด นิมิตฺตํ
 นิมิต ตตฺถารมฺมณฺเสสุ ในอารมณฺ์นั้น ๆ ปรวิกสิณาทิสู มีปรวิกสิณเป็นต้น
 ตตฺถภาวนานุกฺกเมน ตามลำดับภาวนานั้น ๆ ปรวิ ปรวิ ว่า ปรวิ ปรวิ ดังนี้เป็นต้น ฯ
 สงฺเขโป ความสังเขป เอตฺถ ในที่นี้ อัยฺ เพียงเท่านั้น ฯ ปน ส่วน ภาวนา
 การเจริญภาวนา วิตุถารโต โดยพิสดาร คเหตุพฺพา ฟังคันดู วิสุทฺธิมคฺคโต
 จากปกรณฺ์วิเสสชื่อว่าวิสุทฺธิมรรค ฯ หิ ความจริง ภาวนาวิธานํ วิธิเจริญภาวนา
 ทฺวิธมฺปิ แม้ทั้ง ๒ อย่าง (ท่านอาจารย์) วุตฺตํ กล่าวไว้ อติสงฺเขปโต โดยย่อ
 เกินไป ฯ จ ก็ อหริยมาเน เมื่อท่านจะนำ วิตุถารนเย นัยอันพิสดารมา
 ตทตฺถทสฺสนตฺถํ เพื่อแสดงเนื้อความแห่งภาวนาวิธิทั้ง ๒ นั้น อติปฺลฺยโจ สียา
 ก็จะไม่ฟังเย็นเยื่อเกินไป อิติ เพราะเหตุนั้น มยมฺปิ แม้ข้าพเจ้า ตํ น วิตุถาเรสุตาม
 ก็จักไม่ทำภาวนาวิธินั้นให้พิสดาร ฯ

ยทา ฯเปฯ สมฺมุคฺคหิตนฺติ ข้อว่า ยทา ฯเปฯ สมฺมุคฺคหิตํ ความว่า ยทา
 ในกาลใด ปริกมฺมณิมิตฺตํ ปริกกรรมณิมิต ตํ นั้น จิตฺเตน อุกคฺคหิตํ เป็นอันจิต
 กำหนดได้ สมฺมา ดีแล้ว ปวตฺตทานุปรุพฺพภาวนาวเสน ด้วยอำนาจภาวนาตามลำดับ
 ที่เป็นไปแล้ว เหว่ อย่างนั้น ฯ มโนทฺวารสฺส อาปาลมคตฺนฺติ ข้อว่า มโนทฺวารสฺส
 อาปาลมคตํ ความว่า (โยคาวจรสฺส) เมื่อพระโยคาวจร จกฺขํ นิมนฺมิเลตฺวา หลับตา
 วา หรือ คนฺตฺวา ไป อลฺยลตฺถ ในที่อื่น มนสิกโรนฺตฺสส มนสิการอยู่ นิมิตฺตํ นิมิต
 ตํ นั้น กสิณมณฺฑลสทิสเมว เป็นเช่นดวงกสิณนั่นเอง อาปาลมคตํ โหติ
 ย่อมมาปรากฏ มโนทฺวาริกชวณานํ แก่ชวณจิตที่เกิดทางมโนทวาร ฯ สมာธิยตีติ

บทว่า สมาริยติ ความว่า ภาวนา ภาวนา สา นั้น สมาริธา โหติ ย่อมตั้งมั่น
 จิตฺเตกคฺคตาปตฺติยา โดยถึงความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ วิเสสโต โดยพิเศษ ๆ
 จิตฺตสมาธานวเสน ว่าด้วยอำนาจจิตตั้งมั่น ปุคฺคโลปิ แม้บุคคล สมาริโตเยว
 ก็ย่อมเป็นผู้ตั้งมั่นเหมือนกัน อิติ เพราะเหตุนี้ (ท่านพระอนุรุทธาจารย์) วุตฺตํ
 จึงกล่าวคำว่า ตถา สมาริตสฺส ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วอย่างนั้น ๆ ตปฺปฎิภาคนฺติ
 บทว่า ตปฺปฎิภาคํ อุกฺคหนิมิตฺตสทิสํ ได้แก่ เหมือนกันกับอุคฺคหนิมิตฺตํ
 ๑ ความจริง ตโต เพราะเหตุที่เหมือนกันกับอุคฺคหนิมิตฺตํนั้นนั่นเอง (แต่ อารมฺมณํ)
 อารมฺมณํนั้น วุจฺจติ บัณฑิตจึงเรียกว่า ปฎิภาคนิมิตฺตนฺติ ปฎิภาคนิมิต ๑ ปน แต่
 ตํ ปฎิภาคนิมิตฺตํ อติปริสุทฺธํ โหติ ย่อมเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ยิ่ง อุกฺคหนิมิตฺตโต
 กว่าอุคฺคหนิมิต ๑ วตฺถุสมฺมวิมุจฺจิตนฺติ บทว่า วตฺถุสมฺมวิมุจฺจิตํ ความว่า ตํ อารมฺมณํ
 อารมฺมณํนั้น วินิมุตฺตํ พ้นแล้ว ปรมตฺถสมฺมโต จากปรมัตถธรรม วา หรือ วินิมุตฺตํ
 พ้นแล้ว วตฺถุสมฺมโต จากวัตถุธรรม กสิณมณฺุชฺลคตกสิณโต คือ จากกสิณที่อยู่
 ในดวงกสิณ ภาวนามยํ ชื่อว่า สำเร็จแต่ภาวนา นิพฺพตฺตตฺตา เพราะบังเกิด
 ภาวนาย ด้วยภาวนา ๑ สมฺปปีตนฺติ บทว่า สมฺปปีตํ อปฺปีตํ ได้แก่ แน่วแน่
 สุกฺกุ สนิทฺติ ๑ ตโต ปฎฺฐายาติ ชื่อว่า ตโต ปฎฺฐาย ปฎฺฐาย ได้แก่ ตั้งแต่
 ปฎิภาคนิมิตฺตฺตปฺปตฺติโต ปฎิภาคนิมิตเกิดขึ้น ๑

ฌานงฺคาวชฺชนตา ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้สามารถในการน้อมนึกถึงองค์ฌาน
 อปราปรํ กลับไปกลับมา ปรํ อคฺนตฺวา ไม่เลยไป จตฺตฺพลฺลจฺจนกตฺติปยภวํคโต
 จากชวณจิต ๔ ดวง หรือ ๕ ดวง และภวํคจิต ๒ ดวง หรือ ๓ ดวง อฺปฺปนฺนาว
 ชฺชนานนฺตรํ ในลำดับต่อจากอวชชชวิตฺตํที่เกิดขึ้น เอเกการมฺมณ ในอารมณ์แต่ละ
 อย่าง ฌานงฺคเสฺส ในองค์ฌาน ๕ ฌานชฺชนวสิตา นาม ชื่อว่า
 ความเป็นผู้ชำนาญในการนี้ ๑ สมตฺถตา ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้สามารถ
 สมฺปชฺชิตํ จะเข้าฌานได้ อฺปฺปนฺนาวชฺชนานนฺตรํ ในลำดับต่อจากอวชชชวิต
 ที่เกิดขึ้นแล้ว ปรํ อคฺนตฺวา ไม่เลยไป กตฺติปยภวํคโต จากภวํคจิต ๒-๓ ดวง
 สมฺปชฺชิตฺตฺกามตฺตานนฺตรํ ในลำดับต่อจากความเป็นผู้ประสงค์จะเข้าฌาน

สมาปชฺชนวสิตา นาม ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการเข้าฌาน ฯ สมตฺตตฺตา
 ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้สามารถ อุปฺจฺจนฺนิตฺตฺวา จะตัด ภวฺงคเวคฺคํ กำลังแห่ง
 ภวฺงคจิต ฐเปตฺตํ แล้วหยุด ฌานํ ฌานไว้ได้ ยถาปริจฺจนฺนกาลํ ตามเวลาที่กำหนด
 เสตฺตฺว วิย สีมฺโสตาย นทฺยิยา โอมํ ดุจเชือกั้นกระแสน้ำในแม่น้ำซึ่งมีกระแสน้ำ
 เชี่ยว ฉะนั้น รกฺขณโยคฺยตฺตา ความเป็นผู้พากเพียรรักษาชวนจิต ภวฺงคปาทโต
 จากการตกเป็นภวฺงคจิต อธิจฺจนวสิตา นาม ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการ
 อธิษฐาน ฯ วุจฺจนสมตฺตตฺตา ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้สามารถออก ฌานโต
 จากฌาน อนตฺตฺกมิตฺตฺวา ไม่เลย ยถาปริจฺจนฺนกาลํ เวลาตามที่กำหนดไว้
 วุจฺจนวสิตา นาม ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการออก ฯ อถฺวา อีกอย่างหนึ่ง
 ฐปนสมตฺตตฺตา ความที่พระโยคาวจรเป็นผู้สามารถหยุดฌานไว้ อทฺตฺวา ไม่ให้
 อุกฺกํ คนตฺตํ เลยไป ยถาปริจฺจนฺนกาลโต จากเวลาตามที่กำหนดไว้ อธิจฺจนวสิตา
 นาม ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการอธิษฐาน ฯ วุจฺจนสมตฺตตฺตา ความที่
 พระโยคาวจรเป็นผู้สามารถออกจากฌานได้ ยถากาลวเสน ด้วยอำนาจเวลา
 ตามที่กำหนดไว้ อวฺุจฺจหิตฺตฺวา ไม่ออกจากฌาน อนฺนโต ภายใน ปริจฺจนฺนกาลโต
 เวลาที่กำหนดไว้ วุจฺจนวสิตา นาม ชื่อว่า ความเป็นผู้ชำนาญในการออก
 อิติ เพราะเหตุนั้น อลํ พothi อติปฺปลฺยเจเน ไม่ต้องให้พิศดารมากนัก ฯ ปน ส่วน
 ปจฺจเวกฺขณวสิตา ความเป็นผู้ชำนาญในการพิจารณา สิทฺธา สำเร็จแล้ว
 อวฺชฺชนวสิตาย เอว ด้วยความเป็นผู้ชำนาญในการน้อมนึกนั่นเอง ฯ หิ ความจริง
 ชวนาเนว ชวนจิตทั้งหลาย อวฺชฺชนานนฺตรํ ในลำดับต่อจากอวฺชฺชนจิตนั้นแหละ
 ปจฺจเวกฺขณชวานานิ นาม ชื่อว่า ชวนจิตเป็นเครื่องพิจารณา ฯ

วิตกฺกาทิโอฟาริภฺงคํ ปหานายาติ ชื่อว่า วิตกฺกาทิโอฟาริภฺงคํ ปหานาย
 ความว่า ทฺตฺติยชฺชฺฆานาที่หิ วิตกฺกาทิโอฟาริภฺงคานํ ฌานกฺขเน อนฺนุปฺปาทาย
 เพื่องค์ฌานที่หยาบกว่าทฺตฺติยฌานเป็นต้นมีวิตกเป็นอาทิไม่เกิดขึ้นในขณะแห่งฌาน ฯ
 ปทหนฺนโตติ บทว่า ปทหนฺนโต ภโรนฺนโต ได้แก่ ทำ ปริภฺงมฺมํ บริกรรมอยู่ ฯ ทฺทฺทฺทฺทฺทฺ
 บัณฺฑิตพิงเห็นความหมายว่า ปน ก็ อุปฺจารภาวนา อุปฺจารภาวนา ตสฺส แห่ง

ปริกมฺมํ กตฺวา ความว่า กตฺวา ทำ ปริกมฺมํ บริกรรม วุตฺตฺวิธานเณ โดยวิธีดังกล่าว
แล้วเป็นต้นว่า โส ภควา พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น อรหํ เป็นพระอรหันต์
อิติปิ แม้เพราะเหตุนี้ สมฺมาสมฺพุทฺโธ เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ อิติปิ แม้เพราะเหตุนี้ ฯ
สาธุกมฺมุคฺคหิตเตti ข้อว่า สาธุกมฺมุคฺคหิตเต ความว่า (เมื่อพระโยคาวจร) อุคฺคหิตเต
กำหนด (ตสมฺมํ นิमितฺเต) นิมิตนั้น สฺมฺมจฺจุ ด้วยดี นิมนฺนโปณฺนปฺพุทฺถาจริตฺตดาวเสณ
ด้วยอำนาจความเป็นผู้มีจิตน้อมไป โนมฺไป และโอนไป พุทฺธาทิกฺุณเ ในพุทธคุณ
เป็นต้น ฯ ปริกมฺมมฺลฺยจ สมฺมาธิยตีติ ข้อว่า ปริกมฺมมฺลฺยจ สมฺมาธิยตีติ ความว่า
ปริกมฺมภาวนา บริกรรมภาวนา สมฺมาหิตา ตั้งมั่นดีแล้ว นิปฺมุชฺชตีติ ย่อมสำเร็จ ฯ
อุปฺจาโร จ อุปฺปชฺชตีติ ข้อว่า อุปฺจาโร จ อุปฺปชฺชตีติ ความว่า จ และ
อุปฺจารสมฺมาธิ อุปฺจารสมฺมาธิ อุปฺปชฺชตีติ ย่อมเกิดขึ้น วิกฺขมฺเภณฺโตะ ช่ม นีวรณาทินิ
นินฺวณฺเป็นต้นได้ ฯ

จตฺตาทิสกมฺมฏฺฐานนโย

นัยแห่งกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ นิฎฺฐิตโตะ จบแล้ว ฯ

อภิญฺญาวเสณ ปวตฺตมานนฺติ ข้อว่า อภิญฺญาวเสณ ปวตฺตมานํ ความว่า
ปวตฺตมานํ เป็นไปอยู่ อภิญฺญาสงฺฆาตอภิฑฺฐิวิธาติปฺลฺยจโลกิยาภิญฺญาวเสณ
ด้วยอำนาจโลกิยอภิญฺญา ๕ มีอิทธิวิธญาณที่เรียกว่า อภิญฺญา เป็นต้น ชานนฺตฺเถน
โดยอรรถว่า เป็นเครื่องรู้ อภิ ยิง วิเสสโตะ คือ โดยพิเศษ ฯ อภิญฺญาปาทก ๗เปฯ
วฺจุจฺจิตฺวาติ ข้อว่า อภิญฺญาปาทก ๗เปฯ วฺจุจฺจิตฺวา ความว่า เมื่อพระโยคาวจร
ฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ อย่าง มีกสิณานุโลมเป็นต้น ทำให้ควรแก่อภินิหารเข้า
รูปาวจรปัญญาสมาทานั้นแล เพราะประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตา และเพราะ
เหมาะสม คือสมาทานที่ ๕ นั้น อันมีปฐมวิกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์ซึ่งเป็นบพ คือเป็น
ที่ตั้งมั่นแห่งอภิญฺญา แล้วออกจากสมาทานที่ ๕ นั้น ฯ ข้อว่า อธิญฺญะยยาทิกมฺวาชฺชิตฺวาติ
ข้อว่า อธิญฺญะยยาทิกมฺวาชฺชิตฺวา ความว่า อาวชฺชิตฺวา น้อมนึก รูปาทิกํ ถึงรูป
เป็นต้น สตาทิกํ ซึ่งมีจำนวนตั้ง ๑๐๐ เป็นอาทิ อธิญฺญาตพฺพํ ที่ตนพึงอธิษฐาน

วิภูพณีนัย คือ ฟังกระทำให้พิเศษ **ปริกมฺมกาเล** ในคราวบริกรรม **อิทธิวิธญาณสุส** อิทธิวิธญาณ **อวาชฺชิตฺวา** น้อมนีก **สทฺทํ** ถึงเสียง **ถุสฺสุขุมภោ** ซึ่งแยกเป็นเสียงดังและเสียงค่อย **ปริกมฺมกาเล** ในคราวบริกรรม **ทิพฺพโสตฺตสุส** ทิพโสตญาณ **อวาชฺชิตฺวา** น้อมนีก **จิตฺตํ** ถึงจิต **สราคาทิภោ** แยกเป็นจิตที่มีราคะเป็นต้น **ปรสฺสุ** ของผู้อื่น **หทยคตวณฺณทสฺสเนน** ด้วยการเห็นรูปซึ่งอยู่ในหทัย **ปริกมฺมกาเล** ในคราวบริกรรม **เจโตปริยญาณสุส** เจโตปริยญาณ **อวาชฺชิตฺวา** น้อมนีก **ปฺพุเพนิวฺภูจฺกขณฺธิ** ถึงขั้นที่ตนเคยอยู่อาศัยในกาลก่อน **จฺตฺติจฺตฺตาทิภោ** แยกเป็นจตฺติจิตเป็นต้น **ปฺริมฺภเว** ในภพก่อน **ปริกมฺมสมเย** ในคราวบริกรรม **ปฺพุเพนิวาสานุสฺสตีลาณสุส** ปฺพุเพนิวาสานุสฺสตีลาณ **วา** หรือ **อวาชฺชิตฺวา** น้อมนีกถึง **รูปํ** รูป **โอภาสผริตฺตฺวานคตํ** ที่อยู่ในที่แสงสว่างแผ่ไปถึง **ปริกมฺมสมเย** ในคราวบริกรรม **ทิพฺพจกฺขุสุส** ทิพพจักขุญาณ ฯ **ปริกมฺมํ** **กโรนฺตฺตฺสาตี** ข้าว่า **ปริกมฺมํ** **กโรนฺตฺตฺส** ความว่า **กโรนฺตฺตฺส** เมื่อทำ **ปริกมฺมํ** บริกรรมอยู่ **อาทินา** (นเณ) โดยนัยเป็นต้นว่า **อหํ** เรา **สตํ** โหมิ จึงเป็น ๑๐๐ คน **สทฺสํ** โหมิ เราจึงเป็น ๑,๐๐๐ คน **อิตฺติ** ดังนี้ ฯ **รฺูปาทิสฺสูติ** บทว่า **รฺูปาทิสฺสุ** อารมฺมเณสุ ได้แก่ ในอารมณฺ์ทั้งหลาย **รฺูปาทกฺขฺมานสทฺทปรจิตฺตปฺพุเพนิวฺภูจฺกขณฺธาทิภเทสุ** แยกเป็นรูปมานที่เป็นบาท เสียง จิตของผู้อื่น และขั้นที่ตนเคยอยู่อาศัยในกาลก่อนเป็นต้น **ปริกมฺมวิสยฺภูเตสุ** อันเป็นอารมณฺ์แห่งบริกรรม ฯ

หิ ความจริง **เอตฺถ** ในบรรดาอารมณฺ์มีรูปารมณฺ์เป็นต้นเหล่านี้ **ตา** อันดับแรก **อิทธิวิธญาณสุส** อิทธิวิธญาณ **อาลฺมพฺพนานิ** มีอารมณฺ์ **จ ๖** ประการ **อิตฺติ** คือ **ปาทกฺขฺมานํ** มานที่เป็นบาท **๑** **กาโย** กาย **๑** **รฺูปาทินิ** อารมณฺ์ (จตุตฺตาริ) **๔** **รฺูปาทินิ** มีรูปารมณฺ์เป็นต้น **รฺูปาทิอธิจฺญานเ** ในที่เป็นที่อธิชฺฐานรูปารมณฺ์เป็นอาทิ ฯ **ตตฺถ** ในบรรดาอารมณฺ์ **๖** นั้น **ปาทกฺขฺมานํ** มานที่เป็นบาท **อดีตเมว** เป็นอดีตอย่างเดียว **กาโย** กาย **ปจฺจุปฺปนฺโน** เป็นปัจจุบัน **อิตฺริ** อารมณฺ์ **๔** มีรูปารมณฺ์เป็นต้นนอกนี้ **ปจฺจุปฺปนฺนํ** **อนาคตํ** เป็นปัจจุบัน **วา** ก็มี **อนาคตํ** เป็นอนาคต **วา** ก็มี ฯ **ปน** ส่วน **ทิพฺพโสตฺตสุส** ทิพพโสตญาณ **สทฺโทเยว** มีเสียงอย่างเดียว

เป็นอารมณ์ ๑ จ ก็ โส โข เสียงนั้นแล **ปจฺจุปฺปนฺโน** เป็นปัจจุบัน ๑
มหาอฏฺฐกถาจริยา อาจารย์ผู้แต่งมหาอรรถกถาทั้งหลาย **อาหํสุ** กล่าวว่า
ปน แต่ **ปรจิตฺตวิชานนาย** **ปรจิตตวิชาญาณ โหติ** ย่อมมี **จิตฺตเมว** เฉพาะจิต
ติกาลิกํ ที่เป็นไปใน ๓ กาล **ยงฺกิลฺลิจิ** ดวงใดดวงหนึ่ง **ปริตฺตาทิสฺสุ** บรรดา
กามาวจรจิต เป็นต้น **ปวตฺตํ** ที่เป็นไป **อดีต** ในอดีต **สฺสฺสฺสฺสฺส** ๗ วัน **จ** และ
อนาคเต ในอนาคต **สฺสฺสฺสฺสฺส** ๗ วัน **อารมฺมณํ** เป็นอารมณ์ ๑ (๒๕๓๒)
ปน ส่วน **สฺกฺคหการา** พระอาจารย์ทั้งหลายผู้รจนาสังคหะ **วทฺนฺติ** กล่าวว่า
(ปรจิตตวิชาญาณนั้น) ขนฺธา มีชั้น **จตฺตาริ** ๔ (เป็นอารมณ์) **อิตฺปิ** ดังนี้ก็มี ๑
(ถามว่า) ปน ก็ **อสุตา (ปรจิตตวิชานนาย)** **ปรจิตต-วิชาญาณนั้น** **สฺยา** จะพึงมี
ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตาลมฺพฺนตา จิตปัจจุบันเป็นอารมณ์ **กถํ** ได้อย่างไร **จิตฺตํ** **จิต**
อวชฺชนาย ที่อวัชชนจิต **คหิตเมว** รับมาแล้วนั้นแหละ **อารมฺมณํ** **โหติ**
ย่อมเป็นอารมณ์ **อิทฺฐิจิตฺตสฺส** ของจิตที่ประกอบด้วยฤทธิ์ได้ **สฺสฺสฺสฺส** ๗ วัน
(จ) ก็ (อวชฺชนาย) เมื่ออวัชชนจิต **กถฺวา** ทำ **ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตาลมฺพฺน**
จิตปัจจุบันให้เป็นอารมณ์แล้ว **นฺริชฺชฺชมนาย** **ดํบฺล** **จิตฺตมฺปิ** แม้จิต **ปรสฺส**
ของผู้อื่น **นฺริชฺชฺชมติ** ก็ดับลง **ตํสฺมกาลเมว** มีเวลาเท่ากับอวัชชนจิตนั้นนั่นเอง
นฺนุ มิใช่หรือ **อิตฺติ** เพราะเหตุนั้น **อวชฺชนชวณานํ** อวัชชนจิตกับชวนจิต
น **สฺยา** ไม่พึงมี **เอการมฺมณตา** อารมณ์อย่างเดียวกัน **กาลวเสน** ด้วยอำนาจกาล
กถฺลฺลิจิ ก็ไหนเล่า (พระผู้มีพระภาคเจ้า) **น** **อริปฺเปตา** จะไม่ทรงพระประสงค์
ชวณาวชฺชนานํ ชวนจิตกับอวัชชนจิต **อญฺญตฺถ** ในวิถีอื่น **มคฺคผลวิธิต** จากวิถี
แห่งมรรคจิตและผลจิต **นानารมฺมณตา** ว่ามีอารมณ์ต่างกันเล่า **อิตฺติ** ดังนี้ ๑
ตอบว่า **ตาว** **อันตํ** แรก **อฏฺฐกถายํ** ในอรรถกถา (พระอรรถกถาจารย์) **โยชิตา**
ประกอบความว่า **สนฺตติอฏฺฐานปจฺจุปฺปนฺนาลมฺพฺนตา** (ปรจิตตวิชาญาณนั้น)
มีจิตปัจจุบันคือสันตติและอฏฺฐานะเป็นอารมณ์ ๑ **ปน** ส่วน **อานนฺทาทจริโย**
ท่านพระอานันทาจารย์ **ภณฺติ** กล่าวว่า (ท่านผู้บำเพ็ญเพียร) **วฺจฺจาย** ออก
ปาทกชฺชมานโต จากมานที่เป็นบาทแล้ว **อกถฺวา** ไม่ทำ **ปจฺจุปฺปนฺนาทวิภาคํ**

การจำแนกจิตปัจจุบันเป็นต้น กตฺวา ทำ ปริกมฺมํ บริกรรม เกวลํ ล้วน ๆ ว่า
 อหํ เรา ชานามิ จะรู้ จิตฺตํ จิต อิมสฺส ของผู้นี้ อิติ ดังนี้เท่านั้น สมาปชฺชิตฺวา
 เข้า ปาทกษฺมานํ ฌานที่เป็นบาท ปุณฺปิ ซ้ำอีก วุฏฺฐาย ออกจากฌานที่เป็น
 บาทนั้น อวชฺเชตฺวา แล้วค้ำึง จิตฺตํ ถึงจิต อวิเสเสน โดยไม่แปลกกันเลย
 ปฏิวิชฺฌเต ย่อมรู้แจ้ง จิตฺตํ จิต ปรสฺส ของผู้อื่นได้ เจโตปริยญาณ ด้วย
 เจโตปริยญาณ ปริกมฺมานมนนฺตรํ ในลำดับบริกรรม ติณฺณํ ๓ วา หรือ จตฺตุนํ
 ๔ ครั้ง รูปํ วีย ทิพฺพจกฺขุณา คล้ายกับผู้ที่เห็นรูปได้ด้วยทิพจักขุ ฉะนั้น ปจฺจา
 ภายหลัง กโรติ จึงทำ สราคาทิวตฺถานํ การกำหนดรู้ถึงจิตที่มีราคะเป็นต้นได้
 กามาวจรจิตฺเตน ด้วยกามาวจรจิต นีลาทิวตฺถานํ วีย คล้ายกับผู้ทำการกำหนดรู้
 ถึงสีเขียวเป็นต้นได้ ฉะนั้น จ ก็ ตานิ สพฺพานิ จิตทั้งหลายมีบริกรรมจิตเป็นต้น
 เหล่านี้ทั้งหมด อภิมุขีภูตจิตฺตาลมฺพนาเนว มีจิตที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นอารมณ์
 เท่านั้น จ อนึ่ง จานเ ในที่ อนิฏฺฐเฐว ไม่ประสงค์นั้นแหละ นตฺถิ ย่อมไม่มี
 นานาลมฺพตาโทโส ความผิดคือความที่ชวนจิตกับอวัชชนจิตมีอารมณ์ต่างกัน
 อภินฺนการปฺปวตฺตติโต เพราะจิตทั้งหลายมีบริกรรมจิตเป็นต้นเป็นไปโดยอาการ
 ไม่ต่างกัน อิติ ดังนี้ ฯ (จบ ๒๕๓๒)

ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสตีถาณสฺส ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสตีถาณ ปุพฺพเพนิวุฏฺฐจกฺขุณฺธา
 มีขั้นที่ตนเคยอยู่อาศัยในกาลก่อน นามโคตฺตานิ นามและโคตร ขนฺธปฺปฏิพฺพฺธานิ
 ที่เนื่องกับขั้น จ และ นิพฺพานํ พระนิพพาน อารมฺมณํ โหติ เป็นอารมณ์
 ปน ส่วน ทิพฺพจกฺขุสฺส ทิพฺพจักฺขุญาณ รูปเมว มีรูป ปจฺจบุปฺปนุํ ซึ่งเป็นปัจจุบัน
 อย่างเดียว (เป็นอารมณ์) อิติ แล ฯ อยํ นี้ อารมฺมณวิภาโค เป็นการจำแนก
 อารมฺมณํ เอเตสํ ของอภิธมฺมาจิตเหล่านี้ ฯ ยถารหฺมปฺเปตีติ ชื่อว่า ยถารหฺมปฺเปติ
 อปฺเปติ ได้แก่ ย่อมแน่วแน่ ตตฺตปริกมฺมานุรูปโต โดยสมควรแก่บริกรรมนั้น ๆ ฯ

อิทานิ บัดนี้ (ท่านพระอรุทธาจารย์) ทสฺเสตฺถุ หวังจะแสดง เกทํ ความต่าง
 อภิญฺญาณํ แห่งอภิธมฺมาทั้งหลาย เกเทเนว โดยประเภท อารมฺมณานํ แห่งอารมณ์
 ทั้งหลายนั้นแล อาห จึงกล่าวว่า อิทธิวิทฺธาติอาที อิทธิวิทฺธา ดังนี้เป็นต้น ฯ (อภิธมฺมา)

อิทธิวิธา ชื่อว่าอิทธิวิธา อิทธิปภโว เอติสสาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีประเภทแห่งฤทธิ์มีการอธิษฐานเป็นต้น ๑ ทิพฺพโสถํ ชื่อว่า ทิพฺพโสตะ ทิพฺพพานํ โสตสทิสตาย ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสยตาย ทิพฺพญจ ตํ โสตญฺจาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า โสตนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเช่นกับโสตะของพวกเทวดาผู้เป็นทิพย์ และเพราะเป็นที่อยู่อาศัยของทิพฺพวิหารธรรมด้วย ๑ ปรจิตฺตวิฆานนา ชื่อว่า ปรจิตตวิฆาณณ ปเรสํ จิตฺตํ วิญฺญาติ เอตายาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องอันพระโยคาวจรู้แจ้งจิตของผู้อื่น ๑ อนุสฺสรณํ การระลึกถึงเนื่อง ๆ ขนฺธาทีนํ ถึงขั้นเป็นต้น ปุพฺพเพ ในปางก่อน อดีตภเวสุ คือในอดีตภพ วุฏฺฐวเสน ด้วยอำนาจขั้นที่อยู่ สนฺตानเ ในสันดาน อดฺตโน ของตน จ และ โคจรนิवासนวเสน ด้วยอำนาจขั้นอันเป็นที่อยู่อาศัยด้วยอำนาจอารมณ์ ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติ ชื่อว่าปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติญาณ ๑ ทิพฺพจกฺขุ ชื่อว่า ทิพฺพจักขุ ทิพฺพญจ ตํ จกฺขุญฺจาติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า จักขุนั้นด้วย ชื่อว่าเป็นทิพย์ วุตฺตนเยน โดยนัยดังกล่าวแล้วด้วย ๑ ปน แต่ ทิพฺพจกฺขุเมว เฉพาะทิพฺพจักขุญาณ วุจฺจติ ท่านเรียกว่า จุตฺตูปาตถานนฺติ จุตฺตูปาตถญาณ ๑ ยถากมฺโมปคถาณอนาคตฺสถาณานิปี แม้ยถากมฺโมปคถาณและอนาคตฺสถาณ อิชฺฌนฺติ ก็ย่อมสำเร็จได้ ทิพฺพจกฺขุวเสนเนว ด้วยอำนาจทิพฺพจักขุญาณนั่นเอง ๑ หิ ความจริง เตสํ (ญาณานํ)ญาณเหล่านั้น นตฺถิ ไม่มี ปริกมฺมํ บริกรรม วิสฺสุ เป็นแผนกหนึ่ง ๑ ทฏฺฐพฺพํ บัณฑิตพึงเห็นความหมายว่า ตตฺถ (ทวิสุ ภาณฺสุ) บรรดาญาณทั้ง ๒ นั้น ตาว อันดับแรก อนาคตฺสถาณสฺส สำหรับอนาคตฺสถาณ ปวตฺตนจิตฺตเจตสิกํ มีจิตและเจตสิกที่เป็นไป อนาคเต ในอนาคต ปรํ ต่อ สตฺตทิวสโต จาก ๗ วันไป จ และ ยงฺกิลฺลิจิ มีจิตและเจตสิกอย่างใดอย่างหนึ่ง ปวตฺตนํ ซึ่งเป็นไป ปฏฺฐาย ตั้งแต่ ทิตฺตยทิวสโต วันที่ ๒ อารมฺมณํ โหติ เป็นอารมณ์ ๑ หิ ความจริง ตํ อนาคตฺสถาณนํ วุตฺตํ (ท่านอาจารย์ทั้งหลาย) กล่าวว่ สพฺพญฺญตฺถาณคตฺติกํ มีคติเหมือนสัพฺพญฺญตฺถาณ สวิสเย ในอารมณ์ ของตน ๑ ปน ส่วน ยถากมฺโมปคถาณสฺส ยถากมฺโมปคถาณ เจตนา มีเจตนา

(จิต) กุสลากุศลสงฆาตา คือกุศลจิตและอกุศลจิต วา หรือ ขนฺธา ชั้นจิตตารโ ทัง ๔ อารมฺมณํ เป็นอารมณํ ฯ เกโท ความต่างกัน โคจรเวสนด้วยอำนาจอารมณํ โคจรเกโท ชื่อว่า โคจรเกท ฯ

สมถกมฺมฐานนโย

นัยแห่งสมถกัมมัฏฐาน นิฎฺฐิตโ จบแล้ว ฯ

วิปัสสนา ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิปัสสนา อนิจฺจาทิวเสณ วิวิธกาเรน ปสฺสตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เห็นสังขารธรรมโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจอนิจจลักษณะ เป็นต้น ภาวนาปญฺญา ได้แก่ ภาวนาปัญญา อนิจฺจานุปัสสนาทิกา มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ฯ กมฺมฐานํ ฐานะเป็นที่ตั้งแห่งการบำเพ็ญ ตสฺสา วิปัสสนานัน วา หรือ กมฺมฐานํ ฐานะเป็นที่ตั้งแห่งการบำเพ็ญ สาเยว คือวิปัสสนานัน อิติ เพราะเหตุนั้น วิปัสสนากมฺมฐานํ จึงชื่อว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน ฯ ตสมฺมิ ในปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ฯ สมฺพนุโร เชื่อมความว่า วิสฺสุทฺธิสํคโห พิงทราบ วิสฺสุทฺธิสํคหะ สตฺตฺวิเรน โดยธรรม ๗ อย่าง ในวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ฯ

อนิจฺจลกฺขณํ ที่ชื่อว่าอนิจจลักษณะ อนิจฺจตาเยว ลกฺขณํ ลกฺขิตพฺพํ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ลักษณะคือความเป็นสภาวะไม่เที่ยง อันพระโยคาวจร พึงกำหนด วา หรือ ลกฺขิยติ อเนนาคิ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องอันพระโยคาวจรกำหนดธรรม ฯ ทุกฺขลกฺขณํ ที่ชื่อว่า ทุกขลักษณะ อุทฺทวยยปฏิ-ปีพนสงฺฆาตทุกฺขภาโวเยว ลกฺขณนฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ลักษณะคือความเป็นทุกข์ กล่าวคือความบีบคั้น คือความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ฯ อภาโว ความไม่มี ปรปริกปิตสฺส แห่งสภาวะที่ผู้อื่นกำหนดแล้ว จ และ อตฺตโน แห่งตน อนตฺตตา ชื่อว่าความเป็นอนัตตา ฯ อนตฺตลกฺขณํ ชื่อว่า อนัตตลักษณะ ตเทว ลกฺขณนฺติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ลักษณะคือความเป็นอนัตตานัน ฯ อนุปัสสนา การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ตินฺณํ ลกฺขณานํ ถึงไตรลักษณ์ อนิจฺจานุ-ปัสสนาทิกา ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ฯ

ฌาณัม ฌาณ สมนุสนวสปปวตฺตํ ที่ เป็นไป ด้วยอำนาจพิจารณา ขนฺธาทีนํ
 ธรรมมีขันธเป็นต้น กลาปโต โดยความเป็นกลาป สมนุสนฌาณัม ชื่อว่า สมนุสนฌาณ ๑
 ฌาณัม ฌาณ อุปปาทภงฺกคานุสฺสณาวสปปวตฺตํ ที่ เป็นไป ด้วยอำนาจพิจารณาเนื่อง ๆ
 ถึงความเกิดขึ้นและความดับไป แห่งสังขารทั้งหลาย อุทฺทยัพฺพฌาณัม ชื่อว่า
 อุทฺทยัพฺพฌาณ ๑ ฌาณัม ฌาณ มุญฺจจิตฺวา ที่ ปล่อยวาง อุทฺยํ ความเกิดขึ้นแล้ว
 ปวตฺตํ เป็นไป วเย ในความดับ ภงฺกคฌาณัม ชื่อว่า ภงฺกคฌาณ ๑ ฌาณัม ฌาณ
 ปวตฺตํ เป็น ที่ เป็นไป อนุสฺสณาวเสน ด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ
 สงฺขารานํ ถึงสังขารทั้งหลาย ภยโต โดยความเป็นของน่ากลัว ภยฌาณัม ชื่อว่า
 ภยฌาณ ๑ ฌาณัม ฌาณ ปวตฺตํ ที่ เป็นไป เปกฺขนฺวเสน ด้วยอำนาจเพ่งถึง
 ทิฏฺฐภยानํ สังขารทั้งหลายที่เป็นของน่ากลัว ซึ่งตนเห็นแล้ว อาทีนฺวโต โดยความ
 เป็นโทษ อาทีนฺวฌาณัม ชื่อว่า อาทีนฺวฌาณ ๑ ฌาณัม ฌาณ นิพฺพินฺทนฺวสปปวตฺตํ
 ที่ เป็นไป ด้วยอำนาจความเบื่อหน่าย ทิฏฺฐาทินเวสุ ในสังขารทั้งหลาย ที่มีโทษ
 อันตนเห็นแล้ว นิพฺพิทาณามฺ ชื่อว่า นิพฺพิทาณ ๑ ฌาณัม ฌาณ ปวตฺตํ ที่ เป็นไป
 นิพฺพินฺทิตฺวา สงฺขารเอหิ มุญฺจิตฺกมฺยตาเวเสน ด้วยอำนาจความเป็นผู้เบื่อหน่ายแล้ว
 ต้องการจะหลุดพ้น จากสังขารธรรมทั้งหลาย มุญฺจิตฺกมฺยตาณามฺ ชื่อว่า
 มุญฺจิตฺกมฺยตาณ ๑ ฌาณัม ฌาณ ปริกฺคหฺวสปปวตฺตํ ที่ เป็นไป ด้วยอำนาจกำหนด
 สงฺขารานํ สังขารทั้งหลาย ปฺนุ ช้าอีก อุบายสมฺปฏฺธิปาหนตฺถํ เพื่อจะให้ถึงอุบาย
 มุญฺจนสฺส แห่งการหลุดพ้น ปฏฺธิสงฺขารณามฺ ชื่อว่า ปฏฺธิสงฺขารณ ๑ ฌาณัม ฌาณ
 อชฺฌนฺเปกฺขิตฺวา ที่ เพ่งเฉย ภยนฺนฺทิววิวชฺชนฺวเสน ด้วยอำนาจเว้นความกลัว และ
 ความเพ็ดดเพ็ดด ปฏฺธิสงฺขาตธมฺเมสุ ในธรรมที่ตนพิจารณาแล้วทั้งหลายได้เด็ดขาด
 ปวตฺตํ เป็นไป สงฺขารุเปกฺขาณามฺ ชื่อว่า สงฺขารุเปกฺขาณ ๑ ฌาณัม ฌาณ
 อนุภฺกฺกํ ที่ คล้อยตาม กิจฺจนฺนิปฺพตฺติยา ความสำเร็จกิจ นวฺนุณฺํ แห่งวิปัสสนาณ ๙
 ปุริมานํ ข้างต้น จ และ โทธิปฺกฺกชฺยธมฺมานํ โทธิปฺกฺกชฺยธรรม สตฺตตฺตฺติสาย
 ๓๗ ประการ อุปริ สูงขึ้นไป อนุโลมณามฺ ชื่อว่า อนุโลมณ ๑

สุญฺญโต สภาวะธรรม ชื่อว่าสุญฺญตฺตํ **อตุตฺตสุญฺญตฺตํ** เพราะว่างจากตน **วิโมกฺโข** สภาวะที่ชื่อว่า **วิโมกข์** **วิมฺลฺลจฺจนฺตฺตํ** เพราะอรรถว่าหลุดพ้น **สญฺโฆชนาทีหิ** จากสังโยชน์เป็นต้น ๑ **อนิมิตฺตโต** สภาวะที่ชื่อว่า **อนิมิตฺต** **อภาวโต** เพราะไม่มี **นิจฺจนิมิตฺตาทิโน** นิจฺจนิมิตฺตเป็นต้น ๑ **อปฺปณฺนิหิตโต** สภาวะที่ชื่อว่า **อปฺปณฺนิหิต** **อภาวโต** เพราะไม่มี **ปณฺนิหิตสฺส** สิ่งทีสัตว์ปรารถนา **ตณฺหา** **ปณฺนิหิตสฺส** คือ กิเลสเป็นเครื่องตั้งมั่นคือตัณหา ๑

ปาฎิโมกฺโข ธรรมชาติที่ชื่อว่า **ปาฎิโมกข์** **โย นํ ปาติ ตํ ปาตี โมกฺขเขตติ** **อปายาทีหิ** **ทฺฤกฺขทีหิ** เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์มีอบายเป็นต้น ๑ **สีลํ** ชื่อว่า **ศีล** **สโมธาโนปชานฺตฺตํ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุมและเป็นเครื่องรองรับ **จ** และ **สํวโร** ชื่อว่า **สังวร** **สํวณฺโต** เพราะเป็นเครื่องสำรวมกายทฺฤจฺจริตาทีหิ จากทฺฤจฺจริตมีกายทฺฤจฺจริตเป็นต้น **ตทฺเว** คือปาฎิโมกข์นั้น **อิตติ** เพราะเหตุนั้น **ปาฎิโมกฺขสํวรสีลํ** จึงชื่อว่า **ปาฎิโมกฺขสังวรศีล** ๑ **สีลํ** **ศีล** **ปวตฺตํ** ที่เป็นไป **สํวณฺวเสณ** ด้วยอำนาจความสำรวม **อินฺทฺริยานํ** **อินฺทฺริยํ** ทั้งหลาย **มนฺจฺฉฺฉฺฉานํ** มีมนินทฺริยเป็นที ๖ **รฺูปาทิสฺสุ** ในรฺูปารมณฺ์เป็นต้น **อินฺทฺริยสํวรสีลํ** ชื่อว่า **อินฺทฺริยสังวรศีล** ๑ **สีลํ** **ศีล** **ปฺริสฺสุทฺธิวสฺส** ที่เป็นไปด้วยอำนาจความบริสุทธิ์ **อาชีวสฺส** แห่งอาชีวะ **มิจฺฉฺฉาชีววิวชฺชเนน** โดยเว้นจากมิจฺฉฺฉาชีพได้เด็ดขาด **อาชีวปฺริสฺสุทฺธิสีลํ** ชื่อว่า **อาชีวปฺริสฺสุทฺธิศีล** ๑ **สีลํ** **ศีล** **สนฺนฺนิสฺสิตํ** ที่อาศัย **ปจฺจเย** **ปจฺจยํ** ทั้งหลาย **ปจฺจเวกฺขณฺสีลํ** คือ **ศีล** เป็นเครื่องพิจารณา **เตสํ** **ปจฺจยํ** ทั้งหลายเหล่านั้น **อิทฺมตฺถิกตฺตํ** โดยความที่ปจฺจยเหล่านั้นมี **อาชีวปฺริสฺสุทฺธิศีล** เป็นประโยชน์ **ปจฺจยสนฺนฺนิสฺสิตสีลํ** ชื่อว่า **ปจฺจยสนฺนฺนิสฺสิตศีล** ๑ **จตฺตฺตปฺริสฺสุทฺธิสีลํ** ชื่อว่า **ปฺริสฺสุทฺธิศีล** ๔ **จตฺตฺตพิชฺชตฺตา** เพราะมี ๔ ประการ **จ** และ **ปฺริสฺสุทฺตฺตา** เพราะบริสุทธิ์ได้ **เทสนาสํวรปฺริเยญฺจิปจฺจเวกฺขณฺวเสณ** ด้วยอำนาจการแสดง ความสำรวม การแสวงหา และการพิจารณา ๑

สมาธิ **สมาธิ** **จิตฺตวิสฺสุทฺธิ** **นาม** ชื่อว่า **จิตฺตวิสฺสุทฺธิ** **จิตฺตสฺส** **วิโสธฺนโต** เพราะเป็นเครื่องชำระจิตให้หมดจด **วินิรฺรณภาวาปาทฺนวเสณ** ด้วยอำนาจการยังจิต

ให้ถึงความ เป็นธรรมชาติปราศจากนิเวรณ วา หรือ กตฺวา เพราะทำอธิบายว่า นิทฺทิจฺจตฺตา เพราะทรงแสดง จิตฺตสี่เสน โดยยกจิตขึ้นเป็นประธาน จ และ วิสฺสุทฺตตฺตา เพราะเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ๆ ปริคฺคโห การกำหนด ปริจฺจชิชฺช คหณํ คือ การกำหนดถือเอา ปจฺจตฺตลกฺขณาทิวเสน ด้วยอำนาจลักษณะเฉพาะตน เป็นต้น ลกฺขณาทินํ ถึงลักษณะเป็นอาทิ วุตฺตทานํ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เหว่ อย่างนี้ว่า สามณฺณสภาวโ สภาวะที่เสมอกัน ฐมฺมานํ แห่งธรรมทั้งหลาย ลกฺขณํ ชื่อว่าลักษณะ กิจฺจสมฺปตฺติโย หน้าที่ และสมบัตติ โรโส ชื่อว่ากิจ อุปฺปฏฺฐานากาโร อากาโรที่ปรากฏ ผลลฺยจ และผล ปจฺจูปฺปฏฺฐานํ ชื่อว่าปัจจุปัฏฐาน วิตฺถลารโธ โดยพิสดาร อาทินา โดยนัยเป็นต้นว่า ผลฺโส ผัสสะ ผุสฺสนลกฺขโณ มีลักษณะถูกต้องอารมณ์ ปจฺจวี ปจฺจวีธาตุ กกฺขลลกฺขณา มีลักษณะแข็งแข็ง จ และ สจฺจเชปฺโต โดยย่อ (นเยน) โดยนัย อาทินา เป็นต้นว่า นามํ นาม นมนลกฺขณํ มีลักษณะนุ่มไป รุปี รูป รุปีปนลกฺขณํ มีลักษณะเปลี่ยนแปลง อิติ ดังนี้ ทุกฺขสจฺจวตฺถุตาณํ ได้แก่ การกำหนดทุกขสัจ ทิฏฺฐิวิสฺสุทฺติ นาม ชื่อว่า ทิฏฺฐิวิสฺสุทฺติ กตฺวา เพราะทำอธิบายว่า ทิฏฺฐิ ชื่อว่าทิฏฺฐิ ทสฺสนโธ เพราะเห็นว่า อตฺตา นาม ชื่อว่าตน อณฺโณ อื่น นามรูปโธ จากนามและรูป นตฺถิ ย่อมไม่มี อิติ ดังนี้ จ และ วิสฺสุทฺติ ชื่อว่าวิสฺสุทฺติ อตฺตทฺทิฏฺฐิมลวิโสธฺนโธ เพราะชำระมลทิน คือความเห็นว่าเป็นตนได้ ๆ

ปจฺจยปริคฺคโหติ บทว่า ปจฺจยปริคฺคโห เป็นต้น ความว่า ปริคฺคคหณํ การกำหนด กมฺมาทิปจฺจยสฺส ปจฺจยมีกรรมปัจจัยเป็นต้น ปจฺจกฺขาทิสฺสิทฺทสฺส ที่สำเร็จโดยประจักษ์เป็นอาทิ นามรูปปฺปวตฺติยา แห่งความเป็นไปแห่งนามรูป อทฺธาสุ ในอัทธา ตีสุ ๓ สาธารณาสารณวเสน ด้วยอำนาจที่ทั่วไป และไม่ทั่วไป เหว่ อย่างนี้ว่า ตาว อันดับแรก นามรูปํ นามรูปํ นิพฺพตฺตติ ย่อมบังเกิด ปฏฺธิสนธิยํ ในปฏฺธิสนธิกาล อวิชฺชาตณฺหาอุปาทานกมฺมเหตุวเสน ด้วยอำนาจเหตุ คืออวิชชา ตณฺหา อุปาทาน กรรม รุปี รูป (ย่อมบังเกิด) ปวตฺติยํ ในปวัตติกาล กมฺมจิตฺตอตุอาหารปจฺจยวเสน ด้วยอำนาจปัจจัยคือกรรม จิต อตุ และอาหาร

จ หนึ่ง นาม นาม (ย่อเมบังเกิด) จกขุรูปาทินิสสยารมมณาทิปจยวเสน ด้วยอำนาจจักขุสภาพรูปและรูปารมณเป็นต้น และปัจฉัยมีนิสสยปัจฉัยและ อารัมมณปัจฉัยเป็นอาทิ จ แต่ วิเสสโต เมื่อว่าโดยพิเศษ กุสลํ กุศลจิต (ย่อเมเกิดขึ้น) โยนิโสมนสการาทิจตูกุสุมปตติยา ด้วยความถึงพร้อมแห่งเหตุ ๔ ประการมีโยนิโสมนสการเป็นต้น อกุสลํ อกุศลจิต (ย่อเมเกิดขึ้น) ตพพิปริยาเยน โดยปริยายอันตรงกันข้ามจากกุศลจิตนั้น วิปากโก วิปากจิต (ย่อเมเกิดขึ้น) กุสลากุสลวเสน ด้วยอำนาจกุศลจิตและอกุศลจิต อาวชชนํ อาวัชชนจิต (ย่อเมเกิดขึ้น) ภวงคาทิวเสน ด้วยอำนาจวังคจิตเป็นต้น จ และ กิริยาชวัน กิริยาชวันจิต ออุปชชติ ย่อมเกิดขึ้น ชีณาสวสนตานุวเสน ด้วยอำนาจสันดานของพระชีณาสพ อิติ ดังนี้ สมุททยสจจวตถุณํ ได้แก่ การกำหนด สมุททยสัจจกขาวิตรณวิสุทธิ นาม ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ กตวา เพราะทำอธิบายว่า วิสุทธิ นาม ชื่อว่าวิสุทธิ อเหตุกวิสมเหตุทัญญิมลวิโสธนโต เพราะเป็นเครื่องชำระมลทินคือทัญญิอันหาเหตุมิได้และมีเหตุไม่สม่าเสมอกัน และ กขาวิตรณา ชื่อว่า กังขาวิตรณะ วิตรณโต เพราะข้ามพ้น อติกุกมนโต คือก้าวล่วง กขชาย ความสงสัย โสฬสวิชาย ๑๖ อย่าง อาทิกาย มีอาทิว่า อตีตมทธานํ ในอดีตกาลนานมาแล้ว อหํ เรา อโหสิ ได้มีแล้ว นุ โข หรือหนอแล อิติ ดังนี้ จ และ กขชาย ความสงสัย อฏฐวิชาย ๘ อย่าง อาทิกาย มีอาทิว่า กขชา ความสงสัย สตุถริ ในพระศาสดา อิติ ดังนี้ ฯ

ตโต ปรี ต่อจากนั้น ปจจยปริคคหโต คือ ต่อจากการกำหนดปัจฉัยไป โยคิโน การที่พระโยคาวจร อารพุก ผู้ปรารภ ขนุชาทินยํ นัยมีขันธเป็นต้น อารพุก คือ ปรารภ ขนุชาทินยํ นัยมีขันธเป็นต้น อาคตํ ซึ่งมาแล้ว ปญจกขนุชจทวารณพารมมณจทวารปุปตตธมมาทิวเสน ด้วยอำนาจขันธ ๕ ทวาร ๖ อารมณ ๖ และธรรมที่เป็นไปในทวาร ๖ เป็นต้น นามรูปesu ในนามและรูป อตีตาทิเภททินุเนสสุ อันต่างด้วยประเภทแห่งนามรูปที่เป็นอดีตเป็นต้น ตัญญิมปริยาปนุเนสสุ ซึ่งนับเนื่องในภุมิ ๓ โลกุตตรวชเชสุ เว้นโลกุตตระเสลย

ปริศนาคติเตสุ ที่ตนกำหนดแล้ว ตลา อย่างนั้น **ปริศนาคติเตสุ** คือ ที่ตนกำหนดแล้ว
ปัจจุตตลกขณาทิวตถานวเสน ด้วยอำนาจการกำหนดลักษณะเฉพาะตนเป็นต้น **จ** และ
ปัจจุยวตถานวเสน ด้วยอำนาจการกำหนดปัจจัย **สงฺขิปิตฺวา** ย่อเข้า **กลาปวเสน**
 ด้วยอำนาจกลาป **ปิณฑวเสน** คือ ด้วยอำนาจหมวด **สมฺมสนฺตสฺส** แล้วจึงพิจารณา
ปริมฺขุชนฺตสฺส คือ ใคร่ครวญ **ลกฺขณตฺตยํ** ถึงไตรลักษณ์ **สมฺมสนฺตวาทเณน** ด้วย
 สัมมสนญาณ **กลาปสมฺมสนฺตวาทเณน** คือ ด้วยญาณเป็นเครื่องพิจารณากลาป
หุตฺวาอภาวอุทฺตยพฺพปฏิปฺพนวสวตฺตนาการสงฺขตลกฺขณตฺตยสมฺมสนวสปฺปวตฺตเตน
 อันเป็นไปด้วยอำนาจพิจารณาไตรลักษณ์ กล่าวคืออาการที่มีแล้วไม่มี อาการ
 ที่บีบคั้น คือความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป และอาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจ
อดีตาทิวตถานวเสน ด้วยอำนาจอิทธานะที่เป็นอดีตเป็นต้น **อดีตาทิสนฺตานวเสน**
 ด้วยอำนาจความสืบต่อที่เป็นอดีตเป็นต้น **จ** และ **อดีตาทิกุขณวเสน** ด้วยอำนาจ
 ขณะที่เป็นอดีตเป็นต้น **อาทินา** โดยนัยว่า **ยํ รูปํ รูปํใด ชาตํ** ที่เกิด **อดีตเต**
 ในอดีต **ตํ รูปํนั้น นฺริรุทฺธํ** ดับไปแล้ว **อดีตเตยว** ในอดีตนั่นเอง **ยํ รูปํใด ภวิสฺสตี**
จกฺกมํ อนาคตเต ในอนาคต **รูปํ** แม้รูป **ตมฺปิ** นั้น **นฺริรุทฺธมฺอิสฺสตี** ก็จักดับ **ตตฺเถว**
 ไปในอนาคตนั่นเอง **ยํ รูปํใด ปฺจจุปฺปนฺนํ** เป็นปัจจุบัน **ตํ รูปํนั้น อปฺปตฺวา**
 ยังไม่ถึงอนาคต **นฺริรุทฺธมฺอิสฺสตี** จักดับ **เอตฺเถว** ในปัจจุบันนี้เอง **อฺขมตฺตพฺพิทฺธา-**
สุขุมโอฟาริกหีนปณฺตีทาทโย รูปภายใน รูปภายนอก รูปละเอียด รูปหยาบ รูปเลว
 และรูปประณีตเป็นต้น **ตลา** ก็เหมือนกัน **ตสฺมา** เพราะฉะนั้น **(รูปํ) รูป อนิจฺจํ**
 ชื่อว่าไม่เที่ยง **น อิจฺฉิตพฺพํ** คือ ใคร ๆ ไม่พึงปรารถนา **อนุปคฺนตพฺพํ** ได้แก่
 ไม่พึงยึดมั่น **อตฺตาทิวเสน** ด้วยอำนาจเป็นอัตตาเป็นต้น **ขยตฺเถน** เพราะอรรถว่า
 ลึกลงไป **ขยคฺมนโต** คือเพราะถึงความลึกลงไป **ทฺกฺขํ** ชื่อว่าเป็นทุกข์ **ภยตฺเถน**
 เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งน่ากลัว **ภยคฺรณโต** คือเพราะกระทำความน่ากลัว **อนตฺตา**
 ชื่อว่าเป็นอนัตตา **อสารกตฺเถน** เพราะอรรถว่าไม่มีแก่นสาร **อตฺตสาราทิวภาเวน**
 คือ เพราะไม่มีสาระในตนเป็นอาทิ **อิติ** ดังนี้ **จ** และ **(นเยน)** โดยนัย **อาทินา**
 เป็นต้นว่า **จกฺขํ** จักขุ **อนิจฺจํ** ไม่เที่ยง **ทฺกฺขํ** เป็นทุกข์ **อนตฺตา** เป็นอนัตตา ฯลฯ

มโน รูป ๗เปฯ ธมฺมา จกฺขุวิญญาณํ ๗เปฯ มโนวิญญาณํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ
อนตฺตาติ มนฺะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ๗ลฯ รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์
เป็นอนัตตา ๗ลฯ ธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ๗ลฯ จักขุวิญญาณ
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ๗ลฯ มโนวิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
ดังนี้ ปน ก็ สมฺมสนฺหาณเ เมื่อสัสมฺสนฺหาณ อุปฺปนฺเน เกิดขึ้นแล้ว
สมฺนุปลฺสูตฺตสฺส พิจารณาเนื่อง ๆ อุทฺทยพฺพยุํ ถึงความเกิดขึ้นและความดับไป
สงฺขาเรสุ ในสังขาร เตเสวฺว เหล่านั้นนั้นแล ปฺน ซ้ำอีก อุทฺทยพฺพยุวณเณ
ด้วยอุทฺทยพฺพยุวณ สมฺปลฺยุวณสากาเรหิ โดยอาการ ๕ ถ้วน ทสฺทสฺอุทฺทยพฺพยุ-
ทสฺสทฺนวเสน ด้วยอำนาจเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปชั้นละ ๑๐
อิติ คือ อุทฺทยํ ความเกิดขึ้น ปลฺยุจฺจา โดยอาการ ๕ อย่าง วุํ ความเสื่อมไป
ปลฺยุจฺจา โดยอาการ ๕ อย่าง อิติ คือ ปลฺยุจฺยวเสน ด้วยอำนาจปัจจัย จตฺฐา
๔ อย่าง ขณฺวเสน ด้วยอำนาจขณะ เอกธา ๑ อย่าง ขนฺนฺเ ในชั้น เอเกกฺสุมี
แต่ละชั้น อิติ คือ รูปฺกฺขนฺนฺเ ในรูปชั้น (เห็นความเกิดขึ้นและความดับไป)
ทสฺสเนน โดยเห็น นิพฺพตฺตติลฺกฺขณมตฺตสฺส เพียงลักษณะการบังเกิด จ และ
วิปริณามลฺกฺขณมตฺตสฺส เพียงลักษณะที่เปลี่ยนแปลง ปลฺยุจฺยปลฺปนฺนฺกฺขณเณสุ
ในขณะปัจจุบัน อนามลิตฺวา ไม่ค้ำนึ่งถึง ปลฺยุจฺเย ปัจจัยทั้งหลาย ปลฺยุจฺยสมฺมุทฺยวเสน
ด้วยอำนาจปัจจัยเกิด จ และ ปลฺยุจฺยนิโรธวเสน ด้วยอำนาจปัจจัยดับ จ และ
ขณฺวเสน ด้วยอำนาจขณะ เหวํ อย่างนี้ว่า อวิชฺชาสมฺมุทฺยา เพราะอวิชชาเกิด
รูปสมฺมุทฺโย รูปจึงเกิด ตณฺหากมฺมอาหาลสมฺมุทฺยา เพราะตัณหา กรรม และอาหารเกิด
รูปสมฺมุทฺโย รูปจึงเกิด จ อนึ่ง อวิชฺชานโรธา เพราะอวิชชาดับ รูปนิโรธํ รูปจึงดับ
ตณฺหากมฺมอาหาลนิโรธา เพราะตัณหา กรรม และอาหารดับ รูปนิโรธํ รูปจึงดับ
อิติ ดังนี้ เวทนาสญฺญาสงฺขารกฺขนฺนฺเสุปฺปि แม้ในเวทนาชั้น สัญฺญาชั้น และ
สังขารชั้น อปเนตฺวา กัณฺหา อาหาลํ อาหาลออก ปกฺขิปิตฺวา ผสฺสํ แล้วใส่ผัสสะ
เข้าไป เหวํ อย่างนี้ว่า ผสฺสสมฺมุทฺยา เพราะผัสสะเกิด ผสฺสนิโรธา เพราะผัสสะดับ
อิติ ดังนี้ (เห็นความเกิดขึ้นและความดับไป โดยเห็นเพียงลักษณะการบังเกิด

ดุจคนผู้มองดูสัตว์ร้ายมีราชสีห์เป็นต้น โดยอาการน่าสะพึงกลัว ฉะนั้น ภัยภยันตราย
 ชื่อว่า ภัยภยันตราย ตถาณูปกฤษิตานัม อาทินวาการานูปกฤษิตานัม ญาณที่เพ่งถึงขั้นนี้
 ทั้งหลาย ที่เล็งเห็นแล้วเช่นนั้นว่ามีอาการเป็นโทษ อาทิตตมรสสุ วีย ดุจคนผู้มองดู
 เรือที่ถูกไฟไหม้แล้วว่า มีอาการเป็นโทษ ฉะนั้น อาทินวญาณ ชื่อว่า อาทินวญาณ
 ญาณ ปวตฺตัม ที่เป็นไป นิพพิทฺทวนวเสน ด้วยอำนาจ ความเบื่อนหาย
 ทิฏฐาทินเวสุ ในสังขารทั้งหลายที่มีโทษอันตนเห็นแล้ว นิพพิทฺทวนวเสน นิพพิทฺทวน
 ปวตฺตัม ญาณที่เป็นไป มุญฺจิตุกมฺยตาวเสน ด้วยอำนาจความต้องการจะพ้น
 เตญฺมิภมฺเมหิ จากกรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ เตหิ เตหิ เหล่านี้ ๆ ซาลาทิโต
 มจฺฉาทิโก วีย ดุจปลาเป็นต้นต้องการจะพ้นจากข่ายเป็นต้น ฉะนั้น มุญฺจิตุก-
 มฺยตาวธานัม ชื่อว่า มุญฺจิตุกัมมยตาวธานัม ญาณ ญาณ สมฺมสนวสฺสพวตฺตัม
 ที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณา ปุณฺนปุณฺนํ บ่อย ๆ ทิฏฐาทินเวสุ แม้ในสังขารกรรม
 ทั้งหลายที่มีโทษอันตนเห็นแล้ว มุญฺจนุปายสมฺปาทนตฺถํ เพื่อจะได้ลุถึงอุบาย
 แห่งความหลุดพ้น สมฺมุตฺตสฺสกุณฺณี วีย เปรียบเหมือนนกทะเล ฉะนั้น
 ปฏิสงฺขานุปสฺสนาธานัม ชื่อว่า ปฏิสงฺขานุปสฺสนาธานัม ญาณ ญาณ
 อุเปกฺขนาการปวตฺตัม ที่เป็นไปโดยอาการวางเฉย สงฺขารesu ในสังขารกรรม
 เตสุ เหล่านี้ ทิฏฐาทินเวสุ มีโทษอันตนเห็นแล้ว จตฺตกริโย ปริโส วีย
 ดุจบุรุษผู้หย่าขาดจากภรรยา ฉะนั้น สงฺขารุเปกฺขาธานัม ชื่อว่า สงฺขารุเปกฺขาธานัม
 ญาณ ญาณ นวมนํ ที่ ๙ สจฺจานุโลมิกญาณสงฺขาทํ กล่าวคือสัจจานุโลมิกญาณ
 ปวตฺตัม ซึ่งเป็นไป ปุพฺเพ ในกาลก่อน โคตรภูโต แต่โคตรภูญาณ มคฺควิธิยํ
 ในมรรควิถิ อนุโลมโต โดยอนุโลม วิปสฺสนาธานานํ แก้ววิปสฺสนาธานัม
 อฏฺฐนฺนํ ๘ ปวตฺตานํ ที่เป็นไปแล้ว เหาฐา ข้างต้น อนิจฺจาติลกฺขณวิสยตาย
 โดยมีลักษณะอนิจจลักษณะเป็นต้นเป็นอารมณ์ จ และ สตฺตตฺตีสโพรธิปกฺขิยธฺมมานํ
 แก้วโพรธิปกฺขิยธฺมมานํ ๓๗ ประการ อธิคฺคตฺตพฺพานํ อันพระโยคาวจรจะพึงบรรลุ
 มคฺคกฺขณ ในขณะแห่งมรรคจิต อุทฺธํ เบื้องสูง อนุโลมธานัม ชื่อว่า อนุโลมญาณ
 ดังนี้ ปฏิปทาธานมทสฺสนวิสุทฺธิ นาม ชื่อว่า ปฏิปทาธานมทสฺสนวิสุทฺธิ

ปฏิบัติภาวโต เพราะเป็นปฏิบัติภา ญาณทสสนวิสุทธินา แห่งญาณทัสสนวิสุทธิ
 ทิลกขณชานนตฺเถน เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องรู้ไตรลักษณ์ ทสสนตฺเถน เพราะ
 อรรถว่าเป็นเครื่องเห็นไตรลักษณ์ ปจฺจกฺขโต โดยประจักษ์ จ และ วิสุทฺตฺตา
 เพราะหมดจด ปฏิปฺกฺขโต จากธรรมอันเป็นข้าศึก ฯ

ฉวิสุทธินโย นัยแห่งวิสุทธิ ๖ ประการ นิฎฺฐิตโต จบแล้ว

ปริปาโก ความแก่กล้า วิปฺสฺสนาย แห่งวิปัสสนา สงฺขารุเปกฺขาญาณ ได้แก่
 สังขารุเปกขาญาณ (วิปัสสนาจิต ๒-๓ ดวง) อาคมุม มาถึง ปฏิจฺจ คืออาศัย
 ต่ สังขารุเปกขาญาณนั้น ฯ อิทานิ อปฺปนา อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ชื่อว่า อิทานิ
 อปฺปนา อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ความว่า วัตถุพหุขณ ในขณะที่จะกล่าววว่า
 โลกุตฺตรมคฺโค โลกุตฺตรมรรค อปฺปนาสงฺขาโต กล่าวคืออปฺปนา อุปฺปชฺชิสฺสตี
 จักเกิดขึ้น อิทานิ ในบัดนี้ ฯ ยงฺกิลฺยฺจิตติ บทว่า ยงฺกิลฺยฺจิ ความว่า เอก์ ซึ่งลักษณะ
 อย่างหนึ่ง ติสฺสุ ในบรรดาลักษณะทั้ง ๓ สงฺขารุเปกฺขาย อันสังขารุเปกขาญาณ
 คหิตฺเตสฺสุ กำหนดไว้แล้ว ยงฺกิลฺยฺจิ ชื่อว่าลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ (วิปัสสนา)
 สิขปฺปตฺตา ที่ถึงความเป็ดยอด มตฺถกปฺปตฺติยา โดยถึงที่สุด วิปฺสฺสนาย แห่ง
 วิปัสสนา สานุโลมา ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอนุโลม อนุโลมญาณสहितาย เพราะ
 เป็นไปกับด้วยอนุโลมญาณ ฯ สฺวา เอว วิปัสสนานันนินฺนแล สงฺขารุเปกฺขา ชื่อว่า
 สังขารานุเปกขา อุทาสินตฺตา เพราะวางเฉย สงฺขารฺเรสฺสุ ในสังขารทั้งหลาย
 วุฏฺฐานคามินี ชื่อว่าวุฏฐานคามินี ยถานรูปี อปายาติโต สงฺขารนิมิตฺตโต จ
 วุฏฺฐหนโต วุฏฺฐานสงฺขาทํ มคฺคํ คจฺจตีติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ถึงทางที่เรียกว่า
 วุฏฐาน เพราะออกจากอบายภูมิตั้งต้น และจากนิมิตคือสังขาร ตามสมควร ฯ
 อภิสฺมฺโภนฺตฺตติ บทว่า อภิสฺมฺโภนฺตํ ปาปฺณนฺตํ ได้แก่ บรรลุอยู่ ฯ ปริชานนฺโตติ
 บทว่า ปริชานนฺโต ปริจฺฉิซฺช ชานนฺโต ได้แก่ กำหนดรู้ว่า ทุกข์ ทุกข์ เหตุตก
 มีประมาณเท่านี้ น อิตโต อุนาธิกั หาย่อนหรือยิ่งไปกว่านี้ไม่ ฯ สจฺฉิกโรนฺโตติ
 บทว่า สจฺฉิกโรนฺโต กโรนฺโต ได้แก่ กระทำ ปจฺจกฺขํ ให้เห็นประจักษ์
 อารมฺมณกรณวเสน ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์ ฯ มคฺคสจฺฉิกาวานาวเสนาคิ

บทว่า มคฺคสจฺจภาวนาเวเสณ ความว่า มคฺคสจฺจสขฺชาตสฺส สมฺปยุตฺตมคฺคสขฺชาตสฺส จตุตฺถสจฺจสฺส ญาณสฺส สหชาตาทิปจฺจโย หุตฺวา วฑฺฒนเวน ด้วยอำนาจเป็น สหชาตปัจจัยเป็นต้น ยังสัจจะที่ ๔ กล่าวคือมคฺคสัจ ได้แก่ กล่าวคือองค์มรรค ที่ประกอบรวมมาให้เจริญ ๆ ญาณสฺส ญาณ เอเกสฺส แต่ละอย่าง จตุกฺกิยฺจสาธน์ ให้สำเร็จหน้าที่ได้ ๔ ประการ สมฺปญฺญิจิตฺตพฺพ อັນบับณทิตฺตพฺพ รวณฺญิททาหาทิ- จตุกฺกิยฺจทสฺสนโต เพราะแสดงถึงหน้าที่ ๔ อย่าง มีการใหม่ได้เป็นต้น ปทียาทินิ แห่งประทีปเป็นอาทิ จ และ อาทียาคมโต เพราะพระดำรัสที่มาเป็นต้นว่า ภิกฺขเว ภิกฺขุทั้งหลาย โย ผู้ใด ปสฺสตี เห็น ทุกข์ ทุกข์ อิติ ดังนี้ ๆ

เทว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺติตฺตฺวา ชื่อว่า เทว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺติตฺตฺวา ความว่า ผลจิตฺตานิ ผลจิต เทว ๒ ดวง วา หรือ ตีณิ ๓ ดวง ทรณฺปฏิปฺปสฺสสมฺภกานิ หุตฺวา เป็นธรรมชาติสงบระงับความกระวนกระวายกาย สนฺตนาเน ในสันดานแล้ว ปวตฺติตฺตฺวา เป็นไป อนุรูปโต โดยเหมาะสม มคฺคบุปฺปตฺติยา แก่ความเกิดขึ้นแห่งมรรคจิต (ในเมื่อพระโยคาวจร) สมฺมจฺฉินฺเน กิเลเสปิ ตัดแม้ กิเลสได้เด็ดขาดแล้ว อปนีตคฺคิมหิ จาเน อุณฺหตฺตนิพฺพาปนตฺถาย ฆญฺเฬอภิสฺสยฺยิมานุญฺหมกํ วยิ จุบฺบุคฺคเลเอาหม้อต้กรดในที่ซึ่งนำไฟออกแล้ว เพื่อต้องการ ให้ความร้อนดับไป ฉะนั้น ๆ วุตฺตํ โหติ มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ปวตฺติตฺตฺวา เพราะความเป็นไป เตสํ แห่งผลจิตเหล่านั้น ๆ ปจฺจเวกฺขณญาณานีติ บทว่า ปจฺจเวกฺขณญาณานิ ความว่า กามาวจรญาณนิ ญาณฝ่ายกามาวจร มคฺคผลาทิสฺยานิ อันมีมรรคจิตและผลจิตเป็นต้นเป็นอารมณ์ ยานิ สนฺธาย ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหมายถึง วุตฺตํ ตรัสไว้ว่า วิมุตฺตสฺมี วิมุตฺตมิตฺติ ญาณํ โหตีติ เมื่อจิตหลุดพ้น แล้ว ย่อมรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว ดังนี้ ๆ

อิทานิ บัดนี้ (ท่านพระอรุททอาจารย์) ทสฺเสตฺถุ หวังจะแสดง ญฺมึ ญฺมิ ปจฺจเวกฺขณาย แห่งปัจจเวกฺขณญาณ วุตฺตํ จึงกล่าวคำว่า จึงกล่าวคำว่า มคฺคํ ผลญฺจาติอาทิ มคฺคํ ผลญฺจ ดังนี้เป็นต้น ๆ ตตฺถ ในบรรดามรรคเป็นต้นนั้น (พระอริยบุคคลผู้เป็นบัณฑิต) ปจฺจเวกฺขติ ย่อมพิจารณา มคฺคํ ถึงมรรคว่า

อิมินาหิ มคฺเคนาคโต เรามาแล้วด้วยมรรคนี้ ๆ ตโต ต่อแต่นั้น (ปัจจุเวกฺขติ) ย่อมพิจารณาถึง ผล ผล ตสฺส แห่งมรรคนี้ว่า อยฺ นาม เม อานิสฺโส ลทฺโธติ เราได้อานิสงส์ชื่อนี้แล้ว ๆ จ และ ตโต ต่อแต่นั้น ปรณฺฑิตो พระอริยบุคคล ผู้เป็นบัณฑิต ปฺจุเวกฺขติ ย่อมพิจารณา นิพฺพานํ ถึงพระนิพพานว่า อยฺ นาม เม ธมฺโม อารมฺมณโต สจฺฉิกโต ธรรมชื่อนี้ เราทำให้แจ้งแล้ว โดยความเป็น อารมณฺ์ ๆ ตโต ต่อแต่นั้น (ปัจจุเวกฺขติ) ย่อมพิจารณา ปหฺินกิลเส ถึงกิเลส ที่ละได้แล้วว่า อิเม นาม เม กิลเส ปหฺินา กิลเสชื่อเหล่านี้ เราละได้แล้ว ๆ (ปัจจุเวกฺขติ) พิจารณา อวสฺสิฏฺฐกิลเส กิลเสที่ยังเหลืออยู่ว่า อิเม นาม กิลเส ชื่อเหล่านี้ อวสฺสิฏฺฐา ยังเหลืออยู่ ๆ ปฺจุเวกฺขติ วา น วาติ ชื่อว่า ปฺจุเวกฺขติ วา น วา ความว่า โกจิ เสกฺโข พระอริยบุคคลผู้เสขะบางท่าน ปฺจุเวกฺขติ ย่อมพิจารณา โกจิ น ปฺจุเวกฺขติ บางท่านย่อมไม่พิจารณา ๆ อธิปฺปาโย อธิบายว่า ตตฺถ กามาวจโร ในบรรดาพระเสขบุคคลทั้งหลายบุคคลทั้ง ๒ พวกนั้น พระเสขบุคคลยังท่องเที่ยวอยู่ในกามภพ (ย่อมไม่พิจารณาถึงกิเลสที่ละได้แล้ว และ กิลเสที่ยังเหลืออยู่) ๆ

ตลาหิ จริงฺยอนฺัน มหานามสฺกโย เจ้าศากยะพระนามว่า มหานามะ ปฺจุฉิ ทูลถาม กิลเส ถึงกิเลสทั้งหลาย อปฺปหฺินเ ที่ละไม่ได้ว่า ฆนฺเต ข้าแต่พระองค์ ผู้เจริญ ธมฺโม ธรรมชาติ โก สุ นาม เม ไหนแล อชฺฌตฺตํ ที่เป็นไปภายใน เม ที่ข้าพระองค์ อปฺปหฺินเ ยังละไม่ได้ ๆ ปน ส่วน อวสฺสิฏฺฐกิลเสปฺจุเวกฺขณํ การพิจารณากิเลสที่ยังเหลือ นตฺถิ ชื่อว่าย่อมไม่มี อรหฺโต แก่พระอรหันต์ สพฺพกิลเสณํ ปหฺินตฺตา เพราะกิเลสทั้งหมดท่านละได้แล้ว ๆ ตสฺมา เพราะฉะนั้น ทฏฺฐพฺพิ พึงเห็นความหมายว่า เอกฺกนวิสฺติปฺจุเวกฺขณญาณานิ ปฺจุเวกฺขณญาณ มิ ๑๙ อย่าง อิติ คือ เสกฺขานํ ของพระเสขบุคคลคือ ตินฺนุณํ ๓ จำพวก ปณฺณรส ๑๕ อย่าง อรหฺโต ของพระอรหันต์ จตฺตาริ ๔ อย่าง ๆ ฉพฺพิสฺสุทฺธิกฺกเมนาติ บทว่า ฉพฺพิสฺสุทฺธิกฺกเมน ความว่า กเมน ตามลำดับ วิสฺสุทฺธินํ แห่งวิสุทธิ ฉนฺนํ ๖ เอตาสํ เหล่านี้ อิติ คือ มฺูลญฺทานํ วิสฺสุทฺธิที่เป็นมฺูล สิลฺลจิตฺตวิสฺสุทฺธิวเสน ๒ ประการ

เนื่อง ๆ ถึงอาการอันเว้นจากนิมิตวิปลาส วิโมกข์มุข โหติ ย่อมเป็นทางแห่ง
 วิโมกข์ ๆ อนุปัสสนา อนุปัสสนา ปวตฺตา อันเป็นไปว่า ทุกข์ เป็นทุกข์ อิติ ดังนี้
 มุจฺจนฺตี ปล่อยวางอยู่ ปริจฺจนฺตี คือ สละอยู่ ทุกขการทสฺสเนน โดยเห็น
 อาการว่าเป็นทุกข์ ตณฺหาปณฺธิ ซึ่งกิเลสเป็นเครื่องตั้งมั่น คือตัณหา ตณฺหาปตฺถนํ
 ได้แก่ความปรารถนา คือตัวตัณหา กามภวตณฺหาสงฺขาตํ กล่าวคือกามตัณหา
 และภวตัณหา ปวตฺตํ ที่เป็นไป สงฺขารesu ในสังขารทั้งหลาย นเยน โดยนัย
 อาทินา เป็นต้นว่า เอตํ นี้ มม เป็นของเรา เอตํ นี้ สุขํ เป็นสุข อิติ ดังนี้
 อปฺปณฺหิตานุปัสสนา นาม ชื่อว่าอัปฺปณฺหิตานุปัสสนา ปณฺธิรหิตาการานุปัสสนโต
 เพราะพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ถึงอาการอันเว้นจากกิเลสเป็นเครื่องตั้งมั่น ๆ

ตสฺมาติ บทว่า ตสฺมา ความว่า ยสฺมา เพราะ ติสฺสนนฺ ออนุปัสสนาทั้ง ๓
 เอตาสิ เหล่านี้ นามานิ มีชื่อ ติณฺ ๓ อย่าง เอตานิ เหล่านี้ ตสฺมา ฉะนั้น
 ยถิ ถ้า วุจฺจฺจฺนคามินีวิปัสสนา วุจฺจฺจฺนคามินีวิปัสสนา วิปัสสตี ย่อมเห็นแจ้ง
 อนตฺตโต โดยความเป็นอนัตตาไซริ์ ๆ มคฺโค มรรค สุลฺลโต นาม วิโมกฺโข
 โหติ ย่อมชื่อว่าสุญฺญตวิโมกข์ ลทฺธนามตฺตา เพราะได้ชื่อ อากมนวเสน
 ด้วยอำนาจธรรมที่เป็นเครื่องมาแห่งมรรค ๆ วิปัสสนากมนวเสนาติ บทว่า
 วิปัสสนากมนวเสน วิปัสสนาสงฺขาตาคมนวเสน ได้แก่ ด้วยอำนาจธรรมเป็นเครื่อง
 มาแห่งมรรคและผล กล่าวคือวิปัสสนา ๆ อิธ ในคำว่า วิปัสสนากมนวเสน นี้
 วิปัสสนามคฺโค วิปัสสนาและมรรค อากมนํ นาม ชื่อว่า อากมนะ อากจฺจตี
 เอเตน มคฺโค ผลํ จ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องมาแห่งมรรคและผล ๆ
 ยถา วุตฺตเนนาติ บทว่า ยถา วุตฺตเนน วุตฺตเนนาตฺตานุปัสสนาทิวเสน ได้แก่
 ด้วยอำนาจอนัตตานุปัสสนาเป็นต้นที่กล่าวแล้ว ปุพฺเพ ในกาลก่อน ๆ ยถาสกํ
 ผลมุပ္ปชฺชมานมุปีติ ชื่อว่า ยถาสกํ ผลมุပ္ปชฺชมานมุปี ความว่า ผลํ ผล
 อตฺตโน อตฺตโน ของตนๆ ผลภุตํ อันเป็นผล ยถาลทฺธสฺส แห่งมรรคตามที่ได้
 แล้ว อูปฺปชฺชมานมุปี แม้เกิดขึ้นอยู่ อลภิตฺวา ก็ไม่ได้(ชื่อ) มคฺคากมนวเสน
 ด้วยอำนาจธรรมเป็นเครื่องมาคือมรรค ลภตี ย่อมได้ นามานิ ชื่อ ติณฺ ๓ อย่าง

หมายเอา รากโทเสกฏจโมหิ โมหะที่ตั้งอยู่ในฐานะเดียวกับรากะและโทสะ ฯ (พระอริยบุคคล) ชีณาสโว ที่ชื่อว่าชีณาสพ ชีณา จตุตตารอ อาสวา เอตสุสติ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีอาสวะ ๔ หมดสิ้นแล้ว ฯ (พระชีณาสพ) อคฺคทกฺขิณฺเอยโย ชื่อว่าเป็นอัครทกฺขิโนยยะ อคฺคตฺตา เพราะความที่ท่านเป็นผู้เลิศ ทกฺขิณารเหตุ ในบรรดาท่านผู้ควรทกฺขิณาทั้งหลาย ฯ

สพฺเพสมปฺปติ บทว่า สพฺเพสมปฺปิ อริยปฺุคฺคตานิ คือ แก่พระอริยบุคคล จตฺตุนฺนปฺปิ แม้ทั้ง ๔ จำพวก ฯ สมปฺปติ การเข้า นิโรธสฺส นิโรธ อปฺปวตฺตติสงฺฆาตสฺส กล่าวคือความไม่เป็นไป จิตฺตเจตสิกานํ แห่งจิตและเจตสิก นิโรธสมปฺปติ ชื่อว่า นิโรธสมปฺปติ ทิฏฺฐเฐ ฐมฺเม จิตฺตนิโรธํ ปตฺวา วิหรณฺํ คือ การถึงความดับแห่งจิต แล้วอยู่ในปัจจุบันนั่นเอง ฯ อนาคามินฺนญฺจาติ บทว่า อนาคามินฺนญฺ อนาคามินฺํ คือ แก่พระอนาคามีทั้งหลาย อฏฺฐฐสมปฺปติลาภินฺนเมว เฉพาะผู้มีปกติได้สมปฺปติ ๘ กามรูปภวภูฏานํ ซึ่งยังดำรงอยู่ในกามภพและรูปภพ ฯ จ และ ชีณาสวานํ สำหรับ พระชีณาสพทั้งหลายก็เหมือนกัน ฯ ตตฺถ บทว่า ตตฺถ นิโรธสมปฺปติยํ ได้แก่ ในนิโรธสมปฺปติ ฯ ยาวากิณฺญจฺญายตฺนํ คนฺตุวาติ ชื่อว่า ยาวากิณฺญจฺญายตฺนํ คนฺตุวา ความว่า ยาวากิณฺญจฺญายตฺนํ ตาว คนฺตุวา ไปจนถึงอาภิณฺญจฺญายตฺน สมปฺปติ สมถวิปสฺสนานํ ยุคนฺทฐกาพาทนฺวเสน ด้วยอำนาจยังสมถะและ วิปสฺสนาให้ถึงความ เป็นธรรมชาติเนื่องกันเป็นคู่ เหว่ อย่างนี้ ฯ อทิฏฺฐเฐยฺยาทิกํ บทว่า อทิฏฺฐเฐยฺยาทิกํ ความว่า กตฺวา ทำ ปุพฺพทิกิจจํ บุพฺพทิกิจ จตฺตฺพทิจฺ ๔ อย่าง อธิฏฺฐานาทิกํ มีการอธิษฐาน เป็นต้น อิติ คือ กายปฺฏิพทฺธํ จปตฺวา วิสฺสุ วิสฺสุ จิตฺติจิวฺรธาติปริกฺขารเคหาทีนํ อคฺคิอาทินา อวินาสนาธิฏฺฐานํ การอธิษฐานบริหาร มีจิวฺรเป็นต้นที่อยู่แผนกหนึ่ง เว้นบริหารที่เนื่องด้วยกาย และ เรือนเป็นต้น เพื่อไม่ให้พินาศไปด้วยไฟ เป็นต้น วุฏฺฐานํ การออก ปุเรตรํ ก่อนกว่า สงฺฆปฏฺฏิมานนสฺตฺถุปกฺโกสฺสนานํ สงฆฺรอกคฺอย และพระศาสดารับสั่งหา อายุสงฺฆารปฺปวตฺติโวลอกนํ การตรวจดูความเป็นไปแห่งอายุสังขาร สฺตฺตาหพฺกนฺตเร ในภายใน ๗ วัน ฯ ปฏฺฏิปตฺติรสฺสสาทฺนติ บทว่า ปฏฺฏิปตฺติรสฺสสาทฺ สมถวิปสฺสนา-

ปฏิบัติสุสัทพ์ ได้แก่ ซึ่งความพอใจในรสแห่งการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา
ฌานสุขผลสุขาภิเภท อันต่างด้วยสุขอันสัมปยุตด้วยฌานและสุขอันสัมปยุต
ด้วยผลเป็นต้น ฯ

นวมปริจเฉทวณณา

พรรณนาความปริเฉทที่ ๙

อภิธมฺมตฺตสฺสคหฺวณฺณนํ ในฎีกาอภิธมฺมตฺตสฺสคหฺ

อภิธมฺมตฺตวิภาวีนียํ นาม ชื่อว่าอภิธมฺมตฺตวิภาวีนี ญฺจิตฺตา จบแล้ว

อิติ ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ปกรณ์วสานวณณนา พรรณนาความสุดท้ายปกรณ์

โยชนา มีวาจาประกอบความว่า ปกรณ์ ปกรณ์ ยัม ไต อุปาสเคน
 อันอุบาสก นมฺพวฺหเยน ผู้ชื่อนำนัมพะ นมฺพนามเคน คือ มีนามว่านัมพะ
 จาริตฺเตน กุลาจาเรน โสภิตเต วิสาลกุเล อุทโย นิพฺพตฺติ ยสฺส, กมฺมาทิวิสายา
 สทฺธาย อภิรุทฺโธ ปริสุทฺโธ จ ทานสีลาทิกุณฺณํ อุทโย ยสฺส, เตน ผู้มีกำเนิด
 คือมีความบังเกิดในตระกูลที่ไพศาล ซึ่งงดงามด้วยจาริต คือมารยาทประจำตระกูล
 ผู้มีความเกิดขึ้นแห่งคุณมีทานและศีลเป็นต้น อันเจริญยิ่งและบริสุทธิ์ด้วยศรัทธา
 ซึ่งมีกรรมเป็นต้นเป็นอารมณ์ **ปณิธาย** ตั้งไว้แล้ว **ปตฺเถตฺวา** คือปรารธนาแล้ว
ปรานุกมฺปิ ซึ่งความเอ็นดูผู้อื่น **ปรานุกุหฺ** ได้แก่ ความอนุเคราะห์ผู้อื่น **สฺถาเส**
สุโขตรณปริปาจนลกฺขณํ ซึ่งมีความหยั่งรู้ได้ง่ายและการอบรมปัญญาในพระศาสนา
 เป็นลักษณะ **ปตฺถิตํ** ปรารธนาแล้ว **อภิยาจิตํ** คือ เชื่อเชิญแล้ว **ตํ ปกรณ์**
 ปกรณ์นั้น **ปรินิฏฺฐิตํ** จบบริบูรณ์แล้ว **เอตฺตาวตฺตา** ด้วยเนื้อความมีประมาณเท่านั้น ฯ
 ตฺถ กิ **ปฺญฺเณน** ด้วยบุญ **วิปฺญฺเณน** อันไพบูลย์ เตน นั้น คือ **ปกรณฺปฺสุเตน**
 ที่ชวนชวนในการแต่งปกรณ์ **ภิกฺขุ** ขอภิกษุทั้งหลาย **โสภิตา** ผู้งาม
สีลาทิกุณฺเณน ด้วยคุณมีศีลเป็นต้น **ปญฺญาวทาเตน** ผ่องแผ้วด้วยปัญญา
อริยมคฺคปญฺญาปริสุทฺเธน คือ บริสุทธิ์ด้วยปัญญาในอริยมรรค **ลชฺชิน** ผู้ชื่อว่า
 เป็นลัชชี (สีลาทิกุณฺโต) เพราะคุณมีศีลเป็นต้น **ตโตเยว** นั้นนั่นเอง **มณฺยฺนฺตฺ**
 จงสำคัญ **มฺลโสมนํ** นาม **วิหารํ** มฺลโสมนวิหาร **อริวาสฺกุตํ** อันเป็นที่อยู่ประจำ
 (สมณานํ) ของพระสมณะทั้งหลาย **ธณฺยานํ** ผู้มีบุญ **อุทฺติโตทิตํ** อันมีชื่อเสียง
 ขจรขยายไป **อจฺจนฺตปฺลิตฺทํ** คือ เป็นที่ประสิทธิ์ประสาท ความรู้อย่างดียิ่ง
มจฺจลตฺถาย เพื่อประโยชน์ แก่ความเป็นมงคล **อุทฺยสงฺฆาตฺยา** กล่าวคือ
 ความเกิดขึ้น **ปฺญฺญวิภาวสฺส** แห่งบุญสมบัติ **อายุคฺนฺตํ** ตลอดกาลกำหนดสิ้นสุด

แห่งอายุ (ของพระศาสนา) เทอญ ฯ อธิปฺปาโย อธิบายว่า ภิกฺขุ ขอภิกฺขุ
ทั้งหลาย นิวาสิโน ผู้อยู่ประจำ (วิหาร) ในวิหาร ตตฺถ นั้น อธิสา โหนตุติ
จงเป็นผู้เช่นนี้เทอญ ฯ

อภิธมฺมตฺถสงฺคหฺวิกา ฎีกาอภิธมฺมตฺถสงฺคหะ
อภิธมฺมตฺถวิภาวินี นาม ชื่ออภิธมฺมตฺถวิภาวินี
อัย นี้ นิฎฐิตา จบแล้ว ฯ

สาริปฺุตตฺเตโร พระสาริปฺุตฺรเถระ โย รูปใด วสฺติณฺเฑหิ ผู้อันคณะสงฆ์
ผู้มีความเชี่ยวชาญ สมฺปนฺนสฺลทฺมสฺยมโตสฺสิตฺเทหิ ผู้มีศีล ทมะ สฺยมมะ และสันโดษ
สมบุรณฺแล้ว คฺุณฺนาคเรหิ ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณ สมฺมานิโต นับถือพร้อมแล้ว
โดยชอบ ปตฺโต ถึง อาจารย์ดี ความเป็นอาจารย์ (คณฺเฐสุ) ในคัมภีร์ทั้งหลาย
มุณีนุทฺวจนาทิสฺสุ มีพระพุทฺธพจนฺ์เป็นต้น จ และ อเนกคณฺเฐสุ ในคัมภีร์
เอนกประการ วิฑฺฐิ อันวินฺญญชฺนทั้งหลาย มหิตฺ์ บูชาแล้ว วสฺติ อยู่ เขตวเน
วิหาร ในพระเชตวันวิหาร รมฺมหมฺมิยวรูปวนาภิราเม ซึ่งมีปราสาทอันสวยงาม
นารีนรมฺย์ และมีป่าที่นารีนรมฺย์อย่างยิ่งอยู่ใกล้เคียง รณฺญา ปรกุกมฺกุเชน
มหาภฺกุเชน อันพระเจ้าปรักกมฺกุชฺมหานาค การาปีเต ทรงรับสั่งให้สร้างถวาย
นคฺราธิราเช ในพระนครหลวง ปุสฺตฺถลินคฺเร ชื่อปุสฺตฺถลินคฺร รมฺเม อันนารีนรมฺย์
จ ก็ สํวณฺณา ฎีกา วินยฺญจฺกถาทิกานฺ์ แห่งอรรคกถาทั้งหลายมีอรรคกถา
พระวินยฺเป็นต้น สารตฺถทีปนิมุขา ซึ่งมีคัมภีร์สารตฺถทีปนีเป็นประธาน สฺวญฺนฺติ
อันส่องอยู่ ฃานานุภาวํ ซึ่งอานุภาพแห่งญาณ สาริปฺุตตฺเตรสฺส ของ
พระสาริปฺุตฺรเถระ ยสฺส รูปใด (สาสเน) ในพระศาสนา อิทฺ นี้ จ และ สฺขณฺ์
ยังสุภาพชน ปรีโตสยฺนฺติ ให้ยินดีรอบด้าน สนฺทีปเนน โดยการแสดงด้วยดี
มรฺฐตฺถสํวริ ถึงอรรถที่เป็นสาระอันไพเราะ (อหฺ) ข้าพเจ้า โย ใด อวลมฺพิย
อาคัย อนุภุมฺปี ความเอ็นดู สาริปฺุตตฺเตรสฺส ของพระสาริปฺุตฺรเถระ ตสฺส รูปนั้น
ถามคตฺสํวริคฺุณฺนาคเรหิ ผู้เป็นบ่อเกิดแห่งคุณอันเป็นสาระซึ่งถึงความมั่นคง

อลตุล ได้แล้ว ปฏุตฺตํ ซึ่งความแตกฉาน อเนกคุณจริยํ อันมีคัมภีร์เอนกประการ เป็นวิสัย ญาณวิภา โย ญาณสมบัติ (มม) ของข้าพเจ้า เอส นี้ วิภเวกเหตุ เป็นเหตุ อย่างหนึ่งแห่งสมบัติคือพระนิพพาน (สาริปุตฺตเถรตฺส) ของพระสารีบุตรเถระ ตสฺส รูปนั้น (อหํ) ข้าพเจ้า โส นั้น ภาสสนทายาโท เหสุสํ จักเป็นศาสนทายาท เมตฺเตยฺยสตุถุโน ของพระเมตฺไตยศาสดา อทฺธา แน่แท้ สํสุทฺธวายามสุสาณุกาวโต เพราะอานุภาพแห่งความพยายามอันบริสุทธิ์ เอตฺสฺส นี้ ตทา ในกาลนั้น (อหํ) ขอข้าพเจ้า ปสฺสเสยฺยํ พิงฺกพบ จ และ สกุกฺกเรยฺยํ พิงฺกสักการะ ภาสสนํ พระศาสนา (เมตฺเตยฺยสตุถุโน) ของพระเมตฺไตยศาสดา ตสฺส นั้น โชตฺยนฺตํ ซึ่งกำลัง รุ่งเรืองอยู่ (ปสฺสเสยฺยํ พิงฺกพบ จ และ สกุกฺกเรยฺยํ พิงฺกสักการะ) สาริสฺมภวํ พระสารีบุตรเถระ สุทฺธมานสํ ผู้มีใจหมัดจด ครุํ ผู้เป็นครู เม ของข้าพเจ้า ฎีกา ฎีกา อยํ นี้ นิฎฺฐิตา จบแล้ว ทิเนหิ จตุวิเสหิ โดย ๒๔ วัน ยถา ฉันได กุลฺยาณสงฺกปฺปา ขอความดำรงอันดีงามทั้งหลาย ปาณินํ ของเหล่าสัตว์ อิชฺฌตฺต จงสำเร็จ สีนํ พลัน ตถา ฉันนั้นเทอญ ฯ

ปกรณาวสานวณฺณนา พรรณนาความสุดท้ายปกรณํ นิฎฺฐิตา จบแล้ว ฯ

อภิธมฺมตฺถสงฺคหฎีกา อภิธมฺมัตถสังคหะฎีกา
 อภิธมฺมตฺถวิภาวินี นาม ชื่ออภิธมฺมัตถสังคหวิภาวินี
 สมตฺตทา จบบริบูรณ์แล้ว ฯ

หากพบเห็น ข้อบกพร่อง ต้องแก้ไข โปรดบอกได้ หรือให้ ใครไปหา
 พระราชปริยัติสุธี หรือโทรมา ตามหมายเลข ข้างหน้า โทรได้เลย

โทร. ๐๘๑-๒๕๑-๘๔๔๐

รายชื่อคณะทำงานแปลยกศัพท์ อภิธรรมัตถวิภาวินี

- ปริเฉทที่ ๑** พระราชปริยัติสุธี (ชโล ปิยาจาโร) วัดธรรมามูล วรวิหาร จ.ชัยนาท
๐๘๑-๒๕๑-๘๔๔๐
ครูสอนบาลีชั้นประโยค ป.ธ.๘ โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี
ของคณะสงฆ์
- ปริเฉทที่ ๒** พระมหารุ่งสุริยา สุเมโธ ป.ธ.๙ วัดเทพลีลา ๐๘๗-๐๓๑-๐๒๐๓
ครูสอนวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้น ป.ธ.๙ วัดเทพลีลา
- ปริเฉทที่ ๓** พระมหาวิฑูร ลิทธิเมธี ป.ธ.๙ ผจล.วัดพระงาม ๐๘๙-๑๕๐-๒๒๙๖
ครูสอนวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้น ป.ธ.๙
สำนักเรียนสหศึกษาบาลี จ.นครปฐม
- ปริเฉทที่ ๔** พระมหาสมมปตพัพภพ โชติปัญญา ป.ธ.๙ ผจล.วัดชนะสงคราม
ครูสอนวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้น ป.ธ.๙ วัดหัวลำโพง
๐๘๔-๖๘๐-๐๔๙๖
- ปริเฉทที่ ๕** พระมหาหวล ยสโส ป.ธ.๙ ผจล.วัดปากน้ำ ๐๘๙-๒๑๒-๖๖๗๘
ครูสอนวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้น ป.ธ.๙ วัดปากน้ำ
- ปริเฉทที่ ๖** พระมหาวิททยาเชษฐี วรธมโม ป.ธ.๙ ผจล.วัดโมลีโลกยาราม
ครูสอนวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้น ป.ธ.๙ วัดโมลีโลกยาราม
๐๘๙-๑๗๓-๗๒๐๕
- ปริเฉทที่ ๗** พระมหาชัยวัฒน์ ปัญญาโคโม ป.ธ.๙ ผจล.วัดสร้อยทอง
ครูสอนวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้น ป.ธ.๙ วัดสร้อยทอง
๐๒-๙๑๒-๖๖๓๕
- ปริเฉทที่ ๘** พระมหาครรชิต อติภทโท ป.ธ.๙ วัดชนะสงคราม
วิทยากรพิเศษ วิชาแปลมคธเป็นไทย
ในการอบรมก่อนเรียน ป.ธ.๙ วัดปากน้ำ ๐๘๑-๒๕๒-๙๖๐๑
- ปริเฉทที่ ๙** พระมหานคร จรณธมโม ป.ธ.๙ วัดชนะสงคราม ๐๘๑-๐๗๖-๔๒๔๙
ครูสอนวิชาแปลไทยเป็นมคธ ชั้น ป.ธ.๙ วัดชนะสงคราม
ปัจจุบัน ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะอำเภอเมืองชัยนาท เจ้าอาวาสวัดท่าช้าง
อำเภอเมืองชัยนาท จังหวัดชัยนาท